

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών
Τομέας Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ
ΣΤΗ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ 1965-2000:
ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΚΗΠΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΜΑΪΟΣ 2019

Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ

- 1. Ιωάννης Μηλιός, Καθηγητής ΣΕΜΦΕ, ΕΜΠ και Επιβλέπων της Διατριβής.**
- 2. Παναγιώτης Μιχαηλίδης, Αν. Καθηγητής ΣΕΜΦΕ, ΕΜΠ.**
- 3. Γεώργιος Οικονομάκης, Αν Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών.**
- 4. Νικόλαος Θεοχαράκης, Καθηγητής ΕΚΠΑ.**
- 5. Σπυρίδων Λαπατσιώρας, Επ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης.**
- 6. Χαράλαμπος Οικονομίδης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου.**
- 7. Σπυρίδων Σακελλαρόπουλος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου.**

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

- 1. Γιάννης Μηλιός, Καθηγητής, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Επιβλέπων**
- 2. Παναγιώτης Μιχαηλίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο**
- 3. Γιώργος Οικονομάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών**

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θ ήθελα να ευχαριστήσω τα μέλη της τριμελούς επιτροπής για την όποια συμμετοχή τους για την ολοκλήρωση της συγκεκριμένης προσπάθειας. Ιδιαίτερα τον κ. Γιάννη Μηλιό για τις τελικές εύστοχες παρατηρήσεις που συνέβαλλαν αποφασιστικά στη βελτίωση αυτής της έρευνας. Παρ' όλα αυτά οι όποιες αδυναμίες και ατέλειες υπάρχουν σ' αυτή την προσπάθεια βαρύνουν αποκλειστικά τον γράφοντα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη	σελ. 6
Abstract	σελ. 8
Εισαγωγή	σελ. 10
Το μεθοδολογικό πλαίσιο	σελ. 21
ΜΕΡΟΣ Α΄: Προοίμιο ενός γενικού πλαισίου ερμηνείας της φύσης του σοβιετικού συστήματος και η σύγκριση του με τις σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής	σελ. 31
Σύνοψη της περιόδου 1917-1960	σελ. 81
1.1 Οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες	σελ. 81
1.2 Τα χαρακτηριστικά της περιόδου 1917-1965 ως αποτέλεσμα και αίτια για την περίοδο της κρίσης 1965-1990	σελ. 123
ΜΕΡΟΣ Β΄: Η πορεία της οικονομικής πολιτικής και τα όρια της οικονομικής ανάπτυξης στην περίοδο 1965-1990	σελ. 180
2.1 Τα όρια της εκβιομηχάνισης του σοβιετικού συστήματος	σελ. 180
2.2 Η πορεία και τα χαρακτηριστικά του ΑΕΠ στην ΕΣΣΔ και η σύγκριση με τις ανεπτυγμένες χώρες της καπιταλιστικής Δύσης	σελ. 208
2.3 Η πορεία της αγροτικής ανάπτυξης και τα όρια της	σελ. 248
2.4 Η ρόλος της παραοικονομίας στη δεκαετία του '70 ως αποτέλεσμα των δομικών προβλημάτων της σοβιετικής οικονομίας. Η φθίνουσα πορεία της σοβιετικής οικονομικής δομής και πλευρές της ζωής στην ΕΣΣΔ	σελ. 256
2.5 Η πορεία των μεταρρυθμίσεων έως την κατάρρευση της ΕΣΣΔ 1991	σελ. 281
2.6 Τα αδιέξοδα και οι ανασταλτικοί παράγοντες για την αποτυχία των μεταρρυθμίσεων	σελ. 323
2.7 Τι είναι Περεστρόικα, σοσιαλισμός της αγοράς και τιμές αγοράς στη σοβιετική οικονομία: μια σύντομη αναφορά με άξονα την σχεδιασμένη οικονομία	σελ. 333
2.8 Η μορφολογία του σοβιετικού μοντέλου: η διαμόρφωση του, τα αδιέξοδα του και τα τελικά συμπεράσματα	σελ. 347
ΜΕΡΟΣ Γ΄: Η περίοδος 1990-2000	σελ. 370
3.1 Η πολιτική οικονομία της μετάβασης και το θεσμικό πλαίσιο	σελ. 370

3.2 Οι διαδικασίες και τα όργανα μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς	σελ. 399
3.3 Φιλελευθεροποίηση της οικονομίας και οι ιδιωτικοποιήσεις	σελ. 409
3.4 Ο ρόλος των ιδιωτικοποιήσεων και των μεταρρυθμίσεων στη μετα-σοβιετική Ρωσία στο πλαίσιο του σχηματισμού των μεγάλων και μικρών επιχειρήσεων και ο ρόλος του κράτους	σελ. 420
3.5 Η επίδραση των ρωσικών ιδιωτικοποιήσεων στην οικονομία και στην αγορά εργασίας	σελ. 444
ΜΕΡΟΣ Δ΄	σελ. 464
4.1 Η πορεία και τα αδιέξοδα των οικονομικών δομών και της οικονομίας στη Σοβιετική Ένωση και στη Ρωσία 1965-2000: συγκριτική προσέγγιση των περιόδων 1965-1990 και 1990-2000 και συμπεράσματα	σελ. 464
Επίλογος	σελ. 483
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ. 495
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ`	σελ.495
ΑΓΓΛΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΦΑΙΑ	σελ. 498

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στη συγκεκριμένη μελέτη πραγματοποιείται μία προσπάθεια να κατανοηθεί η πορεία της σοβιετικής και της ρωσικής οικονομίας από το 1965 έως το 2000. Γίνεται σαφές ότι σ' αυτή την έρευνα πραγματοποιείται η μελέτη της πορείας της σοβιετικής οικονομίας σε σχέση με τον αρχικό στόχο που ήταν ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός, αλλά και σε σχέση με την πραγματικότητα της σοβιετικής κοινωνίας ή σε σχέση με τα όρια που έθετε η εσωτερική πραγματικότητα ή η διεθνής πραγματικότητα. Ο βασικός στόχος αυτής της προσπάθειας είναι να γίνει αντιληπτή η πορεία της σοβιετικής οικονομίας και κοινωνίας μετά το 1917 και ο βαθμός ωριμότητας της οικοδόμησης της νέας κοινωνίας. Παράλληλα παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον να διαπιστωθεί το είδος της κοινωνίας που διαμορφώθηκε, επιβλήθηκε και αναπτύχθηκε σε όλο αυτό το διάστημα μέχρι και την κατάρρευση του συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού συστήματος.

Εισαγωγικά επιχειρείται να κατανοηθεί η έκταση της εθνικοποίησης ή της κρατικοποίησης στο σύνολο της οικονομίας και επομένως, και στη βιομηχανία και στο εμπόριο. Παράλληλα θα επιχειρηθεί να καταγραφούν οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν και γιατί ήταν αναγκαίες στο πρώτο χρονικό διάστημα μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου και των επιθέσεων της ισχυρής ανεπτυγμένης Δύσης και συνολικά στη δεκαετία του '20. Παράλληλα θα επιχειρηθεί να γίνει κατανοητή η εφαρμογή της Νέας Οικονομικής Πολιτικής (NEΠ) και τα αποτελέσματά της και ακόμη σε ποιο βαθμό στις εξελίξεις αυτές εισάγεται η αναγκαιότητα της σύνδεσης της πόλης με την ύπαιθρο και της βιομηχανίας με την αγροτική οικονομία.

Στη μελέτη αυτή αναδεικνύεται το πλαίσιο της μεθόδου και της οικονομικής δράσης που οδήγησε τη Σοβιετική Ένωση να μετατραπεί από μία αγροτική σε μία βιομηχανική χώρα. Έτσι πραγματοποιείται μία προσπάθεια να αναλυθεί σε ποιες αδυναμίες οδηγήθηκε η οικοδόμηση της σοβιετικής οικονομίας και ποιες ανάγκες την οδήγησαν ώστε να υπάρχουν διαδοχικές προσπάθειες για μεταρρυθμίσεις οι οποίες αποδείχθηκαν ανεπιτυχείς. Παράλληλα ερευνώνται τα όρια της εκτατικής και εντατικής ανάπτυξης της οικονομίας και παράλληλα ποια είναι τα χαρακτηριστικά της σοβιετικής οικονομίας και κοινωνίας από τη δεκαετία του '70 και μετά. Επομένως, επιχειρείται να κατανοηθεί η πορεία της Περεστρόικα και της Γκλάσνοστ στη δεκαετία του '80 επί Μιχαήλ Γκορμπατσόφ. Παράλληλα αναλύονται τα αίτια της

μη επιστροφής της σοβιετικής κοινωνίας στους αρχικούς στόχους και στο αναπόφευκτο της κατάρρευσης της σοβιετικής οικονομίας το 1991, με καθυστέρηση δύο ετών σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης οι οποίες βασίστηκαν σε ένα παρόμοιο μοντέλο ανάπτυξης τους.

Τέλος, επιχειρείται να κατανοηθεί η πορεία της ρωσικής οικονομίας μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης το 1991. Η διάλυση της σοβιετικής οικονομίας ξεκινά με το αποτυχημένο πραξικόπημα του Αυγούστου του 1991. Διαπιστώνεται μία ύφεση της πραγματικής οικονομίας στη Ρωσία, ένα αναμενόμενο οικονομικό και χρηματιστικό χάος, που οδηγεί στην αποσύνθεση του κράτους και της οικονομίας. Υπ' αυτήν την έννοια παρατηρούμε τις βαθιές ρίζες του προηγούμενου συστήματος που εμπόδιζαν τη διαδικασία μετασχηματισμού της και τη δημιουργία ανάλογων δομών στη νέα οικονομία που αναδύοταν. Ταυτόχρονα επιχειρούμε και μία σε βάθος διερεύνηση για το είδος του καπιταλισμού που αναδύεται στη Ρωσία μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης.

ABSTRACT

This thesis attempts to examine the course of the Soviet and Russian economies from 1965 to 2000. It is clear that the thesis explores the course of the Soviet economy in relation to the original goal of the socialist transformation, but also in relation to the reality of the Soviet society or to the restrictions posed by the internal or international reality. The main objective of this effort is to present the course of the Soviet economy and society after 1917 and the degree of maturity of the construction of the new society. At the same time, it is important to present the type of society that has been shaped, enforced and developed throughout this period and the collapse of the particular socio-economic system.

The thesis will attempt to describe the extent of nationalization in the whole economy and also in industry and trade. At the same time it will be attempted to present the policies which were implemented and why they were necessary in the first period after the October Revolution during the civil war and the attacks of the highly developed West countries in the 1920s. At the same time, the implementation of the New Economic Policy (NEP) and its outcomes will be analyzed and also to what extent these developments introduce the necessity of linking the city with the countryside and the industry with the agricultural cultivation.

I also discuss by which methods and economic actions the Soviet Union was transformed from an agricultural into an industrial country. An attempt will be made to analyze the weaknesses that accompanied the construction of the Soviet economy and the needs led it to undertake successive reform attempts that were proven unsuccessful. At the same time, the limits of the extensive and intensive development of the economy are being investigated and also the characteristics of the Soviet economy and society since the 1970s. It will also be attempted to study the course of Perestroika and Glasnost in the 1980s by Mikhail Gorbachev, as well as the causes of the non-achievement of the original goals of the Soviet society and the inevitability of the collapse of the Soviet economy in 1991, with a delay of two years compared to the other Eastern European countries the economies of which was based on a similar model of development.

Finally, I will attempt to present the course of the Russian economy after the collapse of the Soviet Union in 1991. The break-up of the Soviet economy began with

the failed coup in August 1991. At that time, a recession of the real economy in Russia took place, an expected economic and financial chaos, leading to the decay of the state and the economy. Simultaneously, we observe the roots of the previous system that hindered the process of transformation and the creation of similar structures in the new emerging economy. At the same time a serious debate took place, about the type of capitalism that emerged in Russia after the collapse of the Soviet Union.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην έρευνα που θα ακολουθήσει θα επιδιώξουμε να κατανοήσουμε την οικονομική πορεία της Σοβιετικής Ένωσης και της Ρωσίας την περίοδο 1965-2000. Η σημασία αυτής της προσπάθειας έχει ορισμένους στόχους και σκοπούς. Πάνω απ' όλα θα φανεί αν η πορεία της οικονομίας, αλλά και της κοινωνίας, της Σοβιετικής Ένωσης πριν το 1990-91 είχε κοινά χαρακτηριστικά με τη ρωσική οικονομία την περίοδο μετά το 1991. Η σημασία αυτών των διαφορών εμπίπτει στο γεγονός ότι θα πρέπει να κατανοήσουμε σε ποιο βαθμό οικοδομήθηκε ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός, αν οικοδομήθηκε, αν πράγματι είχε προχωρήσει αυτή η διαδικασία, ποια προβλήματα δημιουργήθηκαν και τέλος, ποια είναι τα αίτια της κατάρρευσης της Σοβιετικής Ένωσης. Επιπλέον, θα προσπαθήσουμε, στο μέτρο του δυνατού και στα όρια αυτής της προσπάθειας, να κατανοήσουμε κυρίως τα χαρακτηριστικά της σοβιετικής οικονομίας και της ανάπτυξής της. Προφανώς, και θα το διαπιστώσουμε κατά τη διάρκεια της έρευνας, δημιουργήθηκαν πολλές αντιθέσεις, συγκρούσεις και αδιέξοδα γύρω από την δημιουργηθείσα πραγματικότητα, αλλά και θεωρητικές συγκρούσεις γύρω από το είδος του κοινωνικού συστήματος που κυριάρχησε.

Παρά το γεγονός ότι για να είναι ολοκληρωμένη μία τέτοια προσπάθεια θα ήταν απαραίτητη και η προσέγγιση και άλλων κοινωνικών επιστημών και ειδικά της κοινωνιολογικής επιστήμης ή ακόμη και της πολιτικής επιστήμης ή και της πολιτικής θεωρίας, ο προστιθέμενος όγκος θα ήταν αδύνατο να επιτρέψει να ολοκληρωθεί μία τέτοια απόπειρα στο διάστημα που θα έπρεπε να ολοκληρωθεί. Παρ' όλα αυτά στη συνολική προσπάθεια θα χρησιμοποιηθούν, έστω, ψήγματα και της κοινωνικής και της πολιτικής επιστήμης, ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα το θέμα. Αυτός ο συνδυασμός και η επίπονη κατανόηση των οικονομικών δομών και των οικονομικών σχέσεων που επικράτησαν στη Σοβιετική Ένωση, θα μας οδηγήσουν ώστε να έχουμε μία συνολική εικόνα για την πορεία της σοβιετικής οικονομίας και κοινωνίας.

Συνολικά, η προσπάθεια θα χωριστεί σε τρία μέρη. Πριν την έναρξη αυτής της προσπάθειας θα αναφερθώ στη μέθοδο που θα χρησιμοποιήσω. Έτσι στο πρώτο μέρος θα γίνει μία συνοπτική προσπάθεια για να αναδειχθούν πλευρές της σοβιετικής οικονομίας, αλλά και της κοινωνίας, που θα αποτελέσουν οδηγό στην πορεία της έρευνας. Αυτό σημαίνει ότι θα γίνει μία ανασκόπηση της περιόδου 1917-1965 με έμφαση στις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επικράτησαν σ' αυτή την περίοδο.

Αυτή η περίοδος αποτελεί τη βάση για την επόμενη περίοδο που θα πρέπει να εξετάσουμε. Υπ' αυτήν την έννοια η κατανόησή της θα παίξει σημαντικό ρόλο προκειμένου να καταλάβουμε τις εξελίξεις και τα αίτια που οδήγησαν στη διαμόρφωση της περιόδου μετά το 1965 και ως την τελική κατάρρευσή της στη δεκαετία του 1990. Είναι σαφές ότι από την Οκτωβριανή επανάσταση του 1917 έως και το 1965 βρισκόμαστε σε μία περίοδο όπου έχουν συμβεί σημαντικές αλλαγές και ανατροπές σε σχέση με την περίοδο πριν το 1917. Θα έπρεπε να μπουν τα θεμέλια της οικοδόμησης μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας. Όπως θα δούμε τα εμπόδια ήταν τεράστια και αυτό διότι έχουμε μπροστά μας ένα παράδοξο. Θα έπρεπε να δημιουργηθεί μία κοινωνία που προϋπόθεσή της ήταν η δημιουργία μιας βιομηχανικής βάσης. Ο σοσιαλισμός, κατά κύριο λόγο, στη σκέψη των κλασικών θα έπρεπε να προέρχεται από τη μετάβαση από μία καπιταλιστική κοινωνία η οποία θα πρέπει να βρίσκεται σε προηγμένο στάδιο οικονομικής και τεχνολογικής ανάπτυξης. Επομένως, στο πρώτο μέρος θα εξετάσουμε την προσπάθεια της Σοβιετικής Ένωσης να οικοδομήσει τον σοσιαλισμό από μία καθυστερημένη βιομηχανική ανάπτυξη όπως ήταν η τσαρική Ρωσία, σε μία σύγχρονη κοινωνία με βιομηχανικές υποδομές. Η κυβέρνηση από την αρχή επιχείρησε να διατηρήσει τον έλεγχο της οικονομίας. Από την αρχή έθεσε ως στόχο την ανάπτυξη βαριάς βιομηχανίας μεγάλης-κλίμακας. Η συνέχειά της θα ήταν η ανάπτυξή της στο χώρο και στο χρόνο. Προφανώς, όπως θα δούμε, η πορεία της νεαρής σοβιετικής οικονομίας δεν ήταν εύκολη. Το αντίθετο ήταν γεμάτη δυσκολίες ως αποτέλεσμα ενός πρωτόγνωρου και πολυσύνθετου πειράματος με άγνωστο το τελικό αποτέλεσμα. Αυτό, όπως θα δούμε, γίνεται σαφές και από το γεγονός ότι στα πρώτα χρόνια της Οκτωβριανής Επανάστασης ο πληθωρισμός ήταν ασταθής. Παράλληλα υπήρξε και η κατάρρευση του φορολογικού συστήματος μέσω του οποίου ήταν εμφανής η αδυναμία της κυβέρνησης να εφαρμόσει οικονομική πολιτική. Αυτό οδηγεί και σε μία σειρά από αναιρέσεις ως προς τη φύση των στόχων και των επιδιώξεων του σοβιετικού συστήματος. Η συνέχεια ήταν, όπως θα δούμε, αναπόφευκτη και συνοδεύτηκε από τη χρηματοδότηση των δραστηριοτήτων μέσω της έκδοσης χρήματος. Έτσι μέχρι τον Ιανουάριο του 1921 το νόμισμα, το οποίο ήταν σε κυκλοφορία, ανερχόταν σε 1.168.597 ρούβλια έναντι 1.530 εκατομμυρίων ρουβλιών την 1^η Ιουλίου 1914, αλλά η αγοραστική του δύναμη είχε μειωθεί. Οι τιμές είχαν την τάση να φθάνουν μέχρι και 16.800 φορές το επίπεδο του 1914. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό στοιχείο της εποχής είναι ότι η αγροτική οικονομία έμεινε λιγότερο ή περισσότερο άθικτη. Ως συνέπεια

της ανάγκης να κατανοήσουμε όλη αυτή την πορεία θα δούμε συνοπτικά ποια ήταν η ανάγκη να ακολουθηθεί μία οικονομική πολιτική η οποία έμεινε γνωστή ως Νέα Οικονομική Πολιτική (ΝΕΠ). Προφανώς και σκοπός αυτής της προσπάθειας δεν είναι να ερευνήσει την περίοδο που αναφέρουμε, αλλά μία σύνοψη της θα ήταν απαραίτητη προκειμένου να κατανοήσουμε το τι συνέβη από το 1965 και μετά. Αυτό φαίνεται και από το γεγονός ότι οι περίοδοι πριν το 1965 και μετά το 1965 είναι συνδεδεμένες σαν συγκοινωνούντα δοχεία και, όπως θα δούμε, πολλά από τα οικονομικά δεδομένα που αντιστοιχούν σε μία χρονιά έχουν άμεση σχέση ή και επίδραση σε μία άλλη. Πολύ περισσότερο που η πορεία μιας μεγάλης περιόδου πριν το 1965 είχε σαφείς επιπτώσεις και μετά το 1965.

Οι συνθήκες της περιόδου της δεκαετίας του 1920 είχαν μεγάλη σημασία όσον αφορά την πολιτική που ακολουθήθηκε. Ακολούθησε ο πολεμικός κομμουνισμός, διότι θεωρήθηκε ότι ήταν αναγκαία στιγμή για την επιβίωση του νεαρού σοβιετικού κράτους. Όπως και πριν, ήταν αδύνατο να επιβιώσει το νεαρό σοβιετικό κράτος χωρίς τη συγκεκριμένη οικονομία της αγοράς. Προφανώς αυτή η περίοδος χρήζει ιδιαίτερης μελέτης, προκειμένου να κατανοηθούν οι εξελίξεις. Οι εξελίξεις αυτής της περιόδου έβαλαν τη σφραγίδα τους στην μετέπειτα πορεία της ΕΣΣΔ.

Επίσης θα κάνουμε μία αναφορά σε ένα σχέδιο εκσυγχρονισμού το οποίο αντιστοιχεί στην περίοδο 1928-1953. Η σημασία αυτού του σχεδίου ήταν τεράστια. Συσχετίζεται με το πρωτόγνωρο γεγονός ότι μια μη καθατή βιομηχανική χώρα και με εκτεταμένα αγροτικά στοιχεία μετατράπηκε σε μια βιομηχανική οικονομία με την ικανότητα να παράγει το σύνολο των αναγκαίων μηχανημάτων και του πολεμικού εξοπλισμού. Αυτό πραγματοποιήθηκε με την κινητοποίηση ανθρώπινων ή και υλικών πόρων και τη συγκέντρωσή τους σε ένα περιορισμένο αριθμό έργων, αλλά και σε τομείς υψηλής προτεραιότητας. Οι συνολικές θεσμικές ρυθμίσεις που οδήγησαν ως αυτό το σημείο που αναφέρουμε, αποτέλεσαν το σοβιετικό σύστημα σχεδιασμού .

Στο πλαίσιο της ίδιας περιόδου θα αναπτύξουμε τα χαρακτηριστικά που αποτέλεσαν τη βάση για τις μετέπειτα εξελίξεις. Έτσι θα κατανοήσουμε τη λογική του πλάνου ή του σχεδίου και τη σημασία του για την οικονομική ανάπτυξη της Σοβιετικής Ένωσης. Στη συνέχεια θα αναπτύξουμε μία σειρά από χαρακτηριστικά στοιχεία που αφορούν τη διάκριση ανάμεσα στην υλική και στην μη υλική παραγωγή. Μέσα από αυτή τη διάκριση θα αντιληφθούμε και τους λόγους για τους οποίους υπερείχε η σημασία της υλικής παραγωγής και αυτό αποτέλεσε κατ' ουσίαν τη μεθοδολογική βάση στην πορεία της οικονομικής δραστηριότητας στη Σοβιετική Ένωση.

Ταυτόχρονα θα δούμε και το ρόλο που έπαιξε για τη δημιουργία της υλικοτεχνικής υποδομής και την ανάπτυξη του συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού συστήματος έχοντας ως αιχμή μία οικονομία που θα βασιζόταν στο κεντρικό σχέδιο.

Στο δεύτερο μέρος της συγκεκριμένης έρευνας θα εξετάσουμε την προσπάθεια εκσυγχρονισμού της σοβιετικής οικονομίας, τη δυνατότητα αξιοποίησης των κινήτρων που ήταν απαραίτητα για να αναπτυχθεί η σοβιετική βιομηχανία με βάση τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό και την αναπτυσσόμενη καινοτομία. Θα σταθούμε στις προσπάθειες των μεταρρυθμίσεων που έγιναν ανεξαρτήτως από το τελικό αποτέλεσμα. Το δεύτερο μέρος θα χωριστεί σε δύο επιπλέον τμήματα που αφορούν την περίοδο 1965-1980 και την περίοδο 1980-1990. Παρότι έχουμε να κάνουμε με μία ενιαία περίοδο της σοβιετικής οικονομίας, κατ' ουσίαν αναπτύχθηκαν οικονομικές συνθήκες οι οποίες είχαν σημαντικές διαφορές ως προς την πορεία τους. Η περίοδος 1965-1980 ήταν περίοδος της στασιμότητας παρά τις προσπάθειες των μεταρρυθμίσεων ώστε η ατμομηχανή της σοβιετικής οικονομίας να επιταχύνει τις διαδικασίες της ανάπτυξης της. Η δεκαετία του 1980 ήταν η δεκαετία των μεταρρυθμίσεων που οδήγησαν τη Σοβιετική Ένωση σε μία ταχύρρυθμη διαδικασία προς την οικονομία της αγοράς και του καπιταλισμού. Όμως παρά τις διαφορές που παρατηρούμε ανάμεσα στις δύο περιόδους, η μία περίοδος υπήρξε προϋπόθεση της άλλης.

Με βάση τα ανωτέρω στο πρώτο τμήμα του δεύτερου μέρους παρατηρούμε ότι η αντίστροφη μέτρηση ακολούθησε μετά από μία ολόκληρη διαδικασία που οφείλεται στους δείκτες ανάπτυξης ή επιβράδυνσης της σοβιετικής οικονομίας. Θα προσπαθήσουμε να δούμε όχι μόνο τα αίτια, αλλά και την περίοδο κατά την οποία άρχισε και η «αντίστροφη μέτρηση». Πέρα από την όποια κοινωνικοοικονομική δομή την οποία απέκτησε η σοβιετική οικονομία και με οποιονδήποτε τρόπο στις πρώτες δεκαετίες της οικοδόμησής της, η πορεία της επιτάχυνσης της σοβιετικής οικονομίας στη συγκεκριμένη περίοδο μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1950 ήταν εντυπωσιακή. Φυσικά αυτό κράτησε ορισμένες δεκαετίες. Επομένως, αυτό που παρατηρείται στην περίοδο που εξετάζουμε είναι η έναρξη της «αντίστροφης μέτρησης». Ως αποτέλεσμα, έχει ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε την πορεία της και τις αδυναμίες της. Είναι σαφές ότι το πότε ξεκίνησε η αντίστροφη μέτρηση διαφέρει ανάλογα από το πώς τοποθετούνται οι ειδικοί ή οι οικονομολόγοι απέναντι στη σοβιετική οικονομία ή ακόμη και οι διάφορες οικονομικές ή ιδεολογικές σχολές.

Επομένως, βλέπουμε ότι μία σειρά από οικονομολόγοι ακόμη και σοβιετικοί, αναδεικνύουν αυτά τα γεγονότα με στοιχεία από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και πραγματοποίησαν προβλέψεις για τις εξελίξεις, ενώ αντίθετα η Δύση ασχολείται με όλη αυτή την εξέλιξη από την έναρξη της δεκαετίας του 1970. Έτσι έχουμε τη συστηματική πρόβλεψη της Δύσης για τη σοβιετική οικονομία από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και μετά. Ήδη στην εποχή που αναφερόμαστε η οικονομία εξελίσσεται με σημαντικούς ρυθμούς επιβράδυνσης, αλλά εθεωρείτο ότι εξακολουθούσε να υπάρχει μία πορεία που δεν έδειχνε όλα εκείνα τα συμπτώματα που έγιναν τόσο εμφανή τη δεκαετία του 1980 και τα οποία τελικά οδήγησαν στη διαδικασία κατάρρευσης της σοβιετικής οικονομίας.

Έτσι ένα σημαντικό μέρος της έρευνας που ακολουθεί αφορά το να κατανοήσουμε τις προβλέψεις για την πορεία της σοβιετικής οικονομίας, στις οποίες δεν εντοπίζονταν τα σημάδια για το τι θα επακολουθούσε. Είναι χαρακτηριστικό ότι όλες σχεδόν οι προβλέψεις είχαν υπερεκτιμήσει τη μεγέθυνση της σοβιετικής οικονομίας την περίοδο 1976-1985 και συχνά αυτό γινόταν με μεγάλο περιθώριο σφάλματος. Επιπλέον, είναι γεγονός και αυτό σημαίνει πολλά, ότι η στασιμότητα στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές της δεκαετίας του 1980 προκάλεσε μεγάλη έκπληξη στη Δύση. Για να γίνει αυτό πιο σαφές, θα αναφερθούμε σε ένα παράδειγμα που δείχνει την ανάγκη να ερευνηθούν τα αίτια για το πώς συνέβη αυτό. Ενώ ήδη από τη δεκαετία του 1960 παρατηρούμε κάποια σημάδια στασιμότητας τα οποία επιταχύνονται στη δεκαετία του 1970, το 1976 ο ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ για την περίοδο 1976-1980 είχε προβλεφθεί σε 4,3 έως και 4,7%, ενώ την περίοδο 1971-1974 που η επιβράδυνση ήταν μικρότερη ο ρυθμός ανάπτυξης ήταν ήδη 4,3%. Αυτά τα μεγάλα σφάλματα έγιναν εμφανή από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, αλλά και στις αρχές της δεκαετίας του 1980, αλλά δεν εισακούστηκε κανείς από εκείνους που τα επισήμαιναν. Έχει, λοιπόν, σημαντικό ενδιαφέρον να δούμε τα αίτια αυτής της εξέλιξης ώστε να κατανοήσουμε τελικά την πορεία της σοβιετικής βιομηχανίας. Επίσης, είναι σημαντικό να γνωρίσουμε και εκείνους τους οικονομολόγους που κατανόησαν την πορεία της σοβιετικής οικονομίας και πρόβλεψαν το ξέσπασμα και τις συνέπειες της στασιμότητάς της. Αυτός ο συνδυασμός θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τη συνολική πορεία της σοβιετικής οικονομίας.

Στην πορεία θα προσπαθήσουμε να δούμε μία σειρά από παθογένειες που αφορούσαν την μονομέρεια της «εκτατικής ανάπτυξης» και τις συνέπειες που δημιούργησε η συγκεκριμένη μορφή οικονομικής μεγέθυνσης. Παράλληλα θα επιχειρήσουμε και μία

σύγκριση με οικονομίες οι οποίες είχαν σημαντικές ομοιότητες στον συγκεκριμένο τομέα που αναφερόμαστε. Υπ' αυτήν την έννοια έχει νόημα να δούμε το ρόλο των επενδύσεων οι οποίες έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στην πορεία της σοβιετικής οικονομίας. Στόχος της έρευνας είναι να δούμε τον τεχνολογικό εξοπλισμό που αξιοποιήθηκε και, ακόμη, σε ποιο βαθμό συνέβαλλε στην ανάπτυξη της σοβιετικής οικονομίας. Αλλά επίσης θα αναζητήσουμε τη βέλτιστη δυνατή σχέση ανάμεσα στην εκβιομηχάνιση της σοβιετικής οικονομίας, την καινοτομία του τεχνολογικού εξοπλισμού και τη σχέση των δύο με την οικονομική ανάπτυξη.

Παράλληλα, προκειμένου να έχουμε μία πλήρη εικόνα της Σοβιετικής Ένωσης, θα επιχειρήσουμε μία σύγκριση ανάμεσα στη σοβιετική οικονομία και την οικονομία των Ηνωμένων Πολιτειών, αλλά και άλλων χωρών της ανεπτυγμένης καπιταλιστικής Δύσης. Αυτή τη σύγκριση δεν θα την κάνουμε με στατικό τρόπο, αλλά με μία δυναμική σύγκριση σε βάθος χρόνου, προκειμένου να έχουμε μία εικόνα που θα ανταποκρίνεται πιο άμεσα στη διεθνή και σοβιετική οικονομική πραγματικότητα. Παράλληλα θα πρέπει να κατανοήσουμε και τις συνολικές σχέσεις της Σοβιετικής οικονομίας με τις άλλες χώρες των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών στο πλαίσιο της ΚΟΜΕΚΟΝ. Ταυτόχρονα θα πρέπει να δούμε και τη σχέση που διαμορφώθηκε ανάμεσα στην «εκτατική ανάπτυξη», που ήταν το κύριο χαρακτηριστικό της σοβιετικής οικονομίας, και στην «εντατική ανάπτυξη» η οποία αποτελούσε μία αδήριτη ανάγκη της σοβιετικής οικονομίας για την επιβίωση της.

Επίσης θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε την πορεία της σοβιετικής οικονομίας και από μία παράμετρο η οποία υπήρξε ιδιαίτερα δυναμική την περίοδο της δεκαετίας του 1970. Αυτή ήταν η παραοικονομία. Θεωρώ ότι αυτή η καθοριστική παράμετρος έπαιξε σημαντικό ρόλο στην μετέπειτα πορεία της σοβιετικής οικονομίας. Ήδη είχαν διαστρεβλωθεί οι οικονομικές και οι κοινωνικές συνθήκες, τις οποίες θα αναλύσουμε. Η παραοικονομία όμως επιτάχυνε τις διαδικασίες για την κατάληξη στην οποία οδηγήθηκε η Σοβιετική Ένωση. Η σοβιετική παραοικονομία συνδέθηκε με τυπικά χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής οικονομίας, όπως η αύξηση της ζήτησης, η αύξηση της κατανάλωσης, κ.λ.π. Για αρκετούς σοβιετικούς άλλαξε ο τρόπος ζωής. Προφανώς η συγκεκριμένη επιρροή και με τον τρόπο με τον οποίο έγινε, διαμόρφωσε προϋποθέσεις για το άνοιγμα της ιδιωτικής οικονομίας και την ωφέλεια ενός τμήματος της σοβιετικής κοινωνίας, Εκείνο που διαστρέβλωσε ακόμη περισσότερο την οικονομία της Σοβιετικής Ένωσης, ήταν ότι τον βασικό ρόλο της λειτουργίας της παραοικονομίας και της αγοράς τον έπαιξαν βασικοί φορείς του οικοδομήματος του

προηγούμενου κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας θα επιδιώξουμε να κατανοήσουμε τα αίτια της αυξημένης κατανάλωσης στην περίοδο της δεκαετίας του 1970, ενώ την ίδια στιγμή είχαν δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις γι' αυτό που θα επακολουθούσε τη δεκαετία του 1980.

Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να δούμε εκείνα τα χαρακτηριστικά τα οποία οδήγησαν στην κατάρρευση του σοβιετικού συστήματος. Επομένως αναφερόμαστε πλέον στις εξελίξεις που συνέβησαν στη δεκαετία του 1980. Αυτό αποτελεί το δεύτερο τμήμα του δεύτερου μέρους της πορείας της σοβιετικής οικονομίας και κοινωνίας που εξετάζουμε. Θα δούμε πώς η πτωτική πορεία συνδέθηκε με όλα αυτά τα χαρακτηριστικά που αναφέραμε, όπως και με άλλες παραμέτρους της σοβιετικής οικονομίας. Θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε τα αίτια που οδήγησαν στην καθυστέρηση της τεχνολογίας από τη δεκαετία του 1970 και μετά. Επίσης θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε πώς αυτή η διαδικασία επιδεινώθηκε στη δεκαετία που αναφερόμαστε. Είναι σημαντικό να εξηγηθεί η κούρσα των εξοπλισμών και τα όρια που έθεσαν αυτοί στη σοβιετική οικονομία. Επίσης θα ερευνήσουμε τα συνολικά οικονομικά μεγέθη που καθόρισαν τη σοβιετική οικονομία. Όπως για παράδειγμα τη σχέση της Σοβιετικής Ένωσης με το διεθνές εμπόριο. Παράλληλα θα δούμε τις σχέσεις της Σοβιετικής Ένωσης με τις υπόλοιπες χώρες της KOMEKON. Το ρόλο τμήματος του σοβιετικού προϊόντος το οποίο πήγαινε για να καλύψει τις ανάγκες των συγκεκριμένων χωρών.

Θα διερευνήσουμε το ρόλο της Περεστρόικα και της Γκλάσνοστ στην πορεία των μεταρρυθμίσεων και τη σημασία τους για τις τελικές εξελίξεις οι οποίες οδήγησαν τη Σοβιετική Ένωση στην κατάρρευση της. Έτσι θα γίνει η προσπάθεια ώστε να κατανοηθούν οι βασικές κατευθυντήριες γραμμές της περεστρόικα και οι διαδικασίες μετάβασης από τον αυστηρό συγκεντρωτισμό στην αποκέντρωση και σ' ένα σταδιακό πέρασμα στην ελεγχόμενη οικονομία της αγοράς. Παράλληλα στο πλαίσιο αυτών των μετασχηματισμών να κατανοήσουμε μία σειρά από μετασχηματιστικές διαδικασίες που αφορούσαν τη μικρή ή οικογενειακή επιχειρηματική δραστηριότητα. Τις προϋποθέσεις εμφάνισης του όρου «οικονομία της αγοράς» και τις συζητήσεις που προηγήθηκαν για τη μετάβαση σ' αυτή τη φάση αλλά και τις συζητήσεις που ακολούθησαν μέχρι και την εφαρμογή του πρώτου οικονομικού προγράμματος που σήμαινε και μετάβαση στην οικονομία της ελεγχόμενης αγοράς.

Στην πορεία θα επιχειρήσουμε μία γενική τοποθέτηση για το τι σημαίνουν οι όροι «σοσιαλισμός της αγοράς», και τι ακόμη είναι οι «τιμές αγοράς στη σοβιετική

οικονομία». Υπ' αυτήν την έννοια θα προσπαθήσουμε να δούμε τις προϋποθέσεις ανασυγκρότησης της σοβιετικής οικονομίας, αλλά με τους όρους που έθετε πλέον ο Gorbachev και η κυβέρνησή του. Έτσι θα επιχειρήσουμε να κατανοήσουμε σε βάθος το περιεχόμενο της περεστρόικα και των συνθηκών εκδημοκρατισμού και της δημιουργίας συνθηκών νέων μορφής έκφρασης και ελευθερίας όπως αυτά αναγγέλθηκαν από την γκλάσνοστ. Σ' αυτό το πλαίσιο θα προσεγγίσουμε τον ρόλο των εμπορευματικών σχέσεων στην εποχή της περεστρόικα και τη συνολική της σχέση με τη σοσιαλιστική ανάπτυξη. Είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό ότι στην περίοδο της περεστρόικα η αρχή της οικονομίας της αγοράς συνδέθηκε με τον σοσιαλισμό της αγοράς. Επίσης πρέπει να διερευνήσουμε πότε προστέθηκε η έννοια της επιχειρηματικής δραστηριότητας από τη σκοπιά της ιδεολογίας της αγοράς και τις παρενέργειες αυτής της εξέλιξης στην πορεία της Σοβιετικής Ένωσης.

Παράλληλα θα κάνουμε και μία σύντομη αναφορά στην κοινωνική σύνθεση της Σοβιετικής Ένωσης και στη διαμόρφωση ορισμένων από τις θεωρίες σχετικά με το περιεχόμενο των κοινωνικοοικονομικών ταξικών σχέσεων και αντιθέσεων που αναπτύχθηκαν στη Σοβιετική Ένωση και την ένταση που πήραν αυτές στην περίοδο της περεστρόικα. Θα επιμείνουμε στην περαιτέρω ανάλυση της μορφολογίας του σοβιετικού συστήματος, έχοντας μία συνολική εικόνα για την τελική διαμόρφωση του, το ποιες είναι οι αιτίες που οδήγησαν στα αδιέξοδα και στην τελική κατάρρευση, πριν περάσουμε στην εποχή του μετασχηματισμού της σοβιετικής κοινωνίας, φτάνοντας πλέον οριστικά στην οικονομία της αγοράς και στον καπιταλισμό.

Στο τρίτο μέρος θα αναλύσουμε την πορεία μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς. Θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε το θεσμικό πλαίσιο, αλλά και τους νέους κανόνες που επιβλήθηκαν προκειμένου να λειτουργήσει το νέο οικονομικό πλαίσιο. Θα χρησιμοποιήσουμε τις απόψεις των φιλελεύθερων και νεοφιλελεύθερων θεωρητικών της αγοράς για να κατανοήσουμε την οικονομική μετάβαση και τις συνέπειες που αυτή δημιούργησε. Παράλληλα θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε πλευρές της νεοδημιουργηθείσας οικονομίας της αγοράς. Είναι δύσκολο να ερμηνευθούν ορισμένες λειτουργίες του καπιταλιστικού συστήματος που επιχειρείται να δημιουργηθεί με τις κλασικές έννοιες, όπως αυτές τις έχουμε γνωρίσει στο παραδοσιακό πλαίσιο του καπιταλισμού. Για παράδειγμα ο πληθωρισμός έχει τις δικές του ιδιομορφίες στη νέα εποχή και αυτό δημιουργεί εμπόδια στην ομαλή μετάβαση στον καπιταλισμό.

Παράλληλα για να κατανοήσουμε τη νέα εποχή θα πρέπει να δούμε ορισμένες πλευρές που είναι απαραίτητες για το είδος του καπιταλισμού που δημιουργείται. Θα πρέπει δηλαδή να δούμε τη νέα εποχή και σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο. Έτσι τη νέα εξελισσόμενη κατάσταση θα μπορούσαμε να τη δούμε και σε σύγκριση με τον κυρίαρχο καπιταλισμό της εποχής. Αλλά, θα το επαναλάβουμε πιο κάτω στο πλαίσιο της σύγκρισης, θα πρέπει να δούμε ποιες πλευρές του παρελθόντος κουβαλά η νέα εποχή και ποιες πλευρές ή και ομάδες του παλιού συστήματος παίζουν σημαίνοντα ρόλο στην εποχή του καπιταλισμού. Πάντως για να γίνει κατανοητή η νέα εποχή θα αναφερθούμε στην ύφεση στην πραγματική οικονομία, γεγονός που δεν θα μπορούσε να αποφευχθεί εξαιτίας των σημαντικών αλλαγών μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Επίσης θα πρέπει να ερμηνεύσουμε το οικονομικό και χρηματιστικό χάος που δημιουργήθηκε και από το γεγονός ότι αρκετοί από τους υπάρχοντες θεσμούς ήταν πρωτόγνωροι στη νέα εποχή. Ακόμη θα πρέπει να κατανοηθεί η αποσύνθεση του σοβιετικού κράτους και της οικονομίας, γεγονός που θα μας οδηγήσει σε σημαντικά συμπεράσματα, με την έννοια ότι αυτή η εξέλιξη μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε αν και σε ποιο βαθμό η νέα εποχή αποτελεί συνέχεια ή τομή σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, ή ακόμη και αν υπήρχαν πλευρές που θα μπορούσαν να συνδέσουν τις δύο εποχές.

Έτσι αυτό το στοιχείο είναι απαραίτητο προκειμένου να κατανοήσουμε το πραγματικό μέγεθος του μετασχηματισμού των δομών στο πλαίσιο του περάσματος στην οικονομία της αγοράς και του καπιταλισμού. Επίσης, πόσο βαθιές ήταν οι ρίζες στη σοβιετική οικονομία, γεγονός που από μόνες τους θα δημιουργούσαν εμπόδια στη μετάβαση σε μια οικονομία της αγοράς. Θα πρέπει επίσης να δούμε τη νέα εποχή και από την οπτική γωνία του ζητήματος της ιδιοκτησίας και των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Η λειτουργία του χρήματος στην εποχή του κεντρικού σχεδιασμού είχε τελείως διαφορετικά χαρακτηριστικά σε σχέση με τις ανάγκες που δημιουργούσε η νέα εποχή. Είναι σαφές ότι θα πρέπει να παρακολουθήσουμε τις νέες δομές του κεφαλαίου και της οικονομικής δραστηριότητας, η οποία δημιουργεί τις προϋποθέσεις για επενδυτικές δραστηριότητες και οδηγεί εκ των πραγμάτων στο πλαίσιο της επίτευξης αυτών των στόχων μέσω της μακροοικονομικής σταθεροποίησης και της μικροοικονομικής φιλελευθεροποίησης. Παράλληλα, θα πρέπει να διαπιστώσουμε και το ρόλο των ψυχολογικών, κοινωνικών και πολιτικών τοποθετήσεων και διαθέσεων που εκδηλώθηκαν στη νέα εποχή, προκειμένου να έχουμε μία συνολική εικόνα της δημιουργίας του ρώσικου καπιταλισμού.

Ταυτόχρονα θα πρέπει να γίνει κατανοητό σε ποιο βαθμό οι παλιές κεντρικές δομές έπαιξαν ένα ρόλο στη νέα εποχή. Παράλληλα θα πρέπει να ερευνησουμε και τα αίτια ανάπτυξης ενός ιδιότυπου τοπικισμού και πώς όλη αυτή η εικόνα συμβάλλει στο να σχηματιστεί μια ενοποιημένη αγορά. Ακόμη θα δούμε σε ποιο βαθμό υπάρχει αλληλοδιείσδυση ανάμεσα στο τοπικό στοιχείο, στον γενικό οικονομικό έλεγχο, τον τοπικό έλεγχο της οικονομικής δραστηριότητας από τις τοπικές ελίτ και προφανώς τη γενικότερη αλληλεπίδραση ανάμεσα στις διάφορες περιοχές. Έτσι θα δούμε σε ποιο βαθμό συνδέθηκαν η φιλελεύθερη λογική της ιδιωτικής ιδιοκτησίας με τη φιλελεύθερη λογική της αγοράς και, εν γένει, ποια ήταν η σχέση της αγοράς με την ανάπτυξη. Λόγω όμως της ριζικής μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς, αναπτύχθηκαν φαινόμενα τα οποία όμως, ενδεχομένως, να είχαν τις ρίζες τους στην προηγούμενη περίοδο της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα τα οποία είχαν σημαίνουσα σημασία στη νέα περίοδο και τα οποία, κατά κάποιο τρόπο είχαν τη ρίζα τους στο παρελθόν, ήταν για παράδειγμα η διαφθορά. Μία μορφή διαφθοράς ήταν και η δωροδοκία.

Στη συνέχεια θα δούμε την πορεία της ρωσικής οικονομίας μέσα από τη δυναμική της στο πλαίσιο των επιρροών του διεθνούς οικονομικού περιβάλλοντος. Έτσι θα πρέπει να καταλάβουμε τις αντοχές του νέου οικονομικού συστήματος στη νέα εποχή, όπως για παράδειγμα απέναντι στην οικονομική κρίση που είναι χαρακτηριστικό στοιχείο της διεθνούς καπιταλιστικής οικονομίας. Επίσης, με τα νέα δεδομένα, θα πρέπει να δούμε σε ποιο βαθμό ωφελούν οι συγκρίσεις ή οι αναλύσεις μιας σχεδιασμένης οικονομίας με εργαλεία που χρησιμοποιούνται σε σημαντικό βαθμό από την νεοκλασική αστική πολιτική οικονομία. Ακόμη θα διαπιστώσουμε σε ποιο βαθμό τα εργαλεία της αστικής πολιτικής οικονομίας θα μπορούσαν να φανούν χρήσιμα προκειμένου να ερμηνεύσουν καταστάσεις που βρίσκονται στη διαδικασία της μετάβασης ή ακόμη στο μεταίχμιο του περάσματος από μία μορφή κοινωνικοοικονομικού συστήματος σε ένα άλλο.

Σ' αυτό το μέρος θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε το νέο πεδίο των θεσμικών οικονομικών, στο πλαίσιο του οποίου απαιτούνται ιδιαίτεροι θεσμοί προκειμένου να λειτουργήσει η οικονομία της αγοράς στη νέα εποχή. Θα πρέπει να κατανοήσουμε την αποτελεσματικότητα των θεσμών και τη λειτουργία τους. Η δημιουργία των θεσμών αυτών αποτελεί την έκφραση της νέας εποχής της μετάβασης στην οικονομία της αγοράς και ταυτόχρονα την καρδιά των οικονομικών δραστηριοτήτων στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Ταυτόχρονα η σημασία τους έγκειται στο γεγονός ότι

έρχονται να αντικαταστήσουν την προηγούμενη οικονομική διαδικασία και το αντίστοιχο θεσμικό πλαίσιο και ταυτόχρονα να ενισχύσουν το στάδιο της μετάβασης και την ομαλή λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας. Θα πρέπει να ερμηνεύσουμε το νέο πλαίσιο της λειτουργίας των επιχειρήσεων, οι οποίες αποτελούν την καρδιά της καπιταλιστικής οικονομίας. Ταυτόχρονα θα προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε το ρόλο της νέας τάξης των ολιγαρχών που κυριαρχούν στη νέα εποχή. Για την κατανόηση του όλου εγχειρήματος θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε την έκταση των ιδιωτικοποιήσεων των κρατικών επιχειρήσεων, τα προβλήματα που παρουσιάστηκαν στο συγκεκριμένο εγχείρημα και τις επιπτώσεις από όλη τη διαδικασία στην οικονομία της αγοράς και στη φιλελευθεροποίηση της ρωσικής οικονομίας.

Τέλος, θα επιχειρήσουμε να κάνουμε μία τελική σύγκριση της περιόδου πριν το 1990 με την περίοδο μετά το 1990. Ο λόγος είναι ότι θα προσπαθήσουμε να διαπιστώσουμε αν υπάρχει κάποιο νήμα που συνδέει τις δύο περιόδους. Αυτό γίνεται από την σκοπιά της ανάλυσης της σοβιετικής οικονομίας, στο κατά πόσο υιοθέτησε τη λογική της οικοδόμησης μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας, ή απλώς υπήρξε ένα νέο ταξικό εκμεταλλευτικό σύστημα, ή διαφορετικά, να κατανοήσουμε στο κατά πόσο η λειτουργία του ήταν απλά διαστρέβλωση του εγχειρήματος της Οκτωβριανής Επανάστασης. Για να καταλήξουμε, τελικά, ποια ερμηνευτική προσέγγιση ταιριάζει περισσότερο ως προς τη φύση του συστήματος που δημιουργήθηκε ή αν απαιτείται σύνθεση των επιμέρους ερμηνειών.

ΤΟ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η απόπειρα αυτής της έρευνας πραγματοποιείται για να κατανοηθεί η οικονομική πορεία της Σοβιετικής Ένωσης και της Ρωσίας στην περίοδο 1965-2000. Η πρώτη περίοδος θα εξεταστεί είτε ως ολότητα μέχρι το 1990, είτε χωρισμένη σε τρεις περιόδους στις δεκαετίες του 1960, του 1970 και του 1980, ξεκινώντας από το 1965. Παράλληλα η ανάλυση των τριών περιόδων θα γίνει με τρόπο ώστε αυτή η συσχέτιση να βοηθήσει την ερευνητική μας προσπάθεια. Θα χρησιμοποιηθεί η μαρξιστική διαλεκτική μέθοδος ώστε να κατανοηθεί και να διαπιστωθεί, κατ' αρχήν, ως ολότητα η συγκεκριμένη περίοδος, αν υφίσταται η λογική της συνέχειας ή σε ποιο βαθμό υπερισχύουν οι τομές και οι ασυνέχειες στην περίοδο που αναφερόμαστε. Παράλληλα θα αξιοποιηθεί στο μέγιστο δυνατό βαθμό και με βάση τα όρια που επιτρέπει η συγκεκριμένη μελέτη, η μέθοδος του ιστορικού υλισμού.

Σαφώς και δεν παραγνωρίζουμε τα σημαντικά προβλήματα που, ενδεχομένως, αδυνατίζουν την συγκεκριμένη προσπάθεια. Αυτά τα ζητήματα είναι σημαντικά και ο ιστορικός υλισμός θα χρειαστεί για να εμβαθύνουμε περισσότερο στη σοβιετική κοινωνία και στη σύνθεσή της και σε συνδυασμό με την οικονομική δομή της, θεωρώ ότι αποτελεί το πιο ασφαλές πεδίο για να βγουν πιο σωστά συμπεράσματα. Παρ' όλα αυτά, ο στόχος της έρευνας είναι να κατανοηθεί όσο το δυνατόν περισσότερο, αλλά και όσο το επιτρέπει η συλλογή των στοιχείων που θα κατατεθούν, η φύση του σοβιετικού οικονομικού συστήματος στην εποχή της κρίσης του. Επίσης να κατανοηθεί η απόπειρα των μεταρρυθμίσεων μέσω του σοσιαλισμού της αγοράς και η προσπάθεια που πραγματοποιήθηκε σε διάφορους περιόδους για την αποκατάσταση της πορείας του σοσιαλισμού και, τέλος, της κατάρρευσής του και η πορεία του προς την οικονομία της αγοράς.

Επίσης θα χρησιμοποιηθεί η συνθετική και η αναλυτική μέθοδος παράλληλα με τη διαλεκτική μέθοδο, που προανέφερα, δηλαδή η σύνθεση διαφορετικών ιστορικών γεγονότων και ερμηνειών, προκειμένου, μέσα από την καταγραφή, αλλά και από την ανάλυση της αντικειμενικής πραγματικότητας της συγκεκριμένης περιόδου, να έχουμε εκείνα τα στοιχεία που θα βοηθήσουν σημαντικά ώστε να υπάρχει μία σαφής εικόνα των μεταβολών και των εξελίξεων της οικονομικής σύνθεσης τόσο της Σοβιετικής Ένωσης όσο και της Ρωσίας. Είναι απαραίτητα για να κατανοήσουμε την κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα της συγκεκριμένης κοινωνίας. Έτσι θα

προσπαθήσω να δω ποιες είναι οι οικονομικές εξελίξεις σε όλη αυτή την περίοδο και ποιες προσπάθειες έχουν γίνει ώστε να οδηγηθούν τα πράγματα σε μία πορεία ικανοποίησης είτε των κοινωνικών αναγκών είτε των αναγκών των κυρίαρχων συμφερόντων, ιδιαίτερα μετά την εμφάνιση της κρίσης στα τέλη της δεκαετίας του 1960, τα οποία καθόρισαν και τη λειτουργία ενός συγκεκριμένου οικονομικού μοντέλου.

Επομένως, θα πραγματοποιήσουμε μία προσπάθεια η οποία θα βοηθήσει ώστε να κατανοηθούν οι διαφορές και να βρεθούν, αν υπάρχουν, οι πιθανές συγκλίσεις και οι ομοιότητες στη λειτουργία του οικονομικού συστήματος στις τρεις διαφορετικές περιόδους. Η πρώτη περίοδος συνδέεται με την έναρξη της οικονομικής στασιμότητας του σοβιετικού συστήματος, μετά την περίοδο της ανάπτυξής του από την Οκτωβριανή Επανάσταση το 1917 έως και το τέλος της δεκαετίας του '60 που είχαν εμφανιστεί όλα τα σημάδια της στασιμότητάς του.

Προφανώς απαιτούνται να διερευνηθούν και τα αίτια που οδήγησαν το συγκεκριμένο σύστημα στην κρίση του. Τα αίτια βρίσκονται στη συνολική κοινωνικοοικονομική του κατάσταση σε όλη την προηγούμενη περίοδο πριν το 1965. Η πορεία αυτής της περιόδου αποτελεί συστατικό στοιχείο της εποχής που ακολούθησε μετά το 1970 μέχρι την κατάρρευση του σοβιετικού συστήματος. Στην ουσία αποτελεί συνέχεια της περιόδου που αναφερόμαστε, παρά το γεγονός ότι προηγήθηκε μία σημαντική ανάπτυξη με πολλές ιδιαιτερότητες αλλά και φάσεις με έντονα οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα. Θα πρέπει να λάβουμε στα σοβαρά υπόψη τη δομή και την κοινωνικοοικονομική σύνθεση της σοβιετικής κοινωνίας στην περίοδο της τσαρικής Ρωσίας και ακόμη και των άλλων οικονομιών και κοινωνιών που ενοποιήθηκαν υπό την κρατική μορφή της ΕΣΣΔ.

Θα πρέπει να δώσουμε ιδιαίτερη προσοχή, καίτοι δεν είναι σκοπός μας στη συγκεκριμένη έρευνα, στις σημαντικές οικονομικές, δομικές και τεχνολογικές καθυστερήσεις πριν το 1917 και το ρόλο τους στη διαδικασία επιτάχυνσης της μεγέθυνσης της σοβιετικής οικονομίας, προκειμένου να καλυφθεί ένα σημαντικό έδαφος, που προσφέρει ο ανεπτυγμένος καπιταλισμός (απαραίτητη προϋπόθεση για να οικοδομηθεί ο σοσιαλισμός, αν και εμφανίστηκαν αντιρρήσεις από τους κλασικούς του μαρξισμού και θα τις αναφέρουμε εν συντομία), που εκ των πραγμάτων στερούσε η προηγούμενη οικονομική και κοινωνική κατάσταση. Αυτό, προφανώς, είχε δημιουργήσει και ορισμένες συνέπειες στη συνολική λειτουργία της σοβιετικής οικονομίας και κοινωνίας, παράλληλα με τις δομές της εξουσίας και το

ρόλο των ομάδων που κυριάρχησαν σ' αυτή και επέβαλλαν τους όρους τους. Αυτό γίνεται σαφές ακόμη και μετά το 1990, όταν οδηγούμαστε σε μία δεκαετία στην οποία θα επιχειρηθεί να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση των θεσμών που θα ικανοποιήσουν την οικονομία της αγοράς και τη λειτουργία του νέου κοινωνικοοικονομικού μοντέλου που ταυτίζεται με τον ρωσικό καπιταλισμό και τις ξεκάθαρες αρχές της νέας κυρίαρχης αστικής ή καπιταλιστικής τάξης, δηλαδή της ολιγαρχίας. Προφανώς έχει τη δική του σημασία ο ρόλος της ολιγαρχίας, ως κυρίαρχης αστικής τάξης, στη νέα εποχή.

Η διαλεκτική μέθοδος θα βοηθήσει σημαντικά σ' αυτή την κατεύθυνση. Ουσιαστικά γνωρίσματα μιας τέτοιας διαλεκτικής δομής είναι η συστηματική ενότητα των μερών, ο δυναμικός χαρακτήρας κάθε συστήματος που στηρίζεται σε εσωτερικές συγκρούσεις των δυνάμεων, δημιουργία νέων ποιοτήτων σαν αποτέλεσμα της αναδιοργάνωσης των στοιχείων, το στοιχείο της αυτοδιάθεσης και της αυτοπαραγωγής, της προοδευτικής ιστορικής αλλαγής ολόκληρου του συστήματος προς την κατεύθυνση ενός ορισμένου ορίου. Αυτή η γενική δομή μπορεί να εξειδικευτεί με διαφορετικούς τρόπους σε εξάρτηση από το βαθμό της συμπλεκτικότητας, της ανομοιότητας, της αυτοσυνείδησης και της αυτοδιάθεσης του συστήματος για το οποίο γίνεται λόγος.¹

Υπ' αυτήν την έννοια, η συστηματική ενότητα των περιόδων που θα ερευνήσουμε, ο δυναμικός χαρακτήρας κάθε περιόδου που θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε, βασίζεται σ' αυτές τις εσωτερικές συγκρούσεις, δημιουργεί νέες ποιότητες και οδηγεί διαρκώς στην αναδιοργάνωση των στοιχείων που εξετάζουμε, υπάρχει το στοιχείο της αυτοδιάθεσης και της αναπαραγωγής κάθε περιόδου, ενώ παράλληλα αποτελεί συστατικό στοιχείο της προοδευτικής ιστορικής αλλαγής ολόκληρου του συστήματος που ξεκινά από το 1917. Διαμορφώνεται σαν μία γενική δομή που οδηγεί στην τελική κατεύθυνση ενός ορισμένου ορίου που είναι τελικά η κατάρρευση του. Έτσι οι διαφορετικές περιόδοι εξειδικεύονται με διαφορετικούς τρόπους, σε βαθύτατη, όμως, εξάρτηση η μία από την άλλη και αυτό εξαρτάται από το βαθμό της συμπλεκτικότητας και της συνολικής πορείας του συστήματος. Αυτό, τελικά, αποτελεί μία βαθιά διαλεκτική μέθοδο που βασίζεται στη μαρξιστική διαλεκτική. Έτσι παρότι αναφερόμαστε στην περίοδο 1965-2000, είναι σχεδόν αδύνατο να μην σταθούμε με προσοχή στην περίοδο 1917-1965. Θεωρώ ότι μία τέτοια παράλειψη θα

¹ Μιχαήλο Μάρκοβιτς, (1971), Επίκαιρα προβλήματα της διαλεκτικής, στο: ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ, (επιμ.), Μ. Μάρκοβιτς – Χ. Μαρκούζε – Κ. Κόζικ, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, σ. 20-21.

οδηγούσε τη συγκεκριμένη έρευνα ώστε να έχει σαφείς ατέλειες και θα ήταν δύσκολο, κατά τη γνώμη μου, να διεξάγουμε συγκεκριμένα και ολοκληρωμένα συμπεράσματα.

Επιπλέον, «...η διαλεκτική, που υπογραμμίζει τη συγκεκριμένη ενότητα του όλου μπροστά σε όλα αυτά τα μονομερή συστήματα και σ' αυτά τα απομονωμένα και απομονώνοντα γεγονότα – η διαλεκτική, που αποκαλύπτει αυτή τη φαινομενικότητα δείχνοντας φυσικά πως γεννήθηκε τούτη αναγκαστικά από τον καπιταλισμό – φαίνεται να είναι ένα απλό κατασκεύασμα.

Η μη επιστημονικότητα αυτής της μεθόδου, φαινομενικά τόσο επιστημονικής, βρίσκεται λοιπόν στο γεγονός ότι δεν παίρνει υπόψη και αμελεί τον ιστορικό χαρακτήρα των γεγονότων που βρίσκονται στη βάση της.....»²

Επομένως, επιχειρώ να κατανοήσω τη συγκεκριμένη περίοδο 1965-2000 στο πλαίσιο της ολότητας της από το 1917 έως και την κατάρρευση της και το μετασχηματισμό της στον καπιταλισμό. Θεωρώ ότι χωρίς αυτή τη προσέγγιση θα ήταν ελλιπής η προσπάθεια. Χαρακτηριστικά: «...Η ολοκλήρωση, έτσι όπως εμείς την εννοούμε, πρέπει να πηγαίνει πέρα από την αμοιβαία επίδραση αντικειμένων κατά τα άλλα αμετάλλακτων. Αυτό συμβαίνει κυρίως με την αναφορά της στο όλο: η σχέση με το όλο γίνεται ο προσδιορισμός που ορίζει τη μορφή αντικειμενοποίησης κάθε αντικειμένου της γνώσης, κάθε ουσιαστική μεταβολή, σημαντική για τη γνώση εκφράζεται ως μεταβολή της σχέσης με το όλο, και άρα ως μεταβολή της ίδιας της μορφής της αντικειμενοποίησης...».³

Ακόμη η συνολική περίοδος χρησιμοποιείται μεθοδολογικά ως η βάση της ολότητας. «...Η μεθοδολογική οπτική της ολότητας, που έχει αναγνωριστεί ως κεντρικό πρόβλημα, ως προϋπόθεση της γνώσης της πραγματικότητας, είναι προϊόν της ιστορίας με διπλή έννοια. Κυρίως, μονάχα μέσω της οικονομικής ανάπτυξης που παρήγαγε το προλεταριάτο, μέσω της δομικής αλλαγής που επέρχεται σ' αυτό το σημείο στη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου της γνώσης της κοινωνικής πραγματικότητας, προέκυψε γενικά η αντικειμενική τυπική δυνατότητα του ιστορικού υλισμού ως γνώσης.....»⁴

Ακόμη, «Ωστόσο, η οπτική της ολότητας δεν καθορίζει μόνο το αντικείμενο, αλλά και το υποκείμενο της γνώσης. Η αστική επιστήμη παρατηρεί τα φαινόμενα της

² Γκ. Λούκατς, (2001), «Ιστορία και ταξική συνείδηση», εκδόσεις ΟΔΥΣΣΕΑΣ, Αθήνα, Gyorgy Likacs, Geschichte und Klassenbewusstsein, σ. 69.

³ Ο.π. σ. 79.

⁴ Ο.π. σ. 92.

κοινωνίας – συνειδητά ή μη, κατά τρόπο αφελή ή ιδεώδη – πάντα από την οπτική του ατόμου. Και απ’ αυτή την οπτική δεν μπορεί να φτάσει σε καμιά ολότητα. Το πολύ να φτάσει σε απόψεις ενός μερικού πεδίου, αλλά, το πολύ, μόνο σε κάτι αποσπασματικό: «γεγονότα» έξω από κάποιο πλαίσιο ή αφηρημένους μονομερείς νόμους. Η ολότητα του αντικειμένου μπορεί να τεθεί μονάχα αν το υποκείμενο, που τη θέτει, είναι αυτό το ίδιο μια ολότητα. Αν λοιπόν, για να σκεφτεί τον εαυτό του, το υποκείμενο είναι υποχρεωμένο να σκεφτεί το αντικείμενο ως ολότητα. Στη σύγχρονη κοινωνία μονάχα οι τάξεις παρουσιάζουν αυτή την οπτική της ολότητας ως υποκειμένου...»⁵

Σ’ αυτό το πλαίσιο θα αναπτυχθεί η έρευνα και θα χρησιμοποιηθεί η μαρξιστική διαλεκτική και ο ιστορικός υλισμός. Η αλληλοδιείσδυση των ιστορικών γεγονότων σε όλη την περίοδο από το 1917 έως και το 2000 ή και 2003 είναι αναγκαίο στοιχείο για να έχουμε την πλήρη εικόνα της περιόδου 1965-2000. Προφανώς σε κάποια σημεία θα υπενθυμίζω τη μέθοδο που χρησιμοποιώ, ενώ σε κάποια άλλα σημεία, σαφώς περισσότερα, είναι αυτονόητη η διαδικασία και ήδη έχει εξηγηθεί σ’ αυτό το κεφάλαιο. Η διαλεκτική σχέση ή η συσχέτιση των κοινωνικών ή οικονομικών γεγονότων ή των χρονολογιών, αφορούν τη διαδικασία ανάπτυξης της σοβιετικής κοινωνίας. Παράλληλα γίνεται σαφές ότι όλη η βάση της ερευνητικής προσπάθειας θα εστιαστεί ώστε να κατανοηθεί η περίοδος 1965-2000 και ιδιαίτερα στις περιόδους τομές, όπως στη δεκαετία 1980 και στη δεκαετία του 1990 που βοηθούν να κατανοηθούν όλα τα οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του σοβιετικού συστήματος. Θα πρέπει όμως να αναφέρουμε ότι ιστορικός υλισμός θεωρείται η επιστήμη που μελετά την κοινωνία σαν ενιαίο σύστημα και τους βασικούς νόμους σύμφωνα με τους οποίους το σύστημα αυτό λειτουργεί και αναπτύσσεται. Ακόμη περισσότερο, ο ιστορικός υλισμός είναι η φιλοσοφική θεωρία ανάπτυξης της κοινωνίας. Έτσι ο ιστορικός υλισμός υπάγεται στην ιστορία, εξετάζει τη διαδικασία ανάπτυξης της κοινωνίας με τη μορφή που συντελέστηκε στην πραγματικότητα, περιγράφοντας με συνέπεια τα ιστορικά γεγονότα. Σ’ αυτό το πλαίσιο θα προσπαθήσω να θεμελιώσω τη συγκεκριμένη ερευνητική προσπάθεια.⁶

Κατ’ αυτόν τον τρόπο θα κατανοήσουμε και άλλες πλευρές του σοβιετικού συστήματος. Έτσι, σε ειδικό κεφάλαιο θα αναπτύξουμε τα γενικά χαρακτηριστικά της φύσης του και της ανάπτυξής του σε όλη την περίοδο από τη δεκαετία του 1920 έως

⁵ Ο.π. σ. 99.

⁶ Μ. Μ. Σιντόροφ, (1975(, εκδόσεις ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ, σ. 8-9.

και τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Επίσης, η συγκεκριμένη μεθοδολογική προσέγγιση έχει και τη δύναμη να προσφέρει κατανόηση και πληροφορίες στο εγχείρημα που πραγματοποιείται σ' αυτή τη μελέτη, χωρίς να αποφεύγονται βέβαια οι αδυναμίες. Οι αδυναμίες βρίσκονται στο γεγονός, ότι ενώ υπάρχει συνολική συσχέτιση της σοβιετικής οικονομίας και κοινωνίας σε όλη την περίοδο της ύπαρξης της Σοβιετικής Ένωσης, παρ' όλα αυτά, τα γεγονότα που ακολουθούν από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και ιδιαίτερα από τη δεκαετία του '70 και μετά, συνδέονται με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και απαιτούν διαφορετική αντιμετώπιση.

Είναι σαφές επομένως, ότι οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στις περιόδους πριν το 1965 και μετά το 1965 θα είχαν αρνητικό αντίκτυπο στο να γίνει κατανοητή η συνολική πορεία της σοβιετικής οικονομίας και ο τρόπος που αυτή η εξέλιξη οδήγησε στις συνθήκες έντονης κρίσης μετά τη δεκαετία του 1960. Υπ' αυτήν την έννοια θα πρέπει να γίνει κατανοητό ότι πολύ συχνά οι διαδικασίες και οι οικονομικές σχέσεις θα διαπερνούν πολύ συχνά τις δύο περιόδους. Είναι σαφές ότι οι δύο περίοδοι συνδέονται σαν συγκοινωνούντα δοχεία και αυτό το γεγονός επηρεάζει όλη την προσπάθεια της μελέτης αυτής. Έτσι πολύ συχνά θα γίνονται παραπομπές και συγκρίσεις ανάμεσα στις δύο περιόδους. Πέραν τούτου, πολλές φορές είναι δύσκολο να κατανοηθεί η συνολική πορεία αλλά και μία σειρά επιπτώσεων, αν δεν τη δούμε ως ιστορική συνέχεια και ολότητα, συνδεδεμένη από αντιφάσεις, όλη αυτή την περίοδο. Η ιστορική συνέχεια, η ολότητα και οι αντιφάσεις είναι συστατικά στοιχεία της μαρξιστικής διαλεκτικής.

Παρ' όλα αυτά υπάρχουν και τα διακριτά όρια που προσδιορίζουν με σαφήνεια την πορεία κάθε περιόδου. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να περιοριστούμε στη συγκεκριμένη περίοδο που, κατά τη γνώμη μου, αρχίζει η αντίστροφη μέτρηση του σοβιετικού συστήματος. Έτσι θα καταγράψουμε όλα εκείνα τα οικονομικά στοιχεία που θα μας βοηθήσουν, καταρχήν, να δούμε τη δεκαετία του 1980 ως συνέχεια της περιόδου 1965-1980 και κατά δεύτερο, σε ποιο βαθμό η δεκαετία του 1990 έχει συγγένειες με όλη αυτή την προηγούμενη περίοδο και σε ποιο βαθμό θα μπορούσε να αποτελούσε συνέχειά της. Αυτό έχει σημασία από την άποψη της επιβεβαίωσης των θεωριών, ή και της κριτικής τους, αναφορικά με τη φύση της σοβιετικής κοινωνίας και της ταξικής της ουσίας και δομής. Επομένως, η προσέγγιση θα γίνει με βάση τις τομές, τις συνέχειες ή τις ασυνέχειες, τις ποσοτικές και ποιοτικές αλλαγές ή τις αντιφάσεις ανάμεσα στις τρεις περιόδους και κατά προέκταση θα δούμε τη σχέση αυτών των περιόδων στην πορεία της σοβιετικής οικονομίας από τη δεκαετία του

1920. Προφανώς, βασιζόμενοι στην αλληλοδιείσδυση ανάμεσα σ' αυτές τις περιόδους, σπάζοντας τα στενά τους όρια και τα στεγανά, βασιζόμενοι στη διαλεκτική, και σε σχέση με την ανάλυση και τη σύνθεση αυτών των περιόδων, θα επιχειρήσουμε να δούμε όψεις και σχέσεις μεταξύ τους, αν υπάρχουν, δηλαδή ανάμεσα στη σοβιετική και τη ρωσική καπιταλιστική οικονομία στη νέα περίοδο στα τέλη του 20^{ου} αιώνα.

Πάντως, έχει σημασία να αναφέρουμε και το γεγονός ότι υπάρχει αρκετή βιβλιογραφία και θεωρητική συζήτηση σχετικά με τις μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν στο σοβιετικό σύστημα, πολύ πριν τη δεκαετία του '70 και του '80. Οι πλέον καρποφόρες συζητήσεις στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του σοβιετικού συστήματος, σύμφωνα με τους θεωρητικούς, πραγματοποιήθηκαν τόσο στη δεκαετία του '20 όσο και στις δεκαετίες του '50 ή και του '60.⁷ Μεταπολεμικά, οι σοβιετικοί οικονομολόγοι εξέταζαν τα προβλήματα ενός ήδη ώριμου οικονομικού συστήματος. Το πολιτικό κλίμα έδωσε την αφορμή για αρκετά σημαντικές πολεμικές συζητήσεις για μία ορισμένη χρονική περίοδο.

Επίσης, η προσπάθεια που καταβάλλουμε να ερμηνεύσουμε το σοβιετικό σύστημα των δύομιση τελευταίων δεκαετιών και τη μετάβασή του προς την οικονομία της αγοράς, αποτελεί και συνέχεια των αντιφάσεων από την πρακτική εφαρμογή της σοβιετικής οικονομικής μεταρρύθμισης της δεκαετίας του '60. Το χαρακτηριστικό των οικονομικών συζητήσεων ήταν οι μεταρρυθμίσεις του 1965. Είναι η τελευταία προσπάθεια να μεταρρυθμιστεί το σύστημα πριν την ορατή κρίση του που ξεκίνησε την επόμενη δεκαετία.⁸ Οι κύριες ατέλειες στο σοβιετικό οικονομικό σύστημα, που οφείλονται στις κοινωνικές αντιθέσεις της σοβιετικής κοινωνίας και στην αδυναμία της κυρίαρχης διευθύνουσας τάξης να διαχειριστεί το σοβιετικό σύστημα και τα ιδιαίτερα ταξικά του χαρακτηριστικά, ήταν πλέον ορατές.

Έτσι η συζήτηση που προηγήθηκε τη δεκαετία του '60 ήταν ο προθάλαμος των αντιπαραθέσεων και εξελίξεων που ακολούθησαν από τη δεκαετία του '70 και μετά. Μεθοδολογικά δεν μπορούμε να παραμείνουμε στη δεκαετία του '60, διότι, κατά τη γνώμη μου, η επιτάχυνση των εξελίξεων της κρίσης του σοβιετικού συστήματος στη δεκαετία του '70 και η αδυναμία επιστροφής του στην ιδεατή κατεύθυνση που ήταν η οικοδόμηση του σοσιαλισμού, όπου, προφανώς, η πραγματοποίηση του παρέμεινε

⁷ Hans-Juergen Wagener, (1998), *Economic thought in communist and post-communist Europe*, London: Routledge.

⁸ Ο.π. στο ίδιο.

ουτοπία ειδικά στη δεκαετία του '80, αναδεικνύει όλες τις αδυναμίες της λειτουργίας του και, ταυτόχρονα, τον καταλυτικό ρόλο της εδραιωμένης κυρίαρχης τάξης ή νομενκλατούρας στη Σοβιετική Ένωση.

Ταυτόχρονα, πέρα από τις συζητήσεις που κυριάρχησαν, θεωρώ ότι στο πλαίσιο της μεθοδολογικής μας προσπάθειας, που είναι η σύνδεση της διαλεκτικής, της συνθετικής και της αναλυτικής μεθόδου, θα πρέπει να εξετάσουμε ακόμη και προτάσεις, οι οποίες, τελικά, επιβλήθηκαν σε ένα σημαντικό βαθμό στην πράξη στη δεκαετία του '80 στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του σοβιετικού συστήματος. Αυτές για παράδειγμα συνδέονται με τις θεωρίες της «οικονομίας της αγοράς» στο πλαίσιο του σοσιαλισμού. Είναι σαφές ότι οι υπερασπιστές του «σοσιαλισμού της αγοράς» θεωρούν ότι αυτός αποτελεί μία εκδοχή σαφώς ανώτερη από ένα οικονομικό σύστημα, όπως για παράδειγμα εκείνο που εφαρμόστηκε αρχικά στις χώρες των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομικών στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, αλλά και από τον καπιταλισμό. Παράλληλα, θεωρούν ότι είναι η μόνη μορφή σοσιαλισμού η οποία είναι εφαρμόσιμη και παράλληλα και βιώσιμη και επιθυμητή.

Παρότι η περίοδος που εξετάζουμε αφορά την έναρξη των προβλημάτων, όπως για παράδειγμα η δεκαετία του '70, ή την αντιμετώπιση της κρίσης του συστήματος όπως έλαβε χώρα στη δεκαετία του '80, ή ακόμη περισσότερο τα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπιστούν μετά το 1991 με τη διαδικασία της μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς, με διαδικασίες ριζικού μετασχηματισμού που οδηγούσαν εκατομμύρια ανθρώπους στην ανέχεια και στο θάνατο, θα πρέπει να αναζητήσουμε τη συγκεκριμένη πορεία μέσα από μία ολιστική προσέγγιση. Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να έχουμε μία συνοπτική εικόνα όλης της διαδικασίας αυτής της εξέλιξης και της συνολικής πορείας του σοβιετικού συστήματος, προκειμένου να βγουν τα σωστά συμπεράσματα. Θα επιχειρήσουμε να συνδέσουμε, γι' αυτό το λόγο, τη συνολική έρευνα με ένα κεφάλαιο που θα δίνει έστω και αδρή εικόνα για τη συγκρότηση του σοβιετικού συστήματος και της σοβιετικής κοινωνίας.

Εξάλλου έχει νόημα να μιλάμε για τις διαλεκτικές δομές και να εφαρμόζουμε τη διαλεκτική μέθοδο μόνο εκεί που υπάρχει μία αλληλεπίδραση ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο. Θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η ανθρώπινη παραγωγή, ενώ ταυτόχρονα θα πρέπει να υπάρχει η ενότητα θεωρίας και πράξης. Υπ' αυτήν την έννοια η κατηγορία της ολότητας έχει ένα σημαντικό ρόλο στη διαλεκτική. Ένα αντικείμενο και συγκεκριμένα κάθε περίοδος που εξετάζουμε από το 1917 και ιδιαίτερα από το 1965 και μετά, μπορούν να κατανοηθούν μόνο ως μέρος

ενός συνόλου, σαν μέρος μιας συγκεκριμένης συνθετικής ενότητας, στην οποία ανήκει. Στο πρακτικό μέρος αυτή η προσέγγιση αποτελεί μία διαδικασία ολοκλήρωσης. Παρουσιάζουμε κάθε περίοδο σαν μέρος ενός μεγαλύτερου σχεδίου για την επίτευξη ενός μελλοντικού σκοπού, όπου το αντικείμενο και συγκεκριμένα η κάθε περίοδος να αποκτά για πρώτη φορά το ιδιαίτερο νόημα της.⁹

Προφανώς ένα τέτοιο κεφάλαιο, ίσως, να μην είναι αρκετό για να δοθεί μία συνολική εικόνα του σοβιετικού συστήματος. Πλην όμως, κατά την άποψη μου, θα συμβάλει ώστε να κατανοηθεί ακόμη περισσότερο η περίοδος που θα μελετήσουμε. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι υπήρξαν αρκετές προσπάθειες που οδήγησαν σε διαδικασίες μεταρρύθμισης του ίδιου του συστήματος σε όλη την περίοδο της ύπαρξης του. Η απόπειρα του προσδιορισμού του εξαρτάτο είτε από το ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο μέσα από το οποίο το προσέγγιζαν οι εκάστοτε μελετητές, είτε από τη μεθοδολογική προσέγγιση που επέλεξαν.

Η προσπάθειά μου να περιοριστώ μόνο στην οικονομική σύνθεση του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού καθορίστηκε από πολλές παραμέτρους. Μία συνολική θεώρηση για να κατανοηθεί και η κοινωνική σύνθεση του σοβιετικού συστήματος και οι εξελίξεις του σε συνδυασμό με τις οικονομικές εξελίξεις και το οικονομικό μοντέλο που επιβλήθηκε, είναι ένα μεγάλο έργο που ξεφεύγει σημαντικά από τους ορίζοντες και τις προϋποθέσεις της συγκεκριμένης προσπάθειας. Παρ' όλα αυτά, για να γίνει κατανοητή η πορεία από το 1965 έως το 2000, θα προσπαθήσουμε να δώσουμε κάποιες ερμηνείες και στοιχεία του σοβιετικού συστήματος στο προηγούμενο διάστημα, μέσα από το σχετικά σύντομο κεφάλαιο που ήδη αναφέραμε. Αυτά τα συνοπτικά δεδομένα θα αφορούν το σύνολο των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών στοιχείων που χαρακτήριζαν το σοβιετικό σύστημα από την απαρχή του.

Θα πρέπει, επίσης, να κάνουμε κατανοητό ότι η όποια απόπειρα για μια ολοκληρωμένη προσέγγιση θα έπρεπε να συμπεριλάβει τη διαλεκτική σχέση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων στην περίοδο που ερευνάμε. Στην προοπτική αυτή, θα γινόταν περισσότερο σαφής ο χαρακτήρας του, αν αυτό συνδεόταν με το θεωρητικό περιεχόμενο της μαρξικής θεωρίας ώστε να αποκωδικοποιηθεί πλήρως η φύση της σοβιετικής οικονομίας και κοινωνίας. Μια

⁹ Μιχαήλο Μάρκοβιτς, ο.π. σ. 13.

τέτοια προοπτική αποτελεί και την πρότασή μου για περαιτέρω έρευνα, στο έδαφος της παρούσας διατριβής.

Συνεπώς, με βάση τα όρια που θέτει η ανάγκη μιας τέτοιας έρευνας, θα περιοριστώ στην ανάλυση μιας συγκριτικής προσέγγισης της οικονομικής δομής και των οικονομικών σχέσεων ΕΣΣΔ και Ρωσίας (1965-2000), αποφεύγοντας ζητήματα που υπερβαίνουν τα όρια του αντικειμένου μας.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

ΠΡΟΟΙΜΙΟ ΕΝΟΣ ΓΕΝΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ ΤΟΥ ΣΟΒΙΕΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΙΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Η πορεία της Σοβιετικής Ένωσης και του σοβιετικού σχηματισμού θεωρώ ότι είναι το σημαντικότερο εγχείρημα του 20^{ου} αιώνα και η τελική του πτώση στο τέλος του 20^{ου} αιώνα το πιο δραματικό γεγονός. Η απόπειρα οικοδόμησης του σοσιαλισμού και της κομμουνιστικής κοινωνίας με στόχο την απελευθέρωση από την εκμετάλλευση της εργατικής τάξης από την κυρίαρχη καπιταλιστική τάξη και η δυνατότητα του αυτοκαθορισμού της οδηγήθηκε σε ήττα. Οι συζητήσεις που είχαν αναφορά όλη αυτή την περίοδο στο τι κοινωνία διαμορφώνεται και εκείνες που ακολούθησαν μετά το τέλος της, έχουν αξία στο βαθμό που ο κυρίαρχος στόχος παραμένει αναλλοίωτος σε σχέση με αυτόν που οδήγησε στην Οκτωβριανή Επανάσταση. Επομένως, είναι απαραίτητο να δούμε με νηφάλιο τρόπο τι ήταν αυτό που οικοδομήθηκε και γιατί, τελικά, επήλθε η τελική πτώση. Ο Κ. Κάππος στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει το τέλος της πορείας της Σοβιετικής Ένωσης επιχειρεί να βρει τους κατάλληλους όρους να το αιτιολογήσει. Κατά τη γνώμη του η κατάρρευση και η προδοσία είναι έννοιες ανεπαρκείς. Έτσι ο ίδιος θεωρεί ως καλύτερη έννοια τη λέξη αντεπανάσταση. Σύμφωνα με τον Κ. Κάππο το περιεχόμενο που κρύβει αυτή η λέξη στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ότι επιχειρεί να κατανοήσει τις εσωτερικές αλλά και τις εξωτερικές αιτίες ή ευθύνες των ηγετών των κομμουνιστικών κομμάτων.¹⁰ Παράλληλα θεωρεί ότι ο όρος κατάρρευση δεν εξηγεί ποιες ήταν οι αντιθέσεις που οδήγησαν στο πτωχόρισμα. Από την άλλη μεριά ο όρος προδοσία δεν εξηγεί το φαινόμενο και

¹⁰ Κ. Κάππος, (2002), Κριτική του Σοβιετικού Σχηματισμού, εκδόσεις Αλφειός, σ. 24.

περιορίζεται στη δράση μιας μικρής σχετικής ομάδας και είναι κάτι που δικαίως το θεωρεί αντιμαρξιστικό. Πράγματι ο ένας μεμονωμένος ηγέτης ή ακόμη και μία ηγετική ομάδα στελεχών δεν μπορούν να υπερβούν τις κοινωνικές ομάδες που εκφράζουν. Παράλληλα θεωρεί ότι η αντεπανάσταση δείχνει την πορεία της επιστροφής στον καπιταλισμό. Από την άλλη η αντεπανάσταση είναι κατηγορία που αποτελεί διαλεκτική ενότητα με την κατηγορία επανάσταση.¹¹ Έτσι η αντεπανάσταση ήταν μία πορεία η οποία οδήγησε από τον υπαρκτό σοσιαλισμό στον πιο άγριο καπιταλισμό.

Παρ' όλα αυτά εδώ θα περιοριστώ στη λέξη κατάρρευση και ο λόγος είναι ο εξής: για να υπάρξει κατάρρευση θα πρέπει πρώτα να οικοδομηθεί κάτι και εν συνεχεία να γκρεμιστεί ή να καταρρεύσει. Θεωρώ ότι αυτό συνέβη. Δεν είναι όμως δεδομένο ότι αυτό που γκρεμίζεται ή καταρρέει είναι απόρροια αντεπαναστατικών δυνάμεων. Αλλά κι έτσι να είναι αυτό είναι υπό διερεύνηση. Επίσης, είναι δεδομένο ότι οι αντεπαναστατικές δυνάμεις ήταν παρούσες σε όλη τη διάρκεια της οικοδόμησης της Σοβιετικής Ένωσης και αντιπάλευν τις επαναστατικές δυνάμεις τις οποίες τελικά νίκησαν; Στα μέσα της δεκαετίας του '80 υπήρχαν αυτές οι επαναστατικές δυνάμεις; Παρότι θεωρώ σημαντικό το έργο του Κ. Κάππου εδώ τίθεται ένα σοβαρό θέμα. Τι είναι αυτό που δημιουργήθηκε, ποιο είναι το περιεχόμενο του και η ουσία του και τι ήταν τελικά αυτό που γκρεμίστηκε ή κατέρρευσε και ακόμη περισσότερο αν υιοθετήσουμε την σκέψη του Κ. Κάππου ποιες ήταν οι επαναστατικές-αντεπαναστατικές δυνάμεις που συγκρούστηκαν μέχρι την τελική ανατροπή. Με βάση τα ανωτέρω θα πρέπει να διερευνηθεί και να γίνει κατανοητό αυτό που κτίστηκε, το περιεχόμενο του, ποιες ήταν οι αντιφάσεις του και ποια ήταν τα αίτια τα οποία το οδήγησαν στην κατάρρευση. Η θέση του Κ. Κάππου εμπεριέχει ένα συγκεκριμένο προσδιορισμό και περιορισμό που ορίζει εκ των προτέρων τη φύση του συστήματος, όπως και τα αίτια που οδήγησαν στο τέλος. Ο ίδιος εκπροσωπεί μία συγκεκριμένη άποψη που είναι σεβαστή. Στη συγκεκριμένη έρευνα θα προσπαθήσω να καταθέσω τις διαφορετικές προσεγγίσεις γύρω από το φαινόμενο της σοβιετικής κοινωνίας και τις διαφορετικές προσεγγίσεις, καταθέτοντας, κυρίως, και τη δική μου άποψη. Εξάλλου, κατά τη γνώμη μου, για να δεχθούμε την έννοια αντεπανάσταση θα πρέπει να αποδειχθεί ότι αυτό που κτίστηκε ήταν ο σοσιαλισμός ή ότι ολοκληρώθηκε η απόπειρα στην πρώτη φάση του και εν συνεχεία οι αντεπαναστατικές δυνάμεις τον

¹¹ Ο.π. σ. 24.

ανέτρεψαν. Όπως ήδη προανέφερα στο μεθοδολογικό πλαίσιο, η πορεία της έρευνας θα γίνει με βάση τη μαρξιστική διαλεκτική. Θα προσπαθήσω να γίνουν εμφανείς ποιες ήταν οι αντιθέσεις και οι αντιφάσεις που οδήγησαν στο αδιέξοδο αυτή την κοινωνία, ενώ παράλληλα θα πρέπει να αποδειχθεί η μορφή της οικονομικής σύνθεσης που την δέσποζε. Επομένως, η απουσία της λέξης αντεπανάστασης δεν θα μειώσει την προσπάθεια ώστε να κατανοηθούν οι εσωτερικές και οι εξωτερικές αντιθέσεις και αντιφάσεις όλων εκείνων των κοινωνικών δυνάμεων που οδήγησαν είτε στο αδιέξοδο είτε στην αποτυχία αυτής της προσπάθειας της οικοδόμησης του σοσιαλισμού είτε στη διαμόρφωση μιας νέας ταξικής κοινωνικής σύνθεσης μέσα στη σοβιετική κοινωνία. Υπό την έννοια αυτή το δίπολο επανάσταση-αντεπανάσταση θα πρέπει να μας προβληματίσει και, επομένως, δεν θα πρέπει να θεωρείται δεδομένο στην περίοδο που εξετάζουμε.

Ο Κ. Κάππος αναφέρει δύο παραδείγματα που συνέβησαν στην Αγγλία και στη Γαλλία και επιχειρεί να τα αξιολογήσει προκειμένου να κατανοηθεί η έννοια της αντεπανάστασης στη Σοβιετική Ένωση που αφορά μία τρίτη περίπτωση. Στα δύο παραδείγματα κοινό στοιχείο μπορεί να θεωρηθεί η προετοιμασία της επαναστατικής τάξης. Και στα δύο παραδείγματα συνέβη όταν η αστική τάξη είτε με την υποστήριξη των λαϊκών μαζών είτε ακόμη, σε άλλη περίπτωση, με τη συμμαχία της με μία μερίδα γαιοκτημόνων, όπως συνέβη στην Αγγλία, πέτυχε το στόχο της. Ενώ στην τρίτη περίπτωση έχουμε την επανάσταση των μπολσεβίκων στο πλαίσιο της αγροτοεργατικής συμμαχίας με κυρίαρχη την εργατική τάξη. Σε όλες τις περιπτώσεις γίνονται εμφανείς οι παρεμβάσεις ξένων δυνάμεων. Στις δύο πρώτες όμως προσπάθειες ήταν ανοικτή η επιστροφή των ταξικών δυνάμεων του προηγούμενου καθεστώτος. Στην Τρίτη περίπτωση έχουμε την επιστροφή της προηγούμενης τάξης ή τη δημιουργία ενός νέου κυρίαρχου ταξικού στρώματος ή της νέας αστικής τάξης που οδήγησε στην κατάρρευση ή στην ανατροπή της σοβιετικής κοινωνίας που είχε ως στόχο τον σοσιαλισμό και, επομένως, στην επιστροφή στις συνθήκες πριν την Οκτωβριανή Επανάσταση; Επιπλέον η ρήξη και το τέλος της σοβιετικής κοινωνίας προήλθε από την εσωτερική εμπόλεμη σύγκρουση της εργατικής τάξης και των συμμάχων της με τις αντεπαναστατικές δυνάμεις του προηγούμενου καθεστώτος; Επομένως, θα πρέπει να αναζητηθούν οι ρίζες του νέου κοινωνικοοικονομικού συστήματος και ποια είναι η δομή του. Ποια είναι, αν υπάρχει, η νέα ταξική συγκρότηση ή αν προήλθε αφού προηγήθηκε έστω και έως ένα βαθμό, μία υποτυπώδης προσπάθεια σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Τελικά, οι

αντεπαναστατικές δυνάμεις, ποιον τρόπο παραγωγής και ποιες σοσιαλιστικές δομές, που κτίστηκαν επί δεκαετίες, ανέτρεψαν; Ακόμη σε ποιο βαθμό συνδέονταν με την κυρίαρχη τάξη του προηγούμενου καθεστώτος; Αυτή η αντεπανάσταση κυριάρχησε επτά δεκαετίες μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση; Αν υπήρξε αντεπανάσταση αυτό συνέβη στο πρώτο διάστημα της Οκτωβριανής Επανάστασης. Έτσι εξηγείται η άποψη του Λένιν (Lenin) ότι επανάσταση χωρίς αντεπανάσταση δεν μπορεί να υπάρξει.¹² Αυτή η άποψη εξηγεί τη διαλεκτική ενότητα της επανάστασης και της αντεπανάστασης. Ή ακόμη τη διαλεκτική σκέψη του Μαρξ ότι η ανάπτυξη της επανάστασης γεννάει την αντεπανάσταση. Ο ίδιος ο Κ. Κάππος αναφέρει, και τις απόψεις των υποστηρικτών του σοβιετικού μαρξισμού ότι η πρώτη περίοδος της αντεπανάστασης ξεκινά το 1985 επί εποχής περεστρόικα. Εδώ θα πρέπει να αναζητηθούν μέσα στην κοινωνία οι κυρίαρχες επαναστατικές δυνάμεις, αν υπήρχαν, που ήλεγχαν τη σοβιετική εξουσία και οι οποίες ανατράπηκαν από την αντεπανάσταση.¹³ Αλλά αν δεν υπήρχαν ποιες κοινωνικές δυνάμεις κυριαρχούσαν; Επομένως, με ποιον τρόπο γεννιούνται οι αντεπαναστατικές δυνάμεις;

Παρότι και ο ίδιος ο Κ. Κάππος θέτει ένα ανάλογο ερώτημα, επιχειρεί όμως να το λύσει με τις γενικεύσεις των προβλημάτων και την κυριαρχία του παλιού έναντι του καινούργιου. Παρ' όλα αυτά η πορεία της σκέψης του στο βιβλίο του έχει να δώσει σημαντικά πράγματα στην προσπάθεια της κατανόησης της φύσης της Σοβιετικής Ένωσης. Δέχεται ότι τα προβλήματα στις χώρες αυτές ήταν σημαντικά. Επίσης ότι κάθε επανάσταση έχει να λύσει προβλήματα καταστροφής του παλιού συστήματος και οικοδόμησης του καινούργιου. Το ιδανικό της καταστροφής του παλιού συσπειρώνει τις κινητήριες δυνάμεις της επανάστασης. Κάτι που, όπως υποστηρίζει, δεν συμβαίνει όταν οικοδομείται η νέα κοινωνία. Από εδώ προκύπτουν οι δυσκολίες και τα προβλήματα στην αρχική φάση της επανάστασης και μετά την ανατροπή της αστικής τάξης. Το ζητούμενο εδώ είναι να κατανοήσουμε ποια είναι η περίοδος της αρχικής φάσης της επανάστασης. Η αντεπανάσταση εμφανίζεται στα πρώτα χρόνια μετά το 1917; Όταν όμως θεωρείται ότι εμφανίζεται το 1985, σύμφωνα με τους επιστήμονες του σοβιετικού μαρξισμού, τότε ήδη έχουν παρέλθει επτά δεκαετίες. Επομένως, θα πρέπει να δούμε ποιες είναι οι κυρίαρχες επαναστατικές δυνάμεις αυτής της περιόδου και ποιος είναι ο καλυμμένος χαρακτήρας της αντεπανάστασης. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της οικονομικής σταθερότητας της κοινωνίας, ποιοι

¹² Β. Ι. Λένιν, τόμος 12, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, σ. 171.

¹³ Κ. Κάππος, ο.π. σ. 30.

την υπονόμευσαν και ποιοι είναι οι «εργολάβου» οι οποίοι προχώρησαν στην κατάργηση της σοβιετικής εξουσίας.¹⁴ Παράλληλα αν η αντεπανάσταση ξεκίνησε λίγο μετά την Οκτωβριανή επανάσταση θα πρέπει να θεωρήσουμε, όπως ήδη έχω αναφέρει, ότι αυτή κράτησε επτά δεκαετίες;

Πάντως ο Κ. Κάππος ορίζει ως φορέα της αντεπανάστασης τον ιμπεριαλισμό. Έτσι επιχειρεί να προσδιορίσει το ρόλο του από τη στιγμή που, όπως υποστηρίζει, δεν υπήρχαν υπολείμματα των εκμεταλλευτριών τάξεων στις χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Έτσι αναζητά το ρόλο του ιμπεριαλισμού ως εξωτερικό παράγοντα που οδήγησε στην αντεπανάσταση. Επομένως, θεωρεί ότι ο ιμπεριαλισμός είχε θέσει ως στόχο να οδηγήσει σε αδιέξοδο τις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού.¹⁵ Παράλληλα, κάνει κριτική, στην άποψη του ρώσου μελετητή Α. Μ. Γεριομίν, ότι η κοινωνική βάση της αντεπανάστασης ήταν οι απόγονοι των εκμεταλλευτριών τάξεων, οι διωγμένοι από το σοβιετικό καθεστώς, οι άλλοτε ποινικοί κρατούμενοι, όπως και άλλοι.¹⁶ Η γνώμη του είναι ότι τα ανώτερα κομματικά και κρατικά στελέχη μαζί με τους διευθυντές αποτελούσαν τη διευθύνουσα τάξη και αυτοί ήταν ο φορέας της αντεπανάστασης. Σ' αυτό το σημείο η προσέγγιση του εμπεριέχει μία μεγάλη αλήθεια. Όμως στην ουσία δέχεται a priori ότι οι ανωτέρω, με την έναρξη της οικοδόμησης της σοσιαλιστικής κοινωνίας, είχαν συγκροτηθεί ως κυρίαρχη αντίπαλη τάξη η οποία είχε ως στόχο τη μελλοντική παλινόρθωση. Επομένως, εκπροσωπούσαν την προηγούμενη κυρίαρχη τάξη. Είναι όμως δυνατόν να αποτελούσαν στελέχη και της επαναστατικής τάξης έστω και ένα μικρό χρονικό διάστημα, ενώ παράλληλα ήταν και εκπρόσωποι του παλαιού καθεστώτος; Άρα, με βάση τα ανωτέρω, αφού δεν υπήρχαν υπολείμματα των εκμεταλλευτριών τάξεων στη Σοβιετική Ένωση, ποιες ήταν οι συγκροτημένες επαναστατικές και αντεπαναστατικές δυνάμεις οι οποίες ήταν ζωντανές έως και τη δεκαετία του '80; Και πως συγκροτήθηκαν ή ήταν συγκροτημένες; Εδώ θα έπρεπε να αναζητηθούν τα κοινωνικά αίτια και οι νέες δομές της νεαρής σοβιετικής κοινωνίας οι οποίες οδήγησαν στη συγκρότηση όλων αυτών ως νέο κυρίαρχο στρώμα ή νέα κυρίαρχη τάξη βασιζόμενη στο κοινό συμφέρον. Ήταν όλα αυτά που οδήγησαν στη συγκρότηση αυτού του κρατικού σχηματισμού που ονομάστηκε Σοβιετική Ένωση. Εξάλλου αναφέρει την περεστρόικα ως διαδικασία η οποία αποτέλεσε την τελική φάση της αντεπανάστασης. Σ' αυτό

¹⁴ Ο.π. σ. 30.

¹⁵ Ο.π. σ. 35.

¹⁶ Ο.π. σ. 36.

ακριβώς το σημείο τίθεται το ερώτημα: ποιες ήταν οι επαναστατικές δυνάμεις σ' αυτή την περίοδο;

Είναι χαρακτηριστικό ότι η κατανόηση του σοβιετικού συστήματος θα πρέπει να γίνει και σε σχέση με τις θεωρητικές αντιλήψεις που αφορούν τον σοσιαλισμό. Παρατηρούμε, επομένως, ότι στο πλαίσιο της λογικής των κλασικών του μαρξισμού οι αμοιβές των εργατών θα πρέπει να γίνονται με βάση τον χρόνο εργασίας, χωρίς να υπάρχει επιπρόσθετη αμοιβή για τη σύνθετη εργασία. Ήδη στο πρόγραμμα της Γκότα ο Μαρξ θεωρούσε ότι ο ατομικός παραγωγός θα πρέπει να παίρνει μία απόδειξη για την ποσότητα της εργασίας που πρόσφερε.¹⁷ Επίσης τα χαρακτηριστικά μιας οργανωμένης σοσιαλιστικής κοινωνίας θα πρέπει να συνδέονται με την ανάληψη των εξόδων της μόρφωσης των ειδικευμένων εργατών. Αυτό σημαίνει ότι στην εργατική τάξη θα πρέπει να ανήκουν και οι καρποί που είναι οι παραχθείσες ανώτερες αξίες που δημιουργεί η σύνθετη εργασία.¹⁸ Για τον Ένγκελς το κράτος ήταν ο επίσημος εκπρόσωπος ολόκληρης της κοινωνίας, που ήταν η συνένωση της σε ένα ορατό σώμα, κατά τέτοιο τρόπο ώστε να είναι το κράτος εκείνης της τάξης που αντιπροσώπευε όλη την κοινωνία στην εποχή της. Έτσι στην αρχαιότητα ήταν το κράτος των δουλοκτητών πολιτών, στο Μεσαίωνα ήταν το κράτος της φεουδαρχικής αριστοκρατίας και στην εποχή του καπιταλισμού είναι το κράτος της αστικής τάξης. Εφόσον, τελικά, το κράτος γίνει εκπρόσωπος όλης της κοινωνίας, τότε κάνει τον εαυτό του περιττό.

Η επέμβαση μιας κρατικής εξουσίας στις κοινωνικές σχέσεις γίνεται περιττή σε όλους τους τομείς της κοινωνίας και στο τέλος η κρατική εξουσία αδρανεύει από μόνη της. Στη θέση της κυβέρνησης σε πρόσωπα, έρχεται η διοίκηση υποθέσεων και η καθοδήγηση των διαδικασιών παραγωγής. Έτσι το κράτος δεν καταργείται αλλά απονεκρώνεται.¹⁹ Προφανώς όλα αυτά που αναφέρουμε δεν είχαν εφαρμογή στη Σοβιετική Ένωση. Είναι πλέον δεδομένο ότι οι αμοιβές πραγματοποιούνταν με βάση την απόδοση, δηλαδή τη νόρμα που σήμαινε ότι η διανομή γινόταν με βάση το μηχανισμό των εμπορευματικών σχέσεων. Παράλληλα λειτουργούσε και το πριμ. Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι το κράτος απονεκρώνεται σε διάκριση από την αναρχική θεωρία που αφορά την κατάργηση του κράτους. Η παρερμηνεία περί κατάργησης του κράτους αφορά τη συλλογιστική του Ένγκελς που λέει ότι το

¹⁷ Κ. Μαρξ-Φρ. Ένγκελς, «Διαλεχτά Έργα-Πρόγραμμα της Γκότα», τόμος 2, εκδόσεις Γνώσεις, σ. 13.

¹⁸ Φρ. Ένγκελς, (2013), Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.

¹⁹ Ο.π. σ. 433-434.

προλεταριάτο παίρνοντας την κρατική εξουσία καταργεί έτσι το κράτος ως κράτος. Εδώ όμως ο Ένγκελς μιλά για την κατάργηση του κράτους της αστικής τάξης από την προλεταριακή επανάσταση, ενώ η φράση για την απονέκρωση του κράτους αφορά τα απομεινάρια του προλεταριακού κράτους, ύστερα από την σοσιαλιστική επανάσταση. Γίνεται, επομένως, σαφές ότι το αστικό κράτος δεν «απονεκρώνεται» αλλά «καταργείται» από το προλεταριάτο στην επανάσταση. Κατόπιν και αφού προηγηθεί η προλεταριακή επανάσταση απονεκρώνεται το προλεταριακό κράτος το οποίο είναι μισο-κράτος.²⁰

Προφανώς η σοβιετική κοινωνία είχε γνωρίσει σημαντικές αλλαγές. Ακόμη περισσότερο δεν είχε τα χαρακτηριστικά μιας τυπικής καπιταλιστικής κοινωνίας. Καταργήθηκε η ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και αντί αυτής επιβλήθηκε η κρατική ιδιοκτησία και η συλλογική-συνεταιριστική. Υπήρχαν διάφορες μορφές ιδιοκτησίας οι οποίες όμως δεν υπήρξαν κυρίαρχες. Προφανώς αυτό αποτελεί μία μεγάλη αλλαγή σε σχέση με την τυπική καπιταλιστική ιδιοκτησία που κυριαρχεί στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Έχουμε μία ανάπτυξη της κοινωνίας με σχέδιο και μέτρο η οποία εξασφάλιζε μία ανάλογη ισόρροπη ανάπτυξη με στόχο την σχετική ικανοποίηση των υλικών και των πνευματικών αναγκών της κοινωνίας. Υπ' αυτήν την έννοια λύθηκαν σημαντικά ζητήματα που αποτελούν χαρακτηριστικά στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Έτσι λύθηκαν τα προβλήματα της ανεργίας, της παιδείας, της υγείας, της στέγασης, όπως και άλλα.²¹ Θεωρούνται σημαντικές αυτές οι εξελίξεις, έστω και αν μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο εφαρμόστηκε η πολιτική της κοινωνικής πρόνοιας στις χώρες της καπιταλιστικής Δυτικής Ευρώπης με άξονα τα παραπάνω που αναφέραμε. Εξάλλου αυτές οι χώρες προχώρησαν σ' αυτές τις μεταρρυθμίσεις υπό τον φόβο τη επιρροής του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» στις χώρες του Τρίτου Κόσμου και στις υπόλοιπες χώρες της περιφέρειας της Ευρώπης. Όπως σωστά επισημαίνει ο Κ. Κάππος αυτό που επικράτησε στη Ρωσία όμως δεν ήταν σοσιαλισμός. Σοσιαλισμός είναι το πρώτο στάδιο του κομμουνισμού. Όπως αναφέρει ο Κ. Κάππος ανολοκλήρωτος κομμουνισμός, σημαίνει, όπως είδαμε, απονέκρωση του κράτους και ακόμη τη διανομή του κοινωνικού προϊόντος που παράγεται με βάση την προσφερόμενη εργασία και χωρίς φυσικά να επεμβαίνουν στην κοινωνία οι εμπορευματικές σχέσεις.²² Πάντως θεωρεί ότι γι' αυτούς τους

²⁰ Β. Λένιν, Άπαντα, τόμος 33, Κράτος και Επανάσταση, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, σ. 18.

²¹ Κ. Κάππος, ο.π. σ, 32.

²² Ο.π. σ. 32.

λόγους οι φορείς αυτού του συστήματος και συγκεκριμένα οι φορείς του σοβιετικού μαρξισμού ονόμασαν τον συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό «υπαρκτό σοσιαλισμό».

Ο Μαρξ στο «Πρόγραμμα της Γκότα» θεωρούσε ότι ανάμεσα στην κεφαλαιοκρατική και στην κομμουνιστική κοινωνία βρίσκεται η περίοδος της επαναστατικής μετατροπής της μιας στην άλλη. Έχουμε να κάνουμε με μία μεταβατική πολιτική περίοδο και εδώ το κράτος δεν μπορεί παρά να είναι η επαναστατική δικτατορία του προλεταριάτου.²³ Επίσης ο Λένιν θεωρούσε ότι ανάμεσα στον καπιταλισμό και στον κομμουνισμό υπάρχει μια ορισμένη μεταβατική περίοδος. Αυτή η περίοδος συγκεντρώνει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά ή τις ιδιότητες που είναι κυρίαρχα στα δύο αυτά συστήματα της κοινωνικής οικονομίας. Επομένως, έχουμε να κάνουμε με μία περίοδο που είναι περίοδος πάλης ανάμεσα στον καπιταλισμό που αργοπεθαίνει και στον κομμουνισμό που γεννιέται.²⁴ Ακόμη και στο κλασικό του έργο «Κράτος και Επανάσταση» θεωρεί ξεκάθαρα ότι υπάρχουν δύο φάσεις της κομμουνιστικής κοινωνίας. Η κατώτερη που σημαίνει ότι έχουμε κατανομή ανάλογα με την ποσότητα της εργασίας που έχει προσφέρει ο καθένας, ενώ στην ανώτερη φάση που είναι ο κομμουνισμός ο καθένας θα συμμετέχει στην κοινωνία ανάλογα με τις ικανότητες του και θα παίρνει ανάλογα με τις ανάγκες του.²⁵ Ο ίδιος θεωρούσε ότι η δημοκρατία των σοβιέτ ήταν ανώτερη από τη δημοκρατία με συντακτική συνέλευση. Επιπλέον η δημοκρατία του ολοκληρωμένου σοσιαλισμού ήταν ανώτερη από την κοινωνία των σοβιέτ και η κομμουνιστική κοινωνία είναι ανώτερη από τη σοσιαλιστική δημοκρατία.²⁶ Επομένως, ακόμη και για τους σοβιετικούς ερευνητές τα κοινωνικοοικονομικά συστήματα του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν ήταν σοσιαλιστικά. Αυτό γίνεται σαφές και από την αντίληψη των κλασικών ότι στον σοσιαλισμό δεν θα υπάρχουν εμπορευματικές σχέσεις.²⁷ Προφανώς αυτή η εξέλιξη δεν έγινε ποτέ πραγματικότητα στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες. Εμπορευματικές σχέσεις υπάρχουν μόνο στη μεταβατική περίοδο και ακόμη θα πρέπει να εφαρμόζεται και η σχεδιοποίηση της οικονομίας.

Οι εμπορευματικές σχέσεις οφείλονται στον διπλό χωρισμό: υπάρχει ο χωρισμός των επιχειρήσεων της μιας από την άλλη από τη μία πλευρά και από την άλλη ο χωρισμός

²³ Κ. Μαρξ-Φρ. Ένγκελς, Διαλεχτά Έργα, τ. 2, εκδόσεις Γνώσεις, σ. 24.

²⁴ Β. Ι. Λένιν, Άπαντα, τ. 39, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, σ. 271.

²⁵ Β. Ι. Λένιν, Άπαντα τ. 33, Κράτος και Επανάσταση, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, σ. 186.

²⁶ Β. Ι. Λένιν, Άπαντα τ. 35, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, σ. 427.

²⁷ Κ. Μαρξ-Φρ. Ένγκελς, Διαλεχτά Έργα, τ. 2, εκδόσεις Γνώσεις, σ. 12.

των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής. Έτσι τα αντικείμενα χρήσης γίνονται εμπορεύματα μόνο για το λόγο ότι είναι προϊόντα ατομικών εργασιών οι οποίες ασκούνται η μία ανεξάρτητα από την άλλη.²⁸ Η κοινωνικοποίηση των εργασιακών διαδικασιών και οι μετασχηματισμοί των σχέσεων παραγωγής από τη στιγμή που επιτρέπουν την εκ των προτέρων προσαρμογή των δραστηριοτήτων, σημαίνει ότι ο νόμος της αξίας χάνει το ρυθμιστικό του ρόλο, στο βαθμό που οι παραγωγοί κατορθώνουν να συντονίζουν τη δραστηριότητα τους από πριν με βάση το οικονομικό σχέδιο.²⁹ Έτσι στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης η σχεδιοποίηση ήταν δυνατή στις χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» ή στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες διότι το κράτος είχε την κυριότητα των αντικειμενικών όρων της κοινωνικής παραγωγής και συνδέονταν με τα μέσα παραγωγής και τους φυσικούς πόρους. Το πραγματικό σχέδιο είναι η μορφή της ενότητας της εργασίας στο βαθμό που επιτρέπει στους παραγωγούς να ρυθμίζουν την παραγωγή από κοινού και δεν είναι κάτι που απλώς συνοδεύει είτε επαναλαμβάνει είτε ενισχύει τις εμπορευματικές σχέσεις. Έτσι στο πλαίσιο της πραγματικότητας της κοινωνικής ζωής το σχέδιο γίνεται όργανο νέων σχέσεων και αποτελεί την πρώτη μορφή σοσιαλιστικών κοινωνικών σχέσεων.³⁰ Την ίδια στιγμή ο σχεδιασμός περιορίζει τη δράση του νόμου της αξίας, έχοντας όμως μέσα του στοιχεία της αγοράς, τα οποία θεωρούνται μεταμορφωμένα, και ακόμη εμπορευματικές σχέσεις.

Εδώ είναι σημαντικό να αναφέρουμε μία παρατήρηση του Μπέρντ Ράμπελ που λέει ότι η λενινιστική ολοκλήρωση και επικαιροποίηση του μαρξισμού θεωρήθηκε σαν δημιουργία μιας νέας επιστήμης. Έτσι χρησιμοποιήθηκε σε εκτεταμένο βαθμό στο πλαίσιο μιας θεωρίας που φάνηκε να δικαιώνει τις νέες μορφές του καπιταλισμού και της προλεταριακής επανάστασης, την οποία ο μαρξισμός σαν θεωρητική αντανάκλαση του «ανταγωνιστικού καπιταλισμού» δεν μπορούσε πια να συλλάβει αφηρημένα. Έτσι ετοιμάστηκαν για πρώτη φορά ιδεολογικά μέσα, για να δικαιολογήσουν την εκάστοτε πολιτική της ισχυρότερης κομματικής φράξιας. Με άλλα λόγια αν πεταγόταν στα σκουπίδια η συστηματική κριτική του καπιταλισμού και ο ορισμός του σοσιαλισμού, τότε θα μπορούσαν να βρεθούν για τις ανάγκες που εμφανίζονταν κάθε φορά, οι κατάλληλες φράσεις από το πλήθος των τσιτάτων του Λένιν, ώστε να μπορέσουν να επικυρώσουν το κατορθωτό ή το ακατόρθωτο με το

²⁸ Κ. Μαρξ, Κεφάλαιο, τ. 1, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, σ. 86.

²⁹ Κ. Κάππος, ο.π. σ. 55.

³⁰ Σαρλ Μπετελέμ, Μορφές ιδιοκτησίας, Μεταβατικό στάδιο προς τον σοσιαλισμό, εκδόσεις ΡΑΠΠΑ, σ. 146.

κύρος του Λένιν.³¹ Έτσι ο εκφραστής της ΝΕΠ Ν. Μπουχάριν και ο συνοδοιπόρος του εκείνη την περίοδο Ι. Στάλιν, προετοιμάζαν με πρόσχημα την υπεράσπιση της λενινιστικής κληρονομιάς, τη στήριξη του «μαρξισμού –λενινισμού» που οι ίδιοι είχαν εφεύρει στο πλαίσιο της σοσιαλδημοκρατίας και των ουτοπιών του ρωσικού αναρχισμού. Έτσι για τον Μπουχάριν όπως ο μαρξισμός ήταν προϊόν μιας επαναστατικής εποχής, έτσι και ο μαρξισμός του Λένιν ήταν το ίδιο μιας αντίστοιχης περιόδου. Ο Μαρξ γνώρισε την εποχή του εμπορικού καπιταλισμού και την εποχή του βιομηχανικού καπιταλισμού. Η εποχή του βιομηχανικού καπιταλισμού αντανακλά τον κλασικό τύπο του καπιταλισμού γενικά. Αλλά αυτό που προσδιόρισε ο Λένιν, κατά τον Μπουχάριν, ως μονοπωλιακό καπιταλισμό είναι ολόκληρο το στάδιο της καπιταλιστικής εξέλιξης με τη γιγάντια οργάνωση των βιομηχανικών επενδύσεων και προφανώς αυτό το σύνολο των σχέσεων δεν ήταν δυνατόν να το γνωρίζει ο Μαρξ, για το λόγο ότι δεν υπήρξαν και προφανώς δεν θα μπορούσε να τις συλλάβει και να τις γενικεύσει.³²

Επομένως γι' αυτούς τους δύο ο λενινισμός ήταν ο μαρξισμός της εποχής του ιμπεριαλισμού και των προλεταριακών επαναστάσεων. Υπ' αυτήν την έννοια ο λενινισμός είναι η θεωρία και η τακτική της προλεταριακής επανάστασης γενικά, αλλά ειδικά η θεωρία και η τακτική της δικτατορίας του προλεταριάτου. Οι συγκεκριμένες εκφράσεις και τακτικής του Λένιν εκφράστηκαν ως γενική θεωρία και απομονώθηκαν από κάθε κριτική, με τη λογική ότι ο Λένιν είχε ξεπεράσει κάθε αρχαϊκό μαρξισμό και, επομένως, είχε γίνει ο προφήτης της νέας επιστήμης. Μ' αυτόν τον τρόπο ξεκόπηκαν οι αντιλήψεις του Μαρξ από τις επιδράσεις της μαρξιστικής ανάλυσης του καπιταλισμού και από το γενικό προσδιορισμό της σοσιαλιστικής παραγωγής και κοινωνίας, που βγήκε μέσα απ' αυτή την κριτική. Έτσι, οι ιδέες του Μαρξ για την απονέκρωση του κράτους μέσα στο σοσιαλισμό και για τη δημιουργία πολιτικών μορφών της κοινωνικής χειραφέτησης της εργατικής τάξης, η οποία από εκεί και μετά θα απορροφούσε σταδιακά τις κρατικές λειτουργίες, τη διεύθυνση της οικονομίας και το σχεδιασμό, μετατέθηκαν γενικά στο μέλλον ή πολλές φορές αποκρούστηκαν και ως αναρχική παρέκκλιση. Τελικά, αναφέρει ο Ράμπελ, η κρατικοποίηση της βαριάς βιομηχανίας και των τραπεζών, το κρατικό μονοπώλιο του εξωτερικού εμπορίου, ο πρωταρχικός ρόλος του κόμματος στην

³¹ Μπέρντ Ράμπελ, (1978), «Η θεωρία του Πρεομπραζένσκι για τη «Νέα Οικονομία» κατά την οικοδόμηση του σοσιαλισμού», στο: Το πέρασμα στο σοσιαλισμό, Ε. Πρεομπραζένσκι, εκδόσεις Γράμματα, σ. 7.

³² Ο.π. σ. 7.

οικονομία και στο κράτος, όπως και κρατικοκαπιταλιστικές μέθοδοι του σχεδιασμού και της διεύθυνσης, οδήγησαν στον παραπέρα αποκλεισμό εργατών και αγροτών από τον κοινωνικό έλεγχο και απαιτούσαν την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας και το σύστημα της αμοιβής με το κομμάτι. Στην πορεία αυτά φαίνονταν να φέρουν αρκετή εγγύηση για μία αργή ανάπτυξη της κρατικοκαπιταλιστικής και ιδιωτικής οικονομίας μέσα στο σοσιαλισμό.³³ Ένα σαφές συμπέρασμα από αυτή την παράγραφο ολοκληρώνεται με την έννοια ότι αυτές οι κρατικοκαπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής αναπτύσσονται μέσα στον σοσιαλισμό. Αυτό το στοιχείο είναι πολύ σημαντικό προκειμένου να κατανοηθεί η πολύπλοκη οικονομική και κοινωνική σύνθεση του σοβιετικού σχηματισμού.

Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι ο Ράμπελ θεωρεί ότι από τη στιγμή που ο «μαρξισμός-λενινισμός» διαμορφώθηκε κατ' αυτόν τον τρόπο, ώστε πλέον να μην μπορεί να προσδιορίσει το περιεχόμενο του σοσιαλισμού, εκείνο το δρόμο που θα μπορούσε να εξασφαλίσει τις διαδικασίες που θα οδηγούσαν στην κοινωνική χειραφέτηση, τότε γίνεται φανερό πως αυτή η ιδεολογία απομακρυνόταν συνεχώς από τις πραγματικές σχέσεις και περιοριζόταν στον ίδιο βαθμό με την αστική οικονομία, στην ανάπτυξη της οικονομίας μέσα από ορισμένα μοντέλα εκβιομηχάνισης είτε από τεχνολογικές αλλαγές και «επιστημονικές επαναστάσεις» ή ακόμη και από μεθόδους κρατικοκαπιταλιστικής διεύθυνσης της οικονομίας και μ' αυτήν την έννοια περιοριζόταν σε συνταγές κοινωνικής ανανέωσης.

Αυτό το στοιχείο γίνεται εμφανές από τις αντιλήψεις του Μπουχάριν. Ο Μπουχάριν θεωρούσε ότι οι μπολσεβίκοι παίρνοντας θέσεις κλειδιά σε διοικητικά πόστα, η κρατική οικονομία θα δυναμώνει με διαφορετικούς τρόπους και μάλιστα ορισμένες φορές ακόμη και με τον ανταγωνισμό απέναντι στους τελευταίους εκπροσώπους της ατομικής ιδιοκτησίας και σιγά-σιγά θα αναλάβει τις καθυστερημένες οικονομικές μονάδες. Αυτή η διαδικασία θα προχωρούσε μέσω της αγοράς.³⁴ Την ίδια στιγμή οι μέθοδοι παραγωγής της σχετικής υπεραξίας οι οποίες εμπεριείχαν το σύστημα πληρωμής με το κομμάτι, οι μέθοδοι απόσβεσης του σταθερού κεφαλαίου, της εργοστασιακής δεσποτείας, της κρατικομονοπωλιακής διεύθυνσης της οικονομίας, μαζί με τις σχέσεις εμπόρευμα-χρήμα παρέμειναν σταθερές. Ο «νόμος της αξίας» έπρεπε να ενεργοποιηθεί με την επέμβαση του κράτους στην οικονομία, αλλά στο

³³ Ο.π. σ. 8.

³⁴ Ο.π. σ. 8. Ο Ράμπελ αναφέρει αυτές τις απόψεις ως κατάθεση αντιλήψεων του Μπουχάριν που πραγματοποιήθηκαν τον Απρίλη του 1925.

πλαίσιο της σοσιαλιστικής οικοδόμησης. Παράλληλα ήταν σαφής και η άποψη του Μπουχάριν ότι το κράτος και όχι η εργατική τάξη ήταν στην κορυφή της ιεραρχίας στον κοινωνικό μετασχηματισμό. Την ίδια μεταβατική περίοδο θεωρούνταν ότι το κυρίαρχο στοιχείο ήταν η ανάπτυξη των εξαιρετικών λειτουργιών του κράτους ως συνέπεια της άμεσης συγχώνευσης βάσης και εποικοδομήματος. Θεωρήθηκε ως προϋπόθεση του θανάτου του κράτους που ήταν μία ειδική θεωρία του εποικοδομήματος.³⁵ Ο Μπουχάριν βρήκε μάλιστα ένα ειδικό νόμο της αξίας που θα μπορούσε να εφαρμοστεί στο σοσιαλισμό, προκειμένου να εξηγήσει αξιόπιστα τη διατήρηση καπιταλιστικών μεθόδων παραγωγής και των μηχανισμών της αγοράς και για να μπορέσει ακόμη να βρει επιχειρήματα για την εκτόπιση των εργατών από τον κοινωνικό έλεγχο και από τον κοινωνικό σχεδιασμό. Έτσι η απάντηση στο γενικό ερώτημα ήταν ότι το αποφασιστικό στοιχείο συνδεόταν με το μηχανισμό που ρυθμίζει τη δραστηριοποίηση του νόμου της δαπάνης εργασίας ή του νόμου της αξίας σαν ιστορική μορφή αυτού του γενικού νόμου. Αυτό ο νόμος παραμένει ο μοναδικός ρυθμιστής σε όλα τα στάδια εξέλιξης.³⁶ Έτσι θεωρήθηκε ότι το κράτος με τη βοήθεια των κρατικοκαπιταλιστικών μεθόδων της κρατικής παρέμβασης εκμεταλλεύθηκε αυτό το νόμο για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Είναι σημαντικό όμως να αναφερθεί ότι μετά την Οκτωβριανή επανάσταση στο πρώτο διάστημα της νεαρής Σοβιετικής Ένωσης τα μέσα παραγωγής εθνικοποιούνταν και τα διηύθυναν συλλογικά όργανα τα οποία εκλέγονταν από τους ίδιους τους εργάτες και κάθε στιγμή αυτά παρέμειναν ανακλητά. Στα μέσα παραγωγής που ήταν ακόμη ιδιωτική ιδιοκτησία επιβλήθηκε ο εργατικός έλεγχος από αιρετές και κάθε στιγμή ανακλητές επιτροπές και οι αποφάσεις των οποίων θεωρούνταν ότι ήταν δεσμευτικές για τις διευθύνσεις των εργοστασίων. Αυτά τα μέτρα ήταν σύμφωνα με τη κομμούνα του Παρισιού. Το χάος που ακολούθησε και οι συγκρούσεις που ακολούθησαν εξαιτίας του εμφυλίου πολέμου και της ιμπεριαλιστικής επέμβασης οδήγησαν στο αποτέλεσμα ώστε να εγκαταλειφθούν τα επαναστατικά μέτρα που αφορούσαν τον έλεγχο παραγωγής και τη διεύθυνση. Έτσι το 1918 έπαψαν να υπάρχουν οι εκλεγμένες διευθύνσεις και τη θέση τους στα εργοστάσια και στις

³⁵ Ο.π. σ. 9. Ο Ράμπελ αναφέρει και αυτές τις απόψεις του Μπουχάριν από άρθρο με τίτλο «Για το ζήτημα των νομοτελειών της μεταβατικής περιόδου» σε ρωσικό περιοδικό το 1924.

³⁶ Ο.π. σ. 9. Ο Ράμπελ συνεχίζει αναφέρει απόψεις του Μπουχάριν. Είναι κι αυτή από τη θέση του το 1924 για το ζήτημα....

επιχειρήσεις πήραν οι μονοπρόσωπες διοικήσεις μαζί με το διορισμό των διευθυντών.³⁷

Στην πορεία τα Σοβιέτ αποδυναμώθηκαν ως όργανα κρατικής εξουσίας και ουσιαστικά για όλα τα θέματα αποφάσιζε η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚ των μπολσεβίκων και ακόμη πιο ειδικά το Π.Γ. της Κεντρικής Επιτροπής. Από τη στιγμή που το Ανώτατο Σοβιέτ δηλαδή το ΠΚΕΕ, διόριζε το Ανώτατο Δικαστήριο της ΕΣΣΔ και τα Ανώτατα Σοβιέτ των επιμέρους Δημοκρατιών διόριζαν τα αντίστοιχα ανώτατα δικαστήρια ή το Ανώτατο Σοβιέτ διόριζε τον γενικό εισαγγελέα της ΕΣΣΔ, ή ο συγκεκριμένος διόριζε τους εισαγγελείς των Δημοκρατιών, είναι σαφές ότι το Π.Γ. της Κ.Ε. του ΚΚΣΕ αποφάσιζε για την οργάνωση και τη στελέχωση της δικαιοσύνης. Το 1936 ψηφίστηκε το καινούργιο σύνταγμα με το οποίο καθιέρωνε ώστε οι εκλογές για τα Σοβιέτ να γίνονται κατά περιοχές και ανάλογα με τους κατοίκους. Αυτό είχε μεγάλη σημασία γιατί γίνεται εμφανές ότι η πολιτική εξουσία είχε φύγει πια από τον τυπικό έλεγχο των εργατικών ενώσεων. Έτσι θεωρείται ότι από το 1936 άρχισε να δημιουργείται ο νέος σχηματισμός που θεωρήθηκε σοβιετικός με βάση τον οποίο η κυριότητα των μέσων παραγωγής και των φυσικών πόρων ανήκαν στο κράτος και η κατοχή ή διαχείριση ανήκε στη διευθύνουσα τάξη.³⁸

Υπό την έννοια αυτή ο όρος σοβιετικός σχηματισμός έχει μία γενικά ιστορική έννοια και όχι στενά πολιτική, με τον ίδιο τρόπο που ο ασιατικός τρόπος παραγωγής δεν έχει μία στενή γεωγραφική έννοια και δεν εμφανίστηκε μόνο στην Ασία και συγκεκριμένα στην Κίνα, αλλά και σε διάφορες άλλες περιοχές. Υπάρχουν μελετητές που θεωρούν ότι οι κοινωνίες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» απέκτησαν χαρακτηριστικά ανέκδοτων ταξικών κοινωνιών. Αυτές οι κοινωνίες εμφανίστηκαν για πρώτη φορά.³⁹ Απέναντι σ' αυτή την άποψη αναπτύχθηκε κριτική με την έννοια ότι εδώ υποστηρίζεται μία δυναμική διαδικασία και έτσι οι κοινωνίες αυτές βρίσκονται υπό διαμόρφωση, άρα ο νέος σχηματισμός βρίσκεται σε ανάπτυξη. Όμως οι κριτικοί αυτής της άποψης θεωρούν ότι η διαδικασία αυτή είχε ολοκληρωθεί και αυτό που υπήρχε ήταν δεδομένο.⁴⁰ Αυτό σημαίνει ότι η διευθύνουσα και η εκτελούσα τάξη είχαν διαμορφωθεί. Στο πλαίσιο των παραγωγικών σχέσεων η κυριότητα των μέσων παραγωγής ήταν υπό το κράτος και η κατοχή και η διαχείριση τους γινόταν από τη

³⁷ Κ. Κάππος, ο.π. σ. 58.

³⁸ Ο.π. σ. 66-67.

³⁹ Ε. Μπιτσάκης, (1992), Ένα φάντασμα πλανιέται, εκδόσεις ΣΤΑΧΥ, σ. 195.

⁴⁰ Κ. Κάππος, ο.π. σ. 67.

διευθύνουσα τάξη και αυτό ήταν δεδομένο και ολοκληρωμένο. Ο ιδιωτικός τομέας της οικονομίας είχε εκμηδενιστεί. Παράλληλα είχε διαμορφωθεί και το αντίστοιχο εποικοδόμημα που υποστήριζε τις συγκεκριμένες σχέσεις παραγωγής. Στο ίδιο πλαίσιο εμφανιζόταν ένας συγκεκριμένος σχηματισμός παραγωγής και τον παρουσίασε ως σοσιαλισμό και μάλιστα ανεπτυγμένο.⁴¹

Εδώ ο Ρίτσαρντ Κοσολάποφ ένα σοβιετικός θεωρητικός υποστηρίζει ότι ο υπαρκτός σοσιαλισμός είναι εποχή και, επομένως, δεν είναι ακόμη ένας τρόπος παραγωγής. Τον παραλληλίζει με τον ασιατικό τρόπο παραγωγής. Εδώ η εποχή συνδέεται με τους τρόπους παραγωγής που βρίσκονται στη διαδικασία της μετάβασης. Σε ένα απόσπασμα του Μαρξ στα Grundrisse γίνεται εμφανής η ομοιότητα ανάμεσα στις δύο εποχές. Σ' αυτό το απόσπασμα γίνεται εμφανές ότι στις περισσότερες ασιατικές θεμελιακές μορφές, η περιεκτική ενότητα η οποία βρίσκεται πάνω από όλες αυτές τις μικρές κοινότητες εμφανίζεται σαν ανώτερος ιδιοκτήτης ή ακόμη ότι οι πραγματικές κοινότητες εμφανίζονται σαν ο μοναδικός ιδιοκτήτης και, επομένως, σαν κληρονομικοί κάτοχοι. Από τη στιγμή που πραγματικός ιδιοκτήτης και πραγματική προϋπόθεση της συλλογικής ιδιοκτησίας είναι η ενότητα, αυτή έχει τη δυνατότητα να εμφανίζεται σαν κάτι ανώτερο και ξεχωριστό από τις πολυάριθμες πραγματικές ξεχωριστές κοινότητες. Σ' αυτή την περίπτωση το άτομο δεν έχει ιδιοκτησία και η σχέση του ατόμου προς τους φυσικούς πόρους της εργασίας και αναπαραγωγής, δηλαδή οι όροι που στην ουσία του ανήκουν, σαν το αντικειμενικό, διαμεσολαβείται για το άτομο από την παραχώρηση της συνολικής ενότητας στο άτομο με την εμφάνιση της ξεχωριστής κοινότητας. Εδώ η υλοποίηση γίνεται στη μορφή του δεσπότη σαν του πατέρα των πολλών κοινοτήτων. Παρατηρούμε ότι το υπερπροϊόν, το οποίο καθορίζεται νομικά σαν συνέπεια της πραγματικής ιδιοποίησης με εργασία, ανήκει αυτόματα στην υπέρτατη αυτή ενότητα.⁴²

Φυσικά εδώ έχουμε και τον σχολιασμό του Κοσολάποφ, ο οποίος παρατηρεί την εξωτερική ομοιότητα του ασιατικού τρόπου παραγωγής με αυτό που ονομάστηκε σταλινικό μοντέλο του σοσιαλισμού.⁴³ Εδώ θα παρατηρήσουμε ότι οι ομοιότητες δεν είναι επαρκείς για να θεωρήσουμε όμοιους δύο διαφορετικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Εδώ θα υιοθετήσω την Ηρακλείτεια άποψη ότι κανείς δεν περνάει το ποτάμι δύο φορές. Υπ' αυτήν την έννοια θα υποστηρίξω την άποψη ότι ο σοβιετικός

⁴¹ Ο.π. σ. 67.

⁴² Κ. Μαρξ, (1992), Grundrisse, εκδόσεις Στοχαστής, σ. 359.

⁴³ Κ. Κάππος, ο.π. σ. 71.

τρόπος παραγωγής δεν είναι όμοιος με τον ασιατικό τρόπο παραγωγής. Επίσης θα διαφωνήσω και με την άποψη ότι ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» στηρίζεται στη συλλογική ιδιοκτησία και, επομένως, αποτελεί παραλλαγή του ανατολικού δεσποτισμού και της εκμετάλλευσης που αυτός συνεπάγεται. Ακόμη περισσότερο όταν ταυτίζει τον «υπαρκτό σοσιαλισμό» με τον κομμουνισμό και τον θεωρεί κομμουνιστικό ολοκληρωτισμό.⁴⁴ Αυτή είναι μία βαθιά συντηρητική και αντιεπιστημονική προσέγγιση, ενώ παράλληλα δείχνει ότι υπάρχει απουσία κατανόησης του περιεχομένου του κομμουνισμού, ή έλλειψη μόρφωσης ή εσκεμμένη παραποίηση της πραγματικότητας. Ακόμη περισσότερο τη δεκαετία που πραγματοποιήθηκε μία σημαντική κριτική με άξονα τον ασιατικό τρόπο παραγωγής, αμφισβητήθηκε η ύπαρξη του ασιατικού τρόπου παραγωγής.⁴⁵ Την ίδια στιγμή δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τα μέσα παραγωγής βρισκόντουσαν υπό κρατική ιδιοκτησία και αυτό έχει τη δική του σημασία. Στο πλαίσιο της κρατικής ιδιοκτησίας τα μέσα παραγωγής ελέγχονταν από τη διευθύνουσα τάξη. Η συλλογική ιδιοκτησία μπορεί να έχει και διαφορετικά χαρακτηριστικά.

Σε σχέση με τα ανωτέρω θα πρέπει να καταγράψουμε και μία άλλη άποψη. Ο Μαρξ φαίνεται να μην είχε τη γνώμη ότι όλες οι χώρες είναι υποχρεωμένες να περάσουν από τον καπιταλισμό ως απαραίτητο στάδιο για να φθάσουν στον κομμουνισμό. Υπάρχει ένα γράμμα του Μαρξ το οποίο απευθυνόταν στη σύνταξη του ρωσικού περιοδικού Οτέτσεστβενιγιε Ζαπίσκι και αναφέρεται στη Ρωσία. Σ' αυτό αναφέρει ότι αν η Ρωσία συνεχίσει να βαδίζει στο μονοπάτι που ακολούθησε από το 1861, θα χάσει την ωραιότερη ευκαιρία που πρόσφερε η ιστορία ποτέ σε ένα λαό, για να υποστεί τις μοιραίες περιπέτειες του κεφαλαιοκρατικού συστήματος.⁴⁶ Ο ίδιος ο Ένγκελς στο ζήτημα της Ρωσίας θεωρεί ότι η κοινοτική ιδιοκτησία ξεπέρασε την περίοδο της άνθισης της και προχωρά, όπως φαινόταν εκείνη την περίοδο, προς τη διάλυση της. Ταυτόχρονα θεωρούσε ότι δεν ήταν λιγότερο βέβαιο ότι εκείνη η κοινωνική μορφή θα μπορούσε να γίνει μία ανώτερη μορφή, αν μπορούσε να διατηρηθεί έως ότου ωριμάσουν οι συνθήκες, που ήταν ευνοϊκές για μία μεταμόρφωση. Επιπλέον, θα μπορούσε να υπάρξει μία τέτοια ανάπτυξη ώστε οι αγρότες να καλλιεργούν το έδαφος από κοινού και, επομένως, όχι χωριστά. Φυσικά

⁴⁴ Αφορά την άποψη του Κ. Wittfogel η οποία καταγράφεται στο έργο: Γιώργος Ρούσης, (1989), Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής και σοσιαλισμός», εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, σ. 108. Επίσης, Κ. Κάππος, ο.π. σ. 72.

⁴⁵ Κ. Κάππος, ο.π. σ. 72.

⁴⁶ Φρ. Ένγκελς, Μελέτες και άρθρα, εκδόσεις Μάυρον, σ. 75.

αυτή η ανώτερη μορφή θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς οι ρώσοι χωρικοί να περάσουν από το ενδιάμεσο στάδιο της αστικής τεμαχισμένης ιδιοκτησίας.⁴⁷

Επίσης στο άρθρο του για το «Κοινωνικό πρόβλημα στη Ρωσία» θεωρούσε ότι μόνο όταν η κεφαλαιοκρατική οικονομία νικηθεί στη χώρα που γεννήθηκε και φτάσει στην πιο μεγάλη ανάπτυξη της, τότε μόνο οι χώρες που οι οικονομίες τους βρίσκονται πιο πίσω στην ανάπτυξη της οικονομίας τους θα προχωρήσουν και θα ανατρέψουν την κυρίαρχη ταξική οικονομία τους παρότι δεν έχουν ανεπτυγμένη κεφαλαιοκρατική οικονομία και τότε οι παραγωγικές δυνάμεις της νεώτερης βιομηχανίας θα τεθούν σαν κοινωνική ιδιοκτησία στην υπηρεσία του συνόλου της κοινωνίας και έτσι αυτές οι καθυστερημένες χώρες θα καταφέρουν να περάσουν από το δρόμο της πιο σύντομης ανέλιξης.⁴⁸ Στο ίδιο πλαίσιο ο Λένιν στην εισήγηση του για το εθνικό ζήτημα και τις αποικίες στην πορεία προς το Δεύτερο Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς το 1920 αναφέρει ότι δεν είναι σωστό να υποθέτουμε πως το πέρασμα από τον καπιταλισμό είναι απαραίτητο ως αναγκαίο στάδιο και για τους καθυστερημένους λαούς. Έτσι θεωρούσε ότι στις αποικίες και στις καθυστερημένες χώρες θα πρέπει να δημιουργούνται ανεξάρτητα αγωνιστικά στελέχη, ακόμη κομματικές οργανώσεις και να προπαγανδίζουν ώστε οι αγρότες να οδηγούνται στην οργάνωση των σοβιέτ και να έχουν πολύ καλή προσαρμογή στις προκαπιταλιστικές συνθήκες, ενώ ακόμη θα έπρεπε η κομμουνιστική Διεθνής να είχε επεξεργαστεί και θεμελιώσει τη θεωρητική θέση στην κατεύθυνση του πως οι καθυστερημένες χώρες με τη βοήθεια του προλεταριάτου των ανεπτυγμένων χωρών θα μπορούσαν να περάσουν στο σοβιετικό καθεστώς και κατόπιν περνώντας από ορισμένες βαθμίδες ανάπτυξης να περάσουν στον κομμουνισμό, παρακάμπτοντας έτσι το καπιταλιστικό στάδιο ανάπτυξης.⁴⁹ Από όλα όσα εδώ προαναφέραμε μπορεί να προκύψει ένα σημαντικό συμπέρασμα με βάση το οποίο δεν θα πρέπει να θεωρούμε υποχρεωτικό μία κοινωνία να περάσει από το σοβιετικό τρόπο παραγωγής προκειμένου τελικά να φτάσει ως τον σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό.

Παρότι στα μετέπειτα κεφάλαια θα αναφερθούμε και πάλι στις κύριες τάσεις που επικράτησαν για το είδος της κοινωνίας και της οικονομίας που κυριάρχησε στη Σοβιετική Ένωση από μία άλλη σκοπιά και, επομένως, και στον κρατικό καπιταλισμό, εδώ θα κάνουμε για συγκεκριμένους λόγους μία αναφορά στον κρατικό

⁴⁷ Ο.π. σ. 61.

⁴⁸ Φρ. Ένγκελς, ο.π. σ. 71-72.

⁴⁹ Β. Ι. Λένιν, Άπαντα, τ. 41, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, σ. 246.

καπιταλισμό. Ο λόγος είναι ότι πρέπει να δούμε, με βάση τα παραπάνω, αν υπήρξε και στο βαθμό που υπήρξε καπιταλισμός, έστω και με τη μορφή του κρατικού καπιταλισμού, στη Σοβιετική Ένωση. Έχει σημασία διότι αυτή την περίοδο υπήρξαν σημαντικοί μαρξιστές που υποστήριξαν την άποψη ότι στην ΕΣΣΔ υπήρξε κρατικός καπιταλισμός. Έτσι ένας από αυτούς που υποστήριξε την άποψη για την ύπαρξη κρατικού καπιταλισμού στην ΕΣΣΔ ήταν και ο ίδιος ο Λένιν. Ο Λένιν σε ένα άρθρο του με τίτλο «Για τα αριστερά παιδιάρια και το μικροαστισμό» απαρίθμησε μία σειρά από στοιχεία για τους διάφορους τύπους του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού εκείνης της περιόδου στη νεαρή Σοβιετική Ένωση. Έτσι υπήρχαν οι τύποι οικονομίας: 1. Η πατριαρχική, που συνδέονταν ως ένα σημαντικό βαθμό με τη φυσική, δηλαδή την αγροτική οικονομία, 2. Υπήρξε η μικρή εμπορευματική παραγωγή, 3. Ο ιδιωτικός καπιταλισμός, 4. Ο κρατικός καπιταλισμός και 5. Ο σοσιαλισμός. Επομένως, από το συγκεκριμένο άρθρο κατανοούμε ότι συνυπήρχαν παράλληλα εκείνη την περίοδο και ο σοσιαλισμός και ο κρατικός καπιταλισμός. Ο Λένιν ως κρατικό καπιταλισμό θεωρούσε το μονοπώλιο των σιδηρών, τους ελεγχόμενους επιχειρηματίες, τους εμπόρους και τους αστούς συνεταιριστές.⁵⁰ Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι ο Λένιν στην περίοδο της μετάβασης δεν θεωρούσε ότι έχουμε και κρατικό καπιταλισμό.

Οι θεωρητικοί οι οποίοι μιλούσαν για κρατικό καπιταλισμό θεωρούσαν ότι στη Σοβιετική Ένωση η οργάνωση της οικονομίας είχε τα χαρακτηριστικά του κρατικού καπιταλισμού. Έτσι για τους συγκεκριμένους η σοβιετική οικονομία ήταν κάτι ανάλογο με τις δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες.⁵¹ Ανάλογες θεωρίες ήταν και οι θεωρίες του Τόνι Κλίφ τις απόψεις του οποίου θα συναντήσουμε και πιο κάτω. Μία ανάλογη άποψη με τα ανωτέρω ήταν και η άποψη του Σαρλ Μπετελέμ την οποία κατέγραψε στο βιβλίο του Ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ. Σ' αυτό το σημείο υπάρχει μία σημαντική, κατά τη γνώμη μου παρέμβαση του Κ. Κάππου ο οποίος υπενθυμίζει μία σημαντική θέση του Μαρξ, σύμφωνα με την οποία αν τα φαινόμενα ταυτίζονταν με την ουσία δεν θα ήταν αναγκαία καμία επιστήμη.⁵² Υπό την έννοια αυτή η επιχειρηματολογία των συγγραφέων που αναφέραμε δεν θεωρήθηκε πειστική ούτε είχε όλα εκείνα τα επιχειρήματα ώστε να δεχθούμε ότι το σύστημα που κυριάρχησε στην ΕΣΣΔ ήταν ο κρατικός καπιταλισμός.

⁵⁰ Β. Ι. Λένιν, Άπαντα, τ. 36, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, σ. 296.

⁵¹ Π. Μπίνς, (1989), Από το εργατικό κράτος στον κρατικό καπιταλισμό, εκδόσεις Εργατική Δημοκρατία, σ. 101.

⁵² Κ. Κάππος, ο.π. σ. 78.

Ο Τ. Κλίφ ταυτίζεται ή αναφέρει την άποψη πολλών μαρξιστών σύμφωνα με την οποία θεωρείται ότι αν η συγκέντρωση κεφαλαίου έφτανε σε τέτοιο στάδιο όπου ένας ή περισσότεροι καπιταλιστές ή το ίδιο το κράτος, θα συγκέντρωναν στα χέρια τους ολόκληρο το εθνικό κεφάλαιο ενώ ο ανταγωνισμός στη διεθνή αγορά θα συνεχιζόταν, η συγκεκριμένη οικονομία θα εξακολουθούσε να παραμένει καπιταλιστική. Επίσης χρησιμοποιεί τη θέση των μαρξιστών ότι πολύ πριν φτάσει η συγκέντρωση του κεφαλαίου σ' αυτό το επίπεδο δύο πράγματα θα ήταν δυνατόν να συμβούν: ή ότι ο ανταγωνισμός ανάμεσα στο προλεταριάτο και την αστική τάξη θα είχε σαν αποτέλεσμα μια νικηφόρα σοσιαλιστική επανάσταση ή ότι οι ανταγωνισμοί ανάμεσα στα διάφορα καπιταλιστικά κράτη θα τα οδηγούσαν σε ένα καταστροφικό ιμπεριαλιστικό πόλεμο που η κοινωνία θα κατέρρεε ολοκληρωτικά.⁵³

Επομένως, ενώ ο κρατικός καπιταλισμός αποτελεί θεωρητικά μία πιθανότητα, δέχεται ως αναμφισβήτητο γεγονός ότι ο ιδιωτικός καπιταλισμός μέσα από την εξελικτική ανάπτυξη ποτέ δεν θα φθάσει πρακτικά σε εκείνο το σημείο ώστε να συγκεντρώσει μόνος του το σύνολο του κοινωνικού κεφαλαίου. Για να ισχυροποιήσει τη θέση του χρησιμοποιεί τον Λ. Τρότσκι αξιοποιώντας κάποιες σειρές από την προδομένη επανάσταση.

«Θεωρητικά βέβαια, μπορεί κάποιος να διανοηθεί μία κατάσταση στην οποία η αστική τάξη στο σύνολο της αποτελεί μία μετοχική εταιρία, η οποία μέσω της κρατικής εξουσίας διοικεί ολόκληρη την εθνική οικονομία. Οι οικονομικοί νόμοι οι οποίοι διέπουν αυτό το καθεστώς δεν θα παρουσίαζαν κανένα μυστήριο. Ένας μεμονωμένος καπιταλιστής, όπως είναι γνωστό, παίρνει υπό μορφή κέρδους όχι εκείνο το μέρος της υπεραξίας που δημιουργείται άμεσα από τους εργάτες της δικής του επιχείρησης, αλλά ένα μερίδιο από τη μικτή υπεραξία που βγαίνει από όλες τις επιχειρήσεις μιας χώρας και αναλογεί στο ύψος του δικού του κεφαλαίου. Κάτω από συνθήκες αμιγούς «κρατικού καπιταλισμού», αυτός ο νόμος του ίσου ποσοστού κέρδους, δεν θα πραγματοποιούνταν με πλάγιους τρόπους - δηλαδή με τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους διάφορους καπιταλιστές - αλλά άμεσα και ευθέως από το κράτος-λογιστή. Ένα τέτοιο καθεστώς πάντως δεν υπήρξε ποτέ, εξαιτίας των εγγενών αντιθέσεων ανάμεσα στους ίδιους τους ιδιοκτήτες. Πολύ περισσότερο μάλιστα, από την ίδια του τη φύση, σαν γενικός ενεχυρούχος της καπιταλιστικής

⁵³ Τ. Κλίφ, (2005), Κρατικός καπιταλισμός στη Ρωσία, εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα, σ. 142.

ιδιοκτησίας, το κράτος θα αποτελούσε πολύ μεγαλύτερο πειρασμό να γίνει αντικείμενο μιας κοινωνικής επανάστασης.»⁵⁴

Οι δύο τελευταίοι παράγοντες που αναφέραμε, δηλαδή οι αντιθέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στους ίδιους τους ιδιοκτήτες και στο κράτος το οποίο θεωρείται ο γενικός θεματοφύλακας της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας, που θα αποτελούσε πολύ μεγάλο πειρασμό να γίνει αντικείμενο κοινωνικής επανάστασης, εξηγούν γιατί πράγματι είναι ολότελα απίθανη η παραδοσιακή εξέλιξη του παραδοσιακού ατομικού καπιταλισμού σε 100% κρατικό καπιταλισμό. Με βάση τα ανωτέρω, αποκλείουν αυτοί οι δύο παράγοντες την πιθανότητα να ανασυσταθεί όχι μόνο ο παραδοσιακός, αλλά και ο κρατικός καπιταλισμός, μετά την ανατροπή μιας κυρίαρχης εργατικής τάξης; Το επαναστατικό προλεταριάτο, έχει ήδη συγκεντρώσει τα μέσα παραγωγής στα χέρια ενός οργάνου, ανατρέποντας έτσι τον πρώτο παράγοντα. Όσον αφορά τον δεύτερο παράγοντα, εδώ γίνεται σαφές ότι κάθε καταπίεση και εκμετάλλευση των εργατών από το κράτος, μετατρέπει το ίδιο το κράτος σε ικανότατο αντικείμενο της κοινωνικής επανάστασης. Από τα ανωτέρω μπορούμε να οδηγηθούμε σε ένα συμπέρασμα ότι η πολιτική απαλλοτρίωση της εργατικής τάξης είναι ταυτόσημη με την οικονομική της απαλλοτρίωση.⁵⁵

Αν συνεχίσουμε την λογική των ανωτέρω οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι ο όρος «κρατικός καπιταλισμός» ενδεχομένως να πρόκειται για παρεξήγηση. Ο Burnham θεωρεί ότι όταν το κράτος κατέχει μόνο ένα μέρος και μάλιστα μικρό, της οικονομίας, ενώ την ίδια στιγμή όλη η υπόλοιπη βρίσκεται στα χέρια της καπιταλιστικής ιδιωτικής επιχείρησης, μπορούμε να μιλάμε για κρατικό καπιταλισμό, σε σχέση μ' αυτό το μικρό τμήμα της οικονομίας που έχει κρατικοποιηθεί. Από τη στιγμή που η οικονομία παραμένει καπιταλιστική στο σύνολο της, τότε μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ακόμη και αυτό το μικρό τμήμα που έχει κρατικοποιηθεί, μπορεί να χρησιμοποιηθεί προς όφελος των καπιταλιστών. Όμως ο καπιταλισμός στον κρατικό καπιταλισμό δεν προκύπτει από το μικρό τμήμα που έχει κρατικοποιηθεί. Όταν το τελευταίο στοιχείο εξαφανίζεται ή ακόμη μικραίνει παρά πολύ, τότε εξαφανίζεται και ο ίδιος ο καπιταλισμός. Επομένως, από εδώ μπορεί να συναχθεί ένα συμπέρασμα ότι το 10% του κρατικού καπιταλισμού επί δέκα φορές, δεν σημαίνει ότι έχουμε 100% καπιταλισμό, αλλά αντίθετα 0% καπιταλισμό. Δεν μπορεί να υπάρξει

⁵⁴ Leon Trotsky, (1937), *The Revolution Betrayed*, εκδοτικός οίκος Pathfinder Tendency, London, σ. 233-234.

⁵⁵ Τ. Κλίφ, ο.π. σ. 143.

ένας πολλαπλασιασμός του παράγοντα κράτος με τον παράγοντα καπιταλισμός. Πέρα από τις δυσκολίες που παρουσιάζει αυτή η μαθηματική διατύπωση δεν είναι και πολύ μακριά αν λέγαμε αναλογικά ότι όπως ακριβώς το 10% της κρατικής καπιταλιστικής οικονομίας, έτσι και το 100% ή ακόμη και το 80% ή το 70% κρατικής οικονομίας θα ήταν αρκετό προκειμένου να εξαφανίσει ολοκληρωτικά τον καπιταλισμό.⁵⁶

Ο Κλίφ υποστηρίζει ότι επειδή ο όρος κρατικός καπιταλισμός παρουσιάζει σημαντικές αντιφάσεις και οδηγεί στο να έχουμε ανταγωνισμό στην παγκόσμια αγορά, στην παραγωγή αγαθών, τη μισθωτή εργασία κ.λ.π και επομένως αυτά τα στοιχεία να αποτελούν το κύριο γνώρισμα του, τότε θα έχει επιλεγεί αυθαίρετα. Παράλληλα στην προσπάθεια του να ορίσει αυτό το φαινόμενο, δέχεται ότι αυτό το σύστημα μπορεί κάποιος να το ονομάσει γραφειοκρατικό κολεκτιβισμό ή τεχνοκρατική κοινωνία, καθορίζοντας τους νόμους του αυθαίρετα. Παράλληλα αξιοποιεί θεωρητικές απόψεις όπως του Ρ. Μπρόννο που υποστηρίζει ότι ο γραφειοκρατικός κολεκτιβισμός οδηγεί στον κομμουνισμό.⁵⁷ Πάντως στο βιβλίο του ο Burnham υποστηρίζει ότι στην τεχνοκρατική κοινωνία θα αναπτυχθούν οι υπανάπτυκτες χώρες και αυτή θα γίνεται περισσότερο δημοκρατική, έχοντας την υποστήριξη των μαζών.⁵⁸ Παράλληλα ο Κλίφ χρησιμοποιεί ακόμη ένα θεωρητικό, με τον οποίο φαίνεται να συμφωνεί, τον Σάχτμαν, και αναφέρει ότι ο ίδιος θεωρούσε ότι ο γραφειοκρατικός κολεκτιβισμός είναι βαρβαρότητα.⁵⁹

Η προσπάθεια που κάνει να βρει διαφορετικά στοιχεία ο Τ. Κλίφ ανάμεσα στο εργατικό κράτος και στον κρατικό καπιταλισμό συνεχίζεται με αδιάκοπο τρόπο. Θεωρεί ότι ο κρατικός καπιταλισμός αποτελεί το ακραίο θεωρητικό όριο της καπιταλιστικής εξέλιξης. Έτσι δεν μπορούμε παρά να παραδεχθούμε ότι απέχει πολύ από τον παραδοσιακό καπιταλισμό. Είναι η άρνηση του καπιταλισμού που πηγάζει από την ίδια του τη βάση. Με την ίδια λογική και, παράλληλα, γνωρίζοντας ότι το εργατικό κράτος αποτελεί το κατώτερο στάδιο της νέας σοσιαλιστικής κοινωνίας, από τα ίδια τα πράγματα μπορούμε να καταλάβουμε, πως αυτό εμπεριέχει πολλά στοιχεία με τον κρατικό καπιταλισμό. Αυτό όμως που κάνει να ξεχωρίζει το ένα σύστημα από το άλλο, είναι η θεμελιακή ουσιαστική διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στο καπιταλιστικό και σοσιαλιστικό σύστημα. Η σύγκριση του κρατικού καπιταλισμού και του παραδοσιακού καπιταλισμού από τη μια μεριά και από την άλλη του

⁵⁶ James Burnham, (1972), (1945), *The Managerial Revolution*, εκδόσεις Praeger, London, σ. 103-104.

⁵⁷ Τ. Κλίφ, ο.π. σ. 144.

⁵⁸ J. Burnham, ο.π. σ. 115-116, 145-155.

⁵⁹ Τ. Κλίφ, ο.π. σ. 144.

εργατικού κράτους, ο Κλίφ θεωρεί, ότι αυτό μπορεί να δείξει ότι ο κρατικός καπιταλισμός είναι ένα μεταβατικό στάδιο για το σοσιαλισμό, πριν τη σοσιαλιστική επανάσταση, ενώ ένα εργατικό κράτος αποτελεί ένα μεταβατικό στάδιο για το σοσιαλισμό, αλλά αυτό συμβαίνει μετά τη σοσιαλιστική επανάσταση.⁶⁰ Μ' αυτόν τον τρόπο προσπαθεί να προσδιορίσει τη φύση του σοβιετικού σχηματισμού.

Κατά τον Κλίφ η κρατική παρέμβαση στην οικονομική δραστηριότητα αποτελεί καθαυτή μία επί μέρους άρνηση του νόμου της αξίας έστω κι αν το κράτος δεν έχει γίνει ακόμη ο θεματοφύλακας των μέσων παραγωγής. Έτσι συνεχίζει:

«Ο νόμος της αξίας ρυθμίζει τις οικονομικές λειτουργίες με αναρχικό τρόπο. Καθορίζει τις σχέσεις ανταλλαγής ανάμεσα στους διάφορους κλάδους της οικονομίας και εξηγεί τις ανθρώπινες σχέσεις με έμμεσο τρόπο. Ο νόμος της αξίας, κυριαρχεί απόλυτα μόνο κάτω από συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού, δηλαδή όπου υπάρχει ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίου, εμπορευμάτων και εργατικής δύναμης. Άρα, λοιπόν, ακόμα και οι πιο στοιχειώδεις μορφές μονοπωλιακής οργάνωσης, αρνούνται ήδη ως ένα σημείο το νόμο της αξίας. Έτσι, όταν το κράτος παρεμβαίνει και ρυθμίζει την κατανομή των κεφαλαίων και της εργατικής δύναμης, τις τιμές των εμπορευμάτων κ.λ.π., αυτό αναμφισβήτητα αποτελεί μία επιμέρους άρνηση του καπιταλισμού. Όλα αυτά ισχύουν πολύ περισσότερο στην περίπτωση που το ίδιο το κράτος γίνεται σημαντικός αγοραστής προϊόντων.»⁶¹

Ο Κλίφ χρησιμοποιεί τον Λένιν ο οποίος είπε γι' αυτό το ζήτημα.:

«Όταν οι καπιταλιστές δουλεύουν για την άμυνα, με άλλα λόγια για τον κυβερνητικό προϋπολογισμό, είναι φανερό πως δεν έχουμε να κάνουμε πια με «καθαρό καπιταλισμό», αλλά με μια ειδική μορφή εθνικής οικονομίας. Καθαρός καπιταλισμός σημαίνει παραγωγή εμπορευμάτων και παραγωγή εμπορευμάτων σημαίνει εργασία για μια άγνωστη και ελεύθερη αγορά. Όμως ο καπιταλιστής που δουλεύει για την άμυνα, κάθε άλλο παρά «δουλεύει» για την αγορά. Εδώ εκπληρώνει την εντολή που πήρε από την κυβέρνηση και στις περισσότερες περιπτώσεις με χρήματα που παραχωρήθηκαν από κρατικά κονδύλια.»⁶²

Ο Κλίφ πιστεύει ότι με την αυξανόμενη μονοπωλιοποίηση της οικονομίας, η μερική άρνηση του νόμου της αξίας αρχίζει σιγά-σιγά να παίρνει όλο και μεγαλύτερη έκταση. Το τραπεζικό κεφάλαιο παίρνει κοινωνική μορφή πολύ πριν από το

⁶⁰ Ο.π. σ. 145.

⁶¹ Ο.π. σ. 146.

⁶² Τ. Κλίφ, σ. 146. Ο Κλίφ χρησιμοποιεί τον τόμο 25 των Απάντων του Λένιν από τη ρωσική έκδοση. Η συγκεκριμένη θέση αναφέρεται στη σελίδα .51.

βιομηχανικό κεφάλαιο. Πιο κάτω χρησιμοποιεί τον τρίτο τόμο του Μάρξ: «Το τραπεζικό σύστημα πραγματικά παρουσιάζει τη μορφή της κοινής χρηματοδότησης και κατανομής των μέσων παραγωγής σε μια κοινωνική κλίμακα, αλλά μόνο τη μορφή».⁶³ Θεωρεί ότι αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο στην περίπτωση που το κράτος γίνεται ο κύριος επενδυτής χρηματικού κεφαλαίου. Αυτή η κατάσταση φτάνει σε ακραία όρια όταν το καπιταλιστικό κράτος αναλαμβάνει το ίδιο το σύνολο του τραπεζικού συστήματος.⁶⁴

Δέχεται ότι η μονοπωλιακή δομή της οικονομίας αποτελεί μερική άρνηση της καπιταλιστικής ατομικής ιδιοκτησίας. Ενώ ο καπιταλιστής στο πλαίσιο του ελεύθερου ανταγωνισμού ήταν ο απόλυτος κύριος της ατομικής ιδιοκτησίας του, στον μονοπωλιακό καπιταλισμό και ειδικότερα, στην πιο ακραία του μορφή, που είναι ο κρατικός καπιταλισμός, τα μέσα παραγωγής δεν ανήκουν πια ολότελα στον μεμονωμένο καπιταλιστή. Έτσι παρατηρεί ότι το κεφάλαιο παραχωρείται υπό μορφή κεφαλαίου στις μετοχικές εταιρίες. Αυτό στη σκέψη του Κλίφ, αξιοποιώντας τη θέση του Μάρξ στον τρίτο τόμο του κεφαλαίου, ισοδυναμεί με την κατάργηση του κεφαλαίου σαν ατομική ιδιοκτησία μέσα στο πλαίσιο της καπιταλιστικής παραγωγής.⁶⁵

Συνεχίζοντας ο Κλίφ επισημαίνει ότι ο κρατικός καπιταλισμός είναι μία μερική άρνηση της εργατικής δύναμης σαν εμπορεύματος. Για να εμφανιστεί η εργατική δύναμη στην αγορά με τη μορφή καθαρού εμπορεύματος χρειάζονται δύο προϋποθέσεις: α. ο εργάτης θα πρέπει να είναι απαλλαγμένος από τα μέσα παραγωγής και β. να μπορεί να πουλάει ελεύθερα την εργατική του δύναμη. Κάτω από συνθήκες κρατικής παρέμβασης στην αγορά εργασίας, χρησιμοποιεί ως παράδειγμα το φασισμό, ο εργάτης δεν είναι ελεύθερος να πουλάει την εργατική του δύναμη. Αν στη συνέχεια, το κράτος γίνει μόνιμος ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής, καταργείται ολότελα το δικαίωμα εκλογής του εργοδότη ενώ ταυτόχρονα περιορίζεται σε ένα σημαντικό βαθμό η δυνατότητα επιλογής του τύπου δουλειάς. Έτσι αν ο κρατικός καπιταλισμός συνοδεύεται από πάγωμα μισθών, υποχρεωτική επιστράτευση ή και άλλα, τότε γίνεται ακόμη μεγαλύτερη η άρνηση της ελευθερίας.⁶⁶

⁶³ Ο Τ. Κλίφ ο.π. σ. 146. Χρησιμοποιεί τον τρίτο τόμο του «Κεφαλαίου» από την έκδοση του Σικάγο του 1909. Το συγκεκριμένο βρίσκεται στη σελίδα 712.

⁶⁴ Ο.π. σ. 146.

⁶⁵ Τ. Κλίφ, ο.π. σ. 146. Χρησιμοποιεί εδάφιο από τον τρίτο τόμο του Μάρξ, σ. 512 από την ίδια έκδοση.

⁶⁶ Ο.π. σ. 146-147.

Για τον Κλίφ οτιδήποτε συγκεντροποιεί τα μέσα παραγωγής, συγκεντροποιεί και την εργατική τάξη. Ο κρατικός καπιταλισμός οδηγεί αυτή την τάση στο ανώτερο δυνατό στάδιο, ενώ ταυτόχρονα προκαλεί τη μέγιστη συγκέντρωση της εργατικής τάξης. Ο κρατικός καπιταλισμός και το εργατικό κράτος αποτελούν δύο στάδια της μεταβατικής περιόδου από τον καπιταλισμό στον σοσιαλισμό. Ο κρατικός καπιταλισμός είναι το αντίθετο άκρο του σοσιαλισμού και έτσι ενώ είναι συμμετρικά αντίθετοι, δένονται διαλεκτικά μεταξύ τους. Επομένως, ενώ στον κρατικό καπιταλισμό έχουμε μερική άρνηση της μισθωτής εργασίας ως προς το ότι οι εργάτες ως σύνολο δεν είναι πλέον απαλλαγμένοι από τα μέσα παραγωγής, την ίδια στιγμή, στο εργατικό κράτος η μισθωτή εργασία έχει σταματήσει να είναι πλέον εμπόρευμα. Η πώληση της εργατικής δύναμης έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά σε σχέση με τον καπιταλισμό, με την έννοια ότι στο εργατικό κράτος οι εργάτες σαν άτομα δεν πουλάνε την εργατική τους δύναμη, αλλά τη χρησιμοποιούν για το δικό τους συμφέρον, με τη θέση τους ότι είναι συλλογικοί διαχειριστές.⁶⁷

Εδώ η εργατική δύναμη σταματά να είναι εμπόρευμα, με την έννοια ότι η ανταλλαγή γίνεται ανάμεσα στους εργάτες σαν συλλογικός φορέας και όχι ανάμεσα σε οντότητες ανεξάρτητες η μία από την άλλη, εκτός από τις ανταλλακτικές σχέσεις τους. Στη σκέψη του Κλίφ θεωρείται ότι ο κρατικός καπιταλισμός επιφέρει τη συγχώνευση των συνδικάτων με το κράτος, έχοντας σαν πρακτικό αποτέλεσμα την ουσιαστική κατάργησή τους. Από την άλλη στο εργατικό κράτος έχουμε την ανύψωση της επιρροής των συνδικάτων στην κορύφωση τους. Την ίδια στιγμή ο κρατικός καπιταλισμός μετατρέπεται σε ιστορικό σύμβολο του ολοκληρωτικού χαρακτήρα του κράτους, ενώ το εργατικό κράτος πετυχαίνει το μεγαλύτερο βαθμό δημοκρατίας που έχει εμφανιστεί ποτέ στην ανθρώπινη κοινωνία. Αντίθετα ο κρατικός καπιταλισμός συμβολίζει την πιο ακραία μορφή υποδούλωσης της εργατικής τάξης από την τάξη των καπιταλιστών σε σχέση με τον έλεγχο των μέσων παραγωγής.⁶⁸

Περαιτέρω ο Κλίφ χρησιμοποιεί τον Λένιν για την καθαρή διατύπωση της σχέσης ανάμεσα στον κρατικό καπιταλισμό και τον σοσιαλισμό: «Το μέτρο που οι Γερμανοί Πλεχάνοφ (Σάιντεμαν, Λένς και άλλοι) αποκαλούν πολεμικό σοσιαλισμό είναι στην πραγματικότητα κρατικός μονοπωλιακός καπιταλισμός σε καιρό πολέμου. Για να μιλήσουμε πιο απλά και καθαρά, είναι η στρατιωτική καταναγκαστική εργασία των εργατών, η στρατιωτική υπεράσπιση των καπιταλιστικών κερδών. Προσπαθήστε

⁶⁷ Ο.π. σ. 148.

⁶⁸ Ο.π. σ. 149.

όμως να αντικαταστήσετε το κράτος των γαιοκτημόνων-καπιταλιστών, με ένα επαναστατικό δημοκρατικό κράτος, δηλαδή ένα κράτος που με τρόπο επαναστατικό θα καταστρέψει όλα τα προνόμια και δεν θα διστάσει να εγκαθιδρύσει την πληρέστερη δημοκρατία και τότε θα δείτε πως σε ένα αληθινά επαναστατικό δημοκρατικό κράτος ο κρατικομονοπωλιακός καπιταλισμός μοιραία και αναπόφευκτα σημαίνει σταθερή πορεία προς τον σοσιαλισμό. Γιατί σοσιαλισμός δεν είναι παρά το επόμενο βήμα μετά τον κρατικομονοπωλιακό καπιταλισμό. Με άλλα λόγια, ο σοσιαλισμός δεν είναι άλλο από το κρατικό καπιταλιστικό μονοπώλιο προς όφελος όλων των ανθρώπων. Με αυτή την εγγύηση παύει να είναι καπιταλιστικό μονοπώλιο».⁶⁹

Πιο κάτω αναφέρεται στον Μπουχάριν και στην αντίληψη του για τον κρατικό καπιταλισμό. Με βάση την μεταφορά κειμένου που κάνει ο Κλίφ, πράγματι ο Μπουχάριν αναφέρεται με σαφήνεια στον κρατικό καπιταλισμό:

«Στο σύστημα του κρατικού καπιταλισμού το οικονομικό υποκείμενο είναι το καπιταλιστικό κράτος, ο συλλογικός καπιταλιστής. Στη δικτατορία του προλεταριάτου το οικονομικό υποκείμενο είναι το προλεταριακό κράτος, η συλλογικά οργανωμένη τάξη. «Το προλεταριάτο οργανωμένο σε κρατική εξουσία». Στον κρατικό καπιταλισμό η παραγωγική διαδικασία έχει απώτερο στόχο την παραγωγή υπεραξίας που περνάει στα χέρια των καπιταλιστών, οι οποίοι στη συνέχεια προσπαθούν να μετατρέψουν αυτή την υπεραξία σε υπερπροϊόν. Στη δικτατορία του προλεταριάτου η παραγωγική διαδικασία είναι ένα μέσο για τη σχεδιασμένη ικανοποίηση των αναγκών της κοινωνίας. Το σύστημα του κρατικού καπιταλισμού αποτελεί την πιο ολοκληρωμένη μορφή εκμετάλλευσης των μαζών από μια μικρή ολιγαρχία..... Στη δομή του κρατικού καπιταλισμού όλες οι μορφές κρατικού εξαναγκασμού αντιπροσωπεύουν μια πίεση που εξασφαλίζει, πλαταίνει και βαθαινει τη διαδικασία της εκμετάλλευσης, ενώ ο κρατικός εξαναγκασμός στη δικτατορία του προλεταριάτου αντιπροσωπεύει μια μέθοδο για το χτίσιμο της κομμουνιστικής κοινωνίας».⁷⁰

Ο Τ. Κλίφ στην προσπάθεια του να τεκμηριώσει με βάση τα ανωτέρω τις απόψεις του για τη φύση της σοβιετικής κοινωνίας, επιχειρεί να αξιολογήσει την άποψη του Λένιν

⁶⁹ Τ. Κλίφ ο.π. σ. 149. Εδώ ο Κλίφ χρησιμοποιεί τη συλλογή έργων του Λένιν που εκδόθηκε στο Λονδίνο και είναι ο τόμος XXI, βιβλίο I, (V. Lenin, Collected Work, Volume XXI, Book 1, 1916-17 σ. 210-21)..

⁷⁰ Τ. Κλίφ, ο.π. σ. 149-150. Εδώ ο Κλίφ χρησιμοποιεί το έργο του Μπουχάριν «Οικονομία της μεταβατικής περιόδου» Αμβούργο 1922. Σ' αυτή τη μετάφραση το βιβλίο αναφέρεται στα ελληνικά και όχι στην πρωτότυπη έκδοση του.

για τις τάξεις. Η θέση του Λένιν για τις τάξεις ήταν ότι αυτές αποτελούσαν μεγάλες ομάδες ανθρώπων που ξεχωρίζουν μεταξύ τους από τη θέση που κατέχουν μέσα σ' ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής παραγωγής. Οι θέσεις αυτές είναι καθορισμένες και διατυπωμένες σε νόμους. Αυτό γίνεται κατανοητό από το ρόλο τους στο κοινωνικό σύστημα εργασίας και κατά συνέπεια από τις μεθόδους μέσω των οποίων παίρνουν το μερίδιο τους από τον εθνικό πλούτο που διαχειρίζονται και από το μέγεθος αυτού του μεριδίου. Τάξεις είναι εκείνες οι ομάδες ανθρώπων, η μία από τις οποίες μπορεί να οικειοποιηθεί την εργασία μιας άλλης. (Άπαντα, Β. Ι. Λένιν, τόμος 39). Εδώ θα αναφέρω ότι σ' αυτό το σημείο, με αναφορά την έννοια της κοινωνικής τάξης, θα επανέρθω κατά τη διάρκεια της έρευνας για περισσότερο διεξοδικούς λόγους και για λόγους των αναγκών της έρευνας, Επίσης αξιοποιεί και τον Μπουχάριν ο οποίος θεωρεί ότι κοινωνική τάξη είναι το άθροισμα ατόμων που έχουν τον ίδιο ρόλο στην παραγωγή, έχουν την ίδια σχέση σε σχέση με άλλα πρόσωπα που συμμετέχουν στην παραγωγική διαδικασία και αυτές οι σχέσεις μεταφράζονται παράλληλα και αναφορικά με τα αντικείμενα τα οποία είναι τα εργαλεία της δουλειάς. (Ν. Μπουχάριν, Ιστορικός υλισμός, εκδόσεις Αναγνωστήδη). Πάντως πάνω σ' αυτές τις απόψεις ο Κλίφ επιχειρεί να οριοθετήσει την γραφειοκρατία της περιόδου του σοβιετικού σχηματισμού και μάλιστα στις πρώτες δεκαετίες. Με βάση τα ανωτέρω θεωρεί ότι η «σταλινική» γραφειοκρατία δεν είναι κάστα. Ως τροτσκιστής ταυτίζει τη σοβιετική γραφειοκρατία με τον όρο «σταλινική». Έτσι αυτή η γραφειοκρατία είναι τάξη και όχι κάστα, διότι η κάστα, στην οποία υπεισέρχονται άτομα από διαφορετικές τάξεις, χαρακτηρίζεται από μία χαρακτηριστική ακινησία, ένα αυστηρό καταμερισμό της εργασίας και από μία ακινησία των παραγωγικών δυνάμεων, ενώ η σταλινική γραφειοκρατία μεταβλήθηκε σε άρχουσα τάξη όταν ο δυναμισμός της οικονομίας βρισκόταν στο απόγειο του. Παράλληλα θεωρεί ότι η σταλινική γραφειοκρατία ήταν η ακραία προσωποποίηση του κεφαλαίου. Έχει ενδιαφέρον να δούμε ότι και άλλες αναλύσεις για τη σοβιετική γραφειοκρατία της δίνουν χαρακτηριστικά μιας κυρίαρχης ομάδας, χωρίς να οδηγούνται στο συμπέρασμα ότι αυτό που κυριαρχεί στη Σοβιετική Ένωση είναι ο κρατικός καπιταλισμός. Βεβαίως καταλήγουν σε άλλα μονοσήμαντα συμπεράσματα. Αλλά καθώς θα διερευνήσουμε τις οικονομικές δομές και τις οικονομικές σχέσεις στη Σοβιετική Ένωση, θα διαπιστώσουμε ότι η δομή του κοινωνικοοικονομικού συστήματος στη Σοβιετική είναι περισσότερο πολύπλοκη.

Καταρχήν έχουμε ήδη αναφερθεί στις αντιλήψεις του Λένιν για την περίοδο της δεκαετίας του 1920 για το τι οικονομικό και κοινωνικό σύστημα αναπτύσσεται στην ΕΣΣΔ. Είδαμε ότι δεν αρνείται ότι αναπτύσσεται και ο κρατικός καπιταλισμός ως μία από τις πέντε μορφές του σοβιετικού σχηματισμού, ως αναγκαίο κακό. Θεωρώ ότι οι αναλύσεις του Λένιν για τον κρατικό καπιταλισμό, που αναφέρθηκαν, δεν αφορούν συνολικά το σοβιετικό σχηματισμό, αλλά τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος. Εξάλλου ο κρατικός καπιταλισμός στην πρώτη περίοδο της ΕΣΣΔ αφορά μία αναγκαία πρακτική του σοβιετικού σχηματισμού που απορρέει από την καθυστέρηση που κληρονόμησε από τη Ρωσία, τις ιδιαιτερότητες του και για ένα χρονικό διάστημα. Επιπλέον, τα γραπτά του Λένιν για τον κρατικό καπιταλισμό δημοσιεύθηκαν πριν από την περίοδο που εκφράστηκε για τον αναπτυσσόμενο σοβιετικό σχηματισμό. Εδώ πλέον η έννοια του κρατικού καπιταλισμού αποκτά διαφορετικό περιεχόμενο και στη σκέψη του Λένιν κυριαρχεί η αντίληψη ότι ο κρατικός καπιταλισμός αποτελεί μία προσωρινή κατάσταση προκειμένου να πραγματοποιηθεί η μετάβαση στο σοσιαλισμό. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τον Μπουχάριν. Ο Μπουχάριν όταν μιλά για κρατικό καπιταλισμό και τον θεωρεί ως μία μορφή ανάπτυξης του καπιταλισμού, τον εννοεί ως κάτι το διαφορετικό από αυτό που θεωρείται ότι οικοδομείται στην ΕΣΣΔ μετά το 1917, δηλαδή μία περίοδο μετάβασης προς το σοσιαλισμό. Παράλληλα θα πρέπει να δούμε και το φαινόμενο αναπαραγωγής και εξέλιξης κάθε κοινωνίας. Έτσι θα κατανοήσουμε το ρόλο του πλεονάσματος. Προφανώς αυτό θα το αναπτύξουμε πιο κάτω, ώστε να κατανοήσουμε την πραγματική διάσταση του σοβιετικού σχηματισμού. Παρότι ο Κλίφ συλλαμβάνει πολλές από τις αδυναμίες του σοβιετικού σχηματισμού, πιστεύω ότι, τελικά, στη σκέψη του υπάρχει μία σύγχυση όταν προσπαθεί να ερμηνεύσει ή προσπαθεί να μεταφέρει τις απόψεις των κλασικών για τον κρατικό καπιταλισμό ως ακραία μορφή καπιταλισμού και να τον ταυτίσει με τον σοβιετικό σχηματισμό. Λόγω υπερβολής οδηγείται σε μία μηχανιστική προσέγγιση που καταλήγει στην αυθαιρεσία και στην ταύτιση διαφορετικών κοινωνικών συστημάτων με την ευρύτερη έννοια του όρου.

Όπως αναφέρει ο Μπετελέμ μετά την Οκτωβριανή επανάσταση και στις αρχές της δεκαετίας του 1920, στη Ρωσία η αστική τάξη είναι μαζικά παρούσα στους οικονομικούς κρατικούς μηχανισμούς, στις διευθυντικές θέσεις στο επίπεδο των μονάδων παραγωγής και της όλης διαχείρισης της οικονομίας. Επίσης είναι παρούσα και στους διοικητικούς και σχολικούς μηχανισμούς. Η κατάσταση αυτή οφειλόταν, ιστορικά, κατά κύριο λόγο στην ταξική προέλευση της πλειοψηφίας εκείνων οι οποίοι

ήταν παρόντες σ' αυτούς τους μηχανισμούς. Παράλληλα όμως, εκτός από αυτή την προέλευση, αποφασιστικό χαρακτήρα είχαν οι αστικές μορφές κοινωνικής πρακτικής όσων κατέχουν διευθυντικές θέσεις, όπως και η ίδια η δομή των κρατικών μηχανισμών. Οι πρακτικές αυτές και αυτή η δομή έχουν την τάση να στερεώσουν καπιταλιστικές σχέσεις, με συνέπεια να έχουμε τη στήριξη μιας αστικής τάξης η οποία παίρνει τη μορφή μιας κρατικής αστικής τάξης. Αυτή η αναφορά συνδέεται με τη φάση που βρίσκεται τη συγκεκριμένη περίοδο η Οκτωβριανή επανάσταση, η οποία θα έπρεπε να συνεχίσει μέρος των καθηκόντων της που απορρέουν από τη σοσιαλιστική επανάσταση.⁷¹

Ο Μπετελέμ θεωρεί ότι η εδραίωση της αντίληψης για τη ΝΕΠ οδηγεί σε μια αυταπάτη ότι η Νέα Οικονομική Πολιτική θα μπορέσει να οδηγήσει τη σοβιετική κοινωνία στο σοσιαλισμό. Παράλληλα θεωρεί ότι διαρκώς αντιφάσκει σ' αυτή την προοπτική. Οι αυταπάτες συνδέονται με το γεγονός καθώς πιστεύεται ότι η ΝΕΠ θα μπορούσε να οδηγήσει στο σοσιαλισμό κάνοντας μία καλή διαχείριση της οικονομίας με τους οικονομικούς και διοικητικούς μηχανισμούς, οι οποίοι θα υπόκεινται, αν χρειαζόταν, μία ορισμένη πίεση από τη βάση. Έχουμε να κάνουμε με ένα σύμβολο αυταπατών που ο R. Linhart ονόμασε «ιδεατή ΝΕΠ».⁷²

Οι αυταπάτες, πιστεύει ο Μπετελέμ, συνδέονται με μεθόδους διαρκώς και πιο απομακρυσμένες σε σχέση με τις απαιτήσεις της ΝΕΠ και πρώτα απ' όλα από τις απαιτήσεις της εργατο-αγροτικής συμμαχίας. Αυτά αποτελούν συνέπεια της ταξικής πάλης των μετατοπίσεων της κυριαρχίας μέσα στον ιδεολογικό μετασχηματισμό των μπολσεβίκων και ενισχύονται μέσα από την ίδια τη φύση των τότε επικρατέστερων οικονομικών σχέσεων. Οι σχέσεις αυτές, που είναι βασικά εμπορευματικές, χρηματικές και καπιταλιστικές, καθορίζουν τις μορφές απόκρυψης και αντιστροφής. Αυτές τις σχέσεις ο Μπετελέμ τις θεωρεί πραγματικές σχέσεις και τις βρίσκει στο Κεφάλαιο του Μαρξ.⁷³ Οι αυταπάτες που διαμορφώνονται κατ' αυτόν τον τρόπο ενισχύονται από τον τρόπο λειτουργίας της σοβιετικής οικονομίας εκείνη την περίοδο. Αυτή η λειτουργία προϋπέθετε μία υποταγή των κρατικών επιχειρήσεων στην πολιτική εξουσία, ενώ στην πράξη αυτή η υποταγή είναι πολύ περιορισμένη. Ο λόγος ήταν ο πολύ χαμηλός βαθμός ελέγχου που ασκούσαν για τη λειτουργία της

⁷¹ Σαρλ Μπετελέμ, (1974), Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ, τόμος Α, εκδόσεις Κέδρος, σ. 143.

⁷² Σαρλ Μπετελέμ, (1974), Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ, τόμος Β, εκδόσεις Κέδρος, σ. 73.

⁷³ Ο.π. σ. 73.

οικονομίας. Όλα τα ανωτέρω είχαν δημιουργήσει μία κατάσταση η οποία θεωρούνταν πολύ σκοτεινή.⁷⁴

Αλλά για την περαιτέρω κατανόηση του περιεχομένου του κρατικού καπιταλισμού και προκειμένου να δούμε αν πράγματι υπήρξε αποκλειστικά κρατικός καπιταλισμός στην ΕΣΣΔ, θα πρέπει να αναπτύξουμε με μεγαλύτερη σαφήνεια την έννοια και το περιεχόμενο του κρατικού καπιταλισμού. Είναι σαφές ότι ο Μαρξ οικοδόμησε μία θεωρία περί καπιταλισμού. Σύμφωνα με τον Μαρξ ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού, όπως τα αναλύει στο «Κεφάλαιο», μπορούν να θεωρηθούν η ανταλλαγή ιδιωτικά κατεχόμενων και παραγόμενων εμπορευμάτων. Πιο συγκεκριμένα γράφει ότι ο πλούτος των κοινωνιών στις οποίες επικρατεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται ως η απέραντη συσσώρευση εμπορευμάτων. Συγκεκριμένα θεωρεί ότι το εμπόρευμα εμφανίζεται στην πιο στοιχειώδη του μορφή. Υπ' αυτήν την έννοια ξεκινά την έρευνα του από την ανάλυση του εμπορεύματος.⁷⁵

Οι S. A. Resnick – R. D. Wolff υποστηρίζουν ότι ο Μαρξ σε κανένα σημείο του έργου του δεν έχει πει ότι η καπιταλιστική εκμετάλλευση πρέπει να συνυπάρχει με τα εμπορεύματα και τις αγορές και ότι θα πρέπει πάντοτε να κυριαρχεί αυτός ο τύπος ιδιωτικού καπιταλισμού. Θεωρούν ότι η καπιταλιστική εκμετάλλευση μπορεί να συνυπάρχει με διάφορες κοινωνικές συνθήκες και έτσι ο καπιταλισμός μπορεί να παίρνει διάφορες μορφές. Παράλληλα θεωρούν ότι ο Μαρξ παρότι δεν επεξεργάστηκε τέτοια θέματα, κατά περίπτωση έχει θίξει ανάλογες περιπτώσεις. Έτσι αξιοποιούν τον δεύτερο τόμο του κεφαλαίου, στον οποίο έγραψε ότι το κρατικό κεφάλαιο, στο βαθμό που οι κυβερνήσεις απασχολούν παραγωγική μισθωτή εργασία στα ορυχεία, στους σιδηρόδρομους και σε άλλα σημεία της κρατικής λειτουργίας, λειτουργούν και ως βιομηχανικοί καπιταλιστές.⁷⁶ Αυτό είναι σαφές, αλλά θεωρώ ότι ένα πρότυπο λειτουργίας κυβερνήσεων σ' αυτό το πλαίσιο, περισσότερο παραπέμπει στη λειτουργία της μικτής οικονομίας και του κεϋνσιανού-φονρτικού κράτους όπως αυτό διαμορφώθηκε μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Θεωρώ όμως ότι ο σοβιετικός σχηματισμός είχε διαφορετικά χαρακτηριστικά. Πάντως οι ίδιοι θεωρούν ότι δεν πρέπει να περιοριστούμε σε μια μονομέρεια περί ιδιωτικού καπιταλισμού στην εποχή του Μαρξ, διότι κατ' αυτόν τον τρόπο θα πρέπει να θεωρούμε τον

⁷⁴ Ο.π. σ. 73.

⁷⁵ Κ. Μαρξ, Κεφάλαιο, 1^{ος} τόμος, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, σ. 49-55.

⁷⁶ S. A. Resnick – R. D. Wolff, ((2005), Ταξική θεωρία και ιστορία: Καπιταλισμός και σοσιαλισμός στην ΕΣΣΔ, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 168-169.

ιδιωτικό καπιταλισμό ως τη μοναδική μορφή καπιταλισμού στην ιστορία. Παράλληλα θεωρούν ότι αν επιμείνουμε σ' αυτή την υπόθεση τότε παραβιάζουμε την διαλεκτική ως βασική μέθοδο στη σκέψη του Μαρξ. Πάντως σαν πρώτο σχόλιο θα αναφέρουμε το εξής: ο Μαρξ αυτό που περιέγραψε εκτενώς ήταν ο πλέον ανεπτυγμένος καπιταλισμός στην εποχή του και συγκεκριμένα ο αγγλικός καπιταλισμός. Πράγματι αναφέρθηκε στις αστικές κυβερνήσεις και στη λειτουργία τους ως βιομηχανικοί καπιταλιστές, αλλά δεν υπάρχει καταγραφή στις αναλύσεις για τον κρατικό καπιταλισμό. Αλλά κι αν ακόμη δεχθούμε ότι υπάρχει η λογική στη σκέψη του για την ύπαρξη του κρατικού καπιταλισμού διότι πράγματι αντανάκλα την πραγματικότητα, γιατί θα πρέπει στο μυαλό του να είχε μία εικόνα παρεμφερή με το σοβιετικό τρόπο παραγωγής, ή ακόμη κι αν το μοντέλο του κρατικού καπιταλισμού είχε πολλά στοιχεία σαν κι αυτά που αναφέρονται στον δεύτερο τόμο του κεφαλαίου χωρίς να έχει οριοθετήσει ένα σαφές μοντέλο, πως προκύπτει ότι ο σοβιετικός τρόπος παραγωγής από τη αρχή του έως το τέλος του αντιστοιχούσε με τον κρατικό καπιταλισμό; Φυσικά αυτό είναι προς εξέταση όπως θα δούμε, όταν στη συνέχεια επιχειρήσουμε να ερμηνεύσουμε τις αναφορές τους στην ΕΣΣΔ.

Πάντως μία πρώτη γενική υποστήριξη των απόψεων τους καταγράφεται στο γεγονός ότι θεωρούν ότι εκεί που οι δομές της αγοράς μετατράπηκαν από ανταγωνιστικές σε μονοπωλιακές, υπάρχει η απορία κατά πόσο άλλαξαν ή εξαφανίστηκαν οι καπιταλιστικές ταξικές δομές μέσα στις επιχειρήσεις. Θεωρούν ότι οι περισσότεροι μαρξιστές συμπέραναν ότι οι καπιταλιστικές ταξικές δομές είχαν αλλάξει, αλλά καθόλου δεν εξαλείφθηκαν. Έτσι προχωρούν την μαρξική ανάλυση ένα βήμα πιο πέρα. Υποστηρίζουν ότι μετά το 1917 οι μετασχηματισμοί στην ΕΣΣΔ άλλαξαν αλλά δεν εξαφάνισαν τον καπιταλισμό Ένα σύστημα κρατικής αντί ιδιωτικής ιδιοκτησίας και λειτουργίας των βιομηχανικών επιχειρήσεων και κρατικού σχεδιασμού αντί για αγορές, ισοδυναμούσε με μεταβολή από μία ιδιωτική σε μία κρατική μορφή καπιταλισμού.⁷⁷ Σε γενικές γραμμές υπάρχει σαφώς μία λογική βάση στην ανάπτυξη της σκέψης τους. Αλλά θεωρώ ότι για να απεικονιστεί όλο το σύστημα του σοβιετικού σχηματισμού ως κρατικός καπιταλισμός οδηγούνται, όπως ήδη έχω κάνει κάποιες αναφορές, σε κάποια αυθαίρετα συμπεράσματα από αποσπάσματα του κεφαλαίου του Μαρξ, λόγω της περιορισμένης ή αυθαίρετης ερμηνείας του. Σαφέστατα κάποια από τα στοιχεία που αναφέρουν έχουν στοιχειοθετηθεί ως

⁷⁷ Ο.π. σ. 169.

κρατικός καπιταλισμός. Αλλά, κατά τη γνώμη μου, ενδεχομένως να αποτελούν μία από τις πλευρές του σοβιετικού σχηματισμού. Εδώ θα αναφέρω ότι η ανάλυση των οικονομικών δομών στην περίοδο που θα ερευνήσω θα φωτίσει αν όντως δημιουργήθηκε αυτό το φαινόμενο που υποστηρίζουν οι συγγραφείς. Επομένως, είναι υπό διερεύνηση όλη αυτή η ιστορική περίοδος..

Αλλά πιο κάτω θα δούμε και τη συνέχεια των αντιλήψεων τους για να έχουμε μία συνολική εικόνα. Οι συγγραφείς θεωρούν ότι αυτό που ορίζει τον κρατικό καπιταλισμό σε σχέση με τις ιδιωτικές μορφές καπιταλισμού είναι ο κοινωνικός εντοπισμός των επιχειρήσεων που ιδιοποιούνται το πλεόνασμα και ακόμη η σύνδεση των ατόμων που, επίσης, ιδιοποιούνται το πλεόνασμα με το κράτος. Έτσι στον ιδιωτικό καπιταλισμό τα άτομα χωρίς καμία επίσημη θέση μέσα στον κρατικό μηχανισμό, ιδιοποιούνται το πλεόνασμα στις επιχειρήσεις που βρίσκονται τοποθετημένες εκτός του κράτους. Στον κρατικό καπιταλισμό άτομα με αναγκαία σύνδεση με το κράτος, τα οποία απασχολούνται με επιλογή του κράτους, εκμεταλλεύονται την εργασία από τις επιχειρήσεις που κατέχουν θέση μέσα στον κρατικό μηχανισμό. Πιο κάτω αναφέρουν ένα παράδειγμα. Έτσι εάν ένα κρατικό νομοθετικό σώμα εγκαθιδρύσει κρατικές βιομηχανικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις, αυτές μπορεί να έχουν διοικητικά συμβούλια, τα οποία διορίζονται ή εκλέγονται από το νομοθετικό σώμα. Τα μέλη των διοικητικών συμβουλίων ταυτίζονται με καπιταλιστές που ιδιοποιούνται την υπερεργασία. Το συμβούλιο μπορεί να αποκτά πρώτες ύλες, μέσα παραγωγής και εργατική δύναμη μέσω ανταλλαγών στην ελεύθερη αγορά ή ακόμη μέσω ανταλλαγών οι οποίες είτε περισσότερο είτε λιγότερο ρυθμίζονται από άλλες κρατικές υπηρεσίες και φορείς. Οι κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις μπορούν να πωλούν τα προϊόντα τους ως εμπορεύματα των οποίων οι τιμές προσδιορίζονται σε αγορές ή σε περισσότερο ή σε λιγότερο κρατικά ρυθμιζόμενες αγοραίες ανταλλαγές. Επιπλέον, θεωρούν ότι οι κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις μπορεί να εξαρτώνται από άλλες κρατικές υπηρεσίες και φορείς που σε υλική μορφή κατανέμουν εισροές και εκροές αντί να αφήνουν χώρο για αγοραίες ανταλλαγές.⁷⁸ Θεωρώ ότι αυτή η λειτουργία των επιχειρήσεων διαμορφώθηκε στην περίοδο της φορντικής-κενσιανής οικονομίας μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Την ίδια στιγμή θα πρέπει να εξετάσουμε αν και στην ΕΣΣΔ διαμορφώθηκαν ανάλογα χαρακτηριστικά.

⁷⁸ Ο.π. σ. 171.

Στη συνέχεια θεωρούν ότι ο κρατικός καπιταλισμός μπορεί και το έχει κάνει ιστορικά, να παρουσιάσει διάφορες άλλες μορφές λειτουργίας του. Υπ' αυτήν την έννοια οι κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις μπορεί να υπάρχουν στα περιθώρια των κυρίαρχα ιδιωτικά καπιταλιστικών συστημάτων ή να είναι διεσπαρμένες μέσα σ' αυτά. Μια μειοψηφία κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων αλληλεπιδρά και ίσως και ανταγωνιστικά, με μία πλειοψηφία ιδιωτικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι ιδιωτικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις μπορούν να περιθωριοποιούνται ή ακόμη και να απονομιμοποιούνται γενικά και να αφήνουν το μεγαλύτερο μέρος ή και το σύνολο της παραγωγής να λαμβάνει χώρα στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις.⁷⁹ Με βάση το τελευταίο επιχειρούν να ερμηνεύσουν τη Σοβιετική βιομηχανία μετά τη δεκαετία του 1920, εξαιρώντας τη Σοβιετική γεωργία. Οι κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις μπορούν να συνυπάρχουν με διάφορες κατανομές ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Αλλά εδώ δεν υπάρχει κάτι πρωτότυπο. Ήδη αναλύσαμε τη θέση του Λένιν για τον κρατικό καπιταλισμό στη δεκαετία του 1920.

Έτσι θεωρούν ότι με συλλογική ή κρατική ιδιοκτησία, οι κρατικές υπηρεσίες και φορείς μπορούν να κάνουν τέτοιες κατανομές σύμφωνα με τα κριτήρια που διαμορφώθηκαν γι' αυτές. Αν εξεταστεί ποιος θα μπορούσε να διαμορφώσει τα κριτήρια και πως θα μπορούσαν να το πραγματοποιήσουν αυτό, θεωρούν ότι προκύπτουν κατ' αυτόν τον τρόπο περισσότερες πιθανές μορφές καπιταλισμού, που εκτείνονται από εκείνες στις οποίες τα κριτήρια της κατανομής αναδεικνύονται μέσω δημοκρατικού καθορισμού σ' εκείνες που προκύπτουν από γραφειοκρατικές προσταγές. Στο πλαίσιο αυτό υπάρχουν αγώνες στο εσωτερικό και μεταξύ κρατικών επιχειρήσεων αλλά και των αξιωματούχων οι οποίοι είναι αρμόδιοι για τις κατανομές σχετικά μ' αυτά τα κριτήρια, οι οποίες εκ των πραγμάτων αυτοί οι αγώνες θα αποτελούσαν ένα ξεχωριστό είδος κρατικοκαπιταλιστικού μη αγοραίου ανταγωνισμού.⁸⁰

Σε εναλλακτικό πλαίσιο, θεωρούν, ότι ορισμένα είδη ή ακόμη και όλα τα είδη των περιουσιακών στοιχείων που χρησιμοποιούνται από τις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις θα μπορούσαν να παραμείνουν στην ιδιωτική ιδιοκτησία. Έτσι θα μπορούσαν και οι κρατικοί καπιταλιστές κατά τον ίδιο τρόπο με τους ιδιωτικούς καπιταλιστές να ανταγωνίζονται για τα συγκεκριμένα στοιχεία στην αγορά. Τέτοιες

⁷⁹ Ο.π. σ. 171.

⁸⁰ Ο.π. σ. 172.

αγορές που αφορούν παραγωγικά περιουσιακά στοιχεία θα μπορούσαν να είναι ελεύθερες ή ακόμη να υπόκεινται σε κρατική ρύθμιση αυτών των πραγμάτων με τη μορφή ελάχιστων ή μεγίστων ορίων σε μισθούς, σε ενοίκια, σε μερίσματα ή σε επιτόκια. Επομένως, έχουμε να κάνουμε με κρατικές μορφές καπιταλισμού οι οποίες με μεγάλη πιθανότητα θα εστίαζαν και πάλι στον ανταγωνισμό ανάμεσα στις επιχειρήσεις στο πλαίσιο του σχεδιασμού και της διαχείρισης των κρατικών ρυθμίσεων. Έτσι, με βάση αυτή τη λογική, η ιδιαίτερη σοβιετική μορφή κρατικού καπιταλισμού αναπαράχθηκε σε ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό και στις υπόλοιπες χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Σ' αυτές τις χώρες θεωρούν ότι οι κρατικοί αξιωματούχοι ιδιοποιούνται κεντρικά τα πλεονάσματα που παρήγαγαν οι βιομηχανικοί εργάτες σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Παράλληλα, η κρατικά διευθυνόμενη κατανομή αντικατέστησε τις αγορές καθώς και την ιδιωτική ιδιοκτησία των βιομηχανικών μέσων παραγωγής, εκτός, φυσικά, από την εργατική δύναμη. Η σοβιετική μορφή καπιταλισμού, σύμφωνα μ' αυτή την επεξεργασία ήταν μάλλον εξαιρετικά κρατικιστική, αλλά, τελικά, μορφή κρατικού καπιταλισμού.⁸¹

Στην προσπάθεια τους να αποδείξουν ότι ο σοβιετικός σχηματισμός ήταν κρατικός καπιταλισμός, αναπτύσσουν και άλλα παραδείγματα. Χρησιμοποιούν την επισκόπηση της βιβλιογραφίας και μαρτυρίες και καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι στο σύνολο της η Σοβιετική Ένωση ή ο σοβιετικός σχηματισμός ήταν κρατικός καπιταλισμός. Θεωρούν ότι οι σοβιετικοί αξιωματούχοι ιδιοποιούνταν τα βιομηχανικά πλεονάσματα από άλλους που τα παρήγαν. Θεωρούν ότι οι εργάτες ήταν μόνο κατ' όνομα ελεύθεροι με την έννοια ότι διέθεταν ατομικά δικαιώματα. Προκειμένου να καταλήξουν σε ένα ορισμένο συμπέρασμα χρησιμοποιούν τις ταξικές δομές της δουλοκτητικής και φεουδαλικής κοινωνίας. Αποκλείοντας ότι οι συγκεκριμένες ταξικές δομές θα μπορούσαν να λειτουργούν στην ΕΣΣΔ, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι στις σοβιετικές συνθήκες, οι οποίες χαρακτηρίζονται από μία ορισμένη ελευθερία των σοβιετικών εργατών υποστηριζόμενη από την κουλτούρα, την νομοθεσία και την πολιτική ως θέμα, συνέβαλλαν στην ανάπτυξη των καπιταλιστικών ταξικών δομών.⁸²

Περαιτέρω υποστηρίζουν ότι οι ελευθερίες των εργατών από την ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής ή ακόμη άλλων μέσων ύπαρξης που αφορούσαν την

⁸¹ Ο.π. σ. 172.

⁸² Ο.π. σ. 175.

απασχόληση σε επιχειρήσεις που ήταν υπό κρατική ιδιοκτησία σε συνθήκες εκμετάλλευσης, τους οδήγησε να επιλέξουν την πώληση της ίδιας της εργατικής τους δύναμης. Μ' αυτόν τον τρόπο παρήγαν ένα πλεόνασμα για άλλους, δηλαδή εκείνους που αγόραζαν την εργατική τους δύναμη. Την ίδια στιγμή, θεωρούν, ότι οι ελευθερίες των σοβιετικών εργατών επέβαλαν ταυτόχρονα και ορισμένα όρια ή και περιορισμούς στις συμφωνίες απασχόλησης που επιτυγχάνονταν και αμφισβητούνταν διαρκώς. Στο πλαίσιο αυτό τα κυρίαρχα σοβιετικά δόγματα που αφορούσαν την εργατική τάξη ισχυρίζονταν ότι η ανταλλαγή της εργατικής τους δύναμης έναντι μισθού ήταν ή ότι θα μπορούσε και θα έπρεπε να ήταν, η πλήρης συμμετοχή σε μια «σοσιαλιστική» οικονομία. Επομένως, με άλλα λόγια έχουμε ένα είδος συνεισφοράς που ήταν ίση με μισθούς που αποκτούσαν ως αντάλλαγμα. Έτσι ισχυρίζονται ότι με αυτά τα δόγματα και αυτές τις πρακτικές επιδιωκόταν η πρόληψη ώστε να μην αναγνωρίζουν οι σοβιετικοί εργάτες ότι υφίσταντο εκμετάλλευση μέσα στις κρατικές επιχειρήσεις.⁸³

Πιο κάτω υποστηρίζουν ότι η συγκεκριμένη κατάσταση των πραγμάτων, που αφορούσε την περιορισμένη ελευθερία που συνυπήρχε με ένα δομημένο καταναγκασμό για την παραγωγή πλεονάσματος για άλλους, χωρίς να γίνεται κατανοητή ή ακόμη αντιληπτή η διαδικασία αυτή που είχε ταξικά χαρακτηριστικά, δεν έμοιαζε με καμία άλλη ταξική δομή τόσο πολύ όσο με την κατάσταση των εργατών που ζουν σε ιδιωτικές καπιταλιστικές ταξικές δομές σε ολόκληρο τον πλανήτη. Δέχονται ότι και σ' αυτή την περίπτωση υπάρχει ένας οικουμενικός λόγος ατομικής ελευθερίας με δικαιώματα και εθελοντικές ανταλλαγές, που διαμορφώνουν ένα δομημένο καταναγκασμό παραγωγής πλεονάσματος για τους καπιταλιστές. Κι εδώ η έννοια του πλεονάσματος στην παραγωγή δεν υφίσταται, διαψεύδεται και αναιρείται στην περίπτωση που οι διαφωνούντες την προωθούν στις δημόσιες πολιτικές συζητήσεις ή ακόμη την εκφράζουν σε ακαδημαϊκούς λόγους. Ακόμη πιστεύουν ότι την ίδια στιγμή έχουμε την ομοιότητα και τις αντίστοιχες δομικές θέσεις στα σοβιετικά βιομηχανικά υπουργεία από τη μία μεριά, και από την άλλη έχουμε τα εταιρικά διοικητικά συμβούλια στις έντονα συγκεντροποιημένες ιδιωτικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις, όπου συνολικά κατ' αυτόν τον τρόπο προωθούσαν τις διαφορετικές μορφές καπιταλισμού. Υπ' αυτήν την έννοια καταλήγουν στο

⁸³ Ο.π. σ . 176.

συμπέρασμα ότι στη Σοβιετική Ένωση κυριάρχησε ένα είδος ταξικής εκμεταλλευτικής δομής που ήταν ο κρατικός καπιταλισμός.⁸⁴

Αναπτύσσουν τον προβληματισμό τους πιο πέρα και επιχειρούν να ερμηνεύσουν τους τρόπους με βάση τους οποίους προσπαθούσαν να περάσουν το μήνυμα ότι οι εργάτες ήταν αφέντες της κοινωνικής ζωής και ελεύθεροι πλέον από αιώνες φεουδαλικής φεουδαρχίας και ακόμη από την απόπειρα των ιδιωτών καπιταλιστών να αντικαταστήσουν τους φεουδάρχες αφέντες. Σ' αυτό συνέβαλλε και η σοβιετική κουλτούρα και η πολιτική. Με άλλα λόγια αυτό που δεν το εκφέρουν ακριβώς: το εποικοδόμημα. Θεωρείται ότι οι εργάτες δεν ήταν πλέον δεμένοι με τη γη, ούτε με το φεουδάρχη ή με τους ιδιώτες καπιταλιστές που αφορούσαν τη Ρωσία πριν το 1917. Με βάση τα ανωτέρω, θεωρητικά, πίστευαν ότι η επανάσταση τους είχε αφήσει ελεύθερους να βρουν τις δικές τους θέσεις στο πλαίσιο των δημοσίων συστημάτων της εκπαίδευσης και της παραγωγής που διαμορφώνονταν πάνω απ' όλα και αφορούσαν τις τρέχουσες και μελλοντικές ανάγκες των εργατών. Το κόμμα τους και το κράτος τους θα διαχειριζόταν στο όνομα τους την εξασφάλιση της ζωής και μιας ασφαλούς θέσης εργασίας και εισοδημάτων απαραίτητα για την χειραφέτηση των βασικών δικαιωμάτων τους. Άρα στην εποχή του σοσιαλισμού οι εργάτες θα πετύχαιναν μια ακριβοδίκαια ανταλλαγή για την εργατική δύναμη που παρείχαν. Οι φεουδαρχικές και οι καπιταλιστικές τάξεις είχαν ανατραπεί, για το λόγο ότι τις περιουσίες τους και την εξουσία τους τις είχε κατασχέσει το υποτιθέμενο εργατικό κράτος. Έτσι δημιουργώντας αυτή την ψευδαίσθηση στους εργάτες και με βάση την σοβιετική πολιτική και κουλτούρα, δηλαδή το σοβιετικό εποικοδόμημα όπως αναφέραμε πιο πάνω, τους έπειθαν και τους πίεζαν ώστε να συνεχίσουν να παράγουν πλεονάσματα στις κρατικές βιομηχανικές επιχειρήσεις. Δεν μπορούσαν να κάνουν και διαφορετικά από τη στιγμή που κυρίαρχο ζήτημα ήταν και η επιβίωση τους. Στο τέλος διορισμένοι κρατικοί αξιωματούχοι οι οποίοι ήταν πρόσωπα διαφορετικά από τους ίδιους τους παραγωγούς, ιδιοποιούνταν τα προϊόντα της εργασίας τους με τη μορφή κρατικών καπιταλιστικών εμπορευμάτων.⁸⁵

Η αξία αυτών των εμπορευμάτων καθορίζονταν από άλλους κρατικούς αξιωματούχους που ήταν το προσωπικό του οικονομικού σχεδιασμού. Οι σχεδιαστές καθόριζαν αυτές τις τιμές και τις αξίες των χρηματικών μισθών των εργατών με σκοπό οι σοβιετικοί εργάτες να μπορούν να αγοράσουν μέρος του καθαρού

⁸⁴ Ο.π. σ. 176.

⁸⁵ Ο.π. σ. 177.

παραγόμενου προϊόντος που είχαν παράγει. Χρησιμοποιούν τη σκέψη του Μαρξ και θεωρούν ότι αυτό ταυτίζεται με τους καρπούς της εργασίας των συγκεκριμένων εργατών. Το άλλο τμήμα που αφορούσε τους καρπούς της υπερεργασίας των εργατών, το ιδιοποιούνταν οι κρατικοί καπιταλιστές. Μετά οι ίδιοι διένειμαν αυτό το πλεόνασμα σε επενδύσεις υποδομής και παραγωγικής ικανότητας, στο στρατό, στο κόμμα και όπου αλλού έκριναν ότι είναι απαραίτητο.⁸⁶

Με άλλα λόγια οι κρατικοί και οι κομματικοί αξιωματούχοι καθιέρωναν τις κοινωνικές προτεραιότητες που ρύθμιζαν αυτή την παραγωγή και αφορούσε την ιδιοποίηση και τη διανομή του πλεονάσματος. Σύμφωνα με τους Resnick – Wolff οι κρατικές διοικητικές υπηρεσίες όριζαν τα επίπεδα τιμών των εμπορευμάτων και των μισθών, καθορίζοντας επομένως και το μέγεθος του πλεονάσματος. Οι υπηρεσίες κατένεμαν ακόμη τις εισροές, τις εκροές και τη ροή των πλεονασμάτων από και προς τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις. Έτσι, θεωρούν, τόσο οι αγορές όσο και η ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων βιομηχανικής παραγωγής είχαν αντικατασταθεί. Ο στόχος των κατανομών του πλεονάσματος από το κράτος ήταν να ενισχυθεί και να επεκταθεί η ταξική δομή που παράγει πλεόνασμα.. Οι νίκες του σοβιετικού σχηματισμού που αφορούσαν τη συλλογική ιδιοκτησία πάνω στην ατομική ιδιοκτησία και του σχεδιασμού πάνω στις αγορές μετέβαλαν τον τρόπο με τον οποίο θα συνεχιζόταν η εκμετάλλευση των εργατών. Αυτό που τελικά έγινε ήταν ότι δεν εξαλείφθηκε η εκμετάλλευση των εργατών. Επομένως, πάντα σύμφωνα με τους ίδιους, παρουσιάζεται το φαινόμενο οι σοβιετικές κυβερνήσεις που ακολούθησαν, οι δημοσιολόγοι και οι θεωρητικοί να καταφέρονται κατά του καπιταλισμού, αλλά αυτό αφορούσε την ιδιωτική μορφή του καπιταλισμού. Αυτό συνέβαινε παρά το γεγονός ότι η Σοβιετική Ένωση εγκαθιστούσε μία άλλη μορφή καπιταλισμού, που ήταν η κρατική μορφή καπιταλισμού. Στο πλαίσιο αυτό οι μαρξιστές της σοβιετικής κοινωνίας και οικονομίας, αλλά και εκτός αυτής, τιμούσαν την κρατική ιδιοκτησία και τον συγκεντροποιημένο κρατικό σχεδιασμό ως άρνηση του καπιταλισμού και οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Μ' αυτόν τον τρόπο, θεωρούν, ότι συγκαλύφθηκε η συνέχιση των καπιταλιστικών ταξικών δομών και διαδικασιών στο εσωτερικό των κρατικών επιχειρήσεων.⁸⁷

Οι Resnick – Wolff συνεχίζοντας τα επιχειρήματα τους θεωρούν ότι η παραδοσιακή φορολογία ορίζει εν μέρει τον καπιταλισμό ως αναγκαστική παραγωγή

⁸⁶ Ο.π. σ. 178.

⁸⁷ Ο.π. σ. 178.

εμπορευμάτων για ελεύθερες αγορές. Μία συνέπεια αυτού του ορισμού είναι το επιχείρημα ότι η Σοβιετική Ένωση αφού κατέπνιξε ελεύθερες αγορές, δεν ήταν πλέον καπιταλιστική. Οι συγκεκριμένοι θεωρούν όμως ότι σε ορισμένες μορφές καπιταλισμού οι καπιταλιστικές ταξικές δομές συνυπάρχουν και αλληλεπιδρούν με μορφές κατανομής πόρων και προϊόντων μη ελεύθερων αγορών. Οι ίδιοι δέχονται ότι υπάρχει μία βασική κομμουνιστική ταξική διαδικασία στην οποία τα ίδια τα άτομα που εκτελούν συλλογικά την υπερεργασία την εισπράττουν εξίσου συλλογικά. Κομμουνιστική υπαγόμενη ταξική διαδικασία θεωρούν εκείνη στην οποία οι συλλογικοί λήπτες της υπερεργασίας τη διανέμουν εξίσου συλλογικά. Αυτό γίνεται προκειμένου να πληρωθεί η εκτέλεση των μη ταξικών διαδικασιών που είναι οι πολιτικές, οι πολιτισμικές διαδικασίες και άλλες, οι οποίες θεωρούνται αναγκαίες για την ύπαρξη των βασικών κομμουνιστικών ταξικών διαδικασιών. Σ' αυτές ενδεχομένως να περιλαμβάνονται διανομές πλεονάσματος σε δικηγόρους, δασκάλους διασκεδαστές, προσωπικό ασφαλείας, ή και άλλες που αφορούν ειδικές παροχές υπηρεσιών και έτσι αποτελούν τις προϋποθέσεις μιας κομμουνιστικής ταξικής δομής. Σύμφωνα πάντα με τους ίδιους η κομμουνιστική ιδιοποίηση διαφέρει σε γενικές από τις κομμουνιστικές ιδιοποιήσεις στο γεγονός ότι: 1. Οι παραγωγοί είναι επίσης οι καρπωτές του πλεονάσματος τους και 2. η ιδιοποίηση δεν γίνεται ατομικά αλλά συλλογικά. Έτσι σε μία ταξική κομμουνιστική δομή μπορεί να υπάρχουν άτομα τα οποία τυπικά θα μπορούσαν να κατέχουν τις δύο βασικές ταξικές θέσεις: α. μία ομάδα που παράγει την υπερεργασία και β. μία διαφορετική ομάδα η οποία ιδιοποιείται το πλεόνασμα. Στην ταξική δομή της ατομικής αυτοαπασχόλησης, ενώ το ίδιο άτομο είναι ταυτόχρονα παραγωγός και λήπτης πλεονάσματος, η ιδιοποίηση δεν είναι συλλογική αλλά ατομική. Έχουμε, επομένως, μία διαφοροποίηση σε σχέση με τον κομμουνισμό που μόνο σ' αυτόν υπάρχει ταυτόχρονα συλλογική ιδιοποίηση και μία ταυτότητα ανάμεσα στις συλλογικότητες των παραγωγών και των καρπωτών.⁸⁸

Οι Resnick – Wolff χρησιμοποιούν το επιχείρημα ότι μια ομάδα ατόμων σε μια κομμουνιστική ταξική δομή μοχθούν συλλογικά για ένα ορισμένο αριθμό ωρών ημερησίως, προκειμένου να παράξουν τα βασικά αγαθά και τις υπηρεσίες που ο Μαρξ τα αποκάλεσε αξίες χρήσης. Έτσι ένα τμήμα των ωρών αυτών (χ) που θεωρείται η αναγκαία εργασία, αποφέρει μία ποσότητα αξιών χρήσης που επιστρέφεται στους συγκεκριμένους εργάτες για την κατανάλωση τους, για την

⁸⁸ Ο.π. σ. 44.

αναπαραγωγή της ικανότητας τους προς εργασία. Αυτή θεωρείται αναγκαία με την έννοια ότι αποτελεί την ποσότητα παραγωγής που απαιτείται για να δουλέψουν οι εργάτες. Το πόση είναι «αναγκαία» εξαρτάται από τη μοναδική ιστορία κάθε τόπου και χρόνου.⁸⁹ Όμως οι εργάτες εργάζονται επιπλέον (y) ώρες πάνω και πέρα από τις αναγκαίες ώρες (χ). Σύμφωνα με τον Μαρξ αυτές οι πρόσθετες (y) ώρες εργασίας αποτελούν την υπερεργασία τους. Σε μια κομμουνιστική ταξική δομή, το προϊόν αυτής της υπερεργασίας που είναι το πλεόνασμα, εισπράττεται συλλογικά από αυτούς τους ίδιους τους εργάτες. Δεν εισπράττονται ως κέρδη από άλλη ομάδα ανθρώπων, όπως στην περίπτωση της καπιταλιστικής ταξικής δομής. Ο προσδιορισμός κομμουνιστική ισχύει σ' αυτή την ταξική δομή επειδή καθορίζει με ποιο τρόπο γίνεται η ιδιοποίηση της υπερεργασίας και των καρπών της: δηλαδή συλλογικά από αυτούς που τους έχουν παραγάγει.⁹⁰

Από τη στιγμή που έχει ληφθεί από τους εργάτες που το έχουν παραγάγει, το πλεόνασμα διανέμεται για να εξασφαλίσει τις όποιες μη ταξικές διαδικασίες κρίνονται απαραίτητες να διασφαλίσουν ότι αυτή η συλλογική οργάνωση του πλεονάσματος, δηλαδή η κομμουνιστική βασική ταξική διαδικασία, συνεχίζει να υπάρχει.⁹¹ Έτσι αυτή η διανομή έχει ως στόχο να εξασφαλίσει εκείνες τις μη ταξικές διαδικασίες της κοινωνικής ζωής όπως για παράδειγμα τις πολιτικές, τις πολιτιστικές και τις οικονομικές διαδικασίες ζωής, που προκαλούν, εμπνέουν, ή υποχρεώνουν τους κομμουνιστές εργάτες να εργαστούν αυτές τις πρόσθετες ώρες (y) πέρα από όσες είναι αναγκαίες (χ) για την αναπαραγωγή τους ως εργατών. Σύμφωνα με τους Resnick – Wolff, αυτή η διανομή της ληφθείσας υπερεργασίας αιτιολογεί τον χαρακτηρισμό κομμουνιστική υπαγόμενη ταξική διαδικασία επειδή οι εργάτες που παράγουν την υπερεργασία όχι μόνο την έλαβαν συλλογικά, αλλά και τη διανέμουν συλλογικά για να εξασφαλίσουν τις συνθήκες της ύπαρξης αυτής της κομμουνιστικής ταξικής δομής.

Αυτές οι διανομές πραγματοποιήθηκαν με βάση τη λογική ότι τις πληρώθηκαν και εξοπλίστηκαν για να εκτελέσουν τις διάφορες μη ταξικές διαδικασίες, όπως για παράδειγμα την διδασκαλία, την αστυνόμευση, την πολιτική κινητοποίηση, κ.λ.π, οι οποίες αποσκοπούν στην εξασφάλιση της ειδικά κομμουνιστικής οργάνωσης της παραγωγής και ιδιοποίησης του πλεονάσματος. Αυτοί οι παραλήπτες είναι οι

⁸⁹ Ο.π. σ. 45.

⁹⁰ Ο.π. σ. 46.

⁹¹ Ο.π. σ. 46.

κομμουνιστικές υπαγόμενες τάξεις.⁹² Παρατηρούμε ότι υπάρχει μία γενίκευση για τις κομμουνιστικές ταξικές δομές. Προσπαθούν να τις κατανοήσουν μέσα από την αντίθεση αποκέντρωση – συγκέντρωση των κομμουνιστικών ταξικών δομών και ακόμη περισσότερο αυτό προϋποθέτει ένα ιδιαίτερο είδος κομμουνισμού που αφορά την ταξική κομμουνιστική δομή. Στη θεωρητική αυτή ανάπτυξη υπάρχει ένα παράδοξο. Το παράδοξο αυτής της ανάπτυξης συνδέεται με την καινοτομία που προσφέρει και αυτή είναι ότι ταυτίζει ή συνδέει την κομμουνιστική κοινωνία με μία ταξικότητα και δομές με κυρίαρχες και υπαγόμενες τάξεις. Ενδεχομένως, μία ταξικότητα στην κομμουνιστική κοινωνία να υπάρχει στο βαθμό που υπάρχουν δύο φάσεις ανάπτυξης της. Η πρώτη φάση είναι ο σοσιαλισμός όπου εδώ ακόμη δεν έχουν εξαλειφθεί οι τάξεις. Πάντως στην καθαυτή κομμουνιστική κοινωνία οι τάξεις δεν υπάρχουν μέσα από τη διαδικασία απονέκρωσης του εργατικού κράτους.

Οι ίδιοι περαιτέρω θεωρούν ότι στο πλαίσιο του κρατικού καπιταλισμού οι σοβιετικοί αξιωματούχοι του σχεδιασμού ορίζουν, υπολογίζουν και ανακοινώνουν τις τιμές των προϊόντων που παράγονται σε κρατικές επιχειρήσεις προς ανταλλαγή. Αυτές είναι οι διοικητικές τιμές». Τα προϊόντα ανταλλάσσονται στο πλαίσιο μιας τέτοιας διοικούμενης αγοράς μ' αυτές τις διοικητικές τιμές, αντί σε τιμές οι οποίες αντιστοιχούν σε συνθήκες ελεύθερης αγοράς οι οποίες καθορίζονται με ελεύθερη ιδιωτική διαπραγμάτευση ανάμεσα στους συναλλασσόμενους. Οι σοβιετικοί αξιωματούχοι σχεδιασμού προσδίδουν ένα ειδικό εύρος τιμών σε κάθε προϊόν, τον «κοινωνικά αναγκαίο αφηρημένο χρόνο εργασίας» που απαιτείται για την παραγωγή του. Αυτό το εύρος μετρά τον συνολικό αφηρημένο χρόνο εργασίας τόσο στην τρέχουσα χρησιμοποιούμενη «ζωντανή εργασία» όσο και αυτήν η οποία ενσωματώνεται στις πρώτες ύλες και στα εργαλεία που είχαν παραχθεί προηγουμένως και χρησιμοποιήθηκαν από τους τωρινούς εργάτες στην παραγωγή.⁹³

Θεωρούν ότι ο υπολογισμός της διαφοράς μεταξύ ζωντανής εργασίας, δηλαδή η αξία, που προστίθεται στην παραγωγή και των τιμών των εμπορευμάτων τα οποία να αγοράζουν με τους μισθούς που τους κατανέμουν οι κρατικοί σχεδιαστές γίνεται, σ' αυτή την περίπτωση, μία μάλλον απλή λειτουργία. Αυτή τη διαφορά τη θεωρούν ότι είναι η υπεραξία που τη διαχειρίζεται το κράτος και αυτή ιδιοποιείται από τις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις. Οι σχεδιαστές μπορούν να αποφασίσουν να ορίσουν τις πραγματικές τιμές στις οποίες τα προϊόντα ανταλλάσσονται μεταξύ

⁹² Ο.π. σ. 46.

⁹³ Ο.π. σ. 179.

επιχειρήσεων και πολιτών έτσι ώστε να εξισώνονται με τις κρατικά οριζόμενες τιμές. Η ακόμη περαιτέρω θα μπορούν να αποφασίσουν να καθιερώσουν ιδιαίτερες τιμές μεταξύ των τιμών των προϊόντων και των τιμών στις οποίες πράγματι ανταλλάσσονται, ενώ και τις δύο περιπτώσεις τις διαχειρίζεται το κράτος. Αυτή την εξέλιξη την παραλληλίζουν με το παράδειγμα του Μαρξ στην περίπτωση του ιδιωτικού καπιταλισμού, όπως τον διακρίνουν και τον αποκαλούν σε αντιπαράθεση με τον κρατικό καπιταλισμό της ΕΣΣΔ που αναπτύσσουν. Στο πλαίσιο του ιδιωτικού καπιταλισμού ο ανταγωνισμός αποδίδει ένα ενιαίο μέσο ποσοστό κέρδους μεταξύ των ιδιωτών καπιταλιστών και, επομένως, κάνει τις τιμές των εμπορευμάτων να αποκλίνουν από τις αξίες τους.⁹⁴ Παράλληλα θεωρούν ότι πολύ πιθανό να υπήρχαν λόγοι που οι σχεδιαστές του κρατικού καπιταλισμού θα καθιέρωναν διάφορες τιμές μεταξύ των αξιών και των τιμών των προϊόντων.

Προφανώς σε κάποια σημεία υπάρχει μία ρεαλιστική προσέγγιση. Αλλά θεωρώ ότι υπάρχει τεράστια υπερβολή, εμμονή και απλοποίηση με την προσπάθεια τους να ταυτίσουν στοιχεία της μαρξικής σκέψης που καταγράφονται στο κεφάλαιο και τον καπιταλισμό με το σοβιετικό σχηματισμό. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να οδηγούνται σε σημαντικές παρανοήσεις και στρεβλώσεις. Πολλά από όσα αναφέραμε πιο πάνω θα προσπαθήσω να τα επεξεργαστώ με διαφορετικό τρόπο, ώστε να γίνουν κατανοητές, κατά τη γνώμη μου, οι παρανοήσεις και οι στρεβλώσεις. Ήδη έχω αναφερθεί στην άποψη του Λένιν για τον κρατικό καπιταλισμό στην περίοδο της μετάβασης. Θα πρέπει να δούμε και αυτά θα τα αναπτύξω, μέσα από ποιες μεθόδους διατηρήθηκαν έντονα στοιχεία κρατικού καπιταλισμού, παράλληλα με άλλες μορφές οργάνωσης της σοβιετικής οικονομίας και κοινωνίας σε όλη την περίοδο του σοβιετικού σχηματισμού. Παράλληλα θα πρέπει να διευκρινιστούν έννοιες όπως το πλεόνασμα και ο ρόλος του στη διαδικασία της μετάβασης προς τον σοσιαλισμό ή ειδικότερα το ρόλο του στη διάρκεια του σοβιετικού σχηματισμού. Όπως, επίσης, θα ερευνήσουμε ενδελεχώς το ρόλο της τιμής και της αξίας των προϊόντων ώστε να οδηγηθούμε και στα ανάλογα συμπεράσματα. Ταυτόχρονα, κατά τη γνώμη μου, δεν θα πρέπει να χρησιμοποιούμε τους μαρξικούς όρους σε διαστολή. Μ' αυτό θα ήθελα να πω ότι δεν θα πρέπει να παίρνουμε διάφορες έννοιες και να προσπαθούμε να τις προσαρμόσουμε σε μία πραγματικότητα όπως θα θέλαμε εμείς ή το αντίστροφο. Τότε θα ισχύει: ότι αν οι αντικειμενικές συνθήκες δεν ανταποκρίνονται στους

⁹⁴ Ο.π. σ. 180.

συλλογισμούς μας τόσο το χειρότερο για τις αντικειμενικές συνθήκες. Μέσα από όλα αυτά θα κατανοήσουμε σε ποιο βαθμό ισχύουν τα ανωτέρω. Τέλος, θα αναφέρω και πάλι ότι αν τα φαινόμενα ταυτίζονταν με την ουσία τότε δεν θα ήταν αναγκαία καμία επιστήμη.

Πάντως ο Κάππος υποστήριξε ότι για να υπάρχει κρατικός καπιταλισμός στην ΕΣΣΔ θα έπρεπε να υπήρχαν βασικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής όπως για παράδειγμα η ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, η εμφάνιση κυκλικών κρίσεων και ακόμη το καπιταλιστικό εποικοδόμημα. Ο ίδιος θεώρησε ότι ο σοβιετικός σχηματισμός ήταν αντικαπιταλιστικός και αντιμπεριαλιστικός. Θεωρώ ότι τα στοιχεία που καταθέτει έχουν μία λογική και βρίσκονται κοντά στην πραγματικότητα. Προφανώς στο πλαίσιο των αντιμαχόμενων συζητήσεων που αναπτύσσεται στους κόλπους του μαρξισμού ο Π. Σωτήρης στέκεται με ένα καλοπροαίρετο κριτικό τρόπο απέναντι στη σκέψη του Κάππου. Ο ίδιος ξεκινά από την αρχή της δυνατότητας της διατήρησης και της αναπαραγωγής των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, τον ουσιαστικό χωρισμό των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής, ενώ παράλληλα θεωρεί ότι οι εργάτες εισέρχονται στις παραγωγικές μονάδες ως πωλητές της εργασιακής τους δύναμης που οδηγεί σε μία εκμεταλλευτική καπιταλιστική σχέση. Έτσι θεωρεί, με βάση όσα ανέφερα πιο πάνω, ότι μπορούμε να μιλάμε για κρατικό καπιταλισμό⁹⁵.

Στην πορεία θα αναπτύξουμε το ρόλο της γραφειοκρατίας ως κυρίαρχο ταξικό στρώμα. Θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε μέσα από τις ενδιαφέρουσες απόψεις σημαντικών θεωρητικών σε ποιο βαθμό και με ποια έννοια αποτέλεσε το γραφειοκρατικό στρώμα κυρίαρχη τάξη ή υπήρξε η βάση για τον εκφυλισμό του σοσιαλιστικού κράτους. Αυτό σε αντιδιαστολή με τα παραπάνω. Μέχρι τώρα την κατανοήσαμε ως κυρίαρχη διευθύνουσα ή διοικούσα τάξη ή ελίτ χωρίς η κυριαρχία της να παραπέμπει σε καπιταλισμό και κατά δεύτερο λόγο ως κυρίαρχη τάξη ενός ταξικού σχηματισμού που ονομάζεται κρατικός καπιταλισμός.

Κατά τον Μαντέλ το πρόβλημα της γραφειοκρατίας μέσα στο εργατικό κίνημα παρατίθεται με ένα άμεσο τρόπο. Έτσι αποτελεί το πρόβλημα του μηχανισμού των εργατικών οργανώσεων. Αυτό είναι ένα πρόβλημα των μόνιμων έμμισθων στελεχών, είναι το πρόβλημα των μικροαστών διανοούμενων που αναλαμβάνουν δραστηριότητες στη μεσαία ή ακόμη και στην ανώτερη ηγεσία, αλλά πάντα μέσα

⁹⁵ Π. Σωτήρης, (2001), Κριτική στην «Κριτική του σοβιετικού σχηματισμού» του Κ. Κάππου, περιοδικό Θέσεις, περίοδος Οκτώβριος – Δεκέμβριος.

στους κόλπους των εργατικών οργανώσεων. Η ανάπτυξη του εργατικού κινήματος κάνει απόλυτα απαραίτητο τη δημιουργία ενός μηχανισμού και την παράλληλη εμφάνιση υπαλλήλων που έχουν κάποια ειδίκευση και προσπαθούν να καλύψουν τα όποια κενά δημιουργούνται από την προλεταριακή υπόσταση μέσα στους κόλπους της εργατικής τάξης.⁹⁶

Στη σκέψη του Μαντέλ αναπτύσσεται κατά τρόπο γενικό η έννοια της γραφειοκρατίας, αλλά και της ιθύνουσας ομάδας που ενδεχομένως αυτονομείται από την εργατική τάξη. Αυτό μπορεί να συμβεί κάλλιστα και μέσα στον καπιταλισμό. Προφανώς το όλο ζήτημα κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες αποκτά μεγάλες διαστάσεις. Αυτό που μένει να δούμε είναι πως λειτούργησε αυτό το φαινόμενο στο πλαίσιο μιας μεταβατικής κοινωνίας ή ακόμη και ως κυρίαρχο στρώμα στο πλαίσιο του σοβιετικού σχηματισμού. Έτσι ο Μαντέλ θεωρεί ότι από οικονομική άποψη μια μεταβατική κοινωνία από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό προσδιορίζεται θεμελιακά από την κατάργηση της καπιταλιστικής ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, από την ομαδική ιδιοποίηση των μεγάλων μέσων παραγωγής που είναι η βιομηχανία, οι μεταφορές, τα πιστωτικά ιδρύματα και άλλα, από το μονοπώλιο του εξωτερικού εμπορίου και από την εισαγωγή της σοσιαλιστικής σχεδιοποίησης στην οικονομία.⁹⁷

Αυτό δημιουργεί μία θεμελιακή αντίφαση ανάμεσα στον τρόπο παραγωγής ο οποίος πλέον δεν είναι καπιταλιστικός και στον τρόπο διανομής ο οποίος εξακολουθεί να παραμένει αστικός. Ήδη ο Μαρξ στο έργο του «Κριτική του Προγράμματος της Γκότα» ανέλυσε λεπτομερώς ότι σε ολόκληρη την πρώτη περίοδο της μετάβασης και στην πρώτη περίοδο του σοσιαλισμού η κοινωνική ανισότητα που υπάρχει είναι έκφραση της αστικών κανόνων διανομής. Αυτό σημαίνει ότι εξακολουθεί να παραμένει υψηλό το υλικό ενδιαφέρον, η αναζήτηση μεγαλύτερου εισοδήματος, ακόμη η βασική ανισότητα στην κατανομή καταναλωτικών αγαθών, που αποτελούν χαρακτηριστικά που κυριαρχούν σε μια καπιταλιστική κοινωνία. Αυτή η βασική αντίφαση που συνδέεται βασίζεται στο γεγονός ότι ο τρόπος παραγωγής υπερέχει από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Παρατηρούμε ότι ο σοσιαλιστικός τρόπος παραγωγής για την πλήρη άνθηση του θα πρέπει να συνοδεύεται από ένα βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών του δυνάμεων έτσι ώστε στο άμεσο μέλλον να

⁹⁶ Ερνέστ Μαντέλ, (1968), «Η Γραφειοκρατία», στο: Η Γραφειοκρατία, (1982), εκδόσεις ΘΕΩΡΙΑ, σ. 33.

⁹⁷ Ο.π. σ. 63.

καταργηθούν οι εμπορευματικοί κανόνες διανομής, τουλάχιστον με την αφθονία που κάνει παράλογους τους συγκεκριμένους κανόνες.⁹⁸

Η ανάπτυξη των γραφειοκρατικών παραμορφώσεων στο πλαίσιο μιας μεταβατικής κοινωνίας ξαναφέρει στο προσκήνιο δύο σημαντικούς παράγοντες οι οποίοι θεωρούνται θεμελιώδεις. 1. Το ανεπαρκές επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και 2. Τις καπιταλιστικές επιβιώσεις.⁹⁹ Σ' αυτούς τους παράγοντες, υποστηρίζει ο Μαντέλ, προστέθηκαν άλλοι δύο πολύ σημαντικοί παράγοντες που αποτελούν τις βαθύτερες σχέσεις του σοβιετικού σχηματισμού. Αυτοί είναι:

α. Όχι μονάχα το επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων δεν ήταν επαρκές που θα συνέβαλλε με ταχύτητα στην ανάπτυξη της αφθονίας, αλλά συνέβη κάτι περισσότερο. Το επίπεδο ανάπτυξης αυτών των παραγωγικών δυνάμεων ήταν πολύ χαμηλότερο από το αντίστοιχο των εκβιομηχανισμένων καπιταλιστικών χωρών. Έτσι η μεταβατική κοινωνία που επεδίωκε κυρίως να εκπληρώσει τα καθήκοντα της που ήταν η πραγματοποίηση της σοσιαλιστικής συσσώρευσης, θα έπρεπε ταυτόχρονα να εκπληρώνει και τα καθήκοντα της πρωταρχικής συσσώρευσης και κατά πρώτο λόγο της εκβιομηχάνισης και

β. η πρώτη σοσιαλιστική επανάσταση επικράτησε σε μία καθυστερημένη χώρα, η οποία παράλληλα ήταν περικυκλωμένη από βιομηχανικά προχωρημένες χώρες στις οποίες διατηρούνταν ο καπιταλισμός.¹⁰⁰

Έτσι σύμφωνα με τον Μαντέλ, αυτή η απομονωμένη νίκη της σοσιαλιστικής επανάστασης σε μια καθυστερημένη χώρα είχε δύο συνέπειες που οι ενέργειες της ήταν αρνητικές:

- ✓ Είχαμε την αναγκαιότητα της άμυνας και της σπατάλης ενός σημαντικού μέρους από το εθνικό εισόδημα για τον εξοπλισμό προκειμένου να αντιμετωπιστεί η ιμπεριαλιστική επίθεση. Στην ανάπτυξη της έρευνας θα κατανοήσουμε σημαντικές στιγμές της σπατάλης του εθνικού εισοδήματος στην προσπάθεια της η ΕΣΣΔ να διαμορφώσει συνθήκες για την άμυνα της απέναντι στις ιμπεριαλιστικές χώρες της Δύσης.
- ✓ Την έλξη πάνω σε ένα σε ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού από ένα ανώτερο βιοτικό επίπεδο στις γειτονικές καπιταλιστικές χώρες.¹⁰¹

⁹⁸ Ο.π. σ. 64.

⁹⁹ Ο.π. σ. 66.

¹⁰⁰ Ο.π. σ. 66.

¹⁰¹ Ο.π. σ. 67.

Υπ' αυτήν την έννοια στις δύο πρώτες βασικές και κανονικές αιτίες προστίθενται δύο επιπλέον. Αυτές οι δύο που είναι συμπληρωματικές, αποτελούν για τον Μαντέλ, τη φύτρα του γραφειοκρατικού εκφυλισμού. Έτσι αυτό αποτελεί τη βασική ιστορική και γενετική εξήγηση για την εξέλιξη και την πορεία της Σοβιετικής Ένωσης. Είναι σαφές να υπενθυμίσουμε ότι κανείς από τους ηγέτες του μπολσεβίικου κόμματος δεν κατάφερε να δει στην περίοδο από το 1919 έως και το 1927 αυτή την εξέλιξη. Ο Λένιν είχε ήδη ανησυχήσει για την αναπτυσσόμενη γραφειοκρατία και είχε ήδη προβάλλει σημαντικές ενστάσεις μέχρι το τέλος της ζωής του. Ακόμη περισσότερο είχε προβάλλει ενστάσεις, όπως θα δούμε στη διαδικασία της έρευνας, ακόμη και σε πλάνα τα οποία θεωρούσε ότι ανέπτυσαν τη γραφειοκρατία και δεν είχαν τη ζωντάνια ώστε να καλύψουν τις ζωτικές ανάγκες της αναπτυσσόμενης σοβιετικής κοινωνίας. Παρ' όλα αυτά ο ίδιος ήταν ο εμπνευστής της εφαρμογής του ταιλορικού συστήματος με ότι σήμαινε στην οικοδόμηση του σοβιετικού σχηματισμού. Πάντως, σε γενικές γραμμές, κανείς δεν μπορούσε να φανταστεί τις συγκεκριμένες εξελίξεις. Αυτό αναδεικνύει και τα όρια της οικοδόμησης ενός κοινωνικοοικονομικού συστήματος, παράλληλα με τα όρια που θέτει η διαλεκτική σχέση των αντικειμενικών και υποκειμενικών συνθηκών. Ακόμη περισσότερο, αναδεικνύεται και μία άλλη πραγματικότητα. Η άγνοια των πραγματικών συνθηκών οικοδόμησης μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας, παράλληλα με το γεγονός ότι η οικοδόμηση της σοβιετικής κοινωνίας και η μετάβαση της στον σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό αποτελεί την πρώτη απόπειρα μετασχηματισμού μιας ταξικής κοινωνίας σε αταξική κοινωνία. Παράλληλα με τις ιδιαίτερες συνθήκες της ρωσικής κοινωνίας και οικονομίας της οποίας και προσπαθούμε να κατανοήσουμε τα όρια της και τις πραγματικές της δυνατότητες ως πρόπλασμα μετασχηματισμού της σε σοσιαλιστική κοινωνία. Θεωρώ ότι πριν καταλήξουμε, θα πρέπει να κατανοήσουμε με νηφαλιότητα όλες τις παραμέτρους και τις ιδιαιτερότητες της σοβιετικής κοινωνίας. Επομένως, θεωρώ ως μηχανιστική και επιπόλαιη προσέγγιση να υιοθετούμε μία πλευρά της σοβιετικής ανάπτυξης ως συνολική και επικρατούσα και μάλιστα υπό την επιρροή και επίρρωση ενός ιδεολογικού δόγματος. Θα πρέπει η προσέγγιση να είναι μεθοδολογικά μαρξική υπό την επιρροή του μεθοδολογικού εργαλείου που είναι η υλιστική διαλεκτική και ο ιστορικός υλισμός ως κοινωνιολογία του μαρξισμού.

Πάντως, συνεχίζει ο Μαντέλ, αν θέλουμε να καταλάβουμε με τρόπο ιστορικό τη γένεση της παντοδυναμίας της σοβιετικής γραφειοκρατίας δεν θα πρέπει να τη δούμε σαν το αποτέλεσμα μιας συνωμοσίας ούτε ακόμη το αυτόματο αποτέλεσμα μιας

κοινωνικοοικονομικής δομής. Ανάμεσα σ' αυτά τα δύο υπάρχει κάποιος αναγκαίος σύνδεσμος που έχει οδηγήσει σ' αυτό το ιστορικό αποτέλεσμα. Είναι η αυξανόμενη πολιτική παθητικότητα του σοβιετικού προλεταριάτου στη δεκαετία του 1920. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί πως από μία κατάσταση με έντονη πολιτική και οικονομική δραστηριότητα του σοβιετικού προλεταριάτου το 1917 έχουμε την ολοκληρωμένη πολιτική αλλοτρίωση του 10 ή 15 χρόνια αργότερα.¹⁰² Σ' αυτή την πολιτική παθητικότητα συνέβαλλαν μία σειρά από σημαντικοί ιστορικοί παράγοντες που θα πρέπει να εξηγηθούν. Αυτοί κατά τον Μαντέλ είναι:

- έχουμε μία φυσική καταστροφή ενός μέρους της εργατικής πρωτοπορίας κατά τον εμφύλιο πόλεμο.
- επίσης υπήρξε απογοήτευση ως επακόλουθο της αποτυχίας της παγκόσμιας επανάστασης.
- η πείνα και η γενικευμένη εξαθλίωση η οποία εκ των πραγμάτων ωθούσε όλη την ενεργητικότητα του προλεταριάτου στη λύση των καθημερινών ατομικών προβλημάτων
- ακόμη υπήρξε μία εξασθένιση των θεσμικών διαρθρώσεων οι οποίες ευνοούσαν την πολιτική δραστηριότητα του προλεταριάτου.¹⁰³

Μία περαιτέρω εξήγηση βασίστηκε στο γεγονός ότι μία σειρά λάθη του κόμματος των μπολσεβίκων ευνόησαν τη διαδικασία της ταύτισης των μηχανισμών του κόμματος και του Κράτους και της ταυτόχρονης γραφειοκρατικοποίησης αυτών των δύο μηχανισμών που οδήγησε το κόμμα ώστε να είναι κοινωνιολογικά ακατάλληλο να παίζει το ρόλο του φρένου στη γραφειοκρατικοποίηση. Ο Μαντέλ αναφέρει ως βασικό θεσμικό λάθος την απαγόρευση των φραξιών μέσα στο κόμμα. Πιστεύει ότι οδήγησε στον περιορισμό της εσωτερικής δημοκρατίας, κατάργηση της ελευθερίας της συζήτησης και ως αναπόφευκτο γεγονός ότι υπήρξε η απαρχή της γραφειοκρατικοποίησης. Επίσης πολύ σοβαρό λάθος ήταν ότι από το 1921 καθιερώθηκε η αρχή του μοναδικού κόμματος σε σχέση με την ποικιλία κομμάτων και ομάδων που υπήρχαν μέχρι τότε, με αποτέλεσμα την απαγόρευση των άλλων κομμάτων. Για παράδειγμα Αριστεροί Μενσεβίκοι, Αναρχικοί, Σοσιαλεπαναστάτες. Αυτό προέκυψε από το φόβο του κόμματος των μπολσεβίκων μήπως η μπουρζουαζία ή η αγροτιά πάρουν ένα από τα βασικά όργανα και ξαναπάρουν στα χέρια τους την εξουσία. Επρόκειτο για ένα λάθος που είχε βαρύτατες συνέπειες στον πρακτικό

¹⁰² Ο.π. σ. 67.

¹⁰³ Ο.π. σ. 68.

τομέα. Στο θεωρητικό τομέα, εξηγεί ο Μαντέλ, η ιστορία έδειξε ότι το πιο κατάλληλο μέσο για την καταπολέμηση κοινωνιολογικά και ιδεολογικά των κινδύνων παλινόρθωσης του καπιταλισμού ήταν η συνέχιση της πολιτικής δραστηριότητας του προλεταριάτου. Έπρεπε να ξαναδημιουργηθούν συνθήκες που θα οδηγούσαν στην επαναπολιτικοποίηση του προλεταριάτου.¹⁰⁴ Αυτό η εξέλιξη διευκόλυνε την γραφειοκρατικοποίηση την οποία όπως ήδη αναφέραμε ο Λένιν έδωσε μάχες για να την αποφύγει.

Όμως το πιο σοβαρό λάθος ήταν η ακατανοησία των οργανικών δεσμών ανάμεσα στο σοβιετικό καθεστώς, την κολεκτιβιστική ιδιοκτησία και την αναγκαιότητα της πρωταρχικής σοσιαλιστικής συσσώρευσης, με άλλα λόγια τον «συναγωνισμό» με τον ιδιωτικό τομέα της ιδιοκτησίας. Κατά την άποψη του κόμματος των μπολσεβίκων η συνύπαρξη ανάμεσα στο εργατικό κράτος και τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, δηλαδή τους μικρούς χωρικούς και εμπόρους, είχε την τάση να οδηγηθεί σε ένα συγκεκριμένο σχήμα. Έχουμε την κρατική βιομηχανία σε ανώτερο επίπεδο παραγωγικότητας και νίκη του τομέα του πιο προοδευτικού σε μεγαλύτερη οικονομική αποδοτικότητα. Ως αποτέλεσμα έχουμε τη στήριξη των κρατικών επιχειρήσεων πάνω στην ατομική οικονομική απόδοση, γεγονός που απαιτούσε υψηλό βαθμό συγκεντρωτικής διαχείρισης των επιχειρήσεων που καθιέρωνε την αρχή του «γιεντινονατσάλνι», δηλαδή της διεύθυνσης της επιχείρησης από ένα άνθρωπο.¹⁰⁵ Θεωρώ ότι ακριβώς το τελευταίο ήταν συστατικό στοιχείο της πορείας του σοβιετικού σχηματισμού. Από εκεί και μετά η γραφειοκρατία ήλεγχε όλο και περισσότερο το κόμμα και το κράτος. Όλα τα υπόλοιπα έως και την ύπαρξη εμπορευματικών σχέσεων, ή εφαρμογές όρων της αγοράς με την ύπαρξη της αξίας και της τιμής ή και της εφαρμογής είτε πλευρών κρατικού καπιταλισμού είτε κρατικού σοσιαλισμού ήταν αναπόφευκτα.

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και ο Ρακόφσκι, ο Σαρλιέ, αλλά και ο Βεμπέρ. Για τον Ρακόφσκι όταν μία τάξη παίρνει την εξουσία, ένα μέρος της γίνεται ο φορέας αυτής της εξουσίας. Έτσι γεννιέται η γραφειοκρατία. Σ' ένα σοσιαλιστικό κράτος όπου η καπιταλιστική συσσώρευση απαγορεύεται από τα μέλη του διευθύνοντος κόμματος, αυτή η διαφοροποίηση αρχίζει σαν λειτουργική. Στη συνέχεια γίνεται κοινωνική. Ο Ρακόφσκι αναφέρεται στην κοινωνική θέση ενός κομμουνιστή που έχει στη διάθεση του ένα αυτοκίνητο, ένα καλό διαμέρισμα, κανονικές άδειες και ένα ανώτερο μισθό ο

¹⁰⁴ Ο.π. σ. 70.

¹⁰⁵ Ο.π. σ. 70-71.

οποίος καθορίζεται από το κόμμα. Από την άλλη υπάρχει η θέση του κομμουνιστή που εργάζεται στα ανθρακωρυχεία και παίρνει μισθό 50-60 ρούβλια το μήνα. Ο Ρακόφσκι υποστηρίζει ότι οι υπάλληλοι και οι εργάτες ήταν χωρισμένοι σε 18 διαφορετικές κατηγορίες.¹⁰⁶ Στο πλαίσιο αυτό εργασίες που μέχρι τότε αποτελούσαν υπόθεση όλου του κόμματος και όλης της τάξης, από εκείνο το σημείο και μετά είχαν περιέλθει στη δικαιοδοσία της εξουσίας, που σημαίνει είχαν περιέλθει στη δικαιοδοσία ορισμένου αριθμού ανθρώπων οι οποίοι βρίσκονταν είτε στο κόμμα είτε στην τάξη. Τελικά οδηγούμαστε στην γραφειοκρατικοποίηση των σοβιέτ και του κόμματος και οδηγεί στον εκφυλισμό του σοβιετικού κράτους.

Ο Σαρλιέ θεωρεί ότι η γραφειοκρατία στα εργατικά κράτη, ενώ εξαρτάται από τις νέες οικονομικές βάσεις της κοινωνίας, παραμορφώνει και εμποδίζει την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Δεν αποτελεί μία κυρίαρχη τάξη, γιατί μία κυρίαρχη τάξη πρέπει να είναι βαθιά ριζωμένη στην παραγωγική διαδικασία. Κάθε κυρίαρχη τάξη φέρνει μαζί της και το δικό της σύστημα παραγωγής και μορφές ιδιοκτησίας. Γι' αυτό το λόγο, η γραφειοκρατία στα εργατικά κράτη δεν είναι τάξη, έστω και αν, σε σύγκριση με τα γραφειοκρατικά στρώματα του καπιταλιστικού κράτους, έχει αποκτήσει μία ορισμένη αυτονομία σε βαθμό που μπορεί να την απελευθερώσει από τον έλεγχο της τάξης που έκανε την επανάσταση, με άλλα λόγια από το προλεταριάτο. Υπ' αυτήν την έννοια η γραφειοκρατία αποτελεί μία αντανάκλαση της μεταβατικής περιόδου, μεταξύ δύο συστημάτων ιδιοκτησίας: δηλαδή μεταξύ του καπιταλισμού και του σοσιαλισμού. Παράλληλα η γραφειοκρατία δεν έχει δική της ιδεολογία γιατί δεν είναι τάξη, αλλά αντίθετα η ιδεολογία της είναι δανεισμένη.¹⁰⁷

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και ο Βεμπέρ. Θεωρεί ότι όπως καμία γραφειοκρατία έτσι και η σοβιετική γραφειοκρατία δεν αποτελεί κοινωνική τάξη. Η συνοχή της βασίζεται όχι πάνω στο ρόλο της στην παραγωγή και στη σχέση της με τα μέσα παραγωγής, αλλά πάνω στη λειτουργία της σαν ηγεσία. Σ' αυτήν βασίζεται το σύνολο των προνομίων της, χωρίς η ίδια να παρέχει παραγωγική εργασία. Παρ' όλα αυτά μπορεί να διατάζει, να διοικεί, να διαχειρίζεται και να διαμοιράζει.¹⁰⁸ Δεν δημιουργεί, σε αντίθεση με κάθε κοινωνική τάξη, μία κοινωνική βάση με τη κυριαρχία της η οποία θα βασίζεται σε μια ιδιότυπη μορφή ιδιοκτησίας. Έτσι η εκμετάλλευση προέρχεται

¹⁰⁶ Κρίστιαν Ρακόφσκι, (1928), «Οι επαγγελματικοί κίνδυνοι της εξουσίας» στο: Γραφειοκρατία, (1982), εκδόσεις ΘΕΩΡΙΑ, σ. 13.

¹⁰⁷ Φερνάν Σαρλιέ, (1968), «Οι ρίζες της γραφειοκρατίας και οι τρόποι για την καταπολέμηση της», στο : Γραφειοκρατία, (1982), σ. 93-94.

¹⁰⁸ Ανρί Βεμπέρ, (1982), Εργατικό κίνημα, σταλινισμός και γραφειοκρατία, στο: Γραφειοκρατία, εκδόσεις ΘΕΩΡΙΑ, σ. 134.

από το κράτος και όχι από δεδομένες παραγωγικές σχέσεις. Έχουμε να κάνουμε με καταχρήσεις που αφορούν μία συγκεκριμένη κοινωνική κατάσταση. Έτσι τα γραφειοκρατικά προνόμια είναι στενά συνδεδεμένα με το εκτελούμενο λειτούργημα. Παράλληλα, θεωρεί ότι η γραφειοκρατία αποτελεί μια παρασιτική κάστα, της οποίας τα προνόμια δεν μπορούν να εξαπλωθούν και να σταθεροποιηθούν λόγω της αδυναμίας του ρώσικου προλεταριάτου και της υποχώρησης της επανάστασης σε ολόκληρο τον κόσμο. Εδώ παρατηρούμε μία αντίθετη άποψη με τους θεωρητικούς του κρατικού καπιταλισμού, όπου θεωρούν τη γραφειοκρατία κοινωνική τάξη, όπως ήδη έχω αναφέρει, και όχι κάστα. Αυτή η σταθεροποίηση της βοναπαρτικής δικτατορίας απαιτεί τη διαίωση των αντικειμενικών συνθηκών που τη γέννησαν. Πρόκειται για τη διπλή φύση της σοβιετικής γραφειοκρατίας και εξηγεί, κατά τον Βεμπέρ, τον αντιφατικό χαρακτήρα της κατάστασης στην οποία βρίσκεται. Φανερώνει ότι στο μέτρο που υπερασπίζεται, πολλές φορές όχι με τον καλύτερο τρόπο, τη Σοβιετική Ένωση και την κοινωνική της βάση, ενάντια και στον ιμπεριαλισμό και στις δυνάμεις της καπιταλιστικής παλινόρθωσης στο εσωτερικό της Σοβιετικής Ένωσης, η σοβιετική γραφειοκρατία καταστρέφει αναγκαστικά τις συνθήκες που επέτρεψαν την άνοδο της στην εξουσία.¹⁰⁹

Όλοι οι ανωτέρω στη σκέψη τους έχουν σημαντικές επιρροές από τον Λ. Τρότσκι. Ο ίδιος θέλησε να δώσει έμφαση στη φύση της Σοβιετικής Ένωσης γράφοντας την παραμορφωμένη επανάσταση. Σ' αυτό εκθέτει όλα εκείνα τα στοιχεία τα οποία οδήγησαν στη διαστρέβλωση τη φύσης της σοβιετικής κοινωνίας. Οι απόψεις αυτές προσεγγίζουν με επιτυχία ένα φαινόμενο του σοβιετικού σχηματισμού: την γραφειοκρατία. Παρ' όλα αυτά δεν προχωράνε σε βάθος σε ζητήματα σημαντικά όπως τι γίνεται με την υπερεργασία και την υπεραξία, το πλεόνασμα και την κατανομή του. Σε ζητήματα όπως αν η εργατική τάξη βρίσκεται υπό συνθήκες υποταγής στα μέσα παραγωγής. Παράλληλα αν έχουμε εμπορευματικές σχέσεις και αν υπάρχουν εμπορεύματα και, ακόμη, αν αυτές προσιδιάζουν με συνθήκες ταξικής εκμεταλλευτικής κοινωνίας. Ακόμη αν η αξία αυτών των εμπορευμάτων καθορίζονται από άλλους κρατικούς αξιωματούχους στο πλαίσιο του οικονομικού σχεδιασμού. Ακόμη σε ποιο βαθμό οι σχεδιαστές καθόριζαν τις τιμές και τις αξίες των χρηματικών μισθών και τι σημαίνει αυτό στο πλαίσιο του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Ποιος ήταν ο ρόλος της γραφειοκρατίας;

¹⁰⁹ Ο.π. σ. 138.

Από την άλλη έχουμε και τους εκπροσώπους του κρατικού σοσιαλισμού, όπως για παράδειγμα τον David Lane, Szelenyi, Eyal, Townsley και Kotz ή και άλλους. Προφανώς λόγω των αναγκών της έρευνας, οι ανωτέρω θα χρησιμοποιηθούν σε διάφορα σημεία της μελέτης. Εδώ θα προσπαθήσουμε να αναφέρουμε σε γενικές την έννοια του κρατικού σοσιαλισμού. Για παράδειγμα ο Τάκης Φωτόπουλος θεωρεί ότι στις χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» υπάρχει μία κρατικίστικη παράδοση που οδήγησε σε κρίση αυτή την αντίληψη και σε καθολική αποτυχία τον σοσιαλιστικό κρατισμό. Κυρίαρχο στοιχείο αυτού υπήρξε ο απόλυτος κρατικός συγκεντρωτισμός. Η αποτυχία συνδέεται με την μακροπρόθεσμη τάση φθίνουσας ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και τελικής στασιμότητας. Παράλληλα η φύση του συνδέεται και με την τεχνολογική καθυστέρηση και τη χαμηλή ποιότητα παραγωγής.¹¹⁰ Οι θεωρητικοί που δέχονται ότι στην ΕΣΣΔ υπήρξε κρατικός σοσιαλισμός αποδέχονται ότι διαμορφώθηκε μία νέα ελίτ και μια νέα άρχουσα τάξη στο πλαίσιο του μετασχηματισμού από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό. Η σύνδεση της νέας εποχής με το πολιτιστικό κεφάλαιο σημαίνει κυρίως πηγή προνομίων. Παράλληλα ορίζοντας τον κρατικό σοσιαλισμό, ο Szelenyi, θεωρεί ότι υπάρχει μία κρατική εξουσία η οποία οδηγεί, τελικά, σε κενό εξουσίας. Περισσότερα θα διατυπωθούν στη διάρκεια της προσπάθειας της υλοποίησης της συγκεκριμένης έρευνας. Έτσι θα ξαναβρούμε τους συγγραφείς που αναφέρουμε.

Θα ήταν σημαντικό να είχαμε μία εικόνα σε σχέση με τη λειτουργία του πλεονάσματος, τη διανομή του, επίσης το ζήτημα της αναπαραγωγής της κοινωνίας της μεταβατικής περιόδου. Ήδη έχουμε σημαντικές αναφορές στο ζήτημα της αξίας του εμπορεύματος και το ζήτημα των τιμών, ακόμη και στη λειτουργία των εμπορευματικών σχέσεων. Όλα αυτά είναι χρήσιμα από την άποψη ότι η έρευνα και η ανάλυση της οικονομικής δομής και των οικονομικών σχέσεων στην ΕΣΣΔ σχετίζονται με όλα τα ανωτέρω. Ο λόγος που τα παραθέσουμε και όσα θα παραθέσουμε είναι να κατανοήσουμε τα όρια των προσεγγίσεων που αναφέραμε και ακόμη με νηφάλιο τρόπο να δούμε την αντικειμενική πραγματικότητα αυτής της περιόδου και κάποιες βασικές λειτουργίες που ενδεχομένως να είναι απαραίτητες για την αναπαραγωγή των κοινωνιών. Με άλλα λόγια θα πρέπει να κατανοήσουμε το τι ακριβώς συμβαίνει και αν κάποια σημαντικά ζητήματα, αποτελούν, ενδεχομένως, αναγκαίο κακό.

¹¹⁰ Τάκης Φωτόπουλος, «Το τέλος του σοσιαλιστικού κρατισμού», περιοδικό Κοινωνία και Φύση, Τόμος 3, Τεύχος 3, σ. 28.

Για τους Μαρξ-Ένγκελς υπάρχουν κάποια καθήκοντα που θα πρέπει σε πρώτη γραμμή να πάνε πιο πέρα από μία ριζοσπαστική αστική-δημοκρατική επανάσταση.

Αυτά είναι:

1. Πρέπει να υπάρξει η συγκέντρωση της πίστης στα χέρια του κράτους μέσω μιας εθνικής τράπεζας με κρατικά κεφάλαια και θα ασκεί αποκλειστικό μονοπώλιο.
2. Εκτός από τη συγκέντρωση των μεταφορών, ένα πολλαπλασιασμό των εθνικών εργοστασίων, των εργαλείων παραγωγής, εκχέρσωση και βελτίωση των γαιών στο πλαίσιο ενός κοινοτικού σχεδίου.
3. Ενοποίηση της λειτουργίας της γεωργίας και της βιομηχανίας, προσπάθεια για βαθμιαία εξαφάνιση της διαφοράς πόλης και υπαίθρου.
4. Ίση υποχρεωτική δουλειά για όλους, δημιουργία βιομηχανικών στρατών και ιδιαίτερα για τη γεωργία.
5. Δημόσια και δωρεάν εκπαίδευση για όλα τα παιδιά. Κατάργηση του δουλειάς των παιδιών στα εργοστάσια με τη σημερινή της μορφή. Συνδυασμός της εκπαίδευσης με την υλική παραγωγή.¹¹¹

Ο Πρεομπραζένσκι υποστηρίζει ότι οι Μαρξ-Ένγκελς στο μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος και στις διεκδικήσεις του κομμουνιστικού κόμματος στη Γερμανία συμβούλεψαν ότι για την περίοδο μετά την κατάληψη της εξουσίας από το προλεταριάτο θα πρέπει να εφαρμοστεί μία μετριοπαθή πολιτική, δηλαδή μία μετριοπαθή ΝΕΠ η οποία θα ήταν μετριοπαθέστερη από εκείνη που εφαρμόστηκε στη Σοβιετική Ένωση. Το προλεταριάτο θα έπρεπε να αρχίσει μ' αυτήν και ύστερα να αποσπάσει όλο το κεφάλαιο από την αστική τάξη.¹¹² Παρατηρούμε ότι υπάρχουν νηφάλιες θέσεις στη σκέψη Μαρξ-Ένγκελς και ο Πρεομπραζένσκι θεωρεί ότι αυτές έχουν επιβεβαιωθεί από την πείρα της ΝΕΠ της δεκαετίας του 1920 σε ζητήματα που αφορούν μία μη γενική εθνικοποίηση η οποία γίνεται μία ημέρα μετά την κατάληψη της εξουσίας. Θεωρείται ότι υπάρχει μία πολύ ευφυής προσοχή σε ότι αφορά το χρηματικό σύστημα. Έτσι δεν υπάρχει μία λέξη για την άμεση κατάργηση του χρήματος και την αποκατάσταση φυσικών ανταλλαγών, αν και η θέση για τη συντηρητική αστική τάξη είναι ως ένα βαθμό αφελής.¹¹³

¹¹¹ Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, (1994), Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.

¹¹² Ε. Πρεομπραζένσκι, (1978), το πέρασμα στον σοσιαλισμό, εκδόσεις Γράμματα, σ. 64.

¹¹³ Ο.π. σ. 64.

Ο Πρεομπραζένσκι στο πλαίσιο του ζητήματος της σοσιαλιστικής οργάνωσης της παραγωγής θεωρεί ότι αποτελεί υπόθεση της σχεδιασμένης οικονομίας και προπάντων είναι υπόθεση των μορφών οργάνωσης της. Παράλληλα αφορά και την κατάργηση της εμπορευματικής οικονομίας για την κατάργηση της αρχής που δρα μέσα της αυθόρμητα και εξισορροπητικά. Δηλαδή αφορά το νόμο της αξίας και για την αντικατάσταση αυτού του νόμου και της επίδραση τους από τη λογιστική της κοινωνικής οικονομίας. Συχνά στο έργο των Μαρξ-Ένγκελς βρίσκουμε μία διατυπωμένη αντιπαράθεση ανάμεσα στην αναρχική εμπορευματική παραγωγή και της αντίστοιχης σχεδιασμένης σοσιαλιστικής. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι ο Πρεομπραζένσκι αξιοποιεί τον τρίτο του κεφαλαίου και καταλήγει ότι ο Μαρξ θεωρεί ότι το υπερπροϊόν, δηλαδή το πλεόνασμα είναι αναγκαίο και για τη σοσιαλιστική κοινωνία. Έτσι αυτό είναι απαραίτητο και για την επεκτεινόμενη αναπαραγωγή ή, με την παλιά έννοια, για τη συσσώρευση. 2. Είναι απαραίτητο ακόμη και για τη δημιουργία ενός κεφαλαίου ασφαλείας.

Η επεκτεινόμενη αναπαραγωγή ή συσσώρευση είναι αναγκαία, σαν συνέπεια της αύξησης του πληθυσμού και των αναγκών. Επίσης το κεφάλαιο ασφαλείας είναι αναγκαίο για τη συμπλήρωση του σταθερού κεφαλαίου και για την περίπτωση ατυχημάτων που μπορεί να το μειώσουν. Αν όμως η μείωση αυτού του κεφαλαίου έχει γίνει σε μεγάλο βαθμό κατά τη μετάβαση από τον καπιταλισμό στη δικτατορία του προλεταριάτου, αν είναι αναγκαίο για την ανοικοδομούμενη σοσιαλιστική κοινωνία, για να τοποθετήσει σε άλλη τεχνική βάση τη μεταβατική περίοδο από την αρχή κίολας της ύπαρξής της, δεν αποτελεί πλέον ένα υπερπροϊόν και μια προνοητική συσσώρευση που μόνο αυτή κάνει δυνατό το σοσιαλιστικό τρόπο παραγωγής.¹¹⁴ Επίσης υποστηρίζει ο Πρεομπραζένσκι ότι στο πρόγραμμα της Γκότα για τους Μαρξ-Ένγκελς θα πρέπει να μην αποσπαστεί η διανομή από το σύστημα παραγωγής. Στην ερευνητική προσπάθεια που θα ακολουθήσει όλα τα ανωτέρω που αναφέραμε στο θεωρητικό μέρος, θα δούμε, αν πράγματι, έχουν εφαρμογή.

¹¹⁴ Ο.π. σ. 73.

ΣΥΝΟΨΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1917-1960.

1.1 ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ

Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση οι Μπολσεβίκοι κράτησαν την κυριαρχία της εξουσίας, αλλά ως αρχή είχαν λίγα ειδικά πλάνα γύρω από την κατεύθυνση που θα ακολουθήσει η οικονομία. Προφανώς τα χαρακτηριστικά της νέας εξουσίας απείχαν πολύ από το να αποτελούν χαρακτηριστικά εργατικής εξουσίας. Περισσότερο αποτελούσαν προσδοκίες για το μέλλον. Τα πρώιμα οικονομικά μέτρα δεν ήταν εκείνα που θα μπορούσαν να ωθήσουν τη σοβιετική οικονομία σε μία μεγάλη ανάπτυξη. Εδώ υπάρχει ένα τεράστιο ζήτημα γύρω από το περιεχόμενο της εξουσίας που θα έπρεπε να οικοδομηθεί. Υπό την έννοια αυτή η πορεία της οικονομικής ανάπτυξης και ο κοινωνικός μετασχηματισμός έρχονται σε αντίφαση τη συγκεκριμένη περίοδο. Προφανώς θα πρέπει να τεθεί το δίλημμα: θα προηγηθεί η «οικονομική ανάπτυξη» ή ο κοινωνικός μετασχηματισμός; Έχουμε να κάνουμε με ένα ζήτημα ιδιαίτερα σημαντικό: Επομένως, έχουμε να κάνουμε με μία κοινωνία και οικονομία που κυρίαρχο στοιχείο της είναι η εκβιομηχάνιση ή ο κοινωνικός μετασχηματισμός; Εδώ θα πρέπει να σταθούμε προκειμένου να γίνει κατανοητή η πορεία των πρώτων χρόνων του νεαρού σοβιετικού κράτους.

Κατ' αρχάς έχουμε να κάνουμε με μία μεταβατική περίοδο. Θεωρητικά αυτή η περίοδος θα έπρεπε να συγκεντρώνει εκείνα τα στοιχεία του καπιταλισμού και της πρώτης φάσης της κομμουνιστικής κοινωνίας που είναι ο σοσιαλισμός.¹¹⁵ Πάντως και σ' αυτήν την πρώτη περίοδο θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι δεν έχουμε σοσιαλισμό. Ο ολοκληρωμένος σοσιαλισμός είναι ανολοκλήρωτος κομμουνισμός.¹¹⁶ Εδώ θα επισημάνουμε ότι στην περίοδο της μετάβασης υπάρχουν αφενός εμπορευματικές σχέσεις και αφετέρου σχεδιασμένη οικονομία. Ταυτόχρονα ο Κ. Κάλπος επισημαίνει ότι σύμφωνα με τους κλασικούς του μαρξισμού στο σοσιαλισμό δεν θα υπάρχουν, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, εμπορευματικές σχέσεις, ενώ αυτές διατηρήθηκαν σε όλη

¹¹⁵ Βλ. Λένιν, Άπαντα, τόμος 39, σ. 271, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.

¹¹⁶ Κ. Κάλπος, (2002), «Κριτική του Σοβιετικού Σχηματισμού», εκδόσεις Αλφειός, σ. 53.

την περίοδο του σοβιετικού συστήματος και όχι μόνο στην περίοδο της μετάβασης.¹¹⁷ Παράλληλα στην περίοδο της μετάβασης οι επιχειρήσεις συνδέονται μεταξύ τους μέσω της αγοράς, ενώ οι εργαζόμενοι δεν μπορούν να κυριαρχήσουν. Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι μετά την Οκτωβριανή επανάσταση τα μέσα παραγωγής που εθνικοποιούνταν τα διηύθυναν συλλογικά όργανα τα οποία εκλέγονταν από τους εργάτες και κάθε στιγμή ήταν ανακλητά. Από την άλλη ο εργατικός έλεγχος ήταν συστατικό στοιχείο της διεύθυνσης των μέσων παραγωγής, ακόμη και εκείνων που παρέμειναν στην ιδιωτική ιδιοκτησία.¹¹⁸ Από το 1918 εγκαταλείφθηκαν οι εκλεγμένες διευθύνσεις και τη θέση τους πήραν μονοπρόσωπες διοικήσεις και με διάταγμα η διαχείριση των επιχειρήσεων γινόταν με το διορισμό των διευθυντών. Κύριος εμπνευστής αυτής της εξέλιξης ήταν ο Λένιν και αυτό είχε σαν συνέπεια να δημιουργηθούν έντονες συζητήσεις και να υπάρξουν πολλές διαφωνίες. Ο Ν. Μπουχάριν (Bukharin) υποστήριξε ότι ο διορισμός των διευθυντών και οι υπερεξουσίες που δόθηκαν μαζί με τις υψηλές αμοιβές ήταν αντίθετα με τις θέσεις του Απρίλη του Β. Ι. Λένιν.¹¹⁹ Ο Λένιν απάντησε σε όλους αυτούς ότι το κυρίαρχο στοιχείο ήταν να σωθεί η χώρα από την πείνα, να μην αποδιοργανωθεί η παραγωγή και, τέλος, να μην χαθεί η επανάσταση. Υπό την έννοια αυτή μπορούμε να κατανοήσουμε όλα αυτά τα πρώτα βήματα που έγιναν στο νεαρό σοβιετικό κράτος και ακόμη να κατανοήσουμε την κατεύθυνση της οικονομίας τα επόμενα χρόνια. Επιπλέον, κυριάρχησε η ανάγκη της εκβιομηχάνισης της χώρας και η δημιουργία εκείνων των προϋποθέσεων για το πέρασμα στον κομμουνισμό μέσα από τις διαδικασίες του κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού. Είναι σημαντικό όμως να δούμε ότι στα πρώτα χρόνια λειτούργησαν οι προϋποθέσεις κοινωνικού και οικονομικού μετασχηματισμού οι οποίες υποχώρησαν στην πορεία. Εδώ θα παραθέσουμε μία σύντομη αλλά σημαντική ανάλυση με αναφορά στο τι ακριβώς συνέβη στα πρώτα χρόνια μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση.

Στο πλαίσιο της εθνικοποίησης της γης, έχουμε τα πρώτα μέτρα τα οποία αναγνωρίζουν μία πραγματική κατοχή σημαντικών τμημάτων της γης από τους χωρικούς και αγρότες. Η γη εγγυώνταν απαλλαγή ενοικίου σε εκείνους που εργαζόνταν σ' αυτήν.¹²⁰ Οι αποφάσεις για τον εργατικό έλεγχο, παρόμοια γίνονταν

¹¹⁷ Ο.π. σ. 54. Κ. Μαρξ-Φ. Εγγελες, Διαλεκτά Έργα, τόμος, 2, σ. 12, 13, εκδόσεις ΓΝΩΣΕΙΣ.

¹¹⁸ Κ. Κάππος, ο.π. σ. 54.

¹¹⁹ Ο.π. σ. 59.

¹²⁰ Roger Munting, (1992), The economic development of the USSR, CROOM HELM, London & Sydney, St. MARTIN'S PRESS, σ. 42.

αποδεκτές σε πολλά εργοστάσια που είχαν καταληφθεί από εργάτες. Η εθνικοποίηση που ήταν η μόνη καθαρή πολιτική προχώρησε αποσπασματικά. Η εθνική τράπεζα κρατικοποιήθηκε στις 27 Νοεμβρίου, όταν αυτή αρνήθηκε να δώσει δάνειο στη νέα κυβέρνηση. Όλες οι άλλες τράπεζες κρατικοποιήθηκαν ένα μήνα αργότερα.¹²¹ Το Δεκέμβριο του 1917 δημιουργήθηκε η Supreme Economic Council (VSNKh) και έτσι σημειώθηκε ένα σημαντικό βήμα για την εγκαθίδρυση ενός κεντρικού ελέγχου πάνω στην οικονομία. Η VSNKh είχε την εξουσία να εξαγοράσει τα εργοστάσια, τον χρηματοοικονομικό έλεγχο και υπέταξε την επιτροπή του εργατικού ελέγχου. Η πραγματική ενάσκηση αυτών των εξουσιών ήρθε με το ξέσπασμα του εμφύλιου τον Απρίλιο του 1918.¹²²

Το πρόβλημα της εξαγωγής των πόρων από την ύπαιθρο για τη τροφοδοσία των πόλεων και για την χρηματοδότηση της εκβιομηχάνισης είναι ένα θέμα το οποίο επανέρχεται από τη Ρωσία και την πρώιμη σοβιετική ιστορία. Στα μέσα του 1918, όλα τα μεγάλα εργοστάσια που υπήρχαν, κρατικοποιήθηκαν από τη στιγμή που είχε ξεκινήσει ο πολεμικός κομμουνισμός. Παράλληλα, πέρα από την κρατικοποίηση των μεγάλων επιχειρήσεων, ο πολεμικός κομμουνισμός αφορούσε και την απαγόρευση του ιδιωτικού εμπορίου.¹²³ Έχουμε την αναγκαστική οικειοποίηση της παραγωγής του πλεονάσματος από τους τοπικούς αξιωματούχους, δηλαδή από τους πλούσιους και μεσαίους χωρικούς, όπως την καθόριζε η κυβέρνηση και έχουμε μερικές προσπάθειες να υπάρξει μία κοινωνία χωρίς χρήμα περιορίζοντας ορισμένα αγαθά, όπως τα τρόφιμα. Επίσης επιχειρείται να διαμορφωθεί μία δωρεάν μετακίνηση στα τρόλεϊ και στα τρένα. Έχουμε να κάνουμε, επομένως, με μία ιδεολογική προσπάθεια να δημιουργηθούν γρήγορα βήματα της μετάβασης προς τον σοσιαλισμό.¹²⁴ Η αγροτική παραγωγή και ειδικά το διαθέσιμο ποσό που αναλογούσε στην κυβέρνηση μειώθηκε και ακόμη περαιτέρω εξαπλώνεται ένας λιμός. Έτσι έχουμε μία εικόνα στην οποία ο πληθυσμός μειώθηκε κατά το ήμισυ το 1918 και το 1920 από το λιμό και τη μετανάστευση και ο αριθμός των εργατών μειώθηκε από 2.6 εκατομμύρια το 1917 σε 1.2 εκατομμύρια το 1920 λόγω και της πτώσης της παραγωγής.¹²⁵

¹²¹ Ο.π. σ. 42.

¹²² Ο.π. σ. 42.

¹²³ St. Fischer, (1994), *Russia and the Soviet Union then and now*, <https://www.nber.org/chapters/c6021.pdf>, σ. 224.

¹²⁴ P. Gregory and R. C. Stuart, (1986), *Soviet Economic Structure and Performance*, third edition, New York: Harper and Row.

¹²⁵ Alec Nove, (1989), *An Economic History of the U.S.S.R.*, London: Pelican Book.

Το διάταγμα για τη γη έγινε νόμος τον Ιανουάριο του 1918. Με βάση τη διάταξη που εφαρμόστηκε, η γη έπρεπε να αποτελεί κατοχή από εκείνους που τη χρησιμοποιούν. Όχι σαν σοσιαλιστικό μέτρο, αλλά σαν μία αναγνώριση μιας αποτελεσματικής αποδοτικής εφαρμογής του προγράμματος των μπολσεβίκων. Τα εδάφη θα έπρεπε να διανεμηθούν ονομαστικά στους τοπικούς χωρικούς. Αυτοί που δεν είχαν γη είχαν προτεραιότητα επί ίσους όρους. Η αναδιανομή των εδαφών αναλήφθηκε σε τοπικό επίπεδο από οργανώσεις χωρικών και αυτό σήμαινε ότι θα γίνει από την κοινότητα στο μεγαλύτερο μέρος. Το πόσα πολλά εδάφη κέρδισαν οι χωρικοί, ωστόσο, εξαρτώνταν από τη διαθεσιμότητα και στις κεντρικές επαρχίες τα εδάφη ήταν σχετικά μικρά. Τα μεγαλύτερα εδάφη από κεφαλαιακή αξία με βάση τα ιδιωτικά περιουσιακά στοιχεία βρίσκονταν νοτιοανατολικά.¹²⁶ Τα μέσα κέρδη ήταν μικρά και συγκεκριμένα μεταξύ 0.09 και 0.39 desyatinas κατά κεφαλή,

Με βάση τα στοιχεία της απογραφής του 1916 στην Ευρωπαϊκή Ρωσία υπήρχαν 1,110,157 ιδιωτικά αγροκτήματα που δεν ανήκαν σε χωρικούς. Αυτά είχαν ένα μέσο όρο έκτασης για καλλιέργεια 69.8 desyatinas και 15.5 εκατομμύρια αγροτικές φάρμες. Μία ταχύτατη αναδιανομή σ' αυτή τη φάση θα μπορούσε να αυξήσει την έκταση για τους χωρικούς πάνω από μισό desyatinas για τον καθένα. Επιπροσθέτως, υπήρχαν κάποια κρατικά εδάφη, κυρίως δάση, και ένα μικρό ποσοστό εκκλησιών. Από το 1917 ο αγροτικός πληθυσμός αυξήθηκε λίγο. Εκτός από την εξαγορά ιδιωτικών περιουσιακών στοιχείων υπήρξε μία ταχύτατη αναδιανομή του αγροτικού εδάφους στο οποίο τα περισσότερα ιδιωτικά αγροκτήματα του Στολύπιν (Stolypin), επαναπορροφήθηκαν στην κοινότητα. Έτσι αυτό και η γενική αύξηση του αγροτικού πληθυσμού οδήγησε σε περισσότερες οικογενειακές διαιρέσεις και μ' αυτόν τον τρόπο περισσότερο φτωχοί χωρικοί έγιναν πιο φτωχοί.¹²⁷ Οι διαφορές στις περιοχές παρέμειναν, αλλά οδήγησαν ένα επίπεδο προς τα κάτω στην περιοχή του χωριού. Κατά μέσο όρο, τα καθαρά κέρδη στους χωρικούς ήταν λίγα. Τα αποτελέσματα της οικονομίας ήταν αρνητικά.

Η περίοδος του εμφύλιου πολέμου οδήγησε σε νέους τύπους οικονομικής οργάνωσης, η οποία μετατράπηκε τελικά σε μία συνολικά κεντρική δομική εξουσία. Ο πόλεμος με τη Γερμανία έκλεισε τυπικά με τη συνθήκη του Brest-Litovsk με την υπογραφή τον Μάρτη του 1918. Αυτό γέννησε αντίδραση και από τα αριστερά και από τα δεξιά και δημιούργησε μία προσπάθεια για αντεπανάσταση. Παρά τις διαμεσολαβήσεις των

¹²⁶ R. Munting, Ο.π. σ. 42

¹²⁷ Ο.π. σ. 43.

δυνάμεων της συμμαχίας, το μέλλον της ξένης ιδιοκτησίας ήταν αβέβαιο και ένα μεγάλο μέρος εθνικοποιήθηκε. Το περισσότερο σημαντικό ήταν ότι χρέη από τα δάνεια που ήταν εξασφαλισμένα από το τσαρικό καθεστώς, πριν και κατά τη διάρκεια του πολέμου, ακυρώθηκαν από τη νέα κυβέρνηση των μπολσεβίκων.¹²⁸

Οι απαιτήσεις του πολέμου βαθμιαία προκάλεσαν ολοένα και περισσότερο έλεγχο. Η εθνικοποίηση επεκτάθηκε σε όλες τις βιομηχανικές επιχειρήσεις, ενώ το εμπόριο έγινε παράνομο και ουσιαστικά τα χρήματα έπαψαν να έχουν αξία, αν και αυτό ήταν περισσότερο μία λειτουργία του πληθωρισμού παρά του διατάγματος. Ο εργατικός έλεγχος καταργήθηκε. Αυτό σήμαινε ότι άνοιξε ο δρόμος, χωρίς ακόμη να αποτελεί ικανή και αναγκαία συνθήκη, για τη δημιουργία ενός ιδιότυπου κυρίαρχου κοινωνικού στρώματος που θα οδηγούσε στην ιδιότυπη κυρίαρχη ταξική κοινωνικοοικονομική διαστρωμάτωση στη Σοβιετική Ένωση. Αλλά το κύριο πρόβλημα ήταν να εξασφαλισθεί τροφή και προμήθεια στις πόλεις και στο στρατό. Το μονοπώλιο στα κρατικά δημητριακά εισήχθη τον Φεβρουάριο του 1918 και ήταν ανταγωνιστικά από το μονοπώλιο στα άλλα εμπορεύματα. Τον Μάη του 1918 το διάταγμα για τα δημητριακά δημοσιεύθηκε με τηλεγράφημα.¹²⁹

Στην καρδιά της πολιτικής της NEP εισάγεται η αφηρημένη ιδέα της σύνδεσης ή της συμμαχίας μεταξύ της πόλης και της υπαίθρου, της βιομηχανίας και αγροτικής καλλιέργειας, του προλεταριάτου και των αγροτών. Οι παραχωρήσεις στους ιδιωτικούς εμπόρους και η εφαρμογή της οικονομικής ελευθερίας για τους χωρικούς και τους αγρότες ταίριαζε με την αποεθνικοποίηση μικρής κλίμακας παραγωγής τον Μάη του 1921. Ένας αριθμός από εργοστάσια, αν και παρέμειναν στην κρατική ιδιοκτησία, εκμισθώνονται στους ιδιώτες επιχειρηματίες και συχνά στους προηγούμενους ιδιοκτήτες.¹³⁰ Αυτοί διηύθυναν τα συγκεκριμένα εργοστάσια αποτελεσματικά στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κατεύθυνσης. Από το 1922 είχαν εκμισθωθεί 10.000, αν και σχεδόν όλες αυτές οι επιχειρήσεις ήταν πολύ μικρές. Τελικά, μόνο 76 επιχειρήσεις μεγάλου μεγέθους επιστράφηκαν στους πρώην ιδιοκτήτες. Από τον Ιούνιο του 1921 καταστήματα από τεχνίτες και χειροτέχνες είχαν τη δυνατότητα να λειτουργούν ελεύθερα.¹³¹

Η κυβέρνηση διατήρησε τον έλεγχο της οικονομίας. Συγκεκριμένα, διατήρησε τον έλεγχο πάνω στην κεντρική τράπεζα η οποία άνοιξε και πάλι τον Νοέμβριο του 1921

¹²⁸ Ο.π. σ. 43.

¹²⁹ Ο.π. σ. 44.

¹³⁰ Ο.π. σ. 47.

¹³¹ Ο.π. σ. 47.

και, ακόμη, τον έλεγχο στον προϋπολογισμό. Επίσης διατήρησε τον έλεγχο στη βιομηχανία μεγάλης-κλίμακας και στο ξένο εμπόριο. Η VSNKh η οποία είχε μία αυτονομία στη συνολική οικονομία κατά τη διάρκεια του πολεμικού κομμουνισμού διατήρησε σε ένα μεγάλο βαθμό τον διευθυντικό έλεγχο πάνω στη βιομηχανία στη διάρκεια της ΝΕΠ, αν και η πραγματική έκταση του ελέγχου ποικίλλει στη διάρκεια του χρόνου και από βιομηχανία σε βιομηχανία. Η VSNKh θα μπορούσε να επηρεάσει τη βιομηχανία δια μέσου του ελέγχου του προϋπολογισμού μέχρι και το 1922 από διορισμένους ή απολυμένους διευθυντές και να ορίζουν τη γενική απόδοση των στόχων.¹³²

Αυτός ο έλεγχος οριοθετήθηκε αποτελεσματικά στη βαριά βιομηχανία μεγάλης κλίμακας. Τα προϊόντα κατανάλωσης των βιομηχανιών ήταν πλήρως κατευθυνόμενα από την αγορά. Οι τοπικές οικονομικές επιτροπές (VSKh) χρησιμοποιούσαν τον έλεγχο πάνω στις βιομηχανίες στην προοπτική της ανάπτυξης των περιοχών. Η VSNKh συνδεόταν περισσότερο με τη βιομηχανία του νεαρού σοβιετικού κράτους. Από το 1920 η υπευθυνότητα για συνολική ρύθμιση της οικονομίας σαν ένα όλο, αλλά και για ένα ορισμένο βαθμό της οικονομίας ή και για κάποιο οριοθετημένο βαθμό του σχεδίου είχε παραχωρηθεί στην Επιτροπή για την Εργασία (STO). Το οικονομικό σχέδιο έγινε συνώνυμο με τη σοβιετική οικονομία, αλλά στα πρώτα χρόνια της εξουσίας των μπολσεβίκων ηγετών ήταν ασαφές και αβέβαιο με το πώς θα μπορέσουν να το εισάγουν.

Η πρώτη προσπάθεια για κάθε συντονισμένο σχέδιο εγκαθιδρύθηκε τον Μάρτιο του 1920 από την κρατική υπηρεσία για τον εξηλεκτρισμό της Ρωσίας (GOELRO), που έγινε αποδεκτό τον Δεκέμβριο του 1920 από το όγδοο συνέδριο των Σοβιέτ. Ο σκοπός ήταν να εισάγει την ηλεκτρική παραγωγική ικανότητα και να επιταχύνει τη διαδικασία του εξηλεκτρισμού. Αυτό είχε σαν συνέπεια να κτιστούν 30 νέοι σταθμοί, οι οποίοι από την άποψη της επέκτασης μιας βαριάς βιομηχανίας, διπλασιάζεται το επίπεδο τους το 1923 και ακόμη έχουμε μία επέκταση της αγροτικής περιοχής και του σιδηροδρομικού πλαισίου.¹³³

Σε γενικές γραμμές ο πληθωρισμός στα πρώτα χρόνια της οκτωβριανής επανάστασης ήταν ασταθής. Παράλληλα είχαμε και την κατάρρευση του φορολογικού συστήματος μέσω του οποίου ήταν εμφανής η αδυναμία της κυβέρνησης να εφαρμόσει οικονομική πολιτική. Επομένως, επιχειρεί να χρηματοδοτήσει τις δραστηριότητες της

¹³² Ο.π. σ. 47.

¹³³ Ο.π. σ. 48.

μέσω της έκδοσης χρήματος. Μέχρι και τον Ιανουάριο του 1921 το νόμισμα το οποίο βρίσκεται σε κυκλοφορία ανερχόταν σε 1.168.597 ρούβλια, έναντι 1.530.000 ρουβλιών την 1^η Ιουλίου του 1914, αλλά η αγοραστική του δύναμη είχε μειωθεί. Οι τιμές είχαν την τάση να φθάνουν μέχρι και 16800 φορές το επίπεδο του 1914. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό αυτής της εποχής είναι ότι η αγροτική οικονομία παρέμεινε λιγότερο ή περισσότερο σταθερή.¹³⁴

Κατά τη διάρκεια του 1917-18 παρατηρείται μία έξαρση στον αγροτικό τομέα και μία απόπειρα διανομής της αγροτικής γης πριν ακόμη αναλάβουν την εξουσία οι μπολσεβίκοι. Οι απόπειρες της κυβέρνησης να ενθαρρύνουν τα παλαιότερα αγροκτήματα που ήταν κρατικά ή συλλογικά, δεν είχε καμία θετική επίδραση. Κατά βάση οι κρατικές υπηρεσίες είχαν να ασχοληθούν με εκατομμύρια αγροτικά νοικοκυριά. Η επίσημη οικονομία είχε την πρόθεση να συμπεριλάβει συνολικά, όλη την οικονομική δραστηριότητα, αλλά στην πράξη παρατηρήθηκαν φαινόμενα παράνομων και ημι-ελεύθερων αγορών. Εκτιμήθηκε ότι στα τέλη του 1919, ακόμη και οι οικογένειες των εργατών στις πρωτεύουσες των επαρχιών έλαβαν λιγότερο από το μισό σιτάρι που δικαιούνταν, όπως ακόμη το ίδιο αντιστοιχεί για το αλεύρι και τις πατάτες.¹³⁵

Με την κατάρρευση του νομίσματος η ανταλλαγή σε είδος αντικατέστησε σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό τα χρήματα ως μέσο ανταλλαγής. Παράλληλα, αυτή την περίοδο δεν θα μπορούσε να επιβιώσει το νεαρό κράτος χωρίς την συγκεκριμένη οικονομία της αγοράς. Ακολούθησε η περίοδος του πολεμικού κομμουνισμού. Η συγκεκριμένη περίοδος εξακολουθεί να αποτελεί κέντρο πολλών διερευνήσεων για να κατανοηθούν τα δεδομένα αυτής της εποχής. Πάντως είναι έντονο το στοιχείο μιας λογικής που την συνδέουν με τη λογική της μαρξιστικής ιδεολογίας. Μία λογική που την συνδέουν με την εχθρότητα της προς την ιδιωτική ιδιοκτησία και την οικονομία της αγοράς. Προφανώς η λογική της οικονομίας της αγοράς έχει οδηγήσει σε στρεβλώσεις και παρανοήσεις. Μία λογική που υποστηρίζει τον καπιταλισμό και απολογείται γι' αυτόν, αλλά αδυνατεί να εξηγήσει γιατί τα 25% του πλανήτη βρίσκεται κάτω από το όριο φτώχειας και σε συνθήκες εξαθλίωσης και πείνας. Αδυνατεί να εξηγήσει, γιατί αυτό συμβαίνει, σε μία εποχή που ο πλούτος είναι πρωτοφανής, και βρίσκεται στην

¹³⁴ R. W. Davies, Mark Harrison, S. G. Wheatcroft, (1994), *The Economic transformation of the Soviet Union 1913-1945*, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 6.

¹³⁵ Ο.π. σ. 6.

κατοχή ενός μικρού ποσοστού πλουσίων της πλανήτη ή αλλιώς στα χέρια της διεθνούς αστικής τάξης.

Για να επανέλθουμε, θα πρέπει να πούμε ότι υπάρχουν και απόψεις όπως εκείνη του Dobb που δείχνουν ότι αυτό που έγινε ήταν ένας αυτοσχεδιασμός και ακόμη, λόγω της έλλειψης τροφίμων η κατάσταση οδήγησε σε μία διαδικασία όπου η στρατιωτική παρουσία αποτέλεσε επείγουσα ανάγκη.¹³⁶ Θα πρέπει, καταρχήν, να εξετάσουμε αυτή την περίοδο. Επίσης τα όργανα που υπήρχαν διαθέσιμα και τα σημαντικά βήματα που έγιναν, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η συγκεκριμένη κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Έτσι, κατά τη διάρκεια της περιόδου 1918-19 ο Λένιν και οι συνεργάτες του έκαναν τεράστιες προσπάθειες για την σταθεροποίηση του ρουβλιού. Όμως δεν απέφυγαν τις πληθωριστικές πιέσεις. Αυτή η πορεία συνεχίστηκε για μερικά χρόνια και το ζήτημα της σταθεροποίησης του νομίσματος, άρχισε να κάνει την εμφάνιση του μόλις το 1924.

Μία σειρά από καταναγκαστικά μέτρα πάρθηκαν, όπως για παράδειγμα η συλλογή σιτηρών, προκειμένου η νεαρή κυβέρνηση να απαντήσει στη σοβαρή έλλειψη τροφίμων στις πόλεις και στις ανάγκες του κόκκινου στρατού. Για παράδειγμα οι μπολσεβίκοι υπερέβησαν τόσο τη σημασία των πλούσιων αγροτών όσο και το βαθμό που οι φτωχοί αγρότες ήταν έτοιμοι να συνεργαστούν με τους μπολσεβίκους στον πόλεμο εναντίον των κουλάκων. Στην ουσία είχαμε μία διαδικασία συσχέτισης μεταξύ των περιστάσεων της πραγματικότητας και των ιδεών.¹³⁷ Παράλληλα με αυτό η σοβιετική κυβέρνηση σε αυτές τις συνθήκες επιδίωκε να αποτρέψει τον πολεμικό κομμουνισμό και να περάσει άμεσα στην ειρηνική περίοδο. Κατά βάση θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί μία περίοδος βαθιάς κρίσης.

Από το καλοκαίρι του 1920 οι ταραχές, που προέρχονταν από τις κινητοποιήσεις των αγροτών, ήταν αρκετά διαδεδομένες. Από τις αρχές του 1921 η χώρα βυθίστηκε σε μια καταστροφική κατάσταση, είχαμε μία επισιτιστική κρίση, ενώ οι ταραχές εξαπλώθηκαν ακόμη και στους βιομηχανικούς εργάτες.¹³⁸ Επομένως, έχουμε να κάνουμε με ένα τεταμένο πλαίσιο και τον Μάρτιο του 1921 το Κομμουνιστικό Κόμμα αποφάσισε να αντικαταστήσει μία συγκεκριμένη κατάσταση με ένα φόρο τροφίμων, ο οποίος καθορίστηκε εκ των προτέρων σε μία από τις προηγούμενες ποσοστώσεις σιτηρών. Οι αγρότες θα διατηρήσουν, κατ' αυτόν τον τρόπο, κάθε πλεόνασμα και θα

¹³⁶ M. H. Dobb, (1946), *Soviet Economic Development since 1917*, London, σ. 122.

¹³⁷ A. Nove, (1982), *An Economic History of the USSR*, London, Revised, Harmondsworth, σ. 48.

¹³⁸ R. W. Davies, at. all., ο.π. σ. 8.

αποκατασταθεί το κίνητρο τους να αυξήσουν την παραγωγή με περισσότερα τρόφιμα.¹³⁹

Στην ουσία οι μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν το 1921 θεωρήθηκαν μία περιορισμένη μεταρρύθμιση. Θεωρήθηκε ότι οι αγρότες θα έβρισκαν τα πλεονάσματα τους μέσω της τοπικής ανταλλαγής ή με την ανταλλαγή τους με καταναλωτικά αγαθά που κατείχαν οι κρατικές υπηρεσίες. Αυτή η μερική υποχώρηση δεν αποδείχθηκε βιώσιμη. Ο Λένιν αργότερα παραδέχθηκε ότι η ιδιωτική αγορά αποδείχθηκε πιο ισχυρή σε σχέση με ότι σχεδίαζε η νεαρή σοβιετική κυβέρνηση.¹⁴⁰ Μετά από λίγους μήνες αυτό που έγινε γνωστό ως Νέα Οικονομική Πολιτική προέκυψε μέσα από τα ερείπια του πολέμου.

Το κεντρικό χαρακτηριστικό της ΝΕΠ ήταν το δικαίωμα των μεμονωμένων αγροτών να πωλούν τα προϊόντα τους ελεύθερα, τοπικά ή σε εθνικό επίπεδο, σε ιδιώτες εμπόρους, απευθείας σε άλλα άτομα ή σε κρατικούς μηχανισμούς. Το εμπόριο αναπτύχθηκε σε εθνική κλίμακα με βάση το μεγαλύτερο μέρος του λιανικού εμπορίου ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Παρατηρούμε, επομένως, μία σειρά από χαρακτηριστικές ιδιομορφίες. Σαφέστατα αυτό ήταν μία σοβαρή υποχώρηση προς τον καπιταλισμό. Υπό την έννοια αυτή παρακολουθούμε τη διαμόρφωση ενός θεσμικού πλαισίου όπου ο έλεγχος των μέσων παραγωγής και της ίδιας της παραγωγής πραγματοποιείται από την κεντρική εξουσία. Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ο J. A. Schumpeter ονομάζει σοσιαλισμό αυτή ακριβώς την εξέλιξη του θεσμικού πλαισίου και θεωρεί ότι οι οικονομικές υποθέσεις της κοινωνίας ανήκουν στη δημόσια σφαίρα και όχι στην ιδιωτική. Παρά το γεγονός ότι στην περίοδο της ΝΕΠ υπάρχει, όπως ήδη αναφέραμε, το δικαίωμα των μεμονωμένων αγροτών να πωλούν τα προϊόντα τους ελεύθερα, έχουμε μία κατάσταση στην οποία προσεγγίζει σε σημαντικό βαθμό τον ορισμό του Schumpeter για τον σοσιαλισμό.¹⁴¹ Αλλά από την άλλη σχεδόν ολόκληρη η βιομηχανία μεγάλης κλίμακας παρέμεινε σε κρατική ιδιοκτησία. Πάντως τα καταστήματα χειροτεχνών και η βιομηχανία μικρής κλίμακας νοικιάζονταν ή πωλούνταν από το κράτος σε μεμονωμένους ιδιοκτήτες και ο κρατικός κλάδος έλαβε εντολή να λειτουργεί με βάση τις αρχές λογιστικού κέρδους και ζημιών και να

¹³⁹ R. W. Davies, (1958), *The Development of the Soviet Burgetary System*, Cambridge, σ. 271 και 280-83. R. W., Davies, (1989a), "Economic and Social Policy in the USSR, 1917-41", *Cambridge Economic History of Europe*, VIII. σ. 1008-11.

¹⁴⁰ R. W. Davies, Mark Harrison, and S. G. Wheatcroft, (ed.), . (1994), *The economic transformation of the Soviet Union, 1913-45*, Cambridge University Press, σ. 8

¹⁴¹ J. A. Schumpeter, (1972), *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, εκδόσεις ΚΕΠΕ, νέα έκδοση ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Αθήναι, σ. 230.

προσαρμόζεται στις ανάγκες της αγοράς. Αυτή η εξέλιξη επιβεβαιώνει ακόμη περισσότερο την άποψη που ήδη αναπτύξαμε πιο πάνω.

Το σύστημα των μισθών αποκαταστάθηκε και επιτρέπεται στις επιχειρήσεις να προσλαμβάνουν και να απολύουν εργαζόμενους σύμφωνα με τις ανάγκες τους. Για τους εργαζόμενους καταργήθηκαν όλοι οι περιορισμοί στην αλλαγή θέσεων εργασίας. Παράλληλα θα έπρεπε να υποστούν όλες τις συνέπειες μιας σημαντικής ανεργίας στις πόλεις. Την ίδια στιγμή η αποκατάσταση της αγοράς συνεπαγόταν την αποκατάσταση της οικονομίας του χρήματος. Ακόμη επιχειρήθηκε από το καλοκαίρι του 1921 το νόμισμα να σταθεροποιηθεί. Παράλληλα υπήρξαν σημαντικές δραστικές μειώσεις σε κάθε είδους κρατικές δαπάνες και αποκαταστάθηκε το φορολογικό σύστημα. Η διαδικασία κορυφώθηκε στη μεταρρύθμιση του νομίσματος το Μάρτιο του 1924.¹⁴²

Ταυτόχρονα, ο φόρος σε είδος στα νοικοκυριά μετατράπηκε σε φόρο σε χρήμα. Η οικονομία της ΝΕΠ ήταν, επομένως, μία μικτή οικονομία, στην οποία η κρατική βιομηχανία εμπορεύεται με την ιδιωτική γεωργία μέσω μιας αγοράς η οποία ήταν εν μέρει σε κρατικά χέρια και εν μέρει σε ιδιωτικά χέρια. Εδώ θα πρέπει να πούμε ότι η αγορά λειτουργούσε εντός συγκεκριμένων περιορισμών. Από τη μία πλευρά, το κράτος απέφυγε τη χρήση του εξαναγκασμού εναντίον των αγροτών. Το κράτος και η αγορά θα έπρεπε να προσφέρουν τιμές στους αγρότες που ήταν διατεθειμένοι να δεχτούν. Από την άλλη πλευρά, επιχειρήθηκαν να επιβληθούν αυστηρά όρια στην ανάπτυξη του καπιταλισμού.¹⁴³

Όλα τα μεγάλα τραπεζικά ιδρύματα, όπως και η βιομηχανία μεγάλης κλίμακας, παρέμειναν κρατικά. Επίσης επιβλήθηκαν αυστηροί όροι στις ξένες επιχειρήσεις, όσες εξ αυτών θα επένδυναν στη σοβιετική βιομηχανία. Το κράτος διατήρησε το μονοπώλιο του στο εξωτερικό εμπόριο, έτσι ώστε όλες οι εισαγωγές να απαιτούν άδεια. Η οικονομία της αγοράς λειτουργούσε μέσα σε ένα αυστηρό πολιτικό πλαίσιο. Παρά το γεγονός ότι υπήρξε μεγάλη ελευθερία συζήτησης, το 1921-22 εδραιώθηκε η μονοκομματική εξουσία του κόμματος των μπολσεβίκων, ενώ έγινε πιο αυστηρή η πειθαρχία μέσα στο κόμμα και δημιουργήθηκε ένα περίπλοκο σύστημα προκαταρκτικής λογοκρισίας. Αυτός ο δρόμος ακολουθήθηκε για άλλα σχεδόν 70 χρόνια.

Μετά την αρχική ατυχία ενός σοβαρού λιμού το 1921-22, ο ρυθμός ανάκαμψης ήταν εξαιρετικά γρήγορος. Μέχρι και το 1928 τόσο η γεωργική όσο και η βιομηχανική

¹⁴² R. W. Davies, Mark Harrison and S. G. Wheatcroft, Ο.π. σ. 9.

¹⁴³ Ο.π. σ. 9.

παραγωγή ξεπέρασαν το επίπεδο πριν από τον πόλεμο. Παρ' όλα αυτά η έκταση της ανάκαμψης αμφισβητήθηκε. Υπάρχουν εκτιμήσεις από τις δυτικές στατιστικές υπηρεσίες που δείχνουν ότι το 1928 το καθαρό εθνικό εισόδημα της Σοβιετικής Ένωσης έφθασε μόλις το 93% του επιπέδου του 1913, ενώ σύμφωνα με τη σοβιετική εκτίμηση έφθασε στο 119% του επιπέδου του 1913. Αν υποθέσουμε ότι η αλήθεια βρίσκεται στη μέση, τότε πράγματι θα πρέπει να έχουμε την ανάκτηση του επιπέδου του 1913 και θα έπρεπε να βρίσκεται λίγο πιο πάνω από αυτό. Στην ουσία υπάρχει μία αναθεωρημένη εκτίμηση σε σχέση με τις δύο που ήδη αναφερθήκαμε, η οποία δείχνει ότι το ποσοστό ήταν 111% και βρίσκεται ανάμεσα στα δύο όρια.¹⁴⁴

Υποδηλώνει ότι το κατά κεφαλήν εισόδημα του πληθυσμού είχε μόλις ανακτηθεί σε προπολεμικό επίπεδο. Πάντως παρά την αξιοσημείωτη ταχύτητα της ανάκαμψης, η νεαρή σοβιετική οικονομία δεν μπόρεσε να φθάσει στο προπολεμικό επίπεδο σε πολλά σημεία. Στο πλαίσιο μιας διεθνούς προοπτικής, η αποκατασταθείσα σοβιετική οικονομία το 1928 ήταν σε μία λιγότερο ευνοϊκή θέση από τη ρωσική Αυτοκρατορία το 1913. Οι άλλες μεγάλες δυνάμεις της εποχής υπέφεραν λιγότερο από τον πόλεμο και τα επακόλουθα του ήταν λιγότερο οδυνηρά σε σχέση με τη σοβιετική οικονομία. Μέχρι το 1928 οι εκβιομηχανισμένες καπιταλιστικές οικονομίες βρίσκονταν στην αιχμή του μεσοπολεμικού εμπορικού κύκλου. Το χάσμα της παραγωγής του κατά κεφαλή του πληθυσμού μεταξύ της σοβιετικής και της δυτικοευρωπαϊκής βιομηχανίας ήταν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο και το χάσμα σε σχέση με τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής είχε διευρυνθεί. Όμως το πιο σημαντικό ήταν ότι λόγω των τεχνολογικών εξελίξεων στη Δύση, και ιδιαίτερα στη Γερμανία και στις Ηνωμένες Πολιτείες, το τεχνολογικό χάσμα μεταξύ της Ρωσίας και των άλλων μεγάλων δυνάμεων ήταν σημαντικά μεγαλύτερο σε σχέση με το 1913.¹⁴⁵

Άμεση ανησυχία υπήρχε στη σοβιετική κυβέρνηση για την πορεία και την αλλαγή της σχέσης μεταξύ της γεωργίας και της βιομηχανίας και γενικότερα, στη σχέση ανάμεσα στην ύπαιθρο και στην πόλη. Αν και η αγροτική παραγωγή είχε ανακάμψει σε σχέση με το προπολεμικό επίπεδο, παρ' όλα αυτά η αγροτική αγορά δεν είχε φθάσει ακόμη στο προπολεμικό επίπεδο, ενώ σε όλη τη δεκαετία του '20 σαφέστατα οι επιδόσεις της αγοράς ήταν χαμηλότερες σε σχέση με το προπολεμικό επίπεδο. Το μερίδιο της γεωργικής παραγωγής που εξέρχεται από το χωριό και πηγαίνει στην αγορά είχε μειωθεί από 22-25% του συνόλου το 1913 σε 16-17% στα μέσα της δεκαετίας του

¹⁴⁴ Ο.π. σ. 9.

¹⁴⁵ Ο.π. σ. 9.

1920. Οι αγορές σιτηρών είχαν μειωθεί λίγο περισσότερο από το ήμισυ του προπολεμικού επιπέδου.¹⁴⁶

Μία σημαντική συνέπεια αυτής της πτώσης ήταν ότι το εξωτερικό εμπόριο δεν βρισκόταν στην κατάσταση του προπολεμικού επιπέδου. Έτσι κατά το οικονομικό έτος 1926-27 οι εξαγωγές ανήλθαν μόλις στο 33% και οι εισαγωγές μόλις στο 38% του επιπέδου του 1913. Η μείωση αυτή, η οποία κατά κύριο λόγο οφείλονταν στην πτώση των εξαγωγών των αγροτικών προϊόντων, είχε αναφορά κυρίως στις αγορές των αγροτικών προϊόντων και ιδιαίτερα των σιτηρών, που ήταν και οι κύριες εξαγωγές στην προεπαναστατική περίοδο. Ακόμη και στο έτος που η ΝΕΠ είχε την καλύτερη επίδοση, οι εξαγωγές σιτηρών ανήλθαν μόλις στο ¼ του επιπέδου του 1913.¹⁴⁷

Προφανώς ένα ερώτημα που ανακύπτει, είναι γιατί μειώθηκαν οι αγορές των αγροτικών προϊόντων; Οι Σοβιετικοί ιστορικοί οι οποίοι ερεύνησαν το θέμα, θεώρησαν ότι τον βασικό ρόλο έπαιξε η αλλαγή της εξωκοινωνικής δομής της υπαίθρου. Η κατάργηση των κτηματομεσιτικών αγροκτημάτων με προσανατολισμό στην αγορά και η έντονη υποχώρηση της κοινωνικοοικονομικής διαφοροποίησης μετά την αγροτική αλλαγή που έγινε μετά το 1917-18, θα πρέπει να είχαν αρνητικές επιπτώσεις στις αγορές.¹⁴⁸

Ένας δεύτερος σημαντικός παράγοντας στην πτώση των αγορών των προϊόντων ήταν το μειωμένο επίπεδο της αγροτικής φορολογίας και η εξάλειψη των ενοικίων γης. Η άμεση φορολογία και τα ενοίκια είχαν μειωθεί από 9.5% στο 4.9% των γεωργικών εισοδημάτων μεταξύ 1913 και 1926-27.¹⁴⁹ Ένας τρίτος παράγοντας ήταν ότι οι εμπορικές συναλλαγές για τα γεωργικά προϊόντα είχαν γενικά επιδεινωθεί σε σύγκριση με το 1913 και αυτό πιθανότατα αποθάρρυνε τους χωρικούς και την παραγωγή τους από τις αγορές αγροτικών προϊόντων. Από τη δεκαετία του 1920 και μετά οι σοβιετικοί οικονομολόγοι όλων των σχολών σκέψης πίστευαν ότι το ψαλίδι θα αποθάρρυνε τους αγρότες να πουλάνε τα προϊόντα τους και θα ενθάρρυνε να διατηρήσουν τη δική τους κατανάλωση.¹⁵⁰

¹⁴⁶ W. Davies (ed.), (1990), *From Tsarism to the New Economic Policy: Continuity and Change in the Economy of the USSR*, London, σ. 110-111.

¹⁴⁷ Ο.π. σ. 324-325 και 331.

¹⁴⁸ Αυτές οι απόψεις όπως και η κριτική που έγινε σ' αυτές βρίσκονται στην εργασία του Davies (1990), και στις σελίδες 112-13 και 361. Κριτική σ' αυτές τις αντιλήψεις έγιναν από τον Harrison.. Βρίσκεται στην εργασία του Davies.

¹⁴⁹ W. Davies, (1990), ο.π. στο ίδιο.

¹⁵⁰ W. Davies, (1990), ο.π. στο ίδιο..

Η αγροτική ζήτηση για τα αγροτικά προϊόντα ήταν ανελαστική ως προς τις τιμές. Αυτό σημαίνει ότι οι όροι του εμπορίου επιδεινώθηκαν και οι αγρότες αναγκάστηκαν να πουλήσουν τα περισσότερα προϊόντα προκειμένου να αποκτήσουν βασικά μεταποιημένα προϊόντα. Οι τεράστιες προσπάθειες ελέγχου αυτής της υπόθεσης ήταν τελικά ανεπιτυχείς. Πάντως αν λάβουμε ως βάση τα ανωτέρω, όποια κι αν είναι η αλήθεια για τους όρους εμπορίου στο σύνολο τους, θα πρέπει να θεωρούμε ότι το ιδιαίτερα χαμηλό επίπεδο των σιτηρών οφείλεται στη χαμηλή τιμή τους σε σχέση με άλλα γεωργικά προϊόντα. Οι αρχές είχαν να αντιμετωπίσουν μία λεπτή ισορροπία. Είναι εμφανές ότι συγκριτικά είχαν την τάση να αυξάνουν τις τιμές των σιτηρών, όπως έκαναν το καλοκαίρι του 1925, αλλά τότε οι αγρότες έτειναν να μεταφέρουν πόρους μακριά από τις βιομηχανικές καλλιέργειες που ήταν απαραίτητες για τη βιομηχανική ανάπτυξη.

Οι αγορές αγροτικών προϊόντων ήταν ασταθείς και ανεπαρκείς. Μόνο δύο συγκομιδές στη δεκαετία του 1920 και συγκεκριμένα εκείνες του 1922 και 1926 διέφυγαν από σοβαρές οικονομικές δυσκολίες οι οποίες προκλήθηκαν από το ανεπαρκές εμπόριο. Αυτές οι διακυμάνσεις οφείλονταν εν μέρει στις ρωσικές κλιματολογικές συνθήκες, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα μεγάλες διακυμάνσεις στη συγκομιδή. Αλλά θα μπορούσε να πει κάποιος ότι οφειλόταν και στις αδυναμίες της οικονομικής πολιτικής. Η διατήρηση της ισορροπίας στην αγορά μεταξύ ενός σχετικά μικρού αριθμού κρατικών επιχειρήσεων και 25 εκατομμυρίων αγροτικών νοικοκυριών, αποδείχθηκε ένα λεπτό καθήκον. Ωστόσο, πίσω από τις διαδοχικές κρίσεις υπήρξε ένα θεμελιώδες δίλημμα. Από τη μία πλευρά, οι νεαρές σοβιετικές αρχές ανησυχούσαν διαρκώς για τον κίνδυνο να υποβόσκουν αδυναμίες και, επομένως, να είναι ανεπαρκής η σοβιετική βιομηχανία τροφίμων στο σύνολο της. Από την άλλη, η άμεση διάθεση των ίδιων αρχών να αυξήσουν το μερίδιο των διαθέσιμων πόρων στη βιομηχανία απειλούσε συνεχώς την οικονομική βάση των σχέσεων μεταξύ του καθεστώτος και των χωρικών.¹⁵¹

Όλα αυτά τα θέματα ήρθαν στην επιφάνεια με την κρίση των σιτηρών το 1927-28. Τον Οκτώβριο έως και τον Δεκέμβριο του 1927 οι αγρότες πούλησαν μόνο τα μισά σιτηρά τους στους επίσημους οργανισμούς συλλογής σιτηρών, όπως και τους ίδιους μήνες του 1926. Μέχρι και το 1987, οι σοβιετικοί ιστορικοί, αντανακλώντας τη σύγχρονη εποχή της περιόδου του Στάλιν, απέδωσαν την αποτυχία στην αδυναμία να

¹⁵¹ R. W. Davies, M. Harrison and S. G. Wheatcroft, (1994), ο.π. στο ίδιο.

προμηθεύσουν δημητριακά στην επαναστατική κοινωνικοοικονομική διάρθρωση της γεωργίας, σε συνδυασμό με το σαμποτάζ των κουλάκων. Αντίθετα, ορισμένοι δυτικοί ιστορικοί της πολιτικής αντιμετώπισαν τις ελλείψεις των δημητριακών ως απλά μία απλώς τεχνητή κρίση, αξιοποιημένη από τον Στάλιν σαν μία πρόφαση προκειμένου να πάρει σκληρά μέτρα εναντίον των χωρικών.¹⁵²

Κάποιοι δυτικοί οικονομικοί ιστορικοί ερμήνευσαν με περισσότερη έμφαση την ουσιαστική αύξηση στη βιομηχανική επένδυση κατά τη διάρκεια του οικονομικού έτους 1926-27. Η αύξηση ήταν συγκεκριμένα ταχύτατη στις βιομηχανίες κεφαλαιουχικών αγαθών, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει μία αντίστοιχη απόδοση στην κοινωνία σε βιομηχανικά καταναλωτικά αγαθά.¹⁵³

Άλλοι δυτικοί οικονομικοί ιστορικοί θεώρησαν την κρίση ως συνέπεια, πρωτίστως, των λανθασμένων πολιτικών τιμής οι οποίες είχαν τις ρίζες τους στις στάσεις της κυβέρνησης των μπολσεβίκων απέναντι στην αγορά.¹⁵⁴ Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα, που θα μπορούσε να ενισχύσει αυτή την άποψη, αναφέρεται η μείωση των τιμών λιανικής πώλησης στη βιομηχανία την άνοιξη του 1927. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να συμβάλλει στην ένταση έλλειψης αγαθών στην ύπαιθρο και έτσι συνέβαλλε στην απροθυμία των αγροτών να πουλήσουν τα σιτηρά τους. Υπάρχει η άποψη ότι η επέκταση των πόρων που αφιερώθηκαν στη βιομηχανία, όσο και οι λανθασμένες πολιτικές τιμών συνέβαλλαν αποφασιστικά στο να επιδεινώσουν την κρίση.¹⁵⁵ Η δραματική κρίση των σιτηρών απεικόνιζε τη γενική εικόνα της ΝΕΠ. Η ΝΕΠ είχε αποδειχθεί επιτυχής στην προσπάθεια της αναζωογόνησης της οικονομίας στο αντίστοιχο προπολεμικό επίπεδο. Αλλά θα μπορούσε να αποτελέσει ένα αποτελεσματικό πλαίσιο για τη βιομηχανία της Σοβιετικής Ένωσης, για την επίτευξη του στόχου που έγινε αποδεκτός από όλες τις πτέρυγες του Κομμουνιστικού Κόμματος, με την προϋπόθεση να φτάσει και να ξεπεράσει τις προηγμένες χώρες του καπιταλιστικού κόσμου.

Βέβαια υπήρχαν προσεγγίσεις γύρω από το ζήτημα της ΝΕΠ που επιχείρησαν και να το ερμηνεύσουν. Σε μια προσέγγιση θεωρήθηκε ότι η ΝΕΠ περιόρισε τις δυνάμεις της αγοράς σε μεγάλο βαθμό, ακόμη και στα χρόνια της δεκαετίας του 1920, όταν

¹⁵² R. Conquest, (1986), *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror Famine*, London, 87-93.

¹⁵³ E. H. Carr and R. W. Davies, (1969), *Foundations of a Planned Economy, 1926-1929*, vol. 1, London, σ. 291-292, 773-775 και πίνακας .18.

¹⁵⁴ A. Nove, (1982), *An economic History of the USSR*, London, 1969, revised Harmondsworth, σ. 138-142.

¹⁵⁵ R. W. Davies, M. Harrison and S.G. Wheatcroft, (1994), ο.π. σ. 12.

στον ιδιωτικό τομέα επιτράπηκε μεγαλύτερη ελευθερία. Οι κεντρικοί έλεγχοι τιμών, οι οποίοι λειτουργούσαν από το 1923, και η λεπτομερής διαχείριση των επενδύσεων σήμαινε ότι η αποτελεσματική κατανομή των πόρων ήταν αδύνατη. Θεωρήθηκε ακόμη ότι η επανάσταση των μπολσεβίκων ήταν ένα αντιδραστικό γεγονός, το οποίο ανέτρεψε την άνοδο του δημοκρατικού καπιταλισμού. Από τη δεκαετία του 1920, οι συνθήκες οικονομικής ανάπτυξης φαίνεται να ήταν μάλλον δυσμενείς. Αυτή η άποψη έγινε αποδεκτή και από Ρώσους οικονομολόγους στη δεκαετία του 1990, οι οποίοι θεώρησαν ότι από τον Γκορμπατσόφ (Gorbachev) και μετά η Ρωσία θα έπρεπε να μετατραπεί σε μία καπιταλιστική χώρα και ο λόγος ήταν ότι δεν είναι δυνατός ο «Τρίτος Δρόμος» ανάμεσα στον καπιταλισμό και στον συγκεντρωτικό κρατικό σοσιαλισμό. Για άλλους, η τελευταία ευκαιρία για μία επιτυχημένη ανάπτυξη της ρωσικής οικονομίας χάνεται στο βάθος της δεκαετίας του 1920.

Ακόμη μία μικρή ομάδα ιστορικών θεώρησε ότι η οικονομία της ΝΕΠ ήταν εγγενώς ασταθής όχι τυφλή, ενώ άλλοι πίστευαν ότι η παγκόσμια οικονομία εξελίσσεται από τον ιδιωτικό καπιταλισμό σε μορφές αυταρχικού σχεδιασμού και ότι στο πλαίσιο αυτό υπήρξε έλλειψη συμβατότητας ανάμεσα στις αρχές της ΝΕΠ και των αρχών του σχεδιασμού. Αυτή η γενική άποψη για τις συγκεκριμένες σοβιετικές σχέσεις της δεκαετίας του 1920, υποστηρίζεται και από Ρώσους σύγχρονους ιστορικούς. Μία άλλη αντίληψη αξιολογεί πολύ δυναμικά τις δυνατότητες της ΝΕΠ, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η απειλή της καθυστέρησης, ο απειλητικός κίνδυνος του πολέμου και η αστάθεια της αγοράς προκαλούν πολύ σοβαρές αμφιβολίες για την αποτελεσματικότητα αυτής της παραλλαγής. Τέλος, μία άλλη ομάδα ιστορικών θεωρεί σε πρόσφατες δυτικές συζητήσεις ότι η ΝΕΠ ήταν συμβατή με μία επιτυχή μακροχρόνια ευημερία.¹⁵⁶ Δεν θα προχωρήσω σε περαιτέρω ανάλυση και κατάθεση απόψεων διότι η περίοδος που αναφέρω αποτελεί προϋπόθεση για την περίοδο που θα εξετάσω και όχι αυτοσκοπός και αποκλειστικότητα και, έτσι, οι πληροφορίες που καταθέτω θεωρώ ότι είναι επαρκείς.

¹⁵⁶ Ο.π. σ. 12-13. Αναπτύσσονται συγκεκριμένες αστικές και μη αντιλήψεις που προσπαθούν να ερμηνεύσουν τη συγκεκριμένη περίοδο. Προφανώς κάποιες από αυτές είναι απολογητικές του καπιταλιστικού συστήματος και, ενδεχομένως, εχθρικές της Οκτωβριανής επανάστασης. Αυτό το γεγονός δείχνει τη σημασία της ερμηνείας εκείνης της περιόδου και την ανάγκη για μία ουσιαστική προσέγγιση του φαινομένου χωρίς να αποσπάται το ουσιαστικό μέρος, δηλαδή του τι αντιπροσώπευε η Οκτωβριανή Επανάσταση, ανεξαρτήτως από τα τελικά αποτελέσματα. Οι αντιλήψεις αυτές, λόγω της απολογητικής τους, είναι μονομερείς και χάνουν την ουσία των προσπαθειών της συγκεκριμένης εποχής.

Ανεξάρτητα από τις αρχές των προβλέψεων του κεντρικού σχεδίου, ο κρατικός έλεγχος στην οικονομία ήταν περιορισμένος. Οι βιομηχανίες μεγάλης κλίμακας γρήγορα άρχισαν να οργανώνονται σε τραστ, συγκεντρώνοντας την παραγωγικότητα των επιχειρήσεων στην ίδια τη βιομηχανία. Αυτά τα τραστ είχαν σε μεγάλο βαθμό μία ανεξαρτησία. Είχαν την ευθύνη απέναντι στον νόμο και χρειάστηκαν να καλύψουν το κόστος τους πάνω σε μία εμπορική βάση. Από τα μέσα του 1923 υπήρχαν 478 τέτοια τραστ, συμπεριλαμβανομένων και 56 με ύφασμα και 45 με παραγωγικά προϊόντα. Από αυτά τα 133 ήταν ονομαστικά συντονισμένα στο VSNKh και 345 στο τοπικό *sonparkhozy*. Αργότερα και το 1923 ο αριθμός των τραστ μειώνεται.¹⁵⁷ Το εσωτερικό εμπόριο προσεγγίστηκε από κρατικά εμπορικά όργανα, τα οποία ήταν σχετικά λίγα, όπως και οι ιδιώτες έμποροι.

Επομένως, η NEP νομιμοποίησε το ιδιωτικό εμπόριο, απελευθέρωσε τις τιμές, μείωσε τον ρόλο του κεντρικού σχεδιασμού και το 1924 σταθεροποίησε την αξία του νομίσματος.¹⁵⁸ Η κυβέρνηση των μπολσεβίκων κατανόησε τα βασικά προβλήματα στην πολιτική της τόσο στον τομέα της γεωργίας όσο και στον τομέα διανομής. Δεν έρχονταν αρκετά τρόφιμα από την ύπαιθρο ώστε να υποστηρίξουν τον αστικό πληθυσμό και δεν υπήρχαν επαρκείς πόροι από την γεωργία για την χρηματοδότηση της εκβιομηχάνισης. Ο Nove αναφέρει έναν πρώην Μενσεβίκο ο οποίος πήρε μέρος σε μια συζήτηση το 1923 σχετικά με τα διδάγματα από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Την περίοδο αυτή εξακολουθούσαν ακόμη να διεξάγονται ελεύθερες συζητήσεις. Σύμφωνα με τα διδάγματα αυτά, η εμπειρία της ρωσικής επανάστασης δείχνει ότι η κρατικοποίηση του μικρού εμπορίου έπρεπε να είναι η τελευταία φάση της επανάστασης και όχι η πρώτη.¹⁵⁹

Σύμφωνα με τη NEP, η κατάσταση της γεωργικής παραγωγής αντικαταστάθηκε από ένα προοδευτικό φόρο, που αυξήθηκε από 5% σε 17%. Το ιδιωτικό εμπόριο νομιμοποιήθηκε και οι αγρότες είχαν τη δυνατότητα να πωλούν την παραγωγή τους σε οποιονδήποτε αγοραστή. Η βιομηχανία μεγάλης κλίμακας ήταν υπεύθυνη για το 75% της βιομηχανικής παραγωγής και παρέμεινε εθνικοποιημένη, όπως, επίσης, οι μεταφορές, οι τράπεζες και το εξωτερικό εμπόριο. Το ξένο κεφάλαιο ωστόσο είχε μία μικρή συμμετοχή που έφθανε στο 1% της βιομηχανικής παραγωγής και η παραγωγή

¹⁵⁷ R. Munting, ο.π. σ. 49.

¹⁵⁸ St Fischer, ο.π. σ. 224.

¹⁵⁹ A. Nove, ο.π. σ. 70.

συνεχίστηκε από τις ξένες επιχειρήσεις μέχρι το 1928.¹⁶⁰ Ορισμένες εθνικοποιημένες επιχειρήσεις είχαν εκμισθωθεί σε ιδιώτες και σε συνεταιρισμούς, και οι μικρότερες επιχειρήσεις είχαν αποεθνικοποιηθεί. Οι μικρής κλίμακας επιχειρήσεις κυριαρχούνταν από τον ιδιωτικό τομέα. Υπ' αυτήν την έννοια έχουμε μία μεγάλη διανομή στον βιομηχανικό τομέα ανάμεσα στην πόλη και στην ύπαιθρο, συμπεριλαμβανομένης και της γεωργίας. Φυσικά, μαζί με τη διανομή των αγαθών τα οποία παράγονται από κρατικές επιχειρήσεις¹⁶¹

Αυτές οι διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις έλαβαν χώρα σε ένα πλαίσιο αύξησης του πληθωρισμού. Η κρατική τράπεζα ιδρύθηκε το 1921 και έτσι ένα νόμισμα με το όνομα *chewonets*, το οποίο υποστηριζόταν από τον χρυσό, εισήχθη το 1922.¹⁶² Ωστόσο, το σοβιετικό ρούβλι παρέμεινε ως νόμιμο χρήμα και ο πληθωρισμός του συνεχίστηκε, με αποτέλεσμα το Υπουργείο Εξωτερικών να εκδώσει σημειώσεις για να καλύψει το έλλειμμα.¹⁶³ Για τουλάχιστον δύο χρόνια, υπήρχαν παράλληλα χάρτινα νομίσματα. Αποδεικνύεται ότι η ποσότητα του νομίσματος αυξάνεται κατά μέσο όρο στο 49% ανά μήνα ανάμεσα στον Δεκέμβριο του 1921 και τον Ιανουάριο του 1924, με τις τιμές να αυξάνονται κατά μέσο όρο στο 57% και στο 213% στον τελευταίο μήνα του υπερπληθωρισμού.¹⁶⁴ Ίσως και εδώ να χρειαζόταν μια ευρύτερη αναφορά στο ρόλο της πίστης και γενικότερα του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Τα τραπεζικά και οι άλλες επιχειρήσεις δανείζονται από τις εμπορικές τράπεζες, εκδίδουν μετοχές, εκδίδουν ομολογιακά δάνεια. Επομένως τίθεται το ερώτημα: Αν ναι ποιοι τις (τα) αγοράζουν, τι ρόλο παίζουν οι χρηματαγορές, **αν υπάρχουν**, κλπ.; Πώς αλλάζουν όλα αυτά όταν επιβάλλεται το 1^ο πεντάχρονο πλάνο και η κολεκτιβοποίηση του αγροτικού τομέα; Θα περιοριστώ όμως σε αυτά διότι ο σκοπός της έρευνας αφορά μία διαφορετική περίοδο. Μία τέτοια απόπειρα θα μπορούσε να εκτροχιάσει τον σκοπό της.

Η σταθεροποίηση πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 1924 και βασίζεται εν μέρει στην βελτίωση της δημοσιονομικής απόδοσης. Ο προϋπολογισμός για το οικονομικό

¹⁶⁰ St. Fischer, ο.π. σ. 224.

¹⁶¹ Ο.π. σ. 225.

¹⁶² Ο.π. σ. 225.

¹⁶³ Jacek Rostowski and Judith Sharipo, (1992), Secondary currencies in the Russian hyperinflation and stabilization of 1921-24. Centre for Economic Performance, London School of Economics, January, Mimeo. Επιχειρούν να αναλύσουν τον Σοβιετικό υπερπληθωρισμό και την σταθεροποίηση μέσα από μία διττή προσέγγιση του νομίσματος που χρησιμοποιεί η Σοβιετική Ένωση, με τη λογική ώστε να μπορέσει να σταθεροποιηθεί σε ένα αμελητέο κόστος παραγωγής.

¹⁶⁴ Philip Cagan, (1956), The monetary dynamics of hyperinflation. In Studies in the quantity theory of money, ed. Milton Friedman, Chicago: University of Chicago Press.

έτος 1924 με έναρξη τον Οκτώβρη του προηγούμενου έτους, ήταν σχεδόν ισοσκελισμένος, με την βοήθεια ειδικών φόρων κατανάλωσης, που απορρέουν από τα έσοδα, τον πλούτο και ποικίλους άλλους φόρους, και ο προϋπολογισμός ήταν πλεονασματικός το επόμενο οικονομικό έτος. Την ίδια στιγμή θεωρήθηκε ότι ο προϋπολογισμός ήταν ασύμμετρος όταν η σταθεροποίηση πραγματοποιήθηκε το Μάρτιο του 1924 αλλά σ' αυτόν τον υπολογισμό δεν εμφανίζονται στοιχεία για δημοσιονομικό έλλειμμα του ΑΕΠ. Στο τελευταίο τρίμηνο του 1923, τα τραπεζογραμμάτια που κυκλοφορούσαν ανέρχονταν σε λιγότερο από το 25% των συνολικών φορολογικών εσόδων και λιγότερο από το 10% των συνολικών κρατικών εσόδων, υποδεικνύοντας ένα προϋπολογισμό σε πολύ καλύτερη κατάσταση απ' ότι άλλες χώρες.¹⁶⁵ Πάντως τον Απρίλιο του 1924, η συναλλαγματική ισοτιμία των ρουβλιών αποκαταστάθηκε στην προπολεμική ισοτιμία του έναντι του δολαρίου, αν και το ρούβλι δεν ήταν μετατρέψιμο σε χρυσό ή σε συνάλλαγμα.¹⁶⁶

Η ΝΕΡ οδήγησε σε ανάκαμψη την παραγωγή. Το εθνικό εισόδημα, οι βιομηχανίες και η γεωργική παραγωγή το 1928 υπολογίστηκαν σε ένα ποσοστό πάνω από το 10% σε σχέση με το 1913. Ωστόσο, τόσο για ιδεολογικούς λόγους, όπως για παράδειγμα το γεγονός ότι υπήρχε τεράστια απέχθεια για τους μεσάζοντες, όσο επειδή υπήρχε ακόμη αμφιβολία για την ικανότητα της κυβέρνησης να εξάγει επαρκείς πόρους για την εκβιομηχάνιση από τον γεωργικό τομέα στο πλαίσιο της ΝΕΡ, οι Μπολσεβίκοι άρχισαν να απομακρύνονται σταδιακά από τη μικτή οικονομία, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί, από το 1925.

Από το 1924 έως το 1927 δημιουργήθηκε ένα πλαίσιο με έντονη συζήτηση για την οικονομική πολιτική, η οποία τελικά ολοκληρώθηκε με την έγκριση του πρώτου πενταετούς προγράμματος εκβιομηχάνισης το 1928. Ο Μπουχάριν υποστήριξε ότι η συμμαχία ανάμεσα στους εργάτες και στους αγρότες στην περίοδο της ΝΕΡ, θα έπρεπε να συνεχιστεί, επιτρέποντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, στους αγρότες και στην οικονομία να αυξηθούν μέσα στο σοσιαλισμό. Ο Πρεομπραζένσκι (Preobrazhensky) υποστήριξε μία πολύ επιθετική πολιτική απέναντι στους αγρότες. Ο Στάλιν αρχικά εμφανίστηκε να έχει μία θετική θέση για την ήπια προσαρμογή του προγράμματος και δεν υπάρχει κάτι που να δείχνει πως τελικά έφτασε στην τελική του θέση μέχρι το 1928.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Rostowski-Sharipo, ο.π. στο ίδιο.

¹⁶⁶ St. Fischer, ο.π. σ. 225.

¹⁶⁷ Nove, (1989), ο.π., σ. 112-113. Επίσης Gregory-Stuart, ο.π. κεφ. 4.,

Ο ιδιωτικός τομέας περιορίστηκε πολύ γρήγορα και αυτό δεν αντανάκλα μόνο την εξαφάνιση του Nerpen, αλλά και τη κολεκτιβοποίηση της γεωργίας, η οποία δεν αποτελούσε μέρος του πρώτου πενταετούς προγράμματος. Ανάμεσα στο 1930 και στο 1936, αυτό που κυριαρχούσε σε όλη την γεωργία στην ουσία ήταν ο κολεκτιβισμός. Το κράτος κατάφερε να προμηθευτεί περισσότερη τροφή από τον γεωργικό τομέα, αν και η παραγωγή των σιτηρών δεν είχε αυξηθεί και ο κτηνοτροφικός πληθυσμός μειώθηκε κατά το ήμισυ καθώς οι αγρότες προτιμούσαν να το καταναλώνουν.¹⁶⁸ Οι συνέπειες της κολεκτιβοποίησης ήταν καταστροφικές.¹⁶⁹ Εκατομμύρια άνθρωποι πέθαναν από τον λιμό του 1933. Υπολογίζεται ότι ακόμη και 6 εκατομμύρια αγρότες, ενδεχομένως, να έχουν πεθάνει ως αποτέλεσμα της κολεκτιβοποίησης. Βέβαια υπάρχουν και συγκαταθέσεις που το ενισχύουν όλο αυτό. Στο πλαίσιο αυτού του ισχυρισμού έχουμε την άποψη του Swianiewicz ο οποίος υποστήριξε ότι 3.5 εκατομμύρια αγρότες στάλθηκαν στα γκουλάγκ, 3.5 εκατομμύρια επανεγκαταστάθηκαν και 3.5 εκατομμύρια πέθαναν κατά τη διάρκεια της κολεκτιβοποίησης.¹⁷⁰

Την ίδια στιγμή η βιομηχανική παραγωγή αυξανόταν περισσότερο από 10% το χρόνο. Έχουμε αναλύσεις που δείχνουν ότι έχουμε μία επίδραση του Tanzi με βάση την οποία αποζημιώνονται για την απώλεια των εσόδων αλλά, όμως, δεν έχουμε και τα ανάλογα στοιχεία τα οποία θα τεκμηριώναν αυτή την εξέλιξη.¹⁷¹ Σύμφωνα με τους όρους της οικονομικής σταθεροποίησης, το Υπουργείο Οικονομικών είχε τη δυνατότητα να πωλεί ασημένιο νόμισμα, το κόστος παραγωγής του οποίου ήταν το μισό της αξίας της προηγούμενης φάσης. Η σταθεροποίηση του πληθωρισμού και η ταχεία ανάπτυξη είχε σημαντική και εκτεταμένη εφαρμογή.

Από το 1927 ο Στάλιν (Stalin) ήταν ήδη η κυρίαρχη μορφή στη σοβιετική πολιτική. Η αντίδραση του Στάλιν απέναντι στην κρίση των σιτηρών ήταν σταθερή και απρόσωπη. Η ανάδυση μέτρων τον χειμώνα του 1927-28 ήταν εντυπωσιακά διαφορετική από τις μεθόδους με τις οποίες μία παρόμοια κρίση αντιμετωπίστηκε μόλις δύο χρόνια νωρίτερα, δηλαδή το 1925. Το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1925, την πρώτη ουσιαστική δημιουργία κεφαλαίων μετά την επανάσταση κατέληξε σε μία σημαντική αύξηση της ζήτησης και σε σοβαρές ελλείψεις αγαθών. Οι αγρότες

¹⁶⁸ St. Fischer, ο.π. σ. 226.

¹⁶⁹ Nove, κεφ. 7.

¹⁷⁰ Gregory-Stuart, ο.π. s. 111.

¹⁷¹ S. S. Katzenellenbaum, (1925), Russia currency and banking, 1914-1924, London: P. S. King & Son, σ. 148.

αντιμετώπισαν άδεια ράφια και μείωσαν τις πωλήσεις σιτηρών. Το κράτος αντέδρασε με την αύξηση της τιμής των σιτηρών και των πόρων που παρασχέθηκαν στη βιομηχανία, έτσι ώστε να αποκατασταθεί η ισορροπία στην αγορά. Στα τέλη του 1927, ωστόσο, οι αρχές διατηρούσαν την τιμή των σιτηρών σταθερή και δημιούργησε προϋποθέσεις επιστράτευσης για χάρη της εκβιομηχάνισης. Η ανάδυση των μέτρων στις αρχές του 1928 περιλάμβαναν την εκτεταμένη χρήση του εξαναγκασμού για την απόκτηση των σιτηρών. Όπως έγινε και στον εμφύλιο πόλεμο, οι αρχές προσπάθησαν αποτυχημένα να κερδίσουν την υποστήριξη μαζικά από τους αγρότες εναντίον των κουλάκων. Αυτή ήταν η αρχή του τέλους της ΝΕΠ.¹⁷²

Όλες οι πτέρυγες του κομμουνιστικού κόμματος δεσμεύτηκαν να προχωρήσει η χώρα στην εκβιομηχάνιση και ως συνέπεια να προχωρήσει στην οικοδόμηση μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας στο πλαίσιο των σοβιέτ και των εργοστασιακών συμβουλίων. Προφανώς αναπτύχθηκε μία ιδεολογική διαμάχη, αλλά η κατάληξη συνδέεται με την τελική εφαρμογή ενός οικονομικού και πολιτικού σχεδίου που οδήγησε σε συγκεκριμένα αποτελέσματα. Έτσι, για παράδειγμα, ο Μπουχάριν και οι σύντροφοι του πρότειναν ένα σοσιαλισμό με σχέσεις αγοράς. Οι αγρότες θα μπορούσαν να κερδίζουν στο πλαίσιο μιας συνεταιριστικής αγροτικής οικονομίας με αυστηρά εθελοντικά μέτρα. Ο Τρότσκι (Trotsky) και οι σύντροφοι του θεωρούσαν ότι η πλήρης οικοδόμηση του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ δεν θα μπορούσε να εξασφαλιστεί μέχρις ότου η προλεταριακή επανάσταση φθάσει την ανάπτυξη των ανεπτυγμένων χωρών. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Τρότσκι, ο σοσιαλιστικός τομέας της οικονομίας θα μπορούσε να επιβιώσει μόνο αν το κόμμα υποστήριζε τη βιομηχανική ανάπτυξη και μόνο αν διεξήγαγε ένα αποφασισμένο αγώνα ενάντια στο ιδιωτικό εμπόριο και στο κεφάλαιο και ενάντια στον ασήμαντο καπιταλισμό των κουλάκων στην ύπαιθρο. Πάντως ο Τρότσκι και οι σύντροφοι του, ως αριστερή αντιπολίτευση, δεν αρνήθηκαν να διατηρηθεί η οικονομία της αγοράς.¹⁷³

Μέχρι το 1927 ο Στάλιν είχε συμμαχήσει με τον Μπουχάριν. Αλλά το 1927 και μετά οδηγήθηκαν σε ένα πρόγραμμα πιο φιλόδοξο για την εκβιομηχάνιση και το οποίο ήταν ασύμβατο με την οικονομία της ισορροπίας της αγοράς. Κατά τη διάρκεια των 13 ετών μεταξύ 1928-41, στην οικονομική πολιτική κυριαρχούσε η συνολική προσπάθεια να καλύπτονται εκείνες οι ανάγκες ώστε η Σοβιετική Ένωση να μπορέσει να ξεπεράσει τις καπιταλιστικές χώρες σε επίπεδο παραγωγής και τεχνολογίας και σε

¹⁷² R. W. Davies, Mark Harrison and S. G. Wheatcroft, ο.π. σ. 14.

¹⁷³ Ο.π. σ. 14.

στρατιωτικό εξοπλισμό. Παράλληλα, θεωρήθηκε ως προϋπόθεση να επιτευχθεί αυτή η προσπάθεια, ώστε να υπάρχει και η επιτυχία του σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα. Σε αντίθεση με το πρόγραμμα του Τρότσκι και της αριστερής αντιπολίτευσης, η εκβιομηχάνιση του Στάλιν περιέλαβε και τη χρήση του εξαναγκασμού εναντίον των χωρικών και την ενίσχυση της πολιτικής δικτατορίας. Παράλληλα, αυτά τα χρόνια έχουμε τη σταθεροποίηση της ιεραρχίας του καθεστώτος και των κυρίαρχων προνομίων από μία ελίτ του κόμματος και της κρατικής γραφειοκρατίας.¹⁷⁴

Στο πλαίσιο της εκβιομηχάνισης δίνεται μία ισχυρή έμφαση στα κεφαλαιουχικά αγαθά των βιομηχανιών, προκειμένου αυτή να προχωρήσει με ταχείς ρυθμούς. Τα διαδοχικά σχέδια του πρώτου πενταετούς πλάνου και τα ετήσια πλάνα γινόντουσαν όλο και πιο φιλόδοξα. Το αποκορύφωμα υπήρξε στο XVI συνέδριο του κομμουνιστικού κόμματος το 1930, το οποίο ενέκρινε πολύ υψηλά πενταετή πλάνα για τις βασικές βιομηχανίες. Αυτοί οι στόχοι δεν επιτεύχθηκαν κατά το οικονομικό έτος 1932-33 όπως είχαν προγραμματιστεί, αλλά μερικά χρόνια αργότερα και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα έτη 1928 και 1929 η χρήση του εξαναγκασμού από το κράτος αντικατέστησε την αγορά σε σχέση με τους χωρικούς. Η ανάδυση των μέτρων στις αρχές του 1928 έγιναν ένα μόνιμο μέτρο για το μέλλον του συστήματος. Από το φθινόπωρο του 1929 έχουμε και τη βίαιη κολεκτιβοποίηση της αγροτικής παραγωγής, η οποία ενίσχυσε τον κρατικό έλεγχο πάνω στην αγροτική παραγωγή. Επιπλέον, η κολεκτιβοποίηση συνδέθηκε με την μαζική εκτόπιση εκατοντάδων και χιλιάδων κουλάκων.¹⁷⁵

Ταυτόχρονα, η αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής και της κατασκευής αφορούσε την ταχεία επέκταση του αστικού εργατικού δυναμικού. Η ροή του χαρτονομίσματος αυξήθηκε, μαζί με την ικανοποίηση υψηλότερων μισθών. Οι τιμές άρχισαν να αυξάνονται, αλλά ο πληθωρισμός συγκρατήθηκε εν μέρει μέσω των ελέγχων των τιμών. Τα ιδιωτικά καταστήματα και οι εμπορικές υπηρεσίες ανελήφθησαν από το κράτος για τη διευκόλυνση του. Με την κατάρρευση της αγοράς του 1929 εισήχθη ένα σύστημα διανομής στις πόλεις, σύμφωνα με τις πρακτικές του εμφυλίου πολέμου. Ο ρυθμός συνεχίστηκε μέχρι το 1935. Όπως και στον εμφύλιο πόλεμο, τα τρόφιμα πωλούνταν επίσης εκτενώς από τους αγρότες στην ελεύθερη αγορά, με εν μέρει νόμιμη πώληση και εν μέρει παράνομη πώληση σε πολύ υψηλότερες τιμές.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Ο.π. σ. 15.

¹⁷⁵ Ο.π. σ. 15.

¹⁷⁶ Ο.π. σ. 15

Με τον τρόπο αυτό διανεμήθηκε ο διαθέσιμος εφοδιασμός σε καταναλωτικά αγαθά και τρόφιμα στον παλιό και νέο αστικό πληθυσμό, με αποτέλεσμα η κατά κεφαλή κατανάλωση στις πόλεις να μειωθεί αναγκαστικά. Στο εσωτερικό της βιομηχανίας, ένα στοιχειώδες σύστημα φυσικών ελέγχων υπήρχε ήδη στη δεκαετία του 1920. Αυτό επεκτάθηκε σταδιακά και την περίοδο 1928-30. Το αποτέλεσμα ήταν ότι όλα τα κεφαλαιουχικά αγαθά και οι πρώτες ύλες διατέθηκαν φυσικά. Στη βιομηχανία και στις πόλεις γενικά πολλοί αστοί μηχανικοί, οικονομολόγοι και άλλοι ειδικοί, οι οποίοι θεωρούνταν ύποπτοι να αντισταθούν σ' αυτές τις πολιτικές, συνελήφθησαν και κατηγορήθηκαν για δολιοφθορά. Σ' αυτή την περίοδο οι ουτοπικές, προς το παρόν, αντιλήψεις μιας αναδυόμενης σοσιαλιστικής τάξης με επικεφαλής οικονομολόγους και γενικά αξιωματούχους ανακοίνωναν ότι σύντομα θα ολοκληρωθεί η μετάβαση προς τον σοσιαλισμό. Προφανώς, αυτό συνεπάγεται ότι θα δημιουργούνταν μία οικονομία χωρίς χρήματα και νομισματικές ανταλλαγές και το εμπόριο θα είχε αντικατασταθεί από τη φυσική ανταλλαγή των προϊόντων.¹⁷⁷

Η οικονομική πολιτική και η πρακτική αποτελούσαν το ένα μέρος, ενώ συνεχίστηκαν οι συνεχείς προσπάθειες κατά τη διάρκεια του 1931 και του 1932 για την επίτευξη των υπερβολικά φιλόδοξων στόχων, οι οποίοι εγκρίθηκαν τον Ιούλιο του 1930. Μέχρι το 1932 ο αριθμός των απασχολούμενων στη βιομηχανία μεγάλης κλίμακας υπερδιπλασιάστηκε και ο αντίστοιχος αριθμός των απασχολούμενων στον τομέα των κατασκευών τετραπλασιάστηκε συγκρινόμενος με το έτος 1928. Το νόμισμα εξακολουθούσε να εκδίδεται σε σημαντικές ποσότητες, ώστε να μπορεί να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της χρηματοδότησης στο πλαίσιο αυτής της σημαντικής επέκτασης που πραγματοποιούνταν. Όμως τα βιομηχανικά έργα χρειάστηκαν πολύ περισσότερα κεφάλαια για να πραγματοποιηθούν και να ολοκληρωθούν σε σχέση με ότι είχε προγραμματιστεί και η πίεση που επιβάρυνε τη βιομηχανία με τα υπερβολικά φιλόδοξα σχέδια, στην ουσία οδήγησε σε μεγάλη αναταραχή. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα, η βιομηχανική παραγωγή να αυξάνεται με λιγότερο ταχείς ρυθμούς το 1931 και το 1932 σε σχέση με ότι συνέβαινε τα προηγούμενα χρόνια. Στη γεωργία, οι εκτεταμένες αγροτικές αναταραχές τον Φεβρουάριο του 1930, συνδύαζαν μια προσωρινή αποχώρηση από τις συλλογικές κατευθύνσεις. Μέχρι το τέλος του 1932, πάνω από το 60% όλων των αγροτικών νοικοκυριών είχαν ενταχθεί σε συλλογικές εκμεταλλεύσεις. Το κράτος

¹⁷⁷ Ο.π. σ. 15-16.

εξακολουθούσε να επιβάλλει τόσο τις συλλογικές εκμεταλλεύσεις, όσο ακόμη και στα μεμονωμένα νοικοκυριά να παραδίδουν πολύ μεγάλες ποσότητες σιτηρών και άλλων προϊόντων για καθαρά ονομαστική πληρωμή και δεν προσέφερε ουσιαστικά κανένα οικονομικό κίνητρο στους αγρότες ώστε να συνεργαστούν στο πλαίσιο μιας συλλογικής γης.¹⁷⁸

Μέχρι αυτή την περίοδο που αναφερόμαστε, οι πολιτικές δεν περιλαμβάνουν σημαντική απόκλιση από την προηγούμενη περίοδο. Ήδη κατά τη διάρκεια 1930-32 επιχειρήθηκε σταδιακά μία προσπάθεια να αντιμετωπιστεί η περίοδος με περισσότερο ρεαλιστικό τρόπο. Έτσι την άνοιξη του 1932 πάρθηκαν μέτρα χαλάρωσης, τα οποία όμως δεν ήταν αρκετά για να αντιμετωπιστεί η κατάσταση της οικονομίας όπως πλέον διαμορφωνόταν. Μετά από μία κακή συγκομιδή το 1932, οι αγρότες δεν κατάφεραν να καλύψουν ούτε τα μειωμένα μερίδια παράδοσης. Τον χειμώνα του 1932-3 το κράτος επιζητούσε τα συγκεκριμένα μερίδια σιτηρών με ιδιαίτερη σκληρότητα ακόμη και από τα πλέον απείθαρχα νοικοκυριά. Ακολούθησε μία μεγάλη πείνα την άνοιξη του 1933, στο πλαίσιο της οποίας εκατομμύρια αγρότες πέθαναν από την πείνα. Η κακή κατάσταση της γεωργίας το 1932 ήταν αναμφισβήτητα σε μεγάλο βαθμό το αποτέλεσμα των υπερβολών της κολεκτιβοποίησης και του μεγέθους της παράδοσης των τροφίμων που επιβλήθηκε στους αγρότες.¹⁷⁹

Ως αποτέλεσμα αυτών των ενεργειών επήλθε μία καταστροφή, απόρροια της κυβέρνησης του Στάλιν και της αποφασιστικότητας της να επιβάλλει την υποταγή των αγροτών στις απαιτήσεις του κράτους. Ήδη σιγά-σιγά συγκροτούνταν το νέο ιδιότυπο κυρίαρχο ταξικό στρώμα. Αυτό σήμαινε απόσπαση του πλεονάσματος από τους αγρότες ή και ακόμη απόσπαση της υπεραξίας από τους εργαζόμενους, ενώ έχουμε την κατάργηση του εργατικού ελέγχου, όπως ήδη αναφέραμε. Αλλά από την άλλη μεριά, υπήρχε το θέμα ότι η απελπιστική κατάσταση των πόλεων σε σχέση με τα τρόφιμα απείλησε ακόμη και τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης, που ήταν το μεγάλο στοίχημα του νεαρού σοβιετικού κράτους, όχι μόνο για την επιβίωση του, αλλά και για την ουσιαστική έναρξη των σχεδίων της οικοδόμησης του σοσιαλισμού. Τουλάχιστον από τη μεριά των μπολσεβίκων. Επομένως, η επιβολή των βίαιων μέτρων κατά των αγροτών για την παράδοση του μεριδίου του προϊόντος τους στο κράτος, θα μπορούσε να ενταχθεί στο πλαίσιο αυτό. Η αλήθεια είναι ότι ανάμεσα στους ιστορικούς υποβόσκει ένα τεράστιο θέμα το οποίο είναι θεωρητικό και

¹⁷⁸ Ο.π. σ. 16.

¹⁷⁹ Ο.π. σ. 17

εμπειρικό και δεν υπάρχει η μεταξύ τους δυνατότητα σύγκλισης και ερμηνείας για τα γεγονότα αλλά και για τα αποτελέσματα αυτών των ενεργειών της συγκεκριμένης εποχής.

Στην οικονομία, γενικά, οι αρχές ανέλαβαν να υλοποιήσουν κάποιες περισσότερο ρεαλιστικές πολιτικές. Το σχέδιο παραγωγής για το 1933 ήταν πολύ πιο μετριοπαθές από ότι στα προηγούμενα χρόνια και το επίπεδο επενδύσεων μειώθηκε στην πραγματικότητα για πρώτη φορά από τις αρχές της δεκαετίας του 1920. Στο σχέδιο του 1933 και στο πενταετές σχέδιο που καλύπτει το 1933, υπογραμμίστηκε ότι θα πρέπει να δοθεί προτεραιότητα ώστε να ολοκληρωθούν τα επενδυτικά σχέδια τα οποία ξεκίνησαν κατά το πρώτο πενταετές σχέδιο και υπήρχε η διαδικασία αφομοίωσης τους στη παραγωγή. Οι δαπάνες του προϋπολογισμού περιορίστηκαν και κατά συνέπεια η ποσότητα κυκλοφορίας του χρήματος μειώθηκε το 1933.¹⁸⁰

Πράγματι η περίοδος αυτή περιείχε όλα τα χαρακτηριστικά μιας εντυπωσιακής ανάπτυξης. Τα εργοστάσια κατά τη διάρκεια του πρώτου πενταετούς σχεδίου τέθηκαν σε λειτουργία και η γεωργία άρχισε να ανακάμπτει μετά από την κρίση που πέρασε. Υπάρχει μία εκτίμηση ότι το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα αυξήθηκε περίπου κατά 55% στην περίοδο 1932-1937. Η παραγωγικότητα της εργασίας αυξήθηκε σημαντικά τόσο στη γεωργία όσο και στη βιομηχανία.¹⁸¹ Το βιοτικό επίπεδο βελτιώθηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό σε σχέση με το χαμηλό επίπεδο του 1933. Το 1935 όλα τα δελτία τύπου που αφορούσαν την κατανάλωση των πολιτών καταργήθηκαν. Η μεγαλύτερη ευημερία δεν επιβλήθηκε με τη χαλάρωση της καταστολής, εκτός από μία σύντομη περίοδο του 1934. Ακολούθησε η δολοφονία του Κίροφ (Κίρον) τον Δεκέμβριο του 1934, που ήταν εξέχον μέλος του πολιτικού γραφείου. Τότε ακολούθησε μία διαδικασία σύλληψης πολλών μελών του κόμματος, αλλά και εκτός κόμματος που συνελήφθησαν και εκτελέστηκαν. Η πρώτη μεγάλη δημόσια δίκη για τους παλαιούς μπολσεβίκους πραγματοποιήθηκε τον Αύγουστο του 1936.¹⁸² Προφανώς ήταν σαφής ο στόχος που οδηγούσε στην κατάργηση κάθε μορφής σοσιαλιστικής και κομμουνιστικής αντιπολίτευσης.

Ήδη παρατηρούμε ότι το βασικό χαρακτηριστικό στη νέα εποχή είναι τα σχέδια ή τα πλάνα. Είναι η πλέον γνωστή μορφή διαχείρισης της σοβιετικής οικονομίας στην εποχή Στάλιν. Παράλληλα υπάρχουν πολλές παρανοήσεις σχετικά με το ρόλο τους

¹⁸⁰ Ο.π. σ. 17.

¹⁸¹ M. Harrison, (1990a), Stalinist Industrialisation and the Test of War, History of Workshop Journal, no. 29.

¹⁸² R.W. Davies, M. Harrison and S.G. Wheatcroft, ο.π. σ. 17.

και τη φύση τους. Θα πρέπει, επομένως, να κατανοήσουμε ότι τα σχέδια αυτά είναι απόπειρες κυβερνητικών στόχων, κυρίως στον τομέα της επέκτασης της παραγωγικής ικανότητας και δραστηριότητας. Επομένως, τα πλάνα ή σχέδια, κυρίως πενταετή, θεωρήθηκαν ως η πιθανότερη περίοδος υλοποίησης για την επίτευξη των συνολικών κυβερνητικών στόχων. Η ικανότητα επέκτασης είχε επιτευχθεί με την κατασκευή ενός περιορισμένου αριθμού μεγάλων εγκαταστάσεων σε χώρους με πράσινες περιοχές. Οι εγκαταστάσεις αυτές υιοθέτησαν, κατά κύριο λόγο, τις εισαγόμενες και καλύτερα εφαρμοζόμενες τεχνολογίες των ΗΠΑ ή της Γερμανίας. Φυσικά αυτό αφορά τις βασικές διεργασίες, διότι σε άλλες περιοχές επελέγη να γίνει χρήση σημαντικού αριθμού ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού.¹⁸³

Τα σχέδια είχαν ως αποτέλεσμα την επιβολή των προτεραιοτήτων της κυβέρνησης, παρέχοντας καθοδήγηση σε χαμηλότερου επιπέδου ιδρύματα για τα οποία τα αντικείμενα και τα έργα θα πρέπει να έχουν προτεραιότητα. Επειδή είχαν υψηλές φιλοδοξίες ενθάρρυναν τους διαχειριστές να αναζητήσουν αποθεματικά, όπως για παράδειγμα να ενθαρρύνουν την κινητοποίηση. Αλλά επειδή ήταν ανεπαρκώς σαφείς, αυτό οδηγούσε σε δυσχέρεια την υλοποίηση της παραγωγής και, ακόμη, το πλαίσιο της εκπλήρωσης του στόχου. Έτσι, τα πενταετή πλάνα αποτελούσαν ένα «σχέδιο για την ανάπτυξη». Με την εικόνα του καθήκοντος της διασφάλισης ότι το σχέδιο πραγματοποιήθηκε, εξασφαλίζοντας, παράλληλα, ότι πράγματι οι πόροι ήταν στην πραγματικότητα συγκεντρωμένοι σχετικά με τις ανάγκες του σχεδίου, αυτό άρχισε να μην επαρκεί σε σχέση με άλλα συστατικά του μοντέλου Στάλιν.¹⁸⁴

Παρ' όλα αυτά η οικονομία αναπτύχθηκε τόσο ως προς την κλίμακα της όσο και στην πολυπλοκότητα της. Οι πόροι κατ' ανάγκη περιορίστηκαν και η πιο αποτελεσματική δράση ήταν η κινητοποίηση, όπου το πιο δύσκολο, όπως αποδείχθηκε, ήταν η κινητοποίηση συγκεκριμένων μονάδων. Από τη δεκαετία του 1950, σε οριακό σημείο είχαν φτάσει και στις δύο κατευθύνσεις. Τα τελευταία τριάντα ή σαράντα χρόνια πριν την κατάρρευση, ο σοβιετικός σχεδιασμός ήταν αφιερωμένος σε όλο και πιο απελπισμένες προσπάθειες προκειμένου να ξεφύγουν από τους περιοριστικούς παράγοντες της λογικής του συστήματος του κεντρικού σχεδιασμού, όπως αυτό διαμορφώθηκε στην περίοδο 1930-1950. Παράλληλα, το συγκεκριμένο μοντέλο, θεωρήθηκε ότι ήταν ακατάλληλο για τις συγκεκριμένες οικονομικές συνθήκες των

¹⁸³ Alastair McAuley, (2008), Development Strategy, Welfare Regime and the Poverty Reduction in the Former Soviet Union, UNRISD Project on Poverty Reduction and Policy Regimes Country Overview Paper No. 3, σ. 4.

¹⁸⁴ Ο.π. σ. 4.

χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, το οποίο, τελικά, οδήγησε σε περιοδικές οικονομικές κρίσεις τις χώρες αυτές. Φυσικά, μέχρι το τέλος της περιόδου 1989-1991 όπου είχαμε την κατάρρευση των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών, άρα και της Σοβιετικής Ένωσης και το πέρασμα τους στην οικονομία της καπιταλιστικής αγοράς, οδήγησε σε επιπλέον δυσχερή θέση μεγάλα τμήματα αυτού του πληθυσμού.¹⁸⁵ Θα δούμε πιο κάτω κάποια σημαντικά οικονομικά και κοινωνικά στοιχεία ή και δομές, που οδήγησαν σε αδιέξοδο ένα τεράστιο επαναστατικό όνειρο για μία καλύτερη και δικαιότερη κοινωνία.

Το θεσμικό πλαίσιο για την ανάπτυξη της οικονομίας στην περίοδο που αναφερθήκαμε συνδέεται με την περίοδο της εξουσίας του Στάλιν. Παρ' όλα αυτά δεν θα δεχτώ ανεπιφύλακτα ότι το συγκεκριμένο σχέδιο θα μπορούσε να ονομαστεί χωρίς όρους «μοντέλο Στάλιν» ταυτίζοντας μία ολόκληρη οικονομική, πολιτική και κοινωνική στρατηγική με ένα πρόσωπο. Παρότι είναι σημαντικός ο ρόλος της προσωπικότητας στην ιστορία και οι, ενδεχομένως, παρενέργειες του στην πολιτική οικοδόμηση ενός κοινωνικοοικονομικού συστήματος και παρά το γεγονός ότι είναι σαφή τα στοιχεία της προσωπικότητας του στην επιβολή ενός συστήματος διώξεων, κυρίως μελών του ΚΚΣΕ, θα υποστηρίξω ότι υπάρχουν μία σειρά από παράμετροι που οδήγησαν τα πράγματα σε αυτή την κατάσταση. Παρ' όλα αυτά είναι σαφείς και οι ευθύνες του Ιωσήφ Στάλιν, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις ταυτίστηκαν με εγκληματικές πράξεις. Θα πρέπει, όμως, να εξηγηθούν σε βάθος και τα κίνητρα του μαζί με τις ιδεοληψίες του και τις προκαταλήψεις του, που τον οδήγησαν σ' αυτή τη βάνανυση πολιτική συμπεριφορά. Θεωρώ όμως ότι μία ανάλογη αντιμετώπιση από τη μεριά μας, συνδέεται με την ταύτιση στις προκαταλήψεις και τα δυσάρεστα συναισθήματα των θεωρητικών και πολιτικών του αντιπάλων, στο πλαίσιο των οποίων η άκριτη αποδοχή τους, μπορεί να οδηγήσει σε εσφαλμένα επιστημονικά συμπεράσματα.

Η βιομηχανική παραγωγική δυναμικότητα αυτής της περιόδου ήταν αρκετή για να επιτρέψει την Σοβιετική Ένωση, στην περίοδο που αναφερόμαστε, να νικήσει την στρατιά του Χίτλερ. Παρ' όλα αυτά, για πολλούς η Σοβιετική Ένωση παρέμεινε στην καλύτερη περίπτωση μία ημιαναπτυσσόμενη χώρα μέχρι το θάνατο του Στάλιν. Το μοντέλο που χρησιμοποιήθηκε στην περίοδο του Στάλιν ήταν αποτελεσματικό για την κινητοποίηση πόρων. Καθώς η διαθεσιμότητα των εν λόγω πόρων μειώθηκε μετά το

¹⁸⁵ Ο.π. σ. 6.

θάνατο του Στάλιν, το μοντέλο έγινε όλο και λιγότερο αποτελεσματικό στην επίτευξη υψηλών ρυθμών ανάπτυξης. Το ΚΚΣΕ προσπάθησε να τροποποιήσει το μοντέλο, τόσο στη δεκαετία του '60 όσο και την δεκαετία του '80, αλλά αυτό δεν μπόρεσε να ξεφύγει από τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του.¹⁸⁶

Πιο κάτω ακολουθεί ο πίνακας 1 που δείχνει πως το επίπεδο εισροών εργασίας και η διάρθρωση της απασχόλησης άλλαξε με την πάροδο της περιόδου 1928-1950.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Η Διάρθρωση της Εργασίας στην ΕΣΣΔ την περίοδο 1928-1950

(Ετήσιος Μ.Ο. απασχόλησης, συμπεριλαμβανομένων των κολχόζν, εκ. ρούβλια)

	1928	1937	1940	1950
Οικονομικά δραστήριος	64.5	56.5	65.5	68.9
Πληθυσμός				
Εκ των οποίων				
Βιομηχανία	4.3	11.6	13.1	15.3
Κατασκευή	0.8	1.9	2.0	3.3
Γεωργία	51.6	31.5	35.4	33.1

Σημειώσεις και Πηγές: μετρήσεις από Trud v SSSR (1988 : 14 και 30)

Άλλες συμπεριλαμβάνουν Μεταφορές, και Επικοινωνίες, Εμπόριο, Υγεία, Εκπαίδευση και Διοίκηση

Ο πίνακας 1 δείχνει ότι η αποσύνθεση και οι εκκαθαρίσεις οδήγησαν σε μείωση της συμμετοχής του εργατικού δυναμικού στα μέσα της δεκαετίας του 1930 και ότι η συνολική εισροή εργασίας στο τέλος της περιόδου ήταν λίγο μεγαλύτερη από ότι ήταν το 1928. Παρά τις απώλειες που υπέστησαν κατά τη διάρκεια του πολέμου, η προσαύξηση νέων εδαφών, η αύξηση του πληθυσμού και η αύξηση των ποσοστών συμμετοχής οδήγησαν σε μια πιο σημαντική αύξηση την επόμενη δεκαετία. Υπήρχε, όμως, μία σημαντική αλλαγή στη δομή της απασχόλησης: η απασχόληση στη βιομηχανία, η οποία περιλαμβάνει τόσο την κατασκευή όσο και την εξόρυξη, υπερτριπλασιάστηκε μεταξύ των ετών 1928-1940 και από το 1950 είχε τετραπλασιαστεί, αν και οι προτεραιότητες των σχεδιασμών ήταν ενάντια στον τομέα των υπηρεσιών, δηλαδή στον τομέα της μη παραγωγικής απασχόλησης στο πλαίσιο της μαρξικής λογικής. Εδώ θα αναφέρουμε ότι στο πλαίσιο αυτών των μετρήσεων,

¹⁸⁶ Ο.π. σ. 6.

παρότι δεν υπάρχουν στον πίνακα, παρατηρείται το γεγονός ότι η απασχόληση στις υπηρεσίες σχεδόν διπλασιάστηκε κατά την προπολεμική περίοδο και εξακολούθησε να αυξάνεται, έστω και αργά, την επόμενη δεκαετία,. Οι αυξήσεις αυτές επιτεύχθηκαν εις βάρος της γεωργίας, όπου η απασχόληση μειώθηκε κατά το ένα τρίτο, πριν από τον πόλεμο και μειώθηκε ελαφρώς κατά την επόμενη δεκαετία.

Ο πίνακας 2 που ακολουθεί αφορά τις αλλαγές στη δομή της απασχόλησης οι οποίες αντικατοπτρίστηκαν από τις αλλαγές στη σύνθεση της παραγωγής. Ακολουθεί ο πίνακας 2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Διαρθρωτική Αλλαγή στη Σοβιετική Οικονομία: 1928-1940.

	1928	1937	1940
Τομεακά μερίδια του NNP(1) (ποσοστό)			
Γεωργία	49	31	29
Βιομηχανία	28	45	45
Υπηρεσίες	23	24	26
Τελική Χρήση μεριδίων (ποσοστό)			
Οικογενειακή Κατανάλωση	82	55	49
Κυβέρνηση	8	2	31
Καθαρή Εσωτερική Επένδυση	10	23	19
Ξένο Εμπόριο (Εξαγωγές +Εισαγωγές)/NNP (ποσοστό)	6.2	1	δυ
Οικονομική Μεγέθυνση (ετήσιος μέσος όρος, ποσοστό)			
Συνολικό Προϊόν (1928-1940)	5.1		
Κατά κεφαλή Προϊόν (1928-1940)	3.9		

Πηγές: Κολώνες 2-3 Gregory (1981: 39), κολώνα 4, Gregory και Stuart, (1990: 95).

NNP= Καθαρό Εθνικό Προϊόν.

Από τον παραπάνω πίνακα γίνεται φανερό ότι το μερίδιο της γεωργίας στο καθαρό εθνικό προϊόν μειώθηκε από περίπου το μισό σε λιγότερο από το 1/3 μεταξύ των ετών 1928 και 1940. Το μερίδιο της βιομηχανίας, από την άλλη, αυξήθηκε λίγο περισσότερο από το 1/4 σχεδόν στο μισό. Το μερίδιο των υπηρεσιών ήταν σχεδόν αμετάβλητο. Επίσης, στον πίνακα μπορούμε να παρατηρήσουμε τις αλλαγές της τελικής χρήσης που συνόδευε τη μεγάλη ώθηση προς την κατεύθυνση της εκβιομηχάνισης της Σοβιετικής Ένωσης. Η κατανάλωση των νοικοκυριών έπεσε κατακόρυφα, σε βαθμό που έφτασε περισσότερο από τα 4/5 του καθαρού εθνικού προϊόντος το 1928 σε λιγότερο από το μισό το 1940. Παράλληλα, οι καθαρές εγχώριες επενδύσεις διπλασιάστηκαν από 10% έως 19% του NNP. Το μερίδιο που απορροφήθηκε από την κυβέρνηση, που περιλαμβάνει τις δαπάνες για υπηρεσίες, αλλά και την εκπαίδευση και τους εξοπλισμούς, τετραπλασιάστηκε. Στο πλαίσιο

αυτού του πίνακα μπορούμε να κατανοήσουμε ακόμη και την ανάδυση του αυταρχισμού.¹⁸⁷ Το σοβιετικό εξωτερικό εμπόριο δεν ήταν ιδιαίτερα σημαντικό έως και το 1928. Μάλιστα μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι μέχρι και το τέλος της επόμενης δεκαετίας, αυτό, ουσιαστικά, είχε καταργηθεί εντελώς. Τέλος, ο πίνακας επιβεβαιώνει ότι οι αλλαγές που επέφερε ο κεντρικός σχεδιασμός οδήγησαν σε σημαντική αύξηση στην παραγωγή. Κατά την προπολεμική περίοδο, η παραγωγή αυξήθηκε με ετήσιο ρυθμό άνω του 5%.¹⁸⁸

Το ερώτημα που ανακύπτει είναι: πως πραγματοποιήθηκε αυτή η τεράστια κινητοποίηση πόρων και πως επιτεύχθηκε η ανακατανομή; Σαφέστατα η κολεκτιβοποίηση της γεωργίας διαδραμάτισε πολύ σημαντικό ρόλο σε όλη αυτή την διαδικασία. Η κολεκτιβοποίηση επέτρεψε στις αρχές να αναλάβουν τον έλεγχο στο τι και πόσο θα παράξουν σε όλη τη διάρκεια της παραγωγής και συγκομιδής των προϊόντων. Χρησιμοποιήθηκε, επομένως, ένα βασικό στοιχείο του ελέγχου για να μειωθεί η κατανάλωση των αγροτών. Αυτό, τελικά, είχε σαν αποτέλεσμα την αστυφυλία και ιδιαίτερα εκείνων των ομάδων εκ των οποίων τα μέλη οι περισσότεροι θεωρούνταν ότι ήταν μέρος μορφωμένων και νεότερων ομάδων. Αυτή η διαδικασία βοηθήθηκε από την προσφορά υψηλότερων μισθών, ακόμη και σε εκείνο το τμήμα του ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού στις αστικές περιοχές. Παράλληλα όμως, την ίδια στιγμή συμπεριλαμβανόταν και η αστική κατανάλωση, αν και περιορισμένη. Αυτό έγινε εφικτό από τον πληθωρισμό και τη φορολογία. Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, ο δείκτης τιμών του καταναλωτή αυξήθηκε δέκα φορές. Οι αρχές, επίσης, επέβαλλαν και ένα σημαντικό φόρο κύκλου εργασιών που δεν βοήθησε την οικονομία.¹⁸⁹

Μετά το 1937 έχουμε μία περίοδο η οποία χαρακτηρίστηκε από πολιτικές εκκαθαρίσεις, οι οποίες συνδέονται την περίοδο 1937-38 με μαζικές συλλήψεις κορυφαίων οικονομολόγων και βιομηχανικών διευθυντών. Ήδη στην Ευρώπη αναπτύσσονται νέες τάσεις. Έχουμε την αρχή του ισπανικού εμφύλιου πολέμου το 1936 τον οποίο ακολούθησαν στη συνέχεια η προσάρτηση της Αυστρίας από τη Γερμανία τον Μάρτιο του 1938, και ο διαμελισμός της Τσεχοσλοβακίας, ένα έτος αργότερα. Οι σοβιετικές προετοιμασίες για τον πόλεμο εντατικοποιήθηκαν σε πολύ μεγάλο βαθμό. Οι ένοπλες δυνάμεις διευρύνθηκαν από 1.5 εκατομμύρια άνδρες σε

¹⁸⁷ Ο.π. σ. 7.

¹⁸⁸ Ο.π. σ. 8.

¹⁸⁹ Ο.π. σ. 8.

πάνω από 5 εκατομμύρια την παραμονή της γερμανικής εισβολής,. Την ίδια στιγμή η παραγωγή για τον στρατό αυξήθηκε σε ένα ανάλογο ποσοστό. Το 1940 ήταν 2.5 φορές μεγαλύτερη σε σχέση με το 1937. Από το 1937 ως συνέπεια των υψηλών επιπέδων επένδυσης κατά τη διάρκεια των προηγούμενων τριών χρόνων, η οικονομία εισήλθε σε μία νέα κρίση υπερσυσσώρευσης, παρόμοια με εκείνη την οξυτάτη κρίση του 1931-32. Την περίοδο 1938-40, όπως και τα πρώτα χρόνια του δεύτερου πενταετούς σχεδίου, καταβλήθηκαν σημαντικές προσπάθειες για την ολοκλήρωση ημιτελών έργων. Οι εκκαθαρίσεις, ο επανεξοπλισμός και η υπερσυσσώρευση οδήγησαν σε μία σημαντική επιβράδυνση στην ανάπτυξη της βιομηχανίας. Η προσπάθεια της οικονομικής πολιτικής κυριαρχείται από την προσπάθεια ανασυγκρότησης, όπου παρατηρούνται ισχυρές εντάσεις από το 1939. Οι μεγάλες αυξήσεις στις αμυντικές δαπάνες είχαν μεγάλη επίπτωση στην οικονομία,. Η αγοραστική δύναμη αυξήθηκε πιο γρήγορα από τις κρατικές λιανικές πωλήσεις. Κατά συνέπεια, οι τιμές στην ελεύθερη αγορά της κολεκτιβιστικής γεωργίας αυξήθηκε σημαντικά, ενώ το 1940 και 1941 αυξήθηκαν και οι επίσημες τιμές της λιανικής πώλησης. Παράλληλα, έχουν εισαχθεί πολυάριθμα μέτρα λιτότητας για τον περιορισμό των δαπανών του προϋπολογισμού για πολιτικούς σκοπούς. Η εργάσιμη ημέρα παρατάθηκε και η εργασιακή πειθαρχία έγινε ακόμη πιο αυστηρή.¹⁹⁰

Η ανάλυση της σοβιετικής οικονομικής ανάπτυξης μεταξύ του 1928 και 1985 εξαρτάτο σε σημαντικό βαθμό από την αξιοπιστία των δυτικών στοιχείων. Αυτό πράγματι έχει μεγάλη βαρύτητα για τη σωστή εκτίμηση της κατάστασης και στη σωστή συναγωγή συμπερασμάτων. Από την άλλη υπήρξε μία σαφής τάση από τη σοβιετική σκοπιά τα στοιχεία να υπερβάλλουν σε σχέση με την πραγματικότητα με τα δεδομένα που έδινε για τις σοβιετικές αναπτυξιακές επιδόσεις. Ο λόγος ήταν είτε γιατί εισήγαγαν υψηλότερες τιμές με βάση τα δεδομένα για τη βελτίωση της ποιότητας είτε, από την άλλη, λόγω της ύπαρξης των κινήτρων, που επεδίωκαν την επίτευξη των στόχων της παραγωγής.

Προφανώς οι καλύτερες εκτιμήσεις γίνονταν από εκείνους οι οποίοι μέσα από τη συλλογή στοιχείων έκαναν συνοπτική κριτική στα επίσημα δεδομένα.¹⁹¹ Έτσι αμφισβητούνταν απότομα η βάση για ορισμένες από τις επικρίσεις που προσφέρονταν από τον Ericson και τον Aslund. Αυτά τα προβλήματα είχαν σίγουρα

¹⁹⁰ R. W. Davies, M. Harrison and S.G. Weeatcroff, Ο.π. σ. 18.

¹⁹¹ Richard E. Ericson, (1990a), The Soviet Statistical Debate: Khanin vs. TsSU, In the impoverished superpower, ed. H. S. Rowen H. S. Rowen and C. Wolf, Jt. San Francisco: ICS, σ. 66-72.

εξεταστεί προσεκτικά και με σεβασμό προς τις τιμές, λαμβάνοντας τα υπόψη από τους μελετητές της κλασικής δυτικής μελέτης, όπως ο Bergson. Οι εκτιμήσεις τους και η μεθοδολογία τους αποτελούν τη βάση για ένα μεγάλο μέρος της δυτικής ανάλυσης της σοβιετικής οικονομίας, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων των στοιχείων που παρουσιάζονται με ευκολία στην πρόσβαση από τον Ofer.¹⁹²

Μία βασική υπόθεση είναι ότι οι φυσικές ποσότητες όπως αυτές παρουσιάζονται στα επίσημα στοιχεία δεν έχουν να κάνουν με εσφαλμένα στατιστικά στοιχεία. Επιπλέον, η θεμελιώδης διαφορά ανάμεσα στην εκτίμηση του Bergson και της σοβιετικής εκτίμησης για το σοβιετικό ΑΕΠ είναι ότι αυτό αυξήθηκε μεταξύ του 1928 και του 1985 κατά 4.3% ετησίως και του επίσημου υπολογισμού κατά 8.8% και αυτό προκύπτει από τις διορθώσεις τιμών. Οι εκτιμήσεις του δυτικού κόσμου γενικά υποθέτουν ότι τα στατιστικά δεδομένα γύρω από την σοβιετική επένδυση και του κεφαλαίου είναι πιο ακριβείς από τα δεδομένα της παραγωγής. Ακολουθεί ο πίνακας 3 στον οποίο φαίνονται τα στοιχεία που αναλύουμε.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Τα δεδομένα της σοβιετικής μεγέθυνσης, 1928-85 (% κατά έτος)

	Khanin	Bergson/CIA	TsSU (1)
Εθνικό εισόδημα (ΑΕΠ)			
1928-85	3.3	4.3	8.8
1928-41	2.9	5.8	13.9
1950ς	6.9	6.0	10.1
1960ς	4.2	5.2(2)	7.1
1970ς	2.0	3.7	5.3
1980-85	6	2.0	3.2
Αύξηση κεφαλαίου			
1928-66	4.5	7.4	7.2
1960-81	4.1	7.6	8.1

¹⁹² Gur Ofer, (1987), Soviet Economic Growth, 1928-85, Journal of Economic Literature 25, no. 4, Decemper.

Πηγές: Ericson (1990a, πίνακας 2.1.2.4)

(1). Πρώην υπάλληλος της στατιστικής υπηρεσίας

(2). Εκτίμηση για το 1928-40 από τον Ofer (1987).

Οι αναφορές του Ericson για τα δεδομένα του Chanin αμφισβητούν την βασική υπόθεση ότι οι αναφερόμενες ποσότητες δεν είναι συστηματικά μεροληπτικές, ιδίως για τα μη τυποποιημένα αγαθά. Ο Chanin υπολογίζει ότι το ΑΕΠ αυξήθηκε κατά 3.3% ετησίως ανάμεσα στο 1928 και στο 1985. Εάν είναι σωστά αυτά τα στοιχεία και κυρίως ο ισχυρισμός ότι τα επενδυτικά στοιχεία και τα δεδομένα αποθεμάτων κεφαλαίου μεγαλοποιούνται συστηματικά, θα καθιστούσαν αναγκαία την επανεκτίμηση της μείζονος σοβιετικής βιβλιογραφίας για τον τρόπο που πραγματοποιούνταν η παραγωγική λειτουργία.¹⁹³ Από την άλλη μεριά θα ήταν απαραίτητο να συζητηθεί και να κατανοήσουμε μέσα από σημαντικά συμπεράσματα για ποιους λόγους ή ποια είναι τα δεδομένα βάσει των οποίων δημιουργείται η παρακμή της σοβιετικής οικονομίας. Θα πρέπει να προσέξουμε ότι από τη στιγμή που ο Chanin εκτιμά ότι ο ρυθμός μεγέθυνσης της οικονομίας, όσο και ο ρυθμός συσσώρευσης του κεφαλαίου ήταν και οι δύο χαμηλοί, το πιθανότερο είναι ότι η εκτιμώμενη συνάρτηση παραγωγής δεν μπορεί να αλλάξει και πολύ.

Το κεντρικό σύστημα σχεδιασμού λειτουργούσε αρκετά καλά μέχρι και τις συνθήκες του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, όταν οι στόχοι της οικονομικής δραστηριότητας ήταν τόσο ξεκάθαροι όσο μπορούσαν να είναι. Το μισό του ΑΕΠ χρησιμοποιούνταν για τις απαιτήσεις του πολέμου. Η κατά κεφαλή κατανάλωση μειώθηκε κατά το 1/3 περίπου μεταξύ της περιόδου 1940 και 1944, με την κατανάλωση τροφίμων να έχει μειωθεί κατά το ήμισυ. Η Σοβιετική Ένωση υπέστη τραγικές απώλειες. Αυτό διαπιστώνεται όταν δούμε ότι υπάρχουν απώλειες είκοσι εκατομμυρίων ανθρώπων και 30% του, κατά κεφαλή, αποθεματικού κεφαλαίου.¹⁹⁴

Η μεταπολεμική ανάκαμψη συνέβαλλε σε κάποιο βαθμό με τη μεταφορά των πόρων από τη Γερμανία και την Ανατολική Ευρώπη με ραγδαίο τρόπο, με την παραγωγή

¹⁹³ Martin Weitzman, (1970), Soviet postwar economic growth and capital-labor substitution, *American Economic Review* 60, no. 5, December, σ. 676-92. , Martin Weitzman, (1983), Industrial production In the Soviet economy: Toward the year 2000, ed. A. Bergson and H. S. Levine, London: Allen & Unwin. \Padma Desai, (1985), Total factor productivity in postwar Soviet industry and its branches, *Journal of Comparative Economics* σ. 1-23. Abram Bergson, (1987a), Comparative productivity: The USSR, Eastern Europe and the West *American Economic Review* 77, no. 3, June, σ.342-57.

¹⁹⁴ St. Fischer, ο.π. σ. 227.

έως το 1950 να είναι μόνο 10% πάνω από το επίπεδο του 1940. Ο Ofer το 1987, χρησιμοποιώντας τις εκτιμήσεις του Bergson, αναφέρει ότι η παραγωγή κατά τη διάρκεια των ετών του πολέμου ήταν σταθερή και αυξανόταν σε περίπου 3.6% το χρόνο από το 1944 έως το 1950.¹⁹⁵ Από την άλλη μία άλλη εκτίμηση δείχνει μία σημαντική πτώση κατά τη διάρκεια του πολέμου, που ακολουθείται από μία εξαιρετικά ταχύτατη ανάπτυξη έως και το 1950.¹⁹⁶ Πάντως η κατά κεφαλή κατανάλωση είχε αυξηθεί ελαφρώς λιγότερο και το 1950 ήταν μόνο 10% πάνω από τα επίπεδα του 1928. Αυτό σημαίνει ότι μέχρι το 1950 η κατά κεφαλή κατανάλωση είχε αυξηθεί μόνο 0.5% περίπου ετησίως από το 1913, αν και υπήρχαν σημαντικές βελτιώσεις στην εκπαίδευση και στην παιδεία.¹⁹⁷

Το 1947 υπήρξε μία νομισματική μεταρρύθμιση για την αντιμετώπιση της μεταπολεμικής ρευστότητας. Η Σοβιετική Ένωση απέρριψε τη συμμετοχή της στα ιδρύματα του Bretton Woods το 1945 και στο σχέδιο Marshall το 1947, προτιμώντας να απομακρυνθεί και να αφιερωθεί στη διαμόρφωση της συμμαχίας του Συμφώνου Βαρσοβίας. Μέχρι το 1948, οι ανατολικές ευρωπαϊκές κυβερνήσεις συστάθηκαν και το 1949 η Κίνα εντάχθηκε στο σοσιαλιστικό μπλοκ. Το Συμβούλιο Οικονομικής Αλληλοβοήθειας (COMECON) ιδρύθηκε το 1949, αλλά παρέμεινε ζωντανό για λίγο κατά τη διάρκεια της ζωής του Στάλιν, καθώς η Σοβιετική κυβέρνηση προτίμησε να κάνει διμερείς κι όχι πολυμερείς συμφωνίες με τις άλλες χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Η δεκαετία του 1950 σηματοδοτείται από το υψηλότερο σημείο ανάπτυξης του σοβιετικού συστήματος. Αυτό σημαίνει ότι έχουμε μία αύξηση του ΑΕΠ η οποία φθάνει στο 6% ετησίως. Η κατά κεφαλήν κατανάλωση αυξάνεται περισσότερο από 4%. Η γεωργική παραγωγή αυξάνεται δραματικά.¹⁹⁸ Την ίδια στιγμή ο Χρυσόστοφ, προειδοποιούσε ότι η Σοβιετική Ένωση θα θάψει τις Ηνωμένες Πολιτείες. Ήδη είχαμε μπει στον ψυχρό πόλεμο και ο ανταγωνισμός των εξοπλισμών άρχισε σταδιακά να καλπάζει. Αυτό φαίνεται στον πίνακα 4 που ακολουθεί.

¹⁹⁵ G. Ofer, ο.π. στο ίδιο.

¹⁹⁶ Angus Maddison, (1969), *Economic growth in Japan and the USSR*, London: Allen & Unwin.

¹⁹⁷ St. Fisher, ο.π. σ. 227.

¹⁹⁸ Ο.π. σ. 228.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Σοβιετική μεγέθυνση και η ταξινόμηση των δεδομένων, 1960-85

	1960	1970-75	1975-80	1980-85
Ρυθμός ανάπτυξης (% ανά έτος)				
ΑΕΠ	5.2	3.7	2.6	2.0
(Khanin)	(4.2)	(3.2)	(1.0)	(6)
Εργασία (ανά ώρες)	1.7	1.7	1.2	7
Εργασία	2.1	1.5	1.2	7
Πληθυσμός	1.3	9	8	9
Κεφάλαιο	8.0	7.9	6.8	6.3
Συνολική Παραγωγή (1)	1.5	0	-4	-5
Κατανάλωση	4.5	3.7	2.7	2.0
	1960	1970	1980	
Μερίδιο του ΑΕΠ (%)				
Τρέχουσες τιμές				
Πάγιες επενδύσεις	27	29	28	
Μεταβολή αποθέματος	3	4	3	
Κατανάλωση (2)	59	55	55	
Άμυνα	12	13	16	
Τιμές του 1970:				
Πάγιες επενδύσεις	24	28	33	

Πηγή: Ofer 91987, πίνακες 1,3) (είναι τα δεδομένα του Khanin από τον Aslund (1990) και τον Ericson (1990^α).

(1). Η συνολική παραγωγή αποτελεί συνολική αύξηση της παραγωγικότητας των συντελεστών. Υπολογίζεται εκλαμβάνοντας τη συνάρτηση της παραγωγής του Cobb-Douglas με 0.63 για τις ώρες εργασίας, 0.33 για το κεφάλαιο και 0.05 για τις γεωργικές εκτάσεις.

(2). Περιλαμβάνει τη συνολική κατανάλωση και κυρίως για την υγεία και την εκπαίδευση..

Ο πίνακας 4 περιλαμβάνει στοιχεία σχετικά με το ευρέως μελετημένο ζήτημα του μεριδίου της άμυνας σχετικά με τις δαπάνες στο ΑΕΠ. Το 1980 εκτιμάται ότι είναι 16%, όπως σαφώς φαίνεται από τον πίνακα 4, και ακόμη ότι εντός των πλαισίων των

πρόσφατων εκτιμήσεων και ακόμη ότι είναι ελαφρώς συντηρητικές. Την ίδια στιγμή τα στοιχεία του Romen και του Wolf έχουν αναφορές ότι η Σοβιετική Έμυνα αντιστοιχεί μεταξύ του 15 και 25% του ΑΕΠ.¹⁹⁹ Αυτά τα ποσοστά αντιπροσωπεύουν το τριπλάσιο ποσό από εκείνο που επιβαρύνει τις ΗΠΑ, το οποίο είναι το υψηλότερο σε σχέση με το αντίστοιχο των άλλων χωρών του NATO και της KOMEKON. Προφανώς από εδώ προκύπτει ένα βασικό ερώτημα: γιατί επιβραδύνθηκε η σοβιετική ανάπτυξη; Με βάση τα στοιχεία του πίνακα 4, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η πορεία ήταν πολύ διαφορετική σε σχέση με εκείνη της Δύσης. Παράλληλα, στην πορεία οι δυτικές καπιταλιστικές χώρες συνήλθαν και στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '80, θεωρήθηκε ότι η ανάπτυξη ήταν θετική για τη Δύση. Εδώ φυσικά προκύπτουν άλλα ερωτήματα, όπως κατά πόσο ήταν θετική η ανάπτυξη στη Δύση και ποια μέτρα οικονομικής ανάκαμψης ελήφθησαν. Αυτά έχουν σημασία διότι από τη μία μεριά η πορεία της νεοφιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής οδήγησε στην κρίση του 2008, ενώ από την άλλη σε ένα τέτοιο πλαίσιο, δεν είναι δεδομένο κατά πόσο είναι εύστοχη μία τέτοια σύγκριση. Πάντως υπάρχουν πολλές αιτίες για να έχει ο καπιταλισμός πάντα κρίσεις, ανεξάρτητα αν η πορεία του είναι νεοφιλελεύθερη ή όχι. Θεωρώ ότι η σύγκριση πρέπει να έχει εσωτερικά χαρακτηριστικά, στο πλαίσιο των οποίων θα πρέπει να οριοθετείται με βάση είτε την οικονομική πορεία όλης αυτής της περιόδου, είτε με τους στόχους που θα οδηγούσαν σε ένα σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Πάντως η απλούστερη ερμηνεία που δόθηκε από τους οικονομολόγους για το φαινόμενο της επιβράδυνσης της σοβιετικής οικονομικής ανάπτυξης είναι ότι το μοντέλο της, μέχρι τότε, σοβιετικής ανάπτυξης είχε φθάσει στα φυσικά έσχατα όρια στο τέλος της δεκαετίας του 1960.²⁰⁰

Η σοβιετική ανάπτυξη βασιζόταν στην ταχεία συσσώρευση κεφαλαίου, στην αυξανόμενη χρήση της εργασίας με χαρακτηριστικά εκτατικής ανάπτυξης ή και μεγέθυνσης της παραγωγής, και ακόμη με την αυξανόμενη εκμετάλλευση φυσικών πόρων. Η συσσώρευση κεφαλαίου σε ποσοστό 7-9% ετησίως οδήγησε στην σταθερή εντατικοποίηση του κεφαλαίου, η οποία θα πρέπει να μείωσε σημαντικά την απόδοση για την περαιτέρω συσσώρευση κεφαλαίου. Σ' αυτό θα αναφερθούμε και στα επόμενα κεφάλαια, τα οποία θα έχουν περισσότερο επεξηγηματική διαδικασία σε αυτά τα ζητήματα.

¹⁹⁹ Henry S. Rowen and Charles Wolf, eds. (1990), *The improveriched superpower*, San Francisco, January Mineo.

²⁰⁰ St Fischer, σ. 229.

Το ποσοστό συμμετοχής στην εργασία αυξήθηκε ραγδαία από το 1928 μέχρι το 1980. Για την ακρίβεια υπήρξε πλήρης σχεδόν συμμετοχή στην εργασία, 86.6% της σχετικής ομάδας ηλικίας σε σχέση με το 70.9% στις ΗΠΑ. Αλλά και πάλι οι συγκρίσεις γίνονται σε ένα ανταγωνιστικό ομοειδές επίπεδο που θα έπρεπε να έχει τα χαρακτηριστικά δύο ανταγωνιστικών καπιταλιστικών οικονομιών. Κατ' αρχήν η απουσία σπατάλης του φυσικού πλούτου και του παραγόμενου προϊόντος ή η σωστή αξιοποίηση του φυσικού πλούτου στην παραγωγή προϊόντων απαραίτητων για την κοινωνία και όχι ανταγωνιστικών, ενδεχομένων απούλητων, εμπορευμάτων μπορεί να δημιουργήσει έκρηξη απελευθέρωσης των παραγωγικών δυνάμεων και η σωστή αξιοποίηση τους μπορεί να επιταχύνει τη διαδικασία της ανάπτυξης μιας χώρας. Παράλληλα όμως και με την αλλαγή της κοινωνικής σύνθεσης της νέας κοινωνίας. Στον καπιταλισμό ένα μέρος των παραγωγικών δυνάμεων και του φυσικού πλούτου και ένα μέρος του παραγόμενου προϊόντος καταστρέφεται λόγω του ανταγωνισμού στην αγορά. Εξάλλου η φύση και το περιβάλλον είναι εκροή που οι σύγχρονες μεγάλες καπιταλιστικές επιχειρήσεις δεν τη λαμβάνουν υπόψη. Η μόλυνση του περιβάλλοντος αποτελεί μία σοβαρή ένδειξη για το τι εννοούμε.

Επομένως, η σύγκριση παρ' ότι αποτελεί μία μικρή ένδειξη της πορείας των χωρών των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών και στην περίπτωση μας της Σοβιετικής Ένωσης, θα επιμείνω ότι παράλληλα θα πρέπει να κατανοηθούν τα προβλήματα και τα αδιέξοδα που δημιουργήθηκαν με βάση είτε την εσωτερική πορεία της οικονομίας της Σοβιετικής Ένωσης, αλλά και σε σχέση και με το στρατηγικό σχέδιο της οικοδόμησης μιας κοινωνίας τελείως διαφορετική από τις καπιταλιστικές κοινωνίες. Παράλληλα, απεδείχθη ότι η Σοβιετική Ένωση έδειξε έντονα χαρακτηριστικά οικονομικής ανάπτυξης που είχαν στοιχεία ανταγωνιστικότητας με τις οικονομίες των ισχυρών καπιταλιστικών χωρών και πραγματικά κατεβλήθη μεγάλη προσπάθεια στις πρώτες δεκαετίες που αναζητούσε να φθάσει ή και να ξεπεράσει τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Στη βάση όλων αυτών και εξαιτίας της φύσης της κοινωνίας αυτής και του γεγονότος ότι βρισκόταν στην περίοδο της μετάβασης, εξάλλου δεν καταργήθηκαν οι τάξεις, η σύγκριση αυτή έχει κάποιο νόημα.

Με βάση λοιπόν τα ανωτέρω, συνεχίζουμε τη σύγκριση. Παρατηρούμε όμως ένα ιδιαίτερο στοιχείο που αποτελεί σημαντικό χαρακτηριστικό της σοβιετικής κοινωνίας. Έτσι λοιπόν, με σχεδόν πλήρη συμμετοχή, βλέπουμε ότι ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού ήταν μικρότερος από 1% μετά το 1970 και έτσι περιόρισε σημαντικά την

εισροή της εργασίας.²⁰¹ Ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού ήταν υψηλότερος στα χαμηλότερα εισοδήματα της κεντρικής δημοκρατικής Ασίας σε σχέση με τις υπόλοιπες περιοχές της Σοβιετικής Ένωσης. Αυτό σε γενικές γραμμές συνεπάγεται και μία αλλαγή είτε στη θέση του κεφαλαίου είτε της εργασίας με βάση την αξιοποίηση αυτής της εργασίας. Την ίδια στιγμή ο αγροτικός τομέας αντιπροσώπευε το 20% της απασχόλησης το 1980. Θα έπρεπε να υπήρχε περιθώριο για συνεχόμενη αύξηση της παραγωγής από τη μεταφορά πρώην αγροτικής εργασίας στον μη αγροτικό τομέα.²⁰²

Προφανώς και υπάρχουν λίγα στοιχεία αυτού του κλασικού μηχανισμού τύπου Lewis στη Σοβιετική Ένωση. Η Σοβιετική Ένωση επένδυσε πολύ στους φυσικούς πόρους της δεκαετίας του '70 και του '80 και ιδιαίτερα στην ενέργεια. Όμως ακόμη και αυτοί οι τομείς φαινόταν να έχουν φθίνουσες αποδόσεις στα μέσα και στα τέλη της δεκαετίας του '80. Παράλληλα μέσα από υπολογιστικές αθροιστικές συναρτήσεις παραγωγής για τη σοβιετική βιομηχανία, παρατηρούμε ότι υπάρχει χαμηλή ελαστικότητα αναπλήρωσης στη σοβιετική βιομηχανία και ότι οι αποδόσεις του κεφαλαίου θα μειώνονταν ραγδαία.²⁰³ Ταυτόχρονα έχουμε και τα στοιχεία τα οποία δείχνουν ότι η αναλογία των κεφαλαίων εξόδου στη σοβιετική βιομηχανία είναι πάνω από 98% την περίοδο 1951-1978.²⁰⁴ Στο ίδιο πλαίσιο κάποια άλλα δεδομένα δείχνουν ότι ο δείκτης απόδοσης του κεφαλαίου αυξήθηκε κατά 175% την περίοδο 1950-1980.²⁰⁵ Από την άλλη έχουμε και μία άποψη η οποία απορρίπτει τη συνάρτηση παραγωγής CES επειδή αυτό θα σήμαινε ότι τα ποσοστά απόδοσης του κεφαλαίου πρέπει να είναι κάτω από το 40% του 1950.²⁰⁶

Παράλληλα έχουμε μία εναλλακτική προσέγγιση με το μοντέλο Cobb-Douglas για τη συνάρτηση παραγωγής η οποία δείχνει ότι υπάρχει μείωση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας. Εδώ έχουμε και μία εφαρμογή από τον Desai, ο οποίος χρησιμοποιεί ατομικά δεδομένα βιομηχανικού τύπου. Ο Bergson ο οποίος χρησιμοποίησε συναρτήσεις τύπου CES, όπως και τύπου Cobb-Douglas, παρατήρησε μία αργή αύξηση της παραγωγικότητας μεταξύ του 1950-1975, αλλά ιδιαίτερα αργή

²⁰¹ Ο.π. σ. 230.

²⁰² Ο.π. σ. 230.

²⁰³ Martin Weitzman, (1970), Soviet postwar economic growth and capital-labor substitution, *American Economic Review* 60, no. 5, σ. 676-692.

²⁰⁴ Martin Weitzman, (1983), *Industrial production in the Soviet Economy: Toward the year 2000*, ed. Bergson and H. S. Levine, London: Allen & Unwin, ο.π. στο ίδιο.

²⁰⁵ G. Ofer, (1987), *Soviet Economic Growth: 1928-1985*, ο.π. στο ίδιο.

²⁰⁶ Abram Bergson, (1983), *Technological progress in the Soviet Economy: Toward the Year 2000*, ed. A. Bergson and H. S. Levine, London: Allen & Unwin.

στην περίοδο 1970-1975. Την ίδια στιγμή ο Weitzman δείχνει ότι τα δεδομένα δεν είναι αρκετά ώστε να γίνει διάκριση μεταξύ των συναρτήσεων τύπου CES που έχουν σταθερό ρυθμό τεχνικής προόδου και του Cobb-Douglas με μειωμένο ποσοστό της τεχνικής αλλαγής.²⁰⁷ Υπάρχει μικρή αμφιβολία ότι η αύξηση της παραγωγικότητας ήταν αργή και είναι πολύ πιθανό, όπως άλλωστε φαίνεται και από τον πίνακα 4, ότι αυτή ήταν αρνητική για δεκαπέντε χρόνια.

Η συζήτηση για τη λειτουργία της παραγωγής περιγράφει αλλά δεν εξηγεί την μείωση της αύξησης της σοβιετικής παραγωγικότητας. Εάν χρησιμοποιήσουμε την υπόθεση του Cobb-Douglas, εξακολουθεί να παραμένει απαραίτητο να κατανοηθεί ότι η μείωση της αύξησης της παραγωγικότητας στο συνολικό επίπεδο της οικονομίας κατά 2 ποσοστιαίες μονάδες ετησίως, ξεκίνησε από τα μέσα της δεκαετίας του '60. Αυτό γίνεται εμφανές από τον πίνακα 4. Εάν η υπόθεση είναι σωστή, τότε θα πρέπει να εξηγηθεί ποιες επιλογές έκανε η Σοβιετική Ένωση για την συνάρτηση παραγωγής CES με σημαντικά μειωμένες αποδόσεις στο κεφάλαιο, όταν σε άλλες χώρες φαίνεται να έχει ξεπεραστεί η συγκεκριμένη δυσκολία. Παρ' όλα αυτά, το πρόβλημα δεν είναι μόνο ότι η παραγωγικότητα στη Σοβιετική Ένωση μειώθηκε, αλλά ότι το έπραξε σε επίπεδο παραγωγής και εντός των πλαισίων της παγκόσμιας τεχνολογίας. Με άλλα λόγια, μπαίνει το ερώτημα που μπορούσε να προκύψει και είναι: γιατί σταμάτησε να πλησιάζει η Σοβιετική Ένωση τα άλλα κράτη, με δεδομένα τα χαρακτηριστικά της οπισθοδρόμησης όπως ακριβώς τα παρουσιάζει ο Gerschenkron²⁰⁸ ή η συγκλίνουσα θεωρία της σύγχρονης αστικής θεωρίας της μεγέθυνσης;

Το επίπεδο μόρφωσης της πρώην Σοβιετικής Ένωσης ήταν αρκετά υψηλό με βάση τα διεθνή πρότυπα, με την επίσημη δήλωση ότι υπάρχει πλήρης γνώση γραφής και ανάγνωσης. Το ποσοστό παιδείας φτάνει εκείνο της Ιταλίας, παρά το γεγονός ότι η συγκρισιμότητα των στοιχείων δεν είναι πλήρως εγγυημένη. Πιο κάτω ακολουθεί ο πίνακας 5 ο οποίος δείχνει τη δυναμική του ανθρώπινου δυναμικού στις ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες, όπως και στη Σοβιετική Ένωση.

²⁰⁷ M. Weitzman, (1983), Ο.π. στο ίδιο.

²⁰⁸ Alexander Gerschenkron, (1962), *Economic backwardness in historical perspective*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Το ανθρώπινο κεφάλαιο της Σοβιετικής Ένωσης στη διεθνή προοπτική

	Μέσος όρος Χρόνων σχολείου (1980)	Επιστήμονες και τεχνικοί (ανά 1000 άτομα)(1)	Τριτοβάθμια εκπαίδευση (% επί της	Απόφοιτοι (% του συνόλου)
Σοβιετική Ένωση	7.6	128	5.8	48
Ιαπωνία	10.4	317	11.5	25
ΗΠΑ	12.2	55	15.5	30
Ιταλία	6.4	83	3.2	50
Βιομηχανικές Χώρες	9.1	139	9.1	35
Αναπτυσσόμενες	3.5	9	1.1	31

Πηγή: Έκθεση για την ανθρώπινη ανάπτυξη (Νέα Υόρκη Oxford University Press, για το πρόγραμμα ανάπτυξης του ΟΗΕ, 1991)

(1) Με βάση την πηγή θα πρέπει η συμμετοχή να είναι ανά 1000 άτομα του εργατικού δυναμικού.

Σε νεότερες έρευνες θα πρέπει να δούμε αν δόθηκε περισσότερη έμφαση στην αύξηση του επιπέδου του ανθρώπινου κεφαλαίου ή την συσσώρευση του ως σημαντικού παράγοντα για την ανάπτυξη. Το κριτήριο με βάση το επίπεδο του ανθρώπινου κεφαλαίου που χρησιμοποιείται ως δείκτης της ικανότητας να απορροφά νέες τεχνολογίες, η Σοβιετική Ένωση θα έπρεπε να είναι καλά εξοπλισμένη ώστε να έχει την ικανότητα να απορροφήσει και τις δύο: τόσο τις εγχώριες όσο και τις ξένες τεχνολογίες. Η συσσώρευση του ανθρώπινου κεφαλαίου χρησιμεύει για να αντισταθμίσει, ή αν μπορούσε να δημιουργήσει άλλες λειτουργίες ανάπτυξης και να είχε τη δυνατότητα να αποφύγει τις μειωμένες αποδόσεις κεφαλαίου. Πάντως όλα αυτά τα στοιχεία, μαζί με τα αντίστοιχα που θα αξιοποιήσουμε κατά τη περίοδο 1965-2000, θεωρώ θα είναι απαραίτητα σε ισχυρό βαθμό προκειμένου να οδηγηθούμε σε κάποια σημαντικά συμπεράσματα σχετικά με την οικονομική πορεία της Σοβιετικής Ένωσης και της Ρωσίας την περίοδο 1965-2000.

Αυτό που θα πρέπει να πούμε είναι το γεγονός ότι ενώ προαναγγέλθηκε μία νέα εποχή μετά το 1920, γίνεται σαφές από τα ανωτέρω, ότι δημιουργήθηκαν σημαντικά θέματα όσον αφορά την πορεία της σοβιετικής οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Προφανώς, αυτά τα θέματα θα πρέπει να εξεταστούν σε συνδυασμό με τις

διαφορές που υπήρχαν στη Ρωσία με τις χώρες της ανεπτυγμένης Ευρώπης, όσον αφορά στο ιστορικό υπόβαθρο, στην ιστορική κουλτούρα και την διαφορετικότητα του οικονομικού, του πολιτικού και του κοινωνικού συστήματος στη Ρωσία σε σχέση με τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες της εποχής, παράλληλα φυσικά με τις φιλοδοξίες της. Από συγγραφείς και ερευνητές θεωρήθηκε αυταρχικό «σοσιαλιστικό» καθεστώς, δηλαδή ένα οικονομικό σύστημα το οποίο προκάλεσε τον Kuznets να την αποκλείσει από τις συγκριτικές σπουδές του.²⁰⁹ Ο λόγος είναι ότι το σοβιετικό οικονομικό σύστημα που εισήχθη τη δεκαετία του 1920, προαναγγέλθηκε ως ανώτερο οικονομικό και κοινωνικό σύστημα, υποσχόμενο να γίνει το κύμα του μέλλοντος και, παράλληλα, ένα μοντέλο για όλες τις τότε μη ανεπτυγμένες χώρες που έψαχναν ένα διαφορετικό δρόμο, ίσως και πέρα από τα όρια του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος.

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950, στην εποχή της ταχύτατης σοβιετικής οικονομικής ανάπτυξης και του Sputnik, το κύριο ζήτημα ανάμεσα στους ακαδημαϊκούς της Δύσης ήταν το ερώτημα: πότε θα μπορέσει η Σοβιετική Ένωση να φτάσει και να ξεπεράσει τις Ηνωμένες Πολιτείες; Ακόμη και μετριοπαθείς οικονομολόγοι όπως ο Bergson, δεν απέκλειαν το γεγονός ότι αυτό θα μπορούσε να γίνει πολύ άμεσα.²¹⁰ Φυσικά, όπως είδαμε πιο πάνω, αυτό δεν πραγματοποιήθηκε πέραν από κάποιες αναλαμπές, όπως η πρώτη αποστολή στο φεγγάρι ως δείγμα της επιστημονικής προόδου. Αντίθετα, όπως αποδείχθηκε, είχαμε μείωση των ρυθμών μεγέθυνσης και ανάπτυξης από τη δεκαετία του '60 και μετά, πράγμα που επιδείνωσε την κατάσταση και οδήγησε στη διατύπωση του ερωτήματος: κατά πόσο το σύστημα μπορεί να προχωρήσει και να διατηρήσει μία οικονομική ανάπτυξη στο μέλλον με ποιοτικά χαρακτηριστικά και, παράλληλα, με κατεύθυνση προς τον σοσιαλισμό;

Είναι σαφές ότι μεταξύ της περιόδου 1928 και 1953 οι σοβιετικές αρχές πραγματοποίησαν ένα τεράστιο πρόγραμμα εκσυγχρονισμού. Αυτό σημαίνει ότι σε ένα τέταρτο του αιώνα, μία μη καθατή βιομηχανική χώρα και με έντονα αγροτικά στοιχεία παραγωγής μετατράπηκε σε μία βιομηχανική οικονομία με την ικανότητα να παράγει σχεδόν το σύνολο των μηχανημάτων και του πολεμικού εξοπλισμού. Αυτό πραγματοποιήθηκε με την κινητοποίηση ανθρώπινων ή και υλικών πόρων και τη συγκέντρωσή τους σε ένα περιορισμένο αριθμό έργων, αλλά και σε τομείς υψηλής

²⁰⁹ Gur Ofer, *Soviet Economic Growth: 1928-85*, ο.π. στο ίδιο.

²¹⁰ Abram Bergson, (1961), *The real national income of Soviet Russia since 1928*, Cambridge, MA: Harvard U. Press.

προτεραιότητας. Οι συνολικές θεσμικές ρυθμίσεις που οδήγησαν εκεί, αποτελούν ακριβώς το σοβιετικό σύστημα σχεδιασμού.

1.2 ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1917-1965 ΩΣ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ ΚΑΙ ΑΙΤΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ 1965-1990

Το βασικό χαρακτηριστικό όλης αυτής της περιόδου ήταν η σχεδιασμένη οικονομία. Εδώ θα αναφέρουμε ορισμένα χαρακτηριστικά γύρω από την σχεδιασμένη οικονομία. Βασικό στοιχείο της σχεδιασμένης οικονομίας είναι ένας συγκεκριμένος τύπος οικονομικού ελέγχου των επιχειρήσεων από το κράτος και αυτός εφαρμόζεται από τις αντίστοιχες κρατικές υπηρεσίες σχεδιασμού. Παρατηρούμε ότι ο συγκεκριμένος βασίζεται σε δύο άξονες. Ο πρώτος αφορά το καθαυτό σχέδιο με βάση το νόμο του κράτους, που αφορά τον καθορισμό των οικονομικών στόχων που θέτει το κράτος και τους οποίους οι κρατικές επιχειρήσεις είναι υποχρεωμένες να υλοποιήσουν. Με βάση τον δεύτερο άξονα έχουμε την ιδιοποίηση από το κράτος το μεγαλύτερο μέρος του οικονομικού πλεονάσματος που αντιστοιχεί στο υπερπροϊόν και παράγεται από τις επιχειρήσεις. Σε μεγάλο ποσοστό το συγκεκριμένο πλεόνασμα ξαναεπιστρέφει από το κράτος στις επιχειρήσεις, με βάση την αναδιανομή και σύμφωνα με το πλάνο, προκειμένου να πραγματοποιηθούν οι προβλεπόμενες επενδύσεις.²¹¹ Επομένως, έχουμε δύο μορφές ελέγχου στο πλαίσιο των οποίων διαμορφώνονται η δομή και τα όρια της λειτουργίας των επιχειρήσεων έτσι που αυτή να αντιστοιχεί σε μία μονοπωλιακή ρύθμιση της οικονομίας του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Τα όρια του σχεδιασμού, όπως και η αδυναμία των κρατικών οικονομικών υπηρεσιών να ελέγξουν την καθαυτό παραγωγική διαδικασία, εκτός από ορισμένα αποτελέσματα της, δημιουργούν τις προϋποθέσεις για ορισμένα όρια οικονομικής ανεξαρτησίας στις παραγωγικές μονάδες οι οποίες ταυτίζονται με τις κρατικές επιχειρήσεις.²¹² Οι παραγωγικές μονάδες διοικούνται από ένα διευθυντή ο οποίος έχει τοποθετηθεί σ' αυτή τη θέση από την κρατική εξουσία. Ο συγκεκριμένος διευθυντής είναι υπεύθυνος απέναντι στο κράτος για την υλοποίηση των στόχων που είχε θέσει το πλάνο από την σκοπιά της επιχείρησης που διοικούσε, με μεθόδους και μια σειρά από πρωτοβουλίες ο οποίος ο ίδιος επέλεγε, όπως για παράδειγμα διάταξη προσωπικού, οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας, εισαγωγή καινοτομιών και νέας τεχνολογίας, σύναψη

²¹¹ Γ. Μηλιός, (1990), «Κρατικός σχεδιασμός και επιχείρηση στην ΕΣΣΔ», Περιοδικό ΘΕΣΕΙΣ, τεύχος 33, περίοδος: Οκτώβριος-Νοέμβριος.

²¹² Ο.π. στο ίδιο.

συμφωνιών με άλλες επιχειρήσεις για προμήθεια-αγορά-πώληση προϊόντων, διάθεση καταναλωτικών προϊόντων στην αγορά, ή ακόμη σύναψη δανείων με τράπεζες.²¹³

Παράλληλα η σχετική αυτονομία των επιχειρήσεων στο πλαίσιο του κρατικού σχεδιασμού συνδέεται με την «αρχή της οικονομικής ιδιοσυντήρησης». Αυτή είναι μία μέθοδος σχεδιασμένης άσκησης της οικονομίας στις σοσιαλιστικές επιχειρήσεις, με άλλα λόγια μία μέθοδος η οποία απαιτεί τη σύγκριση των δαπανών και των αποτελεσμάτων της παραγωγής σε χρήμα. Ακόμη θα πρέπει να αναπληρώνονται τα έξοδα της επιχείρησης με τα ίδια της τα έσοδα ώστε να εξασφαλίζεται η αποδοτικότητα της παραγωγής.²¹⁴ Επιπλέον, στο πλαίσιο του σοβιετικού κρατικού σχεδιασμού παρατηρείται το φαινόμενο να υπάρχουν παράλληλα με τις αποδοτικές και μη αποδοτικές επιχειρήσεις ή ακόμη με τις επιχειρήσεις οι οποίες λειτουργούν με παθητικό, οι οποίες όμως έχουν πολύ μεγάλη σημασία για τη λαϊκή οικονομία. Το κράτος της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας ενισχύει τις επιχειρήσεις αυτές με επιχορηγήσεις και παίρνει μέτρα ώστε να τις μετατρέψει σε αποδοτικές. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η αποδοτικότητα των ξεχωριστών κλάδων έχουν δευτερεύουσα σχέση με την αποδοτικότητα της συνολικής λαϊκής οικονομίας.²¹⁵

Από τα ανωτέρω μπορεί να γίνει κατανοητό ότι το οικονομικό σύστημα του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» χρειάζεται αναγκαστικά την παραγωγή ενός οικονομικού πλεονάσματος, για να έχει τη δυνατότητα να αναπαράγεται σε μία διευρυνόμενη κλίμακα. Επομένως, έχουμε εκείνα τα χαρακτηριστικά στοιχεία που παρατηρούνται σε κάθε οικονομικό σύστημα. Η «αρχή της οικονομικής ιδιοσυντήρησης» συνδέεται άμεσα με ένα διαρκή έλεγχο της κρατικής εξουσίας που ως βάση έχει την τήρηση των στόχων που έχει θέσει ο σχεδιασμός από εκείνα τα όργανα και εκείνους τους μηχανισμούς που έχουν ως στόχο να ολοκληρώνουν αυτό τον έλεγχο. Παράλληλα παρατηρούμε ότι στο πλαίσιο της «αρχής της οικονομικής ιδιοσυντήρησης» θα πρέπει να υπάρχει και η ανάλογη αυτοτέλεια των επιχειρήσεων η οποία δεν θα πρέπει να υπερβαίνει τις αρχές που έθετε ο κρατικός έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας μέσω του οικονομικού σχεδίου.²¹⁶ Επομένως, γίνεται σαφές ότι ο κρατικός έλεγχος απαιτούσε ένα συνεχή έλεγχο της επιχείρησης και των διαφόρων τμημάτων της.

²¹³ Ο.π. στο ίδιο.

²¹⁴ Ο.π. στο ίδιο.

²¹⁵ Ο.π. στο ίδιο. Ο Γ. Μηλιός βασίζεται στο οικονομικό εγχειρίδιο της Ακαδημίας Επιστημών ΕΣΣΔ

²¹⁶ Ο.π. στο ίδιο.

Πάντως η πλέον σημαντική μορφή κρατικού ελέγχου της παραγωγικής δραστηριότητας των επιχειρήσεων αποτελούσε η ιδιοποίηση από το κράτος, δηλαδή του κρατικού προϋπολογισμού, του μεγαλύτερου μέρους του οικονομικού πλεονάσματος που παρήγαγαν οι επιχειρήσεις. Αυτή πραγματοποιούνταν μέσα από δύο σημαντικούς μηχανισμούς. Ο πρώτος ήταν η μεταφορά στο κράτος και στα έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού ένα ποσοστό από τις συνολικές εισπράξεις οι οποίες πραγματοποιούνταν από το σύνολο των επιχειρήσεων, των κερδοφόρων και των μη κερδοφόρων, με την πώληση των προϊόντων τους την αγορά. Συνδέεται με ένα «φόρο κυκλοφορίας» ο οποίος περνούσε στον κρατικό προϋπολογισμό μετά την πραγματοποίηση των προϊόντων. Φυσικά αυτό δεν εξαρτάτο από το αν οι επιχειρήσεις εκπλήρωναν το σχέδιο σε σχέση με το κόστος.²¹⁷ Από τη στιγμή που θα υπήρχε μείωση του κόστους παραγωγής, που σήμαινε αύξηση του πλεονάσματος που παρήγαγε η επιχείρηση, στην περίπτωση που οι τιμές από κάθε άποψη ήταν δεδομένες από το σχέδιο, ο «φόρος κυκλοφορίας» ισοδυναμούσε με μικρότερο ποσοστό του συνολικού πλεονάσματος της επιχείρησης. Ο δεύτερος ήταν ότι ισοδυναμούσε με τη μεταφορά ενός μέρους του εισοδήματος των επιχειρήσεων που αντιστοιχούσε στα κέρδη των επιχειρήσεων, μετά την αφαίρεση του «φόρου κυκλοφορίας».²¹⁸

Το μέρος του συνολικού πλεονάσματος των κρατικών επιχειρήσεων που προέρχονταν από τους μηχανισμούς που ήδη ανέφερα, αποτελούσε το «συγκεντροποιημένο καθαρό εισόδημα του κράτους» ενώ το υπόλοιπο τμήμα του πλεονάσματος που παρέμενε στη διάθεση της επιχείρησης ονομαζόταν «καθαρό εισόδημα της κρατικής επιχείρησης». Το συγκεντροποιημένο καθαρό εισόδημα του κράτους ήταν πολύ μεγαλύτερο από το αντίστοιχο καθαρό εισόδημα των επιχειρήσεων.²¹⁹ Ένα μεγάλο μέρος από το «συγκεντροποιημένο καθαρό εισόδημα του κράτους» επέστρεφε στις κρατικές επιχειρήσεις με τη μορφή χρηματικών επενδυτικών πόρων για την εκπλήρωση του πλάνου. Έτσι κατ' αυτόν τον τρόπο είχαμε τη νομιμοποίηση της κυριαρχίας του κρατικού σχεδιασμού πάνω στις κρατικές επιχειρήσεις, από τη στιγμή που το οικονομικό πλεόνασμα ανακατανεμόταν ανάμεσα στις επιχειρήσεις και στους οικονομικούς κλάδους με βάση τα κριτήρια τα οποία σε μεγαλύτερο ή σε μικρότερο

²¹⁷ Ο.π. στο ίδιο. Κι εδώ ο Γ. Μηλιός αξιοποιεί τα στοιχεία από την Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, 1954, σ. 606.

²¹⁸ Ο.π. στο ίδιο.

²¹⁹ Ο.π. το ίδιο. Κατά τον ίδιο τρόπο ο Γ. Μηλιός αξιοποιεί στοιχεία από την Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, 1954, σ. 671.

βαθμό συνδέονταν μ' αυτή την κρατική ιδιοποίηση του μεγαλύτερου μέρους του κοινωνικού υπερπροϊόντος και όχι με την αποδοτικότητα ή με τη θέση στην αγορά των κρατικών επιχειρήσεων.²²⁰

Ο έλεγχος της οικονομικής δραστηριότητας των επιχειρήσεων από το κράτος με βάση την ιδιοποίηση μέρους του οικονομικού πλεονάσματος των επιχειρήσεων από το κράτος, από τη στιγμή που ήταν υποχρεωτικός ο χαρακτήρας του κρατικού οικονομικού σχεδιασμού, είχε σαν αποτέλεσμα την υποχώρηση του κεφαλαιακού ανταγωνισμού στο εσωτερικό κάθε κλάδου της λαϊκής οικονομίας. Στην ουσία είχαμε μία μονοπωλιακή ρύθμιση από την πλευρά του κράτους για την παραγωγική δραστηριότητα κάθε οικονομικού κλάδου, η οποία εκδηλωνόταν μέσα από ένα διπλό μηχανισμό. Από τη μια είχαμε τη συγκέντρωση του κεφαλαίου σε ολοένα και μεγαλύτερες παραγωγικές δυνάμεις που οδηγούσε στη μείωση του αριθμού των επιχειρήσεων σε κάθε κλάδο παραγωγής. Από την άλλη είχαμε τη συνεργασία των επιχειρήσεων από τον ίδιο κλάδο και την παράλληλη κατάτμηση της αγοράς μεταξύ τους. Αυτό γινόταν στο βαθμό που δεν γινόταν να υπάρχει η επέκταση της παραγωγής σε τέτοιο βαθμό ώστε να δημιουργηθεί ένα και μοναδικό κρατικό κλαδικό μονοπώλιο. Κάτι ανάλογο μπορεί να συμβεί και στις καπιταλιστικές χώρες όπως παράδειγμα η ΔΕΗ.²²¹

Όσον αφορά την έκταση της συγκέντρωσης της βιομηχανικής παραγωγής στη Σοβιετική Ένωση, παρατηρούμε ότι το 1950 οι βιομηχανίες της επεξεργασίας με πάνω από 1000 εργατοϋπαλλήλους ήταν συγκεντρωμένοι σε ποσοστό που έφθανε το 62% και αντιστοιχούσε στο 70% της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής, ενώ στη βιομηχανία επεξεργασίας στις ΗΠΑ, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1947, οι επιχειρήσεις με πάνω 1000 εργατοϋπαλλήλους συγκέντρωναν το 32% των εργατών και έδιναν το 34% της βιομηχανικής παραγωγής.²²² Η συγκέντρωση της βιομηχανικής παραγωγής στη Σοβιετική Ένωση συνεχίστηκε με εξαιρετικά γοργούς ρυθμούς σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα στις αρχές της δεκαετίας του 1950 να υπάρχουν 200 χιλιάδες επιχειρήσεις της κρατικής βιομηχανίας.²²³ Στις αρχές του 1980 ο αριθμός των κρατικών επιχειρήσεων και παρά

²²⁰ Ο.π. στο ίδιο.

²²¹ Ο.π. στο ίδιο.

²²² Ο.π. στο ίδιο. Έχουμε και πάλι αξιοποίηση των στοιχείων από την Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, 1945, σ. 485.

²²³ Ο.π. στο ίδιο και στην Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, 1954, σ. 502.

την έκταση της παραγωγής σ' αυτό το διάστημα είχε μειωθεί στις 50 χιλιάδες.²²⁴ Η συγκέντρωση της παραγωγής επιτυγχάνεται σε μεγάλο βαθμό με το λεγόμενο «συνδυασμό της παραγωγής».

Έχουμε μία συγκέντρωση της παραγωγής σε λίγες βιομηχανικές μονάδες στο εσωτερικό κάθε βιομηχανικού κλάδου που οδηγεί στο σχηματισμό των κλαδικών μονοπωλίων και αυτό κάνει προφανές ότι μειώνει την έκταση των εμπορευματικών σχέσεων ανάμεσα στα οικονομικά υποκείμενα και κυρίως ανάμεσα στις κρατικές επιχειρήσεις. Η εξέλιξη αυτή θεωρήθηκε ότι ήταν σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση του σοσιαλισμού και προφανώς άλμα στην εντατικοποίηση της «κοινωνικοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων». Αυτή η εξέλιξη συνδέεται άμεσα με την οικοδόμηση του σοσιαλισμού με βασικό του χαρακτηριστικό την εξάλειψη των εμπορευματικών σχέσεων. Πάντως είναι σημαντικό να σημειωθεί η υποστήριξη της άποψης ότι ο «κοινωνικός έλεγχος των παραγωγικών δυνάμεων» συνδέθηκε ως συνώνυμο με την κρατική ιδιοποίηση του μεγαλύτερου μέρους του κοινωνικού υπερπροϊόντος και τον κρατικό σχεδιασμό της παραγωγής ο οποίος πραγματοποιήθηκε μέσω των εμπορευματικών σχέσεων, ανεξάρτητα αν ήταν μικρός ή μεγάλος ο αριθμός των κρατικών επιχειρήσεων. Στην ουσία οι εμπορευματικές σχέσεις επέτρεπαν την διαπίστωση της αποδοτικότητας των επιχειρήσεων, το βαθμό τήρησης από τις συγκεκριμένες των στόχων του κρατικού οικονομικού σχεδίου, τη θέσπιση νέων οικονομικών στόχων ή κριτηρίων αποδοτικότητας όπως και άλλα, ακόμη και μέσου του κράτους αναδιανομή του, εκφρασμένου σε χρήμα, υπερπροϊόντος, με κριτήρια τα οποία συνδέονται με την κρατική ιδιοποίηση αυτού του υπερπροϊόντος.²²⁵ Εδώ υπάρχει η άποψη του Γ. Σταμάτη, σύμφωνα με τον οποίο η αναίρεση των εμπορευματικών σχέσεων μεταξύ των κρατικών παραγωγών δεν είναι ταυτόσημη με την αναίρεση των εμπορευματικών σχέσεων εν γένει.²²⁶ Αυτό σημαίνει ότι αφενός η ύπαρξη των εμπορευματικών σχέσεων δεν αντιστρατεύεται αναγκαστικά και, επομένως, δεν βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τη δυνατότητα ύπαρξης προγραμματισμένων οικονομικών σχέσεων. Αφετέρου αυτές οι οικονομικές σχέσεις δεν ταυτίζονται υποχρεωτικά με την ύπαρξη σοσιαλιστικών σχέσεων.²²⁷

Είναι σαφές ότι οι εμπορευματικές σχέσεις αποτελούν ένα σημαντικό θέμα στην πορεία προς τον σοσιαλισμό. Παράλληλα υπάρχουν θεωρητικοί όπως ο Λάνγκε που

²²⁴ Εδώ ο Γ. Μηλιός αναφέρεται στον Αμπάλκιν (Abalkin) και άλλους (1982).

²²⁵ Ο.π. στο ίδιο.

²²⁶ Γ. Σταμάτης, (1988), Σχέδιο και αγορά στις σοσιαλιστικές οικονομίες, εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ, σ. 48.

²²⁷ Σ' αυτό το βιβλίο έχουμε μία γενική εικόνα για το συγκεκριμένο θέμα.

πιστεύουν ότι υπάρχει σοσιαλισμός όχι μόνο με εμπορευματικές σχέσεις αλλά και με ανταγωνιστική οικονομία της αγοράς. Για να γίνουν περισσότερο κατανοητά όλα όσα ανέφερα πιο πάνω και ακόμη τις γενικές θέσεις για την ανταγωνιστική οικονομία της αγοράς και την ύπαρξη εμπορευματικών σχέσεων σ' ένα οικονομικό σύστημα, θα πρέπει να δούμε πως αντιμετωπίζουν τις εμπορευματικές σχέσεις και την ανταγωνιστική αγορά θεωρητικά ρεύματα που ανήκουν είτε στο χώρο της αστικής πολιτικής οικονομίας και του φιλελευθερισμού είτε στο χώρο του σοσιαλισμού που θεωρούν κυρίαρχο στοιχείο του τις εμπορευματικές σχέσεις και την ανταγωνιστική αγορά. Έτσι θα αξιοποιήσω ένα σημαντικό τμήμα του βιβλίου των Δημήτρη Σωτηρόπουλου-Γιάννη Μηλιού-Σπύρου Λαπατσιώρα με τίτλο «Παρέκβαση: το υπόβαθρο της διαμάχης για τον σοσιαλιστικό οικονομικό λογισμό» από το βιβλίο «Το χρηματοπιστωτικό σύστημα στο σύγχρονο καπιταλισμό». Οι συγγραφείς σ' αυτή τη διαμάχη επιλέγουν δύο σημαντικούς εκπροσώπους των δύο κυρίαρχων ρευμάτων. Έτσι από την σκοπιά της φιλελεύθερης ιδεολογίας επιλέγουν τον Φρίντριχ Χάγιεκ και από την σκοπιά της σοσιαλιστικής ιδεολογίας με επιρροή στη μαρξιστική σκέψη επιλέγουν τον Όσκαρ Λάνγκε.

Οι συγγραφείς επισημαίνουν τις αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους υποστηρικτές του σοσιαλισμού και εκείνους του καπιταλισμού, πολύ πιο πριν από την Οκτωβριανή Επανάσταση το 1917. Αυτή η διαμάχη ήταν συνδεδεμένη με ένα κεντρικό θεωρητικό ζήτημα που αφορούσε τη διαμάχη ανάμεσα στην εργασιακή-αντικειμενική και τις υποκειμενικές θεωρίες της αξίας. Παρ' όλα αυτά η συγκεκριμένη σύνδεση δεν φαίνεται να ήταν άμεση όσο τουλάχιστον φαινόταν στην αρχή. Αυτό συνέβαινε διότι οι υποστηρικτές του σοσιαλισμού «πατούσαν σε δύο βάρκες» για το λόγο ότι είχαν αναπτύξει θέσεις και από τις δύο θεωρητικές εκδοχές για την αξία. Έτσι οι συγγραφείς θεωρούν ότι θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και τα δύο διαφορετικά ζητήματα.²²⁸

Από τη μία πλευρά θεωρείται ότι η ιδέα του σοσιαλισμού ή του κομμουνισμού που κυριαρχούσε στις θεωρητικές διαμάχες για τον σοσιαλιστικό οικονομικό λογισμό, τουλάχιστον από τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, αντιστοιχούσε σε μία κοινωνία με κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Ο διάλογος στο εσωτερικό της επαναστατικής μαρξιστικής σκέψης ήταν πλούσιος θεωρητικά, αλλά αυτή υπήρξε η κυρίαρχη πλευρά στις θεωρητικές συζητήσεις. Στο πλαίσιο αυτής της λογικής εάν

²²⁸ Δ. Π. Σωτηρόπουλος-Γ. Μηλιός-Σπ. Λαπατσιώρας, (2019), Το Χρηματοπιστωτικό Σύστημα στον Σύγχρονο Καπιταλισμό, εκδόσεις Angelus Novus, Αθήνα, σ. 161.

υποθέσουμε, για λόγους απλότητας, ότι ο δανεισμός και η αποταμίευση αφορούν μόνο την καπιταλιστική τάξη, με την έννοια ότι οι εργάτες ούτε αποταμιεύουν ούτε δανείζονται, μία κατάσταση η οποία θεωρούνταν σύμφωνη με τα δεδομένα εκείνης της περιόδου, παρατηρούμε ότι αυτή η αντίληψη για τον σοσιαλισμό ήταν πολύ κοντά με ένα καπιταλισμό χωρίς αγορά κεφαλαίου, με άλλα λόγια ένα καπιταλισμό χωρίς χρηματοπιστωτικό σύστημα.²²⁹

Στην ίδια κατεύθυνση ο παραδοσιακός σοβιετικός μαρξισμός θεωρούσε ότι η εργασιακή θεωρία της αξίας περιγράφει κάθε πιθανό τύπο οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης. Φυσικά κάτι τέτοιο δεν παρατηρείται στη σκέψη του Μαρξ. Από την άλλη οι σοσιαλιστές της αγοράς, θα υπάρξει αναφορά και σε ιδιαίτερο κεφάλαιο, υιοθέτησαν και αυτοί την ίδια αντίληψη σε σχέση με τη νεοκλασική θεωρία της αξίας. Επομένως, έχουμε να κάνουμε με δύο σημαντικές παραδόσεις οι οποίες είχαν ως κυρίαρχη λογική την οντολογική πρωτοκαθεδρία της αξιακής θεωρίας, σε σχέση με την οποιαδήποτε διάρθρωση της κοινωνίας. Με βάση τα ανωτέρω, μπορούμε να καταλήξουμε σε ένα συμπέρασμα ότι η παραπάνω αντίληψη για τον σοσιαλισμό θα μπορούσε κάλλιστα να μιμηθεί τη λειτουργία του καπιταλισμού, με την έννοια ότι οι συνθήκες ισορροπίας μπορούσαν να ικανοποιηθούν χωρίς να υπάρξει οποιαδήποτε αναφορά στην τιμή του κεφαλαίου.²³⁰

Το σημείο αυτό θεωρήθηκε το κοινό σημείο αναφοράς ανάμεσα στις δύο σχολές υπεράσπισης του συγκεκριμένου σοσιαλισμού με σημείο αναφοράς την έμφαση στις διαφορετικές στατικές θεωρίες γύρω από την αξία. Γίνεται σαφές ότι και οι δύο αυτές σχολές υποτιμούσαν το ρόλο του χρηματοπιστωτικού συστήματος στον καπιταλισμό και στην ουσία είχαν αποδεχτεί ότι θα προέκυπταν θεσμικές συνθήκες που θα βοηθούσαν στην αναπαραγωγή της οικονομικής αποτελεσματικότητας του καπιταλισμού χωρίς την ύπαρξη της χρηματοπιστωτικής σφαίρας. Αυτό σημαίνει ότι το κυρίαρχο σημείο δεν ήταν ο σοσιαλισμός, αλλά ο ρόλος του χρηματοπιστωτικού συστήματος στον καπιταλισμό.²³¹

Ο Λούντβιχ Μίζες το 1920 ήταν εναντίον των οπαδών της κλασικής εργασιακής θεωρίας της αξίας και ιδιαίτερα στον γερμανόφωνο θεωρητικό χώρο. Ο λόγος ήταν ότι η εργασιακή θεωρία της αξίας νομιμοποιούσε κάθε είδους κρατικό παρεμβατισμό σε βάρος της ελεύθερης λειτουργίας της αγοράς, καθώς αυτή δεν φαινόταν να είναι

²²⁹ Ο.π. σ. 162.

²³⁰ Ο.π. σ. 162.

²³¹ Ο.π. σ. 162.

και τόσο απαραίτητη στην οργάνωση της παραγωγής. Υπ' αυτήν την έννοια το πρόβλημα για τον Μίτζες δεν ήταν μόνο η Σοβιετική Ένωση των μπολσεβίκων, αλλά και η Αυστρία και η Γερμανία στο πλαίσιο της λογικής ότι αυτή η θεωρία συνέβαλλε ώστε να κερδίζει διαρκώς έδαφος η θεωρία του κρατικού παρεμβατισμού. Με αποτέλεσμα οι θεωρητικοί αντίπαλοι του δεν ήταν μόνο οι Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν και Τρότσκι, αλλά και ακόμη και οι Καρλ Κάουτσκι, ο Όττο Νόιρατ και ο Όττο Μπάουερ.²³²

Ο Μίτζες επιχειρήσει να εξισώσει τον σοσιαλισμό με την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής από το κράτος. Αυτή η σκέψη αποτελούσε και την κυρίαρχη άποψη και τότε, αλλά και στα επόμενα χρόνια στο πλαίσιο των θεωρητικών συζητήσεων που ακολούθησαν. Ο Μίτζες βασίστηκε στην αυστριακή παράδοση του Φον Μπάμπερκ και θεώρησε ότι η σοσιαλιστική κοινωνία θα ήταν καταστροφική, από την άποψη ότι η ορθολογική παραγωγή θα ήταν τελείως αδύνατη με την εγκατάλειψη της ελεύθερης διαμόρφωσης των χρηματικών τιμών στα μέσα παραγωγής.²³³ Επομένως, έχουμε να κάνουμε με μία άποψη που θεωρούσε ότι ο σοσιαλισμός ισοδυναμούσε με την κατάρρευση της ορθολογικής οικονομίας. Έτσι υπάρχει μια διαδικασία η οποία οδηγεί στα τυφλά.²³⁴ Παρατηρούμε από τα ανωτέρω, ότι ο καπιταλισμός μπορεί να λειτουργήσει σωστά μόνο όταν υπάρξει η τιμολόγηση του κεφαλαίου. Παράλληλα παρατηρούμε ότι το χρηματοπιστωτικό σύστημα αποτελεί αναγκαία συνθήκη για τον καπιταλισμό. Αυτό σημαίνει ότι η ορθή οικονομική οργάνωση και αποτελεσματικότητα συνδέεται αναγκαστικά με την ύπαρξη τιμής για το κεφάλαιο. Αυτή η τιμή είναι ένας πολύτιμος οικονομικός δείκτης για την πραγματοποίηση αποτελεσματικών επιλογών μεταξύ οικονομικών εναλλακτικών οικονομικών σχεδίων. Για τον Μίτζες οι αγορές δεν είναι τέλειες. Επομένως, για τον ίδιο ο χρηματικός υπολογισμός και ιδιαίτερα στην περίπτωση του κεφαλαίου έχει σημαντικές δυσκολίες αλλά δεν υπάρχει κάτι άλλο να μπει στη θέση του. Η οικονομία συνυπάρχει με τη συγκεκριμένη ατέλεια, διότι είναι αδύνατο να υπάρξει χωρίς την αγορά κεφαλαίου. Αυτό περαιτέρω σημαίνει για τον ίδιο ότι δεν μπορεί να

²³² Ο.π. σ. 164.

²³³ F. A. Hayek, (1935a), "The Nature and the History of the Problem", στο F. A. Hayek, (επιμ.), "Collectivist Economic Planning: Critical Studies on the Possibilities of Socialism", London: Routledge & Kegan Paul Ltd, σ. 122. Επίσης στο Δ. Π. Σωτηρόπουλος-Γ. Μηλιός-Σπ. Λαπατσιώρας, σ. 164.

²³⁴ L. Mises, (1920, 1935), "Economic Calculation in the Socialist Commonwealth", στο F. A. Hayek, (επιμ.), "Collectivist Economic Planning: Critical Studies on the Possibilities of Socialism", London: Routledge & Kegan Paul Ltd, σ. 104. Επίσης στο Δ. Π. Σωτηρόπουλος-Γ. Μηλιός-Σπ. Λαπατσιώρας, σ. 164.

γίνεται λόγος για τιμές εν γένει, όπως έκαναν οι σοσιαλιστές εκείνης της εποχής, όταν δεν υπάρχουν δείκτες της προσδοκώμενης κερδοφορίας. Γίνεται σαφές ότι οι συγκεκριμένοι δείκτες προϋποθέτουν την αγορά κεφαλαίου και υπ' αυτήν την έννοια ένα ανεπτυγμένο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Επομένως, ο κρίσιμος ρόλος του χρηματοπιστωτικού συστήματος, πέραν της σύνδεσης των αποταμιεύσεων με τις επενδύσεις, είναι να μετρά με ποσοτικούς όρους την αποτελεσματικότητα του κεφαλαίου στην περίπτωση που το μέλλον είναι άγνωστο.²³⁵

Από την άλλη η παρέμβαση του Λάνγκε δεν στηριζόταν στην εργασιακή θεωρία της αξίας αλλά ήταν εμφανώς επηρεασμένη από τις αντιλήψεις των «σοσιαλιστών της αγοράς». Ο ίδιος μπήκε στη διαμάχη για τον σοσιαλιστικό σχεδιασμό το 1936. Κατά βάση δεν προσέθεσε κάποιο καινούργιο επιχείρημα. Στην ουσία ήταν επηρεασμένος από την ιδέα της τυπικής ομοιότητας ανάμεσα στον καπιταλισμό και στο σοσιαλισμό όπως ακριβώς αυτό ειδώθηκε από τους σοσιαλιστές της αγοράς. Έτσι αποδεχόταν την οντολογική προτεραιότητα της νεοκλασικής αξιακής θεωρίας σε σχέση τόσο με τον καπιταλισμό όσο και με τον σοσιαλισμό.²³⁶ Στο πλαίσιο αυτό, η νεοκλασική θεωρία της αξίας μπορεί με σαφή τρόπο να μετατραπεί σε σημαντικό επιχείρημα από τη σκοπιά των σοσιαλιστών και, προφανώς, σύμμαχος στην προσπάθεια της οικοδόμησης του σοσιαλισμού. Έτσι ο Λάνγκε οδηγήθηκε σε ένα συμπέρασμα ότι ο σοσιαλισμός είναι τόσο εφικτός όσο και ο καπιταλισμός.²³⁷ Είναι το σημείο στο οποίο στα μέσα της δεκαετίας του '30 ο Λάνγκε το μετέτρεψε σε σημαντικό επιχείρημα στην αυστριακή κριτική. Εδώ θα αναφέρουμε ότι ο σοσιαλισμός που δεχόταν ο Λάνγκε ήταν μία οικονομία με ανταγωνιστικές αγορές για την εργασία και τα καταναλωτικά αγαθά και για τις υπηρεσίες τη εργασίας. Από την άλλη όμως δεν υπάρχει αγορά για κεφαλαιουχικά αγαθά και παραγωγικές υπηρεσίες πέραν της εργασίας.²³⁸

Παράλληλα θα πρέπει να αναφέρουμε ότι αρκετοί μαρξιστές θεωρητικοί του σοσιαλισμού και πριν και μετά το 1919, θεωρούσαν ότι ο σχεδιασμός της οικονομίας δεν ήταν απαραίτητος για μία σοσιαλιστική κοινωνία. Κατά την περίοδο του πολεμικού κομμουνισμού έγινε η πρώτη απόπειρα στη Ρωσία να δοκιμαστεί μία πρώτη σχεδιοποίηση της οικονομίας με κεντρικά χαρακτηριστικά. Στο όγδοο συνέδριο του κόμματος το 1919 και στο ένατο το 1920, παρά την ισχυρή αντίδραση

²³⁵ L. Mizes, στο ίδιο, σ. 109. Επίσης Δ. Π. Σωτηρόπουλος-Γ. Μηλιός-Σπ. Λαπατσιώρας, σ. 165.

²³⁶ Δ. Π. Σωτηρόπουλος-Γ. Μηλιός-Σπ. Λαπατσιώρας, ο.π. σ. 168.

²³⁷ Ο.π. σ. 168.

²³⁸ Ο.π. σ. 169.

του Λένιν, ψηφίζεται μία απόφαση για την κατάρτιση ενός ενιαίου οικονομικού σχεδίου.²³⁹ Σε άρθρο του στην εφημερίδα Πράβντα (22 Φεβρουαρίου 1921), υπό τον τίτλο: «Ένα ενιαίο πλάνο για την οικονομία», ο Λένιν στρέφεται εναντίον της έλλειψης ρεαλισμού των θερμών υποστηρικτών αυτού του πλάνου και, κατά συνέπεια, τους αποδίδει σχολαστικές, φιλολογικές και γραφειοκρατικές αντιλήψεις, μέσα από τις οποίες απουσιάζει η ζωντανή δράση.

Την ίδια στιγμή ο Λένιν αξιολογούσε θετικά τη μελέτη του Γκούσεφ (Gusev), όπως και του Γκρινεβέκι (Grineveckij, και ενώ από το 1918 επέμενε στην αναγκαιότητα ανάληψης εργασιών με στόχο την οικονομική σχεδιοποίηση. Εκείνη την ώρα έκρινε ότι η σοβιετική Ρωσία θα είχε διαφορετική εξέλιξη και ένα διαφορετικό μέλλον, αν στο πλαίσιο μιας ρεαλιστικής πολιτικής, προετοίμαζε ένα σχέδιο εξηλεκτρισμού της οικονομίας σε 10 ή 20 χρόνια.²⁴⁰ Η μελέτη του Γκούσεφ ήταν αφιερωμένη στην οικονομική σχεδιοποίηση και έθετε το πρόβλημα με ιδιαίτερο τρόπο, ενώ η μελέτη του Γκρινεβέκι αφορούσε τις προοπτικές της ρωσικής βιομηχανίας μετά τον πόλεμο και ειδικά μετά το 1919.

Θα πρέπει να γνωρίζουμε ότι ο Λένιν είχε επηρεαστεί από την αντίληψη του γερμανού σοσιαλιστή μηχανικού K. Ballod, ο οποίος είχε προτείνει να ηλεκτροδοτηθεί η Γερμανία κατά τη διάρκεια του πολέμου, χάρη στη διεύθυνση της οικονομίας από το κράτος.²⁴¹ Αυτό αποδεικνύει ότι στην ουσία αναζητούσε τη δημιουργία ενός σταδίου του κρατικού καπιταλισμού, προκειμένου να ξεπεραστεί η κατάσταση εκείνης της περιόδου. Ο κρατικός καπιταλισμός ήταν στη σκέψη του Λένιν μία από τις μορφές του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού της ΕΣΣΔ στην αρχική του κατάσταση, προκειμένου να ξεπεραστεί η οικονομική καθυστέρηση που κληρονομήθηκε από το τσαρικό καθεστώς. Τελικά, έως και το θάνατο του, η αντίληψη περί ενός ενιαίου οικονομικού σχεδίου ήταν κυρίαρχη, ενώ, παράλληλα, υπήρχαν έντονες διαμάχες για το ποιες μεθόδους θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν για την πορεία μιας κολεκτιβιστικής βιομηχανικής κοινωνίας.

Για να προσεγγίσουμε το ζήτημα αυτό θα αναφέρουμε ότι καταρτίστηκαν πολυετή σχέδια, είτε για ένα κλάδο της βιομηχανίας στην περίοδο 1923-1924 και 1927-1928, όπως το Προοπτικό Σχέδιο Ανάπτυξης της μεταλλουργικής βιομηχανίας από τους μηχανικούς Ηρενίκοφ (Hrennikov) και Γκάρτβαν (Gartvan), είτε για ολόκληρη τη

²³⁹ H. Chambre, Διευθυνόμενη οικονομία, στο: H. Cotta – H. Chambre, (1985), Καπιταλισμός και διευθυνόμενη οικονομία, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, σ. 194.

²⁴⁰ H. Chambre, ο.π. σ. 195.

²⁴¹ Ο.π. σ. 196.

βιομηχανία με σχέδιο του μηχανικού Καλλίνικοφ (Kallinikov), είτε για τις μεταφορές με σχέδιο του Νεοπιάνοφ (Neopianov). Για τη γεωργία εμφανίστηκε το Προοπτικό Σχέδιο Ανάπτυξης το 1925 από τους Κοντράτιεφ (Kondratev) και Ογκανόφσκι (Oganovski), το οποίο απορρίφθηκε ύστερα από δριμύτατη κριτική με ιδεολογικό περιεχόμενο.²⁴² Τελικά, όλα αυτά τα σχέδια, παρότι έγιναν αντικείμενο συζήτησης, δεν έγιναν δεκτά, για το λόγο ότι κατά βάση δεν ήταν ικανά να ανταποκριθούν στις κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής, ακόμη και στην περίπτωση που κάποια από αυτά εφαρμόστηκαν. Αυτό έγινε αφού πρώτα πραγματοποιήθηκαν μία σειρά από τροποποιήσεις

Προφανώς γίνεται αντιληπτό από την ανάπτυξη αυτού του ζητήματος ότι είχαμε να κάνουμε με εκτροπές σε σχέση με τις αρχικές θεωρητικές συζητήσεις και προσδοκίες, οι οποίες θα έπρεπε να μελετηθούν και, επομένως, να αιτιολογηθούν. Αυτό ήταν λογικό, από τη στιγμή που κάθε ενέργεια του νέου συστήματος είχε ως βασική του αρχή και ιδιαίτερα από τους εκπροσώπους του και τους υπερασπιστές του, να ενεργούν έχοντας ως άλλοθι τις αναλύσεις των κλασικών. Η πλέον βασική μέθοδος ήταν η εκλεκτική επιλογή. Αυτό σήμαινε ότι το κράτος είχε τα μέσα παραγωγής και με την αρμοδιότητα του αυτή, έπαιζε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των αναγκών, είχε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του επιπέδου παραγωγής και τέλος συντόνιζε την παραγωγική διαδικασία και την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Παράλληλα, είχε σημαίνοντα ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη, στην επέκταση των παραγωγικών δυνάμεων που σήμαινε, καταρχήν, αύξηση του παραγόμενου προϊόντος. Μέσα από την ιδιαιτερότητα, αλλά και την αξιοποίηση της μισθωτής εργασίας που χαρακτήριζε το συγκεκριμένο σύστημα, μαζί με την ανάπτυξη του φορντικού μοντέλου, που αποτέλεσε το βασικό χαρακτηριστικό στοιχείο της παραγωγικής διαδικασίας στην ΕΣΣΔ, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην αύξηση της παραγωγικότητας, αλλά και στην οικονομική ανάπτυξη. Προφανώς εδώ έχουμε να κάνουμε με ορισμένες αντιφάσεις. Το σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού όπως αναπτύχθηκε στη Σοβιετική Ένωση απείχε πολύ από το να είναι σοσιαλισμός. Ήδη αναπτύξαμε και πιο πάνω ότι το ζήτημα της εργατικής εξουσίας υποχώρησε, όπως σαφώς αυτή θα εκφραζόταν μέσα από τη δικτατορία του προλεταριάτου, ενώ αυτό που κυριάρχησε ήταν η αναγκαιότητα της αναπτυξιακής πολιτικής και ο μετασχηματισμός του σοβιετικού κράτους σε ανεπτυγμένο κράτος. Επομένως δεν

²⁴² Ο.π. σ. 196.

έχουμε να κάνουμε με σοσιαλισμό. Υπ' αυτή την έννοια, απαιτούνταν μία συσσώρευση κεφαλαίου που πραγματοποιήθηκε μέσα από τη, αξιοποίηση της μισθωτής εργασίας. Τέλος, σημαντικό ρόλο έπαιξε η κυρίαρχη «μαρξιστική-λενινιστική» ιδεολογία, η οποία προσδιόριζε και καθόριζε τη φύση των κοινωνικών σχέσεων στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική δομή του σοβιετικού συστήματος. Το επιστέγασμα της λειτουργίας του συγκεκριμένου συστήματος ήταν η εφαρμογή μιας κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Αυτή οδήγησε σε μία διαδικασία κρατικοποιήσεων οι οποίες πραγματοποιήθηκαν με μαζικό τρόπο στη Σοβιετική Ένωση την περίοδο 1917-1921.

Μετά από πολλούς πειραματισμούς και με μία ποικιλία διαφορετικών ιεραρχικών συστημάτων που είχαν υπαχθεί σ' αυτό το πλαίσιο, το υπουργικό σύστημα το οποίο είχε εισαχθεί την περίοδο 1932-1933 και με εξαίρεση την περίοδο 1957-65, είχε κυριαρχήσει μέχρι και την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης το 1991, ή ακόμη και αργότερα με προϋποθέσεις. Επίσημα, το συγκεκριμένο σχήμα εμφάνιζε τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: κατ' αρχήν όλες οι επιχειρήσεις που παράγουν ένα συγκεκριμένο προϊόν υπάγονταν στο ίδιο υπουργείο, το οποίο ασκούσε ορισμένες λειτουργίες σχεδιασμού και ανάπτυξης με ένα συγκεντρωτικό τρόπο και ήταν υπεύθυνο για τις σχέσεις με την Gosplan, δηλαδή με την κεντρική εξουσία καθορισμού των σχεδίων, όπως και με άλλα υπουργεία. Με άλλα λόγια περιόριζε τους οριζόντιους δεσμούς μεταξύ των επιχειρήσεων.

Περαιτέρω, είχε τη δύναμη να αναδιανείμει τα αποθέματα των εμπορευμάτων, τα συσσωρευμένα κέρδη, τις υποτιμήσεις των αποθεμάτων και τα καθήκοντα παραγωγής μεταξύ των υφιστάμενων του. Σε πολιτικό επίπεδο, η υιοθέτηση του υπουργικού συστήματος αύξησε την πιθανότητα ότι τα μεμονωμένα έργα θα ολοκληρώνονταν με την επιβολή της πίεσης του αρμοδίου υπουργού της βιομηχανίας ή του υπουργείου. Ακόμη προσδιόριζε το θεσμικό όργανο ή το άτομο το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί υπεύθυνο για την μη διεκπεραίωση του έργου. Παράλληλα, η δημιουργία σχετικά αυτόνομων ιεραρχιών παραγωγής δημιούργησε ή τουλάχιστον αύξησε, την ανάγκη για τον συντονισμό μεταξύ τους. Δηλαδή ενίσχυσε σημαντικά το ρόλο της Gosplan για τη λειτουργία του βραχυπρόθεσμου σχεδιασμού.

Παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις, η οικονομική δραστηριότητα των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών και ιδιαίτερα η παραγωγική δραστηριότητα της Σοβιετικής Ένωσης βασιζόταν σε δύο διαφορετικούς τομείς: στη βασική παραγωγή και στη μη

παραγωγική σφαίρα.²⁴³ Στον πρώτο τομέα που αφορά τις παραγωγικές δραστηριότητες παρατηρούμε ότι υπάρχουν η μεταποιητική βιομηχανία, επίσης, οι κλάδοι εξόρυξης, οι κατασκευές, η γεωργία, η κτηνοτροφία, η αλιεία η δασική οικονομία, οι μεταφορές, οι επικοινωνίες, το εμπόριο, ο υλικοτεχνικός εφοδιασμός και οι υπόλοιποι κλάδοι υλικής παραγωγής. Στον δεύτερο τομέα που αφορά τις μη παραγωγικές δραστηριότητες παρατηρούμε ότι υπάρχουν οι δραστηριότητες που ομαδοποιούνται σε έξι διαφορετικές οικονομικές δραστηριότητες. Αυτές είναι: οι κατοικίες και οι υπηρεσίες διαβίωσης, η επιστήμη, η εκπαίδευση, ο πολιτισμός και η τέχνη, η υγεία, η κοινωνική ασφάλιση, ο αθλητισμός, ο τουρισμός, οι τράπεζες, οι ασφάλειες, η διοίκηση και οι υπόλοιποι κλάδοι της μη υλικής παραγωγής. Στο πλαίσιο αυτής της περιγραφής παρατηρούμε ότι, οι διαφοροποιήσεις στην ταξινόμηση οικονομικών δραστηριοτήτων από χώρα σε χώρα στο σύνολο του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν είναι μεγάλες από τη στιγμή που οι οικονομικές δραστηριότητες εντάσσονται στον ένα από τους δύο τομείς. Εκείνο όμως, που ενδιαφέρει περισσότερο και στην περίπτωση μας στη Σοβιετική Ένωση, είναι αν παράγουν νέα αξία ή δεν παράγουν. Αυτό σημαίνει ότι οι κλάδοι της υλικής παραγωγής αντιμετωπίζονται ως πηγές δημιουργίας νέας αξίας, ενώ οι οικονομικές δραστηριότητες της μη υλικής παραγωγής θεωρούνται ή θεωρήθηκαν ότι συμβάλλουν στη διαμόρφωση των συνθηκών ανακατανομής της.²⁴⁴

Από αυτά που ήδη αναπτύξαμε γίνεται σαφές ότι στις χώρες των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών και ιδιαίτερα στη Σοβιετική Ένωση στη διάκριση ανάμεσα στην υλική παραγωγή και στην μη υλική παραγωγή, είναι εμφανές ότι θεωρείται ως ξεκάθαρη η ανωτερότητα της υλικής παραγωγής και αυτό αποτελεί κατ' ουσίαν τη μεθοδολογική βάση στην πορεία της οικονομικής δραστηριότητας στη Σοβιετική Ένωση. Παράλληλα υπήρξε η βάση για τη δημιουργία της υλικοτεχνικής υποδομής για την ανάπτυξη του συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού συστήματος με αιχμή την κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία. Επιπλέον, γίνεται σαφές ότι ένα σημαντικό μέρος αυτής της διαδικασίας βρίσκεται στη λογική της μαρξικής σκέψης που αφορά την παραγωγική και τη μη παραγωγική διαδικασία της εργασίας. Πάντως το ανωτέρω είναι ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα, ακόμα και στο έργο του Μαρξ. Ένα από τα πολλά παραδείγματα: «Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή δεν είναι μόνο παραγωγή

²⁴³ Η. Φλέγκας, (1996), Οι βασικές πλευρές της σοσιαλιστικής διαχείρισης. Θεωρητική προσέγγιση στις Βαλκανικές χώρες, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, σ. 33.

²⁴⁴ Ο.π. σ. 35.

εμπορευμάτων, είναι στην ουσία παραγωγή υπεραξίας. Ο εργάτης δεν παράγει για τον εαυτό του, αλλά για το κεφάλαιο. Γι' αυτό δεν είναι πια αρκετό ότι γενικά παράγει. Πρέπει να παράγει υπεραξία. Παραγωγικός είναι μονάχα ο εργάτης εκείνος, που παράγει υπεραξία για τον κεφαλαιοκράτη ή που εξυπηρετεί την αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου. Αν έχουμε το δικαίωμα να διαλέξουμε ένα παράδειγμα έξω από τη σφαίρα της υλικής παραγωγής, τότε ένας δάσκαλος είναι παραγωγικός εργάτης, όταν, όχι μόνο επεξεργάζεται παιδικά κεφάλια, μα τσακίζεται κι ο ίδιος στη δουλειά για να πλουτίζει ο επιχειρηματίας. Το ότι ο τελευταίος έχει τοποθετήσει τα κεφάλαιά του σ' ένα εργοστάσιο εκπαίδευσης αντί σ' ένα εργοστάσιο λουκάνικων δεν αλλάζει τίποτα στη σχέση. Η έννοια λοιπόν του παραγωγικού εργάτη καθόλου δεν περικλείνει μονάχα μια σχέση ανάμεσα στη δράση και στο ωφέλιμο αποτέλεσμα, ανάμεσα στον εργάτη και στο προϊόν εργασίας, αλλά περικλείει και μια σχέση παραγωγής ειδικά κοινωνική, που έχει γεννηθεί ιστορικά και βάζει στον εργάτη τη σφραγίδα του άμεσου μέσου αξιοποίησης του κεφαλαίου»²⁴⁵ Τα ανωτέρω αποτέλεσαν τη βάση για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού, ανεξάρτητα από τα τελικά αποτελέσματα.

Ερευνητές των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών θεωρούν ότι ο οικονομικός μηχανισμός αποτέλεσε το βασικότερο μέσο για την εφαρμογή της οικονομικής πολιτικής. Το σύστημα διεύθυνσης και λειτουργίας της οικονομίας των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών και επομένως και της Σοβιετικής Ένωσης, αποτέλεσε μία ενότητα από τρία βασικά στοιχεία:

1. το σύστημα σχεδιασμού, δηλαδή προγραμματισμού της οικονομίας.
2. Το σύστημα ρύθμισης της λειτουργίας της οικονομίας.
3. Το οργανωτικό θεσμικό σύστημά της.²⁴⁶

Είχαμε να κάνουμε με μία οικονομική πολιτική, η οποία ως στόχο είχε τα εξής χαρακτηριστικά: επιχειρήθηκε η ενότητα των στόχων και των σκοπών. Κατά την ερμηνεία ορισμένων συγγραφέων, αυτό σήμαινε ταχύρρυθμη οικονομική μεγέθυνση, αύξηση της αποδοτικότητας, τεχνολογικό και διαρθρωτικό εκσυγχρονισμό και πλήρη οικονομική ισορροπία. Στο ίδιο πλαίσιο, επισημαίνεται ότι επιχειρήθηκε η ενότητα των στρατηγικών και των τακτικών στόχων. Οι στρατηγικοί στόχοι ήταν οι μακροπρόθεσμοι, ακόμη και η αναδιάρθρωση των υποδομών, ενώ οι τεχνικοί στόχοι ήταν οι βραχυπρόθεσμοι και για την ακρίβεια το σύστημα μέσων για τη ρύθμιση της

²⁴⁵ Καρλ Μαρξ, (1978), *Το Κεφάλαιο*, τόμος 1^{ος}, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, σ. 525.

²⁴⁶ Στ. Μπαμπανάσης – Γ. Σαμαράς, (1985), *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία*, Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, σ. 43.

οικονομίας. Η οικονομική πολιτική γινόταν σε πολλά επίπεδα. Τα ανώτερα πολιτικά όργανα καθόριζαν τις κατευθυντήριες αρχές της οικονομικής πολιτικής και του οικονομικού μηχανισμού. Τα κεντρικά κρατικά όργανα, όπως η κυβέρνηση και η βουλή, έπαιρναν τις αποφάσεις και καθόριζαν τα μέσα για να υλοποιηθούν. Ήταν σαφές ότι η οικονομική πολιτική θα έπρεπε να είχε υπό τον έλεγχο της τη λειτουργία των βασικών μέσων παραγωγής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της λογικής ήταν ότι βάσει της οικονομικής πολιτικής θα έπρεπε να ιδρυθούν επιχειρήσεις, θα έπρεπε να υπάρχει η προστασία της ιδιοκτησίας, η ιδιοποίηση ενός μεγάλου καθαρού εισοδήματος, όπως και άλλα. Επιπλέον, λειτουργούσε και ως εκπρόσωπος της υπεράσπισης του κοινωνικού συμφέροντος, όπως και άλλων οικονομικών λειτουργιών.²⁴⁷

Ο σχεδιασμός γινόταν σε τρία επίπεδα: στο επίπεδο της εθνικής οικονομίας, των επιχειρήσεων, των περιφερειών και των δήμων και των κοινοτήτων. Στο συγκεντρωτικό σύστημα, παρατηρείται το φαινόμενο ότι ο σχεδιασμός μετατρέπεται σε μονοδιάστατη ανάγκη. Τα κεντρικά κρατικά όργανα εκπονούν το μακροοικονομικό σχέδιο και στη συνέχεια το κατανέμουν στις επιχειρήσεις με τη μορφή υποχρεωτικών δεικτών. Οι επιχειρήσεις δεν εκπονούν αυτοτελές σχέδιο και, επομένως, δεν έχουν άλλη αρμοδιότητα από το να εκτελέσουν το κεντρικό σχέδιο προσαρμοσμένο, στην περίπτωση, στην επιχείρηση. Η δραστηριότητα κάθε επιχείρησης αξιολογείται με βάση το κριτήριο του κατά πόσο έχουν εκπληρωθεί ή δεν έχουν εκπληρωθεί οι δείκτες του κεντρικού σχεδίου. Στο αποκεντρωτικό σύστημα ο σχεδιασμός ήταν πολυδιάστατος. Τα κεντρικά κρατικά όργανα εκπονούσαν το μακροοικονομικό σχέδιο, ενώ οι επιχειρήσεις και τα όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης επεξεργάζονταν αυτοτελώς τα επιχειρησιακά και τα τοπικά σχέδια, τα οποία στη συνέχεια συνδέονταν μεταξύ τους με διάφορους τρόπους.²⁴⁸ Το κεντρικό σχέδιο ήταν αφετηρία σχεδιασμού και πηγή πληροφοριών για το επιχειρησιακό σχέδιο.

Για την ανάληψη και τον προσδιορισμό των αναγκών και των δυνατοτήτων γινόταν συνήθως με δύο προσεγγίσεις. Τις προβλέψεις και τη μελλοντολογία.²⁴⁹ Πάντως ο συγκεκριμένος υπολογισμός δεν ήταν ασφαλής και οδήγησε στην άμεσα αποτελεσματική λύση όπως υπόσχονταν οι σχεδιαστές. Σύμφωνα με τους

²⁴⁷ Ο.π. σ. 44.

²⁴⁸ Ο.π. σ. 49.

²⁴⁹ Ο.π. σ. 49.

θεωρητικούς αντιπάλους του σχεδιασμού, το πρόβλημα ήταν ότι ο σχεδιασμός δεν μπορούσε να προβλέψει την ποικιλία και την επίλυση των διαφωνιών που πρόκειται να προκύψουν. Ήδη, όπως έχουμε δει, αυτές οι απόψεις έχουν κατατεθεί από τους θεωρητικούς του σοσιαλισμού της αγοράς.

Πριν συνεχίσουμε θα αναφερθούμε και σε ένα ειδικό τμήμα της παραγωγής και της παραγωγικής δραστηριότητας μιας κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας όπως αυτή στη Σοβιετική Ένωση. Οι βασικοί δείκτες της παραγωγικής δραστηριότητας των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών μέχρι και την πτώση τους το 1989 ήταν το συνολικό κοινωνικό προϊόν (ΣΚΠ) και το εθνικό εισόδημα (ΕΕ). Τα συγκεκριμένα μεγέθη χρησιμοποιούνται με ελάχιστες παραλλαγές σε όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου. Εναλλακτικά και για λόγους τυπικής σύγκρισης μεταξύ των χωρών χρησιμοποιείται και το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (ΑΕΠ).²⁵⁰ Συνολικό κοινωνικό προϊόν είναι το σύνολο των προϊόντων και αφορούν τα μέσα παραγωγής και τα καταναλωτικά αγαθά, τα οποία παράγονται μέσα σε ένα ορισμένο χρόνο. Υπ' αυτήν την έννοια, το κοινωνικό προϊόν είναι το «προϊόν της χρονιάς», αλλά για την παραγωγή του χρησιμοποιούνται και τα μέσα τα οποία και υπήρχαν πριν από την χρονιά της παραγωγής του. Αυτό σημαίνει ότι στο κοινωνικό προϊόν εμπεριέχεται και η αξία των μέσων παραγωγής που προϋπήρχαν και χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή του.²⁵¹

Το κοινωνικό προϊόν πρέπει να περιέχει τόσα μέσα παραγωγής όσα υπήρχαν πριν από τη χρονιά παραγωγής του. Αυτό σημαίνει ότι στο κοινωνικό προϊόν εμπεριέχεται και η αξία των μέσων παραγωγής που προϋπήρχαν και χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή του. Έτσι φθάνουμε στο συμπέρασμα ότι τα μέσα παραγωγής, τα οποία εμπεριέχονται στο κοινωνικό προϊόν, αντιστοιχούν σε είδος όσο και σε αξία, τόσο όσο χρειάζεται και θεωρείται απαραίτητο προκειμένου να αναπληρωθούν τα μέσα παραγωγής τα οποία προϋπήρχαν και χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή του. Αυτό σημαίνει ότι ο στόχος αυτής της αναπλήρωσης των μέσων παραγωγής θα πρέπει να εξασφαλίσει και τη συνέχεια των μέσων παραγωγής τα οποία θεωρούνται απαραίτητα και τον επόμενο χρόνο. Άρα έχουμε να κάνουμε με μία απλή αναπλήρωση των μέσων παραγωγής και γι' αυτό η συγκεκριμένη αναπαραγωγή θεωρείται απλή.²⁵² Το

²⁵⁰ Η. Φλέγκας, ο.π, σ. 36.

²⁵¹ Στ. Μπαμπανάσης – Γ. Σαμαράς, ο.π. σ. 140. Επίσης: Μιλτιάδης, Κήπας, (2004), Κοινωνικοοικονομικός Μετασχηματισμός στην Κεντροανατολική και στη Νοτιοανατολική Ευρώπη μετά το 1989, εκδόσεις ΗΡΟΔΟΤΟΣ, σ. 47-54.

²⁵² Στ. Μπαμπανάσης – Γ. Σαμαράς, ο.π. σ. 140.

κοινωνικό προϊόν είναι ο κυριότερος δείκτης που δείχνει την πορεία της παραγωγής. Παράλληλα παρατηρήθηκε ότι η χρησιμοποίηση του συγκεκριμένου δείκτη υπήρξε προβληματική και ο λόγος ήταν ότι ο τρόπος υπολογισμού προκαλούσε πλαστή προσαύξηση του.

Ο υπολογισμός γινόταν με την άθροιση της αξίας που παρήγαγε ξεχωριστά ο κάθε κλάδος της κοινωνικής παραγωγής. Αυτοί οι κλάδοι αλληλοσυνδέονταν. Αυτό σημαίνει ότι μπορούσε το προϊόν του ενός κλάδου να χρησιμοποιηθεί από ένα κλάδο, εν συνεχεία το προϊόν του δεύτερου κλάδου να χρησιμοποιείται από κάποιο τρίτο και αυτή διαδικασία να συνεχίζεται.²⁵³ Το εθνικό εισόδημα, τελικά, ήταν το σύνολο της νέας αξίας που έχει δημιουργηθεί και είναι αυτό που στον καπιταλισμό χωρίζεται σε μισθούς και σε υπεραξία. Το συνολικό κοινωνικό προϊόν αντιστοιχούσε σ' αυτό που στον καπιταλισμό καλούμε ακαθάριστο εθνικό προϊόν (ΑΕΠ). Προφανώς εδώ αντιμετωπίζουμε μία διαφορά. Αυτή είναι: Στον καπιταλισμό στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν συνυπολογίζονται και αρκετές υπηρεσίες, όπως για παράδειγμα, οι τράπεζες, οι κατοικίες, η υγεία και η ασφάλεια, η δημόσια διοίκηση, η εκπαίδευση και μία σειρά από διάφορες υπηρεσίες οι οποίες δεν συμπεριλαμβάνονταν στο συνολικό κοινωνικό προϊόν.²⁵⁴

Η οικονομική ισορροπία συνίσταται από τη σφαιρική, διαρθρωτική και δυναμική αντιστοιχία ανάμεσα στην παραγωγή και στις ανάγκες. Η ισορροπία μιας οικονομίας είναι κυρίως μία μακροοικονομική κατηγορία. Οι κυριότερες μορφές εκδήλωσης της ισορροπίας της οικονομίας είναι οι εξής:

α. Ισορροπία στη σφαίρα παραγωγής. Εδώ έχουμε μία αναφορά στο επίπεδο των επιχειρήσεων, των κλάδων και των προϊόντων και εκφράζει τη δυναμική της επιστημονικοτεχνικής της ανάπτυξης, τους βαθμούς απόδοσης των διάφορων κλάδων και τέλος, τις συνεχείς ανακατατάξεις των μέσων παραγωγής και του εργατικού δυναμικού. Αυτά τα δεδομένα θα έπρεπε να διασφαλιστούν υπό την έννοια ότι θα έπρεπε να υπάρχει μία διαρκής αντιστοιχία ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτηση των κεφαλαιουχικών αγαθών και της εργατικής δύναμης.

β. Ισορροπία ανάμεσα στις εκροές παραγωγής και στις ανάγκες των μη παραγωγικών τομέων του πληθυσμού. Αυτό σημαίνει ότι οι εκροές της παραγωγικής σφαίρας θα πρέπει να ικανοποιούν τις ανάγκες του πληθυσμού, της διοίκησης και ακόμη των υπόλοιπων τμημάτων της κοινωνίας.

²⁵³ Ο.π. σ. 140.

²⁵⁴ Ο.π. σ. 144.

γ. Ισορροπία ανάμεσα στους τομείς που ανήκουν.

δ. Ισορροπία ανάμεσα στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις και τις διασυνδέσεις της εθνικής οικονομίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το εμπορικό ισοζύγιο και το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών.²⁵⁵

Τα παραπάνω αποτελούν τις τέσσερις βασικές μορφές εκδήλωσης της οικονομικής ισορροπίας και βρίσκονταν σε άμεση αλληλεπίδραση, Από τις παραπάνω μορφές τον βασικό ρόλο τον έπαιξε η πρώτη μορφή και αφορούσε την ισορροπία της παραγωγής. Η ταυτόχρονη εκδήλωση ισορροπίας και στις τέσσερις μορφές σήμαινε γενική ισορροπία της οικονομίας, που αποτελούσε ιδεατή κατάσταση και αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο κατά προσέγγιση. Ο βαθμός απόκλισης της πραγματικής κατάστασης της οικονομίας από την ιδεατή κατάσταση μιας γενικής ισορροπίας, δείχνει και το βαθμό που μία οικονομία κινείται είτε ισόρροπα είτε ανισόρροπα. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί η σπουδαιότητα του γεγονότος ότι είχε μεγάλη σημασία του κατά πόσο κάθε δεδομένη στιγμή η οικονομία βρισκόταν ή όχι σε μία κατάσταση ισορροπίας. Αυτό όμως που είχε ακόμη πιο μεγάλη σημασία ήταν η οικονομία σε δυναμική διαδικασία. Το κατά πόσο η πορεία μιας οικονομίας θα μπορούσε να οδηγηθεί σε μία κατάσταση ισορροπίας εξαρτιόταν από πολλούς προσωρινούς και μόνιμους συντελεστές. Για παράδειγμα, ο ρόλος του τρόπου παραγωγής και ο τύπος των παραγωγικών σχέσεων.²⁵⁶

Τεράστια σημασία για την επικράτηση των συγκεκριμένων σχέσεων παραγωγής της σοβιετικής οικονομίας έπαιξε η υλικοτεχνική βάση και η αναπαραγωγή της. Η Σοβιετική Ένωση πέρασε από τη φάση της γρήγορης εκβιομηχάνισης και της ακόμη πιο γρήγορης αύξησης των κεφαλαιουχικών αγαθών. Παράλληλα, οι ρυθμοί παραγωγής αντίστοιχων καταναλωτικών αγαθών ήταν σχετικά περιορισμένη. Αυτό προφανώς έχει και τη σημασία του. Προσδιορίζει ως ένα βαθμό και τη φύση του σοβιετικού οικονομικού συστήματος και ακόμη και τη φύση της ταξικής του διάρθρωσης.

Σε σύγκριση με τα ανωτέρω, εδώ θα αναφέρουμε ορισμένα στοιχεία γύρω από τα όρια της κατανάλωσης στον καπιταλισμό τα οποία διευρύνονται μόνο μέσω της παραγωγής, η οποία αυξάνει μέσα από το εισόδημα των καπιταλιστών, το εισόδημα της εργατικής τάξης, με την εμφάνιση των πρόσθετων εργατών και ακόμη από το

²⁵⁵ Ο.π. σ. 146.

²⁵⁶ Ο.π. σ. 147.

σταθερό κεφάλαιο που είναι τα μέσα παραγωγής και λειτουργούν ως κεφάλαιο.²⁵⁷ Μάλιστα η Ναταλία Μοσκόβσκα θεωρεί ότι και στην περίπτωση που η ανθρώπινη εργασία εκτοπίζεται από την εργασία μηχανών, η εκλείπουσα κατανάλωση καταναλωτικών αγαθών από μέρους των εργατών που έχουν απελευθερωθεί αντισταθμίζεται από την αυξανόμενη κατανάλωση παραγωγικών αγαθών των επιχειρηματιών που εξορθολογίζουν την παραγωγή τους. Η ζήτηση των καταναλωτικών αγαθών μειώνεται αρχικά, όμως, από την άλλη, ο αναγκαίος εξοπλισμός των εργατών με τελειότερα εργαλεία παραγωγής δημιουργεί επιπρόσθετη ζήτηση παραγωγικών αγαθών. Μεταβάλλεται όχι ο όγκος αλλά η κατεύθυνση της ζήτησης. Επειδή δεν λαμβάνει χώρα καμιά απώλεια αγοραστικής δύναμης, η κατανάλωση του πληθυσμού αυξάνεται στο βαθμό εκείνο όπου εξαιτίας του γεγονότος ότι έχουμε μία αυξανόμενη παραγωγικότητα της εργασίας, τότε μειώνονται οι τιμές των εμπορευμάτων. Η αυξανόμενη ζήτηση καταναλωτικών αγαθών δημιουργεί μετά μία επέκταση της παραγωγής όχι μόνο των καταναλωτικών αγαθών, αλλά και των παραγωγικών αγαθών και, επομένως, απορρόφηση των απελευθερωθέντων εργατών από τη διαδικασία της παραγωγής.²⁵⁸

Ο ίδιος ο Μπουχάριν αναφέρει και την αντίθεση ανάμεσα στη Ρόζα Λούξεμπουργκ και τον Καρλ Μαρξ στο ζήτημα της διευρυμένης αναπαραγωγής. Για τον Μαρξ, επισημαίνει ο Μπουχάριν, η συσσώρευση είναι δυνατή, η πραγματοποίηση είναι δυνατή, η διευρυμένη αναπαραγωγή είναι δυνατή. Αυτές οι διαδικασίες εξελίσσονται με αντιφάσεις και γίνονται εμφανείς τόσο με τις μόνιμες ταλαντεύσεις του καπιταλιστικού συστήματος, όσο και άλλες οι οποίες εκδηλώνονται με τις βίαιες δονήσεις του. Τελικά η διαδικασία της καπιταλιστικής αναπαραγωγής αποτελεί από μόνη της μία διευρυμένη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών αντιφάσεων.²⁵⁹ Επίσης εδώ θα αναφέρουμε ότι αν οι μηχανές εκτοπίσουν εργάτες, η εκλείπουσα ιδιωτική κατανάλωση των εργατών που απελευθερώνεται αντισταθμίζεται από την αναπαραγωγική κατανάλωση των επιχειρηματιών που εξορθολογίζουν την παραγωγή τους. Ο λόγος είναι ότι οι επιχειρηματίες αυτοί εξοπλίζουν τους απασχολούμενους εργάτες με καλύτερα εργαλεία παραγωγής.²⁶⁰ Ο Μαρξ σε σχέση με το θέμα της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου επιτέθηκε στο δόγμα που κυριαρχούσε

²⁵⁷ Ν. Μπουχάριν, Η γενική θεωρία της αγοράς και οι κρίσεις, περιοδικό Θέσεις, τεύχος 41, περίοδος Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1992.

²⁵⁸ Ναταλία Μοσκόβσκα, (1988), Θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις, εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα, σ. 42-43.

²⁵⁹ Ν. Μπουχάριν, ο.π. στο ίδιο.

²⁶⁰ Ναταλία Μοσκόβσκα, Ο.π. σ. 45.

από τον καιρό του Σμιθ περί διάσπασης της αξίας του προϊόντος σε εισόδημα και μόνο σε εισόδημα. Για τον Μαρξ η συγκεκριμένη αντίληψη δεν λαμβάνει υπόψη το σταθερό κεφάλαιο.²⁶¹ Η επαναδημιουργία του σταθερού κεφαλαίου και η παραγωγή συμπληρωματικού σταθερού κεφαλαίου αποτελούν μαζί το πιο βασικό τμήμα της διαδικασίας της διευρυμένης αναπαραγωγής. Επομένως, το στοιχείο αυτό έχει άμεση σχέση με τη θεωρία της αγοράς, υπό την έννοια ότι δίπλα στην καταναλωτική αγορά εμφανίζεται σε διαρκώς αυξανόμενο βαθμό και η αγορά των μέσων παραγωγής, η οποία δεν αντιστοιχεί στην καταναλωτική αγορά αλλά στην παραγωγική κατανάλωση. Κατά τον ίδιο τρόπο αυτό συμβαίνει και στο πλαίσιο της θεωρίας της συσσώρευσης κεφαλαίου επειδή η συσσώρευση του κεφαλαίου προϋποθέτει μία αύξηση του σταθερού κεφαλαίου και μάλιστα σε μια αυξανόμενη σχέση, σε σύγκριση με το μεταβλητό κεφάλαιο.²⁶²

Περαιτέρω ο Μπουχάριν επιχειρεί να αναλύσει τη δομή της αγοράς και την αναλύει από δύο διαφορετικές σκοπιές. Η πρώτη σκοπιά αφορά το κοινωνικό κεφάλαιο στην εμπορευματική του μορφή. Η συγκεκριμένη εμπορευματική μορφή επιμερίζεται δύο μεγάλους τομείς, από τη μία μεριά σε μέσα παραγωγής, ενώ από την άλλη μεριά σε καταναλωτικά αγαθά. Εδώ παρατηρούμε ότι έχουμε τη συνύπαρξη διαφορετικού είδους εμπορευμάτων και με τους κλάδους παραγωγής που αντιστοιχούν σ' αυτά. Έτσι παρατηρούμε ότι η αναγκαία τεχνικοοικονομική σχέση ανάμεσα στους διάφορους κλάδους φαίνεται να είναι κρυμμένη, καλυμμένη και αόρατη. Αυτό συμβαίνει επειδή τα μέσα παραγωγής δεν είναι εκείνα τα μέσα παραγωγής με τη βοήθεια των οποίων είχαν παραχθεί τα συνυπάρχοντα καταναλωτικά αγαθά. Αυτά τα μέσα παραγωγής θα υπηρετήσουν την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών κατά την επόμενη περιστροφή του κεφαλαίου. Το ίδιο συμβαίνει και με τα καταναλωτικά αγαθά, από την σκοπιά εκείνη που θεωρείται ότι τα μέσα παραγωγής που αντιστοιχούν σ' αυτά έχουν καταναλωθεί ήδη και επομένως απουσιάζουν από την αγορά. Η αξία αυτών των μέσων παραγωγής πέρασε ήδη στα καταναλωτικά αγαθά και αφομοιώθηκε από αυτά. Έτσι αυτή η εμπορευματική μορφή και η αγορά που εξετάζεται από αυτή την πλευρά δεν είναι σε θέση να φωτίσουν το πρόβλημα της αναγκαίας σχέσης ανάμεσα στους διάφορους κλάδους παραγωγής, παρά μόνο να τα συσκοτίσουν.²⁶³

²⁶¹ Ν. Μπουχάριν, Ο.π. στο ίδιο.

²⁶² Ο.π. στο ίδιο.

²⁶³ Ο.π. στο ίδιο.

Η άλλη σκοπιά αφορά την εξέταση της αμοιβαίας σχέσης ανάμεσα στους διάφορους κλάδους παραγωγής. Παρατηρούμε, επομένως, ότι έχουμε να κάνουμε με μία σχέση, στο πλαίσιο της οποίας παρατηρούμε ότι μία σειρά από κλάδοι συνδέονται αμοιβαία μεταξύ τους, από την άποψη ότι έχουν ως προορισμό την παραγωγή. Κάθε κλάδος προσφέρει στον άλλο πρώτη ύλη, έως το βαθμό που φθάσουμε μετά από μία σειρά από στάδια στο έτοιμο προϊόν το οποίο είναι κατάλληλο για άμεση κατανάλωση. Έτσι ο συνολικός μηχανισμός παραγωγής της κοινωνίας δεν βρίσκεται στη βάση του τίποτε άλλο από ένα μηχανισμό παραγωγής καταναλωτικών αγαθών. Οι κλάδοι που παράγουν μέσα παραγωγής, ακόμη κι αν αυτοί είναι πολύ μεγάλοι, στην ουσία εμφανίζονται ως προστάδια της παραγωγής καταναλωτικών αγαθών. Η ανεπτυγμένη παραγωγή, άρα και η καπιταλιστική παραγωγή, συγκαλύπτει αυτό το γεγονός από την άποψη της χρονικής αλληλουχίας των μεμονωμένων κλάδων, η οποία αντικαθίσταται με τη διάρθρωση στο χρόνο. Αυτοί οι κλάδοι αποτελούν στάδια μιας ενιαίας διαδικασίας της παραγωγής καταναλωτικών αγαθών. Όλα αυτά τα είχε διαπιστώσει ήδη ο Μαρξ.²⁶⁴ Με βάση τα ανωτέρω, αυτό σημαίνει ότι το προϊόν βρίσκεται ταυτόχρονα σε διάφορα στάδια της κατασκευής του. Επομένως, παρατηρούμε περαιτέρω ότι δεν έχουμε να κάνουμε με μία ανάπτυξη η οποία ξεκινά κάθε φορά από την αρχή της. Συνολικά η καπιταλιστική αστική τάξη όπως είναι δομημένη στις ανεπτυγμένες δυτικές καπιταλιστικές χώρες έχει ως άξονα της δραστηριότητας της και τα μέσα παραγωγής και τα καταναλωτικά αγαθά και τις υπηρεσίες και κυρίως, αναπόφευκτα, ως μοχλό για τον ανταγωνισμό και το κέρδος. Οι υποδομές στην καπιταλιστική Ευρώπη δεν αποτελούν βραχυπρόθεσμη πηγή κερδοφορίας λόγω του μεγάλου χρόνου απόσβεσης, γεγονός που μειώνει την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων. Πάντως στη Σοβιετική Ένωση, για πρώτη φορά υπήρξαν πιο γρήγοροι ρυθμοί αύξησης στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών σε σχέση με την παραγωγή μέσων παραγωγής στην περίοδο του πενταετούς πλάνου 1966-1970.²⁶⁵

Εδώ θα σημειώσουμε ότι η προτεραιότητα για την αύξηση των μέσων παραγωγής άρχισε δραστικά να λειτουργεί τη συγκεκριμένη περίοδο, εξαιτίας μιας τεράστιας επιστημονικής συζήτησης που είχε αρχίσει από τη δεκαετία του 1960. Οι ρυθμοί αύξησης των δύο πλευρών προσδιορίζονταν από δύο βασικούς συντελεστές. Πρώτα απ' όλα από την τεχνική πρόοδο, η οποία θεωρούνταν κεφαλαιοβόρα και έτσι δημιουργούσε μεγάλες κλίμακες κεφαλαίου. Αυτό σήμαινε ότι σε μακροοικονομικό

²⁶⁴ Ο.π. στο ίδιο.

²⁶⁵ Στ. Μπαμπανάσης-Γ. Σαμαράς, ο.π. σ. 154-155.

πλαίσιο είχαμε μία αύξηση των συντελεστών κεφαλαίου, γεγονός που σήμαινε παράλληλη αύξηση του ποσοστού επενδύσεων. Αντίθετα όταν μειώνονταν οι συντελεστές κεφαλαίου, μειώνονταν και το ποσοστό των επενδύσεων και μαζί μ' αυτό είχαμε μείωση των ρυθμών παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών και από την άλλη αύξηση των ρυθμών παραγωγής ειδών κατανάλωσης.²⁶⁶

Στο πλαίσιο αυτό κινήθηκε η συνολική διαδικασία της παραγωγής και η ανάληψη έργων μέσω της αξιοποίησης των πόρων για την επίτευξη στόχων. Η ανάγκη να εξασφαλιστεί ότι τα ειδικά έργα ανέλαβαν τους πόρους που απαιτούνταν οδήγησε στην εμφάνιση μιας σειράς από πολιτικά ελεγχόμενες, κεντρικές ιεραρχίες παραγωγής. Κατά συνέπεια, η υπόλοιπη οικονομία οργανώθηκε στις ίδιες κατευθυντήριες γραμμές. Η ιεραρχική υπαγωγή απέκλεισε οριζόντιες συνδέσεις μεταξύ των υπαγόμενων. Κάποιος άλλος μηχανισμός έπρεπε, ως εκ τούτου, να εισαχθεί έως ότου να υπάρχει η εξασφάλιση του συντονισμού. Αυτό πραγματοποιήθηκε με το σχέδιο εφοδιασμού της Gosplan.²⁶⁷ Πιο αναλυτικά, μπορεί κάποιος να εντοπίσει δύο συστατικά: το σύστημα του ισοζυγίου υλικών, μέσω του οποίου οι αρχές προσπάθησαν να εξασφαλίσουν ότι τα σχέδια τους ήταν συνεπή. Επίσης, το σύστημα zauanka-natyand μέσω του οποίου οι αρχές προσπάθησαν να εξασφαλίσουν ότι οι μονάδες συγκεκριμένης παραγωγής λάμβαναν τους πόρους που απαιτούνταν για την εκπλήρωση των σχεδίων τους.²⁶⁸

Το σύστημα του βραχυπρόθεσμου σχεδιασμού λειτουργούσε σε μεγάλο βαθμό με φυσικούς όρους. Οι τιμές και τα νομισματικά μεγέθη ήταν σε μεγάλο βαθμό άνευ σημασίας. Αλλά δεν κατέστη δυνατόν να γίνει με ένα σύστημα χρηματοοικονομικού ελέγχου. Οι κεντρικές αρχές απαιτούσαν κάποιο συνολικό δείκτη για τη συνολική υπουργική απόδοση. Από την άλλη, ακόμη και τα υπουργεία ζητούσαν κάποιο συνθετικό δείκτη για την απόδοση των επιχειρήσεων. Επιπλέον, οι μισθοί και οι τιμές χρησιμοποιήθηκαν για να αποτρέψουν την ανάγκη ώστε να διαμορφωθεί δελτίο καταναλωτικών αγαθών και, ακόμη, η κατεύθυνση της εργασίας.²⁶⁹

Από τα ανωτέρω γίνεται προφανές ότι επιχειρείται να οικοδομηθεί μία κοινωνία, βασισμένη όχι στο χρήμα και στις παρενέργειες αυτού όπως ο πλουτισμός, αλλά στη βάση της ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών. Προφανώς θα το αναπτύξουμε ποιο προσεκτικά στα συμπεράσματα, αλλά μία πρώτη ματιά κάνει σαφές, έστω και με

²⁶⁶ Ο.π. σ. 156.

²⁶⁷ A. Bergson, .ο.π. σ. 4.

²⁶⁸ Ο.π. σ. 4.

²⁶⁹ Ο.π. σ. 5.

βίαιο τρόπο, ότι στη Σοβιετική Ένωση, στη φάση της ανάπτυξης που βρίσκεται, οι συνθήκες αντιστοιχούσαν με την προσπάθεια οικοδόμησης μιας κοινωνίας που δεν θα βασιζόταν στο χρήμα και στον πλούτο, άρα και στη διαμόρφωση μιας κοινωνίας που θα βασιζόταν στις κοινωνικές ταξικές διακρίσεις, αλλά, αντίθετα, στην ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών. Είναι εμφανής ο στόχος. Επομένως, θα πρέπει να κατανοήσουμε τις πραγματικές οικονομικές και κοινωνικές στρεβλώσεις σε σχέση με την απόπειρα της οικοδόμησης του σοβιετικού σχηματισμού με στόχο το σοσιαλισμό που οδήγησαν αυτή τη χώρα, αλλά και τις υπόλοιπες χώρες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης στην διαστρέβλωση και στην κατάρρευση. Είναι σημαντικό να το επισημάνουμε, προκειμένου να κατανοήσουμε τις πραγματικές οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες, αλλά και στρεβλώσεις, που διαμορφώθηκαν στο συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό μοντέλο. Τουλάχιστον, δεν θα πρέπει να καταλογίζουμε εύκολα ευθύνες για την διαμόρφωση των δομών του σοβιετικού συστήματος και της ιδιόμορφης ταξικής του σύνθεσης που αφορά τη διαφοροποίηση της σε σχέση με τις τυπικά καπιταλιστικές κοινωνίες. Όσον αφορά την ιδιόμορφη ταξική σύνθεση, ήδη παρέθεσα στοιχεία πιο πάνω και θα ακολουθήσουν και άλλα στα επόμενα κεφάλαια. Θα πρέπει να κατανοηθούν τα πραγματικά αίτια και οι πραγματικές αδυναμίες που οδήγησαν το συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό μοντέλο σε ένα αδιέξοδο.

Έχουμε να κάνουμε με ένα κοινωνικοοικονομικό σύστημα που κυριάρχησε με το όνομα «υπαρκτός σοσιαλισμός» και αυτό αποκρυσταλλώθηκε στην τελική μορφή του από τα τέλη της δεκαετίας του 1930 και κατά βάση από το 1928 μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1930. Παρ' όλα αυτά κάποια χαρακτηριστικά προστέθηκαν μέχρι και τη δεκαετία του 1950. Στην περίοδο αυτή πραγματοποιούνται οι βασικοί μετασχηματισμοί των κοινωνικών σχέσεων που ήδη επικρατούσαν στην επαναστατική Σοβιετική Ένωση, και μέσα από τις διεργασίες αυτές διαμορφώνονται τα βασικά χαρακτηριστικά του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού».²⁷⁰ Εδώ

²⁷⁰ Γ. Μηλιός, Κρατικός σχεδιασμός και επιχείρηση στην ΕΣΣΔ: μια πρώτη προσέγγιση στην οικονομική ανάπτυξη και τις σχέσεις εξουσίας του «υπαρκτού σοσιαλισμού», περιοδικό Θέσεις, τεύχος 33. Εδώ θα πρέπει να διευκρινίσουμε περαιτέρω τους όρους είτε «οικονομικό σύστημα» είτε «σοσιαλιστικός σχεδιασμός» που ο συγγραφέας του άρθρου χρησιμοποιεί στο συγκεκριμένο άρθρο. Ο Γ. Μηλιός χρησιμοποιεί τον πρώτο όρο διότι τον απασχολεί αποκλειστικά η οικονομική βαθμίδα του σοβιετικού κοινωνικού καθεστώτος. Παράλληλα, θεωρεί, ότι εκείνη την περίοδο αποκρυσταλλώνονται και τα πολιτικά χαρακτηριστικά του σοβιετικού καθεστώτος και ψηφίζεται το ιστορικό σύνταγμα του 1936 που διακηρύσσει το τέλος της δικτατορίας του προλεταριάτου, ενώ ταυτόχρονα, θεωρεί, ότι παγιποιείται και το ιδεολογικό σύστημα του «σοβιετικού μαρξισμού». Στη συγκεκριμένη έρευνα χρησιμοποιώ το όρο «Κοινωνικοοικονομικό Σύστημα» διότι προσπαθώ να τονίζω το σύνολο της

θεωρείται ότι μετά την κατάρρευση αυτών των κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών της Ανατολικής Ευρώπης, οι παραπάνω αντιλήψεις βρέθηκαν σε μία αδυναμία. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι χώρες αυτές θεωρούνταν καπιταλιστικές και, ιδιαίτερα, μετά την ήττα των μαοϊκών δυνάμεων στο Κ. Κ. Κίνας. Έτσι οι αντιλήψεις αυτές βρέθηκαν σε ένα αδιέξοδο, παράλληλα με την κατάρρευση αυτών των κοινωνικοοικονομικών συστημάτων. Το ερώτημα που προκύπτει είναι: αν η παλινόρθωση του καπιταλισμού είχε ήδη συντελεστεί με ένα τρόπο που δεν έγινε αντιληπτός, τότε ποια είναι η σημασία της κατάρρευσης των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης; Τελικά, από ποιο κοινωνικοοικονομικό σύστημα αντικαθίσταται;²⁷¹

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου ήταν η βίαιη κολεκτιβοποίηση των αγροτών, στο πλαίσιο της οποίας η τελική φάση ξεκίνησε στα τέλη της δεκαετίας του 1930.²⁷² Από την άλλη έχουμε την σχεδιασμένη εκβιομηχάνιση με βάση τη βαριά βιομηχανία και σ' αυτό το πλαίσιο καταστρώθηκε το πρώτο πεντάχρονο πλάνο, με αφετηρία το 1929 και την εγκατάλειψη της «Νέας Οικονομικής Πολιτικής» ΝΕΠ της περιόδου 1921-1928.²⁷³

Με την πραγματοποίηση αυτών των δύο βασικών στόχων, δηλαδή τη βίαιη κολεκτιβοποίηση και τη σχεδιασμένη εκβιομηχάνιση, η σοβιετική ηγεσία θεώρησε ότι είχε συγκροτήσει μέσα σε μία δεκαετία τις βασικές οικονομικές δομές, αλλά και την κοινωνική διάρθρωση, που αφορούσε την εργατική τάξη, την κολχόζνικη τάξη και το στρώμα των σοσιαλιστών διανοούμενων. Ο Γ. Μηλιός θεωρεί ότι μετά από αυτή την εξέλιξη οι σοβιετικοί θεώρησαν ότι τελικά σηματοδότησαν την τελική νίκη του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ. Θεωρήθηκε ότι από το 1930 είχε επικρατήσει ο σοσιαλιστικός τομέας και είχε στα χέρια του τους μοχλούς της λαϊκής οικονομίας. Με βάση αυτή τη λογική η ΕΣΣΔ μπήκε στην περίοδο του σοσιαλισμού, ενώ στις αρχές του δεύτερου πεντάχρονου πλάνου, η οικονομία της ΕΣΣΔ έπαψε να αποτελείται από πολλά οικονομικά συστήματα. Από τα πέντε οικονομικά συστήματα που υπήρχαν στη λαϊκή οικονομία, εξαλείφθηκαν τα τρία από αυτά: ο ιδιωτικός καπιταλισμός, ο

διαλεκτικής αλληλεπίδρασης των κοινωνικών και οικονομικών στοιχείων του συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού. Όσον αφορά τον δεύτερο όρο, ο ίδιος θεωρεί ότι ο «σοσιαλιστικός σχεδιασμός» δεν ταυτίζεται, βέβαια, αλλά υπερβαίνει την έννοια της σχεδιασμένης ανάπτυξης» ή «σχεδιασμένης εκβιομηχάνισης», γιατί ως βασική του προϋπόθεση έχει τον έλεγχο των μέσων παραγωγής από την κατέχουσα πολιτική εξουσία, που είναι η εργατική τάξη. Από τη μεριά μου, περιορίζομαι στον όρο «κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες» διότι προσπαθώ να ερευνήσω την πορεία αυτών των χωρών, αμφισβητώντας ότι υπήρξαν καθαυτές σοσιαλιστικές κοινωνίες.

²⁷¹ Ο.π. σ το ίδιο.

²⁷² Τ. Ε. Φακιολάς, (1989), Η εμπειρία του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού στη Σοβιετική Ένωση, εκδόσεις, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, σ. 42-65.

²⁷³ Γ. Μηλιός, ο.π. στο ίδιο.

κρατικός καπιταλισμός και η πατριαρχική οικονομία. Το μικροεμπορευματικό σύστημα πέρασε σε δεύτερη μοίρα, ενώ το σοσιαλιστικό πέρασε σε πρώτη μοίρα και μετατράπηκε σε κυρίαρχη και μοναδική διευθύνουσα δύναμη σε όλη τη λαϊκή οικονομία.²⁷⁴ Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε ότι συνεχίστηκε και στις επόμενες δεκαετίες, μέσα από το παράδειγμα Σταχανόφ (Stakhanov) και της ομάδας του και έμεινε στην ιστορία ως σταχανοφικό υπόδειγμα. Οι σημαντικές επιδόσεις μέσα από αυτή τη διαδικασία του κρατικού καπιταλισμού, προσαρμόστηκαν και αφομοιώθηκαν μέσα στη λογική της κρατικής διεύθυνσης της λαϊκής οικονομίας και στο πλαίσιο ενός κρατικού σοσιαλισμού. Συνεπώς, ήδη συνυπήρχαν τουλάχιστον δύο συστημικά μοντέλα οικονομικής διοίκησης της οικονομίας: του κρατικού καπιταλισμού και του κρατικού σοσιαλισμού. Υπάρχει και η άποψη του Λέοντος Τρότσκι και του ιδεολογικού ρεύματος που τον ακολουθεί, στο πλαίσιο του οποίου υπάρχει η άποψη για το διεφθαρμένο και εκφυλισμένο εργατικό κράτος.²⁷⁵ Θα επανέλθουμε όμως σε ένα επόμενο κεφάλαιο.

Πάντως ο Γ. Μηλιός υπενθυμίζει ότι το ζήτημα της εκβιομηχάνισης με βάση τις κρατικές επενδύσεις σε κρίσιμους οικονομικούς τομείς αποτελεί στοιχείο της πολιτικής και του καπιταλιστικού κράτους. Χρησιμοποιεί ως παράδειγμα την Ελλάδα μετά τον πόλεμο, όπου το κράτος σχεδίασε και πέτυχε την αντιμετώπιση του προβλήματος της ηλεκτροδότησης της ελληνικής οικονομίας με την ενοποίηση όλων των εργοστασίων παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος στη Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, τη δημιουργία μεγάλων υδροηλεκτρικών σταθμών παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, την εκμετάλλευση των εγχώριων πηγών ενέργειας, όπως ο λιγνίτης κ.λ.π.²⁷⁶ Το κράτος, παράλληλα, ίδρυσε και επιχειρήσεις σε κρίσιμους κλάδους της μεταποίησης στη δεκαετία του 1950, όπως λιπάσματα, ζάχαρη και στη δεκαετία του 1970 πολεμική βιομηχανία, κ.λ.π.²⁷⁷

Σαφώς και αυτό συμβαίνει και ο Γ. Μηλιός έχει δίκιο. Όμως το συγκεκριμένο θα μπορούσε να συμβεί και από ένα εργατικό κράτος στην περίοδο της μετάβασης του προς το σοσιαλισμό, ενώ ακόμη δεν υπάρχει σοσιαλισμός. Ακόμη περισσότερο και σε μελλοντικό εργατικό κράτος, όπως η Ρωσία με όχι και τόσο προχωρημένη οικονομική ανάπτυξη και με έντονα στοιχεία αγροτικής κοινωνίας, η οποία θα έπρεπε να περάσει

²⁷⁴ Γ. Μηλιός, Ο.π. στο ίδιο. Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, (1954), Πολιτική Οικονομία, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, Μόσχα, στην Ελλάδα, εκδόσεις GUTENMBERG.

²⁷⁵ Λέων Τρότσκι, (1989), Παραμορφωμένη επανάσταση, μετάφραση Έλλη Γ. Δυοβουνιώτη, Δημοσίευση Αθήνα.

²⁷⁶ Γ. Μηλιός, Ο.π. στο ίδιο.

²⁷⁷ Ο.π. στο ίδιο.

από τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης. Εκείνο που καθορίζει την πορεία της καθιέρωσης και εφαρμογής των κοινωνικοοικονομικών συστημάτων και στην περίπτωση μας στον καπιταλισμό, είναι ποιος κατέχει τα μέσα παραγωγής, ποιες είναι οι σχέσεις παραγωγής και ποιο είναι το πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας ή ακόμη ποιος είναι ο τρόπος παραγωγής ή ακόμη και διανομής του παραγόμενου προϊόντος. Επομένως, ποια είναι η κυρίαρχη τάξη και στην περίπτωση του καπιταλισμού πως έχει συγκροτηθεί η αστική τάξη. Θεωρώ, ότι παρά τα σαφή χαρακτηριστικά μιας έντονης και ιδιόμορφης ταξικής διάρθρωσης της σοβιετικής κοινωνίας, η κυρίαρχη τάξη δεν έχει τα τυπικά χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής αστικής τάξης. Ήδη το ανέφερα: η σοβιετική κοινωνικοοικονομική διάρθρωση χαρακτηρίζεται με πάνω από δύο ταξικά κοινωνικοοικονομικά συστήματα. Αυτό χαρακτηρίζει και τη διάρθρωση της άρχουσας τάξης. Προφανώς, η συγκεκριμένη έρευνα δεν μπορεί να επεκταθεί σε ζητήματα κοινωνικοταξικής διάρθρωσης με έμφαση και στην κοινωνιολογική μελέτη για να είναι ολοκληρωμένη. Θα περιοριστούμε, επομένως, στη συγκεκριμένη οικονομική ανάλυση. Πάντως στα ανωτέρω ζητήματα θα προσπαθήσω να αναφερθώ με περισσότερη ευκρίνεια σε επόμενο κεφάλαιο.

Πάντως για να συνεχίσουμε με τη συλλογιστική του Γ. Μηλιού, παρατηρούμε την επισήμανση ότι η κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής μπορεί να υποκρύπτει εντελώς διαφορετικούς τύπους πραγματικής οικονομικής ιδιοκτησίας των συγκεκριμένων παραγωγικών μέσων και επομένως, από εδώ προκύπτει ότι υπάρχουν διαφορετικοί τύποι κοινωνικής εξουσίας. Η προσέγγιση του γίνεται με βάση τα δομικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής εξουσίας του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», που βάση του είναι ακριβώς οι σχέσεις παραγωγής. Υπό την έννοια αυτή επιχειρεί να αναλύσει το φαινόμενο της σοβιετικής εξουσίας και κοινωνίας όχι την περίοδο 1917-28, αλλά ακριβώς μετά το 1930 όταν σταθεροποιούνται οι οικονομικές δομές και οι κοινωνικές σχέσεις. Παράλληλα, επικεντρώνει την προσοχή του στον κρατικό τομέα της σοβιετικής οικονομίας και ειδικά στους μη αγροτικούς κλάδους, που τον θεωρεί ως τον κατεξοχήν σοσιαλιστικό τομέα της οικονομίας.²⁷⁸

Οι στόχοι του οικονομικού ελέγχου, όπως ήδη τους έχουμε διατυπώσει, εξυπηρετούνταν καλύτερα από τις σταθερές τιμές οι οποίες ήταν βασισμένες στο κόστος. Προφανώς αυτή ήταν πολύ σημαντική πτυχή του σοβιετικού συστήματος

²⁷⁸ Ο.π. στο ίδιο.

τιμών και αξίζει να δώσει κάποιος μία ερμηνευτική προσοχή. Οι τιμές ήταν κεντρικά οριοθετημένες, μπορούσαν να αλλάξουν σε αραιά χρονικά διαστήματα και δεν μπορεί να ειπωθεί ότι αντιστοιχούσαν σε σχετικές ελλείψεις, ή στην οριακή παραγωγικότητα ή στο κόστος ευκαιρίας. Επομένως, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι δεν παρέχεται μία ικανοποιητική βάση για αποτελεσματικούς υπολογισμούς. Προφανώς, από τη στιγμή που συμβαίνει αυτό, γίνεται σαφές ότι η προσπάθεια για να κτιστεί μία σοσιαλιστική κοινωνία, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι είναι εμφανής. Είναι μία κατάσταση στην οποία η παραγωγή και το προϊόν δεν αποτελούν μέρος ενός υπολογισμού για κέρδη και απόσπαση της υπεραξίας, στο πλαίσιο της οριακής παραγωγικότητας ή το κόστους ευκαιρίας. Θεωρώ ότι το παραπάνω είναι σημαντικό, διότι θα πρέπει να κατανοηθούν τα πραγματικά αίτια, πέρα από τις προκαταλήψεις, για τα αδιέξοδα, τα λάθη και την τελική αδυναμία οικοδόμησης μιας διαφορετικής κοινωνίας από τον καπιταλισμό ή και την τελική κατάρρευση του μοντέλου της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Παράλληλα, θα πρέπει να κατανοηθούν τα αίτια για τις παρεκκλίσεις και την τελική διαμόρφωση ενός ιδιόμορφου κοινωνικοοικονομικού ταξικού συστήματος.

Στη συνέχεια θα κάνουμε μία αναφορά για τα προβλήματα που προέκυπταν στην οικονομία του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» και αφορούσαν τη μονοπωλιακή ρύθμιση της παραγωγικής διαδικασίας και την απουσία ενδοκλαδικού ανταγωνισμού. Αυτά είχαν την αναφορά τους στην απουσία ισχυρών «κινήτρων» για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και τη δυσχέρεια γενίκευσης των περισσότερο παραγωγικών τεχνικών. Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε ότι τα λεγόμενα «κίνητρα» που υπάρχουν στον καπιταλισμό τα δημιουργεί η λειτουργία του ανταγωνισμού στο πλαίσιο του οποίου εκτοπίζονται από την αγορά οι λιγότερο παραγωγικές επιχειρήσεις. Επομένως, για να υπάρχει λύση το κενό αυτό θα έπρεπε να το καλύψει ο κρατικός σχεδιασμός, έχοντας ως στόχους του σχεδίου τον τεχνολογικό μετασχηματισμό και παράλληλα την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας των επιχειρήσεων.²⁷⁹ Έτσι οι επιχειρήσεις υποχρεώνονται μέσα σε ένα ορισμένο χρονικό διάστημα να αυξήσουν την αποδοτικότητα τους ώστε να ελαττώσουν τα κόστη παραγωγής έως εκείνο το επίπεδο, το οποίο θα αντιστοιχούσε σε αυτό που λεγόταν «προοδευτικές νόρμες». Αυτό σημαίνει ότι καθήκον του κράτους ήταν, βάσει σχεδίου, να καθορίζει συστηματικά τα καθήκοντα ελάττωσης του κόστους

²⁷⁹ Ο.π. στο ίδιο

παραγωγής, ξεκινώντας από τις προοδευτικές νόρμες δαπάνης εργασίας και χρησιμοποίησης των μέσων παραγωγής.²⁸⁰ Οι προοδευτικές νόρμες είχαν το ρόλο να κινητοποιούν και να παροτρύνουν τους οικονομικούς καθοδηγητές και τις μάζες των εργαζομένων και να αναζητούν τρόπους ορθολογικής παραγωγής και να συμβάλλουν στην εισαγωγή της πρωτοπόρας τεχνικής αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και ελάττωσης του κόστους παραγωγής. Έτσι όταν πλέον οι προοδευτικές νόρμες αφομοιωθούν από την πλειονότητα των επιχειρήσεων που παράγουν τη μεγαλύτερη μάζα προϊόντων, τότε αρχίζουν να συμπίπτουν με την κοινωνικά αναγκαία δαπάνη εργασίας και παύουν να είναι προοδευτικές.²⁸¹ Παράλληλα το πρόβλημα που υπάρχει δεν είναι μόνο ο καθορισμός και η τήρηση του χρόνου μέσα στον οποίο θα αφομοιωθούν οι προοδευτικές νόρμες από την πλειονότητα των επιχειρήσεων, αλλά και ο τρόπος καθορισμού των «προοδευτικών νορμών» καθ'αυτών. Εδώ έχουμε να κάνουμε με αντιφάσεις της μονοπωλιακής ρύθμισης που αναπαράγονται, από τη στιγμή που το κράτος δεν μπορεί παρά να βασιστεί στην ίδια τη δυναμική και την πείρα των επιχειρήσεων. Έτσι οι προοδευτικές νόρμες δαπάνης εργασίας και υλικών καθορίζονται με βάση την πείρα των πρωτοπόρων επιχειρήσεων. Από τη στιγμή που γενικεύονται οι προοδευτικές νόρμες με βάση την πείρα των πρωτοπόρων επιχειρήσεων καθορίζονται νέες προοδευτικές νόρμες δαπάνης εργασίας που η πραγματοποίησή τους οδηγεί σε νέα ελάττωση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου.²⁸² Αυτό σημαίνει ότι τα κρατικά σχέδια προσανατολίζονται σε κάθε τι το πρωτοπόρο που γεννιέται στην πρακτική για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού και εν δυνάμει του κομμουνισμού και αυτό ενισχύεται από την δημιουργική δράση των εργατικών μαζών.

Παράλληλα για την αύξηση της αποδοτικότητας ακόμη και των πρωτοπόρων επιχειρήσεων το κράτος κατέχει δύο επιπλέον μέσα, τα οποία όμως έχουν περιορισμένη αποτελεσματικότητα. Κατ' αρχάς αυτά είναι η θέσπιση ενός συστήματος υλικών αμοιβών με βάση τα κίνητρα για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Αυτό πραγματοποιείται μέσα από την ενίσχυση των περισσότερο αποδοτικών επιχειρήσεων και την αύξηση των αποδοχών των εργαζομένων που θεωρούνται περισσότερο αποδοτικοί. Από την άλλη από τον καθορισμό των τιμών των εμπορευμάτων με τρόπο που να ευνοεί και πάλι τον

²⁸⁰ Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, (1954), σ. 602.

²⁸¹ Ο.π. σ. 566.

²⁸² Ο.π. σ. 566.

τεχνολογικό εκσυγχρονισμό της παραγωγής.²⁸³ Από τα ανωτέρω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα υλικά κίνητρα μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες: εκείνα που αποδίδονται στις επιχειρήσεις που η απόδοσή τους υπερβαίνει το μέσο όρο και σε εκείνα τα κίνητρα που αποδίδονται στους εργαζόμενους που η απόδοσή τους υπερβαίνει, επίσης, το μέσο όρο. Η πιο σημαντική μορφή θέσπισης υλικών κινήτρων βρίσκεται στη διαμόρφωση συστημάτων ατομικής αξιολόγησης της αποδοτικότητας των εργαζομένων. Υπ' αυτήν την έννοια η αμοιβή με το κομμάτι αποτέλεσε την κυρίαρχη μορφή στη Σοβιετική Ένωση. Παράδειγμα το 1953 στην ΕΣΣΔ δούλευαν με το κομμάτι το 77% του συνόλου των εργατών της βιομηχανίας.²⁸⁴ Πάντως το σύστημα της οικονομικής διαχείρισης, όπως περιγράφηκε ως εδώ, οδηγεί αναπόφευκτα και σε μία σειρά παρατηρήσεις. Επειδή οι στόχοι, πράγματι, ήταν φιλόδοξοι και το αντίστοιχο έργο συντονισμού τεράστιο, τα σχέδια ήταν συχνά αντιφατικά και ακόμη και ανέφικτα. Φυσικά αυτό έχει και τις ρίζες του στο γεγονός στο κατά πόσο η κεντρική διοίκηση ή η Gosplan προσπάθησε να συμφιλιώσει τις συγκεκριμένες αντιφάσεις. Φυσικά αυτό εμφανιζόταν σαν ελλείψεις από μέρους των εισροών. Οι διάχυτες ελλείψεις οδήγησαν τις επιχειρήσεις σε υπερπροσφορά για τα υλικά. Αυτό μείωσε την ποσότητα πληροφόρησης που λαμβάνονταν από την Gosplan σχετικά με τις δυνατότητες της παραγωγής. Το αποτέλεσμα ήταν να μειώνεται η ικανότητα να σχεδιάζονται και να εφαρμόζονται ρεαλιστικά σχέδια. Αυτό οδήγησε τα δύο υπουργεία και τις επιχειρήσεις να δημιουργήσουν τις δικές τους εγκαταστάσεις παραγωγής για υλικά που θα έπρεπε να χρηματοδοτούνται. Για να πραγματοποιηθούν αυτές οι αναθέσεις, έγιναν ακόμη πιο αυστηρές οι προϋποθέσεις από την κεντρική εξουσία. Στο πλαίσιο αυτό σε πολλές επιχειρήσεις αυξήθηκε το κόστος και μειώθηκε η αποτελεσματικότητα. Από τη στιγμή που επιτρεπόταν από τα υπουργεία και τις επιχειρήσεις ένας βαθμός αυτονομίας από τους περιορισμούς του κεντρικού συστήματος, είχε σαν συνέπεια να περιορίσει την ικανότητα της Gosplan και ως εκ τούτου και την ικανότητα των κεντρικών αρχών, να ελέγχει το σύστημα. Επομένως, αυτό είχε σαν αποτέλεσμα η σχεδιασμένη οικονομία να χάσει ένα σημαντικό μέρος από τη συνολική προγραμματισμένη δυναμική της.²⁸⁵

Η συμπεριφορά των επιχειρήσεων επηρεάστηκε από το συγκεκριμένο σύστημα σχεδιασμού και σε γενικές γραμμές, είχαμε σε πολλές περιπτώσεις μία ανεπιθύμητη

²⁸³ Γ. Μηλιός, Κρατικός σχεδιασμός..., ο.π. στο ίδιο.

²⁸⁴ Ακαδημία..., ο.π. σ. 580.

²⁸⁵ A. Bergson, ο.π. σ. 5.

συμπεριφορά σε επίπεδο επιχείρησης. Προφανώς αυτή η κατάσταση δημιουργούσε, εκ των πραγμάτων, ιδιαίτερες καταστάσεις. Για να αποφύγουν την υποβολή εσφαλμένων αναφορών, όπως και άλλων πρακτικών, τα υπουργεία είχαν την τάση να μετακινούν στελέχη μεταξύ των εργοστασίων σε αρκετά τακτικά χρονικά διαστήματα. Αυτό καταπολεμούσε την αρχή «μαθαίνω κάνοντας πράγματα» και υπήρχε η τάση να ενθαρρύνεται και να υιοθετείται ένας πολύ σύντομος οριζόντιος σχεδιασμός σε επίπεδο επιχείρησης. Αυτό σημαίνει ότι αποθαρρυνόταν οι επενδύσεις σε μακροπρόθεσμα σχέδια, αλλά παράλληλα δεν εξάλειψε τις τεχνοκρατικές προσπάθειες οι οποίες είχαν ως στόχο να προσφέρουν περισσότερα για τους πόρους. Επομένως, με βάση τα ανωτέρω, έχουμε να κάνουμε με μία ανάλυση η οποία αφορά τα αποτελέσματα του συστήματος του σοβιετικού σχεδιασμού και ιδιαίτερα, πάνω στην σοβιετική συμπεριφορά.²⁸⁶

Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε ότι θα πρέπει να γίνει κατανοητό ότι το σχέδιο από μόνο του είναι αδύνατο να κατευθύνει την οικονομία. Αυτό που κατά κύριο λόγο υπάρχει είναι ένα σύστημα καναλιών, μέσα από τα οποία εκπληρώνονται οι στόχοι της οικονομίας. Αυτό το σύστημα ονομάζεται σύστημα ρύθμισης της οικονομίας και υπάρχει σε όλες τις οικονομίες, αλλά είναι σημαντικό να κατανοηθεί ότι οι σχέσεις και οι αναλογίες είναι διαφορετικές.²⁸⁷ Στη λειτουργία των σχεδιασμένων οικονομιών η συγκεκριμένη ρύθμιση έπαιξε σημαντικό ρόλο. Έτσι παρατηρούμε ότι τα κεντρικά όργανα βασίζονταν σ' αυτή τη ρύθμιση, έχοντας ως βασικό όρο να πραγματοποιούνται οι στόχοι του σχεδίου και ταυτόχρονα συνέβαλλαν στη δραστηριότητα των επιχειρήσεων στην κατεύθυνση που οριοθετούσαν οι στόχοι.

Οι κλασικοί της θεωρίας του σοσιαλισμού θεωρούσαν ότι στον ανεπτυγμένο σοσιαλισμό δεν θα υπάρχουν εμπορευματικές σχέσεις. Είχαν συμπεράνει ότι ιστορικά η εμπορευματική παραγωγή προέκυψε νομοτελειακά. Συγκεκριμένα ως εξής: α. με την εμβάθυνση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, β. με την εμφάνιση της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής.²⁸⁸ Αυτό σημαίνει ότι οι κλασικοί θεωρητικοί του σοσιαλισμού προέβλεπαν ότι σ' αυτή την περίοδο θα καταργηθεί η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και έτσι αυτό θα οδηγήσει σε μία κατάσταση στην οποία θα υπάρξει και η εξάλειψη ως βασική ιστορική αιτία που γέννησε τις εμπορευματικές σχέσεις. Προφανώς η προσπάθεια της εφαρμογής αυτής

²⁸⁶ J. S. Berliner, (1957), *Factory and Manager in the USSR*, Cambridge University Press.

²⁸⁷ Στ. Μπαμπανάσης- Γ. Σαμαράς, ο.π. σ. 67..

²⁸⁸ Ο.π. σ. 95.

της θέσης δημιούργησε δυσλειτουργίες στην οικονομική δομή της Σοβιετικής Ένωσης από την άποψη είτε της ανωριμότητας της εφαρμογής μιας τέτοιας θέσης, είτε από τη σκοπιά της δυσλειτουργίας αυτής της προοπτικής στις συγκεκριμένες συνθήκες που ήταν αμφίβολο στο κατά πόσο ήταν ώριμες στη συγκεκριμένη κοινωνία και τις υπάρχουσες κοινωνικοοικονομικές και τεχνολογικές δομές και τις συνέπειες που ακολούθησαν μετά από μία τέτοια προσπάθεια. Έτσι μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1950 υπήρξε μία παραμέληση της σημασίας των εμπορευματικών σχέσεων από την κυρίαρχη κρατική εξουσία στις οικονομίες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Αυτό σήμαινε ότι υπήρχε σοβαρή αδυναμία να κατανοηθούν οι συγκεκριμένες δυνατότητες της συγκεκριμένης περιόδου είτε από την άποψη των κοινωνικοοικονομικών είτε από την άποψη των τεχνολογικών δομών. Οι αδυναμίες αυτής της προσπάθειας οδήγησαν στη δεκαετία του 1960 στην αναζήτηση του ρόλου των εμπορευματικών σχέσεων στην οικονομία της Σοβιετικής Ένωσης. Προφανώς ακολούθησε ένα ντόμινο και για τις υπόλοιπες χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.

Τελικά αποδείχθηκε ότι στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες και προφανώς στην καρδιά αυτών των κοινωνιών που ήταν η Σοβιετική Ένωση, οι χρηματικές σχέσεις έπαιζαν σημαντικό ρόλο. Έγινε κατανοητό ότι στην ανεπτυγμένη σχεδιασμένη οικονομία, όπως αυτή της Σοβιετικής Ένωσης, οι εμπορευματικές και οι χρηματικές σχέσεις αποτέλεσαν συστατικό στοιχείο για τη λειτουργία του συστήματος. Αναζητώντας τις βασικές αιτίες για την ύπαρξη και των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων σ' αυτές τις κοινωνίες, στις αρχές της δεκαετίας του 1950 είχε διαμορφωθεί μία άποψη σύμφωνα με την οποία οι συγκεκριμένες σχέσεις οφείλονται στην ύπαρξη δύο βασικών μορφών ιδιοκτησίας: της κρατικής και της συνεταιριστικής.²⁸⁹

Οι δύο αυτές μορφές ιδιοκτησίας ήταν διαχωρισμένες και υπ' αυτήν την έννοια ήταν μορφές ιδιοκτησίας με διαφορετικό περιεχόμενο. Αυτό σημαίνει ότι οι σχέσεις ανάμεσα στις επιχειρήσεις που ανήκουν σ' αυτές τις δύο μορφές ιδιοκτησίας είναι εμπορευματικές. Η ύπαρξη αυτών των εμπορευματικών σχέσεων στις συγκεκριμένες σχεδιασμένες οικονομίες, μπορεί να ερμηνευθεί έχοντας ως βάση τη διαφορά που υπάρχει στην ιδιοκτησία. Στην πορεία έγιναν έρευνες οι οποίες είχαν δείξει ότι όχι μόνο οι σχέσεις που υπήρχαν ανάμεσα στις συνεταιριστικές και τις κρατικές

²⁸⁹ Ο.π. σ. 96.

επιχειρήσεις είχαν εμπορευματικό χαρακτήρα, αλλά ακόμη και οι καθαυτές σχέσεις των κρατικών επιχειρήσεων είχαν ένα εμπορευματικό χαρακτήρα.²⁹⁰ Αλλά με μία περαιτέρω εμβάθυνση σ' αυτό το περιεχόμενο των σχέσεων παρατηρούμε ότι οι σχέσεις ανάμεσα στους συνεταιρισμούς και ανάμεσα στα άτομα, από τη μία μεριά, όπως και ανάμεσα στους συνεταιρισμούς και στις κρατικές επιχειρήσεις, από την άλλη, είχαν επίσης ένα έντονο εμπορευματικό χαρακτήρα.²⁹¹ Επίσης, ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο ήταν ότι στο πλαίσιο της σχεδιασμένης οικονομίας της Σοβιετικής Ένωσης και συγκεκριμένα στο πλαίσιο μιας ενιαίας κρατικής ιδιοκτησίας υπήρχαν ιδιαίτερα οικονομικά συμφέροντα, τα οποία διέφεραν από επιχείρηση σε επιχείρηση και πολλές φορές έρχονταν σε αντίθεση. Παρ' όλα αυτά για πολλούς μελετητές δεν αποτελούσαν δεδομένα για να έχουμε ανταγωνιστικές αντιθέσεις.

Ο στόχος της ανατροπής του καπιταλισμού ήταν η κατάργηση του διαχωρισμού ανάμεσα στους ιδιοκτήτες και στους μη ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής. Τελικά, δεν καταργήθηκαν οι μεγάλες διαφορές, οι οποίες διαμορφώθηκαν από τη διαφορετική θέση των ατόμων, των κοινωνικών ομάδων και των κοινωνικών στρωμάτων, κ.λ.π, μέσα στο συγκεκριμένο σύστημα καταμερισμού της εργασίας όπως αυτή διαμορφώνεται σε μία κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία. Αυτό σημαίνει ότι υπήρξε διαφορά στην εργασία ανάμεσα στα χωριά και στις πόλεις, ενώ ακόμη υπήρξε σταθερή η σχέση ανάμεσα στον διευθύνοντα και στον εργαζόμενο, στην πνευματική και στη χειρωνακτική εργασία, κ.λ.π.²⁹² Προφανώς έχουμε να κάνουμε με τις βασικές ανισότητες ανάμεσα στα διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά στρώματα και την άνιση οικονομική και κοινωνική ισχύ τους στο πλαίσιο της σοβιετικής κοινωνίας.

Γίνεται αντιληπτό ότι τα ανωτέρω έρχονται σε αντίθεση με τη λογική ότι στο σοσιαλισμό η εργασία θα αποτελεί εσωτερική ανάγκη του ίδιου του ανθρώπου και μοιάζει περισσότερο με δημιουργική συμμετοχή του ίδιου του ανθρώπου στη κοινωνία. Προέχει γι' αυτό το λόγο ένα σύνολο συνδυασμών υλικών και ηθικών κινήτρων. Σε γενικές γραμμές, ο οικονομικός διαχωρισμός σημαίνει διαφορετικά συμφέροντα, ακόμη και ανταγωνιστικά, κοινωνικοοικονομικές ανισότητες ανάμεσα στα άτομα, στις κοινωνικές ομάδες, στα κοινωνικά στρώματα, όπως και σε κοινωνικές τάξεις. Αυτό είναι πολύ σημαντικό ώστε να μπορούμε να κατανοήσουμε

²⁹⁰ Ο.π. σ. 96.

²⁹¹ Ο.π. σ. 96.

²⁹² Ο.π. σ. 97.

τα όρια της λειτουργίας διαφορετικών ταξικών κοινωνιών με διαφορετικό περιεχόμενο των οικονομικών και κοινωνικών διαδικασιών. Αποτελεί μία προσέγγιση ώστε να κατανοούμε τη φύση ενός κοινωνικοοικονομικού συστήματος σε σχέση με ένα άλλο και ταυτόχρονα την κανονικότητα του ενός και τις στρεβλώσεις ή τις παρεκκλίσεις ή και το μέγεθος αυτών των στρεβλώσεων ή παρεκκλίσεων.

Αυτό γίνεται ακόμη περισσότερο κατανοητό και από τη φύση της διανομής, η οποία καθορίζεται πάντα από τη δομή της παραγωγής και την κατεύθυνση της οικονομικής και κοινωνικής λειτουργίας που οδηγεί η κατανομή. Βασικό στοιχείο σε μία κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία θεωρήθηκε ότι ήταν η αμοιβή ανάλογα με την ποιότητα και την ποσότητα της εργασίας του καθενός. Για παράδειγμα, ειδικά οι συνεταιριστικές επιχειρήσεις εφάρμοζαν εκτεταμένη αυτοτελή δραστηριότητα, λειτουργώντας στο πλαίσιο των συγκεκριμένων κοινωνιών. Την ίδια στιγμή οι παραγωγικές τους προϋποθέσεις διέφεραν σημαντικά με την έννοια ότι διέφεραν ακόμη και ποσοτικά και ποιοτικά, ενώ παράλληλα δεν ήταν ίσες οι ανθρώπινες, οι φυσικές, οι τεχνικές και οι οργανωτικές συνθήκες παραγωγής τους.²⁹³ Επομένως, με βάση αυτή τη διαφορετικότητα ήταν σαφής και δικαιολογημένη η διαφορά στον τρόπο ζωής μεταξύ των ατόμων και των κοινωνικών στρωμάτων και φυσικά της υλικής τους απολαβής. Αυτό που τελικά διαμόρφωσε τη συνολική οικονομική διαδικασία ήταν οι δαπάνες, οι τιμές, οι μηχανισμοί των οικονομικών σχέσεων που κυριαρχούσαν στο πλαίσιο του «υπαρκτού σοσιαλισμού», άρα η προσφορά και η ζήτηση. Όλα αυτά συνέβαλλαν στη διαμόρφωση των νόμων και των αρχών των εμπορευματικών σχέσεων. Την ίδια στιγμή επιχειρήθηκε ώστε η απολαβή των ατόμων και των ομάδων να κυριαρχήσει στο πλαίσιο μιας λογικής που αφορούσε τη φάση μιας αναπτυσσόμενης σοσιαλιστικής κοινωνίας, όπου ο καθένας θα πρόσφερε με βάση την ποσότητα και την ποιότητα της εργασίας του. Προφανώς έχουμε σημαντικές εκτροπές στη λειτουργία αυτού του συστήματος, όπου στην πορεία θα βοηθήσουν να εξάγουμε και ανάλογα συμπεράσματα.

Επίσης ένα άλλο χαρακτηριστικό της λειτουργίας αυτού του συστήματος είναι ότι επηρεάστηκαν οι επιχειρήσεις από τη συνολική λειτουργία. Όμως δεν ήταν μόνο η συμπεριφορά των επιχειρήσεων η οποία επηρεάστηκε από το σύστημα της σχεδιασμένης οικονομίας. Τα υπουργεία, επίσης, ανταποκρίθηκαν στους καταναγκασμούς της λεγόμενης ελλειμματικής οικονομίας. Από τη στιγμή που οι

²⁹³ Ο.π. σ. 98.

ανταμοιβές σε υπουργικό επίπεδο εξαρτώνταν σε μεγάλο βαθμό από την πορεία των οικονομικών επιδόσεων, γίνεται σαφές ότι τα υπουργεία ευνοούσαν τα δικά τους εργοστάσια στην κατανομή των εισροών επί των οποίων ασκούσαν τον έλεγχο.²⁹⁴ Αυτό προφανώς οδηγεί σε σημαντικές σκέψεις. Θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως μία αρχή για διαφθορά και προνομιακή μεταχείριση. Μοιάζουν με χαρακτηριστικά των υπουργείων των καπιταλιστικών κοινωνιών. Πρόκειται για στοιχείο που, ενδεχομένως, χαρακτηρίζει πτυχές της σοβιετικής οικονομίας αλλά και κοινωνίας, το οποίο μπορούμε να θεωρήσουμε ότι είναι ένα από τα στοιχεία που συνέβαλλε στη διαμόρφωση της κυρίαρχης ελίτ ως ιδιαίτερης τάξης και στην προώθηση των προνομίων της, γνωστή και ως νομενκλατούρα.

Για την προστασία των οργανισμών κατά της χρόνιας αβεβαιότητας των προμηθειών, τα υπουργεία δημιούργησαν τα δίκτυα «αιχμαλώτων» των προμηθευτών. Με άλλα λόγια στο πλαίσιο της προνομιακής διαχείρισης η οποία προερχόταν από τα υπουργεία και τα στελέχη που αποτελούσαν μέλη της κεντρικής εξουσίας και ακόμη περισσότερο της κυρίαρχης συγκροτημένης ελίτ ως ιδιαίτερης τάξης προμήθευαν στη σοβιετική κοινωνία και τα μέλη της με άξονα το συμφέρον τους, δηλαδή τα εργοστάσια τα οποία παρήγαγαν σημαντικές ενδιάμεσες εισροές υπό τον άμεσο έλεγχο τους.²⁹⁵ Έχουμε να κάνουμε με ένα τύπο πανίσχυρων υπουργείων και ο τρόπος που διαχειρίζονταν τα πράγματα μακροπρόθεσμα ήταν τέτοιος που μείωσε τον έλεγχο της κατανομής των πόρων που ασκούνταν από την Gosplan. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Χρουστσόφ (Khrushchev) τους είχε αποκαλέσει «μεταλοφάγους».

Σύμφωνα με τον Στ. Μπαμπανάση, ένα από τα επιτεύγματα της Σοβιετικής Ένωσης ήταν η επιτάχυνση των ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης. Η μακροχρόνια πορεία της ενώ ήταν βραδύρυθμη στη τσαρική Ρωσία, έγινε ταχύρυθμη στη Σοβιετική Ένωση. Όμως στις δεκαετίες του '70 και του '80 παρατηρήθηκε μία εντυπωσιακή επιβράδυνση των ρυθμών μεγέθυνσης, με αποκορύφωμα στις αρχές της δεκαετίας του '90 όπου παρατηρήθηκε η απόλυτη επιβράδυνση. Πάντως, υπάρχει και η άποψη, ότι η σοβιετική ανάπτυξη την περίοδο 1950-1987 θα μπορούσε να ήταν μία από τις χειρότερες στον κόσμο, από τη στιγμή που τα κριτήρια μας θα ήταν ο έλεγχος των επενδύσεων και του ανθρωπίνου κεφαλαίου. Η σχετική απόδοση χειροτερεύει με την πάροδο του χρόνου. Οι Easterly και Fischer εξηγούν ότι ο ρυθμός της φθίνουσας

²⁹⁴ A. McAuley, ο.π. σ. 6.

²⁹⁵ Ο.π. σ. 6.

απόδοσης μπορεί να κατανοηθεί από τη μείωση του οριακού προϊόντος του κεφαλαίου.²⁹⁶ Πάντα σύμφωνα με τους ίδιους, ο ρυθμός αύξησης της συνολικής παραγωγικότητας είναι περίπου σταθερός στην περίοδο αυτή. Ενώ η σοβιετική επιβράδυνση της οικονομίας οφείλεται κατ' ουσίαν στην εκτεταμένη ανάπτυξη, δηλαδή στην διαρκή αύξηση των ποσοστών απόδοσης του κεφαλαίου. Παράλληλα η εκτεταμένη ανάπτυξη είναι, επίσης, ένα χαρακτηριστικό των προανατολισμένων στην αγορά οικονομιών, όπως αυτές της Ιαπωνίας και της Κορέας.²⁹⁷ Ο παρακάτω πίνακας μας δίνει τους μέσους ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης της Σοβιετικής Ένωσης την περίοδο 1950-1990. Ο συγκεκριμένος πίνακας αποτελεί ένα καθρέπτη που βοηθά να κατανοήσουμε την πορεία της οικονομικής μεγέθυνσης ή της εκτεταμένης οικονομικής ανάπτυξης από το 1950.

²⁹⁶ William Easterly-Stanley Fischer, "The Soviet Economic Decline: Historical and Republican Data", Policy Research Working Paper 1284, The World Bank Policy Research Department Macroeconomics and Growth Division, σ.1., April 1994.

²⁹⁷ Ο.π. σ. 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Οι μέσοι ετήσιοι ρυθμοί της οικονομικής μεγέθυνσης στη Σοβιετική Ένωση (ποσοστό επί τοις %)

Περίοδος	εθνικό εισόδημα	Βιομηχανική Παραγωγή	Γεωργική παραγωγή
1950-1955	11.3	13.2	-
1956-1960	9.2	10.4	-
1961-1965	6.5	8.6	-
1966-1970	7.8	5.7	-
1971-1975	5.7	7.4	-
1976-1980	4.3	5.2 (α)	1.7
1981-1985	3.2	3.6	1.1
1986-1990	1.2	2.6	1.8 (β)

(α) 1976-1977

(β) 1986-1987

Πηγές: Meisel Sandor, A Kgst 30 eve, Kossuth Konyvkiado, 1979, σ. 215, 219. Economic Commission for Europe, Economic Bulletin for Europe, τομ. 42/90, United Nations, Νέα Υόρκη 1991, σ.13. Στέργιος Μπαμπανάσης, Δομικά προβλήματα της Σοβιετικής Οικονομίας, από το «Η Σοβιετική Ένωση: Από την μετεξέλιξη στην αποσύνθεση, επιμ. Χρ. Γιαλουρίδης, Χ. Τσαρδανίδης, εκδόσεις Θεμέλιο.

Με βάση όσα παρατηρούμε η επιβράδυνση των ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης αποτελεί ένα σημαντικό πρόβλημα. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που παρατηρείται είναι ότι ο συγκεκριμένος ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης ταυτίζεται με την ποσοτική αύξηση και επομένως απουσιάζουν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει η απουσία, όπως θα αναμενόταν, μιας ανάπτυξης που θα ήταν ολοκληρωμένη, ισόρροπη, αρμονική και που στόχο της θα είχε αποκλειστικά να

ικανοποιήσει τις ανάγκες των εργαζομένων και τις ανάγκες των ανθρώπων στη συγκεκριμένη σοβιετική κοινωνία. Προκύπτει από το γεγονός, όπως υποστηρίζει ο Στ Μπαμπανάσης, ότι η οικονομική μεγέθυνση στη Σοβιετική Ένωση είχε για πολλές δεκαετίες ένα εκτατικό χαρακτήρα, όπου απουσίαζαν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Η αύξηση της παραγωγής προερχόταν από την αύξηση της απασχόλησης και λιγότερο από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και της αποδοτικότητας των κεφαλαίων. Στηριζόταν στο άφθονο εργατικό δυναμικό και στις φθηνές πρώτες ύλες.²⁹⁸]

Παράλληλα οι άφθονες πηγές εργατικού δυναμικού και φθηνών πρώτων υλών και καυσίμων εξαντλήθηκαν, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, προτού ακόμη δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για τη μετάβαση στο εντατικό μοντέλο ανάπτυξης, στο οποίο η αύξηση της παραγωγής προέρχεται από την αύξηση της παραγωγικότητας και αποδοτικότητας, από την ανάπτυξη της τεχνολογίας και της τεχνογνωσίας. Σύμφωνα πάντα με την ίδια άποψη, τα πιο πάνω φαινόμενα αποτέλεσαν μια από τις αιτίες επιβράδυνσης των ρυθμών μεγέθυνσης. Η άλλη βασική αιτία συνδέεται με το γεγονός ότι η οικονομική μεγέθυνση είχε χαρακτήρα έντασης ενέργειας, πρώτων υλών και κεφαλαίου. Όταν υπήρχε μοναδιαία αύξηση της παραγωγής απαιτούσε πολύ μεγαλύτερη αύξηση της μονάδας αύξησης των καυσίμων, των πρώτων υλών και των πάγιων κεφαλαίων. Σε πολλούς κλάδους και περιόδους αυτός ο λόγος έφθανε το 1:5 και 1:2. Οι πιο πάνω διαδικασίες οδήγησαν στη σπατάλη των καυσίμων και των πρώτων υλών, στη γρήγορη εξάντληση των φυσικών πόρων, στην επιτάχυνση της ρύπανσης του περιβάλλοντος και στην επιβράδυνση των ρυθμών της οικονομικής μεγέθυνσης.²⁹⁹ Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ήταν η γοργή εξάντληση των φυσικών πόρων στο ευρωπαϊκό τμήμα της Σοβιετικής Ένωσης. Από την άλλη η Σιβηρία εξακολουθεί να είναι πλούσια σε κοιτάσματα πετρελαίου, φυσικού αερίου, κάρβουνου, σιδηρομεταλλεύματος, ξυλείας και άλλων φυσικών πόρων, αλλά η εκμετάλλευσή τους δεν ήταν πάντοτε αποδοτική, γιατί αυτή την περίοδο απουσιάζουν πολλές αναγκαίες προϋποθέσεις και αυτές ήταν το οδικό δίκτυο, το δίκτυο επικοινωνίας, το εργατικό δυναμικό, άλλα στοιχεία υποδομής και εν γένει είχαμε να κάνουμε με καταστάσεις που οφείλονταν στις συνθήκες που αφορούσαν τα δομικά προβλήματα της συγκεκριμένης κοινωνίας. Σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, αυτά τα

²⁹⁸ Στ. Μπαμπανάσης, Δομικά προβλήματα της Σοβιετικής Οικονομίας, στο: «Η Σοβιετική Ένωση: από την μετεξέλιξη στην αποσύνθεση», επιμ.: Χρ. Γιαλουρίδης, Χ. Τσαρδανίδης, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 210.

²⁹⁹ Ο.π. σ. 210.

προβλήματα προκαλούσαν μείωση στους ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης, αλλά γι' αυτά θα μιλήσουμε και πιο κάτω.

Πάντως η σοβιετική εμπειρία μπορεί να ερμηνευθεί ως ένα σημείο για την ακραία και μακροχρόνια εκτεταμένη της ανάπτυξη. Από τη στιγμή που θεωρούμε, όπως αναφερθήκαμε πιο πάνω, ότι στο ίδιο το σοβιετικό σύστημα ο ρυθμός της ανάπτυξης έχει φθίνουσα πορεία, η ερμηνεία που μπορούμε να δώσουμε είναι ότι το ίδιο το σοβιετικό σύστημα ήταν καταστροφικό και θα πρέπει να κατανοηθούν οι αιτίες που οδήγησαν στην πτώση της Σοβιετικής Ένωσης. Εκείνο που οδηγούσε στη σοβιετική πτώση ήταν η χαμηλή ελαστικότητα υποκατάστασης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, την οποία αυτό που την προκάλεσε ήταν η μείωση των κερδών του κεφαλαίου η οποία δημιούργησε οξύτατα προβλήματα. Επίσης υπάρχουν εκείνα τα στοιχεία που αποδεικνύουν ότι το βάρος των αμυντικών δαπανών δημιούργησε έντονα προβλήματα σε βαθμό που οδήγησε τη Σοβιετική Ένωση στην πανωλεθρία. Σημαντικά στοιχεία θα πρέπει να θεωρούνται και οι διαφορές στις αναπτυξιακές επιδόσεις ανάμεσα στις σοβιετικές δημοκρατίες. Αυτό το σημείο συμπεριλαμβάνει σημαντική βιβλιογραφία και αναφορές και έχει σχέση με το αρχικό εισόδημα, το ανθρώπινο κεφάλαιο, την αύξηση του πληθυσμού, και τον βαθμό των στρεβλώσεων στους διάφορους τομείς.³⁰⁰

Έχουμε παρατηρήσει ήδη, ότι η συμβατική υπόθεση της πτώσης της ανάπτυξης στην ΕΣΣΔ, συνδέεται άμεσα με την έννοια της εκτεταμένης ανάπτυξης που παρατηρείται στη Σοβιετική Ένωση. Πρόκειται για ένα πρότυπο ή ένα μοντέλο εκτεταμένης ανάπτυξης, η οποία ορίζεται ως μία αύξηση του δείκτη απόδοσης του κεφαλαίου. Η συμπεριφορά του δείκτη απόδοσης του κεφαλαίου είναι στο επίκεντρο της συζήτησης σχετικά με το αν η εξάρτηση από την εκτεταμένη ανάπτυξη ήταν η αχίλλειος πτέρνα της σοβιετικής εκβιομηχάνισης. Στο νεοκλασικό μοντέλο, ένας αυξανόμενος δείκτης απόδοσης του κεφαλαίου συνεπάγεται ένταση του κεφαλαίου κατά τη διάρκεια της μετάβασης σε μια υψηλότερη σταθερή κατάσταση, αλλά η ένταση του κεφαλαίου θα οδηγήσει γρήγορα ή αργότερα σε φθίνουσες αποδόσεις οι οποίες θα προκαλέσουν την επιβράδυνση της ανάπτυξης ή και ακόμη αυτή να σταματήσει.³⁰¹ Η σοβιετική εξάρτηση από τα κεφάλαια έντασης έρχεται έμμεσα σε αντίθεση με τις οικονομίες της αγοράς, οι οποίες σύμφωνα με το περίφημο τύπο του Kaldor, ο δείκτης απόδοσης των κεφαλαίων παραμένουν σχετικά σταθεροί. Ένας σταθερός δείκτης απόδοσης του

³⁰⁰ W. Easterly-St. Fischer, σ. 1.

³⁰¹ Ο.π. σ. 10.

κεφαλαίου είναι αντίθετος με τη νεοκλασική σταθερή κατάσταση ανάπτυξης με την εργασία και στην ουσία αυξάνει την τεχνική αλλαγή.³⁰² Από την άλλη οι King-Rebello, συμφωνούν ότι η ένταση κεφαλαίου αντιπροσωπεύει μεγάλο μέρος της βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης στο νεοκλασικό μοντέλο, χωρίς να υπονοούν τα υψηλά ποσοστά της επιστροφής του κεφαλαίου κατά τη διαδικασία της μετάβασης.³⁰³ Προφανώς η συγκεκριμένη οικονομική ανάπτυξη ορίζει και τις συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις και αντιθέσεις που άρχισαν να συγκροτούνται στη Σοβιετική Ένωση και να αναπτύσσονται. Στοιχεία αυτής της ιδιότυπης ταξικής κοινωνίας έχουμε ήδη αναπτύξει και θα αναπτύξουμε πιο κάτω, προφανώς στα όρια των αναγκών αυτής της μελέτης. Πιο κάτω ακολουθεί ο πίνακας 7 ο οποίος με βάση όσα αναπτύξαμε αποδεικνύει την εκτατική ανάπτυξη της Σοβιετικής Ένωσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Συνολικά ποσοστά του τομέα παραγωγικής ανάπτυξης, εναλλακτικές σειρές, ΕΣΣΔ

Περίοδος	Khanin Υλικοί τομείς	Επίσημοι υλικοί τομείς	Δυτικός βιομηχανικός τομέας	Επίσημος βιομηχανικός τομέας	Δυτικό ΑΕΠ
1928-40	-1.7		1.7	7.2	-1.2
1940-50	-0.2		-1.1	1.7	-0.2
1950-60	3.8		6.1	4.1	1.3
1960-70	1.5		1.9	3.4	-0.1
1970-80	0.4		2.4	1.7	-0.8
1980-87	0.4		-0.1	1.1	-1.2

Πηγή: Easterly-Fischer

³⁰² Ο.π. σ. 10.

³⁰³ Robert King και Sergio Rebelo, “Transitional Dynamics and Economic Growth in the Neoklasik Model”, American Economic Review, September 1993, Vol. 83, No. 4, σ. 908-931.

Ο συγκεκριμένος πίνακας δείχνει την εξέλιξη του δείκτη απόδοσης των κεφαλαίων για την περίοδο 1950-87. Οι δυτικές σειρές δείχνουν ότι ο δείκτης απόδοσης του κεφαλαίου αυξάνεται δύομιση φορές μεταξύ του 1950-87. Επίσης τα στοιχεία δείχνουν ότι ξεκινώντας από τη δεκαετία του '50, υπερδιπλασιάζονται μεταξύ 1958 και 1987. Ο δείκτης απόδοσης του κεφαλαίου στη βιομηχανία αρχικά μειώθηκε τη δεκαετία του '50 και μετά αυξήθηκε απότομα μετά το 1960, σύμφωνα με τους δυτικούς επίσημους υπολογισμούς. Σημαντική αξία εδώ έχει ότι η δεκαετία του '50 θεωρείται ως εξαιρετική περίοδος για τη σοβιετική ανάπτυξη. Επίσης θεωρείται σημαντικό ότι και με τα δυτικά δεδομένα, η παραγωγική ανάπτυξη στον βιομηχανικό τομέα είναι πάνω από το 6% την ίδια περίοδο. Στον ίδιο πίνακα είναι εμφανείς οι αποκλίσεις που εμφανίζονται για τη δεκαετία του '30, με τα σοβιετικά δεδομένα να δείχνουν ασυνήθιστους ρυθμούς παραγωγικής ανάπτυξης, ενώ με τα δεδομένα του Khanin και τα δεδομένα δυτικών GNP να δείχνουν αρνητικά ποσοστά.

Τα δεδομένα των δυτικών GNP (ΑΕΠ) παρουσιάζουν την πιο απαισιόδοξη εκτίμηση για την σοβιετική επίδοση, υπονοώντας ότι η παραγωγική ανάπτυξη στη Σοβιετική Ένωση ήταν θετική μόνο τη δεκαετία του '50. Τα δεδομένα του Khanin εμφανίζουν ομοιόμορφα την πιο χαμηλή συνολική αύξηση από τα αντίστοιχα δεδομένα των GNP, που σε αντίθετη περίπτωση εμφανίζουν θετικό μήνυμα για την παραγωγική ανάπτυξη το 1950. Επομένως, στη σειρά του Khanin έχουμε χαμηλότερα ποσοστά ανάπτυξης του κεφαλαίου. Έχει υπολογιστεί ότι η παραγωγική ανάπτυξη για τον βιομηχανικό τομέα ήταν θετική μέχρι το 1980. Αυτό το στοιχείο οδηγεί σε μία επισήμανση ότι στον μη-βιομηχανικό τομέα έχουμε μία μεγαλύτερη επιβράδυνση.³⁰⁴ Σύμφωνα με τα δεδομένα του Khanin, όλοι οι εναλλακτικοί υπολογισμοί της σοβιετικής παραγωγής και της ανάπτυξης του κεφαλαίου ανά εργαζόμενο επιδέχονται τον τύπο ΣΠΣΕΑ (συνάρτηση παραγωγής σταθερής ελαστικότητας υποκατάστασης) με την χαμηλή ελαστικότητα υποκατάστασης μεταξύ κεφαλαίου και της εργασίας (σημαντικά κάτω από 1).³⁰⁵

Τα αποτελέσματα με τα δεδομένα Khanin είναι ενδιαφέροντα επειδή υποστηρίζουν την μονάδα ελαστικότητας της υποκατάστασης και της χαμηλής, αν και δεν είναι απαραίτητα φθίνουσα, παραγωγικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με τα δεδομένα Khanin, η ανάπτυξη μειώνεται σημαντικά επειδή η ανάπτυξη του κεφαλαίου επιβραδύνθηκε,

³⁰⁴ Easterly-Fischer, σ. 13.

³⁰⁵ Ο.π. σ. 14.

όπως αποδεικνύεται στον πίνακα.³⁰⁶ Η χαμηλή ελαστικότητα της υποκατάστασης μας δίνει τη δυνατότητα να κατανοήσουμε την έλλειψη επιτυχίας της στρατηγικής της σοβιετικής εκτεταμένης ανάπτυξης, συγκρίνοντας τη συγκεκριμένη ταυτόχρονα με τις υψηλές απολαβές από την αύξηση του κεφαλαίου στην Ιαπωνία, στην Κορέα και σε άλλες οικονομίες της αγοράς. Με τα στοιχεία που υπάρχουν δεν μπορούμε να βρούμε την ελαστικότητα υποκατάστασης μεταξύ του κεφαλαίου και της εργασίας στις αγορές οικονομίας ότι μπορεί να είναι πολύ κάτω από το 1. Οι φθίνουσες αποδόσεις της εκτεταμένης ανάπτυξης ήταν ακριβέστερες στην ΕΣΣΔ από τις οικονομίες της αγοράς, εξαιτίας του γεγονότος ότι η υποκατάσταση του κεφαλαίου από την εργασία ήταν ασυνήθιστα χαμηλή.

Στο πλαίσιο αυτό γίνεται κυρίαρχη η τάση ότι τα κοινωνικοοικονομικά συστήματα της Ανατολικής Ευρώπης, αλλά κυρίως της Σοβιετικής Ένωσης που ήταν η κατ'εξοχήν απόπειρα μετασχηματισμού της καπιταλιστικής κοινωνίας σε σοσιαλιστική κοινωνία, δεν ήταν σοσιαλιστικά. Επομένως, το γεγονός ότι η Σοβιετική Ένωση, όπως και οι χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, υστερεί σε σχέση με τις δυτικές ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, δεν οφείλεται στην ανωτερότητα του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά στο γεγονός ότι το σοβιετικό κοινωνικοοικονομικό σύστημα με τον τρόπο που οικοδομήθηκε δεν ήταν δυνατόν να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις και να ενσαρκώσει τα **οράματα** μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας.³⁰⁷ Ήδη έχουμε αναφέρει ότι έχουμε να κάνουμε με μία κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία με ιδιαίτερα ταξικά κοινωνικοοικονομικά στοιχεία και ταξική μορφή οργάνωσης που θα αναπτύξουμε περισσότερο πιο κάτω. Το δεδομένο είναι ότι η σοβιετική κοινωνία δεν υπήρξε σοσιαλιστική. Επομένως, με αυτά τα δεδομένα, δεν είναι δυνατόν να γίνεται λόγος για οικοδόμηση του σοσιαλισμού.³⁰⁸

Πάντως υπάρχουν θεωρητικοί που υποστηρίζουν ότι και αυτές οι αντιλήψεις που δέχονται ότι οι κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες δεν είχαν σοσιαλιστικό χαρακτήρα και ότι οι κοινωνίες αυτές απέτυχαν και χρεοκόπησαν, βρίσκονται πλέον σε αμηχανία, διότι αδυνατούν να ερμηνεύσουν στο ερώτημα τι είδους κοινωνικά καθεστώτα ήταν και ποιος, τελικά, ήταν ο κοινωνικός τους χαρακτήρας.³⁰⁹ Ακόμη πιο πέρα, την άποψη ότι τα κοινωνικοοικονομικά συστήματα της Ανατολικής Ευρώπης

³⁰⁶ ο.π. σ. 15.

³⁰⁷ Τ. Ε., Φακιολάς, (1989), «Η εμπειρία του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού στη Σοβιετική Ένωση», εκδόσεις Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, σ. 166.

³⁰⁸ Ο.π. σ. 172.

³⁰⁹ Γ. Μηλιός, Περιοδικό Θέσεις, τεύχος 33.

δεν ήταν σοσιαλιστικά, αλλά ότι στις χώρες αυτές είχε παλινορθωθεί ο καπιταλισμός, υποστηρίχθηκε στις δεκαετίες του '60 και του '70 από το Κ. Κ. Κίνας και το αντίστοιχο της Αλβανίας, μαζί με πολιτικές ομάδες από διάφορες χώρες της Δυτικής Ευρώπης που διαμόρφωσαν τις απόψεις τους σε σχέση με μια σειρά από επεξεργασίες που βασίστηκαν στις αναφορές των Κ. Κ. Κίνας και Αλβανίας.³¹⁰ Παράλληλα υπήρξαν και θεωρητικοί μαρξιστές που υποστήριζαν αυτή την άποψη, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Οι πρώτοι θεωρητικοί οι οποίοι ασχολήθηκαν με το φαινόμενο της φύσης αυτού του κοινωνικοοικονομικού μοντέλου ήταν για πρώτη φορά ο Πάνεκουκ στο έργο του «Ο Λένιν Φιλόσοφος» και ο Τόνι Κλίφ το 1948 στο έργο του «Κρατικός Καπιταλισμός στη Ρωσία», στο οποίο αναδεικνύει την άποψη του και την αιτιολόγηση του για την ταξική φύση της σοβιετικής κοινωνίας.³¹¹

Έχουμε ήδη αναφέρει ότι βασικό στοιχείο του οικονομικού σχεδιασμού στον λεγόμενο «υπαρκτό σοσιαλισμό» ήταν ένα συγκεκριμένος τύπος οικονομικού ελέγχου των επιχειρήσεων από το κράτος και τις κρατικές υπηρεσίες σχεδιασμού. Στο πλαίσιο της ανάλυσης του Γ. Μηλιού, ο έλεγχος αυτός στηριζόταν σε δύο άξονες. Τους αναφέρουμε και πάλι για την ανάγκη της κατανόησης αυτών που θα ακολουθήσουν. Ο πρώτος ήταν το σχέδιο αυτό καθαυτό, με το χαρακτήρα του νόμου του κράτους, που σήμαινε ένα καθορισμό από μέρος του κράτους που αφορούσε τους οικονομικούς στόχους τους οποίους οι κρατικές επιχειρήσεις ήταν υποχρεωμένες να υλοποιήσουν. Ο δεύτερος άξονας συσχετιζόταν με την ιδιοποίηση από το κράτος του μεγαλύτερου μέρους του οικονομικού πλεονάσματος, δηλαδή του υπερπροϊόντος (θεωρώ πιο δόκιμο τον συγκεκριμένο όρο) το οποίο παράγεται από τις επιχειρήσεις. Σε μεγάλο ποσοστό το συγκεκριμένο υπερπροϊόν διατίθεται από το κράτος στις επιχειρήσεις με τη μορφή της αναδιανομής, ακολουθώντας τις ανάγκες του πλάνου, προκειμένου να πραγματοποιηθούν οι προβλεπόμενες επενδύσεις.³¹²

Μέσα από τις δύο μορφές ελέγχου διαμορφώνεται η δομή και τα όρια λειτουργίας των επιχειρήσεων με τρόπο που να αντιστοιχεί σε μια ιδιότυπη μονοπωλιακή ρύθμιση της οικονομίας του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Αυτό σημαίνει ότι είχε περιοριστεί σε μεγάλο βαθμό ο ενδοκλαδικός ανταγωνισμός, ανάμεσα στις επιχειρήσεις του ίδιου κλάδου, ενώ τροποποιείται με ένα ριζικό τρόπο ο διακλαδικός

³¹⁰ Ο.π. στο ίδιο.

³¹¹ Τόνι Κλίφ, (2005), Ο Κρατικός Καπιταλισμός στη Ρωσία, εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.

³¹² Γ. Μηλιός, Περιοδικό Θέσεις, ο.π. στο ίδιο.

και ο διατομεακός ανταγωνισμός. Παρότι έχουμε αναπτύξει τη λογική των πεντάχρονων πλάνων, θα αναφέρουμε και κάποια άλλα στοιχεία τα οποία καθόρισαν την πορεία εκείνης της περιόδου. Επίσης έχουμε αναφέρει ότι τα πεντάχρονα σχέδια ή πλάνα καταρτίζονταν από την Κρατική Επιτροπή Σχεδίου του Υπουργείου Συμβουλίου της ΕΣΣΔ, δηλαδή της GOSPLAN. Παρατηρούμε δηλαδή, ότι οι συγκεκριμένοι άξονες καθορίζουν, πλέον, μία σειρά από επιδιωκόμενους δείκτες, όπως ποσοτικούς δείκτες, που αφορούν τον όγκο παραγωγής συγκεκριμένων προϊόντων, ή ακόμη βασικών κλάδων της οικονομίας, ρυθμούς αύξησης του εθνικού προϊόντος, κ.λ.π. Επίσης καθορίζουν ποιοτικούς δείκτες, όπως ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, ποιοτικές προδιαγραφές προϊόντων, ελάττωση του κόστους, κ.λ.π.³¹³

Στη συνέχεια το σχέδιο εξειδικεύεται είτε σε επίπεδο κλάδου είτε σε επίπεδο οικονομικής περιοχής είτε παραγωγικής ενότητας και επιχείρησης, μέχρι να πάρει την οριστική του μορφή. Για τα υπουργεία και το ρόλο τους έχουμε ήδη αναφερθεί. Θα προσθέσουμε μόνο ότι στη σοβιετική οικονομία λειτούργησαν σε περιόδους μέχρι και 19 υπουργεία. Για παράδειγμα: Σιδηρούχων μετάλλων, έγχρωμης μεταλλουργίας, χημικής βιομηχανίας, ελαφριάς βιομηχανίας άνθρακα, εξόρυξης πετρελαίου, επεξεργασίας πετρελαίου, βιομηχανίας ξύλου και χάρτου, επισιτιστικής βιομηχανίας, οικοδομικών υλικών, κρέατος και γάλακτος, βαριάς μηχανουργίας, αυτοκινήτων, τρακτέρ, ηλεκτρικών συσκευών, εργαλείων και μέσων αυτοματισμού, πετροχημικής βιομηχανίας, τόνων, μηχανών για την ελαφρά βιομηχανία, μηχανών για την κατασκευή δρόμων και οικοδομών.³¹⁴

Η βασική μέθοδος για την κατάρτιση του σχεδίου ή ακόμη και επιμέρους κλαδικών και άλλων σχεδίων, βασίζεται στη σύνταξη των «ισοζυγίων» ή ακόμη «ισολογισμών» της παραγωγικής δραστηριότητας. Οι ισολογισμοί διαιρούνται σε υλικούς, όπως για παράδειγμα σε είδος, ακόμη έχουμε ισολογισμούς οι οποίοι εκφράζονται με χρηματική μορφή και σε ισολογισμούς εργατικής δύναμης. Οι υλικοί ισολογισμοί δείχνουν το συσχετισμό ανάμεσα στην παραγωγή και στην κατανάλωση ενός προϊόντος ή μιας ομάδας προϊόντων τα οποία εκφράζονται σε είδος. Υλικοί ισολογισμοί καταρτίζονται για τα σπουδαιότερα προϊόντα όπως για παράδειγμα έχουμε ισολογισμούς για εργαλειομηχανές, για μεταλλεύματα, για μέταλλα

³¹³ Ο.π. στο ίδιο.

³¹⁴ Τ. Ε. Φακιολάς, ο.π. σ. 109.

βαμβακιού και άλλων μέσων παραγωγής, ισολογισμούς ειδών ατομικής κατανάλωσης, κρέατος, ζάχαρης, κ.λ.π.³¹⁵

Οι υλικοί ισολογισμοί είναι απαραίτητοι για την κατάρτιση των σχεδίων υλικού εφοδιασμού με μέσα παραγωγής όλων των κλάδων λαϊκής οικονομίας κατά υπουργεία και διευθύνσεις. Στα συγκεκριμένα σχέδια προβλεπόταν η καλύτερη αξιοποίηση του τεχνικού εξοπλισμού, των πρώτων υλών, των καυσίμων και άλλα, με βάση τις προοδευτικές νόρμες. Στους ισολογισμούς στους οποίους το χρήμα είχε κύριο λόγο είχαμε τους ισολογισμούς χρηματικών εισοδημάτων και εξόδων του πληθυσμού, τον ισολογισμό του εθνικού εισοδήματος και της διανομής του, όπως και άλλους. Στους ισολογισμούς που αφορούσαν την εργατική δύναμη καθορίζονταν οι ανάγκες της λαϊκής οικονομίας σε εργασιακούς πόρους και σε ειδικευμένα στελέχη και ακόμη οι πηγές που επρόκειτο να καλύψουν τις συγκεκριμένες ανάγκες.³¹⁶

Προφανώς οι ισολογισμοί που αναφέρουμε δεν θα μπορούσαν να ισχύουν για όλα τα προϊόντα που δημιουργούσαν οι σοβιετικές επιχειρήσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στη δεκαετία του 1980, ήταν όταν η GOSPLAN κατάρτιζε ισολογισμούς για 400 περίπου βασικές κατηγορίες προϊόντων, ενώ, παράλληλα, ήλεγχε άλλους 2000. Παράλληλα η GOSSNAB, που ήταν η υπηρεσία προμηθειών, κατάρτιζε ισολογισμούς που αντιστοιχούσαν σε πάνω από 300 κατηγορίες προϊόντων. Οι ισολογισμοί που πραγματοποιούνταν στα υπουργεία και στις επιτροπές προγραμματισμού των επιμέρους σοβιετικών δημοκρατιών επεκτείνονταν σε πολύ μεγαλύτερο αριθμό προϊόντων. Τελικά, ο συνολικός αριθμός των ισολογισμών που καταρτίζονταν από όλα τα όργανα προγραμματισμού της χώρας κυμαίνονταν γύρω στις 60.000, ενώ ο συνολικός αριθμός των διαφορετικών τύπων προϊόντων που κυκλοφορούσαν την ίδια περίοδο στην ΕΣΣΔ υπολογίζονταν σε 10 έως 15 εκατομμύρια.³¹⁷

Είναι σαφές ότι στον σχεδιασμό όπως είχε διαμορφωθεί, αλλά και η αδυναμία των κρατικών οικονομικών υπηρεσιών να ελέγξουν την παραγωγική διαδικασία, δημιουργούν τις προϋποθέσεις των συνθηκών ορίων της οικονομικής ανεξαρτησίας στις κρατικές επιχειρήσεις. Οι κρατικές επιχειρήσεις διοικούνται από ένα διευθυντή ο οποίος είχε τοποθετηθεί από την κρατική εξουσία. Ο διευθυντής είχε την ευθύνη

³¹⁵ I. Abalkin, S. Dzaraasov, A. Kylikov, (1983), Political Economy, a short source, Progress Published., σ. 301

³¹⁶ Ο.π. σ. 301, Γ. Μηλιός, ο.π. στο ίδιο.

³¹⁷ Γ. Μηλιός, ο.π. στο ίδιο. P. Routland, (1983), "The Myth of the Plan", Hutchinson and Co. London, σ. 116.

απέναντι στην κεντρική εξουσία όσον αφορά για την εκπλήρωση των στόχων του πλάνου από τη μεριά της επιχείρησης του, με μεθόδους και πρωτοβουλίες που ο ίδιος έχει επιλέξει. Αυτά αφορούν είτε τη οργάνωση του εργατικού δυναμικού, την οργάνωση της παραγωγής ή και ακόμη την εισαγωγή νέας τεχνολογίας και ακόμη τη σύναψη δανείων από τις κρατικές τράπεζες ή ακόμη και συνεργασίες με άλλες επιχειρήσεις.³¹⁸

Παράλληλα παρατηρούμε ότι το κοινωνικοοικονομικό σύστημα του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», όπως και κάθε άλλο κοινωνικοοικονομικό σύστημα, χρειάζεται το οικονομικό υπερπροϊόν του προκειμένου να αναπαράγεται σε μια διευρυμένη κλίμακα. Όταν όμως η αποδοτικότητα της επιχείρησης δεν αποτελεί γνώμονα και προϋπόθεση για την υποχρεωτική ύπαρξη κάθε επιχείρησης, τότε αλλάζει και το νόημα της «αρχής της οικονομικής ιδιοσυντήρησης» της κάθε επιχείρησης. Κάθε επιχείρηση δεχόταν ένα έλεγχο της κρατικής εξουσίας, προκειμένου να υλοποιούνται οι κατευθύνσεις της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Ο έλεγχος γινόταν από όργανα και μηχανισμούς που είχαν συγκροτηθεί κι είχαν ως βασικό τους μέλημα την άσκηση του συγκεκριμένου ελέγχου. Η «αρχή της οικονομικής ιδιοσυντήρησης» συνδεόταν με την αυτοτέλεια των παραγωγικών μονάδων και υπερέβαινε το πλαίσιο εκείνο που όριζε ο κρατικός έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας μέσω του οικονομικού σχεδίου. Έτσι η οικονομική ιδιοσυντήρηση απαιτούσε ένα συνεχή έλεγχο της δραστηριότητας της επιχείρησης, που αφορούσε το κόστος και την αποδοτικότητα και συνδεόταν με την εξακρίβωση της ποιότητας της δουλειάς που πραγματοποιούνταν μέσα σ' αυτήν και των διαφόρων τμημάτων της με το ρούβλι. Τα χρηματικά μέσα που λάμβανε η οποιαδήποτε επιχείρηση εξαρτιόταν από την ποιότητα της δουλειάς που πραγματοποιούνταν μέσα σ' αυτήν και ακόμη από το βαθμό που εξεπλήρωνε τους στόχους του σχεδίου του πλάνου. Οι επιχειρήσεις όφειλαν να εκπληρώνουν με συνέπεια τις υποχρεωτικές τους πληρωμές καταβάλλοντας έγκαιρα τα χρήματα, όπως επιστροφή των δανείων στην τράπεζα, εισφορές στο προϋπολογισμό και άλλα.³¹⁹

Παρατηρείται το φαινόμενο ότι η τήρηση των στόχων του πλάνου από την σκοπιά των επιχειρήσεων αποτελούσε ένα σύνολο από αντιφάσεις και συμβιβασμούς στη σοβιετική οικονομία. Έτσι όταν οι στόχοι του πλάνου δεν εκπληρώνονταν, δεν υπήρχαν οι προβλεπόμενες κυρώσεις στις επιχειρήσεις αλλά η αναθεώρηση στόχων

³¹⁸ Γ. Μηλιός, ο.π. στο ίδιο.

³¹⁹ Ο.π. στο ίδιο.

του πλάνου και η προσαρμογή του στις πραγματικές επιδόσεις των επιχειρήσεων, ενώ οι κεντρικές αρχές παρέβλεπαν την μη τήρηση των προβλεπόμενων από τις επιχειρήσεις που αφορούσαν τα συμβόλαια χρονικών προθεσμιών παραγωγής και διάθεσης των προϊόντων τους σε άλλες κρατικές επιχειρήσεις, όπως και μία σειρά από άλλα πράγματα.

Η σημαντικότερη μορφή κρατικού ελέγχου της παραγωγικής δραστηριότητας των επιχειρήσεων συνίσταται ότι υπήρχε ιδιοποίηση και στον κρατικό προϋπολογισμό του μεγαλύτερου μέρους του οικονομικού πλεονάσματος που παρήγαγαν οι επιχειρήσεις. Αυτή η ιδιοποίηση συντελούνταν από δύο μηχανισμούς:

1. Είχαμε μία μεταφορά στο κράτος και στα έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού ενός ποσοστού από τις συνολικές εισπράξεις που πραγματοποιούν οι επιχειρήσεις, κερδοφόρες και μη, με την πώληση των προϊόντων τους στην αγορά. Έχουμε να κάνουμε με το «φόρο κυκλοφορίας» ο οποίος εφαρμόζεται αμέσως μετά την πραγματοποίηση των προϊόντων εξ ολοκλήρου στον κρατικό προϋπολογισμό και όπως γίνεται φανερό, δεν εξαρτιέται άμεσα με το αν η επιχείρηση ανταποκρίθηκε στο σχέδιο σε ότι αφορούσε το κόστος. Όταν μειωνόταν το κόστος παραγωγής σε μια επιχείρηση, που συνοδευόταν με την αύξηση του πλεονάσματος (υπερπροϊόντος) που πραγματοποιούσε η επιχείρηση, με δεδομένο ότι οι τιμές ήταν δεδομένες από το πλάνο, τότε ο φόρος κυκλοφορίας ισοδυναμούσε με το μικρότερο ποσοστό του συνολικού πλεονάσματος της επιχείρησης.

2. Είχαμε τη μεταφορά στον κρατικό προϋπολογισμό ενός μέρους του εισοδήματος των κρατικών επιχειρήσεων, δηλαδή των κερδών τους, μετά την αφαίρεση του φόρου κυκλοφορίας.³²⁰

Ο Γ. Μηλιός αναφέρει ότι στα κοινωνικοοικονομικά συστήματα του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» έχει αναιρεθεί σε σημαντικό βαθμό ένα από τα βασικά ή δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό αφορά την ατομική ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος από το μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη, που συνδέεται με τη μεμονωμένη επιχείρηση, ανεξάρτητα αν η συγκεκριμένη λειτουργεί κάτω από μία ιδιωτική ή μια κρατική ή μια «κρατικά ελεγχόμενη» επιχείρηση, όπως για παράδειγμα οι σπουδαιότερες εμπορικές τράπεζες. Η απόσπαση του υπερπροϊόντος πραγματοποιούνταν μέσα στη μεμονωμένη επιχείρηση, έχοντας μία αναλογία με τον καπιταλισμό. Στη συνέχεια το κράτος ιδιοποιούνταν μέσω του

³²⁰ Ο.π. στο ίδιο. Ο Γ. Μηλιός χρησιμοποιεί τα δεδομένα ή τμήματα του έργου της Ακαδημίας Επιστημών ΕΣΣΔ του 1954.

οικονομικού σχεδίου το μεγαλύτερο τμήμα του υπερπροϊόντος. Ο Γ. Μηλιός θεωρεί ότι η ατομική ιδιοποίηση αναιρείται ως ένα βαθμό και δεν καταργείται, για το λόγο ότι η επιχείρηση εξακολουθούσε να ιδιοποιείται άμεσα ένα τμήμα του υπερπροϊόντος, που ήταν το καθαρό εισόδημα της επιχείρησης, ενώ παράλληλα διατηρούσε σημαντικές εξουσίες στην κατάρτιση των στόχων του σχεδίου. Με άλλα λόγια συμμετείχε στην αναδιανομή του τμήματος του υπερπροϊόντος το οποίο ελέγχονταν από το κράτος.³²¹

Το σημαντικότερο ήταν ότι στη σχέση επιχείρησης με το κράτος, το κράτος παρέμεινε ο κυρίαρχος πόλος, από τη στιγμή που η λειτουργία της επιχείρησης υπαγόταν στον κρατικό έλεγχο και στο σχεδιασμό, ενώ παράλληλα οι ίδιοι οι διευθυντές των επιχειρήσεων διορίζονταν και καταργούνταν από το κράτος. Αν και αυτό έχει μία δευτερεύουσα σημασία σε σχέση με το πρώτο, παρ' όλα αυτά έχει και αυτό τη δική του αξία. Με βάση τα ανωτέρω, ο Γ. Μηλιός διαπιστώνει μία επιβολή και μία μορφή συλλογικής ιδιοποίησης, η οποία λειτουργεί πάνω από την ατομική ιδιοποίηση, η οποία δεν πραγματοποιείται από τους εργαζόμενους, εφόσον αυτοί παραμένουν αποκλεισμένοι από το κράτος και, παράλληλα, από την πολιτική και οικονομική εξουσία. Αυτό σημαίνει ότι οι εργαζόμενοι παρέμειναν αποκλεισμένοι από τα μέσα παραγωγής και αυτό είχε σαν αποτέλεσμα στο τέλος να είναι και εξουσιαζόμενοι και εκμεταλλεζόμενοι.³²²

Με βάση τα ανωτέρω, θα πρέπει να κατανοήσουμε ότι υπήρχε στη βάση του κρατικού σχεδιασμού και της κρατικής συλλογικής ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος, μία συλλογική κυριότητα των μέσων παραγωγής από την σκοπιά του κυρίαρχου γραφειοκρατικού στρώματος, το οποίο ήλεγχε τις διευθυντικές λειτουργίες του κρατικού μηχανισμού και του οικονομικού κρατικού σχεδιασμού. Η ανώτατη αυτή γραφειοκρατία, κατά τον Γ. Μηλιό, είχε αποκτήσει το χαρακτήρα μιας νέας κυρίαρχης τάξης, σε σχέση με την κλασική κεφαλαιοκρατία που εκτοπίζεται από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής.³²³ Προφανώς και υπάρχουν σοβαρές ενστάσεις ως προς την κατάληξη των συγκεκριμένων συμπερασμάτων και θα έπρεπε να προσπαθήσω κάποια στοιχεία από αυτά να τα οριοθετήσω, περιοριζόμενος στο θέμα της έρευνας και στο μέτρο που μπορεί να γίνει στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας. Ήδη μία μικρή νύξη την έχω κάνει στο παρόν κεφάλαιο. Δεν θα επεκταθώ περαιτέρω,

³²¹ Ο.π. στο ίδιο.

³²² Ο.π., στο ίδιο.

³²³ Ο.π. στο ίδιο.

γιατί το συγκεκριμένο αντικείμενο δεν βρίσκεται στο πλαίσιο αυτής της έρευνας. Ο Bettelheim επισημαίνει ότι η δευτερεύουσα πλευρά των σχέσεων ιδιοκτησίας, που είναι η κατοχή των μέσων παραγωγής, με άλλα λόγια η διεύθυνση της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας εξακολουθούσε να παραμένει κατά κύριο λόγο στα χέρια των διευθυντών της κάθε επιχείρησης.³²⁴

Κατά τον Γ. Μηλιό η εγκαθίδρυση σχέσεων συλλογικής κυριότητας των μέσων παραγωγής δεν συνιστά διαμόρφωση ενός τρόπου παραγωγής. Στην ουσία, θεωρεί, έχουμε να κάνουμε με μία τροποποίηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, το οποίο είχε σαν αποτέλεσμα τις διαφορετικές κοινωνικές μορφές οι οποίες εμφανίζονται και στο οικονομικό επίπεδο, το οποίο εκφράστηκε μέσα από το σχέδιο και τη μονοπωλιακή ρύθμιση, αλλά και μέσα από το ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο. Ο ίδιος πιστεύει ότι εξακολούθησαν να διατηρούνται τα βασικά δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτά ήταν ο πλήρης διαχωρισμός των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής, τόσο όσον αφορά την κυριότητα όσο και την κατοχή των μέσων παραγωγής. Επομένως, έχουμε να κάνουμε με μία κρατική αστική τάξη, μία τάξη που οριοθετείται ως «αστική τάξη χωρίς καπιταλιστές».³²⁵ Όμως αν δεν υπάρχουν καπιταλιστές, δεν υπάρχει καπιταλισμός.

Φυσικά η μεθοδική ανάπτυξη του Γ. Μηλιού είναι ουσιαστική και οριοθετεί ένα σημαντικό μέρος της πραγματικότητας της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Παρ' όλα αυτά όμως για τα ίδια γεγονότα, αλλά προσθέτοντας και άλλες θεωρητικές πλευρές, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε ότι τα πράγματα είναι κάπως πιο σύνθετα. Έχουν αναπτυχθεί και διαφορετικές θεωρίες για τα ίδια ή και άλλα παρόμοια στοιχεία, στο πλαίσιο των οποίων οι εμπνευστές τους οδηγούνται σε διαφορετικά συμπεράσματα. Για παράδειγμα ο Μαντέλ, ένας από τους κορυφαίους μαρξιστές τις τελευταίες δεκαετίες, δέχεται ότι το σοβιετικό κράτος διαρκώς ενισχυόταν όλο και περισσότερο και ήταν πανταχού παρόν. Ήδη πιο πάνω και στο θεωρητικό κεφάλαιο κάναμε αναφορά στις αντιλήψεις του Μαντέλ στην προσπάθεια να αναδείξουμε τις διαφορετικές αντιλήψεις και θεωρίες γύρω από τον σοβιετικό σχηματισμό. Η εμπορευματική οικονομία και η κοινωνική σταθερότητα είχε σταθεροποιηθεί ή ακόμη ενισχυθεί. Η γραφειοκρατική παραμόρφωση είχε σταθεροποιηθεί και θεσμοποιηθεί. Πήρε τις πιο τερατώδεις μορφές ολοκληρωτικής απαλλοτρίωσης των εργαζομένων

³²⁴ Σαρλ Μπετελέμ, (1974), Μορφές ιδιοκτησίας στο μεταβατικό στάδιο προς τον σοσιαλισμό, εκδόσεις Ράππα, Αθήνα, 112.

³²⁵ Γ. Μηλιός, ο.π. στο ίδιο.

από κάθε διαχείριση του κράτους και της οικονομίας. Επίσης, υπήρχε πείνα και γενικευμένη εξαθλίωση που ωθούσε όλη την ενεργητικότητα στη λύση των καθημερινών προβλημάτων. Τέλος, είχαμε την εξασθένηση των θεσμικών διαρθρώσεων που ευνοούσαν την πολιτική δραστηριότητα του προλεταριάτου. Έχουμε να κάνουμε, επομένως, με βάση τα όσα αναπτύσσει ο Μαντέλ, με ένα διεφθαρμένο και εκφυλισμένο εργατικό κράτος που οδήγησε σε γραφειοκρατικές παραμορφώσεις.³²⁶ Επομένως, ο εκφυλισμός και η διαστρέβλωση των χαρακτηριστικών του σοσιαλισμού, δεν σημαίνει ότι αυτό το κυρίαρχο στρώμα που αναδύθηκε θα μπορούσε να ονομαστεί αστική τάξη.

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και ο Βεμπέρ, ο οποίος αναφερόμενος στη φύση της σοβιετικής γραφειοκρατίας θεωρεί ότι αυτή δεν αποτελεί κοινωνική τάξη. Ήδη έχω αναφερθεί και στον ίδιο στο θεωρητικό κεφάλαιο. Όπως ήδη έχω αναφερθεί και στο θεωρητικό κεφάλαιο, εδώ χρησιμοποιείται για τις ανάγκες του συγκεκριμένου κεφαλαίου. Επομένως, συνεχίζοντας, ο λόγος είναι ότι η συνοχή της κοινωνικής τάξης βασίζεται όχι πάνω σε ένα ρόλο ο οποίος αφορά την παραγωγή και τα μέσα παραγωγής, αλλά πάνω στην λειτουργία της ως ηγεσία, από την οποία διαμορφώνει κάποια σημαντικά προνόμια, χωρίς ταυτόχρονα να παρέχει κάποια εργασία η οποία είναι άμεσα παραγωγική, ενώ παράλληλα διατάζει, διοικεί, διαχειρίζεται και διαμοιράζει.³²⁷ Ο Βεμπέρ θεωρεί ότι η γραφειοκρατία δεν δημιουργεί, αντίθετα από κάθε κοινωνική τάξη, μια κοινωνική βάση στην κυριαρχία της «με τη φόρμα ιδιότυπων συνθηκών ιδιοκτησίας». Υπάρχει εξαιτίας μιας διοικητικής ιεραρχίας που αναπαράγεται και ανανεώνεται. Τα προνόμια προέρχονται από την εκμετάλλευση τους από το κράτος και όχι εκ των δεδομένων παραγωγικών σχέσεων. Θεωρώ ότι κλειδί στα ανωτέρω είναι η θέση ότι τα γραφειοκρατικά προνόμια είναι στενά συνδεδεμένα με το εκτελούμενο λειτούργημα. Εξαφανίζονται όταν οι φορείς αυτών των προνομίων σταματούν να εξασκούν το συγκεκριμένο λειτούργημα. Δεν υπάρχει κληρονομική διεκπεραίωση στην εκμετάλλευση του κράτους.³²⁸

Στη συνέχεια ο Βεμπέρ υποστηρίζει ότι η δικτατορία της γραφειοκρατίας στηρίζεται στη βάση των παραγωγικών σχέσεων που εγκαθίδρυσε η προλεταριακή επανάσταση. Υπερασπίζεται με τον τρόπο της την κρατική ιδιοκτησία, πηγή της εξουσίας και των

³²⁶ Ερνεστ Μαντέλ, (1982), Η Γραφειοκρατία, στο: Γραφειοκρατία,, εκδόσεις Θεωρία-Παρεμβάσεις/πολιτική.

³²⁷ Ανρί Βέμπερ, (1982), Εργατικό κίνημα, σταλινισμός και γραφειοκρατία, στο: Γραφειοκρατία, εκδόσεις Θεωρία-Παρεμβάσεις/Πολιτική.

³²⁸ Ο.π. στο ίδιο.

προνομίων της. Η ρωσική γραφειοκρατία βγαλμένη από το ρώσικο προλεταριάτο, μπόρεσε να ανυψωθεί σε μια αυτόνομη δύναμη και να βασίσει τη δική της δικτατορία πάνω στην κοινωνία και στο κράτος. Αυτό συνέβη εξαιτίας του συσχετισμού δυνάμεων που υπήρχαν μεταξύ των κοινωνικών τάξεων της ΕΣΣΔ μέσα στη συγκυρία της υποχώρησης τη διεθνούς επανάστασης. Έτσι οδηγείται σε ένα συμπέρασμα ότι η σοβιετική γραφειοκρατία, σαν σώμα υπαλλήλων, δεν μπορούσε να ασκηθεί παρά μόνο με την κλασική μορφή της προσωπικής εξουσίας. Έτσι σφετερίζεται την πολιτική λειτουργία του προλεταριακής τάξης απόλυτα καταπιεσμένης και η οποία σε αντίθεση με την αστική τάξη, δεν έχει παράδοση διαχείρισης και ηγεσίας. Στην πραγματικότητα, η σοβιετική γραφειοκρατία αποτελεί το μοναδικό κοινωνικό στρώμα πραγματικά κυρίαρχο και προνομιούχο μέσα στη σοβιετική κοινωνία.³²⁹

Για τους ίδιους λόγους, αλλά και σε σχέση με την οικονομική πορεία της σοβιετικής κοινωνίας, αλλά και τον ρόλο του κόμματος, ο Lane μιλά για κρατικό σοσιαλισμό.³³⁰ Κατά τον ίδιο τρόπο, ο Ivan Szelenyi αναζητώντας στο πλαίσιο της μετάβασης από τις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες προς τον καπιταλισμό, προσπαθεί να κατανοήσει τη δημιουργία της νέας ελίτ και της νέας άρχουσας τάξης στις χώρες αυτές στην εποχή μέσα από τον μετασχηματισμό της προηγούμενης κυρίαρχης κατάστασης. Κατανοεί ότι η νέα εποχή είναι ένα σύστημα όπου το πολιτιστικό κεφάλαιο είναι η κύρια πηγή προνομίων. Παράλληλα, ορίζοντας τον κρατικό σοσιαλισμό, θεωρεί ότι υπάρχει μία κρατική εξουσία η οποία οδηγεί, τελικά, σε κενό ιδιοκτησίας. Αυτό συσχετίζεται με τη θέση του κρατικού σοσιαλισμού, όπου στο πλαίσιο του μηχανισμού του οικονομικού συντονισμού έχει άμεση σχέση με την αναδιανομή του προϊόντος από ένα ιδιαίτερο τμήμα του κρατικού μηχανισμού. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα οι αναδιανεμητές, ως τμήμα μιας ιδιαίτερης ελίτ, να ιδιοποιούνται την εξουσία λήψης αποφάσεων.³³¹ Επομένως, οι θεωρητικοί του κρατικού σοσιαλισμού δεν απορρίπτουν την ύπαρξη ενός προνομιακού στρώματος με πρόσβαση στο κράτος, το οποίο όμως διευθετεί, παράλληλα με τα ιδιαίτερα του συμφέροντα, και για τις ανάγκες της οργανωμένης εργατικής τάξης. Άρα με βάση τη λογική αυτή έχουμε έμμεση ικανοποίηση των συμφερόντων της εργατικής τάξης,

³²⁹ Ο.π. σ. στο ίδιο..

³³⁰ David Lane, (1985), *State and politics in the USSR*, εκδόσεις Basil Blackwell. Επίσης, D. Lane (ed.), (2007), *The transformation of State Socialism*, εκδόσεις Palgrave MacMillan..

³³¹ Ivan Szelenyi, (1995), *The Rise of Managerialism: The "New Class" After the Fall of Communism*, Discussion papers No. 16, Collegium Budapest, 18 October.

χωρίς να ταυτίζεται με την κρατικά οργανωμένη εργατική τάξη. Από εδώ προκύπτει και ο σφετερισμός του δημόσιου παραγόμενου προϊόντος και η διαφοροποίηση τους σε σχέση με την υπόλοιπη κοινωνία. Αυτό εκφράστηκε και με τον τρόπο ζωής τους, αλλά και το βιοτικό τους επίπεδο. Αλλά με βάση όσα έχουμε αναπτύξει, απέχει από να αποτελούν συγκροτημένη αστική καπιταλιστική τάξη. Χωρίς όμως να παραγνωρίσουμε ότι κάποια στοιχεία παραπέμπουν σε ομοιότητες με τους καπιταλιστές στα όρια του κρατικού καπιταλισμού. Οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στα τρία συστήματα-κρατικός σοσιαλισμός, κρατικός καπιταλισμός και παραμορφωμένο ή διεφθαρμένο εργατικό κράτος-σε κάποιες θέσεις τους έχουν σημαντικές ομοιότητες.

Την ίδια στιγμή δίνει το στίγμα του ότι η διαμόρφωση των νέων οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης μετά το 1989, φαίνεται να εδράζεται σε σημαντικό βαθμό στο προηγούμενο σύστημα το οποίο κινούνταν στα όρια του κρατικού σοσιαλισμού.³³² Επίσης, οι Ivan Szelenyi - Gil Eyal και Eleanor Townsley, καταλήγουν σε ανάλογο συμπέρασμα. Επιχειρούν να κατανοήσουν τη νέα εποχή και τη μετάβαση προς τον καπιταλισμό μέσα από ένα παράδοξο δρόμο, στο πλαίσιο του οποίου έχουμε μετάβαση προς τον καπιταλισμό χωρίς να υπάρχουν καπιταλιστές.³³³ Εδώ θα επισημάνουμε ότι ο Gary Littlejohn, αναφέρει βασικό και στην επίσημη σοβιετική αντίληψη της ταξικής δομής, ότι στη Σοβιετική Ένωση υπήρχαν δύο τάξεις οι αγρότες και οι εργάτες και ένα τρίτο στρώμα που είναι η διανοήση, η οποία στη λογική των θεωρητικών της Σοβιετικής Ένωσης είναι εργαζόμενοι. Θεωρείται ότι οι τελευταίοι λειτουργούν στο πλαίσιο των μη ανταγωνιστικών αντιφάσεων. Παράλληλα αντιλαμβάνεται και την ύπαρξη εκείνων των ατόμων, τους οποίους θεωρεί ότι είναι εκτός παραγωγής, με αποτέλεσμα οι συγκεκριμένοι να είναι είτε διανοούμενοι, είτε γραφειοκράτες, είτε μέλη του κόμματος. Όπως και ο Lane, δέχεται ότι οι κοινωνίες αυτές είχαν τα χαρακτηριστικά ενός κρατικού σοσιαλισμού. Η ανάλυση του βασίστηκε στη λογική της επαγγελματικής και ταξικής δομής, όπως αναλύεται στο μαρξιστικό πλαίσιο.³³⁴

Κατά τον Kotz, η ελίτ της σοβιετικής εξουσίας ήταν μία κρατική ελίτ. Αν και γνωρίζουμε, όπως είδαμε πιο πάνω, ότι αποτελούνταν από τη γνωστή γραφειοκρατία, ή ακόμη και από ένα σημαντικό τμήμα της διανοήσης, ο Kotz, και σωστά,

³³² Ο.π. στο ίδιο.

³³³ Gil Eyal, Ivan Szelenyi and Eleanor Townsley, (1998), *Making Capitalism Without Capitalists: class formation and elite struggles in Post-communist Europe*, London: Verso.

³³⁴ Gary Littlejohn, (1984), *A Sociology of Soviet Union*, εκδόσεις Palgrave, σ. 227-230.

περιλαμβάνει και μέλη του κομμουνιστικού κόμματος, κόμμα-κράτος, όπου είχαν σημαντικά υλικά προνόμια που ήταν απόρροια της συμμετοχής τους στη συγκεκριμένη ελίτ.³³⁵ Ο ίδιος θεωρεί ότι η μεγάλη πλειοψηφία της σοβιετικής ελίτ η οποία εντάχθηκε στο κόμμα, είχε μία ρεαλιστική προσέγγιση στο συγκεκριμένο ζήτημα. Δεν εντάχθηκαν στο κομμουνιστικό κόμμα από μία ανιδιοτέλεια και από μία ιδεολογία, αλλά από την επιδίωξη υλικών προνομίων και εξουσίας. Παράλληλα, ήταν απαραίτητα αναγκαία η ένταξη τους στο κόμμα και για την πορεία της σταδιοδρομίας τους. Προσχωρώντας στον κομματικό μηχανισμό προσδοκούσαν και την απόλαυση της εξουσίας και τα υλικά προνόμια που αντιστοιχούσαν σ' αυτήν. Επομένως, με βάση τα ανωτέρω, δεν έχουμε να κάνουμε με την πορεία της παραδοσιακής συγκρότησης της άρχουσας τάξης με βάση τη θέση τους στην παραγωγική διαδικασία και στις σχέσεις παραγωγής και ακόμη με τη λογική που είναι κυρίαρχη στον καπιταλισμό. Δηλαδή, ποιος κατέχει τα μέσα παραγωγής; Πάντως εδώ έχουμε μία αναφορά του Kotz στο πλαίσιο της οποίας έχουμε να κάνουμε με ένα σοβιετικό αξιωματούχο, ο οποίος το Ιούλιο του 1991, όταν ερωτήθηκε αν ήταν μέλος του κομμουνιστικού κόμματος, εκείνος απάντησε «φυσικά και είμαι μέλος του κομμουνιστικού κόμματος, αλλά δεν είμαι κομμουνιστής».³³⁶ Αυτό δείχνει και τη διάσταση του προβλήματος.

Παράλληλα, αυτό δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει ως γεγονός, το πλαίσιο ότι ορισμένα από τα μέλη της ελίτ του κόμματος πίστευαν στα ιδεώδη του σοσιαλισμού και έμειναν μέσα μέχρι την κατάρρευση του συστήματος. Έστω και αν αυτή η ιδεολογία εκφράστηκε μέσα από τις ανάγκες του σοσιαλισμού της αγοράς, που είναι ένα σημαντικό ρεύμα στο σώμα της αριστερής σκέψης. Στο πλαίσιο αυτό, ανεξάρτητα από τις αυταπάτες και το τελικό αποτέλεσμα, εκφράστηκε στην πρώτη της περίοδο και η περεστρόικα. Πάντως οι καριερίστες αποτελούσαν τη μεγάλη πλειοψηφία της σοβιετικής ελίτ του κομμουνιστικού κόμματος τη δεκαετία του '80.³³⁷ Ταυτόχρονα, σε όλο το προηγούμενο διάστημα δεν εξέτασαν ποτέ εναλλακτικές περιπτώσεις, προκειμένου να προχωρήσει η σοβιετική οικονομία.

Τώρα όσον αφορά τα οφέλη τα οποία προκύπτουν από την ελίτ θα πρέπει να συγκριθούν με τα αντίστοιχα των χωρών του ανεπτυγμένου δυτικού καπιταλιστικού κόσμου, είτε ακόμη και με τα κέρδη της διεθνούς αστικής και καπιταλιστικής τάξης.

³³⁵ David Kotz, (1997), *Revolution from above*, εκδόσεις Routledge, κεφ. 7.

³³⁶ Ο.π. κεφ. 7.

³³⁷ Ο.π. κεφ. 2.

Στη σύγκριση με το πρώτο σκέλος παρατηρείται το φαινόμενο τεράστιων διαφορών που διαφοροποιεί τα πράγματα σε πολλές από τις αναλύσεις των θεωρητικών που πίστευαν και παρομοίαζαν την κυρίαρχη ομάδα ή τάξη της Σοβιετικής Ένωσης με την αντίστοιχη των ανεπτυγμένων χωρών. Όσον αφορά τη σύγκριση τους με την αντίστοιχη διεθνή αστική τάξη, εκεί πια οι διαφορές είναι τεράστιες.

Ωστόσο, παρά τα όποια υλικά οφέλη απολαμβάνει η ελίτ, τα οφέλη αναδεικνύονται από μία αληθινή ποσοτική μέτρηση. Έτσι παρατηρούμε, ότι ο γενικός διευθυντής μιας μεγάλης σοβιετικής επιχείρησης είχε ένα μισθό ο οποίος ήταν τέσσερις φορές μεγαλύτερος από τον μέσο εργατικό μισθό. Αντίθετα, η μέση αμοιβή των αμερικανών εταιρικών διευθυντικών στελεχών είναι σχεδόν 150 φορές υψηλότερη από εκείνη του μέσου εργάτη. Το εισοδήματα των κορυφαίων μελών της σοβιετικής ελίτ δεν δημοσιεύθηκαν ποτέ, αλλά ο Κοτόριτς (Kotorich), εκδότης του Ogonyok και ο οποίος ήταν ένας αυστηρός κριτικός της σοβιετικής ελίτ, ισχυρίστηκε το 1989 ότι τα μέλη του πολιτικού γραφείου είχαν εισόδημα 1.200-1.500 ρούβλια το μήνα. Ο μέσος βιομηχανικός μισθός στη Σοβιετική Ένωση ήταν τότε 250 ρούβλια το μήνα, και ότι τα κορυφαία στρατηγικά στελέχη λάμβαναν την υψηλότερη αμοιβή η οποία ήταν 2.000 ρούβλια το μήνα. Έτσι οι κορυφαίοι μισθοί στο σοβιετικό σύστημα ήταν έως και 8 φορές υψηλότεροι από τον μέσο βιομηχανικό μισθό. Στις Ηνωμένες Πολιτείες το 1993, ο μέσος βιομηχανικός μισθός ήταν περίπου 25.000 δολάρια ετησίως. Ένας μισθός που θα ήταν οκτώ φορές μεγαλύτερος, θα έπρεπε να ήταν 200.000\$ το χρόνο. Τα κορυφαία στελέχη της αμερικάνικης ελίτ κερδίζουν πολλά περισσότερα κάθε εβδομάδα. Τώρα όσον αφορά την τάξη των καπιταλιστών τα ποσά είναι ιλιγγιώδη.³³⁸ Ο προϋπολογισμός μιας μεγάλης πολυεθνικής επιχείρησης αντιστοιχεί με το ΑΕΠ μιας ανεπτυγμένης καπιταλιστικής χώρας του πλανήτη.

Εδώ θα αναφέρουμε ότι υπάρχει και άλλη αντίληψη, η οποία κατά κάποιο τρόπο εκφράζεται και από την επίσημη σοβιετική μαρξιστική ιδεολογία. Στο πλαίσιο αυτό στις πρώτες δεκαετίες της ύπαρξης της κεντρικά σχεδιασμένης σοβιετικής οικονομίας, το σοβιετικό κράτος και η σοβιετική κοινωνία έδωσε στους εργαζόμενους όσα δεν έδωσε και το πιο ισχυρό καπιταλιστικό κράτος. Σε σύγκριση με το 1913, τα έσοδα των εργαζομένων της βιομηχανίας και της οικοδόμησης στη Σοβιετική Ένωση αυξήθηκαν το 1971 8 φορές και τα έσοδα των αγροτών, τον ίδιο χρόνο 12 φορές;. Το ένατο πεντάχρονο πρόγραμμα αποτέλεσε σπουδαίο σταθμό, για

³³⁸ Ο.π. κεφ. 7.

την παραπέρα προώθηση της σοβιετικής οικονομίας προς τον κομμουνισμό. Ο βασικός στόχος αυτού του πεντάχρονου πλάνου ήταν η εξασφάλιση της ανόδου του υλικού και πολιτιστικού επιπέδου της ζωής των ανθρώπων στη βάση υψηλών ρυθμών ανάπτυξης της σοσιαλιστικής παραγωγής, της αύξησης της αποδοτικότητας της, της επιστημονικής και τεχνικής προόδου και της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Πρόκειται για τα υλικά του 24^{ου} Συνέδριου του ΚΚΣΕ, Μόσχα. 1971, σ. 198.³³⁹

Παράλληλα όσον αφορά τις κοινωνικές τάξεις που συγκροτούσαν τη Σοβιετική Ένωση, βασίζεται στην άποψη του Λένιν για τις τάξεις. Έτσι για τον Λένιν, τάξεις είναι μεγάλες ομάδες ανθρώπων που ξεχωρίζουν μεταξύ τους από τη θέση που κατέχουν μέσα σ' ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής παραγωγής. Επίσης, από τη σχέση τους με τα μέσα παραγωγής, που είναι διατυπωμένοι σε νόμους και είναι κατοχυρωμένοι απ' αυτούς, και ακόμη από το ρόλο τους στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας και συνεπώς από τους τρόπους που ιδιοποιούνται τη μερίδα του κοινωνικού πλούτου που διαθέτουν, (Άπαντα, Β. Ι. Λένιν, τόμος 39). Υπό την έννοια αυτή παρατηρούμε τέσσερα βασικά γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν τις τάξεις:

- α. Είναι η θέση σ' ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής παραγωγής,
- β. Η σχέση προς τα μέσα παραγωγής,
- γ. Ο ρόλος στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας,
- δ. Ο τρόπος ιδιοποίησης μερίδας κοινωνικού πλούτου και το μέγεθος αυτής της μερίδας, (Άπαντα, Β.Ι. Λένιν, τόμος 39).³⁴⁰

Τα παραπάνω γνωρίσματα έχουν διαφορετικό περιεχόμενο και παίζουν διαφορετικό ρόλο στον καθορισμό της τάξης. Έτσι, βλέπουμε ότι άλλα είναι γενικά, όπως το (α), άλλα είναι βασικά ή καθοριστικά όπως το (β) και άλλα παράγωγα ή εξαρτώμενα όπως το (γ) και το (δ). Επομένως, προκειμένου να υπάρχει μία λύση στο πρόβλημα και αφορά τον ξεχωρισμό των τάξεων στους διάφορους κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς, αυτό μπορεί να γίνει μόνο κατά τη συνολική εξέταση όλων αυτών των γνωρισμάτων.³⁴¹

Υπό την έννοια αυτή αν βασιστούμε στον ορισμό των τάξεων όπως τον έδωσε ο Λένιν, η σκέψη του Λένιν επηρέασε συνολικά το σύνολο της ρωσικής και σοβιετικής

³³⁹ Μ. Μ. Σιντόροφ, (1986), Τι είναι ιστορικός υλισμός, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, σ. 57.

³⁴⁰ Ο.π. σ. 62.

³⁴¹ Ο.π. σ. 62.

μαρξιστικής σκέψης, ενώ έπαιξε ρόλο καταλύτη στη συνολική διαμόρφωση του μαρξισμού, προσδιορίζουμε, πρώτα απ' όλα, τις ουσιαστικές κοινωνικές διαφορές των μεγάλων ομάδων ανθρώπων. Βασισμένοι σ' αυτόν τον ορισμό μπορούμε να αναλύσουμε όλους τους κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς από την αρχαιότητα και να κατανοήσουμε την ύπαρξη τους στο πλαίσιο του σοβιετικού σχηματισμού.

Στο πλαίσιο της ταξικής σύνθεσης της σοβιετικής κοινωνίας, η επίσημη θέση της Σοβιετικής Ένωσης και των ιδεολογικών της επιστημόνων είναι ότι: η εργατική τάξη στο σοβιετικό κοινωνικοοικονομικό σύστημα αποτελείται από εργαζόμενους, οι οποίοι είναι παραγωγοί υλικών αγαθών, κατέχουν τα μέσα παραγωγής με τη μορφή της κρατικής ιδιοκτησίας, συμμετέχουν στην οργάνωση της κοινωνικής εργασίας τόσο άμεσα, στον τρόπο παραγωγής, όσο και έμμεσα μέσω της διεύθυνσης του κρατικού μηχανισμού και οι οποίοι παίρνουν το μερίδιο τους από τον κοινωνικό πλούτο, τόσο με τη μορφή μισθού, ανάλογα με την ποσότητα και την ποιότητα της εργασίας που δαπάνησαν, όσο και με τη μορφή αγαθών από τα γενικά κρατικά κονδύλια κοινωνικής κατανάλωσης.

Για τους υπερασπιστές του συστήματος υπάρχει η βεβαίωση και η παρατήρηση ότι οι τάξεις της κοινωνίας του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» έχουν την ίδια φύση, με βάση τα δεδομένα που αναφέραμε πιο πάνω, γιατί στην ουσία πρόκειται για διαφορετικές ομάδες εργαζομένων οι οποίες είναι ιστορικά συνδεδεμένες με διάφορες μορφές κοινωνικής ιδιοκτησίας και με διαφορετικά στοιχεία ως προς το επίπεδο κοινωνικοποίησης και του χαρακτήρα χρησιμοποίησης των μέσων παραγωγής, παράλληλα με τις ιδιαιτερότητες που βασίζονται στην κατανομή του κοινωνικού πλούτου που απορρέουν από τα συγκεκριμένα δεδομένα.

Τέλος υπάρχει και ακόμη μία άποψη στο πλαίσιο της οποίας ο σοβιετικός σχηματισμός ήταν αντιμπεριαλιστικός – αντικαπιταλιστικός. Έτσι με βάση την πείρα του 20^{ου} αιώνα από το 1936 και μετά η Σοβιετική Ένωση πέρασε σε ένα τρόπο παραγωγής που ήταν σοβιετικός. Στον τρόπο αυτό παραγωγής υπήρχαν τάξεις, όπως ακριβώς ήταν η διευθύνουσα και η εκτελούσα. Τους αντικειμενικούς όρους της παραγωγής, δηλαδή φυσικούς πόρους και μέσα παραγωγής τους κατείχε η διευθύνουσα τάξη. Υπό την έννοια αυτή υπήρχε μία μορφή εκμετάλλευσης. Δρούσε όμως περιορισμένα, λόγω του σχεδιασμού, ο νόμος της αξίας. Η οικονομία αναπτυσσόταν ανεξάρτητα και κόντρα στον ιμπεριαλισμό. Ο σοβιετικός σχηματισμός ήταν προοδευτικός, αντικαπιταλιστικός και αντιμπεριαλιστικός και ενίσχυε με βάση

τις δυνατότητες του το αντιμπεριαλιστικό και εργατικό κίνημα. Σ' αυτή τη λογική ο βασικός εκπρόσωπος είναι ο Κ. Κάππος.³⁴²

Είναι σαφές ότι στο πλαίσιο της προσπάθειας για την ανάλυση του σοβιετικού συστήματος έχουν αναπτυχθεί μία σειρά από επιχειρήματα και διαμορφώθηκαν μία σειρά από βασικές θεωρητικές θέσεις. Κατά κύριο λόγο, κυριαρχούν οι θεωρίες που ήδη αναφέραμε. Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι κυριάρχησαν τέσσερις βασικές θεωρητικές επεξεργασίες. 1. Ότι το σύστημα της Σοβιετικής Ένωσης ήταν κρατικός καπιταλισμός, 2. Ότι το σύστημα της Σοβιετικής Ένωσης ήταν ένα διεφθαρμένο ή εκφυλισμένο εργατικό κράτος, 3. Ότι η Σοβιετική Ένωση ήταν ένα σύστημα κρατικού σοσιαλισμού και 4. Επίσης, μία τέταρτη άποψη, ότι επρόκειτο για έναν νέο τρόπο παραγωγής, και ένα νέο εκμεταλλευτικό κοινωνικό σύστημα, καίτοι αυτό δεν ήταν καπιταλισμός – ούτε βέβαια εξουσία της εργατικής τάξης, δηλαδή σοσιαλισμός. Στο πλαίσιο αυτό ως αντιπροσωπευτική θα δεχθούμε την άποψη του Κ. Κάππου που υποστηρίζει ότι στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού υπήρξε ένας ιδιαίτερος κοινωνικός σχηματισμός με δικές του παραγωγικές σχέσεις, με δικό του εποικοδόμημα, με ανταγωνιστικές τάξεις, όπως η διευθύνουσα – εκτελούσα.

Στην ουσία, αυτές οι θέσεις αποτελούν όψεις τεσσάρων πλευρών ενός οικοδομήματος. Και οι τέσσερις έχουν σοβαρά επιχειρήματα στη διατύπωση των θέσεων τους, αλλά, θεωρώ, ότι αποτελούν τη μία πλευρά του ζητήματος. Κατά τη γνώμη μου, η σύνθεση των τεσσάρων θεωρητικών προσεγγίσεων αποτελούν τη συνεκτική εικόνα, προκειμένου να κατανοήσουμε τη φύση του σοβιετικού συστήματος. Θα μπορούσαμε να καταγράψουμε το σύνολο αυτής της προβληματικής και να καταγράψουμε μία σειρά από τις σημαντικές θεωρητικές αναλύσεις επιστημόνων και συγγραφέων γύρω από αυτό το ζήτημα. Αυτό όμως ξεφεύγει από το θέμα που προσπαθούμε να κατανοήσουμε. Θα περιοριστούμε, λοιπόν, στην αναζήτηση που πραγματοποιούμε προκειμένου να κατανοήσουμε την πορεία και τα χαρακτηριστικά των περιόδων αυτών και τη δομική λειτουργία της οικονομίας της Σοβιετικής Ένωσης και της Ρωσίας και των κυρίαρχων οικονομικών στοιχείων μέσα από την οικονομική ανάλυση της περιόδου. Έτσι θα υπάρξει ειδικό κεφάλαιο, στο πλαίσιο του οποίου θα συγκρίνουμε τις οικονομικές δομές και την οικονομική λειτουργία της Σοβιετικής Ένωσης και της Ρωσίας στις τρεις δεκαετίες 1970-2000.

³⁴² Κ. Κάππος, ο.π. σ. 318.

Εκεί θεωρώ ότι θα υπάρξουν χρήσιμα συμπεράσματα για τη λειτουργία των συγκεκριμένων οικονομικών σχηματισμών.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1965-1990

2.1 ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ ΤΟΥ ΣΟΒΙΕΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950 είχαμε μία πρωτοφανή κινητοποίηση πόρων και η ανακατανομή πραγματοποιήθηκε στα πρότυπα του σοβιετικού συστήματος. Η κολεκτιβοποίηση επέτρεψε τις αρχές να αναλάβουν τον έλεγχο στο τι και στο πόσο θα παραχθεί και ακόμη τον έλεγχο πάνω στη διάθεση και στη συγκομιδή των προϊόντων. Χρησιμοποιήθηκε κατά βάση το στοιχείο του ελέγχου για να μειωθεί η κατανάλωση των αγροτών. Αυτό οδήγησε σε ένα σημαντικό βαθμό αστυφιλίας και ιδιαίτερα στις πλέον νεότερες και μορφωμένες ομάδες. Αυτή η διαδικασία βοηθήθηκε από την προσφορά υψηλότερων μισθών, ακόμη και για το ανειδίκευτο δυναμικό στις αστικές περιοχές. Ωστόσο, την ίδια στιγμή η κατανάλωση συγκρατήθηκε ή και ακόμη περιορίστηκε. Αυτό πραγματοποιήθηκε εξαιτίας του πληθωρισμού και της φορολογίας. Την ίδια περίοδο, ο δείκτης τιμών καταναλωτή αυξήθηκε κατά δέκα φορές.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '50 και μετά το θάνατο του Στάλιν (Stalin), η σοβιετική οικονομία και η σοβιετική κοινωνία είχαν ήδη γίνει στρατιωτικά ισχυρές. Από την άποψη αυτή η Σοβιετική Ένωση συμβάδιζε πλέον με τις ισχυρές καπιταλιστικές χώρες. Παρ' όλα αυτά η γεωργική παραγωγή είχε σημαντικές καθυστερήσεις. Σε πολλές περιπτώσεις οι αποδόσεις στην αγροτική παραγωγή υπολείπονταν ακόμη και σε σχέση με το 1913. Το ίδιο και η αστική βιομηχανία. Η σοβιετική βιομηχανία δεν προχώρησε στην βελτίωση της καινοτομίας και έτσι η αυτοκινητοβιομηχανία έμεινε υπανάπτυκτη. Το ίδιο έγινε και με τα χημικά και τα ηλεκτρονικά, παρά το γεγονός ότι ο sputnik έγινε πράξη τρία χρόνια αργότερα. Η

σοβιετική κοινωνία υπέφερε από πολλά προβλήματα, όπως οι διαλυμένες οικογένειες, τα υψηλά ποσοστά διαζυγίου, τη φτώχεια ή ακόμη και από τα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας, όπως και από άλλα πράγματα. Αυτό ήταν ένα σύνολο προβλημάτων που είχε καταγραφεί στην ατζέντα του Χρουστσόφ και θα έπρεπε να λυθεί. Οι πολιτικές προσπάθειες της επόμενης δεκαετίας θα έπρεπε να καταπιαστεί με αυτά τα προβλήματα.³⁴³

Παρατηρείται μία προσπάθεια να αλλάξει το κλίμα τω διεθνών σχέσεων με το δόγμα της ειρηνικής συνύπαρξης και της πολυκεντρικότητας ή να διαχωρίσουν τους δρόμους προχωρώντας στο σοσιαλισμό. Τα γεγονότα όμως δεν βοήθησαν και είχαμε σημαντικές αντιδράσεις είτε στην Πολωνία είτε στην Ουγγαρία με διάφορες εξεγέρσεις. Αυτά τα γεγονότα είναι σαφές ότι δημιούργησαν μεγάλες δυσκολίες και η απόπειρα για ισορροπία στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης απείλησε τον σοβιετικό έλεγχο. Από την άλλη το περιστατικό των U2 και η κουβανική κρίση των πυραύλων έδειξε ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν ήταν διατεθειμένες να παραιτηθούν από τις απαιτήσεις που είχαν και ήταν η απόλυτη κυριαρχία τους στον πλανήτη. Αυτό συνέβαινε παρά την όποια ισχυροποίηση της Σοβιετικής Ένωσης στον στρατιωτικό τομέα και την αποτυχία των αμερικανών στο Βιετνάμ.

Στο εσωτερικό της χώρας ο Χρουστσόφ επιχείρησε να λύσει τα οικονομικά θέματα που υπέβασκαν και από τα οποία πολλά από αυτά η σοβιετική κοινωνία είχε ανάγκη να λυθούν. Έτσι παρατηρείται μία σημαντική προσπάθεια να αλλάξουν τα κίνητρα στους παραγωγούς γεωργικών προϊόντων και ακόμη να αυξηθούν οι πόροι που πρόκειται να δεσμευθούν στον γεωργικό τομέα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα οι τιμές του κράτους για τις δημόσιες συμβάσεις να αυξάνονται σημαντικά και συνεχώς σε όλη την περίοδο του Χρουστσόφ. Τα μηχανήματα σταθμών και ανελκυστήρα καταργήθηκαν και τα αγροκτήματα είχαν περισσότερο μερίδιο στον έλεγχο επί των αποφάσεων της παραγωγής. Παρ' όλα αυτά η γεωργία εξακολουθούσε να είναι η αχίλλειος πτέρνα της οικονομίας.³⁴⁴ Ξεκίνησε μία προσπάθεια που αποσκοπούσε στον εκσυγχρονισμό της σοβιετικής βιομηχανίας. Η δημοσίευση της *referativnyye Zhurnaly* προκειμένου να ενημερώσει τους διαχειριστές της καινοτομίας στη δύση απέτυχε διότι δεν είχαν αλλάξει τα κίνητρα για τη καινοτομία. Η εκστρατεία για την ενσωμάτωση της τεχνικής της χιμείας, όπου οι κεντρικές αρχές προσπάθησαν να

³⁴³ Alastair McAuley, ο.π. σ. 8.

³⁴⁴ Ο.π. σ. 9.

αλλάξουν τις τεχνικές και τη σύνθεση της παραγωγής, απέτυχε, τουλάχιστον εν μέρει, για το λόγο ότι δεν είχαν αλλάξει τα κίνητρα της παραγωγής.

Ακολούθησε από το 1964 η εποχή Μπρέζνιεφ (Brezhnev) . Αναγνωρίζεται η φύση των οικονομικών προβλημάτων με τα οποία είχε καταπιαστεί το κεντρικό σύστημα στην προηγούμενη περίοδο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η αποτυχία της αγροτικής παραγωγής, η οποία οδήγησε στην εισαγωγή σιτηρών. Αναγνωρίστηκε η επιβράδυνση της οικονομίας και επιχειρήθηκε η λήψη μέτρων για να αλλάξει το κλίμα. Είχαμε μία σύγκρουση ανάμεσα σε αποφάσεις για στρατιωτικές επενδύσεις ή για πολιτικές επενδύσεις και αυτή επιδεινώθηκε εξαιτίας της αυξανόμενης εμπλοκής των Ηνωμένων Πολιτειών στο Βιετνάμ. Παράλληλα, ήταν προφανές ότι υπήρξε αδυναμία της μεταφοράς της αποτελεσματικότητας της έρευνας και της ανάπτυξης (R&D) στον πολιτικό τομέα. Ταυτόχρονα, υπήρξε και η αδυναμία της κίνησης από την έρευνα στη μαζική παραγωγή προϊόντων υψηλής τεχνολογίας.

Τα ανωτέρω οδήγησαν στην εκπαραθύρωση του Χρουντσόφ για να υπάρξει μία ριζοσπαστική μεταρρύθμιση στην οικονομία, η οποία επινοήθηκε από τον πρωθυπουργό, Κοσύγκιν (Alexei Kosygin). Παράλληλα είχαμε και τις ιδέες της σοβιετικής ακαδημαϊκού Λίμπερμαν (Evsei Liberman), με τις οποίες είχε πρόθεση την αναδιοργάνωση του συστήματος σχεδιασμού, έτσι ώστε ότι ήταν καλό για τη χώρα να είναι και για την επιχείρηση.³⁴⁵ Η δομή *sonparkhoz*, που αφορούσε ένα σύστημα σχεδιασμού, αντικαταστάθηκε από ένα σύστημα βιομηχανικών υπουργείων, αλλά στις επιχειρήσεις επρόκειτο να δοθεί πολύ μεγαλύτερη αυτονομία. Επομένως, το ποσοστό της λεπτομερούς παρέμβασης στις διαχειριστικές αποφάσεις από τους σχεδιαστές μειώθηκε σε σημαντικό βαθμό.³⁴⁶ Οι επιχειρήσεις θα μπορούσαν να προσδιορίσουν τα επενδυτικά σχέδια με τον υπολογισμό μιας ψευδο-αναλογικής απόδοσης στην περίοδο που θα έπρεπε να αποζημιωθούν. Τα διευθυντικά κίνητρα και η επιχειρηματικότητα των κοινωνικών δαπανών συνδέθηκαν με τις επιχειρήσεις κερδοφορίας. Οι τιμές προμήθειας για μια σειρά γεωργικών προϊόντων αυξήθηκαν κατακόρυφα.

Η μεταρρύθμιση του Κοσύγκιν απέτυχε. Προφανώς οι αντιφάσεις αυτής της μεταρρύθμισης ήταν σημαντικές. Έτσι η αποκέντρωση και η αυξημένη αυτονομία στις επιχειρήσεις ήταν απατηλή. Οι σχεδιαστές συνέχιζαν να καθορίζουν τις τιμές αυθαίρετα. Οι λεγόμενοι οικονομικοί υπολογισμοί είχαν νόημα, αν δεν ήταν

³⁴⁵ Ο.π. σ . 9.

³⁴⁶ Ο.π. σ. 9.

παραπλανητικοί. Το λεγόμενο σύστημα zaianka – nariad, που αφορούσε αυτές τις εξελίξεις, διατηρήθηκε στα βασικά του. Οι επιχειρήσεις δεν ήταν ακόμη έτοιμες να εξασφαλίσουν τα δεδομένα που θα ήθελαν. Παράλληλα, δεν υπήρχε ανησυχία για να πωλούν ότι παράγουν. Άρα λοιπόν, η καινοτομία που στις καπιταλιστικές χώρες και ειδικά στις επιχειρήσεις ήταν αυτονόητο, όπως και η ποιότητα, στη Σοβιετική Ένωση δεν ήταν αυτονόητο και υπήρχε σοβαρό πρόβλημα. Στις επιχειρήσεις, υπήρχαν συχνά προφανείς ανορθολογικές αποφάσεις, πολλές φορές εξαιτίας της διευθυντικής άγνοιας για τη λειτουργία της οικονομίας. Τελικά τα υπουργεία παρενέβαιναν όλο και περισσότερο στη καθημερινή διαχείριση των επιχειρήσεων. Η έλλειψη τιμών εκκαθάρισης της αγοράς μετρίασαν την επίδραση των χρηματικών κινήτρων. Το αποτέλεσμα ήταν ότι η οικονομία υπέφερε από ουρές, μαύρη αγορά και διαφθορά. Η μεταρρύθμιση αυτή ήταν τελειωμένη την περίοδο 1968-1970.

Πριν συνεχίσουμε θα πρέπει να οριοθετήσουμε την έννοια της ανάπτυξης. Αυτή αποτελεί το χαρακτηριστικό του μετασχηματισμού της Σοβιετικής Ένωσης από μία κατά κύριο λόγο αγροτική οικονομία σε μια επικρατούσα αστική βιομηχανική οικονομία. Θα πρέπει παράλληλα να παρακολουθήσουμε τα χαρακτηριστικά αυτής της ανάπτυξης. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 έως και τα μέσα της δεκαετίας του 1965 και μετά, μιλάμε για την ποσοτική μεγέθυνση της σοβιετικής οικονομίας. Ήδη πιο πάνω ανέφερα ότι σύμφωνα με τον Στ. Μπαμπανάση και συμφωνώ, ο χαρακτήρας αυτής της ανάπτυξης ήταν η εκτατική ανάπτυξη. Μετά το 1950, η ΕΣΣΔ σχεδίαζε μία μακροχρόνια ειρηνική βιομηχανική επέκταση, ξεκινώντας με το πέμπτο πενταετές σχέδιο. Το πέμπτο σχέδιο είχε ως σκοπό να υπάρξει ένας βραδύτερος και λιγότερο απαιτητικός σκοπός που αφορούσε το γενικό ρυθμό της ανάπτυξης. Αυτό συνέβαινε διότι υπήρχε η σκέψη ότι και τα καταναλωτικά αγαθά θα έπρεπε να ξεκινήσουν και αυτά τη δική τους μακροχρόνια πορεία ανάπτυξης. Τα αγαθά των παραγωγών αυξήθηκαν δύο φορές πιο γρήγορα από τα καταναλωτικά αγαθά που υπήρχαν τη δεκαετία του 1930, σύμφωνα με τα επίσημα σοβιετικά δεδομένα. Το πέμπτο σχέδιο ζήτησε μόνο αύξηση κατά 80% των παραγωγικών αγαθών και αύξηση 65% των καταναλωτικών αγαθών, δηλαδή τα αγαθά του παραγωγού θα έπρεπε να αυξηθούν μόνο κατά 23% περίπου σε σχέση με τα καταναλωτικά αγαθά.³⁴⁷

Στη συνέχεια και μετά το θάνατο του Στάλιν το 1953, οι διάδοχοι του αναθεώρησαν γρήγορα το σχέδιο με κατεύθυνση προς τη γεωργία και τα καταναλωτικά αγαθά.

³⁴⁷ Howard J. Sherman, (1969), *The Soviet Economy*, Little, Brown and Company, London, κεφ. 5.

Ήταν η πρώτη φορά που μία αναθεώρηση ήταν ευνοϊκή για τον καταναλωτή. Το καθαρό αποτέλεσμα ήταν ότι από το 1951 έως το 1954 τα αγαθά των παραγωγών και τα καταναλωτικά αγαθά αυξήθηκαν με τον ίδιο ρυθμό. Για όλη τη περίοδο αυτού του σχεδίου, 1950-1955, οι Σοβιετικοί ισχυρίζονταν ότι το σχέδιο ήταν υπερβολικά πλήρες. Οι αυξημένοι ρυθμοί ανάπτυξης κατ' έτος, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, θεωρήθηκε ότι ήταν πλήρεις. Οι αυξημένοι ρυθμοί ανάπτυξης κατ' έτος θεωρήθηκε ότι ήταν 13% για τη συνολική βιομηχανική παραγωγή συμπεριλαμβανομένου του 14% για τα προϊόντα παραγωγής και 12% για τα καταναλωτικά αγαθά.³⁴⁸ Ανεξάρτητα από τα παραπάνω παρατηρούμε και ορισμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Από τη μία παραμένει ως κυρίαρχος στόχος η μεγέθυνση της παραγωγής, από την άλλη επιδιώκεται η παραγωγή καταναλωτικών αγαθών για την ικανοποίηση των αναγκών του σοβιετικού λαού, γεγονός ότι ενώ συνεχίζεται η ποσοτική ή εκτατική αύξηση της οικονομίας, εμφανίζονται και καταστάσεις που αφορούν τους εργαζόμενους. Επομένως, δίπλα στη μεγέθυνση της οικονομίας, εμφανίζονται και ζητήματα ουσιαστικής ανάπτυξης της οικονομίας, με την έννοια ότι από τη μεγέθυνση της οικονομίας, επωφελούνται και εκτεταμένα τμήματα της σοβιετικής κοινωνίας στη δομή της ανάπτυξης.

Το θεμελιακό πρόβλημα στον υπολογισμό της σοβιετικής ανάπτυξης είναι η ποιότητα των δεδομένων.³⁴⁹ Τα επίσημα σοβιετικά στοιχεία υπερεκτιμούν τα δεδομένα της ανάπτυξης. Αυτό το πρόβλημα ήταν αποτέλεσμα δύο μεθοδολογικών προβλημάτων και ιδιαίτερα οφειλόταν στον περιορισμό των ονομαστικών στοιχείων και των κινήτρων για την κακή ενημέρωση της πορείας της παραγωγής μέσα στο σοβιετικό σύστημα. Η δυτική ανάλυση της σοβιετικής ανάπτυξης βασίστηκε στις κλασικές μελέτες του Bergson, όπως και σε άλλους, όπως επίσης και στη CIA, οι οποίοι είχαν δημιουργήσει τις εργασιακές υποθέσεις ότι οι φυσικές ποσότητες, όπως παρουσιάζονται με επίσημα δεδομένα, δεν ήταν συστηματικά ενημερωμένες.³⁵⁰ Το αποτέλεσμα είναι ότι η διαφορά μεταξύ του δυτικού υπολογισμού του κατά κεφαλήν ΑΕΠ αυξήθηκε στην περίοδο 1928-1987 κατά 3% το έτος, ενώ το ποσοστό για το σύνολο του ΑΕΠ ήταν 4.3%. Το ίδιο αντίστοιχα και ο υπολογισμός για το NMP (Καθαρό Υλικό Προϊόν) 6% κατά κεφαλή στα ετήσια αποτελέσματα, τα οποία

³⁴⁸ Ο.π. στο ίδιο.

³⁴⁹ Αυτό το ζήτημα το έθεσε για προβληματισμό ο Stanley Fischer, (1992), *Russia and the Soviet Union: Then and Now*, NBER Conference on Transition, in Eastern Europe.

³⁵⁰ William Easterly – Stanley Fisher, (1994), *The Soviet Economic Decline: Historical and Republican data*, Working Paper No. 4735, National Bureau of Economic Research, <https://www.nber.org/papers/w4735.pdf>, . σ. 3.

προέρχονταν από διορθώσεις τιμολογίων και επίσης από την κάλυψη των διαφορών μεταξύ ΝΕΠ και ΑΕΠ. Εδώ θα πρέπει να πούμε ότι στο πλαίσιο του υπολογισμού της ΝΕΠ, τα παραπάνω παραλείπονται από τις υπηρεσίες του ΑΕΠ, για το λόγο ότι δεν είναι άμεσα συσχετισμένα με την παραγωγή, όπως η μεταφορά επιβατών, η στέγαση, η απόδοση των δημοσίων υπαλλήλων που δεν παράγουν υλική παραγωγή.³⁵¹ Οι κλασικοί δυτικοί υπολογισμοί γενικά υποθέτουν ότι οι σοβιετικές επενδύσεις και τα δεδομένα κεφαλαίων είναι περισσότερο ακριβή από τα δεδομένα της παραγωγής.

Σύμφωνα με τον Kontorovich, η πτώση του ρυθμού ανάπτυξης από το υψηλό μεταπολεμικό επίπεδο, που ξεκίνησε περίπου το 1958, ήταν αναμενόμενη από τους εμπειρογνώμονες. (Grosman, 1953, Gerschenkron, 1953). Ωστόσο δεν κατάφεραν να προβλέψουν ότι οι τιμές θα συνεχίσουν να μειώνονται για πάνω από ένα τέταρτο του αιώνα, και τελικά η συγκεκριμένη πορεία θα οδηγήσει μια ταχύτατα αναπτυσσόμενη οικονομία σε κατάσταση στασιμότητας.³⁵² Συστηματική πρόβλεψη της σοβιετικής οικονομίας στη Δύση ξεκίνησε στα μέσα του 1970. Εκείνη την εποχή, η οικονομία αναπτυσσόταν πολύ πιο αργά από ότι το 1950, αλλά εξακολουθούσε να βρίσκεται σε υγιή πορεία. Προβλέψεις που αφορούσαν το σύνολο της οικονομικής ισχύος όπως μετράται από την ανάπτυξη του ΑΕΠ και την αύξηση της παραγωγής στον μεγαλύτερο τομέα, συνιστούν τη βιομηχανία. Όλες σχεδόν οι προβλέψεις είχαν υπερεκτιμήσει την Σοβιετική αύξηση το 1976-85, συχνά με μεγάλο περιθώριο. Η στασιμότητα στα τέλη της δεκαετίας του '70 και στις αρχές της δεκαετίας του '80 προκάλεσε έκπληξη στη Δύση.³⁵³

Το 1976 ο ρυθμός ανάπτυξης του ΑΕΠ για το 1976-80 είχε προβλεφθεί σε 4.3-4.7%. Το 1971-74 ήταν 4.3%. Η πρόβλεψη του Nove για το 3% της ανάπτυξης δημοσιεύθηκε το 1980 ενώ η αύξηση του 1976-79 ήταν 3.1%.³⁵⁴ Μεγάλα σφάλματα των προβλέψεων που παράγονται στα μέσα της δεκαετίας του 1970 έγιναν εμφανή από τις αρχές της δεκαετίας του '80, αλλά δεν εισακούστηκε κανείς. Εκείνο το οποίο έγινε, τελικά, άμεσα ορατό είναι ότι ο βιομηχανικός ρυθμός ανάπτυξης από το 1951 έως το 1975 παρουσίασε μία αργή πτωτική τάση. Κατά τον Kontorovich, η τάση αυτή θα μπορούσε να παράγει πιο ακριβείς προβλέψεις για τη βιομηχανική ανάπτυξη κατά

³⁵¹ Ο.π. σ. 3.

³⁵² Vladimir Kontorovich, *Economists, and the Collapse*, September 11, 1996, first draft, Comments welcome, σ. 4.

³⁵³ Ο.π. σ. 5.

³⁵⁴ Ο.π. σ. 6.

την περίοδο 1976-85.³⁵⁵ Σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, ο Gregory Khanin, ο μόνος οικονομολόγος που προέβλεψε σωστά το πρώτο ξέσπασμα της στασιμότητας κατά τα μέσα της δεκαετίας του '80, επικεντρώθηκε στο μακροπρόθεσμο χαρακτήρα της μείωσης των ρυθμών ανάπτυξης.

Η επιβράδυνση του ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης είχε παρατηρηθεί και κατά το μισό της δεκαετίας του '70 και οι αιτίες είχαν μελετηθεί εκτενώς. Το ερώτημα που προκύπτει είναι γιατί οι ειδικοί, δηλαδή οι ίδιοι άνθρωποι οι οποίοι ανέλυν τα αίτια του παρελθόντος σχετικά με την επιβράδυνση, δεν κατάφεραν να ενσωματώσουν αυτή την ισχυρή τάση στην ανάλυση τους; Οι οικονομολόγοι αναλύουν την αύξηση της παραγωγής, που αφορούν την ανάπτυξη των συντελεστών παραγωγής, δηλαδή γη, εργασία και κεφάλαιο, και την αλλαγή της παραγωγικότητας με την οποία οι συντελεστές πρέπει να χρησιμοποιούνται. Η τελευταία ονομάζεται συνολικός συντελεστής αύξησης της παραγωγής του Συνολικού Τομέα Αποδοτικότητας ή Παραγωγικότητας (TFP ή (Σ.Τ.Π.). Αυτή η σχέση, η οποία ονομάζεται παραγωγική λειτουργία, επίσης διακρίνει τις προβλέψεις της μελλοντικής παραγωγής. Μελέτες έχουν δείξει ότι ήταν η πιο αργή ανάπτυξη του Σ.Τ.Π. αντί για την ποσότητα των συντελεστών, που προκάλεσαν στο ΑΕΠ επιβράδυνση του ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης στα μέσα της δεκαετίας του '70.

Παρ' όλα αυτά οι ειδικοί ήταν κυρίως απασχολημένοι με την μελλοντική ανάπτυξη των παραγόντων, και ιδίως με την έλλειψη εργατικού δυναμικού που προβλεπόταν για το τέλος της δεκαετίας του '70. Στις τότε δημοσιεύσεις, οι παραδοχές σχετικά με τα ποσοστά αύξησης των συντελεστών παραγωγής και του Σ.Τ.Π., πάνω στα οποία βασίζονταν οι προβλέψεις, δεν ήταν πάντα σαφείς. Οι προβλέψεις που πραγματοποιήθηκαν στα μέσα της δεκαετίας του '70 υποτίμησαν την πραγματική ανάπτυξη της εργασίας και του κεφαλαίου στα μέσα της δεκαετίας του '80. Η υπερεκτίμηση του όγκου παραγωγής προήλθε εξ ολοκλήρου από την υπερεκτίμηση του Σ.Τ.Π.³⁵⁶

Εκτιμήσεις για τις αρχές της δεκαετίας του '70 έδειξαν ότι ο Σ.Τ.Π. στη σοβιετική οικονομία είχε φθίνουσα πορεία.³⁵⁷ Με τόσο προηγμένη τεχνολογία γύρω από τον πλανήτη περιμένουν να την αποσπάσουν ώστε να χρησιμοποιηθεί στη Σοβιετική Ένωση, με αποτέλεσμα η μείωση της συνολικής παραγωγικότητας των συντελεστών

³⁵⁵ Ο.π. σ. 7.

³⁵⁶ Ο.π. σ. 8.

³⁵⁷ Push V. Greenslade, "The real Gross National Product of the USSR, 1950-75" στο: US Congress, σ. 279.

παραγωγής να φαίνεται παράξενη. Σύμφωνα με τον Bergson ακόμη και αν είχαμε μηδενική αύξηση του Σ.Τ.Π. θα ήταν μία απαισιόδοξη πρόβλεψη.³⁵⁸ Αλλά ακόμη και αυτή η υπόθεση θα μπορούσε να οδηγήσει σε υπερβολικά υψηλές προβλέψεις ανάπτυξης. Κατ' εκτίμηση ο Σ.Τ.Π. εξακολουθεί να θεωρείται μειωμένος στα τέλη του '70 και του '80. Ο λόγος για αυτό ήταν το γενικό σφάλμα κατά τον υπολογισμό του ποσοστού αύξησης του μετοχικού κεφαλαίου. Ο πίνακας 8 που ακολουθεί ενισχύει τα ανωτέρω.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Υπολογισμός του Σ.Τ.Π. χρησιμοποιώντας τον επίσημο και τα στοιχεία του αποπληθωρισμένου αποθεματικού κεφαλαίου, μέσος όρος ετήσιου ρυθμού ανάπτυξης %

	1961-65	1966-70	1971-75	1976-80	1981-85
1. ΑΕΠ	4.7	5.0	3.0	2.3	2.0
2. Εργατικό δυναμικό	1.6	2.0	1.7	1.2	0.7
3. Κεφάλαιο	8.8	7.4	8.0	6.9	6.3
4. Γη	0.2	0.0	0.1	-0.1	-0.1
5. Υπολογισμός Σ.Τ.Π.	-0.1	0.6	-1.4	-1.4	-1.2
6. Αποπληθωρισμένο κεφάλαιο	4.2	3.2	4.1	3.2	2.0
7. Υπολογισμός Σ.Τ.Π. με το 6	2.0	2.5	0.25	0.22	0.73

Πηγές: Σειρές από 1.-5. από την CIA, 1986, σ. 70, σειρά 6, από τον Gregory Klanin σ. 176, σειρά 7, υπολογισμός χρησιμοποιηθέντων στοιχείων 1.-3., 5., και την CIA, 1986, σ. 70

Ένα από τα κύρια καθήκοντα των δυτικών αναλυτών ήταν να ρυθμίσουν τα σοβιετικά στοιχεία τα οποία αφορούσαν την αξία, όπως το εισόδημα και το προϊόν, για να

³⁵⁸ Abram Bergson, *Productivity and the Social System- the USSR and the West*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1978, σ. 238.

προσαρμόσουν σημαντικές οικονομικές έννοιες και να ελέγξουν τα αποτελέσματα των επιπτώσεων της μεταβολής της τιμής. Η ανάγκη γι' αυτό προέκυψε από το γεγονός ότι οι «συγκρίσιμες τιμές» που χρησιμοποιούνταν στις σοβιετικές στατιστικές δεν ήταν πραγματικά σταθερές στο χρόνο. Η CIA είχε ρυθμίσει όλους τους μεγάλους σοβιετικούς δείκτες, με εξαίρεση τις επενδύσεις και τα κεφαλαιακά αποθεματικά στοιχεία. Αυτά επανεκδόθηκαν μόνο από τις σοβιετικές στατιστικές επετηρίδες. Οι δυτικοί ερευνητές της σοβιετικής οικονομικής ανάπτυξης στα 1970 και 1980 έχουν χρησιμοποιήσει δεδομένα του επίσημου αποθέματος του παγίου κεφαλαίου που έχουν ενσωματωθεί στην τιμή του πληθωρισμού. Τα δεδομένα επομένως, ανέφεραν την αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου. Ο Σ.Τ.Π., ο οποίος εκτιμάται ως ένα υπόλοιπο, σημείωσε βραδύτερη πορεία και τελικά μετετρέπη σε αρνητικό κατά το 1970. Εάν οι επενδύσεις και τα κεφαλαιακά αποθέματα προσαρμόστηκαν για να ληφθεί υπόψη ο πληθωρισμός, τότε ο Σ.Τ.Π. θα έπρεπε να είχε αύξηση και όχι πτώση. Για παράδειγμα οι εκτιμήσεις του Khanin για το πραγματικό απόθεμα κεφαλαίου, στην έκτη σειρά του πίνακα αποδίδει σαφώς μεγαλύτερους ρυθμούς ανάπτυξης από τις επίσημες σειρές, όπως η σειρά τρία. Αν τα αποπληθωρισμένα μεγέθη του Khanin των δεδομένων του μετοχικού κεφαλαίου χρησιμοποιούνται για την εκτίμηση της αντιστροφής του Σ.Τ.Π., η ιστορία της σοβιετικής ανάπτυξης φαίνεται από μία διαφορετική όψη.³⁵⁹ Η συνολική παραγωγικότητα των συντελεστών αυξάνεται σημαντικά κατά το 1960 και στη συνέχεια επιβραδύνεται όσο πάμε προς τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές της δεκαετίας του '80, αλλά παρόλα αυτά δεν μειώνεται.³⁶⁰ Η «τρύπα» του Σ.Τ.Π. είχε μεγάλο μερίδιο ευθύνης για την επιβράδυνση, κατόπιν επιτυχούς πρόγνωσης της ανάπτυξης, σε βαθμό που απαιτεί κατανόηση του Σ.Τ.Π. της μελλοντικής ανάπτυξης.

Από την άλλη τα στοιχεία που υπάρχουν για την συσσώρευση κεφαλαίου στην οικονομία της αγοράς αποδεικνύουν ότι η εμπειρία της εκτεταμένης ανάπτυξης δεν ήταν μόνο σοβιετικό φαινόμενο. Υπάρχουν μελέτες που αποδεικνύουν ότι ο δείκτης απόδοσης κεφαλαίου στις ΗΠΑ παραμένει αξιοσημείωτα σταθερός, όπου η άποψη του Kaldor εξακολουθεί να ισχύει. Άλλες έρευνες δείχνουν ότι ο δείκτης απόδοσης των κεφαλαίων αυξάνεται σε σοβιετικού τύπου ποσοστά στην Ιαπωνία και σε κάποιες

³⁵⁹ V. Kontorovich, σ. 10.

³⁶⁰ Ο.π. σ. 10.

άλλες χώρες της Ανατολικής Ασίας, όπως για παράδειγμα η Κορέα.³⁶¹ Επιπλέον, για τις τρεις τελευταίες χώρες, οι μελέτες δείχνουν, σύμφωνα με τους Easterly-Fischer, ότι η αύξηση των ποσοστών απόδοσης των κεφαλαίων είναι το χαρακτηριστικό της ανάπτυξης για πολλές χώρες. Στον παρακάτω πίνακα υπάρχουν τρεις μελέτες στις οποίες αποδεικνύονται οι τάσεις απόδοσης κεφαλαίων στη μελέτη ανάπτυξης των χωρών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Ποσοστά ανά έτος αύξησης απόδοσης των κεφαλαίων στη μελέτη ανάπτυξης των χωρών

Χώρες	Περίοδος	Ετήσιο ποσοστό αλλαγής
ΕΣΣΔ (Δυτικό GDP και υπολογισμός κεφαλαιακού αποθέματος)	1950-87	2.53%
	Madison (1989)	
Γαλλία	1950-84	-0.45%
Γερμανία	1950-84	0.16%
Ιαπωνία	1950-84	-0.91%
Ηνωμένο Βασίλειο	1950-84	0.62%
ΗΠΑ	1950-84	-0.07%
Κίνα	1950-84	2.48%
Ινδία	1950-84	1.54%
Κορέα	1950-84	0.03%
Ταϊβάν	1950-84	-0.34%
Αργεντινή	1950-84	0.61%
Βραζιλία	1950-84	0.86%
Χιλή	1950-84	-0.22%
Μεξικό	1950-84	0.50%
ΕΣΣΔ	1950-84	3.75%
	Young (1993)	

³⁶¹Easterly-Fischer, ο.π. σ. 11.

Χόνγκ Κόνγκ	1966-91	0.84%
Σιγκαπούρη	1970-90	2.79%
Νότιος Κορέα (περιλαμβάνει και τον αγροτικό τομέα)	1966-90	3.62%
Ταϊβάν (επίσης)	1966-90	2.55%
Kim και Lau (1993)		
Χόνγκ Κόνγκ	66-90	1.11%
Σιγκαπούρη	64-90	1.38%
Νότιος Κορέα	60-90	3.50%
Ταϊβάν	53-90	3.13%
Γαλλία	57-90	.068%
Δυτική Γερμανία	57-90	1.16%
Ιαπωνία	57-90	3.19%
Ηνωμένο Βασίλειο	57-90	0.68%
ΗΠΑ	48-90	-0.19%
Elias (1992)		
Αργεντινή	1950-80	0.39%
Βραζιλία	1950-80	-0.54%
Χιλή	1950-80	-0.39%
Κολομβία	1950-80	-0.79%
Μεξικό	1950-80	0.44%
Περού	1950-80	1.22%
Βενεζουέλα	1950-80	0.75%

Chenery, Robinson και Syrgiuin (1986)		
Καναδάς	47-73	0.66%
Γαλλία	50-73	0.13%
Γερμανία	50-73	0.33%
Ιταλία	52-73	-0.63%
Ολλανδία	51-73	0.17%
Ηνωμένο Βασίλειο	49-73	0.69%
ΗΠΑ	49-73	0.00%

Benhabit και Spiegel (1992) (χρησιμοποιώντας στοιχεία των Summers Heston)		
ΗΠΑ	1965-85	0.63%
Ιαπωνία	1965-85	2.56%
Χόνγκ Κόνγκ	1965-85	-0.20%
Κορέα	1965-85	2.78%
Σιγκαπούρη	1965-85	2.41%
Ταϊβάν	1965-85	2.97%
Nehru και Dhareshwar (1993) (World Bank data)		
ΗΠΑ	1950-90	0.20%
Ιαπωνία	1950-90	2.70%
Κορέα	1950-90	3.70%
Σιγκαπούρη	1950-90	-1.09%
Ταϊβάν	1950-90	-2.08%
King και Levine (1994) (στοιχεία των Summers-Heston)		
ΗΠΑ	1950-88	0.40%
Ιαπωνία	1950-88	2.33%
Χονγκ Κόνγκ	1950-88	-0.80%
Κορέα	1950-88	3.05%
Σιγκαπούρη	1950-88	2.94%
Ταϊβάν	1950-88	2.63%

Οι τρεις ανωτέρω μελέτες υπολογίζουν τα αποθέματα κεφαλαίων για ένα μεγάλο δείγμα χωρών, χρησιμοποιώντας πηγές δεδομένων των Summers-Heston και της Παγκόσμιας Τράπεζας. Υπάρχει μία ταυτότητα απόψεων όσον αφορά την αύξηση των ποσοστών απόδοσης των κεφαλαίων, ένα φαινόμενο το οποίο δεν είναι σπάνιο. Η μεσαία αύξηση των ποσοστών απόδοσης των κεφαλαίων των αντίστοιχων δειγμάτων είναι περίπου 1% ανά έτος και ένα τέταρτο του δείγματος της ανάπτυξης των ποσοστών απόδοσης των κεφαλαίων είναι περίπου 1.7% ανά έτος. Για παράδειγμα, τα στοιχεία συμφωνούν ότι τα ποσοστά απόδοσης κεφαλαίων στην Αυστρία και τη Γαλλία αυξήθηκαν περίπου 1.5% ανά έτος. Η εκτεταμένη βιβλιογραφία που θεωρεί

ότι η εκτεταμένη ανάπτυξη ήταν ο όλεθρος της σοβιετικής οικονομίας, δεν λαμβάνει υπόψη ότι εκτεταμένη ανάπτυξη υπάρχει και στις οικονομίες της αγοράς και μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις με εντυπωσιακά αποτελέσματα όπως στην Ιαπωνία και στην Κορέα. Αυτό που ήταν αξιοσημείωτο στη σοβιετική εμπειρία δεν ήταν η εκτεταμένη ανάπτυξη αλλά η χαμηλή ανταπόδοση στην εκτεταμένη ανάπτυξη. Αυτό ακριβώς το στοιχείο έγινε ιδιαίτερο έντονο στη δεκαετία του '80. Προφανώς ως συνέπεια της χαμηλής ανταπόδοσης υπήρξε το επίπεδο του σοβιετικού δείκτη απόδοσης κεφαλαίου. Αυτός ο δείκτης όπως μετρήθηκε από το δυτικό GDP ήταν 4.9% το 1985, ο οποίος ήταν υψηλότερος από τους αντίστοιχους άλλους δείκτες της ίδιας περιόδου, σύμφωνα με τους Benhabib-Spiegel και King-Levine.³⁶² Στο δείγμα των Nehru-Dhareshwar, υπάρχουν μόνο τέσσερις χώρες που είναι πάνω από το σοβιετικό δείκτη απόδοσης κεφαλαίων το 1985, αλλά καμία από αυτές δεν είναι ιδιαίτερα συγκρίσιμη. Η Γουινέα, η Ζάμπια, η Τζαμάικα και η Μοζαμβίκη.³⁶³

Μία άλλη συνέπεια του εκτεταμένου μοντέλου ανάπτυξης είναι ότι τα ποσοστά επενδύσεων θα έπρεπε να αυξηθούν με την πάροδο του χρόνου, αν η ανάπτυξη θα έπρεπε να διατηρηθεί, καθώς ο δείκτης απόδοσης του κεφαλαίου αυξάνεται. Αλλά όπως έχει παρατηρηθεί συγκεκριμένα από τον Ofer, στη Σοβιετική Ένωση το μερίδιο των επενδύσεων αυξάνεται στην περίοδο 1950-75, στο πλαίσιο των υπολογισμών της CIA. Μετά το 1975 το μερίδιο των επενδύσεων συνεχίζεται να αυξάνεται, αλλά με πιο αργούς ρυθμούς.³⁶⁴

Είναι εντυπωσιακός ο διπλασιασμός του δείκτη επενδύσεων για μία περίοδο 25 χρόνων; Στους Summers-Heston σύμφωνα με τη βάση δεδομένων που αντιστοιχεί για την περίοδο 1950-75, 8 από τις 52 χώρες και ιδιαίτερα η Ιαπωνία και το Ταιβάν, είχαν διπλάσια ή περισσότερα ποσοστά επένδυσης.³⁶⁵ Μετατοπίζοντας το δείγμα σ' αυτή την περίοδο με επέκταση έως και δέκα έτη για τις ανάγκες της μελέτης, παρατηρείται ότι 6 από τις 72 χώρες είχαν περισσότερα από τα διπλάσια ποσοστά επένδυσης το 1960-85, ανάμεσα στις οποίες η Κορέα και Σιγκαπούρη και προφανώς αυτές είχαν το

³⁶² Jess Benhabib-Mark Spiegel, "The role of human capital in economic development: Evidence from aggregate cross-country and regional U.S. data", forthcoming, *Journal of Monetary Economics*, 1993, Robert King- Ross Levine, "Capital fundamentalism, Economic Development, and Economic Growth", forthcoming, *Carneric-Rochester Series on Public Policy*, forthcoming, 1994.

³⁶³ Vikram Nehru και Ashok Dhareshwar, "A new database on Physical Capital stock: Sources, methodology and results", *Revista de Analisis Economico* Vol. 8, No. 1, 37-59.

³⁶⁴ Gur Ofer, "Soviet Economic Growth: 1928-85", *Journal of Economic Literature*, 25, 4 (Dec), 1987, σ. 1767-1833.

³⁶⁵ Robert Summers and Alan Heston, "The Penn World Table (Mark 5): An Expanded Set of International Comparisons 1950-88", *Quarterly Journal of Economics* CVI, 1991, σ. 369-406.

μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Συμπέρασμα: το σύνολο των επενδύσεων που προήλθε από την κινητοποίηση σ' αυτό τον τομέα από τη Σοβιετική Ένωση, ήταν ένα επίπεδο που προφανώς έφθασε πάνω από το μέσο όρο, αλλά όμως αυτό το ποσοστό δεν ήταν σπάνιο για τις οικονομίες της αγοράς. Το χαρακτηριστικό της σοβιετικής εκβιομηχάνισης, που αφορούσε τα μηχανήματα και τις επενδύσεις του εξοπλισμού, αυξήθηκε απότομα, ενώ η ίδια η ανάπτυξη μειώθηκε. Υπό την έννοια αυτή τα σοβιετικά δεδομένα μας δείχνουν ότι ένας υψηλός δείκτης επένδυσης μηχανημάτων στο ΑΕΠ δεν είναι αρκετός για να έχουμε ανάπτυξη. Πιο κάτω παραθέτουμε τον πίνακα της CIA, όπως χρησιμοποιήθηκε από τον Ofer:

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Ελαστικότητες υποκατάστασης και ΓΤΠ (συνολικός τομέας παραγωγικότητας) με υπολογισμούς στη ΣΠΣΕΑ (συνάρτηση παραγωγής σταθερής ελαστικότητας υποκατάστασης)

δυτικοί

Khanin επίσημοι υπολογισμοί επίσημος
υλικοί υλικοί βιομηχανικού βιομηχανικός δυτικό
τομείς τομείς τομέα τομέας GNP

Για το δείγμα 1950-87

Ελαστικότητα υποκατάστασης	1.11	037	0.13%	040%	0.37
ΣΤΠ ανάπτυξη μέσα:					
1950-59	0.11%	2.93%	2.40%	3.72%	1.09%
1960-69	-0.07%	2.88%	2.36%	3.60%	1.10%
1970-79	-0.30%	2.98%	2.51%	3.74%	1.16%
1980-87	-0.35%	2.92%	2.43%	3.62%	1.09%

Δείγμα για

ολόκληρη την περίοδο 1928-87

Ελαστικότητα υποκατάστασης					
ΣΤΠ ανάπτυξη μέσα:					
1928-39	-2.03%	3.34%	-1.38%	0.72%	-0.52%

1940-49	-1.17%	2.18%	-0.72%	0.51%	-1.32%
1950-59	-0.18%	2.96%	0.36%	1.48%	-0.21%
1960-69	0.33%	2.97%	0.40%	1.27%	-0.15%
1970-79	0.30%	3.05%	0.43%	1.38%	-0.18%
1980-87	0.22%	2.97%	0.37%	1.28%	-0.33%

Πηγή: CIA

Ο Ofer είχε την άποψη ότι η Σοβιετική Ένωση, όπως και οι υπόλοιπες οικονομίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», γενικά είχε στρεβλές τομεακές δομές παραγωγής.³⁶⁶ Στην ουσία υπήρχαν τεράστιες διαφορές ανάμεσα στους διάφορους τομείς της οικονομίας, όπως και στις διάφορες σοβιετικές δημοκρατίες που συγκροτούσαν τη Σοβιετική Ένωση. Συνέκρινε την τομεακή απασχόληση και τα μερίδια παραγωγής στη Σοβιετική Ένωση με εκείνα που θα αναμενόταν σε μία χώρα που ήταν ανάλογα ανά επίπεδο εισοδήματος, χρησιμοποιώντας πρότυπα των διατομεακών μεριδίων και εισοδήματος. Αυτά θεσπίστηκαν από τους Chenery-Robinson-Syrquin.³⁶⁷ Οι συγκεκριμένοι έδειξαν ότι ο σοβιετικός τομέας υπηρεσιών είναι μικρότερος από τον φυσιολογικό για μία τέτοια χώρα ανά επίπεδο εισοδήματος. Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε ότι η χαμηλή ελαστικότητα υποκατάστασης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, τα οποία συνδυάστηκαν με τη μεγάλη προσπάθεια της Σοβιετικής Ένωσης για εκτεταμένη ανάπτυξη, μπορεί να εξηγήσει τη μείωση της σοβιετικής οικονομικής ανάπτυξης.

Η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης φαίνεται ότι έχει συντελεστεί αναπόφευκτα, παρόλα αυτά γίνεται μία σημαντική προσπάθεια για την κατανόηση των αιτιών που οδήγησαν στην οικονομική ύφεση, χωρίς να θεωρείται δεδομένο ότι αν είχαν κατανοηθεί πιο γρήγορα θα είχε αποφευχθεί η κατάρρευση. Γι' αυτό το λόγο έπαιξαν ρόλο και άλλοι παράγοντες και όχι μόνο στενά οικονομικοί. Τις διαφορετικές αιτίες που προξένησαν τη μείωση της σοβιετικής οικονομικής ανάπτυξης, αναπτύχθηκαν από τον Bergson (1987), Desai (1987), Ofer (1987), Weitzman (1970), οι οποίοι τονίζουν την εξάρτηση της σοβιετικής οικονομίας από την εκτεταμένη ανάπτυξη,

³⁶⁶ Ofer, "Soviet Economic Growth...", (1987).

³⁶⁷ Hollis Chenery, Sherman Robinson and Moshe Syrquin, "Industrialization and Growth", New York: Oxford University Press, (1986).

στην οποία θα πρέπει να λάβουμε υπόψη και την αργή ανάπτυξη του εργατικού δυναμικού, όπως και την οριακή πτώση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου.³⁶⁸ Η πτώση του ποσοστού παραγωγικής ανάπτυξης ή της τεχνικής προόδου συνδέονται με τις δυσκολίες της έγκρισης της προσαρμογής εξελιγμένων τεχνολογιών οι οποίες εισάγονται στη Δύση.

Το βασικό πρόβλημα στην αξιολόγηση της σοβιετικής ανάπτυξης είναι η ποιότητα των δεδομένων. Τα επίσημα σοβιετικά δεδομένα παραγωγής υπερεκτιμούν την ανάπτυξη, σαν αποτέλεσμα και των μεθοδολογικών προβλημάτων, ιδιαίτερα στον αποπληθωρισμό ονομαστικών δεδομένων και κινήτρων που αφορούν την εσφαλμένη παραγωγή μέσα στο σοβιετικό σύστημα. Η δυτική ανάλυση της σοβιετικής ανάπτυξης βασίζεται στις κλασικές μελέτες του Bergson (1961) και άλλων όπως της CIA, η οποία έκανε την υπόθεση εργασίας ότι οι φυσικές ποσότητες όπως παρουσιάζονται στα επίσημα δεδομένα είναι συστηματικά εσφαλμένες.³⁶⁹ Αλλά σ' αυτό θα επανέλθουμε πιο συστηματικά.

Είναι σημαντικό ότι οι συγκεκριμένες απόψεις κυριαρχούν. Όμως απέναντι σ' αυτές τις απόψεις θα μπορούσε να υπάρξει μία κριτική. Διότι θεωρώ ότι εδώ υπάρχει μία αντίφαση. Ο ίδιος ο Λένιν πρότεινε τη διδασκαλία του ταιλορικού συστήματος. Η δομή του ταιλορικού συστήματος είναι μία διαλεκτική σχέση ανάμεσα στον εντατικό και εκτατικό χαρακτήρα της παραγωγής. Γνώριζε ότι αυτό που πρότεινε ήταν μία μορφή καπιταλισμού. Όμως στο πλαίσιο της Νέας Οικονομικής Πολιτικής (NEΠ), αυτή η μορφή κρατικού καπιταλισμού ήταν συστατικό στοιχείο της εκμηχάνισης του σοβιετικού συστήματος, προκειμένου η Σοβιετική Ένωση να μεταμορφωθεί σε μια ισχυρή βιομηχανική χώρα. Το ταιλορικό σύστημα ήταν η καρδιά του σοβιετικού συστήματος και μετά το τέλος της NEΠ το 1928. Το σύστημα Ταίλτορ, ήταν ένα σύστημα οργάνωσης της εργασίας και παραγωγής που συνέβαλλε αποφασιστικά ώστε οι εργάτες να παράγουν περισσότερα απ' όσα επέτρεπαν οι φυσικές τους δυνάμεις. Με βάση αυτή τη μέθοδο οργάνωσης της εργασίας, σκοπός δεν είναι η παραγωγή νέων γνώσεων, αλλά η αξιοποίηση από το κεφάλαιο της ήδη υπάρχουσας γνώσης. Μ' αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται η τελειοποίηση του καταμερισμού της εργασίας που ήδη εισήγαγε ο καπιταλισμός. Υπό την έννοια αυτή

³⁶⁸ Abram Bergson, "Comparative Productivity: The USSR, Eastern Europe, and the west, American Economic Review, Vol. 77, no.3, σ. 342-357, Padma Desai,"The Soviet Economy. Problems and Prospects, Oxford: Basil Blackwell, 1987, Martin L. Weitzman, "Soviet Postwar Economic Growth and Capital Labor Substitution", American Economic Review, 60, % (Dec) 1970, σ. 676-692.

³⁶⁹ Easterly-Fisher, σ. 2.

έχουμε μία εντατική οργάνωση της εργασίας και ως αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης έχουμε την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και αυτή με τη σειρά της οδήγησε, στα επόμενα χρόνια, στην εκμηχάνιση της βιομηχανικής παραγωγής, της ανάπτυξης της τεχνολογίας και της τεχνογνωσίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της εξέλιξης ήταν η ομάδα του εργάτη Σταχανόφ η οποία πραγματοποίησε μεγάλες ποσότητες εργασίες, αξιοποιώντας καταρχήν την τεχνική και την τελειοποίηση της δουλειάς στο ορυχείο και κατά δεύτερο λόγο το νέο σύστημα της εκμηχανισμένης παραγωγής. Υπό τη έννοια αυτή οι επόμενες δεκαετίες ήταν πολύ γόνιμες και η πορεία ανάπτυξης της Σοβιετικής Ένωσης ήταν σημαντική. Εκείνα τα προβλήματα τα οποία εμφανίστηκαν σε σχέση με τους πόρους που κατασπαταλήθηκαν στη συγκεκριμένη περίοδο, έβρισκαν λύση και δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για μία σημαντική ανάπτυξη που μετέτρεψε τη Σοβιετική Ένωση μια από τις μεγάλες δυνάμεις στο παγκόσμιο σύστημα. Επομένως, τα αδιέξοδα δεν αφορούσαν απλώς μια ανάπτυξη στην οποία δεν υπήρχαν δυνατότητες ανάπτυξης στην τεχνολογία και στη τεχνογνωσία. Άλλωστε μέχρι τη δεκαετία του '60, η Σοβιετική Ένωση πέτυχε τεράστια επιστημονικά άλματα, με αποτέλεσμα να είναι η πρώτη χώρα που έκανε το γύρο της σελήνης, και αυτό οφείλεται εν πολλοίς στο ταιλορικό σύστημα. Τα αίτια της επιβράδυνσης και της παρακμής αφορούσαν και τις δομές και την αναπαραγωγή ενός κοινωνικού συστήματος, όπως και τις δομές ενός συγκεκριμένου οικονομικού μοντέλου που εξάντλησε τα όρια του. Αλλά αυτό είναι σημαντικό θέμα το οποίο θα πρέπει να επισημανθεί ιδιαίτερα..

Έως τις αρχές της δεκαετίας του '70 ήταν πλέον εμφανές πως το εκτεταμένο μοντέλο ανάπτυξης που είχε δημιουργηθεί, είχε φθάσει στα απόλυτα φυσικά και οικονομικά όρια του. Επιπλέον, η αποτελεσματικότητα του είχε πλέον χαμηλές αποδόσεις. Η εισροή νέων πηγών εργατικού δυναμικού σημείωνε μία πτωτική πορεία. Πράγματι οι φτηνές πρώτες ύλες που ήταν άφθονες στο παρελθόν, μειώθηκαν εξαιτίας του γεγονότος ότι οι πηγές στέρευαν. Το κόστος της παραγωγής και της εξαγωγής τους, επομένως, άρχισε να αυξάνεται από τη στιγμή που η αναζήτηση τους μετακινήθηκε στις χαώδεις εκτάσεις της Σιβηρίας. Οι εκτάσεις γης οι οποίες απαιτούσαν καλλιέργεια δεν μπορούσαν να επεκταθούν, γιατί μία τέτοια απόπειρα απαιτούσε πολύ ακριβές επενδύσεις. Η εισαγωγή υπερ-εκτεταμένων κεφαλαιακών δαπανών γινόταν διαρκώς και πιο δύσκολη.

Αναλογικά έχουμε μία πτωτική πορεία του κεφαλαιακού σχηματισμού στο μέγεθος του ΑΕΠ, γεγονός που ενίσχυε την τάση για στασιμότητα.³⁷⁰ Στην ουσία τις τελευταίες δεκαετίες πριν το 1970, υπήρξε μία σημαντική παραμέληση στην οικονομική δομή, η οποία δημιούργησε σημαντικές δυσχέρειες στην οικονομία της Σοβιετικής Ένωσης με αποτέλεσμα να υπάρξει τεράστια απώλεια υλών και εργατικού δυναμικού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα έχουμε στην αγροτική παραγωγή όπου το 20% της αγροτικής συγκομιδής και πάνω από το 50% των οπωρολαχανικών, δεν μπορούσαν να φθάσουν στον καταναλωτή λόγω της έλλειψης δρόμων, ακόμη και αποθηκευτικών χώρων, όπως και ενός ανεπαρκούς σιδηροδρομικού δικτύου.³⁷¹

Το φορντικό οικονομικό μοντέλο λειτούργησε με σημαντική επιτυχία στις πρώτες φάσεις μιας ταχύτατης βιομηχανικής ανάπτυξης, που ήταν ένας συνδυασμός της ανάπτυξης της βαριάς βιομηχανίας και των υποδομών από τη μία μεριά και από την άλλη της ανάπτυξης της στρατιωτικής βιομηχανίας. Εκ των πραγμάτων η εξέλιξη της φύσης του παγκόσμιου συστήματος και της θεαματικής εξέλιξης της Σοβιετικής Ένωσης σε τομείς της οικονομίας, αλλά και της επιστήμης και της τεχνολογίας, απαιτούσε άλλες διαδικασίες και προτεραιότητες, προκειμένου η σοβιετική οικονομία να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της νέας εποχής. Το φορντικό μοντέλο ήταν προσαρμοσμένο στην μαζική παραγωγή όχι καταναλωτικών προϊόντων, αλλά προϊόντων της βαριάς βιομηχανίας, απαραίτητα ώστε να εκβιομηχανισθεί με ταχύτατους ρυθμούς η Σοβιετική Ένωση. Η νέα εποχή και η νέα φάση της οικονομικής ανάπτυξης του παγκόσμιου συστήματος, αλλά και της Σοβιετικής Ένωσης απαιτούσε νέα προσέγγιση.

Η εκβιομηχάνιση της χώρας και ο εξηλεκτρισμός της αποτέλεσαν τους αρχικούς στόχους της σοβιετικής οικονομικής πολιτικής. Η εκβιομηχάνιση αποτελούσε θέση-κλειδί για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ. Μόνο μέσω της βιομηχανικής παραγωγής η Σοβιετική Ένωση θα μπορούσε να ξεπεράσει την καθυστέρηση που είχε ως χώρα σε σχέση με τις υπόλοιπες καπιταλιστικές χώρες. Επρόκειτο για μία πολιτική που χαρακτηριστικό της αποτελούσε το σοβιετικό μοντέλο ανάπτυξης. Στην ουσία καθιερώθηκε και επιβλήθηκε σε όλες τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και υπό την έννοια αυτή, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΣΔ-ΚΟΜΕΚΟΝ, είχε στη Σοβιετική Ένωση τα ακόλουθα αποτελέσματα:

³⁷⁰ S. Bialer, Domestic and international factors in the formation of Gorbachev's reforms, to: "The Soviet System in crisis", edited by A. Dallin and G. Lapidus, Westview Press., 1991, σ. 31.

³⁷¹ ο.π. σ. 31.

Στην περίοδο 1913-1940 και στην ουσία (1928-1940), η βιομηχανική παραγωγή της ΕΣΣΔ αυξήθηκε 8,5 φορές (6,5), ενώ των μέσων παραγωγής 12 φορές (10). Σε σύγκριση με το 1950, το 1982 η βιομηχανική παραγωγή αυξήθηκε στην ΕΣΣΔ 13 φορές, ενώ στο σύνολο των αναπτυσσόμενων και αναπτυσσόμενων χωρών 4 φορές. Η βιομηχανία παίζει ήδη καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του εθνικού εισοδήματος της χώρας. Το 1982, η συμμετοχή της, μαζί με τις κατασκευές, ανερχόταν στο 61%.³⁷²

Από την άλλη ήταν πιο σημαντικοί οι ρυθμοί ανάπτυξης της μηχανουργίας, διότι από την ίδρυση του το σοβιετικό κράτος, έδωσε πολύ μεγάλη σημασία στην ανάπτυξη της, ενώ παράλληλα σε όλη την προπολεμική περίοδο ο συγκεκριμένος κλάδος αναπτυσσόταν με τους πλέον ταχείς ρυθμούς. Παράλληλα η εξέλιξη αυτή υιοθετήθηκε και από την πλειοψηφία των χωρών του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού, οι οποίες και αυτές είχαν θετικά αποτελέσματα. Για παράδειγμα στη Βουλγαρία το ειδικό βάρος της μηχανουργίας στο σύνολο της βιομηχανικής παραγωγής αυξήθηκε από 2,4% στην προπολεμική περίοδο σε 20,4% το 1963, ενώ στην Αλβανία από μία βάση η οποία ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη, πήγε στο 13% το 1975.³⁷³

Για τη Σοβιετική Ένωση μοναδική πηγή χρηματοδότησης της εκβιομηχάνισης της αποτέλεσαν οι εσωτερικοί πόροι. Το υψηλό ποσοστό συσσώρευσης αποτέλεσε άλλωστε χαρακτηριστικό παράδειγμα της οικονομικής πολιτικής της ΕΣΣΔ. Στην εκβιομηχάνιση στηρίχτηκαν οι προβλέψεις που έγιναν το 1939 και το 1961, που χαρακτηρίζονταν από μία αισιοδοξία ότι η Σοβιετική Ένωση στις επόμενες δεκαετίες θα ξεπερνούσε τις προηγμένες χώρες στον οικονομικό τομέα και υπ' αυτήν την έννοια θα εξασφάλιζε το υψηλότερο βιοτικό επίπεδο του σύγχρονου κόσμου. Εδώ θα χρειαζόταν να δώσουμε ιδιαίτερη προσοχή, διότι αποτελεί εύλογο απορίας ο τρόπος με τον οποίο τίθεται η λογική της σοσιαλιστικής ευημερίας. Το προαπαιτούμενο για μία σοσιαλιστική ανάπτυξη είναι η ισορροπημένη αναπτυξιακή διαδικασία και μία ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων που θα ανταποκρίνεται στη διαφορετική προσέγγιση των παραγωγικών σχέσεων και σε μία διαφορετική φιλοσοφία στην αναπτυξιακή διαδικασία. Η τεχνική αναπτυξιακή διαδικασία δεν είναι αυτοσκοπός στον σοσιαλισμό, αλλά αποτελεί προϋπόθεση για τη δημιουργία ενός άλλου τρόπου ζωής. Επομένως, τον κυριότερο ρόλο παίζουν οι σχέσεις παραγωγής που καθορίζουν

³⁷² Τ. Φακιολάς, «Η εμπειρία του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού στη Σοβιετική Ένωση», εκδόσεις Ίδρυμα Μεσογειακών Ερευνών, Αθήνα 1989, σ. 66.

³⁷³ Ο.π. σ. 67.

και την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και οδηγούν σε ένα νέο τρόπο παραγωγής που καθορίζουν τις κοινωνικές συνθήκες ζωής.

Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1939 στο XII συνέδριο ο Στάλιν έθεσε το καθήκον, που εγκρίθηκε από την Κεντρική Επιτροπή του κόμματος, ότι στα επόμενα 10 με 15 χρόνια η Σοβιετική Ένωση θα έπρεπε να φτάσει και να ξεπεράσει τις βασικές καπιταλιστικές χώρες στον οικονομικό τομέα, που σήμαινε ότι θα έπρεπε να τις ξεπεράσει στην παραγωγή ανά κάτοικο. Μάλιστα το 1961, το XXII συνέδριο υπολόγισε πως τις επόμενες δύο δεκαετίες η Σοβιετική Ένωση θα ξεπερνούσε το οικονομικό επίπεδο των πιο ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, και υπ' αυτήν την έννοια θα καταλάμβανε την πρώτη θέση στην παραγωγή κατ' άτομο και θα είχε εξασφαλίσει το υψηλότερο βιοτικό επίπεδο κατ' άτομο στον κόσμο.³⁷⁴ Φυσικά αυτά στο πλαίσιο της κυριαρχίας ενός κοινωνικοοικονομικού μοντέλου που ήταν ο «υπαρκτός σοσιαλισμός». Στο πλαίσιο αυτό η απόφαση του XXI συνεδρίου τόνιζε πως το 1965 στην κατ' άτομο βιομηχανική παραγωγή η ΕΣΣΔ θα καταλάβει την πρώτη θέση στην Ευρώπη, ενώ το 1970 θα φθάσει και θα ξεπεράσει τις ΗΠΑ στην κατ' άτομο βιομηχανική παραγωγή.³⁷⁵

Παρά την πρωταρχική σημασία που αποδόθηκε στην ανάπτυξη της βιομηχανίας και παρά το γεγονός ότι δόθηκε μεγάλη έμφαση στην κατεύθυνση αυτή, παρ' όλα αυτά η Σοβιετική Ένωση δεν κατόρθωσε να ξεπεράσει τις ΗΠΑ. Το 1978 η βιομηχανική παραγωγή της ΕΣΣΔ αποτελούσε το 80% εκείνης των ΗΠΑ. Απόφαση του XXI συνεδρίου υποστήριζε ότι το 1965 το παγκόσμιο σοσιαλιστικό σύστημα θα παράγει περισσότερο από το μισό της παγκόσμιας βιομηχανικής παραγωγής. Το 1978 το ποσοστό όλων των σοσιαλιστικών χωρών στην παγκόσμια βιομηχανική παραγωγή ήταν το 40%, ενώ το ποσοστό των χωρών της ΚΟΜΕΚΟΝ 23%.³⁷⁶

Στα πρώτα πεντάχρονα για την αύξηση της παραγωγής οι σοβιετικοί ειδικοί μπορούσαν να στηριχθούν στην επεκτατική χρησιμοποίηση της εργατικής δύναμης, του παραγωγικού κεφαλαίου, της γης και των πρώτων υλών. Ήδη όμως στις δεκαετίες του '70 και του '80, η χρησιμοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πόρων με τέτοιους τρόπους, δεν είναι δυνατή. Η έλλειψη τους οδηγούσε στη χρήση εντατικών μεθόδων. Για παράδειγμα στο XI πεντάχρονο η ποσοστιαία αύξηση των επενδύσεων ήταν το 1/10 περίπου εκείνης των πρώτων πεντάχρονων και σχεδόν το 1/3 εκείνης

³⁷⁴ Τ. Φακιολάς, «Ανάλυση οικονομικής πολιτικής ΕΣΣΔ-Ανατολικών χωρών», εκδόσεις Α. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ, Αθήνα 1982, σ. 59.

³⁷⁵ Ο.π. σ. 61.

³⁷⁶ Ο.π. σ. 61.

του πεντάχρονου που προηγήθηκε. Αποτέλεσμα αυτού ήταν να υπάρξει δραστική μείωση της σημασίας των εκτατικών παραγόντων και επομένως δημιουργήθηκε μία αδήριτη ανάγκη η σοβιετική οικονομία να στηριχτεί στους εντατικούς παράγοντες προκειμένου να ανταποκριθεί στις ανάγκες της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της στροφής ήταν η στήριξη από το επιστημονικό δυναμικό της χώρας και ήταν σημαντική η δήλωση του ακαδημαϊκού Ανκαμπεγιάν (Ankabeyan), ότι χρειάζεται η σοβιετική οικονομία να περάσει από την εκτατική στην εντατική ανάπτυξη.³⁷⁷ Πάντως όπως επισημαίνει ο Τ. Φακιολάς, η εκβιομηχάνιση στη Σοβιετική Ένωση είχε εκτατικό χαρακτήρα. Ακόμη και μέχρι και το 1985 το μεγαλύτερο μέρος των επενδύσεων κατευθύνονταν στη δημιουργία νέων επιχειρήσεων, ενώ αντίθετα μόνο το 1/3 προοριζόταν για τον εξοπλισμό και την ανακατασκευή τους. Στη δεκαετία του '70, ο μέσος όρος λειτουργίας του βιομηχανικού εξοπλισμού ήταν 17-18 χρόνια. Το 1973, 1980 και 1985 στο σύνολο της βιομηχανίας τέθηκε εκτός λειτουργίας μόλις το 1,3%, το 1,4% και 1,6%, ενώ στη μηχανουργία και τη βιομηχανία επεξεργασίας μετάλλου το 1,1%, 1,2% και 1,2% αντίστοιχα του πάγιου κεφαλαίου.³⁷⁸ Στις ίδιες ημερομηνίες τέθηκε εκτός λειτουργίας στη μεν βιομηχανία το 2,3%, 2,5% και 2,4%, στη δε μηχανουργία και βιομηχανία επεξεργασίας μετάλλου το 1,9%, 2,0% και 2,1% αντίστοιχα των μηχανών και εξοπλισμού.³⁷⁹ Το ποσοστό της ανανέωσης των μηχανημάτων και εξοπλισμού ήταν 2-3 φορές μικρότερο από το αναγκαίο, ενώ σε ορισμένους κλάδους, όπως για παράδειγμα στη σιδηρούχα μεταλλουργία, οι δαπάνες για επισκευές ξεπέρασαν το ύψος των επενδύσεων για τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων. Το 1984 διατέθηκαν 35 δισ. ρούβλια και απασχολήθηκαν έξι εκατ. άτομα σε όλη τη χώρα για επισκευές.³⁸⁰

Η ανάπτυξη της βιομηχανίας έλαβε υπερτροφικό χαρακτήρα και τελικά υπήρξε μία μορφή ανάπτυξης στο πλαίσιο της οποίας οι υπηρεσίες απέκτησαν ένα δευτερεύοντα ρόλο. Αυτό φυσικά βασίστηκε στο γεγονός ότι στο πλαίσιο της μαρξιστικής μεθόδου υπολογισμού του ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος, οι υπηρεσίες δεν συμμετέχουν στη διαμόρφωση του εθνικού προϊόντος, εκτός από τις μεταφορές-επικοινωνίες και το εμπόριο τα οποία θεωρούνταν ως συνέχεια της παραγωγικής διαδικασίας. Υπό την έννοια αυτή δεν είναι τυχαίο ότι σε όλη την περίοδο 1950-73 ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του εθνικού εισοδήματος ήταν στη Ρουμανία 9.6%, στη Βουλγαρία 9.1%,

³⁷⁷ Ο.π. σ. 340.

³⁷⁸ Τ. Φακιολάς, Η εμπειρία του σοσιαλιστικού....., σ. 87.

³⁷⁹ Ο.π. σ. 87.

³⁸⁰ Ο.π. σ. 87.

στη Σοβιετική Ένωση 8.3%, στην Πολωνία 7.1%, στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας 6.9%, στην Τσεχοσλοβακία 5,8%, στην Ουγγαρία 5.7%.³⁸¹ Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι τα στοιχεία που αναφέρθηκαν αποτελούν ειδική μέτρηση της επίσημης στατιστικής υπηρεσίας των χωρών των κεντρικά σχεδιασμένων χωρών, που όπως ήδη αναφέραμε, οι σοβιετικές μετρήσεις ήταν διαφορετικές από τις αντίστοιχες μετρήσεις. Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε τον D. Kotz, ο οποίος υποστηρίζει ότι στις χώρες του πρώην υπαρκτού σχεδιασμού χρησιμοποιήθηκε το «NMP», δηλαδή το «net material product», το οποίο μετριέται διαφορετικά από το GNP και το οποίο αποτελεί μέτρο που έχει κυριαρχήσει στη Δύση. Υπό την έννοια αυτή οι υπηρεσίες έχουν σημαντική θέση στο GNP, εν αντιθέσει με το NMP στο οποίο αποκλείονται όλα τα είδη υπηρεσιών.³⁸²

Έτσι επανερχόμαστε στη συζήτηση που ξεκινήσαμε πιο πάνω. Έχουμε αναφέρει, ότι όχι μόνο ο Kotz, αλλά και άλλοι όπως Bergson, κ.λ.π., βασίζονται στις αναλύσεις δυτικού τύπου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, όπως θα διαπιστώσουμε και σε άλλες αναφορές πιο κάτω, στο οποίο φαίνεται να υπάρχει σημαντική διαφορά σε σχέση με τον δυτικό υπολογισμό, γίνεται εμφανής στη μέτρηση ανάμεσα στο κατά κεφαλή GNP ή κατά κεφαλή εισόδημα το οποίο αυξήθηκε μεταξύ 1928 και 1987 3.0% κατ' έτος, που αντιστοιχεί στο 4.3% στο σύνολο του GNP, και στον επίσημο υπολογισμό για το ΝΜΠ που το κατά κεφαλή εισόδημα είναι 6% σύμφωνα με τα επίσημα αποτελέσματα που προκύπτουν από τις διορθώσεις των τιμών και επίσης από τις διαφορές στην κάλυψη των NMP και GNP.³⁸³ Οι κλασικοί δυτικοί υπολογισμοί γενικά υποθέτουν ότι οι σοβιετικές επενδύσεις και τα στοιχεία του κεφαλαίου είναι περισσότερο ακριβή από τα δεδομένα παραγωγής, σύμφωνα με τον Bergson.³⁸⁴ Πάντως τη συγκεκριμένη άποψη αμφισβητεί ο Wiles.³⁸⁵ Τα δυτικά δεδομένα ως το 1985 συνοψίζονται στον Ofer.³⁸⁶

³⁸¹ Στ. Μπαμπανάσης-Κ. Σουλιάς, *Η Ελλάδα στην περιφέρεια των ανεπτυγμένων χωρών*, Θεμέλιο, Αθήνα 1976, σ. 21.

³⁸² D. Kotz, (with F. Weir), *Revolution from above*, Routledge, London-New York, 1997, σ. 36.

³⁸³ Easterly-Fisher, σ. 3.

³⁸⁴ Abram Bergson, "On Soviet Real Investment Growth", *Soviet Studies* 39, #, July, 1987a, 406-424.

³⁸⁵ Peter Wiles, "Soviet Consumption and Investment Prices and the Meaningfulness of Real Investments", *Soviet Studies*, 24, 2 April 1982, σ. 289-295.

³⁸⁶ Gur Ofer, "Soviet Economic Growth: 1928-85", *Journal of Economic Literature*, 24, 4 (Dec), 1767-1833.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Σοβιετικά Οικονομικά Στοιχεία, 1928-1987

Περίοδος	Βιομηχανία, Επίσημη	Δυτική Βιομηχανία	Υλικοί τομείς	Υλικοί τομείς, επίσημοι	Συνολική Οικονομία, Δυτική
----------	---------------------	-------------------	---------------	-------------------------	----------------------------

Ποσοστά ανάπτυξης της παραγωγής ανά εργαζόμενο, εναλλακτικοί υπολογισμοί

1928-87	6.3%	3.4%	2.1%	6.0%	3.0%
1928-39	12.5%	5.0%	0.9%	11.4%	2.9%
1940-49	0.1%	-1.5%	-1.0%	2.1%	1.9%
1950-59	8.9%	6.2%	5.3%	8.3%	5.8%
1960-69	5.7%	2.8%	2.7%	5.4%	3.0%
1970-79	5.2%	3.4%	1.2%	4.1%	2.1%
1980-87	3.4%	1.5%	0.2%	3.0%	1.4%

Ποσοστά ανάπτυξης κεφαλαίου ανά εργαζόμενο, εναλλακτικοί υπολογισμοί

1928-87	6.2%	3.2%	2.3%	6.1%	4.9%
1928-39	11.9%	6.5%	5.9%	8.7%	5.7%
1940-49	1.5%	-0.1%	-1.3%	2.7%	1.5%
1950-59	8.0%	3.9%	3.5%	7.7%	7.4%
1960-69	6.1%	3.4%	3.8%	7.1%	5.4%
1970-79	6.3%	4.1%	1.0%	6.8%	5.0%
1980-87	5.6%	4.0%	-0.1%	5.3%	4.0%

Σημείωση: Οι ρυθμοί ανάπτυξης είναι λογαριθμικοί υπολογισμοί. Ο πίνακας βασίζεται στα στοιχεία των Easterly-Fischer.

Στον παραπάνω πίνακα παρουσιάζονται οι ρυθμοί ανάπτυξης της σειράς στα πρώτα τρία σύνολα δεδομένων για διαφορετικές περιόδους: Η δυτική παραγωγή ανά εργαζόμενο στους ρυθμούς ανάπτυξης είναι αρκετά κάτω από τις επίσημες τιμές, με τα δεδομένα του Khanin και κάτω από τα δεδομένα της Δύσης. Τα στοιχεία δείχνουν ότι η ανάπτυξη μειώνεται κατακόρυφα από τη δεκαετία του 1950. Θα ήταν σημαντικό να γνωρίσουμε το σοβιετικό ρεκόρ ανάπτυξης σε σύγκριση με τον υπόλοιπο κόσμο.

Χρησιμοποιούμε το δυτικό GNP προκειμένου να συγκρίνουμε τη σοβιετική κεφαλαιακή αύξηση στην περίοδο 1960-89 με την Παγκόσμια Τράπεζα, και τα κατά κεφαλή ποσοστά ανάπτυξης για 102 χώρες. Ο πίνακας 11 και ιδιαίτερα η πρώτη στήλη δείχνει ότι η κατά κεφαλή σοβιετική ανάπτυξη ήταν ελαφρώς πάνω από τον παγκόσμιο μέσο όρο και για την περίοδο 1960-89 και για την περίοδο 1974-89. Παρ' όλα αυτά η σοβιετική ανάπτυξη δεν φαίνεται ιδιαίτερα σημαντική, αν εξετάσουμε κάποιους καθοριστικούς παράγοντες ανάπτυξης. Η τελευταία στήλη του πίνακα 11 δείχνει το υπόλοιπο από τις εισαγωγές στη Σοβιετική Ένωση, η οποία σχετίζεται με την αρχική ανάπτυξη του εισοδήματος ή την αύξηση του πληθυσμού, ή με τον δείκτη των επενδύσεων GDP ή με τα δευτερογενή ποσοστά εγγραφής.

Εκτός από την ανάπτυξη του πληθυσμού οι Levine-Renelt υπογράμμισαν αυτές τις μεταβλητές ώστε να είναι ανοιχτές σε εναλλακτικές προδιαγραφές. Επίσης εκτός από το αρχικό εισόδημα, η ανάπτυξη του πληθυσμού ήταν χαμηλή, ενώ η δευτεροβάθμια εκπαίδευση, και αναλογία επένδυσης ήταν κοντά στην κορυφή της διανομής. Η ανάπτυξη ήταν στον μέσο όρο και έτσι εξηγείται και το μεγάλο αρνητικό υπόλοιπο 2.3% την περίοδο 1969-89. Για να κατανοήσει κάποιος τη σημασία των μεγεθών που παρουσιάζει ο πίνακας, θα πρέπει να πούμε ότι οι χώρες με τα χειρότερα μεγέθη είναι γενικά μικρές και φτωχές χώρες όπως: Σουρινάμ, Γουινέα, Λιβερία, Ζάμπια και Περού.³⁸⁷ Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι χώρες που έχουν χειρότερη απόδοση από τη Σοβιετική Ένωση ήταν οι μικρές οικονομίες, τότε ακόμη περισσότερο αποδεικνύεται αυτό που υποστηρίζουν οι συγγραφείς Easterly-Fischer, ότι η οικονομική απόδοση στη Σοβιετική Ένωση ήταν δραματικά άσχημη. Παρότι έχουν επιχειρηθεί σημαντικές βελτιώσεις, κατά βάση, σύμφωνα πάντα με τους ίδιους συγγραφείς, η σοβιετική οικονομική απόδοση εξαρτάται από τις επενδύσεις και τη συσσώρευση του ανθρώπινου κεφαλαίου, που για τους ίδιους ήταν η χειρότερη στον κόσμο.³⁸⁸

Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να διαπιστωθεί η σύγκριση της σοβιετικής απόδοσης με την πάροδο του χρόνου. Χρησιμοποιώντας τα δεδομένα της Παγκόσμιας Τράπεζας οι Levine-Renelt ξεκίνησαν το 1960, ενώ οι Easterly-Fischer, συγκρίνουν τη σοβιετική απόδοση αξιοποιώντας το σύνολο των στοιχείων των Summers-Heston (1991) και έτσι εκτείνονται ακόμη πιο πίσω ξεκινώντας πριν από το 1950. Έχουν τη δυνατότητα να παρουσιάσουν μία συγκεντρωτική χρονοσειρά, χρησιμοποιώντας μέσους όρους δεκαετιών.

³⁸⁷ Easterly-Fisher, ο.π. σ. 5.

³⁸⁸ Ο.π. σ. 6.

Θα πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη το γεγονός ότι η παγκόσμια οικονομική ανάπτυξη επιβραδύνθηκε τη δεκαετία του '70 και ακόμη περισσότερο τη δεκαετία του '80. Παρόλ' αυτά η επιβράδυνση της Σοβιετικής οικονομικής ανάπτυξης είναι αξιολογώτερη ακόμη και σε σύγκριση και με το παγκόσμιο πρότυπο. Η σοβιετική οικονομική ανάπτυξη ήταν σαφέστατα πάνω από τον παγκόσμιο μέσο όρο του 1950 και σαφέστατα από τον παγκόσμιο μέσο όρο από την προβληματική παγκόσμια ανάπτυξη της δεκαετίας του '80. Από τα ανωτέρω είναι ιδιαίτερα σημαντικό να παρατηρήσουμε την πολύ καλή απόδοση που είχε στο σύνολο της η σοβιετική οικονομία πριν την περίοδο της δεκαετίας του '50, αν και υπάρχει έλεγχος για τις όποιες μεγάλες επενδύσεις πραγματοποιήθηκαν. Αυτό αποδεικνύει ότι ανεξάρτητα από τις όποιες αδυναμίες είχαν παρατηρηθεί στη λειτουργία του σοβιετικού κεντρικού σχεδιασμού που εμφανίζονται εκ των υστέρων, είναι τελείως αδύνατο οι συγκεκριμένες αδυναμίες να εμφανιστούν πριν το 1960.³⁸⁹ Ο πίνακας 12 που ακολουθεί αντιστοιχεί στα στοιχεία που αναφέραμε πιο πάνω:

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Η Σοβιετική Ένωση με βάση το πλαίσιο Levine-Renelt (1992), Αναπτυξιακή οπισθοδρόμηση, 1960-89

	Ανά κεφάλαιο	Εισόδημα, 1960 (Summers- Heston PPP)	(Πληθυσμιακή ανάπτυξη, 1960-89)	(Ποσοστό (Δευτερεύουσα εγγραφή, 1960) στο GNP 1960-89)	επένδυσης συνεχιζόμενη ανάπτυξη	
Μέσος όρος για δείγμα αποκλειστικό για τη Σοβιετική Ένωση	2.00	1792	2.07	21%	21%	
Σοβιετική Ένωση	2.36	2796	1.05	58%	29%	-2.34%
Σειρά της Σοβιετικής Ένωσης στο δείγμα (από 103 παρατηρήσεις)	45	24	81	10	7	97

Πηγές: Στοιχεία για όλες τις χώρες εκτός από τη Σοβιετική Ένωση από Levine και Renelt (1992)

Σοβιετικά στοιχεία: Ανάπτυξη ανά κεφάλαιο, το δυτικό GDP περιγραμμένο στο κείμενο, ενημερωμένο το 1989 με τον Marer και άλλους, (1992)

Ανά κεφάλαιο εισόδημα, Bergson (1991b) για το 1985 PPP,

Πληθυσμιακή ανάπτυξη: Feschbach (1983), Kingkade (1987), IMF και άλλοι (1991), Marer και άλλοι (1992),

Δευτερεύουσα εκπαίδευση: UNESCO (175) Statistical Yearbook, (1970) από τον Marer και άλλους (1992),

Ποσοστό επένδυσης: Joint Economic Commiter (1990), ενημέρωση για το 1988-89 με τον Marer και άλλους (1992),

Συνεχιζόμενη ανάπτυξη: Συνέχεια από Levine-Renelt για την οπισθοχώρηση της πρώτης.

Υπάρχουν προφανώς αιτίες στη σοβιετική οικονομική ύφεση. Σ' αυτές φυσικά συμπεριλαμβάνεται η άμυνα, η απογοήτευση, και τα αντικίνητρα στην καινοτομία. Θα πρέπει να κατανοηθεί η αιτία της μείωσης της αναπτυξιακής απόδοσης της

σοβιετικής οικονομίας. Υπό την έννοια αυτή οι εκτιμήσεις του σοβιετικού βάρους της άμυνας ως ποσοστό του GDP, ήταν οι εξής: Για όλη την περίοδο από το 1928, οι σοβιετικές δαπάνες για την άμυνα αυξήθηκαν από το 2% του GDP σε περίπου 15-16% του GDP μέχρι το 1980 αλλά και μετά. Την περίοδο 1960-89 κατά την οποία είχαμε και την σοβαρή μείωση της αναπτυξιακής πορείας, η αύξηση στο αμυντικό σκέλος της οικονομίας κατά βάση είναι επί το πλείστον μέτρια και συγκεκριμένα από το 10-13% που αντιστοιχούσε το 1960 σε 12-16% το 1980.³⁹⁰

Από την άλλη δεν υπάρχουν σαφείς αποδείξεις για τις δυσμενείς επιπτώσεις που έχουν οι δαπάνες στην άμυνα. Υπό την έννοια αυτή υπάρχει σαφέστατα μία ασάφεια. Για πολλούς οικονομολόγους οι στρατιωτικές δαπάνες κάτω από το 9% του GDP έχουν μία θετική επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη, αλλά από τη στιγμή που ξεπερνά το 9% η επίδραση τους στην οικονομική ανάπτυξη είναι αρνητική. Αυτή την άποψη υιοθετούν και οι Easterly-Fischer.³⁹¹

Οι ίδιοι θεωρούν ότι μία άλλη υπόθεση η οποία αφορά την οικονομική αναπτυξιακή ύφεση της Σοβιετικής Ένωσης ήταν η απογοήτευση του πληθυσμού, και γενικά η κατάρρευση της πειθαρχίας των εργαζομένων. Αυτή η κατανομή της πειθαρχίας θα μπορούσε να προκύψει και από το βαθμιαίο άνοιγμα του σοβιετικού συστήματος και την ταυτόχρονη μείωση της εξάρτησης από την κρατική τρομοκρατία.³⁹² Για τους ίδιους η αποθάρρυνση είναι ένα άλλο στοιχείο το οποίο οδηγεί στην αναπτυξιακή ύφεση. Αλλά προφανώς, όπως και οι ίδιοι ομολογούν είναι δύσκολο να μετρηθεί η αποθάρρυνση. Κριτήριο γι' αυτό είναι τα αποτελέσματα μιας έρευνας στο πλαίσιο της οποίας μετρήθηκε κατά πόσο είναι ικανοποιημένοι από το βιοτικό τους επίπεδο στη Σοβιετική Ένωση. Εδώ οι νέοι ήταν σαφώς λιγότερο ικανοποιημένοι από τους ηλικιωμένους. Ανάμεσα στις πολλές πιθανές εξηγήσεις γι' αυτά τα αποτελέσματα είναι ότι η αναπτυξιακή ύφεση έπαιξε σημαντικό ρόλο στην απογοήτευση των προσδοκίων ανάμεσα στους νέους. Ένα επιπρόσθετο στοιχείο ήταν ότι το προσδόκιμο όριο ζωής μειώθηκε στους άνδρες τη δεκαετία του '70, παρότι υπάρχει μία κατά κεφαλή αύξηση του εισοδήματος η οποία ήταν ελαφρώς πάνω από τον παγκόσμιο μέσο όρο. Υπήρξε μία ανάκαμψη κατά τη δεκαετία του '80, αλλά η

³⁹⁰ Ο.π. σ. 7.

³⁹¹ Ο.π. σ. 7.

³⁹² Ο.π. σ. 8.

Σοβιετική Ένωση ξεπέρασε κατά τη διάρκεια αυτής της δεκαετίας ακόμη και αναπτυσσόμενες χώρες όπως το Μεξικό.³⁹³

³⁹³ Ο.π. σ. 9.

2.2 Η ΠΟΡΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΑΕΠ ΣΤΗΝ ΕΣΣΔ ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ ΤΙΣ ΑΝΕΠΤΥΓΜΕΝΕΣ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΔΥΣΗΣ

Μέχρι τώρα είδαμε μία σειρά από στοιχεία που μας βοήθησαν να ερμηνεύσουμε τη φύση της πορείας της σοβιετικής οικονομίας. Στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε πιο ουσιαστικά στη λειτουργία του ΑΕΠ και θα προσπαθήσουμε να κάνουμε, ενδεχομένως, μία σύγκριση με τις αντίστοιχες ανεπτυγμένες χώρες και να εκμαιεύσουμε περισσότερα στοιχεία για την πορεία της σοβιετικής οικονομίας.

Συνεχίζοντας στο ίδιο πλαίσιο με το προηγούμενο κεφάλαιο, παρατηρούμε ότι μία άλλη πιθανή εξήγηση για την πτωτική πορεία της οικονομικής ανάπτυξης στη Σοβιετική Ένωση, η οποία δημιούργησε δυσμενή κίνητρα στο πλαίσιο του κεντρικού σχεδιασμού ήταν η τεχνολογική καινοτομία. Σύμφωνα με τους Easterly-Fischer, στο πλαίσιο μας εμπειρικής και θεωρητικής βιβλιογραφίας, από τις συγκεκριμένες πηγές οι οποίες προσφέρονται για την έρευνα και την ανάπτυξη, εξηγεί σε σημαντικό βαθμό την επίδοση της ανάπτυξης ανάμεσα στις χώρες. Αναφέρει ως χαρακτηριστικά παραδείγματα τους Coe και Helpman (1993), Lichtenburg (1992), Roemer (1989), Bidsall και Rhee (1993).³⁹⁴ Οι δυτικοί εκτιμούν τη σοβιετική ερευνητική προσπάθεια, όπως εμφανίζεται στον πίνακα που ακολουθεί, ο οποίος δείχνει την πορεία έρευνας και ανάπτυξης (R&D). Αυτή είναι πάνω από το 2-3% των σημαντικότερων βιομηχανικών χωρών. Το 1967 εκτιμήθηκε ότι από αυτό το 1.5% ανταποκρίνεται στις ανάγκες της άμυνας και στην έρευνα του διαστήματος. Θεωρείται όμως ότι η συνολική δαπάνη για την έρευνα και ανάπτυξη, όπως και για το διάστημα ως ποσοστό, έχουν πέσει την περίοδο 1959-84. Αυτό όμως σημαίνει ότι για να καλυφθούν οι ανάγκες έχουμε μία αύξηση στην ιδιωτική έρευνα και ανάπτυξη.³⁹⁵ Ακολουθεί ο πίνακας 13 ο οποίος μας δίνει εξαιρετικά στοιχεία.

³⁹⁴ Ο.π. σ. 9.

³⁹⁵ Ο.π. σ. 9.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Η σοβιετική άμυνα σαν μερίδιο του ΑΕΠ

Brada και Graves Brada και Graves

Ofer(1987)

(1988)

(1988)

Steinberg

(κυκλοφορ. ρουβλιών) (συνεχή ρούβλια) (συνεχή ρούβλια) 1990

1920	2%			
1950	9%			
1960	12%	13.34%	9.90%	
1961		13.86%	10.60%	
1962		14.93%	11.39%	
1963		15.49%	12.32%	
1964		15.03%	12.17%	
1965		14.49%	11.79%	
1966		14.11%	11.54%	
1967		14.49%	11.95%	
1968		14.45%	12.14%	
1969		14.61%	12.08%	
1970	13%	13.83%	11.48%	13.28%
1971		13.56%	11.30%	13.76%
1972		13.80%	11.34%	13.61%
1973		13.33%	11.03%	13.14%
1974		13.71%	11.28%	13.15%
1975		14.14%	11.53%	13.57%
1976		14.32%	11.62%	13.30%
1977		14.07%	11.26%	12.98%
1978		14.00%	11.09%	13.08%
1979		14.53%	11.43%	13.05%
1980	16%	15.06%	11.82%	13.91%
1981		15.48%	11.75%	14.03%
1982		15.36	11.70%	14.58%
1983		15.51%	11.63%	14.36%

1984		15.55%	11.57%	14.37%
1985				14.79%
1986				14.49%
1987				14.63%

Η αδυναμία ανάπτυξης του τομέα των υπηρεσιών και η τεχνολογική καθυστέρηση, η οποία θα διαπιστώνεται διαρκώς από τη δεκαετία του '70 και μετά, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην περαιτέρω επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης στις χώρες του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού. Από την άλλη πλευρά, οι ανεπτυγμένες χώρες της βιομηχανικής Δύσης από τη δεκαετία του '70 και μετά έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στον τομέα των υπηρεσιών, οι οποίες υπήρξαν όχι μόνο ο μοχλός και η κινητήρια δύναμη της ανάπτυξης τους, αλλά και προϋπόθεση προκειμένου να ξεπεραστεί η οικονομική κρίση της δεκαετίας του '70. Επιπλέον, με βάση τα στοιχεία που δίνονται αυτή τη φορά από τη Δύση, μπορεί να υπάρξει μία άλλη αντίστοιχη σύγκριση ανάμεσα στην Σοβιετική Ένωση και τις ΗΠΑ, για όλη την περίοδο που ξεκινά από τη δεκαετία του '20 και φθάνει μέχρι και το 1975. Η σύγκριση μπορεί να γίνει με κριτική διάθεση από τη στιγμή που μπορεί να γίνει μία αντιπαραβολή ανάμεσα στα στοιχεία που μας προσφέρουν οι υπηρεσίες των δύο πλευρών. Για να γίνει κατανοητό αυτό, αρκεί να τονίσουμε την αναφορά του D. Kotz και F. Weir, ότι στη διάρκεια 1950-75 ο ρυθμός ανάπτυξης ήταν 8% με βάση το NMP, ενώ με βάση τα στοιχεία που δημοσίευσε η Central Intelligence Agency (CIA) ο ρυθμός ανάπτυξης της Σοβιετικής Ένωσης ήταν 4,8% και των ΗΠΑ 3,3% για την ίδια περίοδο.³⁹⁶ Από εδώ μπορούμε να συμπεράνουμε ότι φαινομενικά η διαφορά ανάπτυξης ανάμεσα στη Σοβιετική Ένωση που ήταν 4,5% και στις ΗΠΑ που ήταν 3,1%, στην περίοδο 1928-75, θεωρείται σημαντική. Επομένως, θα έπρεπε το επίπεδο ΑΕΠ της Σοβιετικής Ένωσης να φτάσει και να ξεπεράσει ως το 1975 το αντίστοιχο ΑΕΠ των ΗΠΑ. Μία σύγκριση ανάμεσα στα επίπεδα ΑΕΠ των δύο χωρών δημιουργεί περισσότερα προβλήματα σε σχέση με τη σύγκριση των ρυθμών ανάπτυξης τους. Η CIA υπολόγισε τελικά ότι από το 1975 και μετά το ΑΕΠ της Σοβιετικής Ένωσης ήταν

³⁹⁶ Ofer., σ. 36.

κατά προσέγγιση το 60% του επιπέδου του ΑΕΠ των ΗΠΑ. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι έπαιξε ρόλο το γεγονός ότι το σοβιετικό φορντικό μοντέλο έφτασε στα όρια του τη δεκαετία του '70.³⁹⁷ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπήρξε αμφισβήτηση, για το αν πραγματικά υπήρξε αυτή η ανάπτυξη στη Σοβιετική Ένωση. Για παράδειγμα, ο οικονομολόγος Gregory Khanin δημοσίευσε τα δικά του στοιχεία, που συγκεντρώθηκαν με τη βοήθεια του ιδρύματος Heritage Foundation of Washington, με βάση τα οποία οι επιδόσεις ήταν πιο κάτω απ' αυτές που δημοσίευσε η Σοβιετική Ένωση. Στην ουσία αυτές τις εκτιμήσεις ουδέποτε τις αμφισβήτησε η CIA. Αυτό βοηθούσε να φαίνεται περισσότερο επικίνδυνη η Σοβιετική Ένωση σαν милитарιστική δύναμη και να δικαιολογούν οι ΗΠΑ τις στρατιωτικές τους δαπάνες. Αυτή η άποψη όμως θεωρήθηκε αρκετά αφελής από πολλούς επιστήμονες.³⁹⁸

Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της Παγκόσμιας Τράπεζας, η συμμετοχή των υπηρεσιών στο ΑΕΠ των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης ανέρχεται κατά μέσο όρο στο 20% έναντι στο 51.3% το 1963 και 53.3% το 1970 στις βιομηχανικές χώρες της Δύσης. Το 1982 στην ΕΟΚ των 10, στις ΗΠΑ και στην Ιαπωνία, η συμμετοχή των υπηρεσιών στο ΑΕΠ έφτασε στο 56.1%, 61.1% και 50.6% αντίστοιχα.³⁹⁹ Το ποσοστό ήταν περίπου διπλάσιο από εκείνο στην ΕΣΣΔ. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα εξής: «Το 1982 το ΑΕΠ στη Σοβιετική Ένωση ανερχόταν σε 1236 (σε τρέχουσες τιμές και δισ. ρούβλια) από τα οποία στη βιομηχανία και οικοδομές (σε παρένθεση το ποσοστό % του απασχολούμενου εργατικού δυναμικού) 908 (39), στη γεωργία 170(20), στις μεταφορές-επικοινωνίες 55(9) και στο εμπόριο 103(8).

Υπολογισμοί στη βάση των παραπάνω στοιχείων δείχνουν πως τον ίδιο χρόνο στις μεταφορές-επικοινωνίες καθώς και το εμπόριο, όπου απασχολούνταν αντίστοιχα το 9% και 8% του εργατικού δυναμικού, παραγόταν το 4.5% και 8,3% αντίστοιχα του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος. Συνεπάγεται πως το 17% του εργατικού δυναμικού, που απασχολούνταν στους παραπάνω κλάδους, παρήγαγε το 12.8% του ΑΕΠ.

Εάν υποθέσουμε πως στους υπόλοιπους κλάδους των υπηρεσιών υπάρχει η ίδια παραγωγικότητα με εκείνη τις μεταφορές-επικοινωνίες και στο εμπόριο, τότε συνεπάγεται πως το 24% του εργατικού δυναμικού που απασχολούνταν στους

³⁹⁷ Μ. Ι. Κήπας, «Κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός στην Κεντροανατολική και στη Νοτιοανατολική Ευρώπη μετά το 1989», εκδόσεις ΗΡΟΔΟΤΟΣ, Αθήνα 2004, σ. 71. Επίσης στους D. Kotz-F. Weir, "Revolution from above".

³⁹⁸ D.Kotz, (with F. Weir, "Revolution from above", σ. 37. Πιο συγκεκριμένα υπάρχει ο αντίστοιχος πίνακας που δείχνει την πορεία ανάπτυξης των δύο χωρών.

³⁹⁹ Τ. Φακιοιάς,, Η εμπειρία του σοσιαλιστικού..., σ 88.

κλάδους αυτούς, θα παρήγαγε το 18% του ΑΕΠ 18=12,8 επί 24/7. Το 18% αντιπροσωπεύει 222 δισ. που αποτελούν το ΑΕΠ της ΕΣΣΔ, (με τη σοβιετική μεθοδολογία), τότε προκύπτει ένα ποσό 1458 δισ. ρούβλια που αποτελεί, σύμφωνα με την υπόθεση μας, το ΑΕΠ της ΕΣΣΔ (με τη δυτική μεθοδολογία υπολογισμού)». ⁴⁰⁰

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να αναφερθεί ότι η μεγάλη προσφορά της εργατικής δύναμης που υπήρξε στη δεκαετία του '20 στη Σοβιετική Ένωση και στις δεκαετίες του '40 και του '50 στις υπόλοιπες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, είχε πια φανερά αντικατασταθεί από τη λεγόμενη στενότητα εργασίας. Υπήρχε μία ενδοτομεακή ανακατανομή της εργατικής δύναμης, ανάμεσα στους γεωργικούς και μη γεωργικούς τομείς, που πράγματι στις προηγούμενες δεκαετίες έπαιξε ένα αποφασιστικό ρόλο στον εφοδιασμό της οικονομίας με εργατική δύναμη, η οποία, τελικά, στη δεκαετία του '60 και του '70 είχε εξαντληθεί. ⁴⁰¹

Πριν από τη δεκαετία του '70 στη Σοβιετική Ένωση σε κάθε 100 απασχολούμενους αναλογούσαν 109 μη εργαζόμενα άτομα, έναντι 155 στις ΗΠΑ και 157 στη Γαλλία. Από τα στοιχεία που αναφέρει ο Τ. Φακιολάς, αποδεικνύουν ότι η χρησιμοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού ήταν στη Σοβιετική Ένωση 1,5 φορές μεγαλύτερη από ότι στις βιομηχανικές χώρες της Δύσης. ⁴⁰² Εκείνο δε που ήταν ιδιαίτερα χαρακτηριστικό, αφορούσε το γεγονός ότι παρότι ήταν τόσο υψηλό το ποσοστό απασχόλησης του ανθρώπινου δυναμικού στη Σοβιετική Ένωση, η ίδια συνέχισε να προσπαθεί για μία επιπλέον άνοδο του ποσοστού απασχόλησης με την προσέλκυση στην παραγωγή ατόμων οι οποίοι για διάφορους λόγους, που θεωρούνταν δικαιολογημένοι, δεν εργάζονταν.

Επομένως, μετά από δεκαετίες ταχύτατης ανάπτυξης της παραγωγής και της βελτίωσης του μέσου βιοτικού επιπέδου, στη Σοβιετική Ένωση, όπως και στις υπόλοιπες χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», παρατηρούμε μία σημαντική καθυστέρηση στην οικονομική ανάπτυξη η οποία γίνεται άμεσα αντιληπτή τη δεκαετία του 1970 και κορυφώνεται τη δεκαετία του 1980. Πιο κάτω ακολουθεί ο πίνακας 14 ο οποίος με βάση τους υπολογισμούς Angus Maddison, μπορούμε να κατανοήσουμε την αύξηση της παραγωγής και την κατά κεφαλή αύξηση της παραγωγής τόσο στις Ηνωμένες Πολιτείες όσο και στη Σοβιετική Ένωση καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Ο επόμενος πίνακας 15 παρουσιάζει εκτιμήσεις,

⁴⁰⁰ Ο.π. σ. 88.

⁴⁰¹ Τ. Φακιολάς, Ανάλυση οικονομικής πολιτικής, σ. 340.

⁴⁰² Ο.π. σ. 341.

χρησιμοποιώντας δεδομένα από τη CIA, τα οποία αφορούν τη συνολική παραγωγικότητα ανά κλάδο στη Σοβιετική Ένωση από το 1961. Εν συνεχεία θα κάνουμε ένα μικρό σχολιασμό σ' αυτούς τους δύο πίνακες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Μέση ετήσια αύξηση της Παραγωγής και της Παραγωγικότητας στη Σοβιετική Ένωση και στις ΗΠΑ, 1900-1987, η αναφορά γίνεται σε διάφορα χρονικά διαστήματα

Ποσοστό Διάστημα	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν		ΑΕΠ ανά κάτοικο	
	ΗΠΑ	ΕΣΣΔ	ΗΠΑ	ΕΣΣΔ
1900-13	4.0	3.5	1.9	1.5
1913-50	2.8	2.7	1.2	2.3
1950-73	3.7	5.0	1.4	3.6
1973-87	2.5	2.1	1.0	1.2
1900-87	3.2	3.3	1.8	2.3

Πηγή: Υπολογισμοί κατά Maddison (1989) όπως καταγράφονται στον William D. Nordhaus, (1990), Soviet Economic Reform: The longest Road, Brookings Papers on Economic Activity, Vol. 21, issue 1, 287-318.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

Μέση Ετήσια Αύξηση της Παραγωγής, Εισροών και της Παραγωγικότητας στη Σοβιετική Ένωση την περίοδο 1961-85, η αναφορά γίνεται σε διάφορα χρονικά διαστήματα

Ποσοστό Διάστημα	Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν	Εισροές		
		Συνολικός Συντελεστής Παραγωγικότητας	Κεφάλαιο	Εργασία
1961-70	5.0	0.6	8.1	1.8
1971-80	2.7	-1.3	7.5	1.5
1981-85	1.9	-1.0	6.2	0.7

Πηγή: Kurtzweg (1987), όπως καταγράφονται στον William D. Nordhaus, (1990).

Από τα δεδομένα προκύπτει ότι η αύξηση των εισροών στη Σοβιετική Ένωση έχει κυρίως προέλθει από υποχρεωτικές αυξήσεις στις εισροές. Η συνολική κλαδική

παραγωγικότητα χαρακτηρίζεται από μία φειδωλή αύξηση ή ακόμη περισσότερο, στα νεότερα χρόνια χαρακτηρίζεται από μείωση. Το ερώτημα που προκύπτει είναι: γιατί η ανάπτυξη επιβραδύνθηκε τόσο δραματικά; Φυσικά οι ερμηνευτές και οι αναλυτές της συγκεκριμένης περίπτωσης θεώρησαν ότι, για παράδειγμα, υπήρξε μείωση στην αύξηση των εισροών, υπάρχει εξάντληση των πηγών χαμηλού κόστους, όπως για παράδειγμα το πετρέλαιο, επίσης ωρίμανση του μετοχικού κεφαλαίου και ακόμη αποδυνάμωση της εργατικής πειθαρχίας. Ήδη έχουμε αναφερθεί, ότι εξαιτίας μιας δογματικής προσέγγισης της πραγματικότητας παρατηρείται μία τεχνολογική μεταρρύθμιση η οποία δεν ανταποκρινόταν στις βασικές ανάγκες της σύγχρονης βιομηχανικής παραγωγής και επομένως, οδήγησε σε μία κατάσταση ώστε να υπάρχει μειωμένη αποτελεσματικότητα. Η τελευταία παρατηρήθηκε εξαιτίας και σημαντικών σφαλμάτων στο σχεδιασμό και ότι ένα μεγάλο κομμάτι της επιστημονικής έρευνας και ανάπτυξης κατευθύνθηκε στο στρατό. Υπήρξαν και εξωγενείς οικονομικές κρίσεις, όπως κακές καιρικές συνθήκες και πτώση των τιμών των εξαγόμενων πρώτων υλών. Ενώ, παράλληλα, υπήρξε και μία οικονομική δραστηριότητα που ήταν περισσότερο πολύπλοκη και αφορούσε προϊόντα τα οποία εμπεριείχαν μεγαλύτερη τεχνική πολυπλοκότητα.⁴⁰³

Διάφοροι αναλυτές μεταξύ των οποίων και σοβιετικοί οικονομολόγοι, είχαν υποστηρίξει ότι παρά τις προσπάθειες τους να διορθώσουν τις παραπλανητικές σοβιετικές στατιστικές, οι δυτικές εκτιμήσεις για την σοβιετική οικονομική ανάπτυξη ήταν υπερβολικές. Πάρα πολλές ενδείξεις οι οποίες αντιστοιχούσαν στην κακή ή ακόμη και φθίνουσα ποιότητα στη σοβιετική βιομηχανία, τόσο ως προς τα προϊόντα καθ' εαυτά όσο και στην ποιότητα των υπηρεσιών, υπεδείκνυαν υπερβολικές εκτιμήσεις ποιοτικής βελτίωσης, οι οποίες επηρέαζαν τις σοβιετικές στατιστικές τιμών προς τα κάτω και οδηγούσαν σε υπερβολικές εκροές και ως εκ τούτου σε υπερβολική επίτευξη στόχων.⁴⁰⁴ Η φθίνουσα αύξηση στις σοβιετικές εκροές ενισχύεται από το χαμηλό επίπεδο κατανάλωσης στο ΑΕΠ και την αυξανόμενη επιβάρυνση της άμυνας και των επενδύσεων. Η CIA εκτιμούσε ότι η άμυνα και οι επενδύσεις απορροφούσαν περίπου το 40% του σοβιετικού ΑΕΠ, σε σχέση με το 34% που ισχύει το 1960.

⁴⁰³ William D. Nordhaus, (1990), *Soviet Economic Reform: The Longest Road*, Brookings Papers on Economic Activity, Vol. 21, issue, σ. 288.

⁴⁰⁴ Ο.π. σ. 289.

Εξάλλου δεν ήταν τυχαίο ότι η γνώση αυτού του γεγονότος, οδήγησε τις Ηνωμένες Πολιτείες σε μία λογική ανταγωνισμού του εξοπλισμού, γνωρίζοντας τα ζητήματα της οικονομίας στην ΕΣΣΔ, πιστεύοντας ότι θα μπορούσε να τη λυγίσει και εν πολλοίς έως ένα βαθμό είχε δίκιο. Αυτό το επιχείρημα συνδέεται και με το γεγονός ότι οι δαπάνες στην άμυνα στις Ηνωμένες Πολιτείες αντιπροσώπευαν το 25% του ΑΕΠ. Το χαμηλό μερίδιο κατανάλωσης σημαίνει ότι οι κατά κεφαλήν δείκτες του ΑΕΠ υπερβάλλουν αναφορικά με το επίπεδο της οικονομικής ευμάρειας του πληθυσμού.

Σ' αυτόν τον τομέα, όπως, προφανώς, και οι εκτιμήσεις στην στρατιωτική ισχύ, είχαν οδηγήσει τους δυτικούς να έχουν εκτιμήσεις που τους είχαν δημιουργήσει μεγάλη σύγχυση, σε βαθμό που φούσκωνε σε σημαντικό βαθμό την ποιότητα και την ποσότητα της σοβιετικής παραγωγής. Σύμφωνα με εκτιμήσεις της CIA, η κατά κεφαλή παραγωγή της Σοβιετικής Ένωσης στα τέλη της δεκαετίας του 1990, ήταν ίση με αυτή της Ισπανίας και αρκετά ανώτερη από εκείνη της Ελλάδας. Εναλλακτικές εκτιμήσεις της κατά κεφαλήν παραγωγής, όπως έχουν υπολογιστεί και από άλλες υπηρεσίες, όπως και άλλες μετρήσεις θα τις δούμε στον πιο κάτω πίνακα. Θεωρείται ότι και οι σχετικά χαμηλές εκτιμήσεις του Διεθνούς Σχεδίου Συγκρίσεων έχουν τη δυνατότητα να δίνουν μία πολύ αισιόδοξη εντύπωση για τα επίπεδα διαβίωσης. Θα έπρεπε, επομένως, να γίνουν και περαιτέρω διορθώσεις και προσαρμογές για το μεγάλο μερίδιο της παραγωγής που αφιερώνεται σε μη καταναλωτικούς σκοπούς στην άμυνα και στις επενδύσεις, για την χαμηλή ποιότητα και την έλλειψη διαθεσιμότητας αγαθών και για τον τρομακτικό εκφυλισμό της ποιότητας του περιβάλλοντος και των συνθηκών διαβίωσης στις συγκεκριμένες χώρες.⁴⁰⁵ Ακολουθεί ο πίνακας 16.

⁴⁰⁵ Ο.π. σ. 289.

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

Εναλλακτικές εκτιμήσεις του κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε διάφορες χώρες 1987

Δολάρια

	Μέτρηση από την Αγορά-ισοτιμία αγοραστικής δύναμης		Μέτρηση με τις συναλλαγματικές ισοτιμίες	
Χώρα	Διεθνές Σχέδιο Σύγκρισης	Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών	Στοιχεία Επίσημα	Στοιχεία Αγοράς
ΗΠΑ	18,550	μ.δ.(1)(2).	18,350
Δυτ. Γερμανία	13,680	μ.δ.(1)(2)	14,400
Ην Βασίλειο	12,250	μ.δ.(1)(2)	10,420
Ισπανία	8,520	μ.δ.(1)(2)	6.010
Ελλάδα	6,580	μ.δ.(1)(2)	4,020
Σοβιετική Ένωση	6,930	8,380	4,800	225
Ουγγαρία	5,780	7,910	2,240	μ.δ.
Πολωνία	4,540	6,930	1,930	μ.δ.
Ανατ. Γερμανία	9,660	11,300	μ.δ.(1)	μ.δ.

Πηγές: Οι αριθμοί στην πρώτη στήλη αποτελούν εκτιμήσεις αγοραστικής δύναμης στα επίπεδα ισοτιμίας του κατά κεφαλήν ΑΕΠ με βάση εκτιμήσεις του Διεθνούς Σχεδίου Σύγκρισης. Για τις χώρες εκτός από τη Σοβιετική Ένωση και την Ανατολική Γερμανία, η πηγή είναι η Παγκόσμια Τράπεζα (1989, πίνακας 30, σ. 233). Για τη Σοβιετική Ένωση και την Ανατολική Γερμανία, οι εκτιμήσεις είναι προβλέψεις των Summers και Heston (1988). Τα στοιχεία για το 1985 της αγοραστικής δύναμης στα επίπεδα ισοτιμίας εφαρμόζονται το 1987 σε δολάρια ΗΠΑ κατά κεφαλή ΑΕΠ. Οι αριθμοί στην τρίτη στήλη είναι από την Παγκόσμια Τράπεζα (1989, πίνακας 1, σ. 165) εκτός από τη Σοβιετική Ένωση, στην οποία ισχύει το επίσημο ποσοστό χρηματιστηρίου για τις εμπορικές συναλλαγές κατά τις εκτιμήσεις της CIA σε αξία ρουβλιού ανά ΑΕΠ. Οι αριθμοί από την τέταρτη στήλη είναι από την Παγκόσμια Τράπεζα 91989, πίνακας 1) με εξαίρεση τη Σοβιετική Ένωση, στην οποία η μαύρη αγορά είναι 13,5 ρούβλια ανά δολάριο.

Μ.δ. μη διαθέσιμα

(1) Η CIA δεν παρέχει ανεξάρτητες εκτιμήσεις για τις χώρες αυτές.

(2) Αυτά τα νομίσματα είναι μετατρέψιμα σε τιμές αγοράς και δεν έχουν ξεχωριστές επίσημες τιμές.

Ένας διαφορετικός τρόπος μέτρησης του επιπέδου διαβίωσης αποδίδει ένα σοβιετικό κατά κεφαλήν εισόδημα περίπου 225 δολάρια, ένα σαφώς κατώτερο όριο για τα πραγματικά εισοδήματα. Σ' αυτά υπολογίζονται και σε τιμές μαύρης αγοράς. Έχοντας υπερεκτιμημένες ισοτιμίες και έλεγχο συναλλαγών, οι τιμές της μαύρης αγοράς αντανακλούν την αυξανόμενη αξία των εισαγόμενων αγαθών, υπηρεσιών ή άλλων ξένων προϊόντων, τα οποία οδηγούν σε μεγάλες δυσκολίες τον αγοραστή. Επομένως, πράγματι τα ξένο συνάλλαγμα θα αποκτήσει μία σημαντικά μεγαλύτερη αξία. Επιπροσθέτως, η ισοτιμία θα τείνει να υποεκτιμήσει τα πραγματικά εισοδήματα λόγω της παράλειψης των μη ανταλλάξιμων αγαθών.⁴⁰⁶ Η πιο σημαντική σύγκριση είναι ανάμεσα στη Δυτική και Ανατολική Γερμανία, αλλά δεν αποτελεί αντικείμενο έρευνας το σύνολο των χωρών του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Κατά τον ίδιο τρόπο έχουμε και μία άλλη σύγκριση από τον Abram Bergson.⁴⁰⁷ Ο συγκεκριμένος εστιάζεται στη σύγκριση της ΕΣΣΔ και των Ηνωμένων Πολιτειών. Πιο κάτω ακολουθούν δύο πίνακες που μας βοηθούν να καταλάβουμε τη δυναμική της οικονομίας της ΕΣΣΔ και των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν, Επιλεγμένες Τελικές Χρήσεις, και Τομεακές διανομές, ΕΣΣΔ και Ηνωμένες Πολιτείες, Συγκριτική Αξία, 1955 και 1965 (Ηνωμένες Πολιτείες = 100)

	1955		1965	
	Με αποτίμηση σε ρούβλια	Με αποτίμηση σε δολάρια	Με αποτίμηση σε ρούβλια	Με αποτίμηση σε δολάρια
ΑΕΠ	27.5	45.2	35.0	57.5
Κατανάλωση	22.5	36.8	24.4	40.3
Μη-κατανάλωση	43.0	62.6	72.7	98.1
Προστιθέμενη αξία, αγρόκτημα	66.1	74.2	71.9	76.5
Προστιθέμενη αξία, μη-αγρόκτημα	20.0	33.3	29.3	51.6

⁴⁰⁶ Είναι συμπεράσματα που βγαίνουν από την ερμηνεία του συγκεκριμένου πίνακα. Σχεδόν στα ίδια συμπεράσματα οδηγείται και ο Nordhaus.

⁴⁰⁷ Adam Bergson, (1972), The comparative national income of the USSR and the United States, <https://core.ac.uk/download/pdf/6871497.pdf>.

Κατά κεφαλή ΑΕΠ	23.2	38.1	29.5	48.5
Κατανάλωση				
Κατά κεφαλή	18.8	31.0	20.6	34.0
Μη κατανάλωση				
Κατά κεφαλή	36.3	52.8	61.4	82.8

ΑΕΠ: Για το 1965, σαν ποσοστό του 1955, θεωρήθηκε ότι είναι 178.4 για την ΕΣΣΔ και 140.3 για τις Ηνωμένες Πολιτείες, σαν υπόδειξη από τα στοιχεία του Stanley Cohn, "Comparative Growth Record of the Soviet Economy", στο: John Hardt και άλλους, "Recent Soviet Performance: Selected Aspects", Research Analysis Corporation, August 1968, σ. 18, National Income – 1966, σ. 4-5.

Κατανάλωση: Για το 1965, σαν ποσοστό του 1955, θεωρήθηκε ότι είναι 160.2 για την ΕΣΣΔ, σαν υπόδειξη από τους David W. Bronson και Barbara S. Severin, "Recent Trends in Consumption and Disposable Money Income in the USSR" στο: JEC. New Directions, Part II-B, σ. 521. Ο αντίστοιχος δείκτης για τις Ηνωμένες Πολιτείες θεωρήθηκε ότι είναι 146.3, σαν υπόδειξη από τα ακόλουθα στοιχεία σε δισεκατομμύρια δολάρια του 1958:

	1955	1965
Έξοδα προσωπική κατανάλωσης	274.2	396.2
Κυβερνητικές αγορές προϊόντων και υπηρεσιών, λιγότερο δημόσιων κατασκευών, «για την υγεία και για νοσοκομεία», «αποχέτευση», «οφέλη βετεράνων και υπηρεσίες: νοσοκομεία και φαρμακευτική φροντίδα», εκπαίδευση	15.5	27.6
Όλα αυτά	289.7	423.8

Μη-κατανάλωση: Υπολογισμοί που ακόμη συνεχίζονται

Προστιθέμενη αξία, αγρόκτημα: Για την ΕΣΣΔ, η απόδοση του καθαρού αγροκτήματος, προσαρμοσμένο, λιγότερο μη-αγρόκτημα υλικές εισαγωγές στη γεωργία, το 1965 ποσά από τα οποία θεωρήθηκαν ότι είναι 135.7 και 190% με προοπτική σε αντίστοιχα ποσά το 1955, (πίνακας 7, στον Bergson, "Comparative National Income..").

Προστιθέμενη αξία, μη-αγρόκτημα: Υπολογισμοί που συνεχίζονται μετά την επιχορήγηση για το αγρόκτημα προστιθέμενη αξία και τα ακόλουθα στοιχεία τα οποία έχουν συλλεχθεί για τελικές υπηρεσίες το 1955 και 1965 σε τιμές (δισεκατομμύρια)

	ΕΣΣΔ		ΗΠΑ	
	Προσαρμογή	Σε	Προσαρμογή	σε
	Σε ρούβλια	δολάρια	σε ρούβλια	δολάρια
Υγεία, κυβερ., διοίκηση., μισθοί	123.2	59.3	74.7	37.4

Άμυνα: πληρωμές στρατού και επίπεδο στοιχειώδους συντήρησης	21.3	9.7	19.3	8.8
Στέγαση, επιστημονική έρευνα	14.5	11.2	71.4	54.7
Όλα αυτά	159.0	80.2	165.4	100.9

Για τη Σοβιετική Ένωση υπάρχει αναφορά για την απασχόληση από τον Murray Feshbach, "Manpower in the USSR", στο: JEC, New Directions, Part III, σ. 746, 770-73, και Real SNIP, σ. 364. Επίσης στοιχεία για τη στέγαση στο: Oleg Hoeffding και Nancy Nimitz, "Soviet National Income and Product 1949-55," RAND RM-2101, Santa Monica, Calif., April 6, 1959, σ. 100-103. Real SNIP, σ. 315-316. Επίσης, Abraham S. Becker, Soviet National Income, 1958-64, Berkeley, Calif., 1969, σ. 335. Για τις Ηνωμένες Πολιτείες, υπάρχουν στοιχεία για την απασχόληση στο National Income -1966, σ. 110-111. Στοιχεία για τη στέγαση και την επιστημονική έρευνα υπάρχουν στο ίδιο για το 1958 σ. 48-49.

ΑΕΠ, Κατανάλωση και μη κατανάλωση κατά κεφαλή: Για τον πληθυσμό του 1955 στον Adam Bergson, "Comparative National Income...", πίνακας 2 για τον πληθυσμό 1965, για την ΕΣΣΔ, 230.6 εκατομμύρια και Ηνωμένες Πολιτείες 194.6 εκατομμύρια.

Όπως γίνεται αντιληπτό από τον πίνακα 17 και τις διευκρινίσεις που δίνονται σ' αυτόν υπάρχει εστίαση στα στοιχεία του 1955 η οποία είναι μία χρονιά για την οποία τα διαθέσιμα στοιχεία είναι ευνοϊκά για συγκεκριμένους υπολογισμούς. Υπάρχει η ελπίδα ότι με περαιτέρω ανάλογους υπολογισμούς θα υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα να βρεθούν ακόμη πιο πρόσφατα στοιχεία. Τα αποτελέσματα του ανωτέρω πίνακα είναι όλα κοντά στο στόχο. Εδώ έχουν συμπεριληφθεί δεδομένα πάνω στη δεκαετία 1955-1965 στο πλαίσιο των οποίων η Σοβιετική Ένωση παρουσιάζει καλύτερα δεδομένα από τις Ηνωμένες Πολιτείες που αφορούν την πρόοδο σε κάθε σφαίρα της οικονομικής πορείας των δύο χωρών, αλλά με πολύ ανομοιογενή και άνισο τρόπο. Υπάρχουν δομικές διαφορές οι οποίες υπερισχύουν αρχικά και έχουν μερικές φορές καλύτερευση, όπως για παράδειγμα η σοβιετική συγκριτική διάρκεια, η απόδοση των κερδών στα μη-αγροκτήματα σε σχέση με τα αγροκτήματα. Αλλά αυτά είναι μερικές φορές αυξημένα. Για παράδειγμα η σοβιετική συγκριτική διάρκεια στην κατανάλωση. Εάν κάτι πάσχει στη σύγκριση είναι με εκείνη της μη-κατανάλωσης. Όπως έχει δηλωθεί η σοβιετική κατανάλωση αυξάνει απότομα από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, αλλά ανάλογη κατανάλωση υπάρχει και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Αυτό αποδεικνύεται στο γεγονός ότι η Σοβιετική Ένωση ξεπερνά τις Ηνωμένες Πολιτείες πολύ περισσότερο στην αύξηση της μη κατανάλωσης σε σχέση με την κατανάλωση. Είναι ενδιαφέρον ότι στον συνολικό

όγκο της μη κατανάλωσης, η Σοβιετική Ένωση ταιριάζει με τις Ηνωμένες Πολιτείες τη δεκαετία του 1960, σε αξίες σε δολάρια, αν και μένει πίσω σε αξία σε ρούβλια. Έχουμε εστιάσει στη σύγκριση της Σοβιετικής Ένωσης με τις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά άλλες χώρες επίσης εάν συγκριθούν είτε με τη Σοβιετική Ένωση είτε με τις Ηνωμένες Πολιτείες, μπορούν να αντιπαρατεθούν άμεσα με αυτές τις δύο επίσης. Αυτό μπορεί να γίνει κατανοητό από την άποψη του κεφαλή ΑΕΠ όπου το σοβιετικό ΑΕΠ ήταν φαινομενικά περισσότερο λιγότερο ή περισσότερο ίσο με την ονομαστική αξία της Ιταλίας του 1955 και παρέμεινε έτσι στο 1965.⁴⁰⁸ Αυτό γίνεται εμφανές στον πίνακα και στον πίνακα που ακολουθεί.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

Σύγκριση κατά κεφαλή ΑΕΠ, από την τελική χρήση, Ιταλία και Ηνωμένες Πολιτείες, 1955 και 1965(1)
(Ηνωμένες Πολιτείες = 100)

	1955		1965	
	Σε ξένη	Σε	Σε ξένη	Σε
	Εθνική	Δολάρια	Εθνική	Δολάρια
	Αποτίμηση	Αποτίμηση	Αποτίμηση	Αποτίμηση
Κατά κεφαλή:				
ΑΕΠ	24	35	32	46
Κατανάλωση	24	34	30	42
Μη-κατανάλωση	23	36	36	56

(1) Για το 1955 υπάρχει αναφορά στους: Milton Gilbert And Associates, Comparative National Products and Price Levels, Paris OEEC, 1957, σ. 38, 86. Τα μεγέθη σ' αυτή την πορεία για το 1955 και για το 1965 αναφέρονται στους υπολογισμούς για τις Ηνωμένες Πολιτείες. Πολλά από αυτά έχουν εξηγηθεί στον προηγούμενο πίνακα και από δεδομένα που υπάρχουν στον Organization for Economic Cooperation and Development, General Statistics, January 1965, σ. 77 Economic Survey of Europe in 1966, New York, 1967, Chapters 1, σ. 2.

⁴⁰⁸ Ο.π. σ. 184.

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι το σύνολο των στοιχείων που υπάρχουν στους δύο πίνακες έχουν μία πληρότητα.⁴⁰⁹ Τα στοιχεία τα χρησιμοποιούμε: πρώτον, για να κατανοήσουμε την πορεία της Σοβιετικής Ένωσης σε σχέση με την αντίστοιχη των Ηνωμένων Πολιτειών, όπως και με άλλες χώρες όπως η Ιταλία και δεύτερον, για να κατανοηθεί πλήρως η πορεία της σοβιετικής ανάπτυξης και της πορείας της οικονομίας της σε πρώτο βήμα σε σχέση με το οικονομικό της παρελθόν. Επίσης, να κατανοηθεί το πώς χρησιμοποιούνται τα στοιχεία είτε όπως μας παρέχονται από την CIA είτε από τις αντίστοιχες σοβιετικές στατιστικές υπηρεσίες, και με τις υπερβολές που διέπουν τα στοιχεία, αλλά και για την ακρίβεια τους. Η αναφορά στους δύο πίνακες έχει γίνει κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μην αφήνονται πολλές επιφυλάξεις για τον αν θα μπορούσαν να δοθεί μία καλύτερη εικόνα στοιχείων. Η βελτίωση που θα μπορούσε να υπάρξει, θα ήταν αν οι σοβιετικές στατιστικές υπηρεσίες έδιναν περισσότερα στοιχεία. Τα σοβιετικά οικονομικά στοιχεία που μας παρέχονται είναι αποσπασματικά και αυτό αποτελεί τη γενική εικόνα των οικονομολόγων. Πολλές φορές θεωρούνται από τους οικονομολόγους, ειδικά από τους αστούς οικονομολόγους που είναι, τουλάχιστον, καχύποπτοι, ότι είναι ασαφώς καθορισμένα και παραπλανητικά και άλλες φορές θεωρούνται αναξιόπιστα από πολλούς οικονομολόγους.⁴¹⁰ Θεωρείται ότι η μεγάλη προσπάθεια ανήκει στον Bergson ο οποίος προσπάθησε να κάνει τα στοιχεία που δόθηκαν, όσο τόσο το δυνατόν πιο αξιόπιστα και να τα φέρει πιο κοντά στην πραγματικότητα. Παράλληλα, θεωρώ ότι μία επιφύλαξη θα πρέπει να υπάρχει και στα στοιχεία που έχουν δοθεί από τη CIA. Παράλληλα, επειδή πολλές από τις συγκρίσεις δεν ικανοποιούν τους αστούς οικονομολόγους και τις ιδεολογικές τους ανάγκες, επιχειρείται μία αμφισβήτηση επί της μορφής και όχι επί του περιεχομένου. Με άλλα λόγια δεν θέλουν να ασχοληθούν, επί της ουσίας και επί των αιτίων τουλάχιστον, που αφορούν, ως επί το πλείστον, τις ιδιαίτερες κοινωνικές ανάγκες και τα αίτια των τεράστιων οικονομικών ανισοτήτων στον καπιταλισμό. Εξάλλου ερμηνεύουν το καπιταλιστικό σύστημα μονοδιάστατα: μέσω των αγορών και του ανταγωνισμού.

Η πορεία των αριθμών μας δίνει τη δυνατότητα να καταλάβουμε σημαντικά πράγματα από τη δυναμική της οικονομικής ανάπτυξης και την αξιοποίηση της τεχνολογίας. Στην ουσία αποτελούν το μορφικό τμήμα της πορείας μιας χώρας όπως η Σοβιετική Ένωση που στόχευε στην οικοδόμηση μιας κοινωνίας διαφορετικού

⁴⁰⁹ Ο.π. σ. 185.

⁴¹⁰ Ο.π. σ. 186.

τύπου. Παράλληλα, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η σύγκριση αποτελεί ένα μόνο μέρος της δυναμικής της διαφορετικής πορείας των δύο κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών, δηλαδή του καπιταλιστικού και της διαδικασίας μετάβασης σε μια σοσιαλιστική κοινωνία. Επιπλέον, αυτή η σύγκριση μας δείχνει μία μόνο αλήθεια. Την πραγματική οικονομική πορεία και την εξέλιξη της τεχνολογίας που δείχνουν και τη δυναμική της πορείας των δύο συστημάτων μόνο από την σκοπιά αυτή. Επίσης, το ρόλο του σχεδιασμού και το στρατηγικό σχέδιο για την εκβιομηχάνιση της νέας κοινωνίας, όταν μάλιστα η Σοβιετική Ένωση προέρχεται από ένα παρελθόν με καθυστερημένη βιομηχανική ανάπτυξη και η χώρα είχε έντονα αγροτικά χαρακτηριστικά. Από εκεί και μετά η οικονομική πορεία και η ανάπτυξη της Σοβιετικής Ένωσης χαρακτηρίζεται και από το είδος της κοινωνίας που θέλει να διαμορφώσει. Αυτό προσπαθούμε να κατανοήσουμε. Προφανώς και μία κοινωνιολογική ανάλυση που θα στόχευε στην κατανόηση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, θα μας οδηγούσε στην κατανόηση της πλήρους εικόνας της συγκεκριμένης κοινωνίας και οικονομίας. Αλλά η, κατά τη γνώμη μου, πολύ σημαντική αυτή προσπάθεια ξεφεύγει από το πολύ συγκεκριμένο πλαίσιο που θέτει η συγκεκριμένη έρευνα. Θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί με βάση τη συνολική ανάλυση της σοβιετικής οικονομίας και κοινωνίας, αξιοποιώντας τον ιστορικό υλισμό. Η αναφορά αυτή γίνεται υποψιασμένοι από σημαντικές αναφορές σημαντικών μαρξιστών όπως ο Μπουχάριν, ο οποίος αναφέρει ότι η θεωρία του ιστορικού υλισμού είναι η κοινωνιολογία του Μαρξισμού.⁴¹¹

Η ικανότητα σύγκρισης για το κατά πόσο είναι αντιπροσωπευτικά τα δείγματα τιμών, μας αφήνουν να περιμένουμε πολλά, εξηγεί ο Bergson στην έρευνα του. Επισημαίνει, ότι η ποιότητα των σοβιετικών αγαθών είναι κάτω από τα ονομαστικά επίπεδα λόγω της διείσδυσης στην αγορά πωλητών, και επομένως, είναι η ποιότητα των αγαθών κατώτερη σε σύγκριση με τα αγαθά των Ηνωμένων Πολιτειών. Αυτή η χαμηλή και μεταβλητή ποιότητα των προϊόντων θα πρέπει να τονιστεί εξαιτίας της άμεσης σχέσης της με την προκατάληψη στο πλαίσιο της σύγκρισης. Όσον αφορά το πιο πάνω δείγμα αντιπροσώπευσης, όπως και τα υπόλοιπα που έχει δημιουργήσει ο Bergson, περιορίζεται μόνο στις τιμές που έχει δημοσιεύσει η ΕΣΣΔ. Επομένως, αυτό αφήνει απ' έξω όχι μόνο τις τιμές των προϊόντων που παράγουν οι Ηνωμένες Πολιτείες και δεν παράγει η ΕΣΣΔ, αλλά και τις τιμές που η ΕΣΣΔ δεν θέλει να

⁴¹¹ Ν. Μπουχάριν, Θεωρία του Ιστορικού Υλισμού, εκδόσεις Αναγνωστίδη, Αθήνα, σ. 14-15.

συμπεριληφθούν. Στον τομέα του εξοπλισμού αφήνει απ' έξω μία μη-συνεχή παραγωγή μηχανών, τις λεγόμενες ατομικές παραγγελίες.⁴¹²

Για την αντιμετώπιση δεδομένων που έχουν σημαντικές ελλείψεις τα οποία δίνονται από το σύστημα, θα πρέπει ο ερευνητής να κάνει πολλούς συμβιβασμούς. Ο Bergson ακολούθησε ικανοποιητικές διαδικασίες για την αποτελεσματική κατάληξη των αποτελεσμάτων. Σ' αυτές τις περιπτώσεις το πρώτο βασικό πρόβλημα είναι η μέτρηση του αγροτικού εισοδήματος. Μπορούμε να καταλήξουμε ότι το ζήτημα σ' αυτές τις περιπτώσεις είναι ότι η μέτρηση μεταξύ αυτού του είδους εισοδήματος σε τιμές παραγωγού, που είναι ο μέσος όρος των πραγματικών τιμών των βασικών προϊόντων αγροκτημάτων, ή σε τιμές πώλησης, μείον την προστιθέμενη αξία της μεταφοράς και της διανομής. Με βάση το ρούβλι μέτρηση του Σοβιετικού Εθνικού Εισοδήματος, το ερώτημα που προκύπτει είναι εάν στην τιμή των προϊόντων που καταναλώνονται κατά είδος περιλαμβάνεται και κάποια αξία για το τεκμαρτό ενοίκιο. Ο μέσος όρος των τιμών δεν το περιλαμβάνει, αλλά οι τιμές λιανικής θα μπορούσαν, εφόσον περιλαμβάνουν τον δεδομένο, γι' αυτές τις οικονομικές λειτουργίες, σοβιετικό κύκλο εργασιών. Στην αποτίμηση σε δολάρια, του σοβιετικού εισοδήματος σε είδος, το ερώτημα είναι πόση σπιτική επεξεργασία χρειάζεται να αποδοθεί στους αγρότες και πώς να την εκτιμήσουν.⁴¹³

Προφανώς η εκτίμηση της πορείας των δύο χωρών όπως και σε άλλες ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης έγινε για να γίνει κατανοητή η πορεία των οικονομιών ανάμεσα σε δύο διαφορετικά συστήματα. Προφανώς και θα αναζητήθηκε η ανωτερότητα κάποιου από τα δύο συστήματα στο πλαίσιο αυτής της σύγκρισης. Παράλληλα, η ανωτέρω σύγκριση, κατά κόρον και οι περισσότερες αυτού του είδους συγκρίσεις, επιχειρείται να κατανοηθεί η σχετική ικανότητα των δύο χωρών να παράγουν το σοβιετικό μίγμα παραγωγής. Η υπόθεση είναι ότι οι Ηνωμένες θα μπορούσαν να στρέψουν τους πόρους στις αρχικές σχετικές τιμές για να παράγουν ένα μίγμα παραγωγής ανάλογο με το σοβιετικό μίγμα. Η σύγκριση με ρούβλια προϋποθέτει τη μετατόπιση της σοβιετικής οικονομίας στο μίγμα των Ηνωμένων Πολιτειών. Η ερμηνεία εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις προσδιορισμένες τιμές αγοράς και τις διαδικασίες της αγοράς για τη μεταφορά μεταξύ διαφορετικών χρήσεων.⁴¹⁴ Η σχεδόν παντελής έλλειψη τιμών σε μια καθοριστική αγορά, αλλά και με διαδικασίες αγοράς στη

⁴¹² A. Bergson, *The Comparative national income...*, ο.π. σ. 186.

⁴¹³ Ο.π. σ. 187.

⁴¹⁴ Ο.π. σ. 188.

Σοβιετική Ένωση δημιουργεί μεγάλη αμφιβολία για τη χρησιμότητα και την εγκυρότητα της ερμηνείας.⁴¹⁵

Είναι πολύ πιθανό ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν τη δυνατότητα το 1955 να στραφούν αρκετά καλά στο σοβιετικό μίγμα, εκτός από τους περιοριστικούς φυσικούς πόρους, όπως τα κοιτάσματα πετρελαίου. Αλλά αυτοί οι περιορισμοί μπορούν να ξεπεραστούν με το εξωτερικό εμπόριο. Προφανώς, αυτό θα ισχύει για κάθε μεγαλύτερη και τεχνολογικά πιο προηγμένη χώρα σε σύγκριση με μια μικρότερη και από την άλλη, μία μικρότερη και φτωχότερη χώρα θα έχει την ικανότητα να μεταφέρει το μίγμα παραγωγής της. Ένα παράδειγμα θα ήταν οι Ηνωμένες Πολιτείες σε σχέση με την Ελβετία με αναφορά τη δεκαετία του 1960. Ωστόσο, εξετάζοντας τις εναλλακτικές λύσεις που παρέχονται από το εξωτερικό εμπόριο, τα προβλήματα των μεταβαλλόμενων προτύπων χρήσης θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι θα μπορούσαν να λυθούν εύκολα ακόμη και από μία μικρότερη οικονομία.⁴¹⁶

Η σοβιετική οικονομία σε αντίθεση είναι πολύ διαφορετική θεσμικά. Δεν είναι μόνο κατά πολύ μέσα στις τεχνικές δυνατότητες λειτουργίας της παραγωγής, αλλά και οι διαδικασίες της για την αποτελεσματικότητα και στη μεταφορά πόρων έρχονται σε αντίθεση με εκείνες της οικονομίας της αγοράς. Την αδυναμία της να επωφεληθεί από το εξωτερικό εμπόριο πλήρως, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εγγενούς αδυναμίας όπως η κατανομή πόρων για την χρήση τους σε συνθήκες υψηλότερης αξίας. Στην πραγματικότητα το πρόβλημα δεν βρίσκεται στην μετακίνηση εργασίας ή στον αναπροσανατολισμό των περιουσιακών στοιχείων του κεφαλαίου. Πράγματι από το 1955 η Σοβιετική Ένωση πραγματοποίησε μία μαζική μετακίνηση του κεφαλαίου και των εργαζομένων προκειμένου να οργωθούν οι νέες χώρες του Καζακστάν και της Δυτικής Σιβηρίας για την καλλιέργεια του σιταριού.⁴¹⁷

Ωστόσο, η μετακίνηση των πόρων γίνεται από τη διοικητική κατεύθυνση και όχι από τις δυνάμεις της αγοράς. Υπ' αυτήν την έννοια τα αποτελέσματα της παραγωγής συχνά δεν ήταν τα αναμενόμενα. Οι πόροι διατίθενται όχι μόνο για τις τελικές χρήσεις που επιθυμούν οι ηγέτες, αλλά στους κλάδους της βιομηχανίας που καθορίζονται από αυτούς. Αυτό σημαίνει ότι η επιχειρηματικότητα γίνεται με σαρωτικές πολιτικές που αποφασίζονται από σχετικά λίγους ηγέτες υψηλού επιπέδου

⁴¹⁵ Ο.π. σ. 188.

⁴¹⁶ Ο.π. σ. 189.

⁴¹⁷ Ο.π. σ. 189.

και δεν υπάρχει αυτόματη διαδικασία δοκιμής και λάθους, ώστε να υπάρξει η εκκαθάριση των συντριμμίων που δημιουργούνται. Το πρόγραμμα για τις νέες χώρες θεωρήθηκε επιτυχημένο, αλλά η προσπάθεια του Χρυστόφ να δημιουργήσει γρήγορα μία χημική βιομηχανία δεν είχε θετικό αποτέλεσμα. Παρόμοια και το σχέδιο του να συμβαδίσει στην παραγωγή κρέατος με τις Ηνωμένες Πολιτείες, υπολείπονταν κατά πολύ και υπήρξε μία σπατάλη των απόλυτων αναγκαιών σιτηρών. Μπορούν να χρησιμοποιηθούν πολλά παραδείγματα για να αποδειχθεί ότι οι ηγέτες έσφαλλαν πολύ συχνά και ότι στην καλύτερη περίπτωση, αντιλαμβάνονταν μόνο μερικές από τις πιθανές ευκαιρίες. Αυτές οι θεσμικές ακαμψίες δείχνουν μια σχετικά χαμηλή απόδοση στη μεταφορά πόρων.⁴¹⁸ Πάντως δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει μία σημαντική διαφορά. Ότι οι ποσοτικές μετρήσεις που αφορούν την αύξηση και τη μεγέθυνση της οικονομίας, δεν είναι τα μοναδικά κριτήρια για να κριθούν δύο διαφορετικά, τουλάχιστον, τελικά, ως προς τον σκοπό και τις προθέσεις τους, κοινωνικοοικονομικά συστήματα.

Παρακολουθούμε μία σύγκριση, βεβαίως σημαντική, μόνο ως προς τα ποσοτικά μεγέθη και ποσοτική δυναμική αυτών των συστημάτων. Παράλληλα, η αφετηρία δεν είναι η ίδια. Η ΕΣΣΔ καλείται να καλύψει ένα σημαντικό έδαφος, λόγω της προηγούμενης βιομηχανικής της καθυστέρησης, προκειμένου να καλύψει τη διαφορά από τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Σ' αυτόν τον τομέα είχε σημαντικές επιτυχίες. Σε όλες αυτές τις συγκρίσεις απουσιάζουν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά, τα οποία όμως είναι απόρροια των ποσοτικών εξελίξεων. Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά θα πρέπει να έχουν άλλη κατεύθυνση. Θα προσπαθήσω στην πορεία να εκθέσω κάποια βασικά χαρακτηριστικά αυτής της εξέλιξης. Αυτή η σύγκριση αποτελεί και μία φορμαλιστική προσέγγιση των οικονομολόγων και κυρίως των αστών οικονομολόγων. Η κοινωνία της ΕΣΣΔ θα πρέπει να κριθεί και με διαφορετικά κριτήρια Ένα χαρακτηριστικό κριτήριο είναι η οικονομική και κοινωνική κατάσταση που βρισκόταν η ΕΣΣΔ στην αφετηρία της ανάπτυξης της. Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά ανάμεσα στη Σοβιετική Ένωση και τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής ήταν διαφορετικά, ακόμη και αν η ομοιότητα ήταν ότι είχαμε να κάνουμε με ταξικά συγκροτημένες κοινωνίες. Η διαφορά των ποιοτικών χαρακτηριστικών ορίζονται από το γεγονός ότι η μία χώρα λειτουργούσε με άξονα το σχέδιο και η άλλη με βάση την αγορά. Η δομή τους, η λειτουργία τους και η πορεία τους ήταν

⁴¹⁸ Ο.π. σ. 190.

αποκλίνουσα, παρά τις χοντροκομμένες παρεκκλίσεις που υπήρξαν στη σοβιετική κοινωνία και την απομάκρυνση της από τους στόχους της Οκτωβριανής/Νοεμβριανής επανάστασης. Πόσο μάλλον που θα έπρεπε να τη συγκρίνουμε με τους αρχικούς στόχους. Επομένως, η όποια σύγκριση σε ποσοτικά μεγέθη δεν δείχνουν την πραγματική εικόνα της πορείας της Σοβιετικής Ένωσης, από την άποψη ότι τα κριτήρια που τίθενται αφορούν αυστηρά τους όρους ποσοτικής μεγέθυνσης μιας καπιταλιστικής κοινωνίας και με τις συνέπειες που υπάρχουν σ' αυτήν, εξαιτίας της μονοδιάστατης λογικής της ανάπτυξης τους. Αν όμως, πρέπει να δούμε τη δυνατότητα και την ικανότητα προσαρμογής της στην τεχνολογική επανάσταση και αξιοποίησης του εκσυγχρονισμού ή και ξεπεράσματος της καθυστέρησης αυτών των κοινωνιών και οικονομιών μέσα από τα μοντέλα ανάπτυξης που εφάρμοσαν, τότε μία τέτοια σύγκριση έχει νόημα, αλλά θα πρέπει να οριοθετηθεί.

Έτσι λοιπόν, στο πλαίσιο της ίδιας έρευνας παρατηρούμε ότι υπάρχουν δύο είδη εμπειρικών στοιχείων τα οποία αφορούν άμεσα την κινητικότητα των πόρων στη Σοβιετική Ένωση. Το πρώτο είδος αφορά τις μελέτες γύρω από την ελαστικότητα στην αντικατάσταση της εργασίας από το κεφάλαιο στη Σοβιετική Ένωση που είναι πολύ μικρή. Ενδεχομένως, όμως, αυτό το κριτήριο να υποδηλώνει την αντίσταση της εργατικής τάξης στην απόσπαση υπερπροϊόντος (στην εκμετάλλευση), με δεδομένο ότι δεν επρόκειτο για κατάσταση αποδεκτή από τη σοβιετική ηγεσία, η οποία επιδίωκε την «εντατική» ανάπτυξη έναντι της «εκτατικής». Αυτή βρίσκεται περίπου στο 0.2 ή 0.3 έναντι στο 0.5 που βρίσκεται στις Ηνωμένες Πολιτείες. Το δεύτερο αφορά το χρόνο για την ολοκλήρωση των νέων επενδυτικών σχεδίων, μέσα από τα οποία επιτυγχάνεται ο αναπροσανατολισμός των πόρων. Αυτός ο χρόνος είναι πολύ περισσότερος στη Σοβιετική σε σχέση με τις δυτικές οικονομίες της αγοράς. Αυτές οι δυσκολίες στη μεταφορά έχουν σχέση με τη σημασία της σύγκρισης ανάμεσα στη Σοβιετική Ένωση και στις Ηνωμένες Πολιτείες σε τιμές ρουβλιού. Υπάρχει μία εικόνα στην οποία φαίνεται ότι θα ήταν δύσκολη η μετακίνηση της ΕΣΣΔ προς το μείγμα των Ηνωμένων Πολιτειών.⁴¹⁹

Προκειμένου να στραφεί στο μείγμα των Ηνωμένων Πολιτειών, η Σοβιετική Ένωση δεν θα έπρεπε να επεκτείνει μόνο ποσότητες προϊόντων ορισμένων κατηγοριών και να μειώσει άλλες, αλλά θα έπρεπε επίσης να επεκτείνει δραστικά την ποικιλία των μοντέλων, κ.λ.π προκειμένου να φθάσει ακόμη και το ιταλικό επίπεδο

⁴¹⁹ Ο.π. σ. 190.

διαφορετικότητας, πόσο μάλλον των Ηνωμένων Πολιτειών. Από την άλλη η επέκταση πολλών αγαθών απαιτούσε συμπληρωματικές υπηρεσίες. Για παράδειγμα, οι Σοβιετικοί προσπαθούσαν μία επέκταση της παραγωγής αυτοκινήτων των επιβατών, από 300.000-400.000 ετησίως σε ένα εκατομμύριο ετησίως, με τη βοήθεια της εταιρίας “FIAT” της Ιταλίας. Για να μπορούσε να πραγματοποιηθεί όλο αυτό θα έπρεπε να πραγματοποιηθούν αντίστοιχες ενέργειες ή ποσότητες κατασκευής σε εθνικές οδούς, εγκαταστάσεις συντήρησης και επισκευών και ακόμη ανταλλακτικών. Φαινομενικά, υπήρχαν χρόνιες δυσκολίες στην παροχή λιανικών, προσωπικών και επισκευαστικών υπηρεσιών που είχαν παρεμποδίσει σοβιετικά προγράμματα για τη στέγαση, διαρκή καταναλωτικά αγαθά και γενικά την κατανάλωση για δεκαετίες.⁴²⁰

Αυτά τα τελευταία επιβεβαιώνουν τη λανθασμένη ως ένα βαθμό προσέγγιση και σύγκριση των οικονομιών του ανεπτυγμένου δυτικού καπιταλιστικού κόσμου με τη Σοβιετική Ένωση. Έχοντας ως δεδομένο την χρόνια πορεία προς τον βιομηχανικό καπιταλισμό, επιχειρείται μία προσπάθεια σύγκρισης με μία χώρα που δεν είχε συμπληρώσει δύο δεκαετίες βιομηχανικής ανάπτυξης. Επίσης, είναι σαφές και γνωστό ότι ο στόχος της Σοβιετικής Ένωσης, μέσα από την αξιοποίηση των πόρων εν γένει, ήταν να φθάσει τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες στις επόμενες δεκαετίες. Θεωρήθηκε απαραίτητη προϋπόθεση για την επιβίωση της. Είναι σαφές πως οι προτεραιότητες της ήταν συγκεκριμένες. Ήταν οι προϋποθέσεις για την επίτευξη αυτής της πορείας. Η βάση δόθηκε στις υποδομές και παραμελήθηκε ο τομέας της κατανάλωσης. Αυτό συνέβη σε όλους τους τομείς, ακόμη και σε εκείνους, όπως η αυτοκινητοβιομηχανία και άλλες παρεμφερείς βιομηχανικές καταναλωτικές δραστηριότητες που θεωρούνταν κομβικές για τη δυναμική και τη δυνατότητα αξιοποίησης της τεχνολογίας.

Ανεξάρτητα από το αν υπήρξε σωστή ή όχι μονολιθική στρατηγική, αυτή αποτελεί μία πραγματικότητα. Η σύγκριση δεν έχει ποιοτικά χαρακτηριστικά. Αν, φυσικά, μπορεί να υπάρξει σύγκριση ανάμεσα σε δύο διαφορετικούς στρατηγικούς σχεδιασμούς και με διαφορετικούς κοινωνικούς στόχους. Χωρίς παράλληλα να λαμβάνεται υπόψη και η αφετηρία όλων αυτών των χωρών. Παράλληλα θεωρώ ότι ήταν μία παγίδα και για την πορεία της σοβιετικής οικονομίας. Αν θα μπορούσε να υπάρξει σύγκριση αυτή θα έπρεπε να τοποθετηθεί στο σύνολο των ποσοτικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών των κοινωνιών. Π.χ. η βιομηχανική και τεχνολογική

⁴²⁰ Ο.π. σ. 190.

κατανάλωση που οδηγεί στην ενσωμάτωση και σε κοινωνικές διαδικασίες αυτοκαταπίεσης και αλλοτρίωσης, θεωρείται θετική εξέλιξη των βιομηχανικών καπιταλιστικών κοινωνιών; Στο ερώτημα: θα έπρεπε να ακολουθήσουμε αυτή τη διαδικασία σύγκρισης; Η απάντηση έχει δοθεί: τη χρησιμοποιώ γιατί είναι απαραίτητη, αλλά για την αξιοποίηση συγκεκριμένων στοιχείων για την κατανόηση της σοβιετικής κοινωνίας σε σχέση με τις κοινωνίες του ανεπτυγμένου καπιταλιστικού κόσμου. Όπως μπορούν να αξιοποιηθούν και ορισμένα άλλα στοιχεία, προκειμένου να κατανοήσουμε και ορισμένα δομικά προβλήματα της λειτουργίας της σοβιετικής οικονομίας και στη συμβολή της στην οικοδόμηση της σοβιετικής κοινωνίας.

Έτσι παρατηρείται με βάση τα ανωτέρω στοιχεία, που ήδη αναφέραμε, ότι η σοβιετική οικονομία βρίσκεται σε κατάσταση διαδεδομένης ανισορροπίας στη μικροκατανομή των πόρων. Γίνεται αντιληπτό ότι μία από τις πλέον σημαντικές χρήσεις της σύγκρισης των Ηνωμένων Πολιτειών με τη Σοβιετική Ένωση, είναι πράγματι να στηριχθεί ο συγκεκριμένος ισχυρισμός. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το έργο του Bergson “Economics of Soviet Planning”.⁴²¹ Παράλληλα, δεν υπήρχαν εκείνες οι δυνάμεις που θα βοηθούσαν στην κατεύθυνση της μείωσης αυτής της ανισορροπίας. Ταυτόχρονα, υπονοείται ότι η απόδοση της σοβιετικής παραγωγής είναι πολύ εσωτερική, όσον αφορά τις τεχνικές δυνατότητες παραγωγής έχοντας καμπύλη πιο κυρτή σε σχέση με την οικονομία της αγοράς ή ότι η πιθανή μορφή της είναι πιο αβέβαιη. Οι τιμές που είναι διαθέσιμες είναι κρατικές ή επιχειρησιακές και εκτιμάται ότι οι τιμές της αγοράς, δεν εξισώνουν προσφορά και ζήτηση. Παρατηρείται ότι διαμέσου αυτής της έρευνας επιχειρείται να μην περιοριστούμε στην αναποτελεσματικότητα της σοβιετικής οικονομίας, αλλά περισσότερο να επισημανθούν οι αδυναμίες και οι συνέπειες των θεσμικών ρυθμίσεων και οι συνέπειες της μέτρησης.

Τα αριθμητικά αποτελέσματα με βάση τους πίνακες 17 και 18 το 1965 το ΑΕΠ της ΕΣΣΔ αποτιμώμενο σε ρούβλια, εκτιμάται ως το 35% εκείνου των ΗΠΑ και σε δολάρια ως το 57.5% του ΑΕΠ των ΗΠΑ. Ένας τρόπος που εξετάστηκαν τα στοιχεία ήταν η σύγκριση των στοιχείων όπως δημοσιεύθηκαν στη Σοβιετική Ένωση. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσιεύθηκαν το 1968 και αφορούσαν τις εκτιμήσεις της Κεντρικής Στατιστικής Διοίκησης της ΕΣΣΔ, το εθνικό εισόδημα της Σοβιετικής

⁴²¹ A, Bergson, (1964), Economics of Soviet Planning, New Haven , Yale University Press.

Ένωσης το 1968 ήταν 243.1 δισεκατομμύρια ρούβλια. Κατά την επίσημη συναλλακτική ισοτιμία του δολαρίου, το ισοδύναμο του ποσού αυτού δίνεται ως 270.1 δισεκατομμύρια δολάρια. Στους ίδιους πίνακες η αξία του δολαρίου του σοβιετικού εθνικού εισοδήματος δίνεται επίσης, με μία διόρθωση για τις διαφορές μεταξύ των επιπέδων των τιμών της ΕΣΣΔ και των ΗΠΑ. Από το γενικό πλαίσιο των πινάκων υπήρχε η εκτίμηση ότι μπορεί να συναχθεί ότι το εθνικό εισόδημα της ΕΣΣΔ, το οποίο εκτιμάτο ότι θα ήταν 326.4 δισεκατομμύρια δολάρια, δινόταν σε τιμές ΗΠΑ. Προκειμένου να επιτευχθεί η εννοιολογική συγκρισιμότητα του εθνικού εισοδήματος των ΗΠΑ, δίνεται από την επετηρίδα σύμφωνα με τη μεθοδολογία που εφαρμόζεται από την Κεντρική Στατιστική Διοίκηση. Η εκτίμηση για το εθνικό εισόδημα των ΗΠΑ ήταν το 1968 513.2 δισεκατομμύρια δολάρια.

Έτσι, χρησιμοποιώντας τη μεθοδολογία που εφαρμόζεται από την Κεντρική Στατιστική Διοίκηση, καθώς και την εκτίμηση του δολαρίου και του ρουβλιού, το εθνικό εισόδημα της ΕΣΣΔ το 1968 ήταν το 62.8% από εκείνο των ΗΠΑ σε δισεκατομμύρια δολάρια κατά το ίδιο έτος. Υπήρξε ενδιαφέρον να αξιοποιηθεί η προέκταση των αποτελεσμάτων από άλλες πηγές και εν συνεχεία να συγκριθούν, χρησιμοποιώντας τους στατιστικούς δείκτες αύξησης του εθνικού εισοδήματος της Σοβιετικής Ένωσης και των ΗΠΑ, όπως δημοσιεύθηκαν στην έκδοση της επετηρίδας. Με βάση τη μελέτη του Bergson, το 1965 το ΑΕΠ της Σοβιετικής Ένωσης, όχι το εθνικό εισόδημα το οποίο έχει συγκριθεί πιο πάνω, το οποίο αποτιμάται σε δολάρια, δίνεται ως το 57.5% της αξίας των ΗΠΑ. Στη σοβιετική στατιστική επετηρίδα το επίπεδο του εθνικού εισοδήματος της ΕΣΣΔ το 1968 ήταν 26% υψηλότερο και εκείνο των ΗΠΑ υψηλότερο κατά 15% με το αντίστοιχο του 1965. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, παρατηρούμε μία δυναμική του εθνικού εισοδήματος της ΕΣΣΔ σε σχέση με το αντίστοιχο των ΗΠΑ. Έτσι χρησιμοποιώντας για την ανάγκη αυτής της προέκτασης τα συγκεκριμένα στοιχεία, τα οποία σχετίζονται με τη μεγέθυνση του εθνικού εισοδήματος σε αντίθεση με εκείνη του ΑΕΠ, σε συνδυασμό με το ποσοστό του 1965 που είχε θεσπιστεί από τον Bergson για τη Σοβιετική Ένωση σε σύγκριση με τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, σε τιμές δολαρίου κι εμμένοντας στην έννοια του ΑΕΠ, αποδίδει 63% για τη Σοβιετική Ένωση για το 1968.⁴²²

Ενώ τα δεδομένα τα οποία συμπεριλαμβάνονται στην επετηρίδα δεν επεκτείνονται σε

⁴²² A. Bergson, *The Comparative national income....*, Ο.π. σ. 196.

συγκρίσεις των αποτιμήσεων του ρουβλιού για τις δύο ενδιαφερόμενες χώρες, μπορεί να σημειωθεί ότι κατά την ανωτέρω εκτίμηση για το 1968, 243.1 δισεκατομμύρια ρούβλια εξομοιώνονται με 326.4 δισεκατομμύρια δολάρια, γεγονός που συνεπάγεται την ισοδυναμία στις συγκεκριμένες συνθήκες των 134 σεντς ΗΠΑ με 100 κοπέκια. Στη λογική των συγκεκριμένων ερευνητών η επέκταση των αποτελεσμάτων στο πλαίσιο αυτής της έρευνας για το 1965-68 με άλλους δείκτες, όπως για παράδειγμα με εκείνους που σχετίζονται με το ΑΕΠ και όχι με το εθνικό εισόδημα στην έννοια του παραγωγικού συστήματος υλικών, θα παράγει αποτελέσματα μάλλον κάπως διαφορετικά. Έτσι στο ίδιο πλαίσιο ακόμη και σε όρους ΑΕΠ αν υπήρχε μία προσανατολισμένη σύγκριση, θα φαινόταν ότι θα ήταν επιτρεπτό να αγνοήσει το αν θα προκύψουν στρεβλώσεις λόγω της υπόθεσης ότι ο τομέας των υπηρεσιών αυξήθηκε κατά την ίδια τιμή με αυτή που παρατηρείται για τις άλλες συνιστώσες του ΑΕΠ.⁴²³

Στη λογική αυτής της έρευνας, σε κάθε περίπτωση, έτσι όπως φαίνεται η εγγύτητα των δύο εκτιμήσεων αξιολόγησης δολαρίου, μπορεί να ερμηνευτεί είτε από μια επίσημη κριτική ή ακόμη από μία πιο ευρεία σκοπιά. Είναι εμφανές ότι δεν υπάρχει διαμεσολάβηση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Αυτή η διαλεκτική προσέγγιση, συστατικό στοιχείο της μαρξιστικής σκέψης, μας βοηθά να κατανοήσουμε συνολικά την πορεία. Έτσι έχουμε μία γενική ποσοτική εικόνα, χωρίς να υπάρχει η αντιστοίχιση στα ποιοτικά δεδομένα. Κύριο χαρακτηριστικό είναι η αύξηση και η μεγέθυνση των στοιχείων της οικονομίας και αγνοείται η πραγματική ανάπτυξη που αντανακλά την ίδια την κοινωνία και στα οφέλη της. Είναι χαρακτηριστική η ποσοτικοποίηση της έρευνας, σε βαθμό που στις εξελίξεις δεν λαμβάνεται, ακόμη, και η σύγκριση της πορείας του πληθωρισμού, που έστω και με τα τεχνάσματα που μπορεί να εφαρμόζονται στις στατιστικές υπηρεσίες της Σοβιετικής Ένωσης, είναι σχεδόν σταθερός από το 1945. Κάτι ανάλογο δεν συμβαίνει στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Η πορεία του πληθωρισμού καθορίζει και την ουσία των ποσοτικών δεδομένων. Επίσης η τεχνοκρατική φύση της συγκεκριμένης έρευνας, παρά το γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις αναδεικνύει μία υπεροχή της ΕΣΣΔ, δεν αναλύει τη διανομή του εισοδήματος και το περιεχόμενο της ταξικής φύσης του ΑΕΠ που αφορά και την κατανομή των αγαθών και υπηρεσιών στις διάφορες κοινωνικές ομάδες.

⁴²³ Ο.π. σ. 197.

Παρά το γεγονός ότι προς το τέλος επιχειρεί να τονίσει χαρακτηριστικά του εισοδήματος των νοικοκυριών, αυτό γίνεται με ένα μέσο όρο, κατά τη γνώμη μου, και δεν διαφαίνεται η διανομή του εισοδήματος με βάση την ταξική της διάρθρωση ή την διαστρωμάτωση της. Επιχειρεί να ταυτίσει την ανάπτυξη με τη μεγέθυνση ή την αύξηση του ΑΕΠ ή της οικονομίας. Επιχειρεί να εξομοιώσει τα δύο συστήματα και να αγνοήσει τη διαφορετικότητα τους, παρά το γεγονός ότι κατά βάση αποτελούν δύο ταξικά συστήματα, αλλά σαφώς, κατά τη γνώμη μου, διαφοροποιημένα ως προς το περιεχόμενο τους και την ταξική τους υφή. Ταυτόχρονα, είναι λογικό, ότι η ανάλυση δεν γίνεται με βάση την πραγματική πορεία προς τον ευκταίο στόχο που έθεσε η οκτωβριανή επανάσταση. Παράλληλα η ανάλυση προσεγγίζει ελάχιστα έως καθόλου την πραγματική λειτουργία των επιχειρήσεων, δηλαδή το πώς λειτουργούν οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις και η συμμετοχή των κερδών τους στο ΑΕΠ και από την άλλη ποια είναι η φύση των επιχειρήσεων στην ΕΣΣΔ και η φύση της εκτροπής τους από το 1928 και μετά. Το ελαφρυντικό υπάρχει μόνο ως προς τα βαθμό του στόχου αυτής της έρευνας και η ανάγκη της εμμονής στα ποσοτικά δεδομένα, παρότι θεωρήθηκε αν όχι η πιο σημαντική, αλλά από τις σημαντικότερες, από πλευράς τεκμηρίωσης των δεδομένων εκείνης της περιόδου.

Σε γενικές γραμμές αυτό που μπορεί να κατανοηθεί με βάση τα στοιχεία που υπάρχουν είναι ότι η εκβιομηχάνιση πραγματοποιήθηκε μέσα σε συνθήκες πρωτοφανούς έντασης και επομένως, δεν θα μπορούσε παρά να υπάρξει μία αντιοικονομική χρησιμοποίηση των φυσικών πόρων και του ανθρώπινου δυναμικού, έως το τέλος της λειτουργίας του σοβιετικού συστήματος. Για την παραγωγή πολλών προϊόντων είχαν ξοδευτεί πρώτες ύλες ή υλικά, που ήταν δύο ή και τρεις φορές περισσότερες σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες του ανεπτυγμένου καπιταλιστικού κόσμου. Όπως αναφέρει ο R. Cambell, είχε διαπιστωθεί ότι υπήρχαν μεγάλες απώλειες υλικών πόρων και καυσίμων με αποτέλεσμα στη Σοβιετική Ένωση κάθε δέκα χρόνια να διπλασιάζεται σε σημαντικό βαθμό ο όγκος κατανάλωσης των πρώτων υλών, υλικών και καυσίμων.⁴²⁴

Στο ίδιο πλαίσιο της σύγκρισης των αμερικανικών και των σοβιετικών ρυθμών ανάπτυξης την περίοδο 1950-1965, με βάση τα στοιχεία που δίνονται από τον H. Sherman, έχουμε την εικόνα μιας λεπτομερούς σύγκρισης των ποσοστών αύξησης ανάμεσα στις δύο χώρες. Θα ξεκινήσουμε από το γεγονός ότι τη συγκεκριμένη

⁴²⁴ R. Cambell, "Energy", στο: A. Bergson, H. Levine, The Soviet Economy, London B. Allen and Unwin 1985, οπ. cit.

περίοδο υπήρχε η εικόνα μιας ειρηνικής, κανονικής ανάπτυξης, τόσο στη Σοβιετική Ένωση όσο και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε κάτι το οποίο θεωρείται σημαντικό, αν και έγινε, έστω και αποσπασματικά, μέχρι στιγμής. Χρησιμοποιώντας τη λέξη «ανάπτυξη» γίνεται μία απόπειρα να κατανοηθεί ο μετασχηματισμός της Σοβιετικής Ένωσης από μία κατά κύριο λόγο οικονομία με έντονα αγροτικά χαρακτηριστικά σε μία οικονομία που επικράτησε η λογική της αστικής βιομηχανικής οικονομίας. Υπό την έννοια, αυτή στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 μιλάμε για ποσοτική ανάπτυξη της σοβιετικής οικονομίας και επομένως, υπάρχει η δυνατότητα να συγκριθεί με τις οικονομίες των υπόλοιπων ισχυρών κρατικών οικονομιών της Δύσης. Στο πλαίσιο αυτό συνεχίζουμε την παραπάνω σύγκριση ανάμεσα στις κύριες ανταγωνιστικές δυνάμεις της εποχής που ήταν η ΕΣΣΔ και οι ΗΠΑ. Η σύγκριση θα μπορούσε να γίνει στα επίπεδα της παραγωγικότητας των πόρων που επιτυγχάνονται από την κάθε χώρα. Πρέπει να κατανοηθούν λεπτομερώς συγκεκριμένες περιοχές της οικονομίας στις δεκαετίες 1950 και 1960. Αυτό αφορά τη σοβιετική οργάνωση πάνω στο εργασιακό, στην γεωργική ανάπτυξη, το διεθνές εμπόριο, κ.λ.π. Προφανώς όμως, η σύγκριση θα περιοριστεί έως εδώ που υπάρχουν εν δυνάμει ορισμένες πτυχές της οικονομίας που μπορούν να συγκριθούν. Δεν θα πρέπει όμως να προχωρήσουμε σε λογικές σύγκρισης που αφορά τη διαφορετική θεμελιακή δομή της σοβιετικής κοινωνίας και οικονομίας σε σχέση με τις ισχυρές καπιταλιστικές χώρες τόσο στην οικονομία όσο και στην κοινωνία. Ούτε να παγιδευτούμε σε λογικές σύγκρισης και μηδενισμού της σοβιετικής οικονομίας, όπως για παράδειγμα: γιατί δεν υπάρχει ελεύθερο εμπόριο ή κατανάλωση με βάση τα δυτικά πρότυπα, στο πλαίσιο μιας λογικής ότι δεν έχει αυτό που έχουν οι καπιταλιστικές αγορές. Η κριτική είναι αντίστροφη και αφορά το ερώτημα: γιατί δεν προχώρησε η σοβιετική οικονομία και κοινωνία όσο θα έπρεπε; Που οφείλονται οι διαστρεβλώσεις και οι παραμορφώσεις της;

Με βάση τα ανωτέρω και ακόμη με βάση τα στοιχεία του Sherman, οι εκτιμήσεις δείχνουν μία εικόνα που είναι πολύ καλύτερη από την αντίστοιχη των ΗΠΑ στην περίοδο 1958-1963. Τι τελικά προκάλεσε αυτή τη μείωση του ρυθμού ανάπτυξης; Κάποια συμπεράσματα τα οποία προκύπτουν είναι τα ακόλουθα: Πρώτα απ' όλα η ανάπτυξη ήταν πιο εύκολη στις αρχές της δεκαετίας του 1950, διότι ορισμένες από αυτές εξακολουθούσαν να οφείλονται στην ανασυγκρότηση της εν μέρει καταστραφείσας χωρικής διάστασης της ΕΣΣΔ. Επίσης, φαίνεται ότι η γεωργία απέδωσε σημαντικά καλύτερα κατά τα προηγούμενα έτη παρά τη μεταγενέστερη

περίοδο. Ακόμη, ο απίστευτος αριθμός νεαρών ενήλικων που σκοτώθηκαν κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, με αποτέλεσμα τη μείωση του αριθμού των γεννηθέντων παιδιών, τα οποία άρχιζαν να εκφράζονται στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και στις αρχές της δεκαετίας του 1960 με τη μορφή λιγότερων εισερχόμενων στο εργατικό δυναμικό. Ακόμη ενδέχεται να υπήρξε κάποια μείωση στο νέο επενδυτικό ποσοστό του εθνικού εισοδήματος, λόγω της ανταγωνιστικής πίεσης των καταναλωτών για περισσότερα αγαθά. Παρ' όλα αυτά η αύξηση των καταναλωτικών αγαθών επιβραδύνθηκε και αυτή σημαντικά. Επιπλέον, η σοβιετική οικονομία γινόταν ολοένα και πιο περίπλοκη, με αποτέλεσμα ο προγραμματισμός και τα γραφειοκρατικά οργανωτικά συστήματα αποκτούσαν όλο και περισσότερα προβλήματα, με αποτέλεσμα να ακολουθήσουν μεταρρυθμίσεις, οι οποίες θεωρήθηκαν αναγκαίες. Τέλος, το ποσοστό επενδύσεων μειώθηκε σε μεγάλο βαθμό στο τέλος της περιόδου που αναφερόμαστε, εξαιτίας της ανταγωνιστικής πίεσης για περισσότερα στρατιωτικά αγαθά. Υπ' αυτήν την έννοια η άμυνα φαίνεται να έχει μεγάλο μερίδιο στον προϋπολογισμό και να απορροφά, όπως ενδεχομένως και στις Ηνωμένες Πολιτείες, το σημαντικότερο μέρος του επιστημονικού ταλέντου.⁴²⁵

Κάποια ποσοτικά στοιχεία δείχνουν ότι στη Σοβιετική Ένωση με χαμηλότερο κατά κεφαλή προϊόν, αυτό κατανέμεται στα ίδια ή υψηλότερα ποσοστά σε σχέση με τις Ηνωμένες Πολιτείες, τόσο όσον αφορά την καλή διαβίωση όσο και για την άμυνα, εκτός από το πολύ υψηλότερο ποσοστό δαπανών για επενδύσεις. Αυτό συνέβαινε διότι το σοβιετικό ποσοστό του προϊόντος που προορίζονταν για κατανάλωση ήταν πολύ μικρότερο από το αντίστοιχο αμερικάνικο ποσοστό και πολύ μικρότερο σε απόλυτα μεγέθη, αλλά το υψηλό ποσοστό επένδυσης προκάλεσε τον πολύ ταχύτερο ρυθμό ανάπτυξης ολόκληρου του σοβιετικού προϊόντος. Αυτός ο συνδυασμός σημαίνει ότι ακόμη και η κατανάλωση, όπως είχε διαμορφωθεί εκείνη την εποχή, αντιστοιχούσε σε μικρότερο ποσοστό στο ΑΕΠ της Σοβιετικής Ένωσης σε σχέση με το αντίστοιχο στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ο ρυθμός αύξησης της κατανάλωσης ήταν υψηλότερος στη Σοβιετική Ένωση σε σχέση με τον αντίστοιχο στις Ηνωμένες Πολιτείες, επειδή συμμετείχε στην ταχύτερη γενική ανάπτυξη.⁴²⁶

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι η περίοδος 1950-1958 που ήταν η προηγούμενη περίοδος ταχύτερης ανάπτυξης του σοβιετικού ΑΕΠ συνέπεσε με μία περίοδο βραδείας ανάπτυξης του ΑΕΠ των Ηνωμένων Πολιτειών. Ακριβώς αυτή την εποχή ο

⁴²⁵ H. Sherman, ο.π. κεφ. 5.

⁴²⁶ Ο.π. στο ίδιο.

ρυθμός ανάπτυξης στη Σοβιετική Ένωση ήταν διπλάσιος σε σχέση με τον αντίστοιχο των Ηνωμένων Πολιτειών σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των ΗΠΑ και περισσότερο από τρεις φορές σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της στατιστικής υπηρεσίας της ΕΣΣΔ. Στη δεύτερη περίοδο 1958-1963 ο σοβιετικός ρυθμός ανάπτυξης υποχώρησε, ενώ ο ρυθμός των Ηνωμένων Πολιτειών αυξήθηκε. Σε αυτή την περίοδο οι εκτιμήσεις των αμερικανών δείχνουν ότι ο σοβιετικός ρυθμός είναι ελαφρά υψηλότερος από τον ρυθμό των ΗΠΑ, ενώ οι σοβιετικές εκτιμήσεις δείχνουν ότι ο σοβιετικός ρυθμός ανάπτυξης είναι μικρότερος από το διπλάσιο του ποσοστού του ρυθμού των ΗΠΑ. Επομένως, εδώ τίθεται ένα ερώτημα: ποια περίοδος μακροπρόθεσμα είναι η φυσιολογική ή η χαρακτηριστική της μακροπρόθεσμης σοβιετικής ανάπτυξης; Η αντιστοίχως των ΗΠΑ; Αυτό είναι αδύνατο να λεχθεί επειδή ούτε η περίοδος είναι πολύ μακρά, ούτε κανονική. Η φτωχή σοβιετική παράδοση το 1962-1963, ως παράδειγμα, οφείλεται κυρίως στις πολύ αρνητικές συνθήκες καλλιέργειας εκείνων των χρόνων. Τα επίσημα σοβιετικά στοιχεία είχαν αποκαλύψει μία μείωση της γεωργικής παραγωγής κατά 10% από το 1962 έως το 1963.

Η γεωργία παρουσίασε πολύ καλύτερες επιδόσεις στα επόμενα χρόνια. Επιπλέον, τα προσωρινά στοιχεία για τα έτη 1964, 1965, 1966 δείχνουν ότι ο συνολικός σοβιετικός ρυθμός ανάπτυξης είχε ανακάμψει τα τελευταία χρόνια. Η πολύ συντηρητική, ημιπροσωπική εκτίμηση των Ηνωμένων Πολιτειών θέτει την ανάπτυξη του σοβιετικού ΑΕΠ σε μόλις 2.6% για την περίοδο 1962-63, αλλά αυξάνεται δραματικά το 1963-64 σε 7.9%. Ίσως η καλύτερη περιγραφή ολόκληρης της περιόδου μετά τον πόλεμο επιτυγχάνεται με ένα απλό μέσο όρο των ποσοστών των δύο υποπεριόδων. Για ολόκληρη την περίοδο 1950-1963, οι μέσοι όροι δείχνουν αύξηση 3.5% του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος για τις Ηνωμένες Πολιτείες σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία των ΗΠΑ. Σύμφωνα με τα ίδια στοιχεία και τις εκτιμήσεις των ΗΠΑ, έχουμε περίπου 6% για τη Σοβιετική Ένωση και, αντίστοιχα, περίπου 9% για τη Σοβιετική Ένωση από τις επίσημες σοβιετικές αρχές.⁴²⁷

Επίσης, εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι εκτιμήσεις από την Κοινή Οικονομική Επιτροπή των ΗΠΑ για τη σοβιετική ανάπτυξη είναι ανάμεσα στις χαμηλότερες εκτιμήσεις των δυτικών οικονομολόγων και ότι οι άλλες εκτιμήσεις ήταν σαφώς υψηλότερες. Επομένως, πιθανότατα, είναι ασφαλές να λέμε εκ των υστέρων ότι ο μέσος όρος των «καλών» και των «κακών» περιόδων της σοβιετικής ανάπτυξης σε

⁴²⁷ Ο.π. στο ίδιο.

όλη τη μεταπολεμική περίοδο δείχνει ένα ρυθμό ανάπτυξης πολύ υψηλότερο από εκείνο των Ηνωμένων Πολιτειών. Η ταχεία οικονομική ανάπτυξη είναι ακόμη πιο αξιοσημείωτη, αρκεί να λάβουμε υπόψη ότι το μερίδιο του αμυντικού εθνικού προϊόντος τους εκτιμάται ότι ήταν περίπου το ίδιο με το αμερικάνικο νόμισμα, το ποσοστό ή το διπλάσιο του μεριδίου της πλειοψηφίας της Δυτικής Ευρώπης. Φυσικά όπως απεδείχθη τίποτε δεν προδίκαιζε ότι θα ήταν «φυσιολογικό» και στο μέλλον. Μερικές εκτιμήσεις του Bornstain έδειχναν ότι το σοβιετικό ΑΕΠ ήταν περίπου το 33% το 1950 του ΑΕΠ των ΗΠΑ, το 38% το 1955 και ελαφρώς λιγότερο από το 50% το 1958. Εδώ θα σημειώσουμε όμως, ότι ήταν ένα εξαιρετικό έτος για τη Σοβιετική Ένωση και ένα κακό για τις Ηνωμένες Πολιτείες. Προφανώς όμως, οι εκτιμήσεις αυτές αντικατοπτρίζουν συγκεκριμένες στατιστικές μεθόδους του Bornstain. Η Κεντρική Τράπεζα Πληροφοριών των Ηνωμένων Πολιτειών, σε μία συνέντευξη τύπου τον Ιανουάριο του 1964 δήλωσε ότι το σοβιετικό εθνικό προϊόν είχε φθάσει το 47% του αμερικάνικου επιπέδου το 1962. Στο άλλο άκρο η σοβιετική εκτίμηση ήταν ότι το σοβιετικό εθνικό προϊόν είχε φθάσει το 60% του αμερικάνικου επιπέδου το 1960.⁴²⁸

Μία υπόθεση που θα μπορούσε να γίνει είναι ότι από τη στιγμή που το αμερικάνικο εθνικό προϊόν αυξανόταν με μέσο όρο 3,5%, διατηρώντας το ποσοστό της μεταπολεμικής περιόδου και ότι η σοβιετική οικονομία διατηρούσε το ποσοστό του 6% με βάση τις εκτιμήσεις της αμερικάνικης Κοινής Οικονομικής Επιτροπής και ακόμη παραμένοντας στο γεγονός ότι το σοβιετικό εθνικό προϊόν ήταν το 50% του αμερικάνικου εθνικού προϊόντος, τότε διαπιστώνουμε τα εξής: Καταρχήν μία επισήμανση: το ποσοστό αυτό του σοβιετικού εθνικού προϊόντος είναι πιο κάτω από τη σοβιετική εκτίμηση. Παρατηρείται το φαινόμενο ότι αν συνεχιζόταν αυτό, τότε το ακαθάριστο προϊόν της Σοβιετικής Ένωσης θα ξεπερνούσε το αντίστοιχο των Ηνωμένων Πολιτειών μέσα στα επόμενα 29 χρόνια. Φυσικά αν η σοβιετική εκτίμηση ήταν σωστή και ότι το προϊόν τους ήταν πάνω από το 60% του ΑΕΠ των ΗΠΑ και ότι ο ρυθμός ανάπτυξης θα συνεχιζόταν με ποσοστό περίπου 9%, ενώ οι ΗΠΑ θα παρέμεναν στο 3,5%, τότε η Σοβιετική Ένωση θα ξεπερνούσε πιο γρήγορα τις ΗΠΑ. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι τα στατιστικά στοιχεία δεν ήταν απόλυτα αξιόπιστα για ακριβείς εκτιμήσεις.⁴²⁹ Πάντως όπως και να έχει, η αντίστροφη πορεία της

⁴²⁸ Ο.π. στο ίδιο.

⁴²⁹ Ο.π. στο ίδιο.

οικονομίας της Σοβιετικής Ένωσης είναι αξιοπρόσεκτη και έχει τα αίτια της. Αυτό επιχειρούμε να κατανοήσουμε.

Ο μέσος ρυθμός ανάπτυξης της σοβιετικής βιομηχανίας για την περίοδο 1950-1964 ήταν 11%, ενώ ακόμη και τα επίσημα στοιχεία ισχυρίζονται ότι η γεωργία αυξήθηκε μόνο 4%. Είναι σαφές ότι ένα μεγάλο μέρος του σοβιετικού εθνικού προϊόντος οφείλεται στην ταχύτατη βιομηχανική ανάπτυξη. Στη βιομηχανία, σε ετήσια βάση, η παραγωγή επενδυτικών αγαθών για επέκταση της παραγωγικής ικανότητας είχε αυξηθεί πολύ ταχύτερα σε σχέση με την παραγωγή τελικών καταναλωτικών αγαθών. Αυτό αντικατοπτρίζει τη συνεπή πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης, σύμφωνα με την οποία τα επενδυτικά αγαθά, με μέσο όρο 12% αύξηση με βάση τα στοιχεία της στατιστικής υπηρεσίας της ΕΣΣΔ, αυξάνονταν ταχύτερα από τα καταναλωτικά αγαθά, με μέσο όρο αύξηση 9%. Αυτό φυσικά ήταν το κλειδί της μεγάλης σοβιετικής βιομηχανικής ανάπτυξης.⁴³⁰ Επομένως, μία ταχύτερη αύξηση της κατανάλωσης θα μπορούσε να γίνει μόνο εις βάρος των επενδύσεων και της μείωσης του συνολικού ρυθμού βιομηχανικής ανάπτυξης. Ήδη έχουμε αναλύσει πως λειτουργεί στον καπιταλισμό η λογική της ζήτησης και της κατανάλωσης με βάση τη σύνθεση των παραγόμενων αγαθών κατανάλωσης μέσω παραγωγής και καταναλωτικών αγαθών για τους ιδιώτες. Με βάση τη Ναταλί Μοσκόβσκα, όπως ήδη αναφέραμε, ανάλογο φαινόμενο έχει επικρατήσει και στον καπιταλισμό που συνέβαλλε στη διατήρηση της ζήτησης και της κατανάλωσης και αύξηση των κερδών για τους καπιταλιστές. Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι στη Σοβιετική Ένωση εφαρμόστηκε για τις ανάγκες της ταχύτατης εκβιομηχάνισης προκειμένου να επιτευχθούν οι προϋποθέσεις για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού.

Όσον αφορά την παραγωγή ανά εργαζόμενο, πολλές από τις σοβιετικές βιομηχανίες παράγουν στο πεδίο αυτό από 40 έως 60% της παραγωγής των ΗΠΑ ανά εργαζόμενο. Παράλληλα, σε ορισμένες είναι λίγο υψηλότερα και ορισμένες λίγο χαμηλότερα. Έτσι, η σοβιετική παραγωγή χάλυβα ανά εργαζόμενο υπολογίστηκε το 1963 στο 47% του αμερικάνικου επιπέδου, αλλά οι σοβιετικοί ανθρακωρύχοι το ίδιο έτος βρέθηκαν να παράγουν το 15% όσο και οι αμερικανοί ανθρακωρύχοι. Παράλληλα, το έτος αυτό υπάρχει μία τεράστια διαφορά ανάμεσα στη σχετική σοβιετική γεωργική παραγωγικότητα της εργασίας και της μη γεωργικής παραγωγικότητας της εργασίας. Οι σοβιετικοί μη γεωργικοί υπάλληλοι ήταν ελαφρά λιγότεροι σε σχέση με τους

⁴³⁰ Ο.π. στο ίδιο.

αντίστοιχους των ΗΠΑ και συγκεκριμένα 62 εκατομμύρια έναντι 64 εκατομμυρίων στις ΗΠΑ. Παρήγαγαν όμως στα $\frac{3}{4}$ του αμερικάνικου προϊόντος. Από την άλλη πλευρά η σοβιετική γεωργία απασχολούσε πάνω από 6 φορές περισσότερους ανθρώπους και συγκεκριμένα 30 εκατομμύρια έναντι 4.9 εκατομμύρια στις ΗΠΑ.⁴³¹

Όσον αφορά την παραγωγή ανά μονάδα κεφαλαίου το 1963 οι σοβιετικοί σιδηρόδρομοι μεταφέρουν από 21 έως 24 χιλιάδες τόνους μίλια φορτίου ανά τόνο σιδηροδρομικής χωρητικότητας, ενώ οι αμερικανικοί σιδηρόδρομοι μετέφεραν μόνο 7,2 χιλιάδες τόνους μίλια ανά τόνο σιδηροδρομικής χωρητικότητας. Όμοια, στον σίδηρο και στη βιομηχανία χάλυβα, τα σοβιέτ παρήγαγαν 1,4 τόνους χυτοσιδήρου για κάθε κυβικό μέτρο χωρητικότητας υψικαμίνου, ενώ οι Ηνωμένες Πολιτείες απέδιδαν ένα μόνο τόνο ανά κυβικό μέτρο από τους υψικαμίνους. Στην πραγματικότητα, στις περισσότερες βιομηχανίες η Σοβιετική Ένωση απέδιδε υψηλότερη παραγωγή ανά μονάδα κεφαλαίου από τις Ηνωμένες Πολιτείες, αν και υπάρχουν μερικά τμήματα της βιομηχανίας όπως τα βαμβακερά υφάσματα τα οποία στις Ηνωμένες Πολιτείες απέδιδαν υψηλότερο προϊόν ανά μονάδα εξοπλισμού σε σχέση με το αντίστοιχο της Σοβιετικής Ένωσης.⁴³²

Σε γενικές γραμμές η παραγωγικότητα της σοβιετικής εργασίας ήταν πολύ χαμηλότερη από την παραγωγικότητα της εργασίας των ΗΠΑ, αλλά η παραγωγικότητα του κεφαλαίου των Ηνωμένων Πολιτειών ήταν ίση ή μεγαλύτερη από την αντίστοιχη της Σοβιετικής Ένωσης. Είναι τα δύο βασικά κριτήρια και υποστηρίζονται από τους οικονομολόγους και των δύο πλευρών. Πάντως, τα στατιστικά προβλήματα για την πραγματοποίηση τέτοιων συγκριτικών εκτιμήσεων ήταν τεράστια και σε πολλές περιπτώσεις απαιτούσε κάποιες ηρωικές προσπάθειες προκειμένου οι ειδικοί να καταλήξουν σε κάποια συμπεράσματα.

Ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα στοιχεία που αναφέρει ο Τ. Φακιολάς. Στο ισοζύγιο πρώτων υλών της ΕΣΣΔ, το μερίδιο των ανακυκλωμένων υλών αποτελεί μόλις το 3%, όταν μάλιστα υπάρχουν υπολογισμοί των ειδικών που υποστηρίζουν ότι το μερίδιο αυτό θα μπορούσε να είναι το 33% του συνολικού όγκου των πρώτων υλών. Η Σοβιετική Ένωση παρά το γεγονός ότι ήταν η πρώτη χώρα στον κόσμο στην παραγωγή χάλυβα και χυτοσιδήρου ωστόσο λόγω της σπατάλης παρουσιάζεται

⁴³¹ Ο.π. στο ίδιο.

⁴³² Ο.π. στο ίδιο.

έλλειψη σε μέταλλο.⁴³³ Το ποσοστό αξιοποίησης των κοιτασμάτων φθάνει το πολύ το 40-45% έναντι του 60-70% που θα έπρεπε, ενώ από τα πολυμεταλλικά μεταλλεύματα χρησιμοποιείται μέρος μόνο από τα συστατικά τους. Επιπλέον, υπάρχει ακόμη και ανορθολογική χρήση του νερού, από το οποίο θα μπορούσε να εξοικονομηθεί σε κάθε πεντάχρονο πλάνο 2,5 εκατ. ρούβλια. Αυτό δείχνει ότι έχουμε να κάνουμε με κρατικό μηχανισμό που σε σημαντικό βαθμό είναι σπάταλος και χωρίς οργάνωση.⁴³⁴

Εξαιτίας της σημαντικής σημασίας που αποδίδεται στους ποσοτικούς δείκτες, τα υλικά αποτελούν το 70-80% του τελικού κοινωνικού προϊόντος έναντι του 35% των ΗΠΑ. Φυσικά τούτο αποδεικνύει και τη μεγάλη διαφορά, ακόμη και τη διαφορετική μέτρηση του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος και εθνικού εισοδήματος που στη Σοβιετική Ένωση φθάνει να είναι 2,5 φορές παραπάνω. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το 1977 και το 1978, το ακαθάριστο εθνικό προϊόν ήταν αντίστοιχα 950 και 992 δισ. ρούβλια, ενώ το εθνικό εισόδημα ήταν 406 και 423 δισ. ρούβλια. Στη βιομηχανία η διαφορά μεταξύ ακαθάριστου προϊόντος και εισοδήματος ήταν ακόμη μεγαλύτερη. Έφθασε τις τρεις φορές, 606 έναντι 207 δισ. ρούβλια το 1977 και 633 έναντι 216 δισ. ρούβλια το 1978.⁴³⁵ Η υπερβολικά μεγάλη χρησιμοποίηση πρώτων υλών και υλικών για την παραγωγή τελικών προϊόντων δε φαίνεται να μειώνεται. Στην απόφαση της ΚΕ του ΚΚΣΕ και του Υπουργικού Συμβουλίου αναφέρεται ότι δεν σημειώθηκε μεταστροφή στη βελτίωση της χρησιμοποίησης των υλικών πόρων και ότι στη Σοβιετική Ένωση στη μονάδα εθνικού εισοδήματος, ξοδεύονται περισσότερες ύλες και ενέργεια απ' ότι στο εξωτερικό. Διαπιστώνεται επίσης, ότι πολλά είδη μηχανών και εξοπλισμού είναι μεταλλοβόρα κι ότι στο πλαίσιο της διαδικασίας της παραγωγής και αποθήκευσης σημειώνονται σημαντικές απώλειες μετάλλου καυσίμων, ξυλείας, τσιμέντου, λιπασμάτων και άλλων ειδών.⁴³⁶

Η ταχύτατη εκβιομηχάνιση στο πλαίσιο των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών δομών της σοβιετικής δομής και την εξέλιξη των κοινωνικών αντιθέσεων, οδήγησε ένα μεγάλο μέρος των παραγωγικών πόρων να παραμένει αναξιοποίητο, με τη μορφή ημιτελών έργων, είτε η εκμετάλλευσή του να γίνεται με ένα ελλιπή τρόπο. Για παράδειγμα ο Γκορμπατσόφ στην Περεστρόικα (1987) γράφει: «Η χώρα άρχισε να χάνει την ορμή της. Οι οικονομικές αποτυχίες έγιναν πιο συχνές. Οι δυσκολίες άρχισαν να

⁴³³ Τ. Φακιολάς, Η εμπειρία του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού στη Σοβιετική Ένωση, Εκδόσεις Ίδρυμα Μεσογειακών Ερευνών, Αθήνα 1989, σ. 71.

⁴³⁴ Ο.π. σ. 72.

⁴³⁵ Ο.π. σ. 72.

⁴³⁶ Ο.π. σ. 72.

συσσωρεύονται και να επιδεινώνονται και τα άλυτα προβλήματα να πολλαπλασιάζονται. Στη ζωή της κοινωνίας άρχισαν να εμφανίζονται στοιχεία αυτού που ονομάζουμε στασιμότητα και άλλα φαινόμενα ξένα προς το σοσιαλισμό. Δημιουργήθηκε κάτι σαν “μηχανισμός τροχοπέδησης” που επηρέαζε την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη [...] Αναλύοντας την κατάσταση, ανακαλύψαμε πρώτα μια επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης. **Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια** οι ρυθμοί αύξησης του εθνικού εισοδήματος είχαν μειωθεί κατά το ήμισυ και περισσότερο και, στις αρχές της δεκαετίας του '80, είχαν πέσει σε ένα επίπεδο που πλησίαζε την οικονομική στασιμότητα. Μια χώρα που κάποτε ανέβαινε γρήγορα στο επίπεδο των πιο προοδευμένων εθνών, άρχισε να χάνει τη μια θέση μετά την άλλη. Επιπλέον είχε αρχίσει να μεγαλώνει όχι ευνοϊκά για μας το χάσμα στην παραγωγικότητα, στην ποιότητα των προϊόντων, στην επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη, στην παραγωγή προηγμένης τεχνολογίας και στη χρήση εξελιγμένων τεχνικών μεθόδων» (Γκορμπατσόφ 1987: 24-25). Επίσης: «Εξετάσαμε τι εξοπλισμό είχαμε και αν ανταποκρινόταν στις ανώτατες παγκόσμιες προδιαγραφές. Ανακαλύψαμε ότι μόνο ένα μικρό μέρος του ήταν σ' αυτό το επίπεδο. (...) Φτάσαμε στο σημείο να διακόψουμε ένα μέρος από την ερευνητική και τεχνολογική ανάπτυξη μας, ελπίζοντας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας και νομίζοντας ότι μερικά μηχανήματα θα ήταν πιο πρόσφορο να αγοραστούν παρά να κατασκευαστούν στη χώρα μας. (...) Η προσήλωση στην ξεπερασμένη τεχνολογία δεν οδηγεί σε σημαντική εντατικοποίηση της παραγωγής· απλώς παγιώνει τη χρονική καθυστέρηση. (...) Στη διάρκεια της περιόδου του Δωδέκατου Πενταετούς Προγράμματος, θα ανανεώσουμε το μεγαλύτερο μέρος του σταθερού εξοπλισμού μας στην κατασκευή μηχανημάτων» (Γκορμπατσόφ 1987, σελ. 158-161).

Και στο 27^ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ (1986) τόνιζε: «Να αποκλεισθεί η παραγωγή και η εκτέλεση περιττών παραγγελιών και χαμηλής ποιότητας προϊόντων, που γεμίζουν, όπως λέμε, τις αποθήκες» (Γκορμπατσόφ 1986: 45).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα όπου στη διάρκεια του πρώτου πενταετούς σχεδίου η αξία των ημιτελών έργων οκταπλασιάστηκε και έφτασε τα 13,7 δισ ρούβλια. Από αυτά μπορεί να γίνει κατανοητό ότι δεν αρκεί να χτίσεις ένα εργοστάσιο αλλά πρέπει επιπροσθέτως το εργοστάσιο να λειτουργεί αποτελεσματικά. Μέσα από την εμπειρία διαπιστώθηκε ότι ορισμένα εργοστάσια απαιτούσαν περισσότερο χρόνο για να αξιοποιηθούν πλήρως απ' ότι να οικοδομηθούν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, όπως αναφέρει, ο Τ. Φακιολάς, ένα εργοστάσιο τρακτέρ, «Φ. Τζερζίνσκι», ενώ

οικοδομήθηκε σε 11 μήνες, για την αξιοποίηση του χρειάστηκε περισσότερο από ένα χρόνο. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι πολλοί μηχανικοί, τεχνικοί και εργάτες του εργοστασίου δεν μπορούσαν να χειριστούν τη νέα τεχνική. Υπήρχαν περιπτώσεις στις οποίες η αξιοποίηση των μηχανημάτων δεν έφθανε ούτε στο 1/10 της δυναμικότητας τους. Για παράδειγμα, ο εσκαφέας ο οποίος θα έπρεπε να αντικαταστήσει 600 σκαφιάδες, στην πραγματικότητα αντικατέστησε μόνο 58.⁴³⁷

Επιπλέον, η υπερβολική βιασύνη στο κτίσιμο των εργοστασίων και η έλλειψη ειδικευμένου προσωπικού είχαν σαν αποτέλεσμα να διαπιστώνονται αρκετές ανωμαλίες στις παραγωγικές διαδικασίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, το 1940 στο εργοστάσιο αυτοκινήτων της Μόσχας, το οποίο είχε κατασκευαστεί με βάση την ξένη τεχνολογία, υπήρχαν περίπου δύο χιλιάδες τεχνολογικές παρεκκλίσεις, οι οποίες έπαψαν να αντιμετωπίζονται σαν τέτοιες.⁴³⁸ Στο πρώτο πενταετές πλάνο το 14% με 18% των βιομηχανικών επενδύσεων ήταν εισηγμένα μηχανήματα. Στο δεύτερο σχέδιο έπεσε στο 2% αν και αυτό δεν αποτελεί μέτρο τεχνολογικής εξάρτησης. Ο Στάλιν το 1944 είχε δεχτεί τα 2/3 της βαριάς βιομηχανίας να χτιστούν με τεχνικές βοήθειες οι οποίες θα προέρχονταν από αμερικάνικες εταιρείες. Μετά τον πόλεμο και κυρίως μετά τον Στάλιν, η Σοβιετική Ένωση διατήρησε την εισαγωγή τεχνολογίας και μάλιστα την αύξησε καθώς η σοβιετική οικονομία γινόταν πιο περίπλοκη και επομένως πιο απαιτητική. Η σοβιετική χρήση υπολογιστών ήταν σχετικά υπανάπτυκτη και οι δυτικές εταιρείες υπολογιστών βρήκαν μια ανοικτή αγορά. Ελάχιστα φωτοτυπικά μηχανήματα χρησιμοποιούνταν, εκτός από κάποια της Rank-Xerox, και επομένως η τεχνική βοήθεια δεν διατηρήθηκε. Το καλύτερο παράδειγμα ήταν το τεράστιο εργοστάσιο στο Togliattigrad το οποίο φτιάχτηκε από την Fiat, ενώ οι Γιαπωνέζοι σχεδιαστές συνεργάστηκαν για την εκμετάλλευση πρώτων υλών στη Σιβηρία. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε μία τόσο σημαντική χώρα σε πετρελαιοπαραγωγή, στην ουσία ο εξοπλισμός άντλησης πετρελαίου εισάγονταν από την Αγγλία.⁴³⁹

Το αποτέλεσμα σε όλα αυτά, όπως θα δούμε και πιο κάτω, υπήρξε το επιστέγασμα μιας πρακτικής, η οποία παρά τα όποια θετικά αποτελέσματα έφερε, παράλληλα υπήρξε μία μηχανιστική μεταφορά της δυτικής καπιταλιστικής ανάπτυξης στην παραγωγική διαδικασία της Σοβιετικής Ένωσης. Αυτό ήταν το ταιλορικό μοντέλο,

⁴³⁷ Ο.π. σ. 73.

⁴³⁸ Ο.π. σ. 73.

⁴³⁹ R. Munting, *The economic development of the USSR*, Croom Helm, London & Sydney, ST. MARTINS PRESS, New York 1984, σ. 202-203.

το οποίο όπως θα δούμε και πιο κάτω, σε πολλές περιπτώσεις δημιουργούσε πιο πολλά προβλήματα από αυτά που θα μπορούσε να λύσει.

Θα πρέπει εδώ να αναφέρουμε ότι υπάρχει μία άποψη στους δυτικούς ερευνητές ότι η εκβιομηχάνιση της Ρωσίας ξεκίνησε ήδη πριν από την Οκτωβριανή Επανάσταση. Αυτό που κυρίως έκαναν οι μπολσεβίκοι, σύμφωνα πάντα με τους ίδιους, ήταν να συνεχίσουν αυτό που ξεκίνησαν οι τσάροι.⁴⁴⁰ Από την άλλη ο σημαντικότερος φιλελεύθερος θεωρητικός σε ζητήματα ανάπτυξης, W. Rostow, θεωρεί ότι το ξεκίνημα έγινε στη Ρωσία γύρω στο 1890. Αυτό σημαίνει, πάντα για τον ίδιο, ότι η οικονομική ανάπτυξη της Σοβιετικής Ένωσης αρχίζει να εμφανίζει αρκετά όμοια χαρακτηριστικά με την αντίστοιχη ανάπτυξη της Δυτικής Ευρώπης και των ΗΠΑ στις δεκαετίες πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, υπό την έννοια ότι όλη η απόπειρα της εκβιομηχάνισης του τρόπου παραγωγής της σοβιετικής οικονομίας, στην ουσία δεν ήταν περισσότερο από μία εκβιομηχάνιση δυτικού τύπου, η οποία έγινε με κάποια καθυστέρηση κι κυρίως όχι το ίδιο επιτυχημένη. Από την άλλη θεωρεί, ότι στο πλαίσιο της μαρξιστικής θεωρίας, η Ρωσία ήταν ανώριμη για σοσιαλισμό και επιπλέον, ότι αν δεν γινόταν ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ή αν γινόταν δέκα χρόνια αργότερα, η Ρωσία θα ολοκλήρωνε ασφαλώς τον εκσυγχρονισμό της. Υπό την έννοια αυτή θα είχε ολοκληρωθεί η εκβιομηχάνιση της και επομένως οι προϋποθέσεις για τον κομμουνισμό θα ήταν πολύ καλύτερες.⁴⁴¹

Είναι όμως γεγονός ότι ο Σοβιετική Ένωση τη δεκαετία του '30, την εποχή του Στάλιν, πραγματοποίησε μία επιτυχημένη συσσώρευση κεφαλαίου και μία εκβιομηχάνιση που ήταν εξαιρετικά αναγκαία, αν ήθελε να προχωρήσει το νεαρό σοβιετικό κράτος, και υπό την έννοια αυτή δεν επιδέχεται η εκβιομηχάνιση της καμία αμφισβήτηση.⁴⁴² Υπάρχουν και θεωρίες που επιχειρούν να τεκμηριώσουν τις απόψεις τους, δεχόμενες ότι η μετατροπή της Σοβιετικής Ένωσης σε μία σημαντική βιομηχανική δύναμη υπήρξε αποτέλεσμα σκληρής δουλειάς και καταναγκασμού. Επίσης ότι η πορεία της εκβιομηχάνισης της Σοβιετικής Ένωσης και οι δυσκολίες που υπήρξαν στην πορεία, οφείλονταν στην υποτίμηση της οικονομικής θεωρίας. Ακόμη ότι οι αδυναμίες και οι ουρές, οι οποίες έφθασαν σε υψηλό βαθμό τη δεκαετία του '70, δεν ήταν αποτέλεσμα κακού προγραμματισμού, αλλά και αυτές οφείλονταν στην

⁴⁴⁰Th. Laue, "Secret Memorandum of Sergei Witte on the Industrialization of Imperial Russia", The Journal of Modern History, march 1954, σ. 60.

⁴⁴¹ W. Rostow, The stages of economic growth: a Non-Communist manifesto, Cambridge, Massachusetts, 1960, σ. 66-67, 225-232.

⁴⁴² Z. Ελληνστέιν, Ιστορία του σταλινικού φαινομένου, εκδοτικός οίκος Θεμέλιο, Αθήνα 1980, σ. 70-71, 80-81.

τεράστια προσπάθεια επίτευξης υψηλών ρυθμών ανάπτυξης, καταρχήν της βαριάς βιομηχανίας και κατά δεύτερο στην προτεραιότητα που δόθηκε προκειμένου να παραχθούν κεφαλαιουχικά αγαθά.⁴⁴³ Προφανώς η συγκεκριμένη κριτική θεώρηση θα έπρεπε να συμπεριλάβει και το είδος της οικονομικής θεωρίας που θα έπρεπε να ληφθεί υπόψη από τους μπολσεβίκους. Είναι προφανές ότι η αστική πολιτική οικονομία δεν θα ήταν δυνατόν να ληφθεί στα σοβαρά ως οδηγός για την ανάπτυξη ενός μεταβατικού κράτους που στόχευε στο σοσιαλισμό. Επομένως, υπάρχουν σοβαρές ενστάσεις για το αν υπήρξε μεταβατικό κράτος, πόσο μάλλον ότι υπήρχε μία πορεία που θα οδηγούσε στο σοσιαλισμό. Ειδικά με την εκκίνηση του 1^{ου} πεντάχρονου δεν υπάρχει το στοιχείο της μετάβασης. Ένα άλλα στοιχείο, το οποίο θα αναπτύξουμε αργότερα, είναι το ερώτημα: ποιο είναι το δομικό πλαίσιο οικονομικής ανάπτυξης της Σοβιετικής Ένωσης; Είναι το ταιυλορικό-φορντικό μοντέλο ανάπτυξης. Θα πρέπει να κατανοηθεί, καταρχήν, σε ποιο βαθμό πέτυχε η προσαρμογή του και κατά δεύτερο λόγο, αν στο σχέδιο του κεντρικού προγραμματισμού μπορούν να συνυπάρξουν ο προγραμματισμός και οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης. Εγώ πάντως θεωρώ ότι μπορούν να συνυπάρξουν, αλλά θα πρέπει να κατανοηθεί κατά πρώτο λόγο η δομική του προσαρμογή και κατά δεύτερο λόγο ποια είναι τα όρια του.

Η σχέση μεταξύ οργάνωσης του οικονομικού σχεδιασμού και των όρων της ανάπτυξης συζητήθηκε και από τους σοβιετικούς οικονομολόγους.⁴⁴⁴ Η Τζ. Ρόμπινσον χαρακτηρίζει το φτασμένο επίπεδο της ανάπτυξης, καθώς και το πέρασμα στα συστήματα μεταρρύθμισης και σε μια εντατικά διευρυνόμενη αναπαραγωγή, σαν ένα προβλεπόμενο στάδιο στην εκβιομηχάνιση μιας πρώην καθυστερημένης χώρας. Η διεύρυνση παραχωρεί τη θέση της στην εμβάθυνση. Το κέντρο βάρους πρέπει να μετατοπιστεί στην αποτελεσματικότητα, διαφορετικότητα και στην ποιότητα. Οι βάνουσες μέθοδοι οικονομικού ελέγχου, η ακαμψία ενός υπερσυγκεντρωτικού σχεδιασμού, και η διαφθορά που διαμορφώθηκε εξαιτίας των τεχνασμάτων και των απατών στις οποίες εξαναγκάζονταν οι διευθυντές των επιχειρήσεων, έγιναν δεσμά για την ανάπτυξη της σοβιετικής οικονομίας.⁴⁴⁵ Κατά το τέλος της δεκαετίας του '50, με βάση τα στοιχεία που διαθέτει ο J. Kosta, άρχισε να σημειώνεται συνολικά στις

⁴⁴³ Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, Οικονομική ανάλυση. Μακροοικονομική ισορροπία στον Καπιταλισμό και τον Σοσιαλισμό, εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Αθήνα 1977, σ. 346-47.

⁴⁴⁴ Γ. Κόστα, Γ. Μέγιερ, Σ. Βεμπέρ, Η εμπορευματική παραγωγή στο σοσιαλισμό, εκδόσεις Αναγνωστίδη, Αθήνα XX, σ. 233.

⁴⁴⁵ Ο.π. σ. 233. Τζ. Ρόμπινσον, Οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις, στο : Κριτική της σοβιετικής οικονομίας.

χώρες της ΚΟΜΕΚΟΝ μια σημαντική επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης. Ιδιαίτερα ανησυχητική υπήρξε η ανάπτυξη της παραγωγικότητας στις σχετικά περισσότερο ανεπτυγμένες χώρες της Γερμανικής Λαϊκής Δημοκρατίας και της Τσεχοσλοβακίας. Η εισαγωγή της σοβιετικής μορφής σχεδιασμού στις συγκεκριμένες βιομηχανικές χώρες οδήγησε ακόμη από την αρχή σε αντιφάσεις που εξωτερικεύτηκαν σε δυσλειτουργικές δομές των επενδύσεων, δυσαναλογίες μεταξύ παραγωγής και αναγκών και ανεπαρκή τεχνική μέθοδο.⁴⁴⁶

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

ΑΥΞΗΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΧΘΕΝΤΟΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ ΣΕ ΜΕΡΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ ΚΟΜΕΚΟΝ

Μέση ετήσια αύξηση

Χώρα	1950-55	1955-60	1960-65
ΕΣΣΔ	11,3	9,2	6,5
Ουγγαρία	5,7	6,0	4,0
Γ.Λ.Δ.	13,1	7,1	3,5
Τσεχοσλοβακία	8,0	7,0	2,0

Πηγή: J. Kosta, Οικονομικές μεταρρυθμίσεις και οικονομικές εξελίξεις στις χώρες της ΚΟΜΕΚΟΝ, στο Χρονικό της Οικονομίας της ανατολικής Ευρώπης, τόμος 3, σ. 367, G. Lertin, Μεταβολές σ. 60, Γ. Κόστα, Γ. Μέγιερ, Σ. Βέμπερ, Η εμπορευματική παραγωγή στο σοσιαλισμό, σ. 233.

Γίνεται αντιληπτό ότι στο ξεκίνημα της η ΕΣΣΔ είχε την ευχέρεια να αναπτύξει τον βιομηχανικό τομέα αξιοποιώντας δυνάμεις από την αγροτική ύπαιθρο. Έτσι η αγροτική οικονομία αποτελούσε ένα έκτακτο παράγοντα προκειμένου να υπάρξει η

⁴⁴⁶ Ο.π. σ. 233-234.

αναγκαία εκβιομηχάνιση που ήταν τόσο απαραίτητη προκειμένου η ΕΣΣΔ να στηριχθεί σε ισχυρές οικονομικές βάσεις. Σαφής ήταν η ανάγκη η Σοβιετική Ένωση να γίνει ένα ισχυρό βιομηχανικό κράτος προκειμένου, αφενός, να ανταπεξέλθει στις δυσκολίες και στις επιθέσεις που θα δεχόταν από τη Δύση, αφετέρου, να θέσει τις προϋποθέσεις μελλοντικής μετάβασης στο σοσιαλισμό. Η εξέλιξη δεν δικαίωσε τις αντίστοιχες προσδοκίες. Ήδη στη δεκαετία του '70 έχουμε πολύ μεγάλη επιβάρυνση των εφεδρειών και ιδιαίτερα των εργατικών χεριών που προέρχονται από τον αγροτικό τομέα και επιπλέον έχουμε μία πολύ μεγάλη επιβάρυνση των φυσικών πόρων. Αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο σε κάποιες χώρες όπως η Γερμανική Λαϊκή Δημοκρατία και η Τσεχοσλοβακία.⁴⁴⁷

Η συμμετοχή των έκτακτων παραγόντων στην οικονομική ανάπτυξη έφθασε σ' ένα οριακό σημείο και έτσι θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν εντατικοί παράγοντες και μέσω αυτών να υπάρχει η άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας, μία περαιτέρω περισσότερο αποτελεσματική χρησιμοποίηση του κεφαλαίου και της τεχνικής προόδου (τεχνολογίας) προκειμένου να πραγματοποιηθούν οι στόχοι του σχεδίου. Θα πρέπει να συγκριθούν οι πίνακες που ακολουθούν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ (1951-1970)

Το πλάνο είναι για τις περιόδους 1951-59, 1960-63, 1964-70 για ετήσια αύξηση σε% και συμμετοχή των παραγόντων σε %.

Εθνικό εισόδημα	7,00	100,00	4,41	100,0	5,28	100,0
Εκτατικοί παράγοντες	4,77	68,19	4,17	94,42	4,29	81,18
Εντατικοί	2,23	31,81	0,25	5,58	0,99	18,82

⁴⁴⁷ Ο.π. σ. 234.

παράγοντες						
------------	--	--	--	--	--	--

Πηγή: RIGHTA REPORT, ΟΡ, σ. 350. Γ. Κόστα, κ.α, 234.

ΠΙΝΑΚΑΣ 21
ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΕΚΤΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΝΤΑΤΙΚΩΝ
ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ
ΤΣΕΧΟΣΛΟΒΑΚΙΑΣ

Οι τέσσερις στήλες αφορούν την περίοδο, την ετήσια αύξηση του ΑΕΠ, τη συμμετοχή των εκτατικών και εντατικών παραγόντων.

949-1953	9,3	57,8	42,2
1954-1955	6,9	70,6	29,4
1956-1960	7,0	82,6	17,4
1961-1965	2,0	270,7	170,7

Πηγή: RIGHTA REPORT, ΟΡ. σ. 352, Γ. Κόστα, κ.α., σ. 235.

Επομένως, ενώ ο αριθμός των απασχολουμένων στη Σοβιετική Ένωση αυξήθηκε από το 1961 μέχρι το 1965 κατά 21% και από το 1960 μέχρι το 1970 κατά 13%, το ένατο πεντάχρονο σχέδιο προβλέπει μία αύξηση μόνο κατά 4%. Για να πραγματοποιηθούν οι στόχοι των σκοπών αυτού του σχεδίου είναι απαραίτητη μια αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας περίπου στο 36-40%, ενώ στο προηγούμενο πλάνο η αύξηση ήταν κιόλας 32%. Επειδή μειώθηκαν οι πόροι, σήμαινε ότι η αύξηση μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο με την πρόοδο της παραγωγικότητας και τις οργανωτικές βελτιώσεις του συστήματος σχεδιασμού.⁴⁴⁸

⁴⁴⁸ Ο.π. σ. 235.

2.3 Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ

Η Σοβιετική Ένωση έχει ακόμη ένα μικρό ιδιωτικό τομέα που αφορούσε τη γεωργία. Θα το ξαναπούμε ότι ήταν παράνομο στη Σοβιετική Ένωση για ένα πολίτη να χρησιμοποιηθεί ιδιαίτερος από ένα άλλο πολίτη ή ακόμη περισσότερο μέσα από την χρήση των πολύπλοκων μηχανημάτων ή και της τεχνολογίας, με σκοπό να παράγει προϊόντα προς πώληση ή να πωλήσει εκείνα τα προϊόντα τα οποία δεν είχε παράξει ο ίδιος. Ο μόνος τρόπος που θα μπορούσε να συμβεί αυτό ήταν η πώληση προϊόντων που μπορούσαν να πωλήσουν οι απλοί πολίτες μέσω των καταστημάτων της Επιτροπής. Στο μη γεωργικό τομέα, επομένως, αυτό μπορούσαν να το κάνουν μόνο οι τεχνίτες και οι βιοτέχνες, όπως για παράδειγμα οι υποδηματοποιοί και ράφτες.⁴⁴⁹

Αυτοί που παρήγαγαν τα καταναλωτικά αγαθά και τις υπηρεσίες με βάση την εργασία τους, και εκείνοι που πωλούσαν τις υπηρεσίες τους, όπως οι οδηγοί-σοφέρ, οι γραμματείς, ορισμένοι από τους γιατρούς και οι δικηγόροι, άρμοζαν στην κατηγορία της νομικής ιδιωτικής οικονομικής δραστηριότητας. Αλλά οι βαρύτεροι φόροι εισοδήματος, όπως και άλλα μεροληπτικά μέτρα είχαν πετύχει τον καταναγκασμό πολλών από τη συγκεκριμένη ομάδα, ώστε να προσχωρήσουν κατά τέτοιο τρόπο ώστε να γίνουν αποδεκτοί από την κυβέρνηση. Ο ιδιωτικός μη γεωργικός τομέας ήταν πιο μικρός βέβαια και πλέον αντιπροσώπευε μόνο ένα αμελητέο μερίδιο της συνολικής παραγωγής των καταναλωτικών αγαθών και υπηρεσιών. Από την άλλη ο ιδιωτικός τομέας στη γεωργία αντιπροσώπευε ένα πολύ σημαντικό, αν και μειωμένο στην εξέλιξη του χρόνου, μερίδιο της συνολικής γεωργικής παραγωγής. Έτσι έχουμε μία διανομή από το κράτος για κάθε νοικοκυριό και για τους συλλογικούς αγρότες για την καλλιέργεια και αφορούσε περίπου ½ στρέμμα ανά εργαζόμενο.⁴⁵⁰

Επίσης, υπήρχαν και μικρές ιδιωτικές μετοχές των βιομηχανικών εργατών στις προαστιακές ή και περιοχές της επαρχίας της Σοβιετικής Ένωσης. Το 1961 ο Bergson αναφέρει ότι οι ιδιωτικές μετοχές των συλλογικών αγροτικών οικογενειών αποτέλεσαν το 2.1% από ολόκληρη την καλλιεργημένη περιοχή της ΕΣΣΔ. Στον ίδιο χρόνο, ο Bergson αναφέρει, μετά από διαπίστωση του, ότι οι ιδιωτικές μετοχές των αμοιβών και των μισθών των εργαζόμενων, συμπεριλαμβανομένων και κρατικά

⁴⁴⁹ H. Sherman, , (1969), ο.π. σ. 129.

⁴⁵⁰ Ο.π. σ. 129.

εξαρτημένων αγροτών, ανέρχονταν μόλις στο 1.2% της καλλιεργημένης περιοχής. Τα αγροκτήματα Peasant είχαν κρατήσει το αμελητέο έδαφος έως το 1961, με αποτέλεσμα η συνολική ιδιωτική ιδιοκτησία γης συμπλήρωσε συνολικά μόλις το 3.3%.

Θα πρέπει όμως να ειπωθούν και δύο πράγματα γι' αυτές τις ιδιωτικές μετοχές. Πρώτα απ' όλα είχε συρρικνωθεί ένα μικρό μέρος από τη δεκαετία του 1930. Συνεπώς, ο Bergson είχε υπολογίσει την ιδιωτική ιδιοκτησία γης το 1937, με δεδομένο ότι μόνο το 5.3% του συνόλου καλλιεργεί έδαφος. Σ' αυτό συμπεριλαμβάνεται και το 3.7% που κατέχουν οι συλλογικοί αγρότες, το 0.8% που κατέχουν οι αμοιβές των μισθών των εργαζομένων και το 0.8% που κατέχουν τα αγροκτήματα που έχουν δοθεί από το κράτος, αν και ο αγρότης καλλιεργούσε αυτά που είχε κρατήσει και ήταν το 96.2% του καλλιεργήσιμου εδάφους σε σχέση με το 1928. Υπήρχαν και άλλοι χώροι στους οποίους οι ιδιώτες εργάζονταν πολύ εντατικά. Το 1959 παρά τη σχετικά μικρή περιοχή τους, έχοντας κατά κάποιο τρόπο ιδιωτικές μετοχές στο έδαφος παράγονταν πάνω από το μισό της σοβιετικής παραγωγής κρέατος, πατάτες αυγά και λαχανικά. Έως και τη δεκαετία του 1960 παρήγαγαν ακόμη και έως 30-40% από αυτά τα προϊόντα.⁴⁵¹

Μέχρι και το 1958 η παραγωγή αυτού του τομέα υπόκειται στη βαριά φορολογία υπό μορφή υποχρεωτικών ποσοστώσεων παράδοσης σε χαμηλές καθορισμένες τιμές, έτσι όπως τις ορίζει η κυβέρνηση. Πριν το 1953, αυτές οι ποσοστώσεις προϊόντων ορίστηκαν από την άποψη δεδομένων ποσών ανά οικογένεια, οι οποίες παρήγαγαν ακόμη και τα εν λόγω προϊόντα. Ο στόχος των κεντρικών αρχών ήταν να επιτάξουν ένα μεγάλο μέρος αυτών των προϊόντων, όσο το δυνατόν μεγαλύτερο για τις ανάγκες του κράτους. Παράλληλα, υπήρχε και η αρνητική αντίληψη, που ήταν και προκατάληψη, για την ιδιωτική παραγωγή, ανεξάρτητα το τι πραγματικά δημιουργούσε στο πλαίσιο της οργάνωσης της κοινωνίας και κατά το πόσο η ιδιωτική ιδιοκτησία θεωρούνταν υπεύθυνη για τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες, η οποία οδηγούσε σε βαρείς φόρους και, επομένως καθιστούσαν την παραγωγή λιγότερο κερδοφόρα, έτσι ώστε ο αγρότης να είχε στρέψει τις προσπάθειες του στο συλλογικό αγρόκτημα.⁴⁵²

Υπήρξαν όμως σημαντικές αδυναμίες της κολεκτίβας να δημιουργήσει προϋποθέσεις πλεονάσματος έτσι ώστε να ανταποκρίνεται στις ανάγκες των μελών της σε τακτική

⁴⁵¹ Ο.π. σ. 129.

⁴⁵² Ο.π. σ. 130.

βάση. Έτσι οι δυσκολίες στις οικογένειες των αγροτών ήταν δυσβάσταχτο. Ήταν πολύ δύσκολη η επιβίωση με αυτά που λάμβανε από το συλλογικό αγρόκτημα και ήταν αδύνατο να ανταποκριθεί στο φόρο της αγελάδας ή του χοίρου και ακόμη περισσότερο ήταν εκτεθειμένη στις υποχρεωτικές παραδόσεις του γάλακτος και του κρέατος και στο τέλος αφαίρεσε τη συντήρηση της αγελάδας ή του χοίρου υπό τον φόβο ότι δεν θα μπορέσει να ανταποκριθεί στο φόρο.

Η κυβέρνηση που υπήρχε τότε αναγκάστηκε, τελικά, να αναγνωρίσει αυτή την απελπισμένη κατάσταση και, έτσι, κατήγγησε όλες τις ποσοτώσεις το 1958. Ο συλλογικός αγρότης ασχολούνταν σε μία ιδιαίτερη δική του κατάσταση που αφορούσε την οικογενειακή του κατανάλωση και πωλούσε το πλεόνασμα στην ελεύθερη αγορά. Με δεδομένο ότι οι τιμές στην αγορά ήταν υψηλότερες σε σχέση με εκείνες που έθετε η κυβέρνηση, ο αγρότης αποκτούσε πλεόνασμα από τις πωλήσεις του. Συχνά συνέβαινε το γεγονός ότι οι αποδοχές ήταν μεγαλύτερες από εκείνες που ελάμβανε από την εργασία στο συλλογικό αγρόκτημα. Ήταν, επομένως, πρόθυμος να κάνει μεγάλες αποστάσεις, προκειμένου να φέρει ανάλογα προϊόντα στην αγορά.⁴⁵³

Προφανώς, από τα ανωτέρω, γίνεται αντιληπτό ήταν όλες αυτές οι προσπάθειες ήταν αντίθετες προς τη συλλογική αγροτική προσπάθεια. Προφανώς δημιουργούνταν προϋποθέσεις για σύγκρουση συμφερόντων, η οποία θα μπορούσε να λυθεί μόνο στο βαθμό που το συλλογικό αγρόκτημα θα είχε τη δυνατότητα να παρέχει ένα πλεόνασμα για το άτομο, το οποίο θα έπρεπε να είναι μεγαλύτερο από την ανταμοιβή που λάμβανε από την ιδιωτική προσπάθεια.

Οι βασικοί στόχοι του βασικού συλλογικού αγροτικού συστήματος ήταν να υπάρξει μία σημαντική αύξηση της απόδοσης, άρα και της αποδοτικότητας από τις καλλιέργειες μεγάλης κλίμακας, δηλαδή να συλλέξουν και να προωθήσουν ένα μεγαλύτερο ποσοστό σιταριού στην αγορά και να αποβάλλουν στο βαθμό που υπήρχε μία αντικομμουνιστική πολιτική βάση. Οι τελευταίοι στόχοι αυτού του οικονομικού και πολιτικού ελέγχου εξασφαλίστηκαν από το γεγονός ότι η διαχειριστική πολιτική και ο πρόεδρος προτάθηκαν από το κομμουνιστικό κόμμα και εκλέχτηκαν από τη συνεδρίαση των αγροτικών μελών. Το σχέδιο παραγωγής, το σχέδιο σποράς, το σχέδιο ζωικού κεφαλαίου και άλλες λεπτομέρειες αποφασίζονταν από τις αρχές της κυβέρνησης ή των κομμάτων και παραδίνονταν στο αγρόκτημα για την εφαρμογή του. Παράλληλα επιχειρήθηκε η εφαρμογή μιας σύγχρονης τεχνολογίας για την

⁴⁵³ Ο.π. σ. 130.

επίτευξη της αποδοτικότητας στα αγροκτήματα που ήταν μεγάλης κλίμακας. Εδώ είναι αναγκαίο να υπογραμμιστεί ότι αντίθετα με το συνεταιρισμό κυβερνητικών επιχειρήσεων ή των παραγωγών, δεν υπήρξε κανένας σταθερός βασικός μισθός στο συλλογικό αγρόκτημα μέχρι το 1966.⁴⁵⁴

Από την άλλη στις αρχές του 1979 ο αγροτικός πληθυσμός της ΕΣΣΔ συνιστούσε το 38% του συνόλου, το οποίο θεωρείται αρκετά υψηλό ακόμα και για εκείνες τις χώρες που είχαν μέσο επίπεδο ανάπτυξης. Η παραγωγικότητα της εργασίας στην αγροτική οικονομία της ΕΣΣΔ αποτελούσε την περίοδο 1966-1978 περίπου το 20-25% εκείνης των ΗΠΑ.⁴⁵⁵ Διαπιστώνεται ότι ακόμη και με τα ίδια τα σοβιετικά στοιχεία, πως η διαφορά στην παραγωγικότητα εργασίας στη γεωργία μεταξύ ΕΣΣΔ και ΗΠΑ, αντί να ελαττώνεται παρουσίασε σημαντική αύξηση. Συγκεκριμένα: ενώ το 1958 υπολογιζόταν πως η παραγωγικότητα ήταν στις ΗΠΑ περίπου 3 φορές υψηλότερη από εκείνη της ΕΣΣΔ, που σημαίνει πως στην περίοδο 1958-1978 η διαφορά στον συγκεκριμένο τομέα μεταξύ ΕΣΣΔ και ΗΠΑ μεγάλωσε από 3 σε 4-5 φορές, που σημαίνει κατά 1/3 έως 2/3.⁴⁵⁶ Η ίδια η μελέτη των σοβιετικών στοιχείων αποκαλύπτει ότι η διαφορά στην ουσία είναι ακόμη μεγαλύτερη από εκείνη που δείχνουν οι στατιστικές υπηρεσίες.

Αρκεί να αναφερθεί ότι πως το 1976 το ποσοστό των απασχολούμενων στη γεωργία ήταν στην ΕΣΣΔ 22,3% έναντι 3,8% στις ΗΠΑ. Το 1978 η σοβιετική γεωργία απασχολούσε 27 εκατ. άτομα και η αμερικάνικη 3,5 εκατ., ενώ η ΕΣΣΔ παρήγαγε 15% λιγότερο σε σχέση με τις ΗΠΑ. Από τα στοιχεία αυτά συμπεραίνεται πως η διαφορά στην παραγωγικότητα εργασίας στον πρωτογενή τομέα μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ δεν ήταν 4-5 φορές μεγαλύτερη αλλά πολύ περισσότερη.⁴⁵⁷ Η μεγάλη καθυστέρηση της σοβιετικής γεωργίας απέναντι στην αμερικάνικη διαπιστώνεται στο γεγονός ότι η διαφορά της παραγωγικότητας της εργασίας στα βασικότερα προϊόντα ανάμεσα στην ΕΣΣΔ και στις ΗΠΑ ήταν εξαιρετικά μεγάλη. Με βάση τους υπολογισμούς, για παράδειγμα το διάστημα 1956-1965, αποδεικνύει ότι πως στην παραγωγή χοιρινού και αυγών, η παραγωγικότητα ήταν στις ΗΠΑ 16 φορές

⁴⁵⁴ Ο.π. σ 132.

⁴⁵⁵ Τ. Φακιολάς, σ. 65-66.

⁴⁵⁶ Ο.π. σ. 66. Επίσης στις αποφάσεις του έκτακτου συνεδρίου XXI του ΚΚΣΕ, 1959.

⁴⁵⁷ Ο.π. σ., 66.

μεγαλύτερη απ' ότι στην ΕΣΣΔ. Ενώ στην παραγωγή ζαχαρότευτλων 12 φορές μεγαλύτερη.⁴⁵⁸

ΠΙΝΑΚΑΣ 22

Ποσοστό απασχολούμενων στη γεωργία στις ευρωπαϊκές χώρες της ΚΟΜΕΚΟΝ
το 1978-1980 (%)

	1978	1979	1980
Βουλγαρία	25,2	24,9	24,5
Ουγγαρία	21,7	21,8	22,0
Αν Γερμανία	10,6	10,5	10,5
Πολωνία	27,6	26,9	26,3
Ρουμανία	32,8	31,0	29,8
Τσεχοσλοβακία	14,5	14,3	14,2
ΕΣΣΔ	20,9	20,5	20,2

Πηγή: Στατιστική Επετηρίδα χωρών-μελών της ΚΟΜΕΚΟΝ 1981, σ. 403-405.
Υπάρχει στο βιβλίο του Τ. Φακιολά, «Ανάλυση οικονομικής πολιτικής ΕΣΣΔ»,
εκδόσεις ΣΑΚΚΟΥΛΑ, Αθήνα-Κομοτηνή 1982, σ. 69.

Από τα ανωτέρω είναι σαφές ότι παρά τις προσπάθειες για την εκβιομηχάνιση και τους μακροπρόθεσμους στόχους των κομματικών συνεδρίων των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης και της ΕΣΣΔ και τις μεγάλες επενδύσεις και την εκμηχάνιση της γεωργίας, δεν μπόρεσαν να μειώσουν δραστικά το ποσοστό του οικονομικά ενεργού πληθυσμού που απασχολείται με την γεωργία όπως ακριβώς με τις ανεπτυγμένες χώρες της καπιταλιστικής Δύσης. Η Ανατολική Γερμανία και η Τσεχοσλοβακία που είχαν σαφώς μικρότερα ποσοστά είχαν παράλληλα και μια

⁴⁵⁸Ο.π. σ. 66. Ι. Κουβσίνωφ, κ.α. «Παγκόσμια αγροτική οικονομία», 1966, σ. 180, Β. Μάσενκωφ, «Το ανέβασμα της παραγωγικότητας της εργασίας στην αγροτική οικονομία», «Σχεδιασμένη οικονομία», 1974, Νο 7, σ. 79.

υποδομή πριν ακόμη από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, γεγονός που τις οδήγησε σε ανάλογες επιδόσεις.

Το 1961 από το βήμα του XXII συνεδρίου και από τον αρχηγό του κόμματος διακηρύχθηκε ότι το ΚΚΣΕ θα έθετε ως στόχο του ότι την εικοσαετία που ακολουθούσε θα έπρεπε να επιτευχθεί τέτοιο βιοτικό επίπεδο που να είναι υψηλότερο από οποιαδήποτε καπιταλιστική χώρα.⁴⁵⁹ Το ίδιο συνέδριο υπολόγιζε ότι το 1980 το πραγματικό κατά κεφαλήν εισόδημα στην ΕΣΣΔ θα ξεπερνούσε το αντίστοιχο των ΗΠΑ το 1961 κατά 75%. Σύμφωνα με το πρόγραμμα του ΚΚΣΕ στη δεύτερη δεκαετία θα έπρεπε να είχε επιτευχθεί μία αφθονία υλικών αγαθών για όλο τον πληθυσμό, που θα είχε τη δυνατότητα να ικανοποιήσει τις ανάγκες του σε είδη πλατιάς κατανάλωσης και μάλιστα υψηλής ποιότητας, όπως ενδύματα, υποδήματα, σύγχρονη επίπλωση, κ.α.⁴⁶⁰ Από την άλλη στο συνέδριο XXI τονιζόταν ότι στον τομέα της αγροτικής οικονομίας βασικό καθήκον θα έπρεπε να είναι η επίτευξη τέτοιου επιπέδου παραγωγής που θα επιτρέψει την πλήρη ικανοποίηση των αναγκών του πληθυσμού σε τρόφιμα. Σύμφωνα με το πρόγραμμα του ΚΚΣΕ, στη δεύτερη δεκαετία ο σοβιετικός πολίτης θα είχε τη δυνατότητα να ικανοποιήσει τις ανάγκες του σε ποικίλη τροφή υψηλής ποιότητας.⁴⁶¹

ΠΙΝΑΚΑΣ 23

Πραγματική κατανάλωση κατά κάτοικο βασικών γεωργικών προϊόντων στην ΕΣΣΔ το 1978-1980 και ορθολογική νόρμα

Προϊόντα	Πραγματική κατανάλωση			Ορθολογική νόρμα
	1978	1979	1980	
Κρέας και προϊόντα	57	58	57	82
Γάλα και	318	319	314	434

⁴⁵⁹ Ο.π. σ. 69. Υλικό XXII συνεδρίου ΚΚΣΕ, Μ. σελ. 171.

⁴⁶⁰ Ο.π. σ. 70. Υλικό XXII συνεδρίου του ΚΚΣΕ Μ., 1964, σ. 175.

⁴⁶¹ Ο.π. σ. 70. Έκτακτο συνέδριο XXI του ΚΚΣΕ Μ., 1989, τ. II, σ. 436. Επίσης το πρόγραμμα του ΚΚΣΕ 1964, σ. 93.

προϊόντα του				
Αυγά (τεμάχια)	232	235	238	292
Λαχανικά	92	98	93	146
Φρούτα	41			113
Γεώμηλα	117	115	112	97
Ψωμί και προϊόντα αρτοποιίας	140	138	139	120

Πηγές: Τ. Φακιολά, «Ανάλυση οικονομικής πολιτικής ΕΣΣΔ-Ανατολικών χωρών», σ. 70. V. Morozov, "Soviet Agriculture", Μ. !977, σ. 214. Στατιστική Επετηρίδα, ΣΟΑ 1981, σ. 55-57.

Όπως επισημαίνει ο Τ. Φακιολάς, αυτό που προκύπτει από τα στοιχεία του πίνακα, το επίπεδο κατανάλωσης σε ζωοκομικά προϊόντα, φρούτα και λαχανικά είναι πολύ χαμηλότερο της ορθολογικής νόρμας. Στα λαχανικά και στα φρούτα η κατανάλωση υπολείπεται της ορθολογικής νόρμας περίπου 1,5-3 φορές. Από την άλλη η κατανάλωση γεωμηλών και ειδών αρτοποιίας είναι σημαντικά υψηλότερο της ορθολογικής νόρμας. Εξαιτίας της συγκεκριμένης διάρθρωσης της κατανάλωσης, η σοβιετική αγροτική ανάπτυξη θεωρούνταν επαρκής από πλευράς θερμίδων και ανεπαρκής από πλευράς πρωτεϊνών και βιταμινών.

Από τα ανωτέρω γίνεται σαφές ότι η οικονομική πολιτική, η πορεία εκβιομηχάνισης και η πορεία οικονομικής επέκτασης και ανάπτυξης δεν ολοκληρώθηκε ή δεν έφθασε στα επιθυμητά σημεία όπως προέβλεπαν στα πενταετή πλάνα. Παράλληλα, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, ακόμη και η δεκαετία του '80, επιβεβαιώνει την εξέλιξη αυτή, ακόμη δε και η συμμετοχή της Σοβιετικής Ένωσης στο διεθνές εμπόριο και στις διεθνείς οικονομικές και εμπορικές συναλλαγές, πέρασε από σημαντικές αντιφάσεις και αδιέξοδα. Φυσικά για όλα αυτά υπάρχει μία αιτιολόγηση η οποία θα πρέπει να θεωρείται και πολύ σημαντική.

2.4 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '70 ΩΣ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ ΤΩΝ ΔΟΜΙΚΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ. Η ΦΘΙΝΟΥΣΑ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΟΜΗΣ ΚΑΙ ΠΛΕΥΡΕΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΣΤΗΝ ΕΣΣΔ

Πως θα πρέπει να οριοθετήσουμε το συστημικό πλαίσιο της Σοβιετικής Ένωσης; Οριοθετώντας αυτό, επομένως, ανάμεσα στον κρατικό καπιταλισμό, ή κρατικό σοσιαλισμό, ή διεφθαρμένο και εκφυλισμένο εργατικό ή και γραφειοκρατικό κράτος, ή σε μια ταξική διάρθρωση με διευθύνουσα τάξη χωρίς να υπάρχει καπιταλισμός, θα πρέπει να κατανοήσουμε τη μορφή της οργάνωσης της οικονομίας της, από τη γένεση του σοβιετικού κράτους έως και τη δεκαετία του '70, διότι οι ρίζες της οικονομικής ανεπάρκειας και των αδιεξόδων της οικονομικής πολιτικής της, βρίσκεται συνολικά σε όλη την πορεία των προηγούμενων δεκαετιών.

Παράλληλα μπαίνοντας στις αρχές της δεκαετίας του '70, σε ένα άλλο μέρος της σοβιετικής κοινωνίας μια παραοικονομία ιδιαίτερα δυναμική βρισκόταν σε μεγάλη ακμή. Ακόμη η ιδιωτική επιχείρηση υπ' αυτήν την μορφή-νόμιμη και ελεύθερη-περιορίστηκε σε μία χούφτα μικρών εμπόρων. Το χαμηλό σημείο της νόμιμης ιδιωτικής επιχείρησης στη Σοβιετική Ένωση στη δεκαετία του '60 και του '70, ήρθε, όχι, όπως πολλοί θα ανέμεναν, από τον Στάλιν, αλλά αντίθετα από τους Μπρέζνιεφ και Κοσύγκιν. Με την υπόθεση ότι ήδη, όπως αναφέραμε και στα στοιχεία που περιγράψαμε πιο πάνω, οι προϋποθέσεις οικονομικής ανάπτυξης διαρκώς και μειώνονταν, οι επίσημοι εκφραστές του σοβιετικού κράτους, ενέτειναν τις προσπάθειες τους, προκειμένου να εξαρθρώσουν και τα εναπομείναντα τμήματα ιδιωτικού εμπορίου ιδιωτικών επιχειρήσεων, "Kustari" όπως ήταν γνωστές. Έτσι αυτές οι επιχειρήσεις μειώθηκαν δραστικά από 110.000 που αριθμούσαν το 1960 σε 10.000 μέχρι το 1973. Ουσιαστικά από αυτούς τους βιοτέχνες οι περισσότεροι ήταν ηλικιωμένοι, άνθρωποι με άλλα λόγια ήταν εκείνοι που επισκεύαζαν παπούτσια στο δρόμο και, τελικά, πέθαναν μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '70.⁴⁶²

Αλλά στο ίδιο χρονικό διάστημα το βιοτικό επίπεδο των Σοβιετικών πολιτών είχε αυξηθεί, δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο μία αυξανόμενη ζήτηση για

⁴⁶² Thane Gustafson, Capitalism Russian-style, Foreword by Daniel Yergin, Cambridge University Press 1999, σ. 114.

καταναλωτικά αγαθά και υπηρεσίες. Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί μία σημαντική επέκταση της παραοικονομίας. Από τη δεκαετία του '60 και μετά οι σοβιετικοί πολίτες ζούσαν παράλληλα σ' ένα διπλό κόσμο: αφ' ενός τον επίσημο κόσμο που βασιζόταν στο επίσημο κοινωνικοοικονομικό σύστημα με την ιδιότητα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και ένα κόσμο που βασιζόταν στην ανάπτυξη της παραοικονομίας.⁴⁶³ Αρκετοί κάτοικοι μίσθωσαν ιδιωτικούς δασκάλους για τα παιδιά τους, ενοίκιασαν ιδιωτικά σπίτια διακοπών, αγόρασαν τα χειροποίητα παπούτσια, καλούσαν ιδιωτικά ταξί, αναζητούσαν εξειδικευμένους γιατρούς ή είχαν προσωπικό εργατικό δυναμικό το οποίο προορίζονταν να βάζουν και να επισκευάζουν τα διαμερίσματα τους.⁴⁶⁴

Τα Σάββατα και τις Κυριακές οι Μοσχοβίτες μαζεύονταν στις ιδιωτικές αγορές αποκαλούμενες «tolkuchki», στις οποίες πωλούσαν σπιτικά εμπορεύματα όπως πλεκτά καλύμματα ή ξένα αγαθά τα οποία παρουσίαζαν σοβιετικοί ταξιδιώτες. Σε μικρότερες πόλεις, όπως το Σαράτοβ, τέτοιες αγορές ήταν η κύρια πηγή εισαγόμενων αγαθών και η συσσώρευση αυτών των αγαθών έγινε κυρίως εξαιτίας των νέων που αναζητούσαν τη δυτική μόδα τελευταίου τύπου. Σε κάποιες άλλες πτυχές της οικονομίας, όπως η κατασκευή της κατοικίας, η επισκευή και η καλλιέργεια, η ιδιωτική επιχείρηση έγινε σημαντικότερη από την επίσημη επιχείρηση και στις υπηρεσίες πολλές φορές η ιδιωτική επιχείρηση ήταν η κυρίαρχη. Οι επίσημοι και ανεπίσημοι κόσμοι συνδυάστηκαν, ενώ στο χονδρικό εμπόριο κάθε δημόσια οργάνωση έκανε επίσης επιχειρήσεις. Αυτή η μορφή οικονομίας που αποτελούσε το 2% της σοβιετικής οικονομίας το 1960, ήρθε να αποτελέσει το 10% και περισσότερο του εργατικού δυναμικού και μέχρι το 1/3 των οικογενειακών εισοδημάτων έως τα μέσα της δεκαετίας του '80, την παραμονή της περεστρόικα του Γκορμπατσόφ. Κατά κάποιο τρόπο η παραοικονομία ή διαφορετικά ένα είδος παράνομης οικονομίας, προετοίμασε τον δρόμο για την άνοδο της νόμιμης ιδιωτικής επιχείρησης και αργότερα το μεγάλο επιχειρηματικό πνεύμα που έβαλε τα θεμέλια του ρώσικου καπιταλισμού. Η τελευταία γενιά της σοβιετικής εποχής εξοικειώθηκε με την ιδιωτική επιχείρηση. Η παραοικονομία δημιούργησε τα άτυπα δίκτυα των επιχειρησιακών σχέσεων που επέζησαν από τη στιγμή που τα επίσημα όργανα της οικονομίας κατέρρευσαν.⁴⁶⁵ Αυτό το τελευταίο θα μας φανεί ιδιαίτερα χρήσιμο όταν

⁴⁶³ Ο.π. σ. 114.λ

⁴⁶⁴ Ο.π. σ. 114.

⁴⁶⁵ Ο.π. σ. 114-115.

αναλύοντας πια τη δεκαετία του '80, θα κατανοήσουμε το πώς άνοιξαν οι δρόμοι για τη θεμελίωση του ρώσικου καπιταλισμού κατ' αρχήν και κατά δεύτερο την εγκαθίδρυση του ιδιωτικού καπιταλισμού σε όλη την Ανατολική Ευρώπη.

Από τη δεκαετία του '70 η ιδιωτική επιχείρηση άκμαζε μέσα στην πραγματικότητα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και μάλιστα με την ανοχή της επίσημης ηγεσίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα «κομμουνιστών επιχειρηματιών» ήταν ο βραχίονας της; νεολαίας του κομμουνιστικού κόμματος, η λενινιστική οργάνωση νεολαίας, που ήταν γνωστή επί δεκαετίες ως Komsomol. Οι νέοι συμμετείχαν στην Komsomol διότι θεωρούνταν ένας τρόπος σύνδεσης μεταξύ των πρωτοπόρων και της ιδιότητας μέλους που είχαν οι ενήλικοι στο κόμμα. Οι φιλόδοξοι άνδρες επεδίωκαν να εμπλακούν με τα πολιτικά, χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Gorbachev, στη δεκαετία του '50, που κινήθηκαν πολύ συγκεκριμένα μέσω των γραμμών της Komsomol. Το δόγμα της Komsomol ήταν ένας από τους κύριους δρόμους της επιτυχίας στο σοβιετικό σύστημα.⁴⁶⁶

Από τη δεκαετία του '70 και μετά, η Komsomol ήταν επίσης μία επιχειρηματική αυτοκρατορία. Κατείχε ένα δίκτυο ευρύτατων οργανώσεων που άρχισαν ως «δραστηριότητες της νεολαίας», αλλά μέχρι τη δεκαετία του '80 αυτό το δίκτυο είχε μετατραπεί σε ένα σύνολο από κερδοφόρες επιχειρήσεις με συγκεκριμένες ιδιότητες για τις ανάγκες της αγοράς. Στο πλαίσιο αυτό η «Επιτροπή των Οργανώσεων της Νεολαίας», δηλαδή η Komsomol, είχε ένα σημαντικό ρόλο στον τουρισμό για τους νέους και στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Επιπλέον, ήλεγχε τις κατασκευαστικές εταιρείες οι οποίες λειτουργούσαν το καλοκαίρι, οι οποίες έστελναν τους σπουδαστές των κολεγίων σε όλη τη Σοβιετική Ένωση προκειμένου να κτίσουν κατοικίες. Δραστηριοποιήθηκε ακόμη και στο να παρουσιάζει rock συναυλίες και να παράγει τηλεοπτικά προγράμματα. Η Komsomol ήταν ένας σημαντικός αθλητικός χορηγός, υπό την έννοια ότι ήλεγχε αθλητικές λέσχες, γυμναστήρια και στάδια. Διαμόρφωνε ακόμη και τις συμβουλευτικές ομάδες για επιστημονικές έρευνες και ακόμη την ανάπτυξη λογισμικού υπολογιστών.⁴⁶⁷ Από τα ανωτέρω ένα συμπέρασμα μπορεί να βγει. Η οικονομική δραστηριότητα της σοβιετικής κομμουνιστικής νεολαίας, αποδεικνύει το μέγεθος της διαφθοράς του σοβιετικού κράτους και της σοβιετικής κοινωνίας, γεγονός που δεν μπορεί να ταυτιστεί με την οργανωμένη συγκρότηση της κυρίαρχης άρχουσας τάξης. Ούτε μπορεί να προσδιορίσει αυστηρά την ύπαρξη του

⁴⁶⁶ Ο.π. σ. 118-119.

⁴⁶⁷ Ο.π. σ. 119.

κρατικού καπιταλισμού. Το κοινωνικό σύστημα που αναπτύχθηκε ήταν πολύ πιο σύνθετο και φυσικά η κατανόηση του θα απαιτούσε μία ιδιαίτερη μελέτη.

Από τη στιγμή μάλιστα που η ίδια η Komsomol, μετατράπηκε σε ένα σημαντικό βαθμό προπομπός ενός πλαισίου για τη διαμόρφωση επιχειρηματιών, επίσης υπήρξε μία πηγή κεφαλαίου και ιδιοκτησίας. Γεγονός που μπορεί να συμβάλλει στις προδιαθέσεις για την ανάπτυξη του ιδιωτικού καπιταλισμού. Περαιτέρω θα μπορούσαμε να πούμε ότι απαιτείται βαθύτερη και πιο επίμονη μελέτη για να κατανοηθεί η φύση του σοβιετικού συστήματος, καθώς επίσης να κατανοηθεί η πορεία της οικονομικής ανάπτυξης του. Εξάλλου οι αντιλήψεις που μιλάνε ακόμη και για παλινόρθωση του καπιταλισμού μετά τη δεκαετία του 1960, βασίζονται και σ' αυτές τις εξελίξεις. Ενδεχομένως, να μην παραμένουν έκπληκτοι με την κατάρρευση μετά το 1989 και 1991 των χωρών του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» ή της Σοβιετικής Ένωσης, διότι η αναδυόμενη καπιταλιστική κοινωνία ή η οικονομία της αγοράς θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως συνέχεια αυτής της περιόδου. Υπ' αυτήν την έννοια, ενδεχομένως, να θεωρούν ότι δικαιώθηκαν. Χωρίς να συνεχίσω περαιτέρω, η συγκεκριμένη έρευνα δεν το επιτρέπει, θεωρώ ότι τέτοιες κρίσεις χωρίς βαθιά επιστημονική μελέτη είναι βιαστικές και πρόχειρες και χωρίς επιστημονικό υπόβαθρο.

Όλα τα ανωτέρω συνδέονται άμεσα με την αρχική κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής, και συγκεκριμένα με τις σχέσεις παραγωγής, έτσι όπως αυτές αναπτύχθηκαν είτε σε βάθος είτε σε εύρος. Βεβαίως, σε εύρος ανάπτυξη, συνήθως οι θεωρητικοί αναφέρονται κυρίως στη μεταβατική περίοδο, ενώ στην ανάπτυξη σε βάθος αναφέρονται σε μία κατάσταση που ξεπερνά τα όρια της μεταβατικής περιόδου και τελικά μετατρέπεται σε μοναδικό δρόμο ανάπτυξης, από τη στιγμή που υπάρχει και ένας δεδομένος τρόπος παραγωγής.⁴⁶⁸ Υπό την έννοια αυτή οι συγκεκριμένες οικονομικές σχέσεις έτσι όπως διαμορφώθηκαν, σε όλη την περίοδο του σοβιετικού κοινωνικοοικονομικού συστήματος και παράλληλα η συγκεκριμένη παραγωγή προϊόντων χαρακτήριζαν τη φιλοσοφία του τρόπου παραγωγής που δέσποζε στη Σοβιετική Ένωση ο οποίος είχε ταξικό χαρακτήρα. Πάντως ο Κυλίκωφ (Kylikov), ονομάζει αυτές τις σχέσεις σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής και θεωρεί ότι εκφράζουν τις σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής στην πράξη.⁴⁶⁹

⁴⁶⁸ Y. Kylikov, Formation of the socialist economic system, Progress Publishers 1988, σ. 114.

⁴⁶⁹ Ο.π. σ. 114.

Ενδεχομένως ο Κυλίκοφ να εξέφραζε αντιλήψεις οι οποίες ήταν κοντά στους όρους του Schumpeter. «Με τον όρον σοσιαλιστική κοινωνία θα εννοούμεν θεσμικών πλαίσιον, όπου ο έλεγχος των μέσων παραγωγής και αυτής της ίδιας της παραγωγής ανήκει εις κεντρικήν εξουσίαν – ή, όπως ημπορούμεν να είπωμεν, όπου αι οικονομικά υποθέσεις της κοινωνίας ανήκουν, δια λόγους αρχής, εις την δημοσίαν και όχι την ιδιωτικήν σφαίραν».⁴⁷⁰ Δηλαδή έχουμε να κάνουμε με ένα ορισμό του σοσιαλισμού ο οποίος ταυτίζεται με την αστική έννοια της δημόσιας ιδιοκτησίας. Έχοντας υπόψη όλα τα ανωτέρω, τα συγκεκριμένα θα μπορούσαν να αποτελούν στοιχεία της μακροδιάθρωσης της οικονομίας της Σοβιετικής Ένωσης. Με άλλα λόγια οι αδυναμίες, οι αρρυθμίες και τα αδιέξοδα της σοβιετικής οικονομίας, οδήγησαν στην παραοικονομία ως απάντηση στις ατέλειες της βασικής παραγωγής. Έτσι, το σοβαρότερο πρόβλημα της Σοβιετικής Ένωσης ήταν η υπανάπτυξη της τριτογενούς τομέα. Η συμμετοχή του στην παραγωγή του εθνικού εισοδήματος ήταν το 1950 14,6% και το 1976 19,6%, ενώ στην απασχόληση το 1976 το ποσοστό ανερχόταν στο 39,5%. Η παραγωγικότητα στο τριτογενή τομέα είναι πολύ χαμηλή, όπως ήδη είναι χαρακτηριστικό από τα στοιχεία που αναφέραμε.⁴⁷¹

Η πορεία της ανάπτυξης, αλλά και το βάρος που δόθηκε στον τριτογενή τομέα, αποκαλύπτει, όπως ήδη έχουμε αναφερθεί και πιο πάνω, και τη βασική στρατηγική θέση της Σοβιετικής Ένωσης. Αντίστοιχη καθυστέρηση υπάρχει και στον πρωτογενή τομέα. Η γεωργία, με όλα τα στοιχεία που αναφέραμε πιο πάνω, απασχολεί το 23,1% του ενεργού πληθυσμού και δίνει το 17,4% του εθνικού εισοδήματος. Από την άλλη το ποσοστό είναι αδύνατο να εξασφαλίσει την αυτάρκεια της Σοβιετικής Ένωσης σε γεωργικά προϊόντα.⁴⁷² Ο δευτερογενής τομέας της σοβιετικής οικονομίας ήταν πιο ανεπτυγμένος σε σχέση με τον πρωτογενή και τριτογενή τομέα. Η συμμετοχή της βιομηχανίας και των οικοδομικών κατασκευών στην παραγωγή του εθνικού εισοδήματος ήταν 63,6% το 1950 και 63% το 1976, ενώ στην απασχόληση έφτανε το 38,2% το 1976.⁴⁷³ Παρ' όλα αυτά ακόμη και ο δευτερογενής τομέας παρουσιάζει προβλήματα εκείνη τη περίοδο. Χαρακτηριστικά προβλήματα αποτελούν η καθυστέρηση της κλαδικής διάρθρωσης, γεγονός που οφείλεται στην απαρχαιωμένη τεχνολογία και στη χαμηλή παραγωγικότητα.

⁴⁷⁰ J. Schumpeter, (1972), σ. 230.

⁴⁷¹ Στ. Μπαμπανάσης, Δομικά προβλήματα της σοβιετικής οικονομίας, στο: «Η Σοβιετική Ένωση: από την μετεξέλιξη στην αποσύνθεση», επιμ. Χρ. Γιαλουριδής-Χ. Τσαρδανίδης, εκδόσεις θεμέλιο, Αθήνα, 1993, σ. 211.

⁴⁷² Ο.π. σ. 211.

⁴⁷³ Ο.π. σ. 211.

Όπως υποστηρίζει ο Στ. Μπαμπανάσης, οι μακροδιαρθρωτικές αδυναμίες της σοβιετικής οικονομίας συνδέονται πολύ στενά μεταξύ τους. Η υπανάπτυξη του τριτογενούς τομέα εμπόδιζε τη δυναμική και την αποδοτική ανάπτυξη του πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρει το γεγονός ότι το 20% περίπου της σοβιετικής γεωργικής παραγωγής καταστρέφεται κατά τη διάρκεια της συγκομιδής, μεταφοράς και αποθήκευσης λόγω έλλειψης κατάλληλης υποδομής. Στις ανεπτυγμένες χώρες η απώλεια είναι 5-7% περίπου. Η βιομηχανία δεν έχει τη δυνατότητα να εφοδιάσει τη γεωργία και τις υπηρεσίες με σύγχρονο τεχνολογικό εξοπλισμό.⁴⁷⁴

Από την άλλη η κλαδική διάρθρωση παρουσιάζει προβλήματα και στους τρεις τομείς της οικονομίας. Όπως αναφέρει ο Στ. Μπαμπανάσης, στον πρωτογενή τομέα ανεπάρκεια υπάρχει τόσο στη φυσική όσο και στη κτηνοτροφική παραγωγή. Στο δευτερογενή τομέα ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα κλαδικής διάρθρωσης είναι η παραμέληση της ελαφράς βιομηχανίας και της παραγωγής βιομηχανικών καταναλωτικών αγαθών ως συνέπεια της απόλυτης προτεραιότητας που δόθηκε στη βαριά βιομηχανία και στη πολεμική βιομηχανία.⁴⁷⁵ Όπως ο ίδιος υποστηρίζει, χαρακτηριστικό απ' αυτή την άποψη είναι ότι στο σύνολο της βιομηχανικής παραγωγής μόνο το $\frac{1}{4}$ είναι καταναλωτικά αγαθά, ενώ τα $\frac{3}{4}$ είναι μέσα παραγωγής.⁴⁷⁶ Τα συγκεκριμένα στοιχεία είναι πολύ σημαντικά διότι αποδεικνύουν ένα συγκεκριμένο μοντέλο παραγωγής, το οποίο ονομάστηκε «φορντικό» και ορισμένοι απεφάνθησαν ότι ήταν και πολύ χοντροκομμένο, όπως ο Fukuyama, για τις ανάγκες που χρησιμοποιήθηκε. Υπό την έννοια αυτή το φορντικό μοντέλο αξιοποιήθηκε από την οικονομία του καπιταλιστικού συστήματος προκειμένου να παραχθούν προϊόντα μαζικής κατανάλωσης. Παρ' όλα αυτά στη Σοβιετική Ένωση χρησιμοποιήθηκε για τη μαζική παραγωγή προϊόντων, δηλαδή μέσων παραγωγής, που είχαν ως στόχο τη βιομηχανική ανάπτυξη. Επίσης, το συγκεκριμένο στοιχείο θα μας είναι πολύ χρήσιμο όταν επιχειρήσουμε να αναλύσουμε τη δομή και τη μορφή του κοινωνικοοικονομικού συστήματος που οικοδομήθηκε. Η μείωση της ποσοστιαίας αναλογίας των καταναλωτικών αγαθών και η αύξηση της ποσοστιαίας αναλογίας των μέσων παραγωγής αποτέλεσε μια μακροχρόνια ροπή στη σοβιετική βιομηχανία.

⁴⁷⁴ Ο.π. σ. 211.

⁴⁷⁵ Ο.π. σ. 211.

⁴⁷⁶ Ο.π. σ. 212.

ΠΙΝΑΚΑΣ 24

Η αναλογία της παραγωγής μέσω παραγωγής και καταναλωτικών αγαθών στη σοβιετική βιομηχανία, 1913-1977

Έτος κατά- αγαθών	Σύνολο της βιο- μηχανικής παραγωγής	Παραγωγή μέσω	Παραγωγή
		παραγωγής («Α» ομάδα)	ναλωτικών («Β» ομάδα)
1913	100	35,1	64,9
1928	100	39,5	60,5
1940	100	61,0	39,0
1945	100	74,9	25,1
1950	100	68,8	31,2
1955	100	70,5	29,5
1060	100	72,5	27,5
1965	100	74,1	25,9
1970	100	73,4	26,6
1975	100	73,7	26,3
1976	100	74,0	26,0
1977	100	73,9	26,1

Πηγή: Szabo Bela , A Szovjetunio irara, Kossuth Konyvkiado, 1979, σ. 82. Από το άρθρο του Στ. Μπαμπανάση, «Δομικά προβλήματα της Σοβιετικής Οικονομίας», σ. 212.

Οι μεγαλύτεροι κλάδοι της βιομηχανίας στη Σοβιετική Ένωση είναι ο κλάδος της μηχανολογίας των μηχανοκατασκευών, που δίνει το 25% της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής, η βιομηχανία τροφίμων κατείχε το 19% της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής, ενώ η υφαντουργία το 10%. Από την άλλη είναι πολύ περιορισμένο το ειδικό βάρος ορισμένων σύγχρονων κλάδων της βιομηχανίας, όπως

η χημική βιομηχανία που κατείχε το 7,5% της συνολικής βιομηχανίας. Επίσης οι κλάδοι του τριτογενούς τομέα παρουσιάζουν στο σύνολο τους σημαντική καθυστέρηση. Αυτοί είναι: το εμπόριο, η ξενοδοχειακή υποδομή, το τραπεζικό σύστημα, οι συγκοινωνίες και οι επικοινωνίες.⁴⁷⁷ Από την άλλη εξαίρεση αποτελούν οι μαζικές αστικές συγκοινωνίες οι οποίες, πράγματι βρίσκονται σ' ένα εξαιρετικό επίπεδο. Επίσης, τομείς όπως η παιδεία, η έρευνα και η υγεία, άρχιζαν να παρουσιάζουν προβλήματα παρά την όποια πρόοδο τους τις προηγούμενες δεκαετίες. Εκείνο που χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο μοντέλο ανάπτυξης είναι η σημαντική καθυστέρηση στον τομέα της πληροφορικής και σε αντίστοιχες σύγχρονες υπηρεσίες. Στο ίδιο πλαίσιο υπάρχουν σημαντικές ελλείψεις και αδυναμίες στην μικροδιάρθρωση της σοβιετικής οικονομίας και παραγωγής. Αυτές συνδυάζονται με τα σύγχρονα προϊόντα και την τεχνολογική επανάσταση και επιπλέον με τις τεχνολογίες αιχμής, οι οποίες είναι η ηλεκτρονική, η πληροφορική, η βιοτεχνολογία κ.α.⁴⁷⁸ Φυσικά δεν είναι δυνατόν, για ότι παράγεται, να μιλήσουμε για ανταγωνιστικότητα των συγκεκριμένων προϊόντων εξαιτίας της ποιότητας τους, της περιορισμένης διεθνούς προβολής και επομένως και ανταγωνιστικότητας. Προφανώς αυτό είχε άμεση σχέση με τη δομή μιας συγκεκριμένης κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας, αλλά παράλληλα είχε σχέση και με τους στόχους που έθετε η σοβιετική οικονομία.

Όπως αναφέρει ο Στ. Μπαμπανάσης, υπό την έννοια αυτή η σοβιετική οικονομία χαρακτηριζόταν από μία ιδιόμορφη ανισορροπία, που αποκαλείται από τον Κορνάι απορροφητική ανισορροπία και έχει ως βασικό γνώρισμα την οικονομική στενότητα, την έλλειψη προϊόντων και υπηρεσιών.⁴⁷⁹ Πρόκειται για ένα είδος υπερβάλλουσας ζήτησης ή υποπροσφοράς Στην αγορά υπήρχαν λειψά αγαθά. Κυριαρχούσε η αγορά των παραγωγών και όχι η αγορά καταναλωτών. Επομένως, αυτό που συμβαίνει είναι ότι οι καταναλωτές και οι αγοραστές περίμεναν στην αγορά και ανταγωνίζονταν για τον πωλητή, και όχι αντίστροφα. Αυτό σημαίνει, σύμφωνα με αυτή την άποψη, ότι οι καταναλωτές διαρκώς προσαρμόζονταν στους παραγωγούς και όχι αντιστρόφως που είναι η κλασική περίπτωση στην καπιταλιστική οικονομία της αγοράς, όπου οι παραγωγοί προσαρμόζονται στους καταναλωτές. Διότι η αγορά απορροφά όλα τα προϊόντα ακόμη και εκείνα που είναι κακής ποιότητας προϊόντα, φυσικά σε μια

⁴⁷⁷ Ο.π. σ. 212.

⁴⁷⁸ Ο.π. σ. 213.

⁴⁷⁹ Ο.π. σ. 213.

ανάλογη τιμή. Προφανώς όλη αυτή η εξέλιξη και οι συνολικές αιτίες της οικονομικής ανισορροπίας οφείλονται στη συγκεκριμένη δομή του κοινωνικοοικονομικού συστήματος και στη συγκεκριμένη λειτουργία της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τον τρόπο οργάνωσης, προγραμματισμού και ρύθμισης της οικονομίας. Αν θα έπρεπε να αναφέρουμε κάποια χαρακτηριστικά, θα αναφέραμε τους ελαστικούς προϋπολογισμούς των επιχειρήσεων, τη δυνατότητα που είχαν οι επιχειρήσεις να χρησιμοποιούν περισσότερα χρήματα από τα έσοδα που είχαν από τις πωλήσεις τους, ενώ επιπλέον χρηματοδοτούνταν δωρεάν και από τον κρατικό προϋπολογισμό.⁴⁸⁰

Το βασικό χαρακτηριστικό της απορροφητικής ανισορροπίας ήταν η γρήγορη ποσοτική μεγέθυνση, και η πλήρης αξιοποίηση των πόρων και του παραγωγικού δυναμικού. Αυτά τα στοιχεία δεν συνέβαλλαν όμως αποφασιστικά, ώστε οι επιχειρήσεις και τα άτομα να έχουν σημαντικό λόγο στη βελτίωση της ποιότητας και στην ανταγωνιστικότητα των προϊόντων, ώστε να πετύχουν καινοτομίες και να ανανεώσουν τα προϊόντα τους. Αλλά αν αναλύσει κάποιος το ταιυλορικό-φορντικό μοντέλο, μπορεί να αντιληφθεί ότι η μαζική παραγωγή προϊόντων κατανάλωσης για την παραγωγική διαδικασία ήταν φυσικό να οδηγηθεί σ' αυτή την εξέλιξη. Από την άλλη υποταγή στην ανταγωνιστικότητα δεν σημαίνει κατ' ανάγκη βελτίωση της καινοτομίας και της ανανέωσης των προϊόντων, ενώ παράλληλα ο δρόμος προς την καινοτομία δεν περνά κατ' ανάγκη μέσα από τον ανταγωνισμό. Εξαρτάται από τη δυναμική της κοινωνίας και τους στόχους της στο πλαίσιο ενός περιβάλλοντος ισότητας και ευημερίας για όλους. Ένα από τα χαρακτηριστικά της σοβιετικής οικονομίας, ακόμη και τη δεκαετία του '70 αλλά και του '80, ήταν ένας περιορισμένος πληθωρισμός. Στη συνέχεια επιταχύνθηκε. Επίσης η ανεργία δεν αποτελούσε σοβαρό πρόβλημα ακόμη και μέχρι το 1989.

Για να έχουμε μία συνολική εικόνα της πορείας της σοβιετικής οικονομίας, θα πρέπει να δούμε και πλευρές της καταναλωτικής ικανότητας των σοβιετικών πολιτών. Υπάρχουν πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία για την πορεία της κατανάλωσης της Σοβιετικής Ένωσης. Προφανώς αυτά αφορούν κυρίως την περίοδο 1960-1973, που είναι ακριβώς η κρίσιμη περίοδος. Είναι η εποχή που συνδέεται με την περίοδο που ολοκληρώνεται η εκτατική αύξηση και η ανάπτυξη τη σοβιετικής οικονομίας με την περίοδο έναρξης και παρακμής της οικονομίας της ΕΣΣΔ. Τα δεδομένα αυτής της

⁴⁸⁰ Ο.π. σ. 213.

περιόδου είναι εντυπωσιακά. Έτσι ένα ποσοστό της τάξης του 60% στο σύνολο της κατά κεφαλή κατανάλωσης, με φαγητά, μαλακά αγαθά και διαρκή καταναλωτικά αγαθά είχαν αυξηθεί κατά 48%, 64% και 157% αντίστοιχα για κάθε κατηγορία. Είναι εμφανής μία βελτίωση, όσον αφορά τον μέσο όρο της ποιότητας της διατροφής των πολιτών με ένα μεγάλο άλμα από το ψωμί και τις πατάτες στο κρέας, στα γαλακτοκομικά προϊόντα, και παρόμοιας ποιότητας φαγητά.⁴⁸¹

Παράλληλα δημιουργήθηκαν πολλά κέρδη σε όλες τις κατηγορίες ρουχισμού και υποδημάτων. Για πρακτικούς λόγους η περίοδος των 13 χρόνων μας δίνει τη συνολική εικόνα της ικανότητας παραγωγής διαρκών καταναλωτικών αγαθών, με σπιτικά αποθέματα των κύριων διαρκών αγαθών, εκτός από τα αυτοκίνητα, φτάνοντας έτσι σε μέτρια επίπεδα. Όμως, παρά τη μεγάλη πρόοδο η ικανότητα των καταναλωτών για αγαθά παραμένει κατώτερη από αυτή των ΗΠΑ και της αντίστοιχης της Δυτικής Ευρώπης. Εδώ αναφέρουμε ότι τα ίδια χαρακτηριστικά ισχύουν και για τις περισσότερο ανεπτυγμένες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Στις περισσότερες κατηγορίες τα επίπεδα κατανάλωσης της εποχής βρισκότουσαν εξαρτημένα από τις ποικίλες «αναλογικές νόρμες κατανάλωσης», οι οποίοι είχαν υπολογιστεί από σοβιετικούς οικονομολόγους.⁴⁸²

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι καταναλωτές της Σοβιετικής Ένωσης ήταν ενήμεροι ότι οι ποσοτικές τους απαιτήσεις ήταν πιο μεγάλες σε σχέση με μία δεκαετία πιο πριν, σχεδόν σε κάθε καταναλωτική κατηγορία. Παρ' όλα αυτά υπάρχουν και άλλες παράμετροι πέρα από την ποσοτική διάσταση της ζήτησης των προϊόντων και αυτή είναι η ποιοτική διάσταση. Άρα ήταν λογικό να υπάρχει και μία ανάλογη απαίτηση στο πλαίσιο μιας τεχνικής λογικής, η οποία θα έπρεπε να ανταποκρίνεται τόσο στην ποικιλία των αγαθών που υπήρχε και στα είδη στο πλαίσιο ενός εκσυγχρονισμού που ήταν αναγκαίος στα όρια, προφανώς, του συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Προφανώς τα σύνολα και οι ποσότητες, ενδεχομένως, να απέκρυπταν ένα πλήθος ζητημάτων που είχαν κυριαρχήσει στον προσδιορισμό της φράσης «ποιότητα ζωής» για τους καταναλωτές.

Πρώτα απ' όλα το πρόβλημα με τα αγαθά χαμηλής ποιότητας ήταν διάχυτο. Τα υφάσματα και τα διαρκή αγαθά ήταν οι κύριοι τομείς που είχαν προβλήματα. Υπήρχαν πολλά παραδείγματα την περίοδο 1973-74 τα οποία θα μπορούσαν να

⁴⁸¹ Gertrude E. Schroeder, (1975), Consumer goods availability and repressed inflation in the Soviet Union, στο: Economic Aspects of Life in the USSR, NATO-Directorate of Economic Affairs, σ. 37.

⁴⁸² Ο.π. σ, 37

επιβεβαιώσουν αυτή την πραγματικότητα. Εδώ υπάρχουν κάποια παραδείγματα όπως: το πρώτο μισό του 1973 ειδικοί έλεγχοι που έγιναν σε 237 επιχειρήσεις και 1139 οργανώσεις εμπορίου παρήγαγαν μειώσεις ή υποβαθμίσεις στην ποιότητα στις κατηγορίες που ακολουθούν: χειροποίητα είδη 20%, πλεκτά είδη 16%, δερμάτινα υποδήματα 20%. Ακόμη και στο χοντρεμπόριο που ήταν μία άλλη βάση του εμπορίου, υπήρχαν ανάλογα προβλήματα. Παρόμοια προβλήματα παρουσιάστηκαν και πιο μπροστά για παράδειγμα το 1972, ενώ τα ίδια ζητήματα εμφανίστηκαν και το 1974. Τα προβλήματα ποιότητας φαίνεται να είναι σοβαρά και από την άποψη των υποδημάτων και των επίπλων, αλλά υπάρχουν πολλές ιστορίες για τις τηλεοράσεις, για τα ψυγεία, τα σίδερα, τα πλυντήρια, όπως και άλλα είδη προϊόντων.⁴⁸³ Θα πρέπει όμως να ξεκαθαρίσουμε ότι όταν μιλάμε για ποιοτικά προϊόντα, δεν θα πρέπει να τα ταυτίζουμε με τη λογική της καταναλωτικής λαγνείας που υπάρχει στον ανεπτυγμένο καπιταλιστικό κόσμο και τις μορφές αλλοτρίωσης που εμφανίζονται στις ανεπτυγμένες δυτικές χώρες.

Ένας άλλος τομέας δυσφορίας που ήταν πράγματι χρόνιος, αφορούσε τα είδη παραγωγής. Για παράδειγμα, υπάρχει μία αναφορά για γάντια που έβγαιναν σε ένα μόνο μέγεθος και ήταν μικρό. Επίσης, υπήρχαν ελλείψεις στις παιδικές κάλτσες, υπήρχε απουσία ρουχισμού για εύσωμες γυναίκες και ψηλούς άντρες με φαρδιές πλάτες, έλλειψη ρουχισμού για τους ηλικιωμένους και ακόμη υπήρχαν σκούφοι και καπέλα που έβγαιναν σε μικρό μέγεθος.⁴⁸⁴ Ακόμη, ένας άλλος τομέας με την ποικιλία αυτή και στο ίδιο στυλ, σχετιζόταν με το ρουχισμό, τα υποδήματα και τα έπιπλα. Ο τομέας που ανησυχούσε ιδιαίτερα τους καταναλωτές σχετικά με τα διαρκή αγαθά ήταν η βαθμιαία έλλειψη των μοντέλων και των σχεδίων. Έτσι από τα 50 μοντέλα τηλεοράσεων τα τέσσερα ήταν έγχρωμα, το 70% από όλα τα παραγόμενα πλυντήρια αποτελούνταν από παλαιά μοντέλα με χειροκίνητο στριφτήρι, το 80% των παραγόμενων ψυγείων είχαν χωρητικότητα 7 κυβικά μέτρα ή και λιγότερο, παρά το γεγονός ότι από το 60% του ρουχισμού που παράχθηκε το 1972 ονομάστηκε νέα μόδα, τα περισσότερα από αυτά έμοιαζαν με τα παλιά, ενώ από την άλλη το 50-60% των σχεδίων των υποδημάτων αντικαθίσταντο κάθε χρόνο, τα σχέδια έμοιαζαν να μην συνεχίζουν να ικανοποιούν τους καταναλωτές.⁴⁸⁵ Θα επαναλάβω όμως ότι δεν θα πρέπει να πέσουμε στην παγίδα της σύγκρισης με την φύση της κατανάλωσης που

⁴⁸³ Ο.π. σ. 37.

⁴⁸⁴ Ο.π. σ. 38.

⁴⁸⁵ Ο.π. σ. 38.

επικρατεί στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Ήδη έχουμε δώσει κάποια στοιχεία γύρω από τη φύση της αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος.

Παράλληλα υπήρχε σε κάποιο βαθμό το πρόβλημα της ικανότητας των «χιλίων πραγμάτων», όπως ο τύπος ονόμαζε τα είδη καθημερινής χρήσης που χρειάζονταν ξεκινώντας από τις κατσαρόλες και τα τηγάνια, έως και τα κοκαλάκια για τα μαλλιά. Τέτοιου είδους προϊόντα ήταν σε έλλειψη σε ετήσια βάση. Το 1972 υπήρχε έλλειψη από προϊόντα όπως τα φάρμακα, οι χορδές για κιθάρα, εργαλεία για τον κήπο, τμήματα μηχανών, με την έννοια ότι για να αγοράσει κάποιος ένα τμήμα μηχανής που κόστιζε 10 κοπέκια, θα έπρεπε να είχε αγοράσει ολόκληρη τη μηχανή που κόστιζε 200 ρούβλια, χαρτομάντηλα και θερμομέτρα. Παράλληλα, ελλείψεις μπορεί να υπήρχε σε μία περιοχή και πληθώρα προϊόντων σε μία άλλη, ενώ οι πιθανές ελλείψεις του ένα μήνα, θα μπορούσε να ακολουθήσει πληθώρα προϊόντων τον επόμενο μήνα. Εκτός από τα προβλήματα ποιότητας, είτε διαθεσιμότητας, ειδών, ποικιλίας και σχεδιασμού των αγαθών, οι καταναλωτές θα έπρεπε να έρθουν αντιμέτωποι με τη συνεχή έλλειψη ενημέρωσης και την άβολη λειτουργία της λιανικής πώλησης, σε βαθμό που η Σοβιετική Ένωση φαινόταν να έχει μεγαλύτερο θέμα σε αυτό τα ζητήματα ακόμη και με τη Βουλγαρία. Προφανώς, τα ανωτέρω ζητήματα έχουν τη ρίζα τους στο συνολικό σχεδιασμό, αλλά και τις προτεραιότητες όσον αφορά τους στόχους που θα έπρεπε να πετύχουν, όπως για παράδειγμα είχε μπει η επιτακτική ανάγκη η εκβιομηχάνιση της χώρας. Αλλά στην ύστερη περίοδο της δεκαετίας του 1970, όταν είχαν μπει οι στόχοι για την ικανοποίηση του πληθυσμού με αγαθά κατανάλωσης, προέκυψαν τα προβλήματα κρίσης του συστήματος που ήδη είχε φτάσει στα όρια του. Αλλά θα επαναλάβω ακόμη μία φορά. Δεν θα πρέπει να εξομοιώνουμε ούτε και να συγκρίνουμε με χυδαίο μικροαστικό τρόπο τη φύση της κατανάλωσης στον δυτικό καπιταλιστικό κόσμο που συνδέεται και υποτάσσεται στις σκοπιμότητες των πολυεθνικών επιχειρήσεων και τις ανάγκες του ανταγωνισμού τους και την διευρυμένη αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος, την οποία ήδη εν μέρει έχω περιγράψει.

Πάντως αυτό που έκανε χειρότερα τα πράγματα, ήταν η πρωτόγονη κατάσταση του τομέα των προσωπικών υπηρεσιών, συγκεκριμένες εγκαταστάσεις για την διόρθωση των ρούχων και των διαρκών αγαθών. Το 1973 το κράτος παρείχε καθημερινές υπηρεσίες οι οποίες υπολογίζονταν σε 22 ρούβλια ανά άτομο και κρίνοντας από τις αναφορές του τύπου, η ποιότητα αυτών των υπηρεσιών ήταν πολύ χαμηλή, με αποτέλεσμα να δημιουργεί γόνιμο έδαφος για δραστηριότητες που αφορούσαν τον

ιδιωτικό τομέα. Σε σχέση με τις εγκαταστάσεις για service επιδιόρθωση των προσωπικών αυτοκινήτων, η εικόνα ήταν ακόμη πιο θολή. Τα σχέδια για την κατασκευή 33 εταιριών έως το τέλος του 1973 υλοποιήθηκαν για την υπηρεσία στη νέα Zhigulis με περισσότερο αυξανόμενους ρυθμούς. Λιγότερο από το 1/3 αυτών ολοκληρώθηκαν. Η εκτίμηση που υπήρχε ήταν ότι το 35-40% των απαιτήσεων για υπηρεσίες επιδιορθώσεων αντιμετωπίστηκαν έως το τέλος του 1975.⁴⁸⁶

Κατά τη διάρκεια 1970-73 η κυβέρνηση εξέδωσε τουλάχιστον έξι διατάγματα για να αντιμετωπιστούν το ένα ή το άλλο πρόβλημα τα οποία ήταν σχετικά με τα καταναλωτικά αγαθά, μαζί με διάφορα ψηφίσματα που αφορούσαν υπουργεία και επιχειρήσεις που είχαν αποτύχει να ανταπεξέλθουν στους στόχους που έθεταν. Τον Αύγουστο του 1973 εκτεταμένες αναθεωρήσεις πραγματοποιήθηκαν στις τιμές των προϊόντων χονδρικής πώλησης της ελαφράς βιομηχανίας, με συνέπεια μια νέα λίστα λιανικών τιμών να εκδοθεί για ορισμένα είδη ρούχων. Οι στόχοι αυτών των αλλαγών ήταν να βελτιώσουν τα κίνητρα των επιχειρήσεων για μια καλύτερη ποιότητα αγαθών και ειδών και από την άλλη να μειώσουν τον προϋπολογισμό. Ταυτόχρονα αυτές οι αναθεωρήσεις δεν είχαν επιτύχει τον στόχο τους.

Το 1974 εμφανίστηκαν τρία νέα διατάγματα. Το ένα διάταγμα που εκδόθηκε τον Απρίλιο παραχωρούσε στις εταιρείες ελαφράς βιομηχανίας το δικαίωμα να φτιάχνουν τα δικά τους σχέδια για τα είδη προϊόντων βασιζόμενοι στα συμβόλαια με τις ενώσεις λιανικού εμπορίου, αλλά χωρίς τους περιορισμούς μιας κεντρικής αξίας του ρουβλιού ή την απόδοση των στόχων, όπως ακόμη και μιας κεντρικά καθορισμένης παροχής εφοδίων. Το διάταγμα, επίσης, εγκαθιδρύει κεντρικά κεφάλαια για το Υπουργείο της Ελαφράς Βιομηχανίας για την έρευνα και την ανάπτυξη και για την αντιστάθμιση των δαπανών των εταιριών και την πίεση για τα οφέλη από τα κεφάλαια που αποτέλεσαν κίνητρο των προσπαθειών για την εξειδίκευση των νέων προϊόντων.⁴⁸⁷

Το δεύτερο διάταγμα εκδόθηκε τον Οκτώβριο του 1974 απαιτώντας την προσπάθεια όλων για τη βελτίωση της ποιότητας των οικιακών εργαλείων ώστε να βελτιώσουν και να διαδώσουν τις υπηρεσίες επανόρθωσης των συγκεκριμένων. Τέλος, υπήρξε άλλο ένα ψήφισμα που εκδόθηκε το 1974 για τις εταιρείες καταναλωτικών αγαθών μαζί με όλα τα άλλα, που ζητήθηκε σταδιακά να συνάψουν όρους και να παραδώσουν προγράμματα για συγκεκριμένα είδη προϊόντων και ποιότητας με στόχο να

⁴⁸⁶ Ο.π. σ. 38.

⁴⁸⁷ Ο.π. σ. 39.

διεκδικήσουν και να ανταμειφθούν για το ολοκληρωμένο σχέδιο. Οι καρποί αυτών των μέτρων και η απόδοση αυτών φάνηκαν το 1975.⁴⁸⁸

Παράλληλα, σύμφωνα με επίσημα στοιχεία των σοβιετικών στατιστικών υπηρεσιών οι αγρότες τρέφονταν λιγότερο καλά από τους κατοίκους των πόλεων από την άποψη της ποιότητας της διατροφής.⁴⁸⁹ Πιο κάτω ο πίνακας 25 μας δείχνει ορισμένα από τα στοιχεία που αναφερόμαστε, ώστε να κατανοήσουμε την πορεία του βιοτικού επιπέδου κατανάλωσης των αγροτών σε σχέση με το βιοτικό επίπεδο των καταναλωτών στα αστικά κέντρα στο πλαίσιο της διαστρωμάτωσης της Σοβιετικής Ένωσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 25

Δείκτες των Διαφορών στα Αστικά και Αγροτικά επίπεδα Κατανάλωσης, 1960-1973

	1960	1965	1970	1973
1. Μέσος όρος ετήσιων εισοδημάτων (ρούβλια)				
Μη αγρότες Εργαζόμενοι	1.007	1.192	1.493	—
Αγρότες Εργαζόμενοι	578	823	1.100	—
2. Κατά κεφαλή λιανικές πωλήσεις (ρούβλια για κάθε χρόνο)				
Τρόφιμα				
Στην πόλη				
Στην αγροτική ύπαιθρο	316	387	485	531
Προϊόντα μη φαγώσιμα	86	121	185	222
Στην πόλη				
Στην αγροτική ύπαιθρο	248	273	388	444
	88	101	149	185
3. Διαθεσιμότητα προσωπικών				

⁴⁸⁸ Ο.π. σ. 39.

⁴⁸⁹ Ο.π. σ. 39

υπηρεσιών				
Όχι. Από επιχειρήσεις (000)				
Στην πόλη				
Στην αγροτική ύπαιθρο	84.0	112.7	136.4	149.1
Αξία των υπηρεσιών (000,000	51.8	80.2	103.0	110.3
ρούβλια)				
Στην πόλη	1091.3	1.578	3,101	4.071.2
Στην ύπαιθρο	99.5	310.9	943.1	1.432.8
4. Πωλήσεις επιλεγμένων				
καταναλωτικών διαρκών αγαθών				
Ραδιόφωνα				
Στην πόλη				
Στην αγροτική ύπαιθρο	2.618	3.224	4.024	4.242
Ψυγεία	1.561	1.756	1.846	1.863
Στην πόλη				
Στην ύπαιθρο	473	1.248	2.976	3.689
Ραπτομηχανές	45	210	780	1.223
Στην πόλη	1.863	975	782	808
Στην ύπαιθρο	1.474	702	492	439

Πηγές: 1. Υπολογισμοί από τον συγγραφέα κυρίως από στοιχεία στον Narodnoye Khozyaistvo SSSR, το 1972, σ. 388, 563, και Murray Feshbach Stephen και Rapawy στο: Joint Economic Committee, Soviet Economic Prospects for the Seventies, Washington, 1973, σ. 520-521. Οι υπολογισμοί για τους αγρότες εργαζόμενους συμπεριλαμβάνουν εισοδήματα σε χρήματα και σε είδος από τις ιδιωτικές υποθέσεις. Πιθανώς, σε εισοδήματα σε είδος υπολογισμένα σε τιμές λιανικής πώλησης.

2.Narkhoz., 1972, σ. 580. Vestnic statistiki, No. 8, 1974 σ. 88.

3.vestnic statistiki, No. 7, 1974, σ. 81-84.

4.Idid, 556-557, Vestnic statistiki, No. 8, 1974, σ. 93.

Ορισμένες βασικές εκτιμήσεις μας λένε ότι ο μέσος όρος των εισοδημάτων των αγροτών εργαζομένων το 1970 ήταν 74% του μέσου όρου των εισοδημάτων των μη

αγροτών εργαζομένων, ενώ τα στοιχεία για το 1960 και το 1965 ήταν 57% και 69% αντίστοιχα. Η μέτρηση αυτή των εισοδημάτων σε συνδυασμό με την απόδειξη για παρεχόμενες δαπάνες από το κράτος ως «κοινωνικές δαπάνες κατανάλωσης», πιθανότατα να ήταν ο καλύτερος γενικός δείκτης των διαφορών στο αστικό και αγροτικό επίπεδο ζωής. Αναλογιζόμενοι στα στοιχεία για τις δαπάνες του κράτους για τις κοινωνικές παροχές κατανάλωσης στις αστικές και αγροτικές περιοχές είναι σαφέστατα αρκετά δύσκολο να βγουν συμπεράσματα, καθώς η σοβιετική κυβέρνηση δείχνει μία άρνηση να τις δημοσιεύσει με λεπτομέρειες. Παρόλα αυτά παρατηρούμε ορισμένα ζητήματα που δείχνουν με σαφή τρόπο ότι οι δαπάνες του κράτους από τον προϋπολογισμό έχουν κατασπαταληθεί πιο γενναϊόδωρα στους κατοίκους των πόλεων παρά στους κατοίκους της περιφέρειας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, υπάρχει μία πηγή που δείχνει ότι μόνο το 12% των συνολικών κοινωνικών παροχών κατανάλωσης έχουν ξοδευτεί για αγροτικά οφέλη. Η ομάδα ή το στρώμα αυτό περιλαμβάνει περίπου το ¼ του συνολικού πληθυσμού. Τα στοιχεία του προϋπολογισμού παρείχαν περισσότερες αποδείξεις.⁴⁹⁰

Το 1970 για παράδειγμα, οι δαπάνες για τα νοσοκομεία και τις κλινικές στις αστικές περιοχές ήταν 5.3 εκατομμύρια ρούβλια σε σύγκριση με τα 1.1 εκατομμύρια ρούβλια στις αγροτικές περιοχές. Παρόμοια, μεγάλες διαφορές υπήρχαν σε σχέση με τις δαπάνες για νηπιαγωγούς και νοσοκόμες. Μόνο για σχολές γενικής εκπαίδευσης υπήρχαν δαπάνες μεγαλύτερες στις αγροτικές περιοχές από ότι στις πόλεις. Παρά το υψηλό τους κόστος, παρατηρούμε ότι η ποιότητα της εκπαίδευσης στα περιφερειακά σχολεία είναι μικρότερη σε σχέση με εκείνη των πόλεων. Παραπάνω από τους μισούς δασκάλους δεν έχουν ανώτερη εκπαίδευση. Μόνο το 12% των γιατρών διαμένει σε αγροτικές περιοχές και η αναλογία των γιατρών στο συνολικό πληθυσμό των αγροτικών περιοχών είναι αρκετά μικρότερη σε σχέση με τις αστικές περιοχές. Ο αριθμός των κρεβατιών στα νοσοκομεία ανά άτομο είναι το 80% του αριθμού στις αστικές περιοχές. Αυτά, αν αναλογιστούμε και το γεγονός ότι οι κάτοικοι των αγροτικών περιοχών χρησιμοποιούν τα νοσοκομεία των πόλεων. Τέλος, ένα μεγάλο πλήθος αναφορών του τύπου αποδεικνύει την έλλειψη επαρκών πολιτισμικών και δημιουργικών ευκολιών και ανέσεων για τους πολίτες στις αγροτικές περιοχές.⁴⁹¹

Σε σχέση με τα διαθέσιμα αγαθά για κατανάλωση, εκτός από το φαγητό, οι αγροτικές περιοχές βρίσκονταν πολύ πίσω σε σχέση με τις αστικές περιοχές. Το 1973 η λιανική

⁴⁹⁰ Ο.π. σ. 40.

⁴⁹¹ Ο.π. σ. 40.

πώληση μη φαγώσιμων αγαθών ανά άτομο στις αγροτικές περιοχές ήταν στο 42% σε σχέση με εκείνες στις αστικές περιοχές. Ο αγροτικός κόσμος παρόλα αυτά αγοράζει μεγάλο μέρος των αγαθών από τις πόλεις και αυτές οι αγορές θα έπρεπε να συμπεριληφθούν στις αστικές πωλήσεις. Σύμφωνα με μια έρευνα οι αγρότες αγοράζουν το 38% των μη φαγώσιμων αγαθών τους στις πόλεις και ακόμη ένα μέρος των αγορών τους για φαγώσιμα αγαθά. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτή η μεγάλη τάση για αγορά στις πόλεις που ισοδυναμεί με την αστική αγορά, είναι συχνά αποτέλεσμα ανάγκης και επιλογής. Ο τύπος συχνά αναφέρει τις μόνιμες ελλείψεις των αγαθών στα περιφερειακά καταστήματα και τη χαμηλή τους ποιότητα στην ποικιλία των ειδών. Η διαθεσιμότητα των αγαθών βελτιώνεται με αργούς ρυθμούς. Παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία, τα αποθέματα των καταναλωτικών αγαθών στη διάθεση των αγροτικών οικογενειών σίγουρα αποτελούν ένα μικρό μέρος των αστικών οικογενειών. Αυτό, τελικά, αποτελεί αποτέλεσμα είτε των χαμηλών εισοδημάτων και των δυσκολιών που υπάρχουν στην αγορά για τέτοια αγαθά στις αγροτικές περιοχές, αλλά επίσης και εν μέρει, εξαιτίας της ηλεκτροδότησης των αγροτικών κατοικιών, η οποία ολοκληρώθηκε, από κάθε άποψη, το 1970 και οι διακοπές ρεύματος ήταν προφανώς συνηθισμένο φαινόμενο.

Με βάση τα σοβιετικά στοιχεία που δημοσιεύονταν εκείνη την εποχή, οι αγρότες τρέφονταν λιγότερο καλά σε σχέση με τους κατοίκους των πόλεων από την άποψη της ποιότητας της διατροφής, σύμφωνα με σύγχρονες θεωρίες. Το 1968 που ήταν το τελευταίο έτος για το οποίο δημοσιεύθηκε ένας σημαντικός αριθμός από στοιχεία, οι αγρότες κατανάλωσαν 37 κιλά κρέατος και 172 κιλά ψωμί ανά άτομο σε σύγκριση με τα 51 κιλά και 142 κιλά αντίστοιχα για τους εργαζόμενους και τους υπαλλήλους, ένα μέρος των οποίων κατοικούσε σε αγροτικές περιοχές. Οι αγρότες και οι οικογένειες τους επίσης κατανάλωσαν πιο πολλές πατάτες και λιγότερο λαχανικά και γαλακτοκομικά προϊόντα. Είναι σαφές, ότι όλες αυτές οι διαφορές που αφορούν την κατανάλωση προϊόντων ήταν λιγότερες σε σχέση με την εποχή που η μεταβολή σε μια υψηλότερη ποιότητα διατροφής είχε γίνει στόχος ώστε να πραγματοποιηθεί με πιο γρήγορους ρυθμούς για τους αγρότες, παρά για τους υπόλοιπους, με βάση τα σοβιετικά στοιχεία που ήταν διαθέσιμα.⁴⁹²

Από την άλλη στις προσωπικές υπηρεσίες, έχουμε μία ανάπτυξη ενός τομέα στις αστικές και αγροτικές περιοχές η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί μόνο ως εμβρυακή.

⁴⁹² Ο.π. σ. 41.

Οι κάτοικοι στις αγροτικές περιοχές βρίσκονταν σε χειρότερη κατάσταση σε σχέση με τους κατοίκους που ζούσαν στις αστικές περιοχές και σε σχέση με την παροχή υπηρεσιών μέσω κρατικών εταιριών. Το 1973 η αξία του ρουβλιού ανά άτομο των συγκεκριμένων υπηρεσιών στις αγροτικές περιοχές ήταν σχεδόν η μισή σε σχέση με την αντίστοιχη των αστικών περιοχών και αυτή η καθυστέρηση ήταν πολύ μεγάλη και ειδικά στις βιομηχανικές υπηρεσίες και τα κουρέια. Παρατηρούμε φαινόμενα, όπως παράπονα για το πόσο πολύ χρόνο πρέπει να ξοδέψουν οι αγρότες ταξιδεύοντας στην πόλη για να φτιάξουν το ένα ή το άλλο αντικείμενο ή να ράψουν ρούχα. Σύμφωνα με τους στόχους του 9^{ου} Πεντάχρονου Σχεδίου, η συχνότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών στις αγροτικές περιοχές έως το 1975, ήταν ένας στόχος ο οποίος τελικά δεν πραγματοποιήθηκε. Σε γενικές γραμμές και η ποσότητα και η ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών στους αγρότες, ήταν σαφέστατα χειρότερη σε σχέση με τις πόλεις. Η ιδιωτική δραστηριότητα ήταν σαφές ότι, κατά βάση, συμπλήρωσε μερικά από τα σημαντικά κενά ανάμεσα στις απαιτήσεις του πληθυσμού και, παράλληλα, την ικανότητα παροχής υπηρεσιών του κράτους.

Σε γενικές γραμμές παρατηρούμε ότι δεν έχουμε να κάνουμε με ανισότητες που αφορούν αυστηρά τη φύση της ταξικής κοινωνίας, όπως την έχουμε γνωρίσει στον καπιταλισμό ή τη φύση των ταξικών κοινωνιών εν γένει. Εδώ έχουμε να κάνουμε με τη φύση των αντιθέσεων όπως αυτές χαρακτηριστικά εμφανίζονται στις ιδιότυπες κοινωνίες στη μετάβαση τους προς τον σοσιαλισμό, τουλάχιστον στην πρώτη περίοδο τους. Η φύση αυτού του συστήματος έχει ιδιότυπα κοινωνικά ταξικά χαρακτηριστικά, που εκφράζονται μέσα από την αντίθεση των κοινωνικών στρωμάτων που διέπουν αυτήν, ή ακόμη από τη φύση της αντίθεσης πόλης και υπαίθρου, κ.λ.π. Στην περίπτωση μας εμφανίζονται αντιθέσεις και ανισότητες ανάμεσα σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα, ενώ γίνεται εμφανής η αντίθεση πόλης και υπαίθρου. Το πρόβλημα είναι ότι μετά την παρέλευση δεκαετιών εξακολουθεί να εμφανίζει αντιθέσεις που δεν αιτιολογούνται και αναπαράγουν την ταξική φύση της σοβιετικής κοινωνίας. Εδώ έχουμε να κάνουμε με στοιχεία που αποτελούν τα χαρακτηριστικά ενός παραμορφωμένου εργατικού κράτους σύμφωνα με την άποψη του Τρότσκι, όπως και με χαρακτηριστικά ενός κρατικού σοσιαλισμού σε παρακμή.

Η συμπεριφορά του επίσημου δείκτη λιανικής τιμής είναι αξιοπρόσεκτη και ζηλευτή από τους δημιουργούς της πολιτικής που ακολουθήθηκε στη ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, είτε αυτή λειτουργούσε καλά είτε όχι. Ο δείκτης αποδεικνύει ότι δεν υπάρχει καθόλου αύξηση

από το 1960, μία περίοδο όπου οι δείκτες τιμών κατανάλωσης στις οικονομίες της αγοράς είχαν είτε μονούς είτε διψήφιους αριθμούς σε ρυθμούς ετήσιας αύξησης. Η παραδειγματική συμπεριφορά του σοβιετικού δείκτη τιμών, θεωρείται από ορισμένους επιστήμονες ότι σχετίζεται σε μικρό βαθμό με τη σοβιετική πραγματικότητα. Σε ένα συνέδριο του NATO τον Ιανουάριο του 1973, ο Keith Bush ο οποίος είχε ερευνήσει την κατάσταση έως και το τέλος του 1972, παρουσίασε μία ποικιλία αποδείξεων που έδειχναν ότι ο καταναλωτικός τομέας της σοβιετικής οικονομίας δεν ήταν σε καλή κατάσταση, όπως πιστευόταν, με βάση τον πληθωρισμό, παρά την αντίθετη εικόνα που είχε δοθεί από τον επίσημο δείκτη τιμών.⁴⁹³ Προφανώς και θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι σε τέτοιες ανακοινώσεις με κέντρο αναφοράς το NATO, όταν γνωρίζουμε τις σκοπιμότητες της προπαγάνδας και τη σύγκρουση διαφορετικών ιδεολογιών και κοινωνικοοικονομικών συστημάτων. Εξάλλου το NATO ήταν ο πυρήνας και η καρδιά της ιδεολογίας και της πράξης, του τότε ανεπτυγμένου καπιταλιστικού κόσμου. Η προσέγγιση μου γίνεται από καθαρή κριτική άποψη απέναντι στα προβλήματα που δημιουργήθηκαν στον σοβιετικό μετασχηματισμό και στην απόπειρα οικοδόμησης του σοσιαλισμού που οδηγήθηκε σαφώς σε αδιέξοδο. Τα εργαλεία ανάλυσης μου είναι συγκεκριμένα και κυρίως ο διαλεκτικός ιστορικός υλισμός και η πρόθεση μου δεν είναι σε καμία περίπτωση να ενισχύσω ιδεολογίες με αφετηρία την αγορά, που αποδείχθηκε ότι διαμέσου της χρήσης της έχει οδηγήσει σε τεράστιες οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες και σε δυστυχία και πόνο πάνω από το 1/3 του πληθυσμού. Παρ' όλα αυτά θα πρέπει να καταγραφούν κι αυτές οι απόψεις και να οδηγηθούν σε επαλήθευση και, επομένως, σε κριτική αντιμετώπιση.

Με βάση αυτή την έρευνα θα πρέπει να γίνουν κάποιες διευκρινίσεις για τον ίδιο τον δείκτη τιμών. Στο πλαίσιο αυτής της αναφοράς ο δείκτης τιμών έχει σοβαρές στατιστικές ελλείψεις. Μετρά τη συμπεριφορά των τιμών στους καταλόγους που έχουν οριστεί από το κράτος και δεν αποδίδει τιμές που έχουν πληρωθεί στην πραγματικότητα. Έτσι αποτυγχάνει να μετρήσει τις αλλαγές του κόστους διαβίωσης των σοβιετικών καταναλωτών. Οι αποδείξεις ότι υπάρχει μία τάση που να οδηγείται ο δείκτης προς τα κάτω είναι πολλές. Υπ' αυτήν την έννοια, στη Σοβιετική Ένωση διατυπώνονταν συνεχώς αναφορές για την, εμφανώς, ευρεία παραβίαση των επίσημων κρατικών τιμών κ.λ.π, όπου οι τιμές που χρεώνονται στους καταναλωτές

⁴⁹³ Ο.π. σ. 41.

είναι υψηλότερες από τις καταγεγραμμένες τιμές.⁴⁹⁴ Επίσης, θεωρήθηκε ότι η προσωρινή καμπάνια για νέα προϊόντα έχει, τελικά, ως αποτέλεσμα τα νέα προϊόντα, που διαφέρουν ελάχιστα από τα παλιά, να ευρίσκονται σε υψηλότερες τιμές. Παρόμοια, η καμπάνια για αναβάθμιση της ποιότητας είχε δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για ανακατανομή και δυνατότητες έκβασης σε κατηγορίες υψηλότερης ποιότητας και συνεπώς σε ένα υψηλότερο μέσο όρο τιμών. Αυτό δημιούργησε πιέσεις για επένδυση σε ρούβλια και τα παλαιότερα προϊόντα και τα λιγότερα ακριβά να εξαφανιστούν από τα καταστήματα. Παράλληλα είχαν ανακαλυφθεί αυξήσεις μισθών σε προϊόντα όπως η βότκα, οι οποίες περιελάμβαναν απλά την αλλαγή των ετικετών στα μπουκάλια. Τέλος, οι τιμές είχαν ανέβει πιο πολύ στην αγορά των αγροτικών προϊόντων, όπως για παράδειγμα 28% το 1960 και περίπου 17% την περίοδο 1972-73. Η συχνή απουσία των επιθυμητών προϊόντων στις κρατικές αποθήκες τροφίμων μαζί με την χρόνια αβεβαιότητα για τα εφόδια είχαν αναγκάσει τους ανθρώπους να τα αγοράσουν στις αγροτικές αγορές, όπου οι τιμές ήταν υψηλές. Ακόμη υπήρχε μία σειρά από αποδείξεις ότι ανάλογα φαινόμενα χαρακτήριζαν την παροχή επιδιορθώσεων και προσωπικών υπηρεσιών όλων των ειδών. Εδώ οι χρόνιες αποτυχίες του κρατικού τομέα συνδέονταν με ένα αναπτυσσόμενο ιδιωτικό τομέα με σημαντικά εφόδια, ο οποίος περιείχε υπηρεσίες πολλών ειδών και σε υψηλότερες τιμές.⁴⁹⁵

Κάποια άλλα παραδείγματα τα οποία έχουν επισημανθεί προκειμένου να ενισχυθεί η παραπάνω άποψη είναι και τα ακόλουθα. Το 1973 οι τιμές σχεδόν διπλασιάστηκαν σε πολλά είδη πολυτελών αγαθών, όπως για παράδειγμα σε γούνες και σε κοσμήματα. Το αυτοκίνητο Φίτα-124 «Zhiguli» είχε αντικατασταθεί από ένα τροποποιημένο Φίτα-125 και συνοδεύτηκε από μία αύξηση στην τιμή από 5500 ρούβλια σε 7500 ρούβλια. Ο μέσος όρος τιμής του ζαχαροπλαστέιου είχε αυξηθεί από 2080 ρούβλια σε 2330 ρούβλια ανά τόνο εξαιτίας της ασυνέχειας της παραγωγής των ζαχαρωτών σε χαμηλή τιμή. Είχαν βρεθεί πολλοί τρόποι για να παρακαμφθούν οι κρατικές περιορισμένες τιμές στην τροφοδοσία του πληθυσμού. Επίσης, παρά το γεγονός ότι ο κανονικός χρόνος ραφής ενός φορέματος ήταν 25 ημέρες, οι καταναλωτές ζητούνταν να καταβάλλουν, αν ήθελαν, 40% παραπάνω για να το έχουν έτοιμο σε 6 ημέρες, αλλιώς το φόρεμα δεν θα ήταν έτοιμο και τέτοιες περιπτώσεις αποτελούσαν μαζικό φαινόμενο. Τα στεγνοκαθαριστήρια ζητούσαν οι πελάτες τους, για την παροχή των

⁴⁹⁴ Ο.π. σ. 41.

⁴⁹⁵ Ο.π. σ. 41.

υπηρεσιών τους, να πληρώνουν το 10% με 40% από την αρχική τιμή για γρήγορη υπηρεσία, η οποία συνήθως ήταν βιαστική. Τα καταστήματα αυτοεξυπηρέτησης κατάφερναν να ανεβάζουν τις τιμές σε πολλά είδη έως και το 1/3 τυλίγοντας τα αγαθά σε σελοφάν, ενώ χρέωναν και τις μικρές πλαστικές σακούλες και, ακόμη, συμπεριελάμβαναν μεγαλύτερες τιμές για εκείνες οι οποίες είχαν σχέδια. Οι Σοβιετικοί πολίτες είχαν αναφέρει διπλασιασμό και τριπλασιασμό των τιμών των ιδιωτικών υπηρεσιών, όπως η ενοικίαση δωματίων και η διδασκαλία.⁴⁹⁶

Από τα ανωτέρω γίνεται εμφανές ότι το κόστος ζωής των σοβιετικών πολιτών είχε αυξηθεί, αλλά είναι δύσκολο να κατανοηθεί σε ποιο βαθμό. Αυτό μπορεί να γίνει μόνο αν μαζευτούν στοιχεία σε ετήσια βάση και σε διάρκεια αρκετών ετών. Η διαδικασία των μισθών είχαν δημιουργήσει μία ανισορροπία στην καταναλωτική αγορά. Οι καταθέσεις ταμειευτηρίου είχαν αυξηθεί ραγδαία σε ένα ετήσιο μέσο όρο που ξεπερνούσε το 14% κατά τη διάρκεια 1971-74 και ακολούθησε μία δεκαετία ακόμη μεγαλύτερων αυξήσεων. Η αύξηση πιθανότατα να αντιπροσώπευε χρήματα για την αγορά διαρκών αγαθών σε υψηλή τιμή όπως για τα αυτοκίνητα και τα έπιπλα, για τα οποία χρειάζονται μετρητά αφού δεν υπήρχε πίστωση για τέτοια αγαθά. Η αύξηση αυτή αντικατοπτρίζει το γεγονός ότι η παραγωγή των συγκεκριμένων προϊόντων από τη σοβιετική βιομηχανία δεν συμβάδιζε με αυτά που οι πολίτες της Σοβιετικής Ένωσης ήθελαν να αγοράσουν.

Υπάρχουν πολλές αποδείξεις γι' αυτό. Κατά τη διάρκεια 1971-73 οι αποθήκες με μη φαγώσιμα αγαθά αύξησαν τον τζίρο τους σε 134 ημέρες από 129. Για επιλεγμένα αγαθά οι αντίστοιχοι αριθμοί είναι για μάλλινα από 103 σε 134 ημέρες, πουλόβερ από 104 σε 142 ημέρες, πλαστικά υποδήματα από 101 σε 145 και ηλεκτρικά είδη από 103 σε 135. Τα καταστήματα με ρούχα ήταν 32% πάνω το 1973 σε σύγκριση με το 1972. Την 1^η Ιανουαρίου τα αποθέματα που ξεπερνούσαν το κανονικό σε μη φαγώσιμα αγαθά υπολογίστηκαν για τζίρο 12 ημερών ή 2450 δισεκατομμύρια ρούβλια. Τα αποθέματα σε πουλόβερ ήταν 38% πάνω από το κανονικό και σε ηλεκτρικά είδη ξεπερνούσαν το κανονικό κατά 35%. Κατά τη διάρκεια του 1973 οι αυξήσεις επί τοις % στα αποθέματα και στις πωλήσεις αντίστοιχα ήταν στον ρουχισμό -5.2 και 1.3, πουλόβερ -14.6 και 3.7, έπιπλα -26.3 και 8.0 και ηλεκτρικά είδη -14.9 και 10.0. Σύμφωνα με μία ειδική έρευνα μέχρι τη 1^η Μαρτίου 1972, τα αποθέματα λιανικής πώλησης είχαν μαζέψει καταλόγους τέτοιων αγαθών υπολογίζοντας τα σε 3,8

⁴⁹⁶ Ο.π. σ. 42.

δισεκατομμύρια ρούβλια ή το 12% των συνολικών αποθεμάτων των μη φαγώσιμων αγαθών. Μέχρι και τη 1^η Οκτωβρίου 1973 τέτοια πλεονασματικά αποθέματα υπολογίζονταν σε 4,5 δισεκατομμύρια ρούβλια ή το 15% των μη φαγώσιμων αγαθών. Προσπάθειες για να ξεφορτωθούν αυτά τα αγαθά κάνοντας ειδικές πωλήσεις σε πολύ χαμηλές τιμές ήταν πετυχημένες μόνο εν μέρει. Σύμφωνα με τον Υπουργό Οικονομικών Γκαρμπούζοφ (Garbuzov), το κράτος κατένειμε 2,4 δισεκατομμύρια ρούβλια κατά τη διάρκεια 1971-74 για να αποζημιώσει τις οργανώσεις εμπορίου για απώλειες λόγω εκπτώσεων, που σημαίνει ότι 1,4 δισεκατομμύρια ρούβλια απονεμήθηκαν το 1974. Το μεγαλύτερο πρόβλημα αφορούσε τα υποδήματα και τον ρουχισμό, αλλά παράλληλα ένα μεγαλύτερο μέρος συσχετιζόταν με τα διαρκή καταναλωτικά αγαθά. Σε σχέση με τα ψυγεία η κατάσταση ήταν η ίδια. Τα προβλήματα αυτής της απογραφής των συσσωρευμένων ανεπιθύμητων αγαθών αφορούσαν όχι μόνο ένα ανικανοποίητο πληθυσμό, αλλά ήταν ολοφάνερο ότι εδώ είχαμε να κάνουμε με μία τεράστια σπατάλη πόρων. Προφανώς, η σοβιετική κυβέρνηση επιχείρησε να λύσει το συγκεκριμένο πρόβλημα, και ειδικά στα κίνητρα για την ποιότητα και στην καινοτομία των προϊόντων, αναθεωρημένες τιμές, κ.λ.π, αλλά δεν μπορούσε να διαχειριστεί το όλο ζήτημα. Ορισμένοι θεωρητικοί επέμεναν ότι το κλειδί για τη λύση του προβλήματος ήταν η προσφορά και η ζήτηση σε μικροεπίπεδο, διότι μπορούσαν να γίνουν καλύτερες προβλέψεις στην καταναλωτική ζήτηση.⁴⁹⁷

Προφανώς εδώ και μιλάμε με όρους κατανάλωσης της οικονομίας της αγοράς και της καπιταλιστικής οικονομίας. Πιο κάτω θα αναφέρουμε τα στοιχεία μιας γνήσιας καπιταλιστικής οικονομίας, προκειμένου να κατανοήσουμε όσα αναφέραμε και κάνουμε αυτή την αναφορά, ώστε να διαχωρίσουμε την πορεία αυτής της οικονομίας με την καπιταλιστική. Η σύγκριση δεν πρέπει να γίνεται με όρους ιδιωτικής οικονομίας διότι οι στόχοι και η φύση των κοινωνιών ήταν διαφορετικές. Οι συνθήκες της αγοράς στον καπιταλισμό βασίζονται στον ανταγωνισμό ο οποίος δεν βασίζεται στις αγνές προθέσεις, το αντίθετο. Τα στοιχεία που αναφέρουμε προσπαθούμε να τα αξιολογήσουμε και να κατανοήσουμε τη διαστρέβλωση του συστήματος αυτού, αν υπάρχει, και πως ακριβώς αυτή η παραμόρφωση θυμίζει στοιχεία καπιταλιστικής αλλά και αγοραίας οικονομίας.

⁴⁹⁷ Ο.π. σ. 43.

Αλλά αν αναλογιστούμε τη διαφημιστική καμπάνια των πολυεθνικών επιχειρήσεων στην οικονομία της αγοράς και στον καπιταλισμό και τις τακτικές εξαπάτησης του κοινού δια μέσου της καινοτομίας, τότε θα μπορούσαμε να πούμε ότι η συγκεκριμένη αγορά του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν αλλοιώνει και πολύ τα χαρακτηριστικά του ζητήματος των τιμών. Θα πρέπει να στοχεύσουμε στα πραγματικά αδιέξοδα αυτού του συστήματος και στους λόγους που οδήγηθηκε στο αδιέξοδο. Πολλές φορές μία τέτοια διερεύνηση αποτελεί μορφή άμυνας του καπιταλισμού και κάλυψη των αξεπέραστων αντιφάσεων του. Εξάλλου αποτελεί μία αμφισβήτηση από φιλελεύθερη και νεοφιλελεύθερη σκοπιά με σκοπό να μην χαθούν τα κεκτημένα του συστήματος και της κυρίαρχης τάξης του. Όμως εδώ θα αναφέρω δύο από τα άπειρα παραδείγματα, για να κατανοηθεί η συγκεκριμένη θέση και να συγκριθεί με τις αντίστοιχες του συστήματος μιας κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Το 1990 η Intel Corporation βγάζει στην αγορά ένα νέο υπολογιστή με το απλό P23. Αυτό ήταν πανομοιότυπο με το πολύ ακριβότερο 80486 τσιπ. Εκτός από το γεγονός αυτό, οι μηχανικοί της Intel το είχαν σαμποτάρει έτσι ώστε ορισμένα τμήματα του, όπως ο μαθηματικός συνεπεξεργαστής, να μην λειτουργούν. Ο μαθηματικός επεξεργαστής ήταν εκεί, αλλά με σκόπιμο τρόπο είχε αχρηστευθεί. Εδώ τίθεται ένα ερώτημα: η Intel αυτοχειριαζόταν. Όχι, αλλά αντίθετα αυτό που έκανε ήταν να αναπτύξει μία έξυπνη ανταγωνιστική στρατηγική. Τι έκανε δηλαδή; Το φτηνότερο P23 επρόκειτο να πουληθεί σε εκείνους που δεν αποδέχονταν την υψηλότερη τιμή του 80486, αυξάνοντας έτσι τις πωλήσεις. Γιατί να είναι ελαττωματικός ο μαθηματικός επεξεργαστής του P23; Η επιπρόσθετη προσπάθεια να γίνει το P23 κατώτερο από το 80486 συνέβαλλε πραγματικά στα κέρδη της Intel, επειδή εκείνοι που χρειάζονταν τον μαθηματικό συνεπεξεργαστή θα έπρεπε να πληρώσουν την υψηλότερη τιμή.

Επίσης όταν η εταιρία Ford Motor μετά από τέσσερα χρόνια προετοιμασίας έφερε στην αγορά ένα νέο αυτοκίνητο, αυτό πουλήθηκε στην αγορά σε δύο τύπους: το Ford Tempo και τον Mercury Tompraz. Όπως όμως παρατήρησε και η Wall Street Journal, στην πραγματικότητα οι μοναδικές διαφορές είναι δευτερεύουσες αλλαγές στο στίλ. Όταν όμως η Ford των δύο τύπων αντιστοιχούσε σε ένα αυτοκίνητο, κάθε άλλο παρά όμοια τα έκανε να φαίνονται. Το πρώτο ήταν γρήγορο, σπορ και σέξι. Στα αρχικά διαφημιστικά του Tempo, μία σέξι γυναίκα περνούσε και σφύριζε μπροστά από το αυτοκίνητο και καλούσε τους θεατές να πάρουν το «Tempo της ζωής τους». Το αυτοκίνητο έτρεχε από γράμματα 15 μέτρα ψηλά που σχημάτιζαν τη λέξη TEMPO

και στη συνέχεια υπήρχε μία θηλειά γύρω από το Ο. Οι άνδρες θεατές δεν θα μπορούσαν να κατηγορηθούν για το ότι έμεναν με την εντύπωση πως θα είχαν κατακτήσει τη νέα γυναίκα, εάν είχαν αγοράσει το αυτοκίνητο.

Αντίθετα, το Toraz διαφημίστηκε σαν το πιο σωστό αυτοκίνητο για έξυπνους χαμηλών τόνων, εκλεπτυσμένους αγοραστές. Εδώ, κανείς παράτολμος δεν διέγραψε κύκλους στον αέρα. Το Toraz προβαλλόταν σαν ένα αυτοκίνητο κομψό, όπως μια Mercedes, και τα διαφημιστικά ήταν ακριβά εξοχικά σπίτια. Το σλόγκαν της Toraz ήταν «Ένα αυτοκίνητο προχωρημένο τόσο, όσο για εκείνους που θα το έχουν» και κολάκευε την ευφύια κάποιου που ήταν αρκετά αφελής να το πιστέψει. Γιατί η Ford μπήκε στον κόπο να παράξει δύο εκδοχές του ίδιου αυτοκινήτου, με δευτερεύουσες μόνο διαφορές στιλ μεταξύ τους και ύστερα δαπανά εκατομμύρια για να διαφημίσει τις διαφορές τους; Η απάντηση είναι ότι αναζητά πελάτες για κέρδη.⁴⁹⁸ Επομένως, έχουμε μία ενδόμυχη μορφή απάτης η οποία είναι συστατικό στοιχείο της αγοράς, του ανταγωνισμού και του καπιταλισμού, προφανώς με σκοπό την απόσπαση της υπεραξίας και της αύξησης του ποσοστού κέρδους μέσα από τη διαδικασία της εκμετάλλευσης.

Εδώ έχουμε να κάνουμε με το κριτήριο του ανταγωνισμού. Ο ανταγωνισμός είναι ένας αγώνας για κέρδη. Στον αγώνα αυτό δεν μπαίνουν κανόνες. Όμως με ποια κριτήρια θα κρίνουμε τις τιμές και, ενδεχομένως, τροποποιήσεις τους σε σχέση με τα νέα προϊόντα που ισχυρίζονταν ότι παράγονταν; Εν συνεχεία παρατηρούμε αναφορές για παραβιάσεις κρατικών τιμών. Επομένως, εκείνο που χρειάζεται είναι να κατανοήσουμε γιατί συμβαίνει αυτό. Αντιστοιχεί στο ίδιο ερώτημα: τι πήγε στραβά στην πορεία της σοβιετικής οικονομίας και κοινωνίας; Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι δεν θα πρέπει να παγιδευόμαστε σε συγκρίσεις με την οικονομία της αγοράς. Οι καταστάσεις αυτές συνδέονται με παρεκκλίσεις και διαστρεβλώσεις του συγκεκριμένου συστήματος. Το αν είναι κρατικός καπιταλισμός, κρατικός σοσιαλισμός ή παραμορφωμένο εργατικό κράτος, έχουμε ήδη κάνει μία μικρή, αλλά σημαντική αναφορά. Όσον αφορά για την αξία ενός προϊόντος και το πώς διογκώνεται η τιμή ενός προϊόντος στο πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας, ήδη έχουμε κάνει αναφορά και έχω κάνει μία μικρή ανάλυση.

Προφανώς οι εξελίξεις στην πορεία προς τη δεκαετία του 1980 ήταν σημαντικές. Οι συνθήκες στην παραγωγή και στην κατανάλωση χειροτέρευαν και άνοιξαν σταδιακά

⁴⁹⁸ Samuel Bowles and Richard Edwards, (1997), Κατανοώντας τον Καπιταλισμό, εκδόσεις GUTENBERG, σ. 205-206.

οι ασκοί του Αιόλου για τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στη δεκαετία του '80 ή ακόμη τις ουρές στην αγορά, που οριοθέτησε τις πολιτικές εξελίξεις. Πιο κάτω ακολουθεί η ανάλυση αυτής της περιόδου και ακόμη η τελική πορεία που οδήγησε στην κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης.

2.5 Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ ΕΩΣ ΤΗΝ ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΗΣ ΕΣΣΔ ΤΟ 1991

Στις αρχές της δεκαετίας του '80 παρατηρείται μία πτωτική τάση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου και μείωση των ποσοστών αύξησης του ΑΕΠ, ενώ παράλληλα παρατηρείται περαιτέρω πτώση του πραγματικού δυνητικού αποθέματος. Έχουμε μεγάλες ελλείψεις στις υποδομές παράλληλα με την καθυστέρηση στον τομέα της τεχνολογίας. Ήδη έχουμε αναφέρει, με βάση τους πίνακες που παραθέσαμε, ότι έχουμε μία επιβράδυνση των ρυθμών μεγέθυνσης με αποκορύφωμα την περίοδο 1990-91. Αναφέραμε επιπλέον ότι με βάση τον Στ. Μπαμπανάση, ότι η επιβράδυνση των ρυθμών ήταν το ένα πρόβλημα. Το άλλο ήταν ότι η οικονομική μεγέθυνση είχε χαρακτήρα περισσότερο ποσοτικής αύξησης και λιγότερο χαρακτήρα ολοκληρωμένης, ισόρροπης αρμονικής ανάπτυξης.⁴⁹⁹ Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής η CIA εκτίμησε ότι ο στρατός της Σοβιετικής Ένωσης απορρόφησε περίπου το 15% του ΑΕΠ της ΕΣΣΔ, ενώ στις ΗΠΑ οι στρατιωτικές δαπάνες ήταν κατά μέσο όρο 5%. Αλλά το 1990 ο Υπουργός Εξωτερικών Σεβαρντνάτζε (Shevardnadze), ισχυρίστηκε ότι το πραγματικό ποσοστό ήταν 25%, ενώ σύμφωνα με άλλες σοβιετικές εκτιμήσεις της εποχής ανέβαζαν το ποσοστό ακόμη πιο ψηλά στο 40%.⁵⁰⁰ Από την άλλη κανείς δεν μπορούσε να υπολογίσει το πραγματικό ποσοστό του ΑΕΠ που πήγε για τον στρατό, διότι ούτε και οι ίδιοι οι σοβιετικοί στο Υπουργείο Οικονομικών ή Υπουργείο Εξωτερικών ε γνώριζαν. Την ίδια στιγμή ένα σημαντικό ποσοστό του εργατικού δυναμικού είχε εμπλακεί σε κάποιο βαθμό στις εργασίες για το στρατό. Αυτό αποτελούσε το 25%, ενώ άλλοι σοβιετικοί οικονομολόγοι υποστήριζαν ότι ήταν τόσο υψηλό που έφθανε στο 30 ή και 40%, την ίδια στιγμή που στις ΗΠΑ και στις ανεπτυγμένες δυτικές χώρες το αντίστοιχο ποσοστό ήταν κάτω από 5%.⁵⁰¹ Με άλλα λόγια με βάση τα ανωτέρω, το ποσοστό των ανθρώπινων και υλικών πόρων που συμμετείχαν στη στείρα δραστηριότητα της άμυνας ήταν συντριπτική, καθώς αυτή η προοπτική απέκλειε κάθε είδους ανάκαμψη στη συγκεκριμένη χώρα. Κατά τον Schwartz, το χαμηλό βιοτικό επίπεδο αυξήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του '70. Αλλά με την εκδήλωση της κρίσης και της οικονομικής στασιμότητας στα τέλη της δεκαετίας του '70, όταν ο ρυθμός ανάπτυξης έπεσε από

⁴⁹⁹ Στ. Μπαμπανάσης, Ο.π. σ. 210.

⁵⁰⁰ Martin Malia, "The Soviet Tragedy, A history of socialism in Russia", ο.π. 405-443.

⁵⁰¹ Ο. π. στο ίδιο..

το 8,9%, που ήταν την περίοδο 1966-70 με φουσκωμένα πάντως στοιχεία, στο 4% στο διάστημα 1981-83, μέχρι και κάτω από το 0% στα τέλη της δεκαετίας του '80, η ΕΣΣΔ άρχισε να χάνει από ιδεολογική σκοπιά τον ψυχρό πόλεμο.⁵⁰² Παράλληλα παρατηρείται μία ανακατανομή των πόρων προς όφελος των τομέων κατανάλωσης που έχουν παραμεληθεί, γεγονός που διαμορφώνει ένα δύσκολο δίλημμα σε σχέση με τον όγκο των επενδύσεων στην περίοδο της μεταρρύθμισης.⁵⁰³ Από τη μία πλευρά, υπήρχε η επιθυμία για μείωση του ποσοστού των επενδύσεων, αλλά με ιδιαίτερη έμφαση στα λιγότερα παραγωγικά στοιχεία, ενώ άρχισε να αναπτύσσεται η τάση να αξιολογηθούν οι πόροι για την αύξηση της κατανάλωσης. Επιπλέον, ήταν πλέον έντονη η ανάγκη να ανασυγκροτηθούν οι δομές και ακόμη να εκσυγχρονιστεί το μετοχικό κεφάλαιο με εξοπλισμό και τεχνολογία σαφώς πιο προηγμένη.⁵⁰⁴

Από την άλλη το σοβιετικό μερίδιο στο παγκόσμιο εμπόριο παρέμεινε σχετικά μικρό. Προφανώς αυτό έχει και μία σοβαρή εξήγηση. Σχετίζεται με τη συνολική λογική για την οικονομία και της δομής της ανάπτυξης της σοβιετικής οικονομίας. Το διεθνές εμπόριο έτσι όπως είναι δομημένο στον καπιταλισμό συνδέεται με τον ανταγωνισμό με τη λειτουργία των πολυεθνικών επιχειρήσεων και το μερίδιο κερδών τους στο πλαίσιο του παγκόσμιου διεθνούς εμπορίου. Προφανώς οι επιχειρήσεις στη Σοβιετική Ένωση δεν ήταν δομημένες για να ανταποκριθούν σε αυτόν τον ανταγωνισμό. Η λειτουργία τους απηχούσε άλλα χαρακτηριστικά και συνδέονταν με τις ανάγκες της σοβιετικής κοινωνίας, ανεξάρτητα από τις παρεκκλίσεις και τις στρεβλώσεις που γνώρισε η σοβιετική οικονομία και κοινωνία. Παράλληλα ένα μεγάλο του προϊόντος της πήγαινε για τις ανάγκες των χωρών της ΚΟΜΕΚΟΝ.

Έτσι υπολογίζεται ότι το σοβιετικό μερίδιο ήταν 3.9% των παγκόσμιων εξαγωγών και 4.3% των παγκόσμιων εισαγωγών το 1975, το 1985 ήταν 4.6% και 4.3% και το 1989 ήταν 3.8% και 3.7% αντίστοιχα. Μέσω της σύγκρισης, η Ιαπωνία αποτελούσε το 6.8% των παγκόσμιων εισαγωγών το 1975 και το 7% το 1989 και οι εισαγωγές της μειώθηκαν την ίδια περίοδο από το 6.5% στο 10%. Στη δεκαετία της ύφεσης, το μερίδιο των εισφορών στο παγκόσμιο εμπόριο έπεσε από το 1.8% το 1970 στο 1.6% το 1982.⁵⁰⁵ Σύμφωνα με το Σοβιετικό Ακαδημαϊκό Μπογκομόλοφ (Oleg

⁵⁰² J. Schwartz, "A future for socialism in the USSR?", ο.π. στο ίδιο.

⁵⁰³ Gury Ofer, "The Macroeconomic Issues of Soviet Reforms", <http://www.nber.org/chapters/c10977>,

⁵⁰⁴ Ο.π. στο ίδιο.

⁵⁰⁵ Stephen H. Gardner, "East-West Economic Relations: The Policy Implications of Resent Scholarship", US-Soviet Relations, compiled by the American Cultural Center, reprinted from a commissioned article for Portfolio: International Economic Perspectives, vol. 10, no. 4, p.1

Bogomolov), για 10 έως 15 χρόνια προχωρώντας στο 1986 το μερίδιο των σοσιαλιστικών χωρών στο παγκόσμιο εμπόριο ήταν περίπου 10%.⁵⁰⁶

Σύμφωνα με τους δυτικούς επιστήμονες, η τεράστια περιοχή της Σοβιετικής Ένωσης που ήταν πλούσια σε πόρους έκανε σχετικά ανεξάρτητο το ξένο εμπόριο. Ο όγκος των σοβιετικών εισαγωγών μετατράπηκε σε δολάρια από την επίσημη συναλλακτική ισοτιμία, αφήνοντας τις τιμές να διαφοροποιούνται στις εσωτερικές ανταλλαγές, οι οποίες υπολογίζονται σε μόνο 4.1% της αξίας του σοβιετικού ΑΕΠ σε δολάρια, όπως υπολογίστηκε από την CIA.⁵⁰⁷ Κάποιο άλλοι οικονομολόγοι υποστήριξαν ότι η σημασία του ξένου εμπορίου για τη Σοβιετική Ένωση και την οικονομία είναι πολύ μεγαλύτερη σε σχέση με αυτό που υπάρχει στο μυαλό τους. Έχουμε μία αναφορά σε ευρήματα από σοβιετικούς οικονομολόγους, υπολογίζοντας ότι γύρω στο 1980 περισσότερο από το 20% των κεφαλαιακών επενδύσεων σε μηχανές και εξοπλισμό στην ΕΣΣΔ ήταν αναγκαίο, και ότι το μερίδιο των εισαγωγών ήταν περίπου στο ίδιο επίπεδο της συνολικής εγκατάστασης του αποθέματος των μηχανών. Υπάρχει ένας υπολογισμός ότι στη χημική βιομηχανία όπου περισσότερο από το 60% ήταν αρχικά ξένες μηχανές, ήταν εξαρτημένη από εισαγωγές, όπως δηλαδή ήταν ακόμη και στη βιομηχανία χαρτιού με ένα ποσοστό πάνω από το 50%.⁵⁰⁸

Η σημαντικότητα του εμπορίου υποστηρίχθηκε από ένα σοβιετικό συγγραφέα, ο οποίος το 1988 σημείωσε ότι τα βιομηχανικά αγαθά λογίζονταν σε περισσότερο από το 82% των σοβιετικών εισαγωγών. Το μερίδιο των μηχανών, ο εξοπλισμός και τα μέσα μεταφοράς αυξήθηκαν από το 35.6% το 1979 στο 40.7% το 1986, ενώ το μερίδιο των καταναλωτικών αγαθών μειώθηκε την ίδια περίοδο από 18.3% σε 13.4%. Η βιομηχανία υφασμάτων, για παράδειγμα, σε εισαγωγές 53.2%, ενώ η χημική βιομηχανία σε 49.9% και η βιομηχανία τροφίμων σε 46.8%. Αλλά στις αρχές του 1980 ο δυτικός εξοπλισμός υπολογίστηκε μεταξύ του 66% και 100% των σοβιετικών παραγωγών πολυαιθυλενίου, πολυεστέρα και κλωστών για το 65% των παραγωγών από όλα τα προϊόντα και 40% των αζωτούχων λιπασμάτων. Η σοβιετική φαρμακοβιομηχανία ικανοποιούσε μόνο το 45% των εθνικών απαιτήσεων.⁵⁰⁹

Στην αρχή του 20ου αιώνα η Ρωσία ήταν ένας μεγάλος εξαγωγέας δημητριακών, ενώ στη δεκαετία του 1980 δεν έφθανε να θρέψει τον εαυτό της. Τον Ιούνιο του 1990 στη

⁵⁰⁶ Leonard Geron, (1990), *Soviet Foreign Economic Policy under Perestroika*, σ. 86.

⁵⁰⁷ Ο.π. σ. 28. Επίσης στο: Alan H. Smith, (1987), "Foreign Trade: Gorbachev's Inheritance", στο: Martin McCauley (ed), *The Soviet under Gorbachev*, London: MacMillan, σ. 137.

⁵⁰⁸ Vladimir G. Treml, (1983), "Soviet Dependence on Foreign Trade", στο: *Colloquium*, Brussels: NATO, Economics Directorate, σ. 40.

⁵⁰⁹ Leonard Geron, ο.π. σ. 29.

σύνοδο κορυφής στην Ουάσιγκτον, η Σοβιετική Ένωση υπέγραψε συμβόλαιο για την αγορά τουλάχιστον 40 τόνων σιταριού, δημητριακών και φασολιών σόγιας από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Αυτή η εξέλιξη ήταν μία αύξηση ενός τόνου για κάθε χρόνο και αφορούσε μία προηγούμενη συμφωνία, η οποία εφαρμόστηκε το 1983.⁵¹⁰ Από την άλλη ορυκτά, καύσιμα, στα οποία έγινε εξόρυξη με μεγάλο κόστος στο περιβάλλον, υπολογίστηκαν περίπου στο 80% των σοβιετικών εξαγωγών.⁵¹¹ Η μεγάλη εξάρτηση της σοβιετικής βιομηχανίας σε εισαγωγές και η ύπαρξη δομικής ανισορροπίας του σοβιετικού εξωτερικού εμπορίου ήταν ορατά από τους σοβιετικούς μεταρρυθμιστές, ως μεγάλοι δείκτες της εγγενούς αδυναμίας του οικονομικού συστήματος, καθρεπτίζοντας παράλληλα τη χαμηλή ποιότητα σε βιομηχανικά προϊόντα.

Ακολούθησε μία σημαντική επέκταση του εξωτερικού εμπορίου, κυρίως, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Παράλληλα υπήρξε και μία νομοθεσία η οποία υποστήριξε και ενθάρρυνε την εξωτερική οικονομική δραστηριότητα. Παρ' όλα αυτά είχαμε μία μείωση του εξωτερικού εμπορίου από το 1985 στο 1987 η οποία έφθασε στο 10%. Ανέκαμψε όμως το 1989 με την άνοδο του σοβιετικού εμπορίου η οποία πήγε από το 6,6% στο 8% την ίδια χρόνια. Πάντως αυτό το κενό που υπήρχε στα ποσοστά αύξησης, θα μπορούσε ωστόσο να εξαφανιστεί, εάν το σοβιετικό ξένο εμπόριο συνεχιζόταν να επεκτείνεται στα συγκεκριμένα ποσοστά και η αύξηση στο παγκόσμιο εμπόριο χαμήλωνε στο 6% το 1990.⁵¹² Το μεγάλο στοίχημα ήταν να διατηρήσει το συγκεκριμένο μερίδιο στο παγκόσμιο εμπόριο, αλλά παρ' όλα αυτά υπήρξε η απροσδόκητη αύξηση στο παγκόσμιο εμπόριο στο 7.5% το 1991 και το 1992.⁵¹³

Η Σοβιετική Ένωση είναι ο μεγαλύτερος παραγωγός πετρελαίου στον κόσμο. Με 11.6 εκατομμύρια βαρέλια την ημέρα, υπολογίστηκε ότι κατέχει το 19.8% της παγκόσμιας παραγωγής το 1989. Εσωτερικά καταναλώνεται περίπου το 70% του εξορυγμένου πετρελαίου και το υπόλοιπο εξάγεται. Η σοβιετική παραγωγή του φυσικού αερίου υπολογίζεται στο 10.6% της παγκόσμιας παραγωγής. Παράγονται 2.1 δισεκατομμύρια κυβικά μέτρα την ημέρα, από τα οποία καταναλώνονται το 89.1% και το υπόλοιπο εξάγεται. Η εξάρτηση της Σοβιετικής Ένωσης από τα κέρδη που βασίζονται στη σκληρή συναλλαγματική ισοτιμία και προέρχονταν από τις πωλήσεις

⁵¹⁰ Nancy Dunne, (1990), "Pitfalls remain along path to perfect trade relations", The Financial Times, 4 June.

⁵¹¹ Leonard Geron, ο.π. σ. 29.

⁵¹² Ο.π. σ. 31.

⁵¹³ Ο.π. σ. 31.

πετρελαίου και φυσικού αερίου αυξήθηκαν δραματικά τις δεκαετίες του 1970 και 1980. Τα ετήσια έσοδα από τις συναλλαγές των εξαγωγών των ορυκτών αυξήθηκε από 666 εκατομμύρια δολάρια το 1972 σε 1.4 δισεκατομμύρια δολάρια το 1983.

Την ίδια περίοδο το μερίδιο από το πετρέλαιο και τα προϊόντα πετρελαίου σε έσοδα συναλλάγματος αυξήθηκαν από 19.9% σε 64.2%, ενώ το σύνολο των συναλλαγών από τις εξαγωγές ενέργειας αυξήθηκε από 28.9% σε 79.1%. Η Σοβιετική Ένωση είχε επωφεληθεί από τα κέρδη, με την αύξηση τιμής στο πετρέλαιο τις δεκαετίες του 1970 και 1980. Ωστόσο, η μεγάλη εμπιστοσύνη στην πώληση ενέργειας και πρώτων υλών αποδείχθηκε ότι ήταν βραχυπρόθεσμη. Η τιμή για κάθε βαρέλι, η οποία ήταν περίπου 27 δολάρια το 1985, έπεσε περίπου στα 10 δολάρια τον Ιούλιο του 1986, πριν γίνει αύξηση σε 14-15 δολάρια λίγο αργότερα από τον οργανισμό των χωρών που εξήγαγαν πετρέλαιο με τη συμφωνία του Αυγούστου το 1986, με σκοπό να σταθεροποιηθούν οι τιμές. Κατά τη διάρκεια του 1987 οι τιμές κυμαίνονταν σε 16-19 δολάρια το βαρέλι και μειώθηκαν στα 14.5 δολάρια το 1988, αλλά η τιμή αυξήθηκε σε 17.4 δολάρια το 1989. Η πτώση της τιμής του πετρελαίου ήταν ο κύριος λόγος που μειώθηκαν τα έσοδα του σοβιετικού εξωτερικού εμπορίου. Γίνεται σαφές διότι σύμφωνα με τον υπουργό οικονομικών, Μπορίς Γκόστεφ (Boris Gostev), η Σοβιετική Ένωση έχασε σημαντικά έσοδα την περίοδο 1985-1988 εξαιτίας της μεγάλης πτώσης των παγκόσμιων τιμών του πετρελαίου.⁵¹⁴

Η Σοβιετική Ένωση βίωσε μια μείωση σε όρους της αγοράς, δηλαδή στη σχέση εσόδων-εξόδων, του 20^{ου} πεντάχρονου πλάνου. Όχι μόνο από τη μείωση των τιμών του πετρελαίου αλλά επίσης και από την αποδυνάμωση του αμερικάνικου δολαρίου σε σχέση με το ευρωπαϊκό συνάλλαγμα, επειδή πουλούσε πετρέλαιο σε όρους δολαρίου, αλλά τα πιο πολλά από τα αποθέματα αγοράζονταν με ευρωπαϊκά συναλλάγματα. Πράγματι το 70% των σοβιετικών αγοραπωλησιών έγιναν με συνάλλαγμα εκτός δολαρίου.⁵¹⁵ Η μεγαλύτερη μείωση το 1987 καταγράφηκε σε βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες, οι οποίες έπεσαν μέχρι 25.9%, παρόλο που

⁵¹⁴ Ο.π. σ. 32.

⁵¹⁵ Σε γενικές γραμμές οι επιστήμονες προέβλεπαν δυσκολίες στο σοβιετικό ξένο εμπόριο, το οποίο θα απέρρεε από την αλλαγή στις ενεργειακές τιμές το 1984. Χαρακτηριστικό παράδειγμα: Jochen Bethkenhagen, (1987), "The Soviet Union in World Trade: Energy and Raw Materials" στο: Hans Joachim Veen (ed), From Brezhnev to Gorbachev: Domestic Affairs and Soviet Foreign Policy, Leamington Spa and New York: Berg and T. Martin's Press, σ. 68. Επίσης για τα αρνητικά αποτελέσματα από τη μείωση των τιμών πετρελαίου στην οικονομία της Σοβιετικής Ένωσης, υπάρχει πληροφορία στο: Christopher Wilkinson, (1987), NATO Economics Directorate, "The Alliance and the Price of Oil", NATO Review, no. 1. February, σ. 17-18. Επίσης: Alan H. Smith, (1987), "Foreign Trade", στο: McCauley (ed), The Soviet Union under Gorbachev, σ.135-55.

φάνηκε ότι υπήρχε μια φυσική αύξηση περίπου 9.3% το 1986 και επιπλέον 2.1% το 1987.⁵¹⁶

Προφανώς στα χρόνια μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο το σοβιετικό εξωτερικό εμπόριο σημείωσε σταθερή αύξηση από το 1946 ως το 1985. Το μερίδιο των χωρών του Συμβουλίου για την αμοιβαία οικονομική βοήθεια (CMEA) στο σύνολο των εισφορών από το εμπόριο που ήταν 56% το 1955, σταδιακά μειώθηκε σε 55.8% το 1989. Το μερίδιο των βιομηχανικών δυτικών χωρών ήταν 15.5% το 1955, αυξήθηκε σε 33.6% το 1980 και μετά έπεσε στο 21.8% το 1987 και ανέκαμψε στο 26.2% το 1989. Το μειωμένο μερίδιο των δυτικών χωρών αντικαταστάθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 με την ανταλλαγή με τα μέλη του CMEA. Αυτή η μόδα αντιστράφηκε με το κλείσιμο της δεκαετίας.⁵¹⁷ Το μερίδιο των ανεπτυγμένων χωρών στο σοβιετικό εξωτερικό εμπόριο ήταν 4.7% το 1955 και έφθασε να είναι 13% κατά μέσο όρο το 1980 και σταθεροποιήθηκε στο 12.1% το 1989.

Την περίοδο 1985-1989 οι ανταλλαγές ανάμεσα στις επτά δυτικές χώρες υπολογιζόταν κοντά στα τρία τέταρτα των εσόδων του συνολικού σοβιετικού εξωτερικού εμπορίου, με τις ανεπτυγμένες δυτικές χώρες να φθάνουν στο ποσοστό 72.2% το 1989. Οι επτά αυτές χώρες ήταν η Δυτική Γερμανία, η Φινλανδία, η Ιταλία, η Ιαπωνία, οι Η.Π.Α., η Βρετανία και η Γαλλία. Παρά το γεγονός ότι είχαν σημαντική θέση στο διεθνές οικονομικό περιβάλλον, παρατηρείται ότι για τις ανάγκες του εξωτερικού εμπορίου και του πλαισίου των διαπραγματεύσεων που ακολούθησε, άλλαξε η θέση τους. Το εξωτερικό εμπόριο έδειξε ότι ήταν μια προσπάθεια να ισορροπήσει το δυτικό και το ανατολικό εμπόριο.⁵¹⁸ Η πιο σημαντική αύξηση σε εισαγωγές το 1989 σε σχέση με το 1985, καταγράφεται από τη Δυτική Γερμανία και τη Μεγάλη Βρετανία. Οι εισαγωγές ωστόσο μειώθηκαν δραματικά και στην περίπτωση του Καναδά έφθασε μέχρι 56.6%. Η πιο αξιοσημείωτη μείωση στις εξαγωγές καταγράφηκε από τη Δυτική Γερμανία και τη Γαλλία. Παρά το γεγονός ότι υπήρχε μία κυμαινόμενη τάση εισαγωγών-εξαγωγών με άλλες χώρες, οι εξαγωγές στη Μεγάλη Βρετανία διαρκώς αυξάνονταν σε μια περίοδο πέντε ετών.⁵¹⁹

Ως αναγνώριση της αυξανόμενης σημασίας που είχαν οι ανατολικές αγορές, η Σοβιετική Ένωση εγκαθίδρυσε οικονομικές σχέσεις με τη Νότια Κορέα. Στην περίοδο πριν την περεστρόικα το εμπόριο δεν υπήρχε. Αυξήθηκε σε 200 εκατομμύρια

⁵¹⁶ Leonard Geron, ο.π. σ. 32.

⁵¹⁷ Ο.π. σ. 33.

⁵¹⁸ Ο.π. σ. 33.

⁵¹⁹ Ο.π. σ. 34.

δολάρια το 1987, και ακόμη περισσότερο στα 600 εκατομμύρια δολάρια μέχρι το 1989. Η αύξηση έφθασε στο 1 δισεκατομμύριο το 1990, ενώ με βάση τους υπολογισμούς της Νότιας Κορέας θα μπορούσαν να φθάσουν στα 10 δισεκατομμύρια δολάρια στα μέσα της δεκαετίας του 1990. Οι εμπορικές σχέσεις με τις νέες βιομηχανικές χώρες είχαν αναπτυχθεί ουσιαστικά. Οι σχέσεις με το Ισραήλ επανιδρύθηκαν και εν συνεχεία επεκτάθηκαν. Δυστυχώς εξαιτίας της γκλάνοστ τα δεδομένα του εμπορίου με τη Νότια Κορέα και το Ισραήλ δεν συμπεριλήφθηκαν στην ετήσια σοβιετική δημοσίευση για το 1988 και το 1989.⁵²⁰

Η ανισορροπία του σοβιετικού εμπορίου με τη βιομηχανική δύση φάνηκε κατά την περίοδο 1985-1989. Σ' αυτή την περίοδο σημειώθηκε αρνητική εμπορική ισορροπία με τις δυτικές χώρες. Έτσι, παρατηρούμε ότι η αρνητική ισορροπία των χρόνων 1985-1986 πραγματοποιήθηκε με ένα μικρό πλεόνασμα εκείνη τη χρονιά. Αυτό ήταν την περίοδο που το πετυχημένο πρόγραμμα των εξαγωγών, που δημιουργούσε το πλεονέκτημα του πετρελαίου, είχε συμβάλλει ώστε να μην αλλάξει η τιμή του, σε σχέση με τις άλλες τιμές οι οποίες είχαν αυξηθεί περίπου κατά 19% το 1987. Η πιο σημαντική μείωση στην ανισορροπία της αγοράς καταγράφηκε στο εμπόριο ανάμεσα στις Ηνωμένες Πολιτείες και στην Ιαπωνία. Για να ενθαρρύνει την παραγωγή μηχανών και των συσχετισμένων με τις μηχανές, προϊόντα για εξαγωγή σε συνάλλαγμα, η Σοβιετική Ένωση έθετε επιπρόσθετους δασμούς της τάξης του 20% στη συνολική τιμή τους. Παρά τη μεγάλη προσπάθεια για να βελτιωθεί το συναλλαγματικό ισοζύγιο, οι αυξημένες εισαγωγές από τη Δύση το 1988 και 1989 οδήγησαν σε ένα σημαντικό στράγγισμα του αποθέματος του συναλλάγματος, το οποίο έφερε επιπλέον δυσκολίες στη διευθέτηση πληρωμών στο πρώτο μισό του 1990 με παραπάνω από 2 δισεκατομμύρια δολάρια.⁵²¹

Με τον επαναπροσανατολισμό της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής και την αλλαγή στις εγχώριες οικονομικές προτεραιότητες, το εμπόριο των CMEA επίσης επηρεάστηκε από την περεστρόικα. Τα έσοδα του σοβιετικού εμπορίου με τις χώρες αυτές παρέμειναν σχεδόν στο ίδιο σημείο κατά την περίοδο 1985-1989, αλλά οι αξίες της αναλογίας εισαγωγών/εξαγωγών είχαν αλλάξει. Οι σοβιετικές εξαγωγές μειώθηκαν από 40.2 δισεκατομμύρια το 1985 σε 38 δισεκατομμύρια το 1989, ενώ οι εισαγωγές αυξήθηκαν από 37.9 δισεκατομμύρια σε 40.6 δισεκατομμύρια την ίδια περίοδο. Την περίοδο 1985-1987 η Σοβιετική Ένωση διατήρησε το θετικό ισοζύγιο

⁵²⁰ Ο.π. σ. 34.

⁵²¹ Ο.π. σ. 35.

με τις χώρες των CMEA, αλλά το 1988 και το 1989 το ισοζύγιο ήταν αρνητικό. Αυτή η τάση εξηγείται από την πτώση των τιμών στις ενεργειακές ύλες.⁵²²

Οι σοβιετικοί μεταρρυθμιστές αναγνώρισαν ότι δεν είναι επιτακτική ανάγκη να επιχορηγήσουν τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης ή να τις περιορίσουν μέσω, ενδεχομένως, μέσω μιας βίαιης οικονομικής ένταξης. Η σοβιετική βοήθεια στους συμμάχους τους δεν εκφράστηκε μόνο μέσω μεταφοράς χρημάτων ή εξοπλισμού, αλλά, επίσης, μέσω επιχορηγήσεων που έγιναν στη βάση των σοβιετικών αγορών, ορισμένες φορές σε παράλογες εκτάσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Κούβα από την οποία η Σοβιετική Ένωση αγόρασε 4.3 τόνους ζάχαρης. Η Σοβιετική Ένωση πλήρωσε 7 με 9 φορές παραπάνω για την κουβανέζικη ζάχαρη σε σχέση με την παγκόσμια ομάδα, παρέχοντας στην ουσία κρυφή βοήθεια στην Κούβα. Το θέμα το οποίο αφορά τη σοβιετική βοήθεια στην Κούβα, συζητήθηκε από τον πρόεδρο George Bush τον Ιούνιο του 1990 ως ένα θέμα που θα έπρεπε να διευθετηθεί πριν δοθεί μεγάλης κλίμακας βοήθεια στη Σοβιετική Ένωση. Ένα άλλο είδος βοήθειας στους συμμάχους της Σοβιετικής Ένωσης ήταν το σχέδιο να χτιστεί ένα εργοστάσιο κοτόπουλου στη Μογγολία, ένα προγραμματισμένο σημείο εξισορρόπησης το οποίο ήταν 50 χρόνια μπροστά.⁵²³

Επίσης, η Ανατολική Ευρώπη ήταν ένας σημαντικός πελάτης για τις σοβιετικές ενεργειακές εξαγωγές. Υπολογίζεται ότι συνολικά από τις εξαγωγές 103.000 κυβικά μέτρα φυσικού αερίου το 1989, το οποίο υπολογίζεται στο 12% του εγχώριου συναλλάγματος, πήγαν 50.000 κυβικά μέτρα στη Βουλγαρία, στην Ουγγαρία, την Πολωνία, τη Ρουμανία, τη Τσεχοσλοβακία και τη Γιουγκοσλαβία. Δυσκολίες του σοβιετικού εμπορίου με τις χώρες της CMEA απεικονίστηκαν σε ένα υπολογισμό προβλημάτων στο σοβιετικό-ουγγρικό εμπόριο που εκδόθηκε το 1990. Περίπου το 70% των σοβιετικών εισαγωγών στην Ουγγαρία ήταν πρώτες ύλες. Οι τιμές των πρώτων υλών έπεσαν στα τελευταία χρόνια πριν την κατάρρευση των χωρών του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Επιπροσθέτως υπήρχαν ελλείμματα στις σοβιετικές παραδόσεις πολλών αγαθών το 1989. Αυτό παρήγε ένα έλλειμμα στο εμπόριο με την Ουγγαρία το 1989, δηλαδή ένα χρέος των 782 εκατομμυρίων ρουβλίων στη σοβιετική πλευρά. Την ίδια στιγμή η Ουγγαρία, η οποία είχε ένα εξωτερικό χρέος περίπου 21 δισεκατομμύρια, συμφώνησε ότι δεν είναι σε θέση να δανείσει τη Σοβιετική Ένωση με περίπου 1 δισεκατομμύριο το χρόνο.

⁵²² Ο.π. σ. 35.

⁵²³ Ο.π. σ. 37.

Από την άλλη, τα μηχανήματα και ο εξοπλισμός υπολογίζονταν στο 50% των ουγγρικών εξαγωγών στη Σοβιετική Ένωση και οι τιμές της CMEA γι' αυτές ήταν υψηλότερες 50% από τις παγκόσμιες τιμές. Παράλληλα, η σοβιετική πλευρά διαφωνούσε ότι το 75% των σοβιετικών εξαγωγών στην Ουγγαρία θα μπορούσε να πωληθεί στην παγκόσμια αγορά για συνάλλαγμα, ενώ το 25% των ουγγρικών εξαγωγών στη Σοβιετική Ένωση θα μπορούσε να πωληθεί. Ακόμη η Ουγγαρία χρωστούσε στη Σοβιετική Ένωση 360 εκατομμύρια σε μακροπρόθεσμες οφειλές. Τελικά μια συμφωνία είχε επιτευχθεί για να υπολογιστεί το αστρονομικό ισοζύγιο του χρέους σε τιμή 0.92 δολάρια. Επιπλέον, το σοβιετικό χρέος για το 1989 συμφωνήθηκε στα 720 εκατομμύρια δολάρια. Αυτό τελικά οδήγησε σε ένα αποτέλεσμα στο πλαίσιο του οποίου το σοβιετικό-ουγγρικό εμπόριο οδηγήθηκε στο σκληρό νόμισμα πιο γρήγορα απ' ότι είχε υπολογιστεί.⁵²⁴ Φυσικά αυτή η πορεία θα πρέπει να ερμηνευθεί. Θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να εξηγήσουμε την πορεία της Σοβιετικής Ένωσης, ενώ αυτή η πορεία αντανακλά παράλληλα και τις άλλες χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Πάντως η σχέση αλληλεγγύης, όπως αποδεικνύεται από τα ανωτέρω, δεν αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός κρατικού καπιταλισμού, ούτε βασικά χαρακτηριστικά λειτουργίας μιας, ακόμη και στην ανθρωπιστική της διάσταση, άρτια οργανωμένης κρατικής καπιταλιστικής τάξης. Η καπιταλιστική τάξη σε όλες τις μορφές της επιδιώκει το κέρδος και ο ανταγωνισμός δεν αφήνει περιθώρια να σκεφτεί τους εργαζόμενους με τους οποίους βρίσκεται σε ανταγωνιστική σχέση. Παράλληλα όμως, είναι εμφανής ο εκφυλισμός της Σοβιετικής Ένωσης που οδηγούσε σταδιακά τη Σοβιετική Ένωση σε ομοιόμορφες συμπεριφορές με τις χώρες της καπιταλιστικής δύσης. Αυτό πράγματι δείχνει ότι υπάρχουν στοιχεία κρατικού καπιταλισμού, με όρους που ήδη ανέλυσα. Αλλά τα οικονομικά στοιχεία του εξωτερικού της και η διαμόρφωση αυτών των σχέσεων, δείχνουν μία σταδιακή ενσωμάτωση της Σοβιετικής Ένωσης με πολλά στοιχεία του καπιταλισμού, όπως θα δούμε και πιο κάτω.

Έχει μεγάλη σημασία εδώ να αναφέρουμε ότι η Σοβιετική Ένωση εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από την εισαγόμενη τεχνολογία, με αποτέλεσμα να αμφισβητείται η αποτελεσματικότητα των δικών της προσπαθειών. Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο είναι η έλλειψη επαρκών κινήτρων για τη βελτίωση της καινοτομίας. Εκείνο όμως που εντυπωσιάζει είναι ακόμη και σε σημαντικούς επιστήμονες είναι ότι δεν

⁵²⁴ Ο.π. σ. 37.

υπάρχουν σαφή στοιχεία υπεύθυνα για την επιβράδυνση, καθώς και για την μικρή αύξηση της παραγωγικότητας.⁵²⁵

Οι αιτίες για την επιβράδυνση της αύξησης της παραγωγικότητας θα πρέπει να αναζητηθούν σε ένα συνδυασμό που αφορά τη φύση του σοβιετικού οικονομικού συστήματος και των κινήτρων του και ακόμη στις μεταβαλλόμενες εξωτερικές συνθήκες. Είναι χαρακτηριστική αυτή η προσέγγιση η οποία αποσκοπεί στην προσέγγιση και τη λειτουργία των κοινωνιών των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών και ιδιαίτερα της Σοβιετικής Ένωσης.⁵²⁶ Προφανώς τα αίτια είναι αρκετά και σημαντικά. Στην προκειμένη περίπτωση η αναζήτηση περιορίζεται σε συγκεκριμένες οικονομικές και κοινωνικές πολιτικές και σε οικονομικές τεχνικές, παρότι αναγνωρίζεται η πολυπλοκότητα είτε εν γένει της παραγωγής είτε ειδικά της σοβιετικής παραγωγής και η σχέση της με τη διάρθρωση της σοβιετικής κοινωνίας και του εποικοδομήματος της. Υπό την έννοια αυτή, το γεγονός ότι οι οικονομίες Σοβιετικού τύπου είχαν φθάσει το επίπεδο του ΑΕΠ σε ένα σημείο στο οποίο ο τομέας των υπηρεσιών επεκτείνεται, παράλληλα όμως δεν έχουν την τεχνολογία για να επεκτείνουν τις υπηρεσίες. Εδώ το επιχείρημα είναι ότι στις πρώτες δεκαετίες έχουμε, ήδη, ως γεγονός ότι ήταν εμφανές ότι αυτή η μονοδιάστατη πολιτική είχε όρια. Επομένως, δεν επαρκούσαν τα ποιοτικά στοιχεία που διαμορφώθηκαν για την ολοκλήρωση μιας πορείας που οδηγούσε στον στόχο της, και η οποία δεν ήταν μία διαδικασία μετάβασης προς τον σοσιαλισμό και εν προκειμένω στην κομμουνιστική κατεύθυνση. Σ' αυτή την πορεία επαρκούσε η εκτατική ανάπτυξη για να πραγματοποιήσει το συνολικό άλμα στη συνολική της ανάπτυξη η Σοβιετική Ένωση, ενώ οι βιομηχανίες της από τη δεκαετία του 1970 και ειδικά τη δεκαετία του 1980 απαιτούσαν διαφορετικές δεξιότητες, όπως για παράδειγμα η καινοτομία, η ευελιξία και η ανάληψη των κινδύνων, σε σχέση με τη λειτουργία των βαριών βιομηχανιών που ήταν οι κινητήριες δυνάμεις της προηγούμενης μεγέθυνσης μέχρι τότε. Σε γενικές γραμμές είχαμε μία επιτυχημένη εκβιομηχάνιση η οποία απείχε αρκετά από μία διαδικασία μετασχηματισμού μιας ταξικής κοινωνίας προς μία σοσιαλιστική κατεύθυνση.

Παράλληλα, θα πρέπει να προστεθούν και άλλοι παράγοντες. Η ίδια η βιασύνη του συστήματος αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο στην ταχεία και ορατή μεγέθυνση του

⁵²⁵ Antony C. Sutton, (1973), *Western Technology and Soviet economic development, 1945 to 1965*, Stanford Calif.: Hoover Institution.

⁵²⁶ Jan Winiecki, (1986), *Are Soviet-Type economies entering an era of long-term decline?*, *Soviet Studies* 38, No. 3, July, σ. 325-348.

συστήματος, η οποία οδήγησε σε μία σειρά ζητήματα μακροπρόθεσμα, όπως για παράδειγμα στην υποδομή, στη συντήρηση του μετοχικού κεφαλαίου ή ακόμη και του περιβάλλοντος.⁵²⁷ Ο πόλεμος του Αφγανιστάν και η αμερικάνικη στρατιωτική συγκέντρωση στη δεκαετία του 1980 πρόσθεσε μία επιπλέον επιβάρυνση σε ένα σύστημα που ήδη έτριζε. Η πτωτική τάση του ποσοστού μεγέθυνσης και το επίπεδο κατανάλωσης μετά το 1970, θεωρήθηκαν αρνητικά κίνητρα για την εργασία. Αλλά ακόμη υπήρχε και ένα άλλο θέμα το οποίο, επίσης, θεωρήθηκε σημαντικό. Έχουμε μια αυξανόμενη τάση για μεταρρύθμιση και, ιδιαίτερα, όταν η επικοινωνιακή επανάσταση βελτίωσε τόσο ευδιάκριτα, το βιοτικό επίπεδο της Ευρώπης. Η ανάγκη για επενδύσεις στον τομέα της γεωργίας, τα αυξανόμενα αποθέματα που δεν πωλούνταν και τα ημιτελή έργα κατασκευών, που ήταν τόσο χαμηλής ποιότητας, όπως και μία σειρά από αδυναμίες, αποτελούσαν πλέον μία ορατή κατάσταση εδώ και αρκετά χρόνια.⁵²⁸

Το σύστημα που κληρονόμησε ο Γκορμπατσόφ τον Μάρτιο του 1985, φάνηκε στον κόσμο να έχει σοβαρές, αλλά όχι απαραίτητα οριστικές δυσκολίες χωρίς λύση. Αν αυτός θα μπορούσε να εμποδίσει την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης θεωρήθηκε ως μία καλή ερώτηση, επί ίσοις όροις με το κατά πόσο ο Κερένσκι (Kerensky) θα μπορούσε να αποτρέψει την μπολσεβίκικη επανάσταση. Αυτό το ερώτημα είναι δύσκολο να απαντηθεί. Πέραν του γεγονότος ότι οι συντηρητικοί κύκλοι τη θεώρησαν και ως πραξικόπημα. Ακόμη και επιστήμονες συγγραφείς.⁵²⁹ Παρ' όλα αυτά εξακολουθούσε να παραμένει και ως ερώτημα σε πολλούς συγγραφείς θεωρώντας την οικονομική πολιτική που εφαρμόστηκε ως ασυνάρτητη και παράλογη, θεωρώντας, παράλληλα, την περεστρόικα και τη γκλάσνοστ ως λυτρωτική διαδικασία, παρά τις όποιες διαψεύσεις προκλήθηκαν για τις εξελίξεις και τις ψευδαισθήσεις που αρκετοί περίμεναν.⁵³⁰ Η πραγματικότητα τους οδήγησε σε άλλα μονοπάτια. Εκείνο που εξακολουθεί να καταπλήσσει, είναι ότι εξακολουθούν να ερμηνεύουν τις εξελίξεις επτά δεκαετιών με τρόπο που δείχνει να μην καταλαβαίνουν ή να μην θέλουν να ερμηνεύσουν πως η σοβιετική οικονομία οδηγήθηκε σε αδιέξοδα και εν συνεχεία στην κατάρρευση της. Παράλληλα η ερμηνευτική διάσταση και η κριτική των φιλελεύθερων καθορίζεται από το βαθμό που δεν εφαρμόστηκε η φιλελεύθερη ή η νεοφιλελεύθερη οικονομική πολιτική. Ίσα-ίσα μετά την κατάρρευση

⁵²⁷ Gur Ofer, (1987), *Soviet Economic Growth:.....*, στο ίδιο.

⁵²⁸ Ο.π. σ στο ίδιο. St. Fischer, ο.π. σ. 233.

⁵²⁹ St. Fisher, ο.π. σ. 233.

⁵³⁰ Ο.π. σ. 233.

των συγκεκριμένων οικονομιών θεωρήθηκε ως πραγματικός εκσυγχρονισμός, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς και τη νεοφιλελεύθερη αγορά, αδιαφορώντας για τις συνέπειες που δημιούργησε σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα.

Την περίοδο 1986-1987 παρατηρείται ότι η μακροοικονομική διαχείριση επηρεάστηκε από την παγκόσμια πτώση της τιμής του πετρελαίου. Για να αντισταθμιστεί η μείωση των τιμών της εξαγωγής, ο όγκος των εξαγωγών αυξήθηκε κατά 22%, ενώ ο όγκος των εισαγωγών μειώθηκε κατά 17% μεταξύ 1985 και του 1987. Επίσης οι εξαγωγές χρυσού αυξήθηκαν. Η αξία του κεφαλαίου ήταν ελλειμματική, καθώς ήταν δύσκολο για τη Σοβιετική Ένωση να δανειστεί. Ως αποτέλεσμα των εκστρατειών ήταν η μείωση των κρατικών εσόδων από τις εξαγωγές καυσίμων καθώς απαιτούνταν υψηλότερες δαπάνες για την κάλυψη των αυξημένων επενδύσεων και τις επιδοτήσεις για τα τρόφιμα, ενώ το έλλειμμα του προϋπολογισμού αυξήθηκε σε εξαιρετικό βαθμό μεταξύ των ετών 1985 και 1987. Ως αντιστάθμισμα αυτού του ελλείμματος του προϋπολογισμού, ο τραπεζικός δανεισμός προς την κυβέρνηση αυξήθηκε απότομα, ενώ οι πιστώσεις των επιχειρήσεων μειώθηκαν. Από τη άλλη είχαμε μία αύξηση της προσφοράς χρήματος. Πιο κάτω ακολουθεί ένας πίνακας 26 ο οποίος συνδέεται με τη σοβιετική μακροοικονομική επίδοση την περίοδο 1985-91.

ΠΙΝΑΚΑΣ 26

Η σοβιετική μακροοικονομική επίδοση, 1985-1991

	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
Αύξηση Α.Ε.Π/	2.8	4.1	1.3	2.1	1.5	-4.0	-13.0
Αύξηση επενδύσεων	3.0	8.4	5.6	6.2	4.7	-2.5	-6.0
Δημόσιο έλλειμμα/ΑΕΠ %	2.4	6.2	8.8	11.0	9.5	8.3	20
Δείκτης Λιανικών πωλήσεων (1)	3.5	4.4	4.5	6	8	20	100
M2 μεγέθυνση	N.A.	8.5	14.7	14.1	14.8	20.2	75
Ονομαστική αύξηση μισθών	2.9	2.9	3.7	8.3	9.4	12.3	70
Πραγματικός μισθός (2)	-5	-1.5	5	2	1	-6	-15

Πηγή: JSSE, για το έλλειμμα του προϋπολογισμού μέχρι το 1990, Report 7, 9 December 1991). Για τα υπόλοιπα δεδομένα: το έλλειμμα προϋπολογισμού για το 1991 βασίζεται σε δελτία ειδήσεων. Τα άλλα στοιχεία του 1991 αποτελούν προβλέψεις με βάση τα πρώτα τρία τρίμηνα.

Σημείωση: N.A. = δεν είναι διαθέσιμα

1. Εκτιμήσεις CIA 2. Αυτές είναι οι ρεαλιστικές εκτιμήσεις του Plan Econ.

Μέχρι το 1989 ήταν σαφές ότι ο Γκορμπατσόφ δεν πέτυχε την αποκατάσταση της μεγέθυνσης, Πολλοί ήταν πεπεισμένοι ότι θα χρειαζόνταν περισσότερες συστηματικές και σε βάθος μεταρρυθμίσεις και ότι η Σοβιετική Ένωση θα έπρεπε να κινηθεί αποφασιστικά σε ένα σύστημα αγοράς. Στα επόμενα δύο χρόνια οι σοβιετικοί ερευνητές και οι φορείς χάραξης πολιτικής ήρθαν αντιμέτωποι με οικονομικά σχέδια μεταρρυθμίσεων, από τα οποία το καλύτερο από τα γνωστά ήταν το σχέδιο του Σατάλιν (Shatalin). Το σχέδιο Σατάλιν διέφερε από τα σχέδια των μεταρρυθμίσεων που είχαν υλοποιηθεί στην Ανατολική Ευρώπη και από τα δυτικά σχέδια για τη μεταρρύθμιση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης όπως το κοινό σχέδιο των IMF, IBRD, OECD, EBRD. Πάντως ο χρόνος των 500 ημερών για την υλοποίησή του, ήταν εξαιρετικά φιλόδοξο και μη ρεαλιστικό. Οι συνέπειες είναι επίσης διαφορετικές, προσπαθώντας να ξεκινήσει την ιδιωτικοποίηση από την απελευθέρωση των τιμών. Οι συντάκτες του σχεδίου πίστευαν ότι από τα έσοδα των ιδιωτικοποιήσεων θα μπορούσε να ισοσκελιστεί ο προϋπολογισμός και να απορροφηθούν τα χρήματα, μειώνοντας έτσι τον κίνδυνο του πληθωρισμού κατά τη στιγμή της απελευθέρωσης των τιμών. Το σχέδιο Σατάλιν θέτει λιγότερο βάρος στην ανάγκη για έγκαιρη μετατρεψιμότητα σε σχέση με τα περισσότερα δυτικά σχέδια. Εκείνη την εποχή δεν τονίζονταν η ανάγκη για εξωτερική βοήθεια, πιστεύοντας ότι η Σοβιετική Ένωση θα μπορούσε να τα καταφέρει μόνη της. Όσον αφορά την μακροοικονομία, η ομάδα του Σατάλιν ήταν εντελώς, ορθόδοξη, τονίζοντας την ανάγκη για ισορροπία του προϋπολογισμού και τον νομισματικό έλεγχο.⁵³¹

Ο πρόεδρος Γκορμπατσόφ δεν μπορούσε να εγκρίνει ο ίδιος το πρόγραμμα του Σατάλιν. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε ρήξη της κυρίαρχης ελίτ με το σύστημα σχεδιασμού, με τα βασικά στοιχεία της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας και με τον πρωθυπουργό. Τον Ιούλιο του 1991, δόθηκε η ευκαιρία, μετά τις εργασίες για τη μεγάλη συμφωνία. Τον ίδιο τον είχαν φέρει στην ομάδα της G7 στην σύνοδο κορυφής

⁵³¹ Ο.π. σ. 235.

του Λονδίνου.⁵³² Σ' αυτό το σημείο, η παρουσία ενός συνεκτικού σχεδίου της μεταρρύθμισης είχε ενισχυθεί από τις δυτικές δυνάμεις. Είχε στείλει μία περίπλοκη επιστολή στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, η οποία, τελικά, είχε ερμηνευθεί ως απροθυμία να προχωρήσουν σε ένα σύστημα αγοράς ή ως έλλειψη κατανόησης με οτιδήποτε μπορεί να σημαίνει μία τέτοια εξέλιξη.

Την ίδια στιγμή η οικονομική παρακμή της Σοβιετικής Ένωσης συνεχίστηκε μέχρι το 1991. Μία ασυνήθιστα αδέξια νομισματική μεταρρύθμιση τον Φεβρουάριο, δεν συνοδεύεται από σταθεροποίηση των μέτρων και δεν είχε καμία επίδραση στον πληθυσμό. Μία μεταρρύθμιση των τιμών τον Απρίλιο δεν περιόρισε τις τιμές. Οι εξαγωγές κατέρρευσαν και γινόταν όλο και πιο σαφές ότι η Σοβιετική Ένωση δεν θα μπορούσε να εξυπηρετήσει το χρέος της. Στο τέλος του έτους υπεγράφη η συμφωνία με τη G7, όπου, πλέον, τα μέλη της ήταν από κοινού και ατομικά υπεύθυνα για την εξυπηρέτηση του χρέους. Ωστόσο, σε αυτό το στάδιο είχαν υπογραφεί πολλές συμφωνίες και, πλέον, δεν ήταν σαφές ποιες από αυτές τις συμφωνίες θα έπρεπε να τηρούνται. Παράλληλα, άρχισαν να μειώνεται η είσπραξη των φόρων, με αποτέλεσμα η κυβέρνηση να καλύπτει τις ανάγκες της με την εκτύπωση χρήματος. Σταδιακά η κυβέρνηση ανέλαβε πολλές δραστηριότητες, ανάμεσα στις οποίες και η πληρωμή λογαριασμών. Το έλλειμμα του προϋπολογισμού για το τελευταίο τρίμηνο του 1991 εκτιμάται ότι ήταν το 22% του ΑΕΠ. Την ημέρα των Χριστουγέννων του 1991, ο πρόεδρος Γκορμπατσόφ παραιτήθηκε και η Σοβιετική Ένωση έληξε. Ενώ ο θάνατος ήταν αναπόφευκτος, παράλληλα είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η απόφαση του Γκορμπατσόφ να ανοίξει το σύστημα ήταν σημαντική, παρότι του καταλογίζεται, παράλληλα, ότι ήταν αδύναμος να ακολουθήσει μία σαφή στρατηγική οικονομικής μεταρρύθμισης. Μάλλον το αντίθετο συνέβη. Το ζήτημα ήταν με ποιον τρόπο η ελίτ του προηγούμενου συστήματος θα έβρισκε θέση στη νέα εποχή, χωρίς να στερηθεί τα προνόμια της. Παράλληλα, αυτή η εξέλιξη δείχνει ότι τα χαρακτηριστικά της προηγούμενης ελίτ δεν είναι ταυτόσημα με τα χαρακτηριστικά της κυρίαρχης τάξης στον καπιταλισμό. Κι αυτό είναι μία σημαντική παρατήρηση για τη συνολική ερμηνεία του οικονομικού συστήματος της Σοβιετικής Ένωσης, αλλά και τις ομοιότητες ή τις διαφορές με τη νέα εποχή της αυγής του καπιταλισμού.

Η κρίση του σοβιετικού συστήματος και η προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της σημασίας του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ αναπτύχθηκε όταν οι σοσιαλιστές στη Δύση

⁵³² Graham Allison and Gregory Yavlinsky, (1991), *Window of opportunity*, Cambridge Mass.: Kennedy School of Government, Harvard University.

μάχονταν να κατασκευάσουν ή να επανακατασκευάσουν μία εφικτή σοσιαλιστική λύση σε αυτό που λέγεται «υπαρκτός καπιταλισμός» στην Αμερική και στη Δυτική Ευρώπη. Στο πλαίσιο αυτό διαμορφώθηκε η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του Gorbachev, που αποτέλεσε μία απάντηση και μία απόρριψη της πολιτικής και της κοινωνικο-οικονομικής αντίληψης της τελευταίας περιόδου του Μπρέζνιεφ. Η πιο αποκαλυπτική πρόθεση για το τι πρόκειται να κάνει, ήταν ο λόγος του τον Δεκέμβριο του 1984. Ο Γκορμπατσόφ άρχισε αναγνωρίζοντας ότι η οικονομία ήταν σε παρακμή, κάτι που θα έθετε σε κίνδυνο μελλοντικά την εικόνα της Σοβιετικής Ένωσης σαν υπερδύναμης. Διακήρυξε ότι η πραγματική θεραπεία θα ήταν μία γρήγορη μετάβαση σε εντατική οικονομική ανάπτυξη, αυξημένη εργατική παραγωγικότητα και ακόμη μία τομή για επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο. Αυτοί οι στόχοι θα επιτυγχάνονταν με τον εκσυγχρονισμό των μηχανών στη βιομηχανία, κλασική άλλωστε πορεία του σοβιετικού παραδείγματος, αλλά και με τη χρήση κάποιων αφηρημένων οικονομικών όρων όπως, τιμή, κέρδος, πιστώσεις, κτ.λ. και το βασικότερο με την απόπειρα της αποκέντρωσης της οικονομικής διοίκησης. Πήγε όμως λίγο πιο πέρα από τις θέσεις του Λίμπερμαν, και πρότεινε βελτιώσεις στο σοβιετικό πολιτικό σύστημα, δηλαδή με τη μορφή της συμμετοχής των εργατών στη διοίκηση των εκλεγμένων σοβιέτ ή συμβούλια, μία πρόταση που κατά πολλούς θύμιζε την απόπειρα αναμόρφωσης της Τσεχοσλοβακίας και άλλων χωρών της Ανατολικής Ευρώπης.⁵³³

Υπάρχουν απόψεις που θεωρούν ότι ο Γκορμπατσόφ ανέλαβε την σοβιετική ηγεσία του κόμματος σε μία εποχή που οι οικονομικές προοπτικές της ΕΣΣΔ, είναι πιο ζοφερές από ότι τις αντίστοιχες του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου.⁵³⁴ Από το 1976, η πραγματική αύξηση του ΑΕΠ ήταν της τάξης του 2,5% το χρόνο και μια περαιτέρω επιβράδυνση στην αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου και του εργατικού δυναμικού μεταξύ του 1983 και του 1990 είναι πιθανό να συμπίπτει αυτό το μικρό ποσοστό αύξησης ακόμη περισσότερο. Ακόμη, το κόστος της αξιοποίησης των καυσίμων και των πρώτων υλών, κυρίως στη Σιβηρία, ήταν σχεδόν βέβαιο ότι θα συνέχιζαν να αυξάνονται. Επιπλέον, από το νόμο των μέσων όρων ο καιρός θα έπρεπε να είναι πιο φιλικός προς τη σοβιετική γεωργία για τα επόμενα χρόνια σε σχέση με τα

⁵³³ Martin Malia, (1994), "The soviet tragedy: A history of socialism in Russia, 1917-1991", εκδόσεις Free Press New York, N.Y. 10020, σ. 405-443.

⁵³⁴ Philip Hanson, From Stagnation to Catastroika: Commentaries on the Soviet Economy 1983-1991, Published with The Center for Strategic and International Studies Washington, D.C., in Cooperation with Radio Free Europe/Radio Liberty, Ink., New York-London, σ. 63.

προηγούμενα, αλλά αυτό θα φαινόταν ότι είναι ο μοναδικός θετικός παράγοντας που επηρεάζει την σοβιετική απόδοση κατά το μεσοπρόθεσμο διάστημα που μπορεί να μετρηθεί με κάποιο βαθμό εμπιστοσύνης.⁵³⁵

Λόγω της έλλειψης άμεσης και ουσιαστικής βελτίωσης στον προγραμματισμό, τη διαχείριση και το ηθικό, η ανάπτυξη δεν μπορεί να είναι περισσότερο από το 2% το χρόνο για το υπόλοιπο της δεκαετίας, δηλαδή μετά το 1983. Το αποτέλεσμα ήταν ότι οι σοβιετικοί ηγέτες βρέθηκαν σε δύσκολη θέση. Με τον πληθυσμό να αυξάνεται με ρυθμό μόλις κάτω του 1% το χρόνο, ένα σημαντικό ποσοστό της αύξησης της παραγωγής θα χρειαστεί απλά να κρατήσει την κατά κεφαλή κατανάλωση από την πτώση. Αν μια μέτρια βελτίωση στα επίπεδα κατανάλωσης εκτιμάται ότι θα είναι μία πολιτική αναγκαιότητα, οι περιορισμοί στις επενδύσεις κεφαλαίων και στην άμυνα θα είναι αυστηροί. Μια αύξηση στην κατά κεφαλή κατανάλωση κατά 1% κάθε χρόνο από το 1983 έως το 1990 θα σήμαινε ότι το σύνολο των ακαθάριστων επενδύσεων κεφαλαίων και των αμυντικών δαπανών δεν θα μπορούσε να αυξηθεί πάνω από 2.1% το χρόνο. Οποιαδήποτε αύξηση για τις αμυντικές δαπάνες αισθητά παραπάνω από 2.5% ετησίως θα μείωνε την καθαρή επένδυση κεφαλαίων στο μηδέν ή θα συσσώρευε σοβαρά οικονομικά προβλήματα για τη δεκαετία του '90.⁵³⁶

Σε αυτή τη συγκεκριμένη κατάσταση ο Γκορμπατσόφ είχε δύο σημαντικά πράγματα που ήταν υπέρ του. Πρώτον, υπάρχει ισχυρή μαρτυρία ότι ένα μεγάλο μέρος της σοβιετικής ελίτ περιμένει και μπορεί ακόμη να υποδεχτεί κάποιες πραγματικές πρωτοβουλίες στην οικονομική πολιτική. Δεύτερον, η ηλικία του Γκορμπατσόφ παρέχει κάποια διαβεβαίωση ότι θα του πάρει αρκετό καιρό για να κάνει τις πολιτικές του. Οι διαθέσιμες επιλογές στον οικονομικό τομέα είναι οι αλλαγές στις προτεραιότητες ή οι αλλαγές στην οργάνωση. Οι αλλαγές στις προτεραιότητες μεταξύ των τελικών χρήσεων της κατανάλωσης, των επενδύσεων και της άμυνας ήταν εξαιρετικά περιορισμένες. Υπήρχε όμως η πιθανότητα να υπάρχουν πιθανά οφέλη από το εμπόριο, κάτι, επομένως, το οποίο και θα επιδιωκόταν. Αυτό όμως συνεπαγόταν μία επιστροφή σε μία ενεργή δραστηριότητα του εμπορίου με τη Δύση, είτε εις βάρος του εμπορίου εντός της ΚΟΜΕΚΟΝ, είτε από τις προσπάθειες για την επέκταση του σοβιετικού εμπορίου γενικά.

Οι συναντήσεις που είχε ο Γκορμπατσόφ στη Βρετανία έδειξαν την σημασία της πρακτικής σπουδαιότητας μεταξύ του Ανατολικού και Δυτικού εμπορίου. Αυτή η

⁵³⁵ Ο.π. σ. 63.

⁵³⁶ Ο.π. σ. 64.

στρατηγική όμως ταυτόχρονα υπόκειται σε σημαντικούς περιορισμούς. Εκείνη την περίοδο υπήρχε μία σκληρή νομισματική ισορροπία στη Σοβιετική Ένωση, ενώ η πιστοληπτική της ικανότητα προς τη Δύση ήταν ισχυρή και αφορούσε τη διεθνή αγοραστική δύναμη των εξαγωγών ενέργειας προς τη Δύση, η οποία αναμενόταν στα επόμενα χρόνια. Η εγχώρια παραγωγή πετρελαίου παρέμενε σταθερή, ενώ παράλληλα ήταν δύσκολο να μειωθούν οι διανομές στην Ανατολική Ευρώπη, και οι εσωτερική κατανάλωση συνεχιζόταν να αυξάνεται. Η παραγωγή φυσικού αερίου συνεχιζόταν να αυξάνεται, αλλά η διάθεση του σε μεγάλες ποσότητες ήταν ένα πρόβλημα σε ένα κόσμο σχετικά αδύναμων ενεργειακών αγορών. Εν τω μεταξύ η Σοβιετική Ένωση ήδη αντλούσε σε μεγάλο βαθμό από τη Δύση και τον Τρίτο Κόσμο, δηλαδή από τους προμηθευτές τροφίμων.⁵³⁷

Οι παρατηρητές της Δύσης υποστήριζαν ότι μία μεταρρύθμιση που θα αφορούσε την απελευθέρωση των επιχειρήσεων ώστε να επιδιώκουν κέρδη σε μια οργανωμένη αγορά επιλέγοντας τους προμηθευτές τους και να ανταγωνίζονται επιχειρήσεις, στα επόμενα χρόνια ήταν απίθανο να συμβεί στη Σοβιετική Ένωση. Αυτό απέρρεε από το γεγονός ότι ήδη πολύ καιρό πριν δεν υπήρξε καμία συζήτηση για το πώς θα υπάρξει ένα αποκεντρωμένο οικονομικό σύστημα. Το σοβιετικό κατεστημένο φαινόταν να επηρεάζεται έντονα από το φόβο ότι το κόμμα θα έχανε την πολιτική εξουσία σε μία ενδεχόμενη αποκεντρωμένη οικονομία. Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», η κυρίαρχη ομάδα της Μόσχας δεν θα είχε ένα «μεγαλύτερο αδελφό» στον οποίο θα μπορούσαν να βασιστούν για να τους κρατήσει στην εξουσία, αν συνέβαινε μία τέτοια πιθανή εξέλιξη. Ακόμη δε, δεν υπήρχαν απόλυτα πειστικές αποδείξεις ότι ο Γκορμπατσόφ είχε πράγματι μία κλίση προς τον σοσιαλισμό της αγοράς.

Υπήρχαν όμως μία σειρά από αλλαγές οι οποίες θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην απόδοση τη σοβιετικής οικονομίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η νέα ηγεσία θα μπορούσε να κινηθεί προς το είδος του εξορθολογισμού της κεντρικής οικονομικής οργάνωσης, κάτι που γινόταν άλλωστε σε πολλές χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού», όπου κεντρικά σχεδιαζόμενοι στόχοι ήταν περισσότερο συγκεντρωτικοί και πιο λίγο πολυάριθμοι σε σχέση με τη Σοβιετική Ένωση και πολλές από τις αποφάσεις λαμβάνονταν σε χαμηλότερα επίπεδα της ιεραρχίας. Επίσης, θα μπορούσε να υπάρξει επιστροφή στην έμφαση του Andropov στο νόμο

⁵³⁷ Ο.π. σ. 65.

και στη τάξη, στην καλύτερη πειθαρχία και γενικότερα σε φοβισμένους ανθρώπους που εργάζονται σκληρότερα. Ακόμη, υπήρχε ένα περιθώριο για πιο ουσιαστική και συνεχή ενθάρρυνση του ιδιωτικού τομέα στον τομέα της γεωργίας. Τέλος, θα μπορούσε να υπάρξει μια γενικότερη χαλάρωση των περιορισμών στις ιδιωτικές επιχειρήσεις μικρής κλίμακας οι οποίες αφορούσαν τους τομείς της βιομηχανίας και των υπηρεσιών.⁵³⁸ Σύμφωνα πάντα με τον Hanson, ένα ελαφρώς μεγαλύτερο στοιχείο της νόμιμης μικρής κλίμακας της ιδιωτικής επιχείρησης φαίνεται να βοηθά να γίνει η ζωή πιο πολιτισμένη στο μεγαλύτερο μέρος της στις όμορες χώρες του κεντρικού σχεδιασμού της Ανατολικής Ευρώπης σε σχέση με τη Σοβιετική Ένωση. Ίσως, έτσι όπως ήταν δομημένη η Σοβιετική Ένωση τα συγκεκριμένα μέτρα θα ταίριαζαν στην σοβιετική οικονομία.

Η κοινή απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΣΕ και του Συμβουλίου των Υπουργών της Σοβιετικής Ένωσης για τις νέες μεθόδους διαχείρισης που δημοσιεύθηκε στις αρχές Αυγούστου του 1985 στον Τύπο φαίνεται να είναι η πρώτη του πακέτου βασικών συντηρητικών μέτρων οικονομικής εξυγίανσης και όχι το προοίμιο για μια πιο ριζική μεταρρύθμιση. Οι μεταρρυθμίσεις για το ριζοσπαστικό τους ή συντηρητικό τους περιεχόμενο στην πλειοψηφία των συγγραφέων της εποχής που συνδέονταν με την υπόθεση της οικοδόμησης του σοσιαλισμού και λιγότερο με την καθαυτή οικονομία της αγοράς, άρα και του Hanson, συσχετίζονται με την εγκαθίδρυση του περιεχομένου της οικονομίας του σοσιαλισμού της αγοράς. Η συγκεκριμένη μεταρρύθμιση και η ερμηνεία της είναι σύμφωνη με τη βασική ομιλία του Μ. Γκορμπατσόφ που είχε γίνει τον Ιούνιο του 1985 για την οικονομική πολιτική. Αυτή, επίσης, είναι σύμφωνη με τη δημόσια άρνηση του Ε. Λιγκάτσεφ (Egor Ligachev) ότι τα μέτρα θα οδηγούσαν στην αύξηση του ρόλου της αγοράς ή των ιδιωτικών επιχειρήσεων.⁵³⁹

Με άλλα λόγια φαινόταν ότι η συγκεκριμένη πολιτική στόχευε σε κάποιο εξορθολογισμό και σε ένα εκσυγχρονισμό ενός συστήματος διαχείρισης από τα πάνω προς τα κάτω. Ταυτόχρονα η οικονομική συζήτηση που διεξήχθη στον σοβιετικό τύπο εκείνο το διάστημα ήταν πολύ πιο ελεύθερη σε σχέση με το παρελθόν. Παράλληλα είχαν εμφανιστεί αρκετά άρθρα που είχαν αναπτύξει τις αρετές που μπορεί να έχει ένα αποκεντρωμένο σύστημα της οικονομίας της αγοράς, που οδηγούσε σε ένα μεγαλύτερο ριζοσπαστισμό σε σχέση με εκείνο που είχε σχεδιάσει η

⁵³⁸ Ο.π. σ. 66.

⁵³⁹ Ο.π. σ. 68.

ηγεσία. Είναι σημαντικά όλα αυτά διότι αφενός δείχνει το κλίμα της εποχής και αφετέρου τη λειτουργία των κοινωνικών στρωμάτων και τις αναγκαιότητες του. Από την άλλη δεν δείχνει ότι υπάρχει μία συγκροτημένη μορφή οργάνωσης με συγκεκριμένο στόχο τη μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς με μία νέου τύπου κατάληψη της εξουσίας.

Πάντως είχε υπάρξει και ένα κλίμα υπεράσπισης της επέκτασης του νόμιμου ιδιωτικού τομέα των επιχειρήσεων. Σε γενικές γραμμές, ο τόνος συζήτησης που δημοσιεύθηκε υπενθυμίζει τις μεθυστικές μέρες της δεκαετίας του '60, πριν δηλαδή να γίνει η έννοια της αγοράς του σοσιαλισμού ταμπού.⁵⁴⁰ Σε γενικές γραμμές μέσα από τις συγκεκριμένες εξελίξεις τίθεται το ερώτημα αν οι υπερασπιστές των ριζοσπαστικών μεταρρυθμίσεων αποκτούν μεγαλύτερη επιρροή είτε στο κόμμα και τους μηχανισμούς του κράτους είτε στην κοινωνία, ή απλά αποκτούν μεγαλύτερη δημοσιότητα μέσα από την αρθρογραφία. Η απόφαση του Αυγούστου περιγράφεται ως ένα σημαντικό βήμα για τη δημιουργία ενός ολοκληρωμένου συστήματος οικονομικής διαχείρισης το οποίο σε οργανική ενότητα διασφαλίζει τη βελτίωση του σχεδιασμού, την ενίσχυση της επιρροής των οικονομικών μοχλών και κινήτρων και τη βελτίωση της οικονομικής δομής της παραγωγής. Επιπλέον, το συγκεκριμένο διάταγμα στην ουσία δεν αποτέλεσε το τελευταίο πλάνο των σχεδίων του Γκορμπατσόφ, αλλά ένα μέρος της συνολικής δέσμης των συνολικών αλλαγών που είχε υποσχεθεί ο Γκορμπατσόφ από τον Απρίλιο.

Η συγκεκριμένη απόφαση ασχολείται με τον έλεγχο της ποιότητας, την εισαγωγή νέων προϊόντων, όπως επίσης και με τον προγραμματισμό των επενδύσεων. Τα μέτρα που συμπεριλαμβάνονται σε αυτό, έχουν ένα πραγματικό νόημα μέσα σε ένα συγκεντρωτικό, άμεσο σύστημα αλλά δεν αποτελούν βήμα όμως προς την σοσιαλισμό της αγοράς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η βεβαίωση της ποιότητας των προμηθειών ήταν να γίνει πιο ανεξάρτητη από τις υπηρεσίες και τις επιχειρήσεις των οποίων τα προϊόντα φορολογούνται, αλλά ολόκληρη η τυπική διαδικασία της υποχρεωτικής πιστοποίησης θα μπορούσε να σταματήσει, εκτός από την υγεία και την ασφάλεια πρόνοιας, σε μια οικονομία της αγοράς όπου ο ανταγωνισμός των πελατών συνιστούσε το βασικό κίνητρο για την βελτίωση των προϊόντων της. Με την ίδια λογική τα μέτρα στο διάταγμα για την ανταμοιβή της υψηλής ποιότητας με τιμή προσαύξησης και για την επιβολή ποινής για την κακή ποιότητα με μειώσεις τιμών,

⁵⁴⁰ Ο.π. σ. 69.

έχουν ως συνέπεια ένα σύστημα στο οποίο όλες σχεδόν οι τιμές συνεχίζουν να καθορίζονται από τα πάνω.⁵⁴¹

Γίνεται μία προσπάθεια ώστε η συγκεκριμένη απόφαση να δώσει περισσότερη ανεξαρτησία στις επιχειρήσεις όσον αφορά τον σχεδιασμό και την υλοποίηση των επεκτάσεων των εγκαταστάσεων και τον εκσυγχρονισμό, αλλά οι κεντρικοί σχεδιαστές υποτίθεται ότι θα είχαν ενημερωθεί σχετικά με τέτοιες αποκεντρωμένες πρωτοβουλίες αρκετά νωρίς για να είναι διαθέσιμα τα απαραίτητα υλικά και ο εξοπλισμός. Αυτό το ιδιαίτερο πρόβλημα της δύσκολης συμβιβαστικής λύσης ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια εντάχθηκε σε πολλά παρόμοια μέτρα και το 1965. Εδώ θα ήταν σημαντικό να αναφέρουμε τις δυσκολίες της λειτουργίας του συστήματος και άρα των επιχειρήσεων, από τη στιγμή που ήδη από το 1928 είχε καταργηθεί το αυτοδιοίκητο όλων των επιχειρήσεων και δια μέσου αυτού η επιλογή του διευθυντή μέσα από τους εργαζόμενους και αποφασίστηκε ο κεντρικός έλεγχος και ο διορισμός του διευθυντή. Έτσι ο πραγματικός έλεγχος των επενδύσεων παρέμεινε στα χέρια του κέντρου, το οποίο θα αποφάσιζε για την πορεία των επιχειρήσεων από μία απόσταση. Για όλα τα προαναφερθέντα συμβάδιζαν με την ομιλία του Γκορμπατσόφ στις 11 Ιουνίου σε ειδική συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής για την τεχνολογική πρόοδο. Χαρακτηριστικά, αναφέρθηκε για τη σημασία που έχει η κατάργηση με το ενδιάμεσο διοικητικό στρώμα των βιομηχανικών επιχειρήσεων ανάμεσα στην επιχείρηση ή την εταιρεία παραγωγής αφενός και του υπουργείου αφετέρου. Δεν υπήρχε καμία ένδειξη ότι όλη αυτή η ιδέα της υπαγωγής των επιχειρήσεων στους κλάδους των υπουργείων ίσως να αμφισβητηθεί.⁵⁴² Έτσι, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τουλάχιστον στη βιομηχανία το μοντέλο αποτελούσε απλά εκ των πραγμάτων ένα βελτιωμένο ιεραρχικό σύστημα.

Τέσσερις μήνες πριν να γίνει το 27^ο συνέδριο του ΚΚΣΕ, σοβιετικοί ανώτεροι υπάλληλοι οι οποίοι είχαν διοριστεί από τον Μπρέζνιεφ οδηγήθηκαν από μία προσωπική τους παραίτηση στην συνταξιοδότηση. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που διευκόλυνε τον Γκορμπατσόφ και τους συνεργάτες του να επιλέξουν τον δικό τους δρόμο στα οικονομικά ζητήματα. Ίσως γι' αυτό το λόγο, οι νέες οικονομικές πολιτικές της νέας ηγεσίας εκδηλώθηκαν με τόλμη στο συνέδριο του κόμματος σε σχέση με προηγούμενες φορές. Αυτό συνδέθηκε και με τις προτεραιότητες στην αναδιοργάνωση της οικονομίας. Οι ομιλίες του Μ. Γκορμπατσόφ και του Ν. Ρύζκοφ

⁵⁴¹ Ο.π. σ. 69.

⁵⁴² Ο.π. σ. 69.

(Nikolai Ryzhkov) αποτελούν τα δύο βασικά κλειδιά από τα τεκμήρια του συνεδρίου. Το πρώτο τεκμήριο είναι πιο ενημερωτικό για την οργάνωση και το δεύτερο για τις προτεραιότητες.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η έκθεση του συνεδρίου από τον Γκορμπατσόφ εμπεριείχε κάτω από 50.000 λέξεις. Όχι λιγότερο από το ένα τρίτο είναι αφιερωμένο στην οικονομία. Το συγκεκριμένο τμήμα είναι επικεντρωμένο στη μεγάλη στρατηγική, ειδικά σε οργανωτικά θέματα παρά σε σχεδιασμένους στόχους που τις έκανε κριτική ο πρωθυπουργός Ρύζκοφ στη μετέπειτα ομιλία του στο συνέδριο. Μέχρι τότε η ομιλία του Γκορμπατσόφ ήταν η πληρέστερη και η εγκυρότερη θέση από την σκοπιά της αναδιοργάνωσης της οικονομίας. Σχετικά με την στρατηγική, στην ομιλία επανέλαβε αυτό που ήταν γνωστό. Εκείνο που επισημάνθηκε ιδιαίτερος ήταν ο εξοπλισμός. Οι διαδικασίες που αφορούσαν τις αλλαγές και τον εκσυγχρονισμό του έπρεπε να επιταχυνθούν. Έτσι παρατηρείται μια δραματική αλλαγή στον τομέα της προτεραιότητας που αφορούσαν τις βιομηχανίες μηχανολογικού εξοπλισμού. Η αναδιοργάνωση της οικονομίας αναμενόταν να δημιουργήσει ταχύτερη οικονομική ανάπτυξη, αλλά αυτό, προφανώς, θα μπορούσε να γίνει σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα και στρατηγικά θα έφτανε έως και τη δεκαετία του '90. Εν τω μεταξύ καθώς προχωρούσε η αναδιοργάνωση, η προτεραιότητα ήταν να δοθεί έμφαση στην κινητοποίηση των αποθεμάτων, παράλληλα με καμπάνιες για μεγαλύτερη πειθαρχία, η οποία αναμενόταν να δώσει μια άμεση επιτάχυνση στην οικονομική ανάπτυξη. Αυτή η ιεραρχία, δηλαδή πρώτα η πειθαρχία, ύστερα η αναδιοργάνωση και αργότερα οι καρποί της, είχε σκιαγραφεί προηγουμένως από τον ακαδημαϊκό Α. Ανκαμπεγιάν σε ένα άρθρο του στο οποίο είχε διατυπωθεί και τελικά, όπως διαπιστώθηκε, αντιπροσώπευε την επίσημη πολιτική.

Επίσης ο Γκορμπατσόφ έκανε σαφές ότι το Πρόγραμμα Διατροφής το οποίο είχε ξεκινήσει από τον Μπρέζνιεφ το 1982 είχε ακόμη υψηλή προτεραιότητα και στόχος ήταν να καταστεί η Σοβιετική Ένωση αυτάρκης στα τρόφιμα όσο το δυνατόν συντομότερα. Όταν βελτίωσε το πρόγραμμα διατροφής ο Μπρέζνιεφ, πιο ειδικά, αναφέρθηκε στην ανάγκη να γίνει ανεξάρτητη από προμήθειες από τη Δύση. Επομένως θα ήταν αρκετά δύσκολο ο Γκορμπατσόφ να εγκαταλείψει το συγκεκριμένο στόχο.⁵⁴³ Στην ομιλία του ο Ρύζκοφ άφησε να εννοηθεί ότι οι πεντάχρονοι σχεδιασμένες προτεραιότητες για το 1986-90 είχαν αλλάξει από τότε

⁵⁴³ Ο.π. σ. 86.

που οι κατευθυντήριες γραμμές είχαν δημοσιευθεί το Νοέμβριο. Το βασικό νέο μέρος των πληροφοριών αφορούσε τις παραγωγικές επενδύσεις. Ο ετήσιος αριθμός αύξησης του 3.0-3.4%, το 1986-1990 ήταν πιο πάνω από το 1981-85. Για τις συνολικές επενδύσεις ορίστηκε στις κατευθυντήριες γραμμές. Στο ίδιο συνέδριο ο Ρύζκοφ υπαινίχθηκε ένα υψηλότερο ρυθμό ανάπτυξης για τις παραγωγικές επενδύσεις. Δηλαδή ένα ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης 4.6%. Με το εθνικό εισόδημα ακόμα να προβλέπεται ότι θα αυξηθεί κατά 3.5-4.1% το χρόνο, έτσι το 1990 το ποσοστό θα ήταν υψηλότερο σε σχέση με το 1985, αυτό δείχνει ότι οι παραγωγικές επενδύσεις πρόκειται να πάρουν αυξανόμενο μερίδιο του εθνικού εισοδήματος. Αυτό όμως ήταν αντίθετο από αυτό που είχε σχεδιαστεί τα προηγούμενα δέκα χρόνια. Την ίδια στιγμή, η σημασία του προγράμματος διατροφής του Μπρέζνιεφ είχε διατηρηθεί στους σχεδιασμένους στόχους του Ρύζκοφ όσο και στη ρητορική του Γκορμπατσόφ. Το αγροτοβιομηχανικό συγκρότημα θα συνέχιζε να λαμβάνει περίπου το 1/3 των συνολικών επενδύσεων. Επίσης εξαιρετικά εντυπωσιακό ήταν και το στοιχείο του Ρύζκοφ ότι το 8% του ετήσιου στόχου αύξησης των επενδύσεων αφορούσε τον ενεργειακό τομέα συμπεριλαμβανομένου και των ενεργειακών μεταφορών. Ήδη στον σοβιετικό τύπο είχε γίνει μία συζήτηση στο πλαίσιο της οποίας θα ήταν πιο αποδοτικό να πραγματοποιηθούν πρόσθετες επενδύσεις στον εξοπλισμό εξοικονόμησης ενέργειας παρά στην παραγωγή ενέργειας. Η ανησυχία για την καθαρή ποσότητα που είχε παραχθεί, τόσο για τις εξαγωγές όσο και για την εγχώρια ζήτηση, εξακολουθούσε να παραμένει οξύτατη.⁵⁴⁴

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι η μηχανική και οι τομείς ενέργειας διαρκώς αυξάνουν το μερίδιο τους στις επενδύσεις. Από την άλλη το μερίδιο της γεωργίας εξακολουθούσε να παραμένει σταθερό. Επίσης ήταν πολύ δύσκολο να ειπωθεί ποιοι κλάδοι είχαν μειωμένο μερίδιο στις επενδύσεις. Οι περικοπές γινόντουσαν σε άλλους βιομηχανικούς κλάδους, όπως για παράδειγμα στα χημικά, στην ξυλεία, στο χαρτί, στο φως, στην ελαφρά βιομηχανία ή ακόμη στην κατασκευή ή στα δομικά υλικά και ακόμη στις μεταφορές ή ακόμη και στις αστικές κοινωνικές υποδομές. Από την άλλη στην ομιλία του Gorbachev φαινόταν ξεκάθαρα η ανάγκη για την αναδιοργάνωση της οικονομίας και η ανάγκη για ένα σχέδιο ώστε να πορευτεί η σοβιετική οικονομία βήμα το βήμα. Φυσικά για να επιτευχθούν τα ανωτέρω θα πρέπει να υπήρχε ένα σχέδιο ή ένα πρόγραμμα. Αλλά δεν ήταν τόσο εύκολο να βρεθούν όλα αυτά τα

⁵⁴⁴ Ο.π. σ. 87.

στοιχεία σε σχέση με το σχέδιο μέσα στην ομιλία του. Προφανώς είχαν συμφωνήσει πολλοί με τις απόψεις για την οικονομική μεταρρύθμιση που προωθούσε ο Γκορμπατσόφ. Μία σημαντική μερίδα τον έβλεπε όχι σαν οικονομικό μεταρρυθμιστή, αλλά σαν ένα άνθρωπο με ανοιχτό μυαλό, ο οποίος στόχευε να προχωρήσει την αναδιοργάνωση της οικονομίας. Με άλλα λόγια θεωρούνταν ότι υπήρχε συνειδητή επιλογή για μία σοσιαλιστική μεταρρύθμιση της αγοράς με βάση το ουγγρικό μοντέλο.⁵⁴⁵

Από την άλλη θεωρούνταν ότι ο Γκορμπατσόφ υπερασπιζόταν τη συγκεκριμένη θέση. Στόχευε σε ένα ιεραρχικό σχέδιο στο οποίο το μεγαλύτερο μέρος της οικονομίας παραμένει κάτω από ένα ιεραρχικό διοικητικό έλεγχο από το κέντρο, με πιο σύγχρονα και πιο δραστικά μέτρα, ενώ κάποια αποκέντρωση φαινόταν ορατή στη γεωργία, την ελαφρά οικονομία και τις υπηρεσίες, παράλληλα με κάποιες προεκτάσεις που αφορούσαν την ιδιωτική και οικονομική συνεργατική δραστηριότητα. Η αλλαγή σε ένα καθορισμένο σύστημα αγοράς θα απαιτούσε την κατάργηση μιας συγκεντρωτικής κατανομής των πόρων και του εξοπλισμού και το τέλος των οδηγιών για τις μονάδες παραγωγής από τους ανωτέρους, σε σχέση δηλαδή με το τι θα παράγουν, σε ποιον θα προωθήσουν την παραγωγή και από ποιον θα προμηθευτούν τα υλικά, τον εξοπλισμό και τα συστατικά. Οι κεντρικές αρχές θα μπορούσαν να διατηρήσουν ένα μερικό άμεσο έλεγχο στις τιμές και στις επενδύσεις. Οι κρατικές επιχειρήσεις θα ήταν ελεύθερες να επιδιώξουν κέρδη μέσω των δικών τους τιμών στην αγορά. Υπ' αυτήν την έννοια, η σημασία των κερδών στα πρότυπα του καπιταλισμού, τίθεται επίσημα για πρώτη φορά. Παράλληλα θα μπορούσαν να αλλάξουν σε κάποια σημεία στους κανονισμούς, προκειμένου να ενθαρρύνουν τα άτομα και τους μικρούς συνεταιρισμούς να δημιουργήσουν τομείς επιχειρηματικής δραστηριότητας, που θα είχαν τη δική τους πρωτοβουλία και το δικό τους ρίσκο.

Σύμφωνα με τον Hanson, στο συγκεκριμένο σύστημα τα οικονομικά κλαδικά υπουργεία, από τα οποία υπήρχαν σχεδόν 60 στη Σοβιετική Ένωση, προφανώς δεν θα είχαν καμία θέση σε ένα τέτοιο σύστημα. Το λογικό βήμα θα ήταν να αντικατασταθεί από μία επιπλέον απλή υπηρεσία στην οικονομία ή επιπλέον, ίσως, πρόσθετες υπηρεσίες για την καύσιμη ύλη, την ενέργεια, την μεταφορά και τις επικοινωνίες.⁵⁴⁶

Οι συνέπειες μιας μεταρρύθμισης της αγοράς θα μπορούσαν να είναι σημαντικές για το ξένο εμπόριο. Η λογική του συστήματος θα ευνοούσε μια μερική αποκέντρωση

⁵⁴⁵ Ο.π. σ. 87.

⁵⁴⁶ Ο.π. σ. 88.

της ξένης εμπορικής δραστηριότητας, με τις επιχειρήσεις παραγωγής να είναι ικανές να συμμετάσχουν σε απευθείας συμφωνίες με ξένες εταιρείες. Υπήρχε το παράδειγμα της Ουγγαρίας με βάση το οποίο θα μπορούσαν να διευκολυνθούν βιομηχανικές συνεργασίες με ξένες επιχειρήσεις. Πιθανόν να μπορούσε να ήταν πιο ανοικτό το ξένο εμπόριο γενικά, συμπεριλαμβανομένου και τις εισαγωγές καταναλωτικών αγαθών. Πάντως είναι σημαντικό να σημειωθεί, ότι ελάχιστοι από τους ειδικούς σοβιετικούς είχαν υποστηρίξει στο παρελθόν με ρητό τρόπο τη μεταρρύθμιση προς μια οικονομία της αγοράς.

Για πολλούς σοβιετικούς μεταρρυθμιστές η περεστρόικα ήταν μία κριτική σε μεγάλη κλίμακα για ολόκληρη την μέχρι τότε σοβιετική εμπειρία. Οι άμεσοι λόγοι για την παρουσίαση ενός προγράμματος με ριζοσπαστική οικονομική και πολιτική μεταρρύθμιση είναι προφανείς: η οικονομική ανάπτυξη έπεφτε συνεχώς από τη δεκαετία του '70, όπως επισημαίνει ο P. Christensen, ενώ παράλληλα τα χαμηλά επίπεδα παραγωγικής εργασίας και τεχνολογικής καινοτομίας συνέχιζαν να μεγαλώνουν το χάσμα ανάμεσα στη Σοβιετική Ένωση και τη Δύση σε οικονομικό και στρατιωτικό επίπεδο. Την ίδια στιγμή η αγροτική παραγωγή είχε χαμηλά επίπεδα παραγωγικότητας, η οποία παράλληλα με τις φτωχές υποδομές στα μεταφορικά μέσα έκαναν την έλλειψη φαγητού ενδημική.⁵⁴⁷ Η πραγματική ώθηση για μεταρρύθμιση ήταν οικονομική. Στην ουσία έχουμε την αποτυχία του γραφειοκρατικού-διοικητικού συστήματος με οικονομικούς όρους, η οποία ήταν ήδη εμφανής από τα τέλη της δεκαετίας του '70. Υπάρχουν εκείνοι οι οποίοι υποστηρίζουν ότι ενώ η οικονομική μεταρρύθμιση είναι απαραίτητη δεν ακολουθεί την πολιτική μεταρρύθμιση ή άλλες μεταρρυθμίσεις που επίσης είναι απαραίτητες. Έτσι ο Christensen, υποστηρίζει ότι το σοβαρό μέγεθος αποκέντρωσης της οικονομικής διαχείρισης και η εισαγωγή οικονομικών εργαλείων, όπως για παράδειγμα μεγαλύτερη διαφορά μισθών, περισσότερους δείκτες σχεδιασμού, κ.τ.λ., θα μπορούσαν να λύσουν τα οικονομικά προβλήματα, αλλά θα μπορούσαν να διασώσουν και το κύρος του κόμματος.⁵⁴⁸ Επομένως, αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε ριζοσπαστική οικονομική μεταρρύθμιση είναι η διαδικασία βελτίωσης των ποσοτικών, πρωτίστως, αλλά και ποιοτικών δεδομένων προκειμένου να βελτιωθούν οι οικονομικές επιδόσεις του σοβιετικού συστήματος. Δεν αναζητήθηκαν τα πραγματικά αίτια και οι πραγματικές

⁵⁴⁷ P. T. Christensen, "Perestroika and problem of socialist renewal", Social text, No. 27, (1990).

<http://www.jstor.org/stable/466310>, σ. 124.

⁵⁴⁸ Ο.π. σ. 126.

αδυναμίες του σοβιετικού συστήματος και της απόκλισης του από τον σοσιαλισμό και αναζητήθηκε η εύκολη λύση της οικονομίας του σοσιαλισμού της αγοράς. Παρά την ιδεολογική υπερασπιστική θέση αυτού του μοντέλου του σοσιαλισμού, στην πράξη απεδείχθη ότι άνοιξαν οι ασκοί του Αιόλου για το πέρασμα στον καπιταλισμό. Στα πρώτα χρόνια της μεταρρύθμισης πραγματοποιούνται σημαντικές προσπάθειες αλλά παρατηρείται ελάχιστη πρόοδος. Το νέο σχέδιο Ρύζκοφ επικεντρώνεται σε μία προσπάθεια με στόχο τη μείωση των επενδύσεων, ώστε να απελευθερωθούν εκείνοι οι πόροι που θα στραφούν στην κατανάλωση. Η παραδοσιακή δομή του κεντρικά σχεδιασμένου μηχανισμού που είχε ως στόχο την κατανομή των πόρων, την τάση προς μία ισχυρή άμυνα, σε επενδύσεις, παράλληλα με τα χαμηλά μερίδια κατανάλωσης, ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθούν σε ένα πολιτικό σύστημα με έντονα χαρακτηριστικά μιας κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, αλλά και εκεί ως ένα μόνο σημείο. Πάντως πριν από την περίοδο της μεταρρύθμισης παρατηρείται μία μείωση των ρυθμών ανάπτυξης, ενώ παρατηρείται μία μείωση των ρυθμών αύξησης του βιοτικού επιπέδου και ταυτόχρονα χαμηλότερη ποιότητα των δημόσιων υπηρεσιών, όπως η εκπαίδευση, η υγειονομική περίθαλψη, εν γένει το κράτος πρόνοιας, γεγονός που μειώνει τα κίνητρα για εργασία.

Για τον Ofer, ο εκδημοκρατισμός με την ευρεία του έννοια ήταν ο μόνος τρόπος για να αποκατασταθεί η προθυμία του πληθυσμού προκειμένου να συμμετάσχει στην ανοικοδόμηση.⁵⁴⁹ Για τον ίδιο, ο εκδημοκρατισμός εξαρτάται από μία μεταβολή της κοινωνικής ευημερίας και αυτό θα μπορούσε να γίνει με την αξιοποίηση των πόρων προς όφελος της κατανάλωσης σε σχέση με την άμυνα και τις επενδύσεις. Πάντως είναι σημαντική αυτή η μεταβολή. Η μετατροπή αυτή όμως έχει σημαντικά προβλήματα, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα, μεταξύ των οποίων και η ανάγκη για τεχνολογικό εκσυγχρονισμό. Με περίπου το ήμισυ του ΑΕΠ το οποίο κατευθύνεται στην άμυνα και στις επενδύσεις, και το άλλο μισό για κατανάλωση, δημόσια και ιδιωτική, κάθε μείωση μιας ποσοστιαίας μονάδας στις χρήσεις αυτές μπορεί να αυξήσει την κατανάλωση περίπου κατά την ίδια αναλογία. Κατά τον Ofer, μία μείωση στις ακαθάριστες επενδύσεις στο 25% του ΑΕΠ, και στην άμυνα από περίπου 17% σε περίπου 8%, μπορούσε να απελευθερώσει 15 με 17% του ΑΕΠ και έτσι να αυξηθούν τα επίπεδα κατανάλωσης έως και 1,5% ετησίως.⁵⁵⁰

⁵⁴⁹ G. Ofer, Ο.π. στο ίδιο.

⁵⁵⁰ Ο.π. στο ίδιο.

Όσον αφορά την κατανάλωση, υπάρχουν οι σημαντικές διαφορές που δημιουργήθηκαν κυρίως στη δεκαετία του '70, στην υποδομή των δημόσιων υπηρεσιών, στη στέγαση και σε άλλες αστικές υπηρεσίες και, επιπλέον, στην κοινωνική πρόνοια. Την ίδια περίοδο αυξάνονται οι προσδοκίες του πληθυσμού για κατανάλωση, μετά από μία μακρά περίοδο στέρησης, ενώ η σφαίρα της ιδιωτικής κατανάλωσης είναι προ των πυλών. Φυσικά το καπιταλιστικό μοντέλο επιδρά καταφανώς και οι προσδοκίες για υψηλότερα επίπεδα κατανάλωσης συνοδεύονται από υποσχέσεις, οι οποίες δεν ευοδώθηκαν ποτέ. Είναι εμφανές ότι η σύσταση των μεταρρυθμίσεων ήταν περισσότερο φιλελεύθερες παρά σοσιαλιστικές. Επιχειρείται η δημιουργία των προϋποθέσεων προκειμένου να αρθούν τα προβλήματα που θέτει η γραφειοκρατία και εμποδίζει την οικονομική ανάπτυξη. Επιπλέον, σύμφωνα με τον J. Schwartz, οι μεταρρυθμίσεις επιχειρούν να παρακινήσουν το εργατικό δυναμικό στη νέα προσπάθεια. Στις κύριες μεταρρυθμίσεις συνηγορούσαν οι σύμβουλοι: Α. Ανκαμπεγιάν, Τ. Ζκασλάβκαγια (Т. Ζqaslankaya) και αργότερα ο Λ. Αμπάλκιν. Επιχειρείται μία εκτεταμένη ιδιωτικοποίηση, συμπεριλαμβανομένου και της ανεργίας ως μέσο εργασιακής πειθαρχίας, ώστε οι εργάτες να εργάζονται πειθαρχημένα και σκληρότερα. Διαμορφώνονται μεγάλες διαφορές εισοδήματος, ώστε να γίνει η υπέρβαση, με σκοπό να ξεπεραστεί μια «ισοπέδωση της ψυχολογίας», που ισοδυναμούσε με μία αλληλέγγυα ισοπολιτεία, και επομένως σιγά-σιγά να μετασχηματιστούν τα σοσιαλιστικά προγράμματα.⁵⁵¹ Είναι εμφανές ότι αντί για την ουσιαστική οικοδόμηση του σοσιαλισμού εφαρμόζονται πρακτικές που επιταχύνουν την κυριαρχία της αστικής πολιτικής οικονομίας και της ιδεολογίας της και οδηγούν σε μία περαιτέρω μεγαλύτερη υποταγή της εργατικής τάξης και στην ουσία ανοίγει ο δρόμος προς τον καπιταλισμό.

Για τον ίδιο οι μηχανισμοί της αγοράς δεν είναι απαραίτητα μη-σοσιαλιστικοί, αλλά οι βασικές πτυχές των μεταρρυθμίσεων του Γκορμπατσόφ συμπεριλάμβαναν μία επίθεση στα δικαιώματα της εργατικής τάξης με μία μόνο υπόσχεση: θα επέλθει η αύξηση της ανάπτυξης.⁵⁵² Έτσι, αναφέρει, αυτό ονομάστηκε «σοσιαλιστική δικαιοσύνη», αλλά προφανώς όποια σχέση κι αν είχε με τη δικαιοσύνη αυτή δεν ήταν σίγουρα σοσιαλιστική. Μία ελάχιστη απαίτηση που υπάρχει για ένα σοσιαλιστικό πρόγραμμα είναι ότι προωθεί τα συμφέροντα της εργατικής τάξης και την αυτό-οργάνωση της. Οι συγκεκριμένες μεταρρυθμίσεις οδηγούσαν στην αύξηση της

⁵⁵¹ J. Schwartz, "A future for socialism in the USSR", Socialist Register Vol. 27..

⁵⁵² Ο.π. στο ίδιο.

εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης και εν γένει την επιδείνωση της θέσης της. Με βάση τα στατιστικά στοιχεία, που ο ίδιος αναφέρει, ο ρυθμός ανάπτυξης του εθνικού εισοδήματος, μετά από μία αύξηση περίπου 3.2% το 1986 που οδήγησε στο 5.6% το 1988, αυτό έπεσε κάτω από το 0 το 1990. Από την άλλη τα στοιχεία της CIA, είναι ακόμη πιο απογοητευτικά, αφού δείχνουν μια μείωση από το 4% το 1986 στο 10% το 1990. Το 15% του σοβιετικού πληθυσμού, που αντιστοιχούσαν σε περίπου 48 εκατ. άτομα, ζούσε κάτω από το χαμηλότερο όριο της φτώχειας που ήταν 75 ρούβλια.⁵⁵³ Όπως αναφέρει η Α. Χαραλαμπίδου, ενώ την περίοδο 1989-1990 έχουμε μία μείωση του εθνικού εισοδήματος κατά 10% περίπου, το 1991 προβλεπόταν ετήσια μείωση του σε σταθερές τιμές κατά 9%. Η βιομηχανική παραγωγή μειώθηκε κατά 7% το 1989 και κατά 8% το 1990. Χειρότερη ακόμη θεωρήθηκε η κατάσταση στην αγροτική οικονομία, η παραγωγή της οποίας μειώθηκε κατά 18% το 1989, ενώ δεν βελτιώθηκε το 1990. Επίσης, ενώ η παραγωγή σιτηρών ήταν πολύ καλή το 1990, παρόλα αυτά το 40% δεν έφτασε στον καταναλωτή για τους λόγους ότι ένα τμήμα της έμεινε στα χωράφια, ενώ άλλο τμήμα της σάπισε στις αποθήκες, ενώ άλλο χάλασε κατά τη μεταφορά του, με αποτέλεσμα να δαπανηθεί πολύτιμο συνάλλαγμα προκειμένου να εισαχθεί σιτάρι από άλλες χώρες. Επιπλέον, η παραγωγή του 1991 προβλεπόταν ακόμη πιο μικρή σε ποσοστό 25% σε σχέση με εκείνη του 1990.⁵⁵⁴ Οι εξωτερικές συναλλαγές παρουσίασαν συνεχή πτώση, που το 1990 έφτασε το 7%. Τον ίδιο χρόνο έχουμε αύξηση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου κατά 10%, παρά το γεγονός ότι είχαμε δραστική μείωση στις εισαγωγές. Από την άλλη δεν προβλεπόταν βελτίωση ούτε το 1991, διότι η εξόρυξη του πετρελαίου στη Σοβιετική Ένωση παρουσίαζε συνεχή πτώση, παρά το γεγονός ότι ήταν βασικό εξαγωγικό αγαθό. Το 1991 ήταν μικρότερη από 200.000 έως 250.000 χιλιάδες βαρέλια ημερησίως, με αποτέλεσμα αυτό να οδηγήσει στη μικρότερη παραγωγή πετρελαίου, τις δύο τελευταίες δεκαετίες, στη Σοβιετική Ένωση.⁵⁵⁵ Οι πολύτιμοι λίθοι της Γιακουτίας στην Ανατολική Σιβηρία είχαν προπωληθεί για πέντε χρόνια και παρά την αύξηση πώλησης χρυσού από 200T σε 300T το 1990, η είσπραξη δεν ξεπέρασε

⁵⁵³ Ο.π. στο ίδιο.

⁵⁵⁴ Α. Χαραλαμπίδου, Ανασταλτικοί παράγοντες και δυσχέρειες της περεστρόικα στην οικονομία, στο: «Η Σοβιετική Ένωση: Από την μετεξέλιξη στην αποσύνθεση», εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 223.

⁵⁵⁵ Ο.π. σ. 223.

σημαντικά το επίπεδο του 1989 λόγω μείωσης της τιμής προσφοράς. Επίσης, η αύξηση πλατίνας κατά 60% δεν έφερε σημαντική αύξηση εσόδων.⁵⁵⁶

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι μείωση στην παραγωγή έχουμε και σε άλλα προϊόντα εξαγωγών το 1990, όπως χαρακτηριστικά συνέβη στα λιπάσματα θειικό οξύ, συνθετικό καουτσούκ, ξυλεία, στις μηχανοκατασκευές, αλλά όχι μόνο σε σχέση με το 1989 αλλά και με το 1985. Το πλάνο ανάπτυξης των τομέων οι οποίοι κρίνουν τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό της βιομηχανίας, δεν εκπληρώθηκε το 1989 κατά 39%.⁵⁵⁷ Αυτό όμως που οδηγήθηκε στην πλήρη αποδιοργάνωση ήταν το νομισματικό σύστημα. Το έλλειμμα του κρατικού προϋπολογισμού το 1989 έφτασε τα 160 δισεκ. ρούβλια και το 1990 στα 210 δισεκ. ρούβλια. Στην απεγνωσμένη προσπάθεια εξυγίανσης του νομισματικού συστήματος και του περιορισμού της νομισματικής κυκλοφορίας κατά 20%, η κυβέρνηση κατάργησε μέσα σε τρεις μέρες τα χαρτονομίσματα των 50 και 100 ρουβλιών.⁵⁵⁸

Παρατηρείται το φαινόμενο του πληθωρισμού ο οποίος κάλπαζε, παράλληλα την ίδια στιγμή είχαμε σταθερή άνοδο των ονομαστικών μισθών, ενώ συνεχιζόταν η επιδότηση των προβληματικών επιχειρήσεων. Το νομισματικό σύστημα θεωρήθηκε αιχμάλωτο της πολιτικής. Το κράτος για να αντιμετωπίσει τις αυξανόμενες δαπάνες κατέφυγε στην εκδοτική μηχανή. Το 1988 έριξε στην κυκλοφορία 11.5 δισεκ. ακάλυπτο χαρτονόμισμα, το 1989 18 δισεκ. και το 1990 25 δισεκ. ρούβλια.⁵⁵⁹ Στην ουσία η έννοια των προβληματικών επιχειρήσεων και η δομή τους, όπως η συνολική λειτουργία του νομισματικού συστήματος αποδείχνουν τον εκτροχιασμό του σοβιετικού συστήματος και τον σταδιακό εκφυλισμό του από τους αρχικούς του στόχους, που ήταν η δημιουργία μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας. Παράλληλα η Σοβιετική Ένωση, όπως και άλλες χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» αναζήτησαν βοήθεια στη Δύση, κυρίως με την αναζήτηση ξένων κεφαλαίων για επενδύσεις. Βέβαια ακόμη το θεσμικό πλαίσιο της Σοβιετικής Ένωσης δεν ήταν τέτοιο που να προσελκύσει το ενδιαφέρον των ξένων πολυεθνικών. Πλην όμως η πορεία αυτή επιβεβαιώνει την θέση μου, ότι πλέον η Σοβιετική Ένωση είχε χάσει τον σοσιαλιστικό προσανατολισμό της και ήταν, ένα ιδιότυπο ταξικό σύστημα. Η πορεία προς τον καπιταλισμό ήταν αναπόφευκτη.

⁵⁵⁶ Ο.π. σ. 224.

⁵⁵⁷ Ο.π. σ. 224.

⁵⁵⁸ Ο.π. σ. 224.

⁵⁵⁹ Ο.π. σ. 224.

Σύμφωνα με τον G. Ofer, την περίοδο 1971-1990 διαμορφώνονται προσδοκίες για υψηλότερα επίπεδα κατανάλωσης στο πλαίσιο των υποσχέσεων στα πρώτα στάδια του εκδημοκρατισμού. Υπό την έννοια αυτή ο πραγματικός τομέας της οικονομίας βρίσκονταν υπό την πίεση μιας υπερβολικής ανάγκης που οδηγεί σε υπερβολικά ετήσια σχέδια παραγωγής, τα οποία οδηγούν σε μία βαριά δημοσιονομική και νομισματική επιβάρυνση. Η προσπάθεια λήψης αποφάσεων που οδηγούν στην φιλελευθεροποίηση των διάφορων νομισματικών και πιστωτικών μέσων, δεν οδήγησε σε επιθυμητά αποτελέσματα. Η προσπάθεια αυτή έφερε αντίθετα αποτελέσματα διότι αύξησε την προσφορά χρήματος και περαιτέρω επιδείνωσε τη γενική ανισορροπία. Παράλληλα με την έλλειψη φορολογικής υποδομής και η απειρία για το ρόλο που θα πρέπει να έπαιζαν οι προϋπολογισμοί διαμορφώθηκαν συνθήκες διεύρυνσης του ελλείμματος του προϋπολογισμού. Υπάρχουν στοιχεία γύρω από τη διαμόρφωση των προϋπολογισμών και τα δημοσιονομικά ελλείμματα.

Ο πίνακας 27 που καταγράφεται πιο κάτω, μπορεί να μας δώσει σημαντικά στοιχεία προκειμένου να κατανοήσουμε την πορεία των οικονομικών στοιχείων των προϋπολογισμών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 27
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΩΝ (STATE BUDGET
DATA): 1971-1990

		1971-75	1981-85	1989	1990				
				αρχικό	αναθεω-				
				πλάνο	ρημένο	πλάνο	(3)-(2)	(5)-(3)	(8)-(2)
		(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Ποσοστά επί του ΑΕΠ									
1	Συνολικά έξοδα	43.0	49.5	53.2	51.7	48.8	3.7	-4.4	-0.7
2	Επένδυση	10.3	8.9	8.7	6.5	5.3	-0.1	-3.4	-3.6
3	Κανονικά έξοδα	32.7	40.7	44.5	45.2	43.5	3.8	-1.0	2.9

4	Εθνική Οικονομία	11.3	12.6	10.5	12.7	11.5	-2.0	1.0	-1.0
5	Επιδότησεις	5.8	9.1	11.1	11.1	12.0	2.0	0.9	2.9
6	Κοινωνικός πλούτος	13.9	14.3	15.4	5.5	15.9	1.1	0.5	1.5
7	Άμυνα	n/a	9.1	8.3	8.3	7.1	-0.8	-1.2	-2.0
8	Εξωτερικά έξοδα	1.4	2.5	3.4	3.2	2.6	0.8	-0.8	0.1
9	Συνολικά έσοδα	39.8	47.2	39.9	41.6	42.8	-7.3	2.9	-4.4
10	Κέρδη προ φόρων	14.3	15.1	13.0	12.1	12.3	-2.0	-0.8	=2.8
11	Πάνω από τα κανονικά κέρδη προ φόρων	5.3	6.6	2.7	1.9	1.9	-3.9	-0.8	-4.7
12	Τζίρος φόρων	13.8	14.2	11.3	11.9	12.2	-2.9	0.9	-2.0
13	Έσοδα ξένου εμπορίου	4.0	9.5	6.5	6.5	5.8	-3.0	-0.7	-3.8
14	Φόροι ιδιωτικών προσώπων	4.0	4.2	4.2	4.6	4.8	0.0	0.5	0.6
15	Φόροι κοινωνικής ασφάλειας	2.3	3.1	3.4	3.5	4.0	0.3	0.6	0.9
16	Συνολικό έλλειμμα	3.2	2.3	13.3	10.1	6.0	11.0	-7.3	3.7
17	Κανονικό έλλειμμα	-7.1	-6.5	4.6	3.6	0.7	11.1	-3.9	7.2
18	Κανονικό έλλειμμα (adj.)	-7.1	0.1	7.3	5.5	2.6	7.2	-4.7	2.5
19	Καθαροί φόροι στα προϊόντα και στις υπηρεσίες	11.0	14.6	6.7	7.4	6.0	-7.8	-0.7	-8.5
20	Καθαροί φόροι	26.2	30.6	21.1	22.4	22.5	-9.5	1.4	-8.1
21	Καθαροί φόροι (adj.)	20.9	24.0	18.5	19.7	20.6	-5.6	2.2	-3.4

Ροή σε δισεκατομμύρια ρουβλίων

22	Συνολικά έξοδα	186.7	353.0	494.8	481.0	488.2	141.8	-6.6	135.2
23	Συνολικά έσοδα	172.6	336.3	371.0	386.8	428.2	34.7	57.2	91.9
24	Συνολικό έλλειμμα	14.0	16.7	123.8	94.1	60.0	107.1	-63.8	43.3

25	ΑΕΠ	433.7	712.8	930.0	930.0	1,000.0	217.2	70.0	287.2
----	-----	-------	-------	-------	-------	---------	-------	------	-------

- Ο ανωτέρω πίνακας συμπεριλαμβάνει και έξοδα για επενδύσεις και την άμυνα
- Τα στοιχεία για την περίοδο 1981-85 είναι υπολογισμένα από την εφαρμογή του ίδιου λόγου ανάμεσα στα προϊόντα και τις συνολικές επιδοτήσεις όπως μέσα στο 1989.
- Τα στοιχεία για την άμυνα μεταξύ 1981-85 ήταν υπολογισμένα από την υπόθεση πραγματικής ετήσιας ανάπτυξης που έφθανε στο 3% μεταξύ των χρονολογιών 1983 και 1989.
- Τα φορολογικά κέρδη είναι επιπρόσθετα του 40% των κερδών.

Πηγή: Ofer (1990), Παράρτημα πίνακας 1, αναθεωρημένο σχέδιο πάνω στη βάση του Planecon Report, February 21, 1990, σ. 13, βασισμένο στην: Economicheskaiia Gazeta, No 40, 1989.

Ο παραπάνω πίνακας παρουσιάζει στοιχεία με ιστορικά δεδομένα μαζί με τις πιο σημαντικές εξελίξεις του σοβιετικού ομοσπονδιακού προϋπολογισμού. Ο ανωτέρω προϋπολογισμός είναι πλήρης υπό την έννοια ότι καλύπτει την πλειονότητα των επιπέδων διακυβέρνησης, ενώ παράλληλα έχει και ορισμένες ιδιαιτερότητες οι οποίες σχετίζονται και επηρεάζουν τις διάφορες πτυχές των δημοσιονομικών επιπτώσεων που είναι σχετικές με την οικονομία. **Πρώτον**, ένα μεγάλο μέρος των επενδυτικών δραστηριοτήτων της κυβέρνησης δεν καταγράφεται στον προϋπολογισμό, **δεύτερον**, ορισμένες δημοσιονομικές δραστηριότητες των επενδύσεων που αφορούσαν τα έσοδα και τις δαπάνες είναι ειδικά για το σύστημα και απορρέουν από το ρόλο της κυβέρνησης που είναι ιδιοκτήτης των περισσότερων επιχειρήσεων και **τρίτον** ορισμένες δαπάνες, ιδιαίτερα εκείνες που αφορούν τον αμυντικό τομέα, δεν αναγράφονται άμεσα στον προϋπολογισμό.⁵⁶⁰

Οι κυβερνήσεις στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες συνήθιζαν να κατανέμουν τους πόρους υπέρ του δημοσίου και στην προμήθεια τροφίμων και υπηρεσιών με συλλογικά χαρακτηριστικά που αφορούσαν, προφανώς, το κοινωνικό σύνολο. Παίρνοντας υπόψη την εντατική συμμετοχή της κυβέρνησης στην κοινή επενδυτική δραστηριότητα, ο Ofer επιχειρεί να επαναφέρει τρεις κλασικούς ορισμούς ελλειμμάτων προϋπολογισμού. **1.** το σύνολο του δημοσιονομικού ελλείμματος. Τις επιπρόσθετες δαπάνες όλων των ειδών σε σχέση με τα κοινά φορολογικά έσοδα. **2.** Τα συνήθη ελλείμματα, που αποτελούν τη αντίστροφη κατεύθυνση της αποταμίευσης της κυβέρνησης, αφορούν το πλεόνασμα των κανονικών ελλειμμάτων, ενώ οι

⁵⁶⁰ G. Ofer, σ. 305.

δημόσιες δαπάνες κατανάλωσης έναντι των κανονικών εσόδων οδηγούν σε περαιτέρω ελλείμματα. **3.** τα νομισματικά ελλείμματα, που είναι η αύξηση της νομισματικής επέκτασης η οποία προκαλείται από τον προϋπολογισμό. Το τελευταίο έχει να κάνει με το πώς το δημοσιονομικό έλλειμμα χρηματοδοτείται. Επιπλέον, υπολογίζει και το αναπροσαρμοσμένο συνηθισμένο έλλειμμα αφαιρώντας μέρος του φόρου επί των κερδών των επιχειρήσεων από τα κανονικά έσοδα. Η προσαρμογή έγινε για το λόγο ότι ένα μέρος του κέρδους του φόρου μπορεί να θεωρείται ως μέρισμα που καταβάλλεται στην κυβέρνηση υπό την ιδιότητα της, δηλαδή ως ιδιοκτήτης των επιχειρήσεων, για επενδυτικούς σκοπούς.⁵⁶¹

Όσον αφορά το νομισματικό έλλειμμα υπάρχουν δύο στοιχεία που θα πρέπει να επισημανθούν. 1. υπάρχει μία σημαντική διάκριση ανάμεσα στη νομισματική επέκταση μέσα στον παραγωγικό τομέα, του οποίου οι όποιες μεταρρυθμίσεις επιχειρήθηκαν εξουδετερώνονταν ή εξαλείφονταν στο τέλος κάθε χρόνου και τη νομισματική επέκταση μέσα στην οικογένεια, η οποία είχε κανονικές επεκτατικές συνέπειες. 2. η σοβιετική κυβέρνηση είχε αποτύχει να δημιουργήσει μακροπρόθεσμα χρηματοοικονομικά περιουσιακά στοιχεία τα οποία θα έπρεπε να κατέχονται από τα νοικοκυριά, εξαλείφοντας στην πραγματικότητα την επιλογή των πράξεων της ανοικτής αγοράς.⁵⁶²

Τα κύρια χρηματοοικονομικά στοιχεία διαθέσιμα για τους σκοπούς της αποταμίευσης είναι 1. σε μετρητά και 2. 2-3% καταθέσεις ταμειυτηρίου σε κρατικές τράπεζες, οι οποίες είναι επίσης, αρκετά ρευστοποιήσιμες και ενεργητικές. Έτσι, ενώ κάθε χρηματοδότηση του ελλείμματος στον τομέα του νοικοκυριού είναι τεχνικά μια νομισματική επέκταση, η νομισματική επίπτωση δεν είναι τόσο καθαρή ως νομισματική επέκταση σε ένα συνηθισμένο σύστημα της αγοράς, εάν οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τις αποταμιεύσεις τους μακροπρόθεσμα. Τα παρακάτω τρία σημεία ο Ofer τα αναφέρει διότι πιστεύει ότι συνοψίζουν τις κύριες δημοσιονομικές τάσεις που παρατηρούνται στον πίνακα. **Πρώτον**, το σχετικό μέγεθος του προϋπολογισμού, το οποίο αντιστοιχεί στο μισό του ΑΕΠ και είναι πολύ μεγαλύτερο από ότι στις οικονομίες της αγοράς, (Blejer, Szapary 1989) άρχισε να αυξάνεται πριν τις μεταρρυθμίσεις (δηλαδή από το 1971 έως το 1975) και συνέχισε να αυξάνεται και μετά τα πέντε χρόνια των μεταρρυθμίσεων. Τα αναθεωρημένα σχέδια για το 1989 και τα αναθεωρημένα σχέδια για το 1990 περιλαμβάνουν την πρώτη δηλωμένη πρόθεση

⁵⁶¹ Ο.π. σ. 308.

⁵⁶² Ο.π. σ. 308

να αρχίσει να μειώνεται το σχετικό μέγεθος του προϋπολογισμού. Η επέκταση του προϋπολογισμού παρατηρήθηκε παρά τις μειώσεις τόσο στις επενδύσεις όσο και στις δαπάνες στην άμυνα. Όπως αναμενόταν δεν υπήρχε πτωτική τάση στο πλαίσιο της μείωσης του ρόλου του κράτους. **Δεύτερον**, τα δημοσιονομικά ελλείμματα πριν από τη μεταρρύθμιση ήταν σχετικά μικρά (2-3% επί του ΑΕΠ), αλλά από τότε είχαν επεκταθεί σημαντικά. Ο αρχικός προϋπολογισμός ο οποίος εμφανίστηκε το 1989 περιλαμβάνει ένα προγραμματισμένο έλλειμμα 13.3% επί του ΑΕΠ. (γραμμή 16). Τα πράγματα οδηγήθηκαν σε συναγερμό, αφού οι συνέπειες της πρόσφατης νομισματικής επέκτασης έγιναν ορατές, προκαλώντας μια αντιστροφή της πολιτικής με στόχο τη μείωση του ελλείματος μέσα σε μερικά χρόνια. Το αναθεωρημένο έλλειμμα για το 1989 ήταν περίπου 10%, ενώ για το 1990 περίπου το 6% του ΑΕΠ. **Τρίτον**, η περίοδος πριν τις μεταρρυθμίσεις χαρακτηρίστηκε από ένα ουσιαστικά συνηθισμένο πλεόνασμα του προϋπολογισμού, επομένως χαρακτηρίστηκε από μία ισορροπία προσαρμοσμένη στον τακτικό προϋπολογισμό. (αντιστοιχεί στις γραμμές 17 και 18). Η κυβέρνηση είχε χρηματοδοτήσει τις επενδύσεις του προϋπολογισμού και θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα κέρδη προ φόρων ήταν πάνω από το κανονικό. Από το 1985 το σύνθητες έλλειμμα αυξήθηκε κατά 11% και το προσαρμοσμένο συνηθισμένο έλλειμμα του ΑΕΠ κατά 7,2%. Ολόκληρη η αύξηση του δημοσιονομικού ελλείματος πιστώνεται στον συνηθισμένο προϋπολογισμό και όχι στην επέκταση των επενδύσεων. Ο προϋπολογισμός του 1990 αποσκοπεί σχεδόν εντελώς στην εξάλειψη του συνηθισμένου ελλείματος.⁵⁶³

Από τα παραπάνω τρία στοιχεία που αναφέραμε μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος του ελλείματος του προϋπολογισμού δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια της περιόδου των μεταρρυθμίσεων και επομένως το έλλειμμα δεν μεταφέρθηκε από το προηγούμενη φάση του συστήματος Έτσι είναι εμφανές ότι παρά τα όποια προβλήματα υπήρχαν στο προηγούμενο διάστημα η αύξηση του ελλείματος πήρε δραματικές διαστάσεις στη διάρκεια των μεταρρυθμίσεων όταν στην οικονομική διαδικασία η αγορά άρχισε να παίζει σημαντικό ρόλο. Η εξέλιξη του ελλείματος συνοδευόταν από μία επέκταση του σχετικού μεγέθους του προϋπολογισμού, δηλαδή παρατηρήθηκαν αυξημένες δαπάνες χωρίς αντίστοιχα αύξηση των εσόδων. Υπό την έννοια αυτή θα είχε ιδιαίτερη σημασία να είχαμε κατανοήσει τα ιδιαίτερα στοιχεία του προϋπολογισμού που συνέβαλλαν

⁵⁶³ Ο.π. σ. 109.

αποφασιστικά σ' αυτές τις εξελίξεις. Μία από τις σημαντικές κινήσεις που επηρέασαν τις μεταρρυθμίσεις του προϋπολογισμού ήταν η αποκέντρωση των επενδυτικών αποφάσεων και κυρίως οι πηγές χρηματοδότησης τους. Μέχρι το 1987 δεν υπήρχε μείωση του επιπέδου των επενδύσεων που χρηματοδοτούνται από το κράτος στον προϋπολογισμό, σε ποσοστά του ΑΕΠ, σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο των μεταρρυθμίσεων, οι οποίες ήταν 8-9% όπως φαίνεται και από τη γραμμή 2. Πράγματι, μόνο οι μισές από αυτές που θεωρούνται ότι χρηματοδοτούνται από το κράτος κεντρικής επένδυσης χρηματοδοτήθηκαν απευθείας από τον προϋπολογισμό, ενώ το άλλο μισό, το κύριο μέρος των υποτιμημένων αποθεμάτων των επιχειρήσεων, ήταν καθορισμένο και αναδιανεμημένο μεταξύ των επιχειρήσεων από τα αντίστοιχα υπουργεία. Για περισσότερους πρακτικούς σκοπούς το άλλο μισό θα πρέπει να περιλαμβάνεται στον προϋπολογισμό. Από το 1987 το μέρος των επενδύσεων που ήταν εκτός προϋπολογισμού άρχισε να αποκεντρώνεται και σταδιακά επανήλθε στις ίδιες τις επιχειρήσεις.⁵⁶⁴ Μία παρόμοια διαδικασία ανακούφισης του προϋπολογισμού των άμεσων δαπανών για επενδύσεις ξεκίνησε λίγα χρόνια αργότερα (πίνακας, γραμμή 2). Η καθυστέρηση αυτή συνδέεται με την άνοδο του γενικού επιπέδου των επενδύσεων κατά τα πρώτα έτη των μεταρρυθμίσεων, καθώς και τις προσπάθειες για τη μείωση αυτού του επιπέδου. Σύμφωνα με τα σχέδια του 1989, τα οποία είναι αναθεωρημένα, και του 1990 το μερίδιο των άμεσων δημοσιονομικών επενδύσεων θα πρέπει να έπεσε περίπου στο 5% του ΑΕΠ, όπως και οι κεντρικές επενδύσεις εκτός προϋπολογισμού από 12% σε περίπου 8% του ΑΕΠ.⁵⁶⁵

Η σχεδιασμένη μείωση του βάρους των επενδύσεων για τον προϋπολογισμό ήταν συνοδευμένη από μία ελαφρώς μικρότερη μείωση των φορολογικών εσόδων, όπως δείχνει η γραμμή 10, συμβάλλοντας έτσι οριακά μόνο στον περιορισμό του προγραμματισμένου δημοσιονομικού ελλείμματος. Αν επικεντρωθούμε στα πάνω από τα κανονικά φορολογικά κέρδη, παρατηρούμε ότι αυτά έχουν προγραμματιστεί να μειωθούν απότομα από τις επενδύσεις, όπως φαίνεται στη γραμμή 11, και επομένως θα χρηματοδοτηθούν ολοένα και λιγότερο από αυτά. Οι επενδυτικές δαπάνες τείνουν να υπερπραγματοποιούνται, ενώ τα φορολογικά έσοδα επί των κερδών υπολείπονται σε στόχους. Ενώ αυτό ήταν ένα πιθανό σενάριο, τα θέματα δεν έχουν αναπτυχθεί με τον τρόπο που έγιναν στην Κίνα, όπου η αποκέντρωση των επενδύσεων ήταν ένας σημαντικός παράγοντας στην ανάπτυξη του ελλείμματος του

⁵⁶⁴ Ο.π. σ. 310.

⁵⁶⁵ Ο.π. σ. 310.

προϋπολογισμού.⁵⁶⁶ (Blejer και Szapary) Ο κίνδυνος από τη Σοβιετική Ένωση έγκειται περισσότερο στην πληθωριστική επίδραση της απόφασης της αποκέντρωσης δια μέσου των εργαλείων που ήταν εκτός προϋπολογισμού.

Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία (Ρύζκοφ) οι αμυντικές δαπάνες ανέρχονταν περίπου στο 9% του ΑΕΠ το 1980, αλλά ήταν προγραμματισμένη η πτώση για τα επόμενα χρόνια, με προβλεπόμενο επίπεδο για το 1990 να φτάνει στο 7,5%. Το σημαντικότερο είναι ότι οι δυτικές προβλέψεις ήταν ακόμη υψηλότερες και κυμαίνονταν από 12,6% έως και 15-17%.⁵⁶⁷ Οι δαπάνες για την κοινωνική ευημερία, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται και οι κοινωνικές υπηρεσίες, όπως η υγεία και η εκπαίδευση, και η μεταφορά πληρωμών, κυρίως των συντάξεων, διαμορφώθηκε περίπου στο 14% του ΑΕΠ. (πίνακας, γραμμή 6). Η μεγαλύτερη διαφάνεια και ο περιορισμένος εκδημοκρατισμός από το 1985, αποκάλυψαν την πολύ κακή κατάσταση του συνόλου του τομέα, με αποτέλεσμα οι πολιτικές πιέσεις η πραγματική ανάγκη ή και τα δύο μαζί να επιχειρήσουν να διορθώσουν τις υπηρεσίες και να συμβάλλουν στη βελτίωση των συστημάτων συνταξιοδότησης, όπως και άλλα προγράμματα στήριξης του εισοδήματος. Η Σοβιετική Ένωση είχε ανακαλύψει ότι η Ευρώπη υστερούσε σε σχέση με τις πιο ανεπτυγμένες δυτικές χώρες στον τομέα που αφορούσε την παροχή των κοινωνικών υπηρεσιών.⁵⁶⁸ Όμως παρότι διαπιστώθηκε αυτό το γεγονός, μέχρι το 1989 λιγότερο από 1% προστέθηκε στο ΑΕΠ σε αυτούς τους προϋπολογισμούς. Επιπλέον υπάρχει ακόμη ένα 0,5% που ήταν προγραμματισμένο να προστεθεί το 1990. Αυτή η σφαίρα στον τομέα των δαπανών ήταν το κύριο εμπόδιο για την εξισορρόπηση του προϋπολογισμού.

Μία σημαντική και αυξανόμενη πηγή κοινωνικών δαπανών, που αποσκοπούσαν στον τομέα της πρόνοιας, η οποία δεν αναφέρεται τόσο πολύ είναι ο προϋπολογισμός για επιδοτήσεις των βασικών τροφίμων, τη στέγαση και άλλα αγαθά και υπηρεσίες (γραμμή 5). Ο προϋπολογισμός αυτός ο οποίος διαμορφώθηκε στο 6% του ΑΕΠ στις αρχές της δεκαετίας του 1970, είχε σταθερή άνοδο και αναμενόταν να φτάσει στο 12% του ΑΕΠ από το 1990. Οι αυξανόμενες πληθωριστικές πιέσεις στο κόστος και η διατήρηση ελάχιστων κινήτρων προκειμένου να αυξηθεί η παραγωγή τροφίμων θα καταστούσε αναγκαίο να συνεχιστεί η αύξηση αυτού του προϋπολογισμού στο πλαίσιο εκείνης της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης. Η Σοβιετική Ένωση

⁵⁶⁶ Ο.π. σ. 310.

⁵⁶⁷ Ο.π. σ. 310.

⁵⁶⁸ Ο.π. σ. 311.

επαναλάμβανε αυτό που ήδη συνέβαινε σε πολλές χώρες, στο πλαίσιο των οποίων, οι επιδοτήσεις είχαν εξελιχθεί σε ένα ευαίσθητο κοινωνικό και πολιτικό ζήτημα, παρά τη χαμηλή αποτελεσματικότητά τους, ως ένα προοδευτικό πρόγραμμα εισοδήματος-συντήρησης. Στη Σοβιετική Ένωση οι επιδοτήσεις είχαν συμμετοχή στην ήδη διαμορφωμένη δομή των σχετικών τιμών. Κατά τον Ofer, η θέση του προϋπολογισμού για τα λιμάνια, είχε σημαντικές δυνατότητες για την επίλυση τόσο του προβλήματος του ελλείμματος, όσο και των ελλείψεων στο επίπεδο των κοινωνικών υπηρεσιών.⁵⁶⁹

Η σταθερή αύξηση του προϋπολογισμού για τις επιδοτήσεις είναι το μοναδικό στοιχείο μιας τάσης επιδείνωσης των εσόδων από τα αγαθά και τις υπηρεσίες. Ο φόρος του κύκλου εργασιών αποτελούσε πάντα τη σημαντικότερη πηγή εσόδων, αφενός γιατί μόνο με τους φόρους υπήρχαν κέρδη που κάλυπταν τις ανάγκες της κυβέρνησης. (πίνακας, γραμμή 12). Αφετέρου, οι φόροι είχαν συμπεριληφθεί στις εισαγωγές και οι εξαγωγές στις τελευταίες (πίνακας, γραμμή 13). Και οι δύο φόροι επιβάλλονται ως επί το πλείστον, όχι όμως αποκλειστικά, για καταναλωτικά αγαθά, σε μεγάλο βαθμό με διαφοροποιημένες τιμές, όπως φόροι πάνω στο αλκοόλ με πολύ υψηλό ποσοστό. Κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων, το μερίδιο των εσόδων από τους φόρους του κύκλου εργασιών στο ΑΕΠ επιδεινώθηκε, κυρίως εξαιτίας της εκστρατείας κατά του αλκοόλ, η οποία σημειωτέον εκείνη την περίοδο είχε αρθεί. Τα έσοδα του εξωτερικού εμπορίου, τα οποία αυξήθηκαν με τις ενεργειακές κρίσεις, είχαν βυθιστεί σημαντικά από τα μέσα της δεκαετίας του '80, εξαιτίας του γεγονότος ότι είχαν μειωθεί οι τιμές και τέθηκε σε ισχύ ο αυτοπεριορισμός στις εισαγωγές.⁵⁷⁰ Παρά τις προσπάθειες για την αύξηση αυτών των εισοδημάτων, και οι δύο φόροι σχεδιάστηκαν για να φέρουν μόνο το 18% του ΑΕΠ το 1990, σε σύγκριση με το σχεδόν 24% την περίοδο 1981-85. Σε καθαρή βάση, εννοούμε για παράδειγμα ότι, μείον τις επιδοτήσεις, η πτώση είναι πιο έντονη και φαίνεται στον πίνακα στη γραμμή 19, όπου είναι 14.6-6.7% του ΑΕΠ. Αυτός ήταν ένας άλλος λόγος στην ριζική αλλαγή του ρόλου των επιδοτήσεων που θα μπορούσε να συμβάλλει αποφασιστικά στην σταθεροποίηση της δημοσιονομικής κατάστασης.

Επίσης όπως προκύπτει από τον πίνακα και από τις γραμμές 20, 21, οι φόροι στα άτομα, όπως το εισόδημα και η κοινωνική ασφάλιση φόρων ανέκαθεν

⁵⁶⁹ Ο.π. σ. 311.

⁵⁷⁰ Ο.π. σ. 312.

αντιπροσώπευαν μόνο ένα μικρό μερίδιο των εσόδων του προϋπολογισμού.⁵⁷¹ Μέρος της διανεμητικής λειτουργίας αυτών των φόρων μοιράστηκε άμεσα μέσω του καθορισμού των μισθών. Με τις μεταρρυθμίσεις και την αναμενόμενη διεύρυνση των εισοδηματικών διαφορών και την μερική αποκέντρωση του καθορισμού των μισθών, παράλληλα είχε εισαχθεί νέο εισόδημα στο φορολογικό δίκαιο. Ο νόμος αυτός είναι πιο προοδευτικός και θεωρούνταν ότι θα είχε αποφέρει περισσότερα έσοδα στο άμεσο μέλλον. (McKinnon) Φυσικά από εδώ μπορούν να εξαχθούν δύο συμπεράσματα: **Πρώτον**, παρά τα σημαντικά ελλείμματα που σαφώς προέκυψαν από τα μέτρα που αρχικά ελήφθησαν στην οικονομική μεταρρύθμιση, το παλαιό καθεστώς δεν μπορεί να εκκαθαρίσει ή να δώσει λύσεις σε όλα αυτά που φταίνε και έχουν οδηγήσει στο αδιέξοδο. Από την πλευρά των δαπανών, οι σοβαρά παραμελημένες κοινωνικές υπηρεσίες και τα προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας των επενδύσεων σε στέγαση και υποδομές, ήταν υπεύθυνα για την ανάπτυξη των εκτεταμένων επιδοτήσεων, λειτουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο ως ωρολογιακή βόμβα που αναπτυσσόταν και ήταν έτοιμη να εκτυρσοκροτήσει. Από την σκοπιά των εσόδων, σημαντικό ρόλο για τις προσωρινές πηγές εσόδων έπαιξαν οι φόροι του πετρελαίου και ιδιαίτερα οι στρεβλωτικοί φόροι του κύκλου εργασιών. Η απειρία, η έλλειψη νέων φορολογικών μέσων, καθώς και οι πιεστικές ανάγκες του νέου συστήματος βοήθησαν να δημιουργηθεί ένα νέο διαρκώς αυξανόμενο έλλειμμα με ταχύτατους ρυθμούς, το οποίο θα έπαιζε σημαντικό ρόλο με σημαντικές συνέπειες στις μεταρρυθμίσεις του μέλλοντος. Το δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι ο προϋπολογισμός θα πρέπει να είναι ισορροπημένος, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα, εάν οι μεταρρυθμίσεις προχωρούσαν, αν και θα υπήρχαν αλληλεπιδράσεις ανάμεσα σε αυτή τη διαδικασία και τα βασικά σημεία των οικονομικών μεταρρυθμίσεων, τα οποία αναμενόταν να γίνουν ορατά. Έως εκείνη τη στιγμή η εξισορρόπηση του προϋπολογισμού επιχειρούνταν ως ανεξάρτητη πράξη, παρ' όλα αυτά αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για τις μεταρρυθμίσεις, ενώ τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν κυρίως παραδοσιακά.⁵⁷²

Σύμφωνα πάντως με το κλασικό μοντέλο του κρατικού σχεδιασμού, ο τομέας της παραγωγής ουσιαστικά αποκλείεται από την νομισματοποίηση ως μέρος της οικονομίας. Σχέδια και χορηγήσεις πόρων, τόσο οι εισροές όσο και οι εκροές, προετοιμάστηκαν και εκτελέστηκαν από την άποψη της φυσικής προσφοράς ή από τις

⁵⁷¹ Ο.π. σ. 312.

⁵⁷² Ο.π. σ. 312

εντολές της αγοράς. Πρακτικά οι πιστώσεις ή οι λογαριασμοί που απαιτούνταν για την εκτέλεση αυτών των παραγγελιών καθορίστηκαν για τις επιχειρήσεις από υποκαταστήματα της τράπεζας του κράτους, αλλά αυτά τα οποία εκτελούνται είναι κυρίως υπολογισμοί και λειτουργίες ελέγχου.⁵⁷³

Η υπερβολική ζήτηση στον τομέα της παραγωγής, είχε ως αποτέλεσμα ένα χωροταξικό σχεδιασμό που είχε φθάσει στα όρια του, ή ακόμη στο πλαίσιο της εκπλήρωσης των σχεδίων που αφορούσαν την νομισματική επέκταση, οι μόνες πραγματικά νομισματικές συναλλαγές του κλάδου της παραγωγής ήταν οι πληρωμές των μισθών στον τομέα των νοικοκυριών. Επιχειρήθηκε, όπως και σε άλλες συναλλαγές των επιχειρήσεων ο λογαριασμός της μισθοδοσίας να είναι ελεγχόμενος, αλλά παρ' όλα αυτά συνέβησαν υπερβάσεις με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ανισορροπία στον τομέα των νοικοκυριών και των καταναλωτών στην αγορά των αγαθών.⁵⁷⁴ Η αποκέντρωση που εισήχθη σταδιακά από το 1987, δημιουργεί μία νέα μορφή επιχείρησης, οδηγεί στη μεταρρύθμιση του τραπεζικού τομέα ο οποίος χορηγεί στις επιχειρήσεις αυξημένες εξουσίες για τον καθορισμό των σχεδίων παραγωγής, όπως και των τρόπων παραγωγής, στη σχέση τους με τους προμηθευτές και τους αγοραστές, συμπεριλαμβανομένων και τις πλευρές οι οποίες αφορούσαν τον καθορισμό των μισθών, οι οποίοι συνδέονται με τις αυξήσεις της παραγωγικότητας, το εργατικό δυναμικό, αν και δεν αναμένονταν σημαντικές απολύσεις, και ακόμη διαμορφώθηκε κάποια ελευθερία στον καθορισμό των τιμών και των εμπορευμάτων που πωλούνται υπό τον τίτλο «σύμβαση» και ως «νέα προϊόντα». Οι επιχειρήσεις έχουν πλέον μεγαλύτερο έλεγχο των επενδυτικών αποφάσεων. Έτσι μπορούν να χρηματοδοτούν δαπάνες από το αυξημένο ποσοστό των κερδών που δεν φορολογείται ουσιαστικά. Άλλωστε τα συστήματα φορολόγησης εξακολουθούν να μην είναι αποτελεσματικά, από πιστώσεις που χορηγούνται από το αναθεωρημένο τραπεζικό σύστημα.⁵⁷⁵ Οι μεταρρυθμίσεις που κερδίζουν διαρκώς έδαφος, επιτρέπουν επίσης τη δημιουργία περιορισμένων ιδιωτικών τομέων και την ανάπτυξη του συνεταιρισμού σε όλους σχεδόν τους κλάδους της οικονομίας. Οι εν λόγω επιχειρήσεις μπορούν να λειτουργούν σύμφωνα με τους κανόνες ελεύθερης αγοράς. Αυτά τα βήματα απελευθέρωσης, ιδιαίτερα τα κίνητρα των διαχειριστών και των εργαζομένων και η αύξηση του επιπέδου του ανταγωνισμού, δεν οδήγησαν στην πλήρη επιτυχία, αλλά

⁵⁷³ Ο.π. σ. 313.

⁵⁷⁴ G. Ofer, ο.π. στο ίδιο.

⁵⁷⁵ Ο.π. στο ίδιο.

έχουμε μία αποτυχία στα τελικά αποτελέσματα της δραστηριότητας των επιχειρήσεων. Στην πραγματικότητα, το 1989 ήταν η πρώτη χρονιά μετά από πολύ καιρό που καταγράφεται απόλυτη μείωση του ΑΕΠ της τάξεως του 1% με βάση τα στοιχεία που διαθέτει CIA. Η μείωση αυτή παρατηρήθηκε στον απόλυτο όγκο της παραγωγής και σε ένα σημαντικό αριθμό βασικών προϊόντων.⁵⁷⁶ Πολλές ερμηνείες επιχειρήθηκαν να δοθούν γι' αυτή την αποτυχία, ανάμεσα στις οποίες ορισμένες επικεντρώνονται στο επίπεδο της επιχείρησης, άλλες στο μακροοικονομικό επίπεδο. Υπό την έννοια αυτή η αύξηση των κερδών των συναλλαγών και των λογαριασμών των επιχειρήσεων δεν συνοδευόταν από την απελευθέρωση των εισροών των αγορών, οι οποίες παρέμειναν σε μεγάλο βαθμό υπό κρατικό έλεγχο, προκειμένου να εξασφαλιστούν εισροές για τις κρατικές παραγγελίες.⁵⁷⁷ Έχουμε, επίσης, μερική φιλελευθεροποίηση των τραπεζικών εργασιών, μία πράξη που βοήθησε σημαντικά στο να επεκταθεί η πίστωση στις επιχειρήσεις, με σκοπό τις επενδύσεις, γεγονός που συνδέεται με μία επέκταση στη νομισματική πολιτική, χωρίς μία επαρκή επέκταση στην παραγωγή. Τα επιτόκια συνεχίζουν να είναι χαμηλά έως και αρνητικά και εξακολουθούν ακόμη να καθορίζονται κεντρικά, εκτός από ορισμένες συνεταιριστικές τράπεζες.⁵⁷⁸ Από την άλλη στο πλαίσιο της κυβερνητικής πολιτικής, υπάρχει μία γενική τάση ώστε οι δημόσιες μεγάλες επιχειρήσεις να δίνουν υψηλότερες αμοιβές σε εκείνους που έχουν μία επιπρόσθετη συμβολή στην παραγωγή. Το συνολικό ονομαστικό κεφάλαιο αμοιβών αυξήθηκε από 7.1 σε 8.4% στο διάστημα μεταξύ 1988 και 1989, μία αύξηση που είχε όμως ελάχιστη επίδραση στην παραγωγή. Ο λόγος που συνέβη αυτό ήταν ότι εξαιτίας των πιστωτικών συναλλαγών διαμορφώθηκε μία ρευστότητα στις επιχειρήσεις. Αρκετοί νέοι διευθυντές διορίζονται από τους εργαζόμενους και έτσι έχουν κάθε κίνητρο να εξυπηρετήσουν τις απαιτήσεις των τελευταίων. Υπάρχουν πλέον τρόποι να μετρηθεί η παραγωγικότητα της εργασίας και επομένως εναλλακτικοί τρόποι να αυξηθούν οι αμοιβές. Παρ' όλα αυτά, με βάση τα σοβιετικά στοιχεία, δεν υπήρχε αντιστοιχία ανάμεσα στην παραγωγικότητα και στις αμοιβές, με αποτέλεσμα οι τελευταίες να είναι δύο φορές υψηλότερες. Αλλά ακόμη και όταν υπάρχει αντιστοίχιση η παραγωγή εξακολουθεί να έχει προβλήματα.⁵⁷⁹

⁵⁷⁶ Ο.π. στο ίδιο.

⁵⁷⁷ Ο.π. στο ίδιο.

⁵⁷⁸ Ο.π. στο ίδιο.

⁵⁷⁹ Ο.π. στο ίδιο.

Οι εκπρόσωποι της Σοβιετικής Ένωσης υποστήριζαν ότι το κεντρικό σοσιαλιστικό σχέδιο θα αποδεικνυόταν ανώτερο στη διαχείριση της διαδικασίας της καινοτομίας, διότι θα μπορούσε να συγκεντρώσει την έρευνα και την ανάπτυξη και έτσι να αποφευχθεί η περιττή επανάληψη των προσπαθειών και των λαθών, το οποίο θα είχε ως αποτέλεσμα να ξεπεραστούν τα εμπόδια για την ταχεία διάδοση των πληροφοριών και να συγκεντρωθούν πόροι για την υλοποίηση των προοδευτικών νέων τεχνολογιών. Αντί γι' αυτό όμως, δεκαετίες εμπειριών στη Σοβιετική Ένωση και την Ανατολική Ευρώπη έχουν δείξει ότι τα θεσμικά όργανα του «κεντρικά σχεδιασμένου υπαρκτού σοσιαλισμού» έχουν εγκλωβιστεί σοβαρά στη διαδικασία της καινοτομίας. Το αποτέλεσμα είχε σημειώσει μόνιμη τεχνολογική υστέρηση σε σύγκριση πάντα με τις αγορές των δυτικών οικονομιών. Το συμπέρασμα σ' αυτή την κατάσταση είναι, τελικά, ότι μείωνε σοβαρά τη δυνατότητα να βελτιώσει το βιοτικό επίπεδο των λαών της Ανατολικής Ευρώπης, και επομένως και της Σοβιετικής Ένωσης, και να περιορίσει την επέκταση του εμπορίου στη Δύση. Η καθυστέρηση ήταν αρκετά μεγάλη και διαρκώς αυξανόταν στις δύο τελευταίες δεκαετίες πριν την κατάρρευση.⁵⁸⁰

Λαμβάνοντας το ΑΕΠ ανά απασχολούμενο εργάτη ως μια πρόχειρη μέτρηση των σχετικών επιπέδων της τεχνολογικής ανάπτυξης, διαπιστώνουμε ότι το 1987 το επίπεδο της ΕΣΣΔ και της Ανατολικής Ευρώπης, ήταν περίπου το μισό των αναπτυσσόμενων χωρών, ενώ σαν σύνολο ήταν 56% το 1960. Τα καταναλωτικά κενά είναι εξίσου μεγάλα και έχουν περαιτέρω ευρύτητα σε σύγκριση με τη Δυτική Ευρώπη και την Ιαπωνία.⁵⁸¹ Υπάρχουν πολλές μελέτες συγκεκριμένων βιομηχανιών και τεχνολογιών που υποστηρίζουν τα παραπάνω συμπεράσματα. Σ' ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα στο Μπέρμιγχαμ που έγινε μία μελέτη για οκτώ βασικές τεχνολογίες, επιβεβαιώνει όλα τα ανωτέρω για το χάσμα που υπήρχε ανάμεσα στην ΕΣΣΔ και στη Δύση. Αφορούσε τον χώρο της επιστήμης με βάση τεχνολογίες όπως υπολογιστές, ηλεκτρονικά είδη, προηγμένα χημικά.⁵⁸²

Για άλλους όπως Amann, Cooper και Davies το χάσμα διευρύνθηκε ακόμη περισσότερο.⁵⁸³ Οι μετοχές που είχαν διατεθεί για επενδύσεις και η εκπαίδευση σε σοβιετικού τύπου οικονομίες τείνουν να είναι μεγάλες σε σχέση με παρόμοιο επίπεδο

⁵⁸⁰ G. E. Schroeder, "The implementation and integration of innovations in Soviet-Type economies", *Cato journal*, Vol. 9, No.1, (Spring/Summer 1989).

⁵⁸¹ Ο.π. στο ίδιο.

⁵⁸² G. E. Schroeder, ο.π. στο ίδιο.

⁵⁸³ Amann-Cooper-Davies, στο ίδιο

ανάπτυξης, όπως και το μερίδιο που είναι αφιερωμένο στην έρευνα και στην ανάπτυξη στην ΕΣΣΔ.⁵⁸⁴ Για τον Schroeder, η πιο σοβαρή τροχοπέδη για την καινοτομία στις οικονομίες σοβιετικού τύπου ήταν η συμπεριφορά της επιχείρησης. Η επιχείρηση όπως ήταν διαμορφωμένη στην Σοβιετική Ένωση απέφευγε το ρίσκο.⁵⁸⁵ Φυσικά για τον ίδιο η λογική του ρίσκου αντιστοιχεί στις έννοιες όπως τις έθετε ο Μίτζες πριν 70 χρόνια. Σύμφωνα με την άποψη του συγκεκριμένου, η συμπεριφορά της επιχείρησης πηγάζει από τη θέση που έχει στην οικονομική διαδικασία και είναι η θέση την οποία είχαν οι φιλελεύθεροι και ιδιαίτερα οι νεοφιλελεύθεροι. Τη θέση τους για την πορεία της Σοβιετικής Ένωσης την εξέφρασαν και οι φιλελεύθεροι και οι νεοφιλελεύθεροι. Πρόκειται για μία ιδιαίτερη προσέγγιση και κριτική που αφορά τη φιλελεύθερη προσέγγιση για την οικονομία και την κριτική που άσκησαν εν γένει για τον σοσιαλισμό και, επομένως, στη Σοβιετική Ένωση και στις εκτροπές που συνέβησαν σ' αυτήν. Στο πλαίσιο αυτό επιχείρησαν να ισχυροποιήσουν τη θέση τους και την πρόβαλλαν σαν τεκμηριωμένη οιασδήποτε αλήθεια. Φυσικά το πρόβλημα των επιχειρήσεων υπήρχε αλλά όχι όπως το κατανοούσαν οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι. Πάντως το μεγάλο κύμα οικονομικής μεταρρύθμισης πάνω στις επιχειρήσεις ήρθε τη δεκαετία του '80. Ειδικά στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80 η βασική κατεύθυνση ήταν οι μεταρρυθμίσεις να εξαλείψουν όσα εμπόδια υπήρχαν στην εμφάνιση της καινοτομίας και να δώσουν ώθηση στην επιχείρηση. Οι αρχιτέκτονες των μεταρρυθμίσεων δήλωναν ότι το έργο αυτό θα έπρεπε να επιτευχθεί με τη δημιουργία μιας ανταγωνιστικής αγοράς για τις επιχειρήσεις και σε μια οικονομία, η οποία στην ουσία θα παραμείνει σοσιαλιστική. Φυσικά στο βαθμό που υποστηρίζεται κάτι τέτοιο θα πρέπει να συσχετίζεται με τις θεωρίες του σοσιαλισμού της αγοράς. Όπως αναφέρει ο Schroeder από τότε που έγινε Γενικός Γραμματέας το Μάρτιο του 1985 ο Μ. Γκορμπατσόφ έχει ξεκινήσει μία αυτοαποκαλούμενη ριζοσπαστική οικονομική μεταρρύθμιση που από τη φύση της θα πρέπει να θεωρείται επαναστατική. Οι μεταρρυθμίσεις που είχαν σχεδιαστεί σκόπευαν να δώσουν τη λύση στο πρόβλημα της ΕΣΣΔ το οποίο σχετιζόταν με την τεχνολογική της υστέρηση, ένα πρόβλημα το οποίο συνδεόταν με την απειλή που αφορούσε την ύπαρξη της ως παγκόσμιας υπερδύναμης αλλά και ως πρότυπο για ένα πετυχημένο σοσιαλισμό.⁵⁸⁶ Έτσι ο ίδιος ο Gorbachev θεωρεί ότι στη Σοβιετική Ένωση η επιστημονική και η

⁵⁸⁴ Hanson-Pavitt, στο ίδιο.

⁵⁸⁵ G. E. Schroeder, σ.

⁵⁸⁶ Ο.π. σ.,

τεχνική πρόοδος επιβραδύνεται, εξαιτίας της αδυναμίας που δείχνει η χώρα για καινοτομίες στην οικονομία. Επομένως, το κύριο ζήτημα ήταν το πώς για τις ανάγκες της θεωρίας και της πρακτικής του σοσιαλισμού, σε μία σοσιαλιστική βάση, θα μπορούσαν να δημιουργηθούν ισχυρά ερεθίσματα ώστε να δημιουργηθεί μία επιστημονικοτεχνική και κοινωνική πρόοδος.

2.6 ΤΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΑΣΤΑΛΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ. Η ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ

Τα αδιέξοδα που δημιούργησαν οι διαρθρωτικές αδυναμίες και η αναποτελεσματικότητα του συγκεντρωτικού και διοικητικού μοντέλου οικοδόμησης του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στην ΕΣΣΔ είχαν από καιρό οδηγήσει τη χώρα στην ύφεση και στην επιδείνωση όλων των μακροοικονομικών δεικτών.⁵⁸⁷ Αποπειράται μία προσπάθεια υπέρβασης της κρίσης και της ανανέωσης του συστήματος στη δεκαετία του '60 από τον Ν. Χρουστσόφ και συνεχίστηκε και στη δεκαετία του '60, οι οποίες όμως δεν απέδωσαν. Ακολουθεί το δεύτερο μισό και η δεκαετία του '70 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '80 με τον Λ. Μπρέζνιεφ όπου θεωρείται μία περίοδος στασιμότητας, πριν ακολουθήσει η περίοδος του Γκορμπατσόφ και των μεταρρυθμίσεων, γνωστή ως περίοδος της περεστρόικα. Εκείνο που θα πρέπει να παρατηρήσουμε είναι ότι οι μεταρρυθμίσεις στις δύο περιόδους είχαν διαφορετικά χαρακτηριστικά. Στην πρώτη περίοδο σε μία διαρκώς εκβιομηχανιζόμενη και αναπτυσσόμενη Σοβιετική Ένωση, υπήρχε η δυνατότητα ανανέωσης και δημιουργίας των προϋποθέσεων προκειμένου να ξεπεραστούν οι αδυναμίες και οι παρεκκλίσεις που δημιουργήθηκαν στις πρώτες δεκαετίες και να δημιουργηθούν οι βάσεις για μια ουσιαστική σοσιαλιστική δημοκρατία. Στη δεύτερη περίοδο οι συνθήκες δεν ήταν ίδιες. Η Σοβιετική Ένωση, ήταν ήδη μια ιδιόμορφη ταξικά συγκροτημένη κοινωνία, με έντονες αντιθέσεις και με μία οικονομία που είχε οδηγηθεί στη στασιμότητα και στην καθυστέρηση, τεχνολογικά τουλάχιστον, ενώ από την άλλη ένα μέρος της ήταν άμεσα συσχετισμένο με την παραοικονομία, χαρακτηριστικό στοιχείο μιας καπιταλιστικής κοινωνίας.

Ποιες τελικά ήταν οι βασικές κατευθύνσεις της περεστρόικα; Καταρχήν στον οικονομικό τομέα, επιχειρείται μία μετάβαση από τον αυστηρό συγκεντρωτισμό και τις διοικητικές μεθόδους διεύθυνσης της οικονομίας στην αποκέντρωση. Επιπλέον δίνεται έμφαση στον δημοκρατικό σχεδιασμό, στις οικονομικές μεθόδους διεύθυνσης της οικονομίας, σ' ένα σταδιακό πέρασμα στην οικονομία της ελεγχόμενης αγοράς.⁵⁸⁸ Από την άλλη στον πολιτικό τομέα έχουμε ένα εκδημοκρατισμό, διαφάνεια η οποία

⁵⁸⁷ Α. Χαραλαμπίδου, *Ανασταλτικοί παράγοντες και δυσχέρειες της περεστρόικα στην οικονομία*, στο: «Η Σοβιετική Ένωση: από την μετεξέλιξη στην αποσύνθεση», επιμ. Χρ. Γιαλουρίδης-Χ. Τσαρδανίδης, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 219.

⁵⁸⁸ Ο.π. σ. 220.

έμεινε γνωστή ως γκλάσνοστ, τον έλεγχο της εκτελεστικής εξουσίας και αναβάθμιση του ρόλου των σοβιέτ. Όσον αφορά τις διεθνείς σχέσεις, έχουμε μία νέα προσέγγιση η οποία απορρίπτει την προσέγγιση μέσα από τα ταξικά χαρακτηριστικά, όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί στην εποχή του Brezhnev εγκαινιάζοντας μία νέα εποχή που είναι η πολιτική της αλληλεξάρτησης των λαών, της συνεργασίας και της αμοιβαίας ασφάλειας.⁵⁸⁹ Όσον αφορά τον κοινωνικό χαρακτήρα της περεστρόικα επιχειρείται, σύμφωνα με τους ηγέτες της περεστρόικα, η αποκατάσταση του ανθρωποκεντρικού χαρακτήρα του σοσιαλισμού.

Για την Χαραλαμπίδου τα αίτια της αποτελμάτωσης της περεστρόικα είναι πολλά: το βασικότερο ήταν η ανυπαρξία ενός οικονομικού προγράμματος. Η περίοδος 1986-1990 είναι μία πορεία γεμάτη αντιφάσεις, πειράματα, συγκεχυμένες αποφάσεις, θεωρητικές συγχύσεις, ενώ ταυτόχρονα είναι σαφής η αδυναμία ώστε να υπάρχει ένα πρόγραμμα της οικονομικής πορείας των μεταρρυθμίσεων. Τα δε προγράμματα εμφανίστηκαν αρκετά καθυστερημένα, μόλις το 1989.⁵⁹⁰ Στην ουσία όλα τα ανωτέρω θεωρείται ότι κινούνται είτε προς την υπέρβαση της οικονομικής κρίσης, είτε προς τη δημιουργία δομών και μηχανισμών, προκειμένου να διευκολυνθεί η πορεία προς την οικονομία της αγοράς. Όσον αφορά το τελευταίο δεν ήταν απόλυτα ευκρινές ότι στόχος ήταν η πορεία προς την οικονομία της αγοράς. Στην ουσία φάνηκε στην πορεία ότι αυτός ήταν ο στόχος.⁵⁹¹ Από τη στιγμή που δεν υπήρχε πρόγραμμα ο στόχος προέκυψε στην πορεία. Αυτό αποδεικνύει και τη θνησιγενή κατάσταση του σοβιετικού καθεστώτος, από την άποψη ότι αυτή η εξέλιξη προέκυψε από τα αδιέξοδα του σοβιετικού συστήματος. Επίσης, από την άποψη ότι ο κρατικός μηχανισμός είχε κατά τέτοιο τρόπο εξελιχθεί ώστε να εξυπηρετεί τα συμφέροντα της κυρίαρχης ελίτ που είχε αναδυθεί. Επομένως, η οποιαδήποτε σοσιαλιστική ανανέωση αποτελεί μία ουτοπία, ενώ από την άλλη η κυρίαρχη ομάδα του σοβιετικού συστήματος, γνωστή ως νομενκλατούρα, είχε συγκρουσιακά συμφέροντα για οποιαδήποτε απόπειρα να οικοδομηθεί ο σοσιαλισμός, ενώ παράλληλα ταυτιζόταν όλο και περισσότερο με την οικονομία της αγοράς.

Στις αποφάσεις του 27^{ου} Συνεδρίου και της συνόδου του Ιουνίου, στην Κ.Ε. του ΚΚΣΕ είχαμε την απόρριψη των διοικητικών μεθόδων για τη διεύθυνση της οικονομίας, ακόμη είχαμε τη θετική αντιμετώπιση για την επιτάχυνση των ρυθμών

⁵⁸⁹ Ο.π. σ. 220.

⁵⁹⁰ Ο.π. σ. 221.

⁵⁹¹ Ο.π. σ. 221.

οικονομικής μεγέθυνσης και τη μετάβαση από τον εκτατικό στον εντατικό τύπο ανάπτυξης. Επίσης υπήρξε θετική η αντιμετώπιση της ευρείας χρήσης των εμπορευματικών σχέσεων, γεγονός που επιβεβαιώνει τα όσα αναφέραμε, πιο πάνω, και επί πλέον την αποδοχή για την επανεμφάνιση μορφών ιδιοκτησίας που δεν είχαν ολοκληρώσει τα όρια απόδοσης τους, και αφορούσε τη μικρή ή οικογενειακή επιχειρηματική δραστηριότητα.⁵⁹² Ο όρος μετάβαση στην οικονομία της αγοράς εμφανίστηκε το 1988, στο πλαίσιο της συζήτησης του νόμου που αφορούσε την ιδιοκτησία γης και ακόμη περισσότερο την άνοιξη του 1989 με την πρόταση για συζήτηση του πρώτου οικονομικού προγράμματος.⁵⁹³

Το πρώτο οικονομικό πρόγραμμα, του πρώην πρωθυπουργού της Σοβιετικής Ένωσης Ν. Ρύζκοφ, ήταν σε γενικές γραμμές ήπιο και στην ουσία ήταν ένα σταθεροποιητικό πρόγραμμα το οποίο προωθούσε τη δυνατότητα μιας σταδιακής μετάβασης προς την οικονομία της ελεγχόμενης αγοράς. Στη διάρκεια της συζήτησης τον Μάιο του 1989, είχαμε πολύ σοβαρές αντιδράσεις. Η αιτία ήταν η πρόταση της αύξησης των τιμών, ενώ το Συνέδριο των λαϊκών αντιπροσώπων, δηλαδή η μεγάλη βουλή αποφάσισε την αναβολή της συζήτησης του. Το Πρόγραμμα Ρύζκοφ το είχαν επαναφέρει για συζήτηση τον Σεπτέμβριο του 1990, με την ονομασία «προεδρικό πρόγραμμα», το οποίο τελικά παρουσίασε στο Συνέδριο των λαϊκών αντιπροσώπων ο Λ. Αμπάλκιν. Παράλληλα στο ίδιο διάστημα συζητήθηκαν και άλλα δύο προγράμματα, όπως το «πρόγραμμα των 500 ημερών» του ακαδημαϊκού Σ. Σατάλιν και το «συνθετικό πρόγραμμα» το οποίο είχε εισαγάγει ο ακαδημαϊκός Α. Ανκαμπεγιάν.⁵⁹⁴

Το προεδρικό πρόγραμμα κατά βάση ήταν μία βελτιωμένη έκδοση του προγράμματος Ν. Ρύζκοφ. Από την άλλη το «πρόγραμμα Σατάλιν» ήταν ένα πρόγραμμα με συγκεκριμένο χρονικό ορίζοντα το οποίο για να υλοποιηθεί απαιτούνταν τέσσερις διαδοχικές φάσεις. Το σταθεροποιητικό του πρόγραμμα περιλάμβανε μέτρα μονεταριστικής πολιτικής, στόχευε παράλληλα στην αντιμετώπιση των προβλημάτων των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων. Ήταν σαφές ότι η πορεία είχε δρομολογηθεί προς την οικονομία της αγοράς. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα αντιπροσώπευε εκείνο το τμήμα του γραφειοκρατικού στρώματος που ασφυκτιούσε στο στενό πλαίσιο του σοβιετικού συστήματος. Σ' εκείνη τη φάση όμως απορρίφθηκε από το Συνέδριο των λαϊκών αντιπροσώπων. Οι προϋποθέσεις για τις εξελίξεις, όμως,

⁵⁹² Ο.π. σ. 221.

⁵⁹³ Ο.π. σ. 221.

⁵⁹⁴ Ο.π. σ. 222.

προς μία πορεία της οικονομίας της αγοράς και του καπιταλισμού ήδη είχαν μπει. Το δε «συνθετικό πρόγραμμα» δεν μπήκε καθόλου σε ψηφοφορία γιατί δεν υπήρχε τρόπος σύνθεσης του προεδρικού προγράμματος και του προγράμματος Σατάλιν. Τυπικά, επομένως, με μικρή πλειοψηφία εγκρίθηκε το «προεδρικό πρόγραμμα».⁵⁹⁵ Παρ' όλα αυτά ούτε και αυτό εφαρμόστηκε.

Την περίοδο 1988-1989 δημιουργήθηκαν πολλές ελλείψεις από βασικά καταναλωτικά προϊόντα και οι σοβιετικοί πολίτες ξόδευαν αρκετές ώρες με το να μένουν στην ουρά και να αποκτήσουν τα απαραίτητα προϊόντα, προκειμένου να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των οικογενειών τους.⁵⁹⁶ Στην ουσία τα άδεια ράφια απεικόνιζαν τον αργό θάνατο του σοβιετικού συστήματος.⁵⁹⁷ Η πορεία φαίνεται ότι είχε δρομολογηθεί. Οι κυρίαρχες δυνάμεις που είχαν αναδυθεί επιτάχυναν τη διαδικασία μετάβασης προς τον καπιταλισμό, αρνούμενες οποιαδήποτε επιστροφή στο παρελθόν. Από την άλλη, οι προσπάθειες προκειμένου το σοβιετικό σύστημα να επιστρέψει σε μία σοσιαλιστική πορεία αποδείχθηκαν ανέφικτες, διότι είχε εξαντληθεί κάθε προοπτική προς αυτή την κατεύθυνση. Έτσι παρότι στις προηγούμενες δεκαετίες είχαν γίνει ορισμένες προσπάθειες για κάποιες μεταρρυθμίσεις, όπως τη δεκαετία του '60 και του '70, ήταν πλέον εμφανές ότι το σοβιετικό σύστημα δεν είχε πλέον τη δυνατότητα να κάνει εκείνες τις μεταρρυθμίσεις που ήταν απαραίτητες προκειμένου να ξεπεράσει τα προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί.

Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά των μεταρρυθμίσεων που συνέβησαν μετά το 1985; Κατά τους D. Kotz και F. Weir, η πορεία της περεστρόικα χωρίζεται σε τρεις φάσεις: στην πρώτη φάση, η οποία αφορά την περίοδο 1985-1986, οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στη οικονομία είχαν σε γενικές γραμμές μετριοπαθή χαρακτηριστικά. Στην επόμενη φάση, δηλαδή στη δεύτερη, που είναι η περίοδος η οποία διήρκεσε από το 1987 έως και το 1989, πραγματοποιούνται περισσότερο ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες όμως είχαν μείνει στα όρια του υπάρχοντος οικονομικού και κοινωνικού συστήματος. Στην τρίτη φάση, η οποία αφορούσε την περίοδο 1990-1991, έχει αναπτυχθεί ο συνασπισμός των καπιταλιστικών δυνάμεων, ο οποίος οδηγεί σε αλλαγές πέρα από τα όρια του προηγούμενου συστήματος. Στην ουσία οι θεσμοί διαλύονται και οδηγούμαστε στην αντικατάσταση του προηγούμενου

⁵⁹⁵ Ο.π. σ. 222.

⁵⁹⁶ D. Kotz (with f. Weir), ο.π. σ. 73.

⁵⁹⁷ Μ. Κήπας, σ. 75.

συστήματος.⁵⁹⁸ Από τα ανωτέρω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η πορεία προς την οικονομία της αγοράς δρομολογείται από την πρώτη φάση της περεστρόικα. Παρότι οι μεταρρυθμίσεις γίνονται στα όρια του σοσιαλισμού της αγοράς, τα αδιέξοδα είναι μεγάλα ώστε τα επόμενα βήματα να οδηγούν άμεσα στην κυριαρχία των δυνάμεων της αγοράς. Η ωρίμανση για μία τέτοια πορεία ήταν φανερή και υπό την έννοια αυτή η μετάβαση προς τον καπιταλισμό δεν γίνεται με ανατροπές. Ο κρατικός μηχανισμός δεν ήταν αναγκαίο να γκρεμιστεί, αλλά να μεταρρυθμιστεί, φυσικά εκεί που χρειαζόταν προκειμένου να ανταποκριθεί στη νέα εποχή. Επομένως, έχουμε να κάνουμε με ένα κρατικό μηχανισμό διογκωμένο ο οποίος δεν έχει καμία σχέση με το μισο-κράτος ή το μεταβατικό προλεταριακό ταξικό κράτος του Μαρξ ή του Λένιν, ένα κρατικό μηχανισμό που εκπροσωπεί τα κυρίαρχα συμφέροντα ενός κυρίαρχου στρώματος το οποίο έχει αποκοπεί από την κοινωνική βάση. Το μόνο που απομένει είναι να μεταρρυθμιστεί, ώστε να είναι πιο ευέλικτος προκειμένου να ανταποκριθεί στις συνθήκες του καπιταλισμού.

Κατά τους Γ. Μηλιό και Τ. Κυπριανίδη προκειμένου να επέλθουν οι πραγματοποιούμενες αλλαγές στο σοβιετικό σύστημα οικονομικής διαχείρισης, αποτυπώνονται τα εξής φαινόμενα τα οποία συσσωρεύτηκαν στη σοβιετική οικονομία στις αρχές της δεκαετίας του '80. Θεωρούν ότι υπάρχει μία σημαντική επιβράδυνση των ρυθμών ανάπτυξης από τις αρχές της δεκαετίας του '70, η οποία ενώ ήταν στο 41% στο 8^ο πενταετές πλάνο, αυτή γίνεται 28% στο 9^ο, εν συνεχεία 21% στο 10^ο για να φθάσει, τελικά, στο 17% στο 11^ο πενταετές πλάνο.⁵⁹⁹ Αυτά συμβαίνουν στο πλαίσιο μιας εκτατικής παραγωγικής δραστηριότητας, δηλαδή έχουμε μία συνεχή αύξηση του αριθμού των επιχειρήσεων και των απασχολουμένων, πράγμα που έχει σαν αποτέλεσμα να υπάρχουν σημάδια στασιμότητας στην οικονομία, όπως ήδη αναφερθήκαμε πιο πάνω. Την ίδια στιγμή τη λογική του σοβιετικού συστήματος να βασίζεται σε μια εκτατική πορεία της οικονομίας, την αποδέχεται ο ίδιος ο Gorbachev. Θεωρεί ότι υπήρχε εμμονή στην αύξηση του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος και ιδιαίτερα στη βαριά βιομηχανία. Αυτή η οικονομική λογική δεν ήταν απλά η κυρίαρχη, αλλά μετατράπηκε σε αυτοσκοπό. Επιπλέον, αυτή η επιλογή αφορά και την ανάπτυξη του κεφαλαίου, στο πλαίσιο της

⁵⁹⁸ D. Kotz-F. Weir, σ. 74-75.

⁵⁹⁹ Γ. Μηλιός-Τ. Κυπριανίδη, «Περεστρόικα, ο μαρξισμός και η αριστερά», Θέσεις, Τεύχος 23-24, Περίοδος Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1988, σ. 9, <http://www.theseis.com>

οποίας ένα μέρος του εθνικού πλούτου μετατρέπεται σε κεφάλαιο.⁶⁰⁰ Αυτό σήμαινε ότι οι οικονομικοί υπεύθυνοι είχαν ως στόχο όχι την αύξηση του εθνικού πλούτου, αλλά την επένδυση όλων και περισσότερων υλών, εργασίας και χρόνου σε εμπόρευμα, προκειμένου αυτό να πουληθεί σε μεγαλύτερη τιμή. Αυτό τελικά είχε σαν αποτέλεσμα από τη μία να υπάρχει υψηλό ακαθάριστο προϊόν και από την άλλη ανεπάρκεια αγαθών.⁶⁰¹ Ο βασικός πυλώνας της χώρας και της οικονομίας ήταν ο φυσικός πλούτος και το εργατικό δυναμικό. Αυτό οδήγησε σε μία οικονομική στρατηγική στο πλαίσιο της οποίας υπήρξε επεκτατική ανάπτυξη της οικονομίας για πολλές δεκαετίες. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Gorbachev, οι επεκτατικές μέθοδοι αύξησης του πάγιου κεφαλαίου είχαν σαν αποτέλεσμα μια τεχνητή στενότητα σε εργατικό δυναμικό. Σε μία προσπάθεια να διορθωθεί η κατάσταση, άρχισαν να δίνονται μεγάλα πριμ, αδικαιολόγητα και καταχρηστικά, κίνητρα, με αποτέλεσμα να φουσκώνουν οι απολογισμοί με μοναδικό σκοπό το κέρδος. Αυτό οδήγησε περαιτέρω στην αύξηση των παρασιτικών τάσεων, ενώ η εργασία υψηλής ποιότητας άρχισε να χάνει το κύρος της και τελικά αποκτήθηκε η λογική της ισοπέδωσης των μισθών. Η έλλειψη ισορροπίας ανάμεσα στην ποιότητα εργασίας και στην ποσότητα της κατανάλωσης, εμπόδιζε, καταρχήν, την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και κατά δεύτερο λόγο διαστρέβλωνε την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης.⁶⁰²

Η στασιμότητα αυτή αντιστοιχούσε στους ρυθμούς αύξησης των παραγωγικών εγκαταστάσεων οι οποίες από το 52% που ήταν στο 9^ο πενταετές πλάνο έπεσε στο 43% στο 10^ο και στο 37% στο 11^ο πενταετές πλάνο. Η βιομηχανική παραγωγή σημειώνει ουσιαστική κάμψη με ποσοστά 25%, 10% και 8% αντίστοιχα για τις προαναφερθείσες περιόδους. Η παραγωγικότητα της εργασίας παρουσιάζει και αυτή μία πτωτική τάση στο ρυθμό αύξησης.⁶⁰³ Τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 21%, 14% και 15%. Μαζί με αυτά παρατηρήθηκε μία αναποτελεσματικότητα από το συγκεκριμένο μοντέλο παραγωγικής δραστηριότητας, το οποίο γίνεται εμφανές στο συγκεκριμένο διάστημα, δηλαδή από τις αρχές του '70. Αυτό γίνεται κατανοητό σ' αυτό το διάστημα διότι τριπλασιάστηκε το παραγωγικό δυναμικό ενώ το εθνικό προϊόν αυξήθηκε μόνο κατά 80%. Παράλληλα ο ίδιος ο παραγωγικός εξοπλισμός είναι αρκετά απαρχαιωμένος και, όπως ήδη αναφέραμε, αυτό εκ των πραγμάτων οδήγησε

⁶⁰⁰ Μ. Γκορμπατσόφ, (1987), Περεστρόικα. Νέα σκέψη για τη χώρα μας και τον κόσμο, εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα, σ. 25.

⁶⁰¹ Ο.π. σ. 25.

⁶⁰² Ο.π. σ. 27.

⁶⁰³ Γ. Μηλιός-Τ. Κυπριανίδης, σ. 9.

σε μία σημαντική τεχνολογική υστέρηση, σε σχέση, φυσικά, με τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και επομένως, τα προϊόντα είναι αναπόφευκτο να υστερούν ποιοτικά με αποτέλεσμα να έχουν δημιουργήσει προβλήματα τόσο στην εσωτερική κατανάλωση όσο και στο εξωτερικό εμπόριο.⁶⁰⁴

Συνέπεια όλων των ανωτέρω, αλλά και στους παράγοντες που συνδέονται άμεσα με την κεντρική και τοπική διαχείριση μέσα στην ίδια επιχείρηση, αποτελεί και το γεγονός ότι έχουμε σημαντική σπατάλη των πρώτων υλών στο πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας. Εξαιτίας της αναποτελεσματικότητας της χρήσης των πρώτων υλών η σπατάλη άρχισε να αυξάνεται σε ποσοστά 210%. Οι εργασιακές σχέσεις μέσα και έξω από την επιχείρηση βρίσκονταν σε ουσιαστική κρίση εξαιτίας των συχνών απουσιών των εργατών και επιπλέον από την αυξανόμενη ιδιοποίηση προνομίων από το διευθυντικό προσωπικό, την κομματική ιεραρχία και την κρατική διοίκηση.⁶⁰⁵ Οι ίδιοι τονίζουν το γεγονός ότι ήδη ανθίζει η μαύρη αγορά, γεγονός που πιστεύω ότι σε μεγάλο βαθμό είναι παράγωγο της στασιμότητας της οικονομίας και της αδυναμίας της σωστής τροφοδοσίας. Έτσι είναι σαφής η εικόνα ότι η Σοβιετική Ένωση μετά από μία περίοδο σημαντικής ανάπτυξης, εμφανίζει τα πρώτα σημάδια κρίσης στα τέλη της δεκαετίας του '60, τα οποία γίνονται πιο ορατά στις αρχές της δεκαετίας του '70 και επιδεινώνονται σταδιακά με αποκορύφωμα η κρίση στη δεκαετία του '80.

Σαν αποτέλεσμα όλων των ανωτέρω η σοβιετική οικονομία, αλλά και η κοινωνία, οδηγείται σε στασιμότητα, άποψη την οποία αποδέχεται στο πλαίσιο της αυτοκριτικής της και η σοβιετική ηγεσία και η αντίληψη της για τα αίτια που οδήγησαν σ' αυτή τη στασιμότητα, την οδηγούν σε μία στρατηγική προκειμένου η σοβιετική οικονομία να βγει από τη κρίση. Επομένως, στο πλαίσιο αυτό η περεστρόικα θεωρείται ως η διαδικασία που θα οδηγήσει στην οικονομική ανάκαμψη και φυσικά στην ανανέωση. Έτσι η περεστρόικα είναι η πολύπλευρη ενταντικοποίηση της σοβιετικής οικονομίας, η αναζωογόνηση, η γενική εισαγωγή οικονομικών μεθόδων, αποκήρυξη της διαχείρισης με εντολή και με διοικητικές μεθόδους και η γενική ενθάρρυνση της ανανέωσης και της σοσιαλιστικής πρωτοβουλίας.⁶⁰⁶ Στόχος της περεστρόικα ήταν να αντικαταστήσει τις διοικητικές μεθόδους με τις οικονομικές μεθόδους.

⁶⁰⁴ Ο.π. σ. 9.

⁶⁰⁵ Ο.π. σ. 10.

⁶⁰⁶ Μ. Γκορμπατσώφ, σ. 49.

Οι Γ. Μηλιός και Τ. Κυπριανίδης συνοψίζουν την στρατηγική της περεστρόικα στην οικονομία και τις κοινωνικές σχέσεις, θέτοντας ορισμένους βασικούς άξονες γύρω από τους οποίους αναπτύχθηκε:

1. Η επιτάχυνση της ανάπτυξης με κύρια διεύθυνση το πρόγραμμα των επενδύσεων που στοχεύει στην ανανέωση του παραγωγικού εξοπλισμού στο βιομηχανικό τομέα. Έχουμε να κάνουμε με εντατικές επενδύσεις που σκοπό έχουν να εκσυγχρονίσουν τον παρωχημένο εξοπλισμό των μονάδων της παραγωγής, με βασική προτεραιότητα να εκσυγχρονιστούν οι μηχανικές κατασκευές, δηλαδή να ανανεωθούν τα μέσα παραγωγής. Μέχρι και το 1990 η κατανάλωση θα έπρεπε να είχε διατηρηθεί στα ίδια επίπεδα με ποιοτική βελτίωση, ενώ αναμενόταν η αύξηση στη δεκαετία του '90.

2. Η αύξηση της παραγωγικότητας μέσα από τον περιορισμό της σπατάλης σε ανθρώπινο δυναμικό και πρώτες ύλες. Η αύξηση της παραγωγικότητας συνδέεται κυρίως με την εντατικοποίηση της εργασίας, πράγμα που ευνοείται και από τους δημογραφικούς παράγοντες, από τη στιγμή που η μείωση των διαθέσιμων εργατικών χεριών επέτρεψε την ενταντικοποίηση χωρίς την εμφάνιση συνοδευτικών φαινομένων όπως η ανεργία.

3. Παρατηρείται η ριζική αλλαγή των εργασιακών σχέσεων και της οικονομικής διαχείρισης από το επίπεδο του κεντρικού σχεδιασμού μέχρι και το επίπεδο της μεμονωμένης επιχείρησης. Η νέα οικονομική διαχείριση στόχευε στον περιορισμό της κεντρικής γραφειοκρατίας, την μεγαλύτερη αυτονομία των επιχειρήσεων στο πλαίσιο του πλάνου, οδηγώντας στην αυτοχρηματοδότηση των επιχειρήσεων, της κρατικής διαμεσολάβησης των παραγγελιών και διάθεσης του έτοιμου προϊόντος.⁶⁰⁷ Η νέα διαδικασία συνέβαλλε στο να τονώνει το ρόλο της άμεσης εξεύρεσης παραγγελιών και τη σύναψη των εμπορικών συμφωνιών με καταναλωτικούς συνεταιρικούς και εμπορικούς συνδέσμους. Ακόμη το διεθνές εμπόριο και η διείσδυση ξένου κεφαλαίου πραγματοποιείται με τη δυνατότητα να δίνεται στις επιχειρήσεις είτε να κάνουν απ' ευθείας εμπόριο με το εξωτερικό, χωρίς την κρατική διαμεσολάβηση, είτε να προωθούν κοινές επιχειρήσεις με ξένους οίκους.

Το 1989 παρατηρήθηκε η κρίσιμη καμπή στη πορεία του σοβιετικού συστήματος. Παρατηρούνται χαοτικά προβλήματα στην αγορά από την σκοπιά της κατανάλωσης, δηλαδή παρουσιάζονται έντονα προβλήματα εξαιτίας της έλλειψης προϊόντων στα

⁶⁰⁷ Γ. Μηλιός-Τ. Κυπριανίδης, ο.π. σ. 11.

ράφια, κ.λ.π., ενώ παράλληλα υπάρχει τεράστια απογοήτευση η οποία δημιουργήθηκε από τη χαμηλή ανάπτυξη του GNP που δημιουργεί τελικά τις προϋποθέσεις για δημόσιο διάλογο σχετικά με την πορεία των οικονομικών μεταρρυθμίσεων. Η πραγματικότητα είναι ότι η απόπειρα της περεστρόικα, τουλάχιστον από την σκοπιά της επίσημης ιδεολογίας των εμπνευστών της, η οποία είχε ως σκοπό να δημιουργήσει τη «σοσιαλιστική οικονομία της αγοράς», δηλαδή μία σχεδιασμένη οικονομία, στην οποία θα έπαιζαν ρόλο οι δυνάμεις της αγοράς και ιδιαίτερα η λειτουργία ενός αριθμού μη κρατικών επιχειρήσεων, οδηγήθηκε σε αδιέξοδο.⁶⁰⁸ Η σοβιετική ηγεσία αντιτάχθηκε αρχικά στις ιδέες που ήθελαν να επιβάλουν οι περισσότεροι ριζοσπάστες οικονομολόγοι. Αυτοί απαίτησαν οι σχέσεις της αγοράς να παίξουν σημαντικό οικονομικό ρόλο, αλλά στο πλαίσιο της σχεδιασμένης οικονομίας και με τις μεγάλες επιχειρήσεις να παραμένουν στα κρατικά χέρια. Τον Νοέμβριο του 1989, ο Μ. Γκορμπατσόφ και ο πρωθυπουργός Ρίζκοφ μίλησαν στην τηλεόραση και περιέγραψαν τους κινδύνους που μπορεί να επιφέρει η ατομική ιδιοκτησία. Από την άλλη, άφησαν να εννοηθεί ότι μελλοντικά θα δημιουργηθεί ένας διαφορετικός τύπος οικονομίας, ο οποίος θα εμπεριέχει ακόμη και επιχειρήσεις μικρής κλίμακας. Στην ουσία αντιστάθηκαν στην ιδιωτικοποίηση επιχειρήσεων μεγάλης κλίμακας, διότι, όπως τελικά οι ίδιοι εξακολουθούσαν να διακηρύσσουν, πίστευαν ότι θα έπρεπε να αποκλειστεί κάθε δυνατότητα εκμετάλλευσης του ανθρώπου, και συγκεκριμένα του εργατικού δυναμικού.⁶⁰⁹ Τον Φεβρουάριο του 1990, η κεντρική επιτροπή του κόμματος αναζήτησε μία πρόταση που θα συνδύαζε το σχέδιο με την οικονομία της αγοράς, έτσι ώστε να ρυθμίζεται η οικονομική δραστηριότητα. Αυτό σημαίνει σε τελική ανάλυση μία οικονομία της αγοράς με σοσιαλισμό. Από το 1990 και μετά, η σοσιαλιστική οικονομία της αγοράς είναι ένας όρος που βρίσκεται πλέον αρκετά μακριά από την σοσιαλιστική οικονομία. Στην ουσία θυμίζει ένα μικτό σύστημα σχεδόν όμοιο με τα αντίστοιχα συστήματα που κυριαρχούσαν εκείνη την εποχή, δηλαδή της Δυτικής Γερμανίας και της Σουηδίας. Παρατηρούμε μία σημαντική εξέλιξη της ορολογίας «ρυθμισμένη οικονομία της αγοράς», όπου στην ουσία έχουμε να κάνουμε με μία οικονομία της αγοράς.⁶¹⁰ Από όλα τα ανωτέρω γίνεται ολοφάνερο ότι η πορεία προς μία οικονομία της αγοράς ήταν πλέον δεδομένη.

⁶⁰⁸ Μ. Κήπας, ο.π. σ. 76.

⁶⁰⁹ Ο.π. σ. 76.

⁶¹⁰ D. Kotz-F. Weir, ο.π. σ. 84.

Η κυρίαρχη αντίληψη πάνω στην οικονομία ήταν πλέον η οικονομία της αγοράς, με αποτέλεσμα οι ριζοσπάστες οικονομολόγοι έκαναν προτάσεις για τη λειτουργία της, μαζί με τη συνύπαρξη της ατομικής ιδιοκτησίας, με αποτέλεσμα το πλαίσιο των συζητήσεων να κινηθεί πέρα από τα στενά ακαδημαϊκά όρια ή την παρουσίαση άρθρων στα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Τα μεγάλα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η Σοβιετική Ένωση την περίοδο 1989-1990 ανάγκασαν τον Γκορμπατσόφ να δηλώσει τον Μάρτιο του 1990 ότι η οικονομία δεν είχε άλλη επιλογή από το να ριζοσπαστικοποιηθεί ακόμη περισσότερο. Επομένως, η διαδικασία για τη μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς είχε ξεκινήσει. Το σχέδιο συμπεριλάμβανε και τη σταδιακή απελευθέρωση των τιμών. Παρ' όλα αυτά, ο Γκορμπατσόφ θεώρησε επικίνδυνο το ρίσκο που ήθελε να αναλάβει η ομάδα του Αμπάλκιν και πρότεινε τη σταδιακή μετάβαση, μέσα σε πέντε χρόνια, σε μια «ρυθμισμένη οικονομία της αγοράς», στην οποία το κράτος θα ασκούσε τους απαιτούμενους ελέγχους στη διάρκεια της μετάβασης.⁶¹¹ Εκείνο που προκύπτει από την ανάλυση των ανωτέρω, είναι ότι η διαδικασία της μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς είχε κατά βάση δρομολογηθεί πριν ακόμη ξεσπάσει η βελούδινη επανάσταση. Οι δυνάμεις της αγοράς βρήκαν πρόσφορο έδαφος, από τη στιγμή, που αναδύθηκαν μέσα στο ίδιο το σύστημα, όπου τις είχε εκθρέψει και απλά την κατάλληλη στιγμή οδήγησαν τα πράγματα εκεί που απαιτούσε το ταξικό τους συμφέρον. Από την άλλη αποδεικνύεται εμπράκτως ότι η δυνατότητα της δημιουργίας εκείνης της προοπτικής ώστε οι μεταρρυθμίσεις να συμβάλλουν στην ανανέωση και στην οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας, ήταν αδύνατη. Το κυρίαρχο στρώμα ή κυρίαρχη τάξη του σοβιετικού συστήματος, δηλαδή η νομενκλατούρα, οδήγησε τις εξελίξεις σε εκείνο το σημείο, ώστε στο τέλος δεν θα υφίστατο η ίδια τις συνέπειες.⁶¹² Σ αυτό θα σημειώσω ότι έχουμε την ανάδυση εκείνων των αντιδραστικών δυνάμεων που είχαν ως στόχο την οικονομία της αγοράς. Αυτές το σύστημα τις εξέθρεψε. Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι δεν συνυπήρχαν αυτή την περίοδο οι επαναστατικές και οι αντεπαναστατικές δυνάμεις από το προηγούμενο κοινωνικοοικονομικό σύστημα και η διαπάλη τους για την κυριαρχία.

⁶¹¹ Ο.π. σ. 87.

⁶¹² Μ. Κήπας, ο.π. σ. 77.

2.7 ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΠΕΡΕΣΤΡΟΙΚΑ, ΤΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΚΑΙ ΤΙΜΕΣ ΑΓΟΡΑΣ ΣΤΗ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΜΕ ΑΞΟΝΑ ΤΗ ΣΧΕΔΙΑΣΜΕΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Η διαχείριση της κοινωνικής παραγωγής εξαρτάται από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και φυσικά από τις σχέσεις παραγωγής, σε μία στενή διαλεκτική σχέση στο πλαίσιο μιας κοινωνίας. Υπό την έννοια αυτή, όπως αναφέρει ο Γ. Ρούσης, η υλική βάση για τη σχεδιασμένη διεύθυνση της οικονομίας είναι η κοινωνικοποίηση της παραγωγής, παράλληλα με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, ώστε η παραγωγή και η εργασία του κάθε παραγωγού να αποτελεί μόριο της συνολικής κοινωνικής εργασίας.⁶¹³ Στον καπιταλισμό αν και η εργασία είναι κοινωνική, διενεργείται μέσα από τη μονοπωλιακή οργάνωση της παραγωγής. Υπάρχει ανταγωνισμός ανάμεσα στις λαϊκές ανάγκες και τον χαρακτήρα του εμπορεύματος που έχει η εργατική δύναμη. Αυτό συμβαίνει διότι το εμπόρευμα εργατική δύναμη, έρχεται να παρεμβληθεί σε μια οικονομική διάρθρωση που δεν έχει ως στόχο την ικανοποίηση των αναγκών, αλλά το κέρδος και τη συσσώρευση κεφαλαίου. Οι εργαζόμενοι ξεκομμένοι από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής δεν μπορούν να ρυθμίσουν τις συνθήκες και το περιεχόμενο της εργασίας τους με βάση τις ανάγκες τους.⁶¹⁴

Στο σχέδιο, που αφορά την σοσιαλιστική οικονομία, στη θέση των μηχανισμών της αγοράς, έχουμε τη συνειδητή προσαρμογή της παραγωγής στις ανάγκες των εργαζομένων. Η σχεδιοποίηση της οικονομίας εξασφαλίζει μία ανάπτυξη δίχως σπατάλες. Δια μέσου του σχεδίου καθορίζονται οι ανάγκες πριν ακόμη από την παραγωγική διαδικασία, ενώ παράλληλα πραγματοποιούνται οι διαδικασίες της σοσιαλιστικής παραγωγής, με τρόπο που στοχεύει στην αναπαραγωγή του συστήματος.

Η κατανόηση των εμπορευματικών σχέσεων στο σοσιαλισμό είναι μία δύσκολη υπόθεση. Υπό την έννοια αυτή αυτό που λέμε εμπορευματικές σχέσεις έχει γεννήσει πολλές συγκρουόμενες απόψεις. Όπως αναφέρει ο Γ. Ρούσης, δυσκολίες προκύπτουν πολύ συχνά για το λόγο ότι ακολουθείται μία μεθοδολογία για την αντιμετώπιση των

⁶¹³ Γ. Ρούσης, «Σοσιαλισμός και Περεστρόικα», εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1988, σ. 32.

⁶¹⁴ Ο.π. σ. 33.

εμπορευματικών σχέσεων στο σοσιαλισμό, έτσι ώστε να μην ανταποκρίνεται ούτε στη συνθετότητα τους ούτε στη γενικότερη μαρξιστική μεθοδολογία με συνέπεια να αναδεικνύονται μονόπλευρα ορισμένες μόνο πτυχές τους και να μην παίρνονται υπόψη άλλες, γεγονός που τελικά οδηγεί και σε λανθασμένα γενικότερα συμπεράσματα.⁶¹⁵ Επίσης, επισημαίνει ότι χρειάζεται από τη μια μεριά να γίνεται διαχωρισμός, για την αντιμετώπιση των εμπορευματικών σχέσεων, ανάμεσα στη μεταβατική περίοδο, δηλαδή ανάμεσα στον καπιταλισμό και τον κομμουνισμό, όπου ο σοσιαλισμός είναι το πρώτο στάδιο του κομμουνισμού. Επομένως, με βάση τα ανωτέρω, ανάμεσα στις διάφορες φάσεις της σοσιαλιστικής ανάπτυξης και ακόμη ανάμεσα στο σοσιαλισμό ως πρώτο στάδιο της κομμουνιστικής κοινωνίας και την ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας.⁶¹⁶ Οι ειδικοί που ασχολούνται με τις εμπορευματικές σχέσεις στο σοσιαλισμό, ξεκινούν από αναφορές οι οποίες υπάρχουν στα κείμενα του Μαρξ. Όπως για παράδειγμα ο Όσκαρ Λάνγκε ο οποίος αναφέρει για τις εμπορευματικές σχέσεις ότι υπάρχουν οικονομικοί νόμοι ενδιάμεσης φύσης, που δεν είναι ούτε γενικοί ούτε ειδικοί, οι οποίοι λειτουργούν σε διάφορους τρόπους παραγωγής.⁶¹⁷

Ο Γ. Ρούσης, αναφέρει τις εξής αιτίες που εξηγούν τις εμπορευματικές σχέσεις στο σοσιαλισμό: Η πρώτη και βασική αιτία είναι το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που βρίσκεται σε τέτοιο σημείο που υποχρεώνει την κοινωνία να τηρεί ακόμη στη διανομή των προϊόντων κανόνες του αστικού δικαίου. Στο σοσιαλισμό δεν υπάρχει ακόμη η δυνατότητα διανομής ανάλογα με τις ανάγκες, όπως στον κομμουνισμό, αλλά ισχύει η αρχή στον καθένα ανάλογα με την εργασία του. Αυτό σημαίνει ότι ο κάθε εργαζόμενος παίρνει από την κοινωνία με βάση την εργασία που πρόσφερε. Η αμοιβή αυτή αντιστοιχεί με την ποσότητα δύναμης που έχει καταναλώσει ο εργαζόμενος. Συνεπώς διατηρείται εδώ ένα στοιχείο των εμπορευματικών σχέσεων. Τα προϊόντα διανέμονται με βάση την αρχή «στον καθένα ανάλογα με την εργασία του», ενώ ταυτόχρονα η παραγωγή τους πραγματοποιείται σχεδιασμένα.⁶¹⁸ Η δεύτερη αιτία είναι η ύπαρξη διαφορετικών μορφών ιδιοκτησίας και πιο συγκεκριμένα μορφές πιο χαμηλού επιπέδου κοινωνικοποίησης απ' ότι η λαϊκή-κρατική ιδιοκτησία. Ακόμη όμως και στην περίπτωση μιας ενιαίας μορφής ιδιοκτησίας, θα συνεχίζει να υπάρχει η πρώτη αιτία ύπαρξης των εμπορευματικών

⁶¹⁵ Ο.π. σ. 42.

⁶¹⁶ Ο.π. σ. 42.

⁶¹⁷ O. Lange, (1965), "Problems of Political Economy of Socialism", "People's Publishing House".

⁶¹⁸ Γ. Ρούσης, ο.π. σ. 60.

σχέσεων. Ταυτόχρονα η εργατική δύναμη παύει να είναι εμπόρευμα. Έτσι στο σοσιαλισμό δεν έχουμε κυρίαρχη γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή. Αυτά που υπάρχουν στο σοσιαλισμό είναι στοιχεία εμπορευματικών σχέσεων.⁶¹⁹

Οι ίδιες οι αρχικές εισηγήσεις του Μ. Γκορμπατσόφ δεν δείχνουν την πραγματική πορεία της περεστρόικα. Είναι σαφής η σύγχυση που δημιουργούν οι συγκεκριμένες εισηγήσεις και μία απ' αυτές αφορά την Εισήγηση του στην Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΣΕ το Γενάρη του 1987:

«Επιθυμούμε να μετατρέψουμε τη χώρα σε μοντέλο πολύ αναπτυγμένου κράτους, σε κοινωνία με την πιο αναπτυγμένη οικονομία, την πιο πλατιά δημοκρατία, την πιο ανθρώπινη και υψηλή ηθική, όπου ο εργαζόμενος θα αισθάνεται ότι είναι αφέντης, θα απολαμβάνει όλα τα οφέλη του υλικού και πνευματικού πολιτισμού, όπου θα έχει ό,τι είναι απαραίτητο για μια πλήρη και ενδιαφέρουσα ζωή. Κι ακόμη και οι σκεπτικιστές θα αναγκαστούν να πουν: Ναι, οι μπολσεβίκοι μπορούν να κάνουν τα πάντα. Ναι, η αλήθεια είναι με το μέρος τους. Ναι, ο σοσιαλισμός είναι ένα σύστημα που υπηρετεί τον άνθρωπο, εργάζεται για το καλό του, για τα κοινωνικά του και οικονομικά του συμφέροντα, για την πνευματική του ανάταση».⁶²⁰

Στο Πρόγραμμα του ΚΚΣΕ το οποίο εγκρίθηκε στο 27^ο Συνέδριο, όπως εξάλλου και στα προηγούμενα, αναφερόταν ένας συγκεκριμένος στόχος:

«Το κόμμα θα κάνει και στο μέλλον, ότι είναι απαραίτητο για την αδιάκοπη αύξηση των πραγματικών εισοδημάτων των εργαζομένων και τη συνεχή άνοδο της ευημερίας όλων των στρωμάτων και κοινωνικών ομάδων, ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες της χώρας».⁶²¹

Στα ανωτέρω αναφέρονται οι κατευθύνσεις στο πλαίσιο των οποίων θα βελτιώνεται η ζωή των ανθρώπων. Αυτές είναι η πλήρης ικανοποίηση της αυξανόμενης ζήτησης του πληθυσμού για αγαθά πλατιάς κατανάλωσης, τα οποία θα είναι ανώτερης ποιότητας και μεγάλης ποικιλίας, η δημιουργία υψηλά αναπτυγμένου σύγχρονου τομέα υπηρεσιών, όπως και άλλες.⁶²² Με στόχο την άνοδο του βιοτικού επιπέδου γίνονται και οι εσωτερικές αναδιαρθρώσεις στη σοβιετική οικονομία, απελευθερώνεται από τον κρατικό μηχανισμό και από τη μεταποιητική βιομηχανία με το πέρασμα στην

⁶¹⁹ Ο.π. σ. 60.

⁶²⁰ Ο.π. σ. 109. Από τον Ριζοσπάστη, 1.2.87, σ. 19.

⁶²¹ Πρόγραμμα του ΚΚΣΕ, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1986.

⁶²² Γ. Ρούσης, ο.π. σ. 110.

εντατική ανάπτυξη της και προστίθεται σε κλάδους, όπως η υγεία, η οικοδόμηση κατοικιών, κ.λ.π.⁶²³

Ήδη υπάρχει η αναγνώριση από τον Μ. Γκορμπατσόφ στην Εισήγηση της Ολομέλειας της ΚΕ τον Γενάρη του 1987, ότι οι ίδιοι οι αξιωματούχοι καταχράστηκαν την εξουσία τους, αναφέραμε ήδη τη λειτουργία μελών της Κομσομόλ, κατέπνιξαν την κριτική, επιζήτησαν το κέρδος κι ορισμένοι από αυτούς έγιναν συνένοχοι, αν όχι οργανωτές, εγκληματικών δραστηριοτήτων.⁶²⁴ Η μεταρρύθμιση συνδυάζεται με το πέρασμα στην αυτοδιαχείριση των επιχειρήσεων, όπου οι ίδιοι οι εργαζόμενοι θα πρέπει να βρίσκουν τους καλύτερους τρόπους για να γίνονται πιο αποτελεσματικές οι επιχειρήσεις τους.⁶²⁵ Ήδη έχουμε αναφέρει πιο πάνω, ότι η περίοδος 1986-1989 ήταν κατά βάση η περίοδος ανίχνευσης της πορείας, των πειραματισμών, αντιφατικών αποφάσεων και γενικότερα υπήρχε μία έντονη σύγχυση για την ανάπτυξη της ΕΣΣΔ. Υπό την έννοια αυτή έχει διπλή σημασία η άποψη του Γ. Ρούση. Στο πλαίσιο αυτής της άποψης, είναι σαφής η εικόνα που έχει διαμορφωθεί και ήδη είναι αυτή που καταγράψαμε πιο πάνω. Στην ουσία κρύβεται το βαθύτερο πρόβλημα της σοβιετικής οικονομίας και κοινωνίας. Τα αδιέξοδα της οικονομικής ανάπτυξης, η απουσία των σχέσεων που θα οδηγούσαν στην ανανέωση του σοσιαλισμού, γρήγορα έδωσαν τη θέση τους σε μια διαφορετική πορεία. Είναι η πορεία μετά το 1988 και εκφράζεται με σαφήνεια η άποψη στην οποία αναφερόμαστε. Μετά τη διάλυση της σύγχυσης είναι ξεκάθαρη η πορεία προς μία οικονομία της αγοράς. Έχουμε πει ήδη, ότι ο όρος «μετάβαση στην οικονομία της αγοράς» εμφανίζεται το 1988, π.χ. κατά τη συζήτηση του νόμου για την ιδιοκτησία στη γη και κυρίως την Άνοιξη του 1989 με την πρόταση και συζήτηση του πρώτου οικονομικού προγράμματος.⁶²⁶

Η οικονομία της αγοράς στην περεστρόικα είχε συνδεθεί, τουλάχιστον στην αρχική της φάση με τον σοσιαλισμό της αγοράς. Από την άλλη απουσίαζε η έννοια της επιχειρηματικής δραστηριότητας, από την σκοπιά ότι η ιδεολογία της αγοράς είχε υποστεί σημαντική πρακτική και ιδεολογική σύνθλιψη. Ακόμη πιο δύσκολο ήταν να δημιουργηθεί μία τάξη νοικοκυραίων. Βέβαια, όπως ήδη αναφερθήκαμε, σε όλη αυτή την εξέλιξη σημαντικό ρόλο έπαιξε και η εκτεταμένη μαύρη αγορά. Υπάρχει έντονη σύγχυση στο να διαχωριστεί από τον λαό ο επιχειρηματίας από τον μαυραγορίτη. Την

⁶²³ Ο.π. σ. 111.

⁶²⁴ Ο.π. σ. 151. Ριζοσπάστης, 1.2.87, σ. 4.

⁶²⁵ Y. Ligachev, "Activating the Human Factor, The main Source of Acceleration", σ. 20-21

⁶²⁶ Α. Χαραλαμπίδου, σ. 221.

ίδια στιγμή παράγοντες του κρατικού μηχανισμού συμμετείχαν στην παραοικονομία. Υπό την έννοια αυτή υπάρχει δυσκολία στο να πειστούν οι πολίτες ότι οι ιδιωτικοποιήσεις και η επιχειρηματικότητα δεν είναι στοιχείο παράνομου πλουτισμού⁶²⁷ Η πορεία της περεστρόικα, κατά βάση απέδειξε, ότι ένα τμήμα της σοβιετικής κοινωνίας δεν ήταν έτοιμο για την οικονομία της αγοράς, αλλά ούτε και για αστικού χαρακτήρα ελευθερίες. Πάντως η κυρίαρχη ταξική ομάδα φαίνεται ότι είχε πάρει τις αποφάσεις της και τα συμφέροντα της είχαν ταυτιστεί με τη μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς. Ο ίδιος ο Αμπάλκιν παρατηρούσε ότι τα προβλήματα δημιουργήθηκαν διότι οι στόχοι της περεστρόικα ήταν προσδεδεμένοι με ένα «σοσιαλισμό» δεύτερης αναπνοής.⁶²⁸ Αυτό διότι μέχρι και το 1990 στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και των οικονομικών μεταρρυθμίσεων εξακολουθούσαν να μιλούν για σοσιαλιστική και για κομμουνιστική προοπτική. Αυτό συνέβαλλε στην καθυστέρηση των προωθημένων ιδιωτικοποιήσεων, το κλείσιμο των προβληματικών επιχειρήσεων σύμφωνα με τα πρότυπα του καπιταλιστικού συστήματος, το δραστικό περιορισμό των δημόσιων ελλειμμάτων και τη σταθεροποίηση του νομισματικού συστήματος. Ήταν σαφές ότι η οικονομία κατέρρευε και ότι οι ακολουθούμενοι συμβιβασμοί οδηγούσαν σ' ένα αδιέξοδο. Οι υπέρμαχοι της οικονομίας της αγοράς και μίας πτέρυγας του συστήματος, της κυρίαρχης όπως τελικά απεδείχθη, προτιμούσαν τη θεραπεία σοκ. Φυσικά τα επακόλουθα θα τα δούμε κατόπιν.

Πέρα από τις αντικρουόμενες διαμάχες για την πορεία της περεστρόικα οι εμπνευστές της εξαιτίας των αδιεξόδων του σοβιετικού συστήματος, περισσότερο από τις δομές και τις συστηματικές διαστρεβλώσεις των προηγούμενων δεκαετιών, επιχείρησαν να δώσουν λύσεις και νέα πνοή με οικονομικούς όρους. Όμως το πρόβλημα, όπως θα δούμε ήταν βαθύ και δομικό-συστημικό. Οι οικονομικές λύσεις συνδέθηκαν με την οικονομία της αγοράς ή διαφορετικά με τον σοσιαλισμό της αγοράς. Όμως τι είναι σοσιαλισμός της αγοράς;

Σύμφωνα με τους θεωρητικούς του σοσιαλισμού της αγοράς, η αγορά ως οικονομικός μηχανισμός είναι διαφορετικός από τον σχεδιασμό. Στο πλαίσιο αυτό υπάρχει η αντίληψη του David Miller που υποστηρίζει ότι η αγορά μπορεί να εξασφαλίσει περισσότερη ελευθερία, δημοκρατία και συνθήκες κοινωνικής πρόνοιας σε σχέση με

⁶²⁷ Ο.π. σ. 241.

⁶²⁸ Ο.π. σ. 241

τη σχεδιασμένη οικονομία.⁶²⁹ Ο J. Roemer πιστεύει ότι δεν υπάρχει κανένας μηχανισμός που να προωθεί την καινοτομία στην οικονομία, εκτός από τον ανταγωνισμό της αγοράς.⁶³⁰ Στο ίδιο πλαίσιο θεωρεί ότι δεν μπορεί να υπάρχουν τα καλύτερα αποτελέσματα από ένα μηχανισμό ο οποίος έχει ως στόχο την εφαρμογή του σχεδιασμού όσον αφορά την οικονομία. Ο λόγος που θέτει το συγκεκριμένο θέμα οφείλεται στο γεγονός ότι θεωρεί ως δύσκολο να μπορούν οι σχεδιαστές της οικονομίας να γνωρίζουν τα χαρακτηριστικά και τις επιμέρους ανάγκες των μεμονωμένων ατόμων.⁶³¹ Αυτό που έχει σημασία είναι το ζητούμενο ότι δεν μπορεί εύκολα να περιγραφεί ένας αποκεντρωμένος μηχανισμός που θα έχει τη δυνατότητα να εφαρμοστεί και παράλληλα να κινείται στο πνεύμα μιας αποκεντρωμένης δημόσιας ιδιοκτησίας.

Ο A. Przewoski πιστεύει ότι εκείνα τα επιχειρήματα που θεωρητικά αντιπροσωπεύουν το εφικτό υπονομεύουν την υπόθεση του σοσιαλισμού. Συγκεκριμένα αναφέρει τα εξής: Θεωρεί ότι τα νοικοκυριά από τη φύση τους έχουν πάντα ανάγκες. Από την άλλη οι επιχειρήσεις έχουν τη δυνατότητα ν' ανταποκριθούν στις ανάγκες των ατόμων, αφού έχουν τη δυνατότητα να παράγουν τα αντίστοιχα προϊόντα. Αυτό μπορεί να γίνει, από τη στιγμή που ο σχεδιαστής θα έχει ενημερωθεί για τις συγκεκριμένες ανάγκες των νοικοκυριών, όπως και για τη συγκεκριμένη παραγωγική ικανότητα των επιχειρήσεων. Υπολογίζει το πως θα καταναίμει τους πόρους ανάμεσα στα νοικοκυριά με σκοπό να ικανοποιηθούν οι ανάγκες στον πληρέστερο δυνατό βαθμό, έχοντας παράλληλα ως δεδομένους τους υπάρχοντες πόρους. Το αποτέλεσμα είναι η ορθολογική διαχείριση των πραγμάτων με σκοπό την ικανοποίηση των αναγκών.

Υποστηρίζει ότι οι κριτικές που υπάρχουν για το πόσο εφικτός είναι ο σοσιαλισμός μπορούν να διαιρεθούν δε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη, ότι ακόμη και αν διέθετε ειλικρινείς πληροφορίες, ο κεντρικός σχεδιασμός θα ήταν ανίκανος να διαχειριστεί αυτές τις πληροφορίες, εξαιτίας της περίπλοκης κατάστασης που βρίσκεται το πρόβλημα. Στη δεύτερη περίπτωση, θα πρέπει να την συσχετίσουμε με τα άτομα τα οποία έχουν συμφέρον, το οποίο θεωρείται ότι ταυτίζεται, άρα είναι κοινό. Τότε παρατηρούμε ότι ο κεντρικός σχεδιαστής δεν έχει τη δυνατότητα να πληροφορηθεί

⁶²⁹ D. Miller, "Why markets?" στο Julian Le Grand-Saul Estrin «εκδ.» Market Socialism, Clarendon Press, Oxford, 1989, σ. 29-49.

⁶³⁰ J. Roemer, A Future for socialism, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1994.

⁶³¹ J. Roemer, Decentralization, duplicity and minimal equity, University of California at Davis, 1989. Επίσης του ίδιου, "Public ownership and private property externalities", στο J. Elster-Karl Ove Moene (εκδ.), Alternative to capitalism, Cambridge University Press, Cambridge 1989, σ. 159-79.

για τις πραγματικές ανάγκες τόσο των νοικοκυριών όσο και για εκείνες των επιχειρήσεων. Τελικά πιστεύει ότι ο σχεδιαστής της οικονομίας δεν ενεργεί έχοντας ως στόχο να προωθήσει τη γενική ευημερία.⁶³² Από την άλλη ο D. Schweickart, πιστεύει ότι ο κεντρικός σχεδιασμός, έτσι όπως λειτούργησε, είναι βαθιά ελαττωματικός ως οικονομικός μηχανισμός.⁶³³ Παρατηρούμε ότι στο άνοιγμα αυτού του διαλόγου έχουμε να κάνουμε με μία γενική θεωρητική συζήτηση, μία εν γένει προσέγγιση η οποία αφορά το να κατανοηθεί η έννοια του σοσιαλισμού της αγοράς. Οι οπαδοί του σοσιαλισμού της αγοράς πιστεύουν ότι τα μέσα παραγωγής κάθε συνεταιριστικής οργάνωσης κατέχονται από τους ίδιους τους εργάτες και επομένως όχι από ένα ατομικό καπιταλιστή. Επίσης θεωρείται εξαιρετικά σημαντικό ότι το κέρδος της επιχείρησης το μοιράζονται όλοι οι εργάτες με αποτέλεσμα αυτό να οδηγεί σε ένα συμπέρασμα ότι σε τελική ανάλυση το κεφάλαιο και η μισθωτή εργασία δεν υφίστανται ως υλικές δυνάμεις ακόμη και στην περίπτωση που η αγορά υπάρχει. Δεν δέχονται σε τελική ανάλυση ότι ο καπιταλιστής είναι μόνο ένα προσωποποιημένο κεφάλαιο.⁶³⁴ Σύμφωνα με την αντίληψη του Μαρξ, ακόμη και στην περίπτωση που τα μέσα παραγωγής κατέχονται από τους εργάτες, έχουν ακόμη το χαρακτήρα του κεφαλαίου, το οποίο είναι μία αξία που αυτοαξιοποιείται, από τη στιγμή που το κίνητρο και ο αντικειμενικός σκοπός της παραγωγής για κάθε επιχείρηση είναι η αξία ανταλλαγής και το κέρδος, δηλαδή αυτό που στοιχειοθετεί το κέρδος. Υπό αυτή την έννοια, οι εργάτες στα συνεταιριστικά εργοστάσια είναι οι κεφαλαιοκράτες του εαυτού τους, από τη στιγμή που χρησιμοποιούν τα μέσα παραγωγής για την αξιοποίηση της δικής τους εργασίας.⁶³⁵ Εκείνο που θα πρέπει να παρατηρήσουμε είναι ότι οι μισθωτοί εργάτες στο πλαίσιο του σοσιαλισμού της αγοράς είναι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, αλλά ταυτόχρονα είναι και μισθωτοί εργάτες, αντίθετα με τον καπιταλισμό στον οποίο είναι μόνο μισθωτοί εργάτες. Αυτή η διαφορά είναι πολύ σημαντική, σε βαθμό που αλλάζει τη σύνθεση ενός κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Διότι είναι φανερό ότι οι μισθωτοί εργάτες στο πλαίσιο του σοσιαλισμού της αγοράς πωλούν την εργατική τους δύναμη στη δική τους επιχείρηση, ενώ στο πλαίσιο του καπιταλισμού οι μισθωτοί εργάτες πωλούν την

⁶³² A. Przeworski, (2001), «Δημοκρατία και Αγορά», ΠΕΚ/ΙΤΕ, Αθήνα, σ. 159-160.

⁶³³ D. Schweickart, (1998), Market socialism. A Defense, στο: Bertell Ollman (εκδ.), «Market Socialism. The Debate among socialists», Routledge New York, σ. 10.

⁶³⁴ Μ. Κήπας, σ. 34-35.

⁶³⁵ Κ. Μαρξ, (1978), «Το Κεφάλαιο», τόμος Α', Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα. Σε ορισμένα σημεία του συγκεκριμένου τόμου γίνονται ιδιαίτερες αναφορές για τη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στους εργάτες και την αξιοποίηση της δικής τους εργασίας.

εργατική τους δύναμη στον ατομικό καπιταλιστή. Στην πρώτη περίπτωση οι μισθωτοί εργάτες κερδίζουν την υπεραξία και το κέρδος που δημιουργήθηκε από τους ίδιους, ενώ στη δεύτερη περίπτωση μπορούν να αποκτήσουν μόνο μισθούς, από τη στιγμή που η υπεραξία και το κέρδος ανήκουν στον καπιταλιστή.

Στο πλαίσιο των αντιμαχόμενων αντιλήψεων, οι υπερασπιστές της σχεδιασμένης οικονομίας δεν αποδέχονται την ανωτερότητα της οικονομίας της αγοράς και οδηγούνται σ' ένα συμπέρασμα με βάση το οποίο ο Μαρξ δεν οραματίστηκε την σχεδιασμένη οικονομία στο πρότυπο που αναπτύχθηκε στη Σοβιετική Ένωση και στις υπόλοιπες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Η πραγματοποίηση της σχεδιασμένης οικονομίας προϋποθέτει την πλήρη ανάπτυξη μιας κεφαλαιοκρατικής οικονομίας, ενώ σ' αυτές τις χώρες δεν υπήρξε η πλήρης ανάπτυξη της.⁶³⁶ Έτσι η σχεδιασμένη οικονομία, όπως τη συνέλαβε ο Μαρξ, βασίζεται στην κοινή ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, ενώ τα μέσα παραγωγής ανήκουν σε όλη την κοινωνία. Η σχεδιασμένη οικονομία όπως εφαρμόστηκε στον λεγόμενο «υπαρκτό σοσιαλισμό», βασιζόταν σε δύο μορφές δημόσιας ιδιοκτησίας: στην κρατική και στη συλλογική ιδιοκτησία. Η σχεδιασμένη οικονομία του Μαρξ απαιτεί εξάλειψη του εμπορεύματος και του χρήματος, ενώ στην εφαρμοσμένη σχεδιασμένη οικονομία υπήρξαν μέχρι τέλους ως ένα βαθμό και τα εμπορεύματα και το χρήμα.

Ενδεχομένως αυτό να αποτέλεσε και μία αιτία η οποία διαμόρφωσε μία νέα ιδιόμορφη ταξική σύνθεση και επέβαλλε την κυριαρχία μια ομάδας, η οποία είχε ξεκοπεί από την υπόλοιπη κοινωνία, δηλαδή αυτή που αποτέλεσε την κυρίαρχη διευθυντική ομάδα, που ο Βοσλένσκι (Voslensky) ονόμασε «Νομενκλατούρα», μία έννοια η οποία κυριάρχησε μέχρι το τέλος του σοβιετικού συστήματος και με βάση την οποία οριοθετήθηκε το κυρίαρχο στρώμα της σοβιετικής κοινωνίας. Όσον αφορά τη σχεδιασμένη οικονομία του Μαρξ, αυτή απαιτεί την υπέρβαση ή διαφορετικά το ξεπέραςμα των τάξεων και του κράτους, που είναι φορέας καταπίεσης, ενώ στην εφαρμοσμένη σχεδιασμένη οικονομία συνυπήρχαν και οι τάξεις και το κράτος.⁶³⁷ Επίσης δεν μπορεί να υπάρξει σύγκριση ανάμεσα στη σχεδιασμένη οικονομία και στην οικονομία της αγοράς. Σύμφωνα πάντα με τους ίδιους θεωρητικούς οικονομολόγους, οι δύο οικονομίες, κατά βάση, αναφέρονται σε διαφορετικά είδη

⁶³⁶ Μ. Κήπας, σ. 35.

⁶³⁷ Duan Zhongqiao, «Κριτική της ανωτερότητας και ουδετερότητας της αγοράς», Ουτοπία (Μάρτιος-Απρίλιος 2003), σ. 65-66.

οικονομικών σχέσεων και εν τέλει, σύμφωνα πάντα με τα ίδια δεδομένα, είναι κατάλληλες για ένα τύπο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.

Στο ίδιο πλαίσιο της συγκεκριμένης θεωρητικής ανάπτυξης, οι δύο οικονομίες εμφανίζονται σε μία δεδομένη φάση της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας. Αυτό σε γενικές γραμμές σημαίνει, ότι η μεν οικονομία της αγοράς ανήκει στην περίοδο ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας δηλαδή του καπιταλισμού, ενώ η σχεδιασμένη οικονομία αντιστοιχεί στην περίοδο του κομμουνισμού. Υπ' αυτές τις προϋποθέσεις τίθεται το ερώτημα για το ποια οικονομία είναι καλύτερη. Υποστηρίζεται ότι σύγκριση δεν μπορεί να υπάρχει. Αυτό τελικά μπορεί να σημαίνει ότι για μερικές χώρες η οικονομία της αγοράς μπορεί να ικανοποιεί περισσότερο την ανάπτυξη των παραγωγικών τους δυνάμεων, ενώ αντίστοιχα για άλλες χώρες μπορεί να πληρούνται καλύτερα οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της σχεδιασμένης οικονομίας.

Στο πέραςμα του χρόνου οι οικονομίες των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης οδηγήθηκαν από μία σχεδιασμένη οικονομία που είχε αναπτυχθεί σε μία οικονομία της αγοράς. Αν αυτό εξεταστεί καλύτερα θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι η σχεδιασμένη οικονομία, όπως φυσικά συνέλαβε το περιεχόμενο της ο Μαρξ, δεν μπορεί να εγκαθιδρυθεί, παρά μόνο όταν η οικονομία της αγοράς, κατά βάση ο καπιταλισμός ως σύστημα, έχει αναπτυχθεί σε τέτοιο βαθμό που στην ουσία πλέον η οικονομία της αγοράς και ο καπιταλισμός αποτελούν ανασχετικό παράγοντα στην περαιτέρω ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Εδώ έχει μεγάλη σημασία να παραθέσουμε μία σημαντική άποψη του Γ. Μηλιού για τη σχέση των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων. «Τέλος σταθερό υπόβαθρο της μηχανιστικής-εργαλειακής αντίληψης και του καταστροφισμού που διέπει τον σοβιετικό μαρξισμό κατά τον Μεσοπόλεμο αναδεικνύεται ο «κλασικός» οικονομισμός, η θεωρητική αντίληψη που η Γ' Διεθνής «κληρονόμησε» και πάλι μετά το θάνατο του Λένιν, από τη Β' Διεθνή: Ο οικονομισμός αντιλαμβάνεται την κοινωνική εξέλιξη ως το αποτέλεσμα της «ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων», ανάπτυξη η οποία (υποτίθεται ότι) έρχεται σε σύγκρουση με τις παραγωγικές σχέσεις και καθιστά έτσι αναπόφευκτο τον μετασχηματισμό των παραγωγικών σχέσεων. Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης υποτίθεται ότι οι καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις

αποτελούν τροχοπέδη για τις παραγωγικές δυνάμεις, ότι ο καπιταλισμός επομένως βρίσκεται στη φάση της παρακμιακής του στασιμότητας»⁶³⁸

Πάντως με βάση τα ανωτέρω και στο πλαίσιο της μαρξικής λογικής και της ανάπτυξης του ιστορικού υλισμού, η διαδικασία του οικονομικού μετασχηματισμού της κοινωνίας στην ουσία της αποτελεί μία πορεία διαδοχικής αντικατάστασης από την κεφαλαιοκρατική φυσική οικονομία στην κεφαλαιοκρατική εμπορευματική οικονομία και τελικά οδηγείται στη δημιουργία της σχεδιασμένης κομμουνιστικής οικονομίας.⁶³⁹ Υπό την έννοια αυτή γίνεται εμφανές ότι τελικά αναπτύχθηκαν διάφοροι τύποι σχεδίων, τα οποία σε γενικές γραμμές ήταν: τα γενικά προοπτικά σχέδια (από δέκα έως και είκοσι χρόνια), μεσοπρόθεσμα (πενταετή, εξαετή, επταετή), και τα βραχυπρόθεσμα (ετήσια, εξαμηνιαία, μηνιαία).⁶⁴⁰ Η σχεδιοποίηση από την άλλη έχει δύο βασικές λειτουργίες: α) μία λειτουργία πρόβλεψης, η οποία ασκείται με τα προοπτικά σχέδια που θα πρέπει να υλοποιηθούν ώστε να επιτευχθούν οι στόχοι και β) μία λειτουργία διεύθυνσης-διοίκησης-διαχείρισης της δεδομένης οικονομίας. Οι σχεδιαστές της οικονομίας, όπως είναι φυσικό, επιμένουν σ' αυτή τη μορφή και σ' αυτή την εξάσκηση της λειτουργίας της οικονομίας. Τα σχέδια συνιστούν ένα σύνολο μέτρων τα οποία στοχεύουν το να εξασφαλίσουν με συστηματικό τρόπο την οικονομική μεγέθυνση και ανάπτυξη. Από τα ανωτέρω γίνεται εμφανές ότι η επιστήμη της σχεδιοποίησης είναι η επιστήμη της διεύθυνσης, της διοίκησης και της διαχείρισης της οικονομίας. Αυτή έχει ως αντικείμενο της την οικονομία και την εκλαμβάνει ως ενιαίο σύνολο.⁶⁴¹

Μπορεί να γίνει φανερό ότι ένα οικονομικό σχέδιο έχει τη δυνατότητα να περιλαμβάνει ένα σύνολο στοιχείων, τα οποία είναι περισσότερο ή λιγότερο συνδεδεμένα ή και συντονισμένα μεταξύ τους. Αυτό είναι το σχέδιο παραγωγής, το σχέδιο επενδύσεων, το σχέδιο προμηθειών, το σχέδιο πρώτων υλών, το σχέδιο γεωργίας, το σχέδιο μισθών, το σχέδιο τιμών, το σχέδιο εσωτερικού και εξωτερικού εμπορίου, ενώ υπάρχει ακόμη και το σχέδιο για τη λήψη κοινωνικών και πολιτιστικών μέτρων.⁶⁴² Επιπλέον, μπορεί να γίνει σαφές ότι ένα σχέδιο είναι

⁶³⁸ Γ. Μηλιός, (1996), Ο «Σοβιετικός Μαρξισμός» και οι Έλληνες Στοχαστές, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, σ. 39.

⁶³⁹ Ο.π. σ. 67.

⁶⁴⁰ A. Cotta-H. Chambre, «Καπιταλισμός και διευθυνόμενη οικονομία», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 199.

⁶⁴¹ Ο.π. σ. 199. Οι συγγραφείς σε αυτό το σημείο έχουν μία ανάλυση με μία πληρέστερη ενημέρωση για τη σχεδιοποιημένη οικονομία.

⁶⁴² Ο.π. σ. 199. Τη σχεδιοποίηση ως επιστήμη την έχει αναπτύξει ο S. G. Strumilin. Από την άλλη εκείνα τα σχέδια που θεωρούνται ως ένα σύνολο μέτρων τα οποία εξασφαλίζουν συστηματικά την

δυνατόν να συμπεριλαμβάνει και πολλά άλλα υποσχέδια. Αυτά τα περιφερειακά υποσχέδια ή περιγράμματα μπορούν να οδηγήσουν σε μια αναπτυξιακή προοπτική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το πενταετές σχέδιο (1933-1937).

Στο γενικό συμπέρασμα που θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν τα ανωτέρω είναι ότι ήδη η σχεδιασμένη οικονομία στη Σοβιετική Ένωση βασίστηκε στη στρατηγική των πλάνων από ένα κοινωνικοοικονομικό σύστημα που δεν είχε την υψηλή ανάπτυξη των παραγωγικών του δυνάμεων, ενώ παράλληλα οι διαδοχικές στρεβλώσεις και τα αδιέξοδα της κεντρικής οργάνωσης της εξουσίας όπως αυτή διαμορφώθηκε από τη δεκαετία του '30 και μετά, οδήγησαν σε διαδοχικές στρεβλώσεις που την απομάκρυναν από το περιεχόμενο του σοσιαλισμού. Ο σχεδιασμός που αναπτύχθηκε στη Σοβιετική Ένωση βασίστηκε σ' ένα γραφειοκρατικό κρατικό σχεδιασμό, υπό τον έλεγχο μιας κυρίαρχης ομάδας, ο οποίος οδήγησε σε παρέκκλιση της οικονομίας και της κοινωνίας από τον σοσιαλιστικό σχεδιασμό και τελικά σε στασιμότητα στα τέλη της δεκαετίας του '60. Η δημιουργία της παραοικονομίας της δεκαετίας του '70 ήταν σαφή συμπτώματα των αδιεξόδων της σοβιετικής οικονομίας. Η οικονομία της αγοράς, δεν ανταποκρινόταν στο θεωρητικό πλαίσιο και περιεχόμενο του σοσιαλισμού της αγοράς. Οι στρεβλώσεις δημιούργησαν καθυστερήσεις, αδιέξοδα και αντιστάσεις από εκείνες τις ομάδες που διακυβεύονταν τα συμφέροντα τους. Στην ουσία δεν υπήρχε επιστροφή. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα η περεστρόικα από το 1989 και μετά να εκφραστεί από την οικονομία της αγοράς και τις ιδιωτικοποιήσεις που άνοιξαν τον δρόμο προς τον καπιταλισμό και την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Ουσιαστικά όλες οι μεταρρυθμιστικές κινήσεις στη Σοβιετική Ένωση, όπως άλλωστε και στις υπόλοιπες χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης είχαν εγκρίνει μία οικονομία της αγοράς ως τον τελικό στόχο των οικονομικών μεταρρυθμίσεων. Η «αναφορά Αμπάλκιν», ήταν η πιο περιεκτική και δημοσιευμένη ανάλυση των σχεδίων των σοβιετικών οικονομικών αναμορφωτών. Είχε δηλώσει:

«Το κύριο χαρακτηριστικό του μοντέλου ενός νέου οικονομικού συστήματος [είναι]...η χρήση της αγοράς ως η κύρια μορφή συντονισμού των δραστηριοτήτων των συμμετεχόντων στην παραγωγή. Έχουμε πεισθεί επί τη βάση των δικών μας εμπειριών ότι δεν υπάρχει αξιόλογη εναλλακτική [λύση] από τον μηχανισμό της

οικονομική μεγέθυνση και ανάπτυξη είναι μία θεωρητική τοποθέτηση που την ανέπτυξε ο N. S. Nemcinov.

αγοράς ως την μέθοδο του συντονισμού των δραστηριοτήτων και συμφερόντων των οικονομικών υποκειμένων». ⁶⁴³

Ωστόσο τα πραγματικά μεταρρυθμιστικά σχέδια αποκαλύπτουν μία λιγότερο από εγκάρδια υιοθεσία για την οικονομία της αγοράς. Τουλάχιστον αυτή η εικόνα δίνεται από μετριοπαθείς αστούς οικονομολόγους. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ανεξάρτητα από της πορεία της οικονομίας της ΕΣΣΔ, ήδη χώρες που ακολούθησαν μία μεταρρυθμιστική διαδικασία όπως η Πολωνία και η Ουγγαρία, ο κύριος όγκος της οικονομικής δραστηριότητας παράγεται ακόμη από εταιρίες ελεγχόμενες από το κράτος και οι τιμές των κατοικιών ήταν πλησιέστερες προς το μηδέν παρά στα επίπεδα της αγοράς. Προφανώς στη λογική των αστών οικονομολόγων αυτό το στοιχείο είναι αρνητικό. Όπως ήδη έχουμε δει πιο πάνω, στη λογική τους τα ποσοτικά μεγέθη είναι και ο καθρέπτης της οικονομίας. Η Radical Reform υποστήριζε κατηγορηματικά τη συνεχιζόμενη πρωταρχική κρατική ιδιοκτησία της ενέργειας, άμυνας, μεταφορών και επικοινωνιών. Μία σιωπηρή λογική είναι ότι το κράτος θα συνέχιζε να κατέχει και να λειτουργεί κανονικές κυβερνητικές υπηρεσίες, όπως η εκπαίδευση, η υγεία, ενώ μπορεί να ελέγχει τις τιμές των ακινήτων για πολλά χρόνια. Σε γενικές γραμμές αυτοί οι τομείς θα περιελάμβαναν μόνο το μισό του ΑΕΠ στη σοβιετική οικονομία της συγκεκριμένης εποχής. ⁶⁴⁴ Οι ενδεχόμενες ωφέλειες για την κοινωνία δεν λαμβάνονται υπόψη, παρά μόνο αν τηρούνται οι νόμοι της αγοράς.

Επιπρόσθετα, οι συζητήσεις μεταξύ του κόσμου στη Σοβιετική Ένωση αποκάλυπταν, όπως αναφέρονται από τους αστούς οικονομολόγους, πρωτοφανείς παρανοήσεις και βαθιές επιφυλάξεις σχετικά με τις συνέπειες της επιβίωσης στην οικονομία της αγοράς. Θεωρείται ότι η υπήρχε μία εχθρότητα προς την επιχειρηματική δραστηριότητα και η κερδοσκοπία ήταν μία λέξη που δεν υπήρχε στη σκέψη των ανθρώπων. Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε και μια ιδιοτυπία στη σκέψη των ανθρώπων στη Σοβιετική Ένωση. Είναι προφανές ότι δεν υπήρχε μία σαφής αντίληψη για το τι είναι καπιταλισμός. Υπήρχε ακόμη και μία λογική βάσει της οποίας, δεν μπορούσαν να κατανοηθούν οι συνέπειες της οικονομίας της αγοράς στο πλαίσιο της διανομής του εισοδήματος.

Όταν οι Ρώσοι μιλούσαν για την αγορά ή το παζάρι, μιλούσαν σχετικά από ένα νέο Κομμουνισμό μέχρι μία οποιαδήποτε κυβέρνηση της αριστεράς ή της δεξιάς που ετύγχανε να θαυμάζουν. Ακόμη θα μπορούσε να συζητηθεί και το οξύμωρο

⁶⁴³ W.D. Nordhaus, ο.π. σ. 292.

⁶⁴⁴ Ο.π. σ. 292.

«Κομμουνισμός της αγοράς». Όπως αναφέρει ο Nordhaus, έχουμε να κάνουμε με μία αντίληψη η οποία αφορά τις ματαιοδοξίες του καπιταλισμού και είναι η λογική μιας οικονομίας της αγοράς, όπου οι μισθοί και οι τιμές αντικατοπτρίζουν το πόσο καλά πωλούνται τα προϊόντα, μάλλον, παρά το γεγονός το πόσο νομίζει η κυρίαρχη ελίτ ότι κοστίζουν, ή ποιο είναι πράγματι το πραγματικό κόστος. Τιμές και εισοδήματα καθορίζονται από ψήφους δολαρίων στο παζάρι και όχι από ψήφους σε εκλογές ή σε ψήφους σφαιρών σε οδοφράγματα. Το ερώτημα που θα μπορούσε να προκύψει είναι: σε ποιο βαθμό έχουν απορροφήσει οι σοσιαλιστές μεταρρυθμιστές την πραγματικότητα της διανομής του εισοδήματος στις αγορές και στα δόγματα τους;⁶⁴⁵ Οι τιμές των εισαγωγών αμφότερων των χωρών στο πλαίσιο των εισαγωγών και των εξαγωγών ήταν πολύ συχνά μακριά από εκείνα τα επίπεδα, τα οποία καθορίζονται στην αγορά. Παρότι έγιναν μελέτες για τις σχετικές τιμές είτε στις χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» είτε στις οικονομίες της αγοράς, η πιο ενδελεχής έγινε στη μελέτη διεθνούς σύγκρισης των εισοδημάτων, η οποία περιελάμβανε την Πολωνία, αλλά όχι τη Σοβιετική Ένωση. Η μελέτη αυτή βρήκε τον καφέ να πωλείται στην Πολωνία 9,1 φορές περισσότερο σε σχέση με τον αντίστοιχο στις Ηνωμένες Πολιτείες, αντίστοιχα προσωπικά αυτοκίνητα 5,1 φορές ακριβότερα. Στην άλλη άκρη παρατηρείται το φαινόμενο το ενοίκιο να είναι το 45% των ενοικίων στις Ηνωμένες Πολιτείες για ισοδύναμες κατοικίες και οι οδοντιατρικές υπηρεσίες 7% των επιπέδων των Ηνωμένων Πολιτειών. Ανέκδοτες αναφορές δείχνουν ότι διαμερίσματα σε βασικές πόλεις ενοικιάζονταν στο 2 ή 3% του εισοδήματος. Αυτό αντιστοιχούσε σε 1 ή 2 δολάρια το μήνα.⁶⁴⁶

Προφανώς αργά ή γρήγορα, εάν οι τιμές επρόκειτο να είναι καθορισμένες από την αγορά, οι σχετικές τιμές έπρεπε να επιτραπεί να κινηθούν στα κατάλληλα επίπεδα. Ένα από τα πιο σημαντικά οχήματα για την εισαγωγή ρεαλιστικών τιμών, ήταν το άνοιγμα της οικονομίας στο διεθνές εμπόριο. Επιπρόσθετα, οι ελεύθερες αγορές θα συνεπάγονταν δραματικές μεταβολές στη λειτουργία των αγορών κεφαλαίου και εργασίας. Αυτό σήμαινε ότι κερδοφόρες επιχειρήσεις θα έπρεπε να αναγκαστούν να κλείσουν ή να επιτραπεί να απολύσουν εργάτες ή να απειλήσουν μη παραγωγικούς εργάτες με ανεργία.

Ένα μέτρο των αγορών στη σοβιετική οικονομία είναι ο αριθμός των τιμών. Στη Σοβιετική Ένωση υπήρχαν 25 εκατομμύρια διακριτές τιμές. Κι όμως ο αριθμός αυτός

⁶⁴⁵ Ο.π. σ. 293.

⁶⁴⁶ Ο.π. σ. 294.

ήταν μικρός. Αρκεί κάποιος να αναλογιστεί εκείνη την περίοδο στις Ηνωμένες Πολιτείες υπήρχαν 25 εκατομμύρια τιμές φορτηγών και κάπου 50 εκατομμύρια τιμές αεροπορικών εταιριών.⁶⁴⁷ Προφανώς έχουμε να κάνουμε με υπερβολικούς αριθμούς και θα πρέπει να γίνει κάποιος έλεγχος, αν πράγματι ευσταθούν οι συγκεκριμένοι αριθμοί. Υπάρχουν, επίσης, και άλλες αναφορές όπως για παράδειγμα μπορούσε κάποιος να πάρει τιμές για 135 εκατομμύρια ποικιλίες θερμής έλασης χαλύβδινων φύλων του άνθρακα. Ένας χονδρικός υπολογισμός θα ήταν ο αριθμός των προϊόντων επί των οποίων θα μπορούσε κάποιος να πάρει σε προσφορές τιμών οποιαδήποτε στιγμή στις Ηνωμένες Πολιτείες και θα πρέπει να ήταν δεκάδες δισεκατομμύρια.⁶⁴⁸ Δεν θα επιμείνω περαιτέρω, διότι το επίμαχο θέμα προκαλεί εντύπωση και θα χρειαζόταν μία ειδική μελέτη για την διευκρίνιση του.

Πάντως με βάση αυτά τα στοιχεία, οι αναφορές που γίνονται δείχνουν, αν και είναι αρκετά τεχνητό το πρόβλημα, ότι η αρίθμηση των τιμών αποκαλύπτει ένα σημαντικό ζήτημα μιας κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Το σύστημα τιμών δεν λειτουργούσε σε πολλές περιπτώσεις και σε πολλούς τομείς της οικονομίας. Επειδή τα πάγια περιουσιακά στοιχεία πάγιου κεφαλαίου ελέγχονται από το κράτος, παρατηρούμε ότι οι αγορές για γη, για κεφαλαιουχικά αγαθά και επισφαλείς επενδύσεις είναι πρακτικά ανύπαρκτες. Η σοσιαλιστική ιδεολογία είχε εμποδίσει τη λειτουργία μεγάλων αγορών σε χρηματοδοτικό κεφάλαιο και σε κατοικίες. Τα νοικοκυριά είχαν μία μικρή δυνατότητα σε επιλογή τόσο οικονομικών πόρων, όσο και σε τρόφιμα. Υπήρχε σχετικά μικρή διαφοροποίηση στις αμοιβές της εργασίας για διάφορες εργατικές επιδεξιότητες. Σε γενικές γραμμές, οι σοβιετικές τιμές δεν αντιστοιχούσαν ούτε σε τιμές χονδρικής πώλησης ούτε και σε τιμές λιανικής πώλησης.

⁶⁴⁷ Ο.π. σ. 294.

⁶⁴⁸ Ο.π. σ. 295.

2.8 Η ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΟΒΙΕΤΙΚΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΜΟΝΤΕΛΟΥ: Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ, ΤΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΤΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Είχαμε δει ότι η σοβιετική επιβράδυνση της οικονομίας στις δεκαετίες του '70 και του '80 ήταν απόρροια της εκτεταμένης ανάπτυξης και στη διαρκή αύξηση των ποσοστών απόδοσης του κεφαλαίου. Προφανώς προηγήθηκε η επιτάχυνση των ρυθμών της οικονομικής μεγέθυνσης της σοβιετικής οικονομίας, όπου θεωρήθηκε ένα από τα επιτεύγματα της Σοβιετικής Ένωσης, ιδιαίτερα μέχρι και τη δεκαετία του '60. Κατόπιν, στις επόμενες δεκαετίες ήταν εμφανής ο ρυθμός φθίνουσας απόδοσης κεφαλαίου, δηλαδή η μείωση του οριακού προϊόντος του κεφαλαίου. Αυτό σημαίνει ότι ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης ταυτίζεται με την ποσοτική αύξηση και επομένως εδώ υπάρχει η απουσία των ποιοτικών χαρακτηριστικών της οικονομίας, όπως η έρευνα, οι νέες τεχνολογίες, οι εξειδικευμένες γνώσεις και η προσαρμογή της εργασιακής εξειδίκευσης στις νέες τεχνολογίες. Άρα διαχρονικά ήταν εμφανής η απουσία της λογικής μιας αρμονικά ισορροπημένης ανάπτυξης, ολοκληρωμένης και ισόρροπης, η οποία θα είχε ως στόχο την πραγματική ικανοποίηση των εργαζομένων και της σοβιετικής οικονομίας στο σύνολο της, πέρα από την προσπάθεια μιας ταχύτατης εκβιομηχάνισης και της αναγκαίας ανάπτυξης της οικονομίας προκειμένου να φτάσει ή να πλησιάσει τη Δύση. Όπως ήδη αναφέραμε πιο πάνω, ο Στ. Μπαμπανάσης θεωρεί ότι η Σοβιετική Ένωση για πολλές δεκαετίες επέμεινε στην οικονομική μεγέθυνση με εκτατικό χαρακτήρα.⁶⁴⁹ Πάντως ο V. Kontorovich, όπως ήδη αναφερθήκαμε, θεώρησε ότι η εμπειρία της εκτεταμένης ανάπτυξης δεν ήταν αποκλειστικά σοβιετικό φαινόμενο.⁶⁵⁰ Στοιχεία αντίστοιχα υπήρξαν και στις ΗΠΑ. Ενώ ο δείκτης απόδοσης κεφαλαίων με οικονομικά χαρακτηριστικά Σοβιετικής Ένωσης παρατηρούνται και στην Ιαπωνία και σε άλλες χώρες όπως η Κορέα. Άρα απαιτείται μία ολική προσέγγιση του φαινομένου της σοβιετικής οικονομίας.

Η αύξηση της παραγωγής προερχόταν από την αύξηση της απασχόλησης και λιγότερο από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και της αποδοτικότητας των κεφαλαίων. Στηριζόταν στο φθινό εργατικό δυναμικό και στις πρώτες ύλες. Εδώ είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι οι άφθονες πηγές πρώτων υλών και των

⁶⁴⁹ Στ. Μπαμπανάσης, Δομικά προβλήματα της Σοβιετικής Οικονομίας, ο.π. σ. 210.

⁶⁵⁰ V. Kontorovich, Economists and the collapse, ο.π. σ. 10.

καυσίμων και του εργατικού δυναμικού κάποια στιγμή εξαντλούνται, επομένως είναι εμφανής η αδυναμία στη μετάβαση στο εντατικό μοντέλο ανάπτυξης, όπου ήταν το κύριο χαρακτηριστικό της σοβιετικής οικονομίας στις πρώτες δεκαετίες. Αυτό βασίζεται στην αύξηση της παραγωγής η οποία προέρχεται από την αύξηση της παραγωγικότητας και της αποδοτικότητας και την χρήση τεχνολογίας και τεχνογνωσίας. Όταν δεν υπάρχει δυνατότητα έρευνας για την παραγωγή και την ανακάλυψη της νέας τεχνολογίας, κάτι που χαρακτήριζε το νεαρό σοβιετικό κράτος, λόγω της εσωτερικής του αδυναμίας εξαιτίας της οικονομικής καθυστέρησης, ο μόνος δρόμος είναι η αγορά τεχνολογίας και τεχνογνωσίας. Παράλληλα το βάρος της οικονομικής πολιτικής ήταν η αποκλειστική ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας και των αμυντικών δαπανών με την δεδομένη τεχνολογία και τεχνογνωσία που θα έπρεπε να αγοραστεί, με οικονομικές δομές που οριακά βρίσκονταν στο στάδιο του καπιταλισμού, που θα έπρεπε να αναπροσαρμοστούν και, τέλος, με την αποκλειστική αξιοποίηση του φυσικού και ορυκτού πλούτου. Παράλληλα υπήρξε χαμηλή ελαστικότητα υποκατάστασης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, στο πλαίσιο της οποίας η κερδοφορία που θα οδηγούσε στην περαιτέρω αξιοποίηση της ήταν επίσης χαμηλή, γεγονός που κάποια στιγμή θα δημιουργούσε οξύτατα προβλήματα. Επομένως, η δυνατότητα μιας οικονομίας που θα έχει κεντρικό της χαρακτηριστικό ένα υψηλό βιοτικό επίπεδο που να αντιστοιχεί στην σοσιαλιστική διαμόρφωση της κοινωνίας και ένα στάδιο σαφέστατα πιο ποιοτικό από μία καπιταλιστική κοινωνία, απομακρυνόταν διαρκώς.

Πέρα από την διαμόρφωση μιας ιδιότυπης ταξικής διάρθρωσης της κοινωνίας, που οφειλόταν στους μηχανισμούς των οικονομικών δομών, θα πρέπει να κατανοηθούν και τα αίτια της κατάληξης αυτής της πορείας. Πολλές μελέτες αναφέρονται στην ανωριμότητα των κοινωνικών συνθηκών αλλά και των οικονομικών δομών της καθυστερημένης Ρωσίας προκειμένου να ερμηνεύσουν τα αδιέξοδα του μεγάλου εγχειρήματος. Θεωρώ ότι αυτή η ερμηνεία έχει μία βάση, αλλά η αποκλειστική προσέγγιση αυτής της θέσης έχει επιφανειακά χαρακτηριστικά και δεν εισχωρεί στην ουσία βασικών εννοιών και προβλημάτων. Θα πρέπει να εντοπίσουμε την προσοχή μας σε όλα τα ανωτέρω. Παράλληλα θα πρέπει να αναδειχθεί και η αφετηριακή δομή για όλες τις στρεβλώσεις που προέκυψαν.

Τον Μάρτη του 1913 και τον Μάρτη του 1914, ο Λένιν δημοσιεύει στην «Πράβδα» δύο άρθρα στα οποία ασκεί κριτική στο σύστημα Ταίλντορ. Ήταν η εποχή που ο ταιλορισμός άρχιζε να παίζει σημαντικό ρόλο σε αρκετές χώρες της Ευρώπης.

Παράλληλα το χειμώνα του 1912-13 στη Γαλλία ξεσπά μία σημαντική απεργία στο εργοστάσιο της Ρενώ, όπου εναντιώνονται στο σύστημα Ταίλφορ και στην χρονομέτρηση.⁶⁵¹ Ήδη στις ΗΠΑ το σύστημα Ταίλφορ είχε επιβληθεί δέκα χρόνια νωρίτερα και συνάντησε μεγάλη αντίσταση από τα συνδικάτα και από μία ομάδα εργοδοτών, γεγονός που οδήγησε το 1912 στη δημιουργία μιας επιτροπής έρευνας του αμερικάνικου Κογκρέσου. Στη Ρωσία η ύπαρξη μεγάλων βιομηχανικών επιχειρήσεων στα χέρια του ξένου κεφαλαίου ή επιχειρήσεις οι οποίες ελέγχονταν από αυτό και η ταυτόχρονη μαζική χρησιμοποίηση ανειδίκευτων εργατών, οδήγησαν στη βάνουση εκμετάλλευση της εργατικής τάξης σε συνθήκες που ευνοούσαν την ανάπτυξη του συστήματος Ταίλφορ.

Εκείνη την περίοδο η σκέψη του Λένιν για τον ταιλορισμό ήταν ότι το σύστημα Ταίλφορ σημαίνει υποδούλωση του ανθρώπου στις μηχανές. Θεωρεί ότι στην ουσία αυξάνει την εκμετάλλευση, οξύνει την ανεργία και εξαντλεί σωματικά τους εργάτες. Στην πορεία ο Λένιν συγκεντρώνει την προσοχή του στην αντίθεση ανάμεσα σε μια πιο ορθολογική οργάνωση της εργασίας στο εσωτερικό του εργοστασίου και στην οικονομική αναρχία που βασιλεύει στην καπιταλιστική κοινωνία.⁶⁵² Θεωρεί ότι όλες οι σημαντικές τελειοποιήσεις γίνονται εναντίον του εργάτη και οδηγούν στην μεγαλύτερη εκμετάλλευση και την περαιτέρω καταπίεση του. Αυτή η διαδικασία περιορίζεται σε ένα ορθολογιστικό περιορισμό ο οποίος αφορά το εσωτερικό του εργοστασίου. Την αντιδιαστέλλει με τον καταμερισμό της εργασίας ο οποίος αφορά ολόκληρη την κοινωνία. Αναδεικνύει το πρόβλημα της τεράστιας ποσότητας που πάει χαμένη από την προβληματική λειτουργία της καπιταλιστικής παραγωγής.⁶⁵³

Το συμπέρασμα που βγάζει σωστά ο Λινάρ, είναι ότι ο Λένιν θεωρεί από το 1914 ότι το σύστημα Ταίλφορ αποτελεί μία ορθολογικοποίηση της βιομηχανικής εργασιακής διαδικασίας. Αυτό σημαίνει ότι διαμορφώνεται ένας ορθολογικός και λογικός καταμερισμός στο εσωτερικό του εργοστασίου.⁶⁵⁴ Αυτό είναι το περιεχόμενο μιας ιδεολογικής παρουσίασης από τον Ταίλφορ για το σύστημα του, με τελικό αποτέλεσμα αυτό το σύστημα να αναπτυχθεί και στην Ευρώπη, αλλά και στην Σοβιετική Ένωση. Στη Σοβιετική Ένωση έγιναν πολλές ομιλίες και δημοσιεύθηκαν άρθρα τα οποία αναφέρονται στη διάκριση της «σοσιαλιστικής ορθολογικοποίησης» από την «καπιταλιστική ορθολογικοποίηση». Ο Λένιν θεωρεί ότι ο ταιλορισμός και

⁶⁵¹ Ρ. Λινάρ, «Ο Λένιν, οι αγρότες και ο Ταίλφορ», έκδοση Μηνιαία Επιθεώρηση, 1982, σ. 80.

⁶⁵² Ο.π. σ. 80.

⁶⁵³ Β. Λένιν, Άπαντα, τόμος 20, σ. 146.

⁶⁵⁴ Ρ. Λινάρ, ο.π. σ. 81.

ο καπιταλισμός γενικά, περιορίζει την ορθολογικοποίηση στην εργασιακή διαδικασία και την υποτάσσει στο ρόλο ενός ακόμα όπλου στο οπλοστάσιο της εκμετάλλευσης. Επιχειρεί, όμως, να ξεχωρίσει τον ταιυλορισμό από τη συμμετοχή του στην καπιταλιστική εκμετάλλευση και επεκτείνει τις αρχές του σε ολόκληρη την οικονομία. Θεωρεί ότι το σύστημα Ταίυλορ προετοιμάζει την εποχή που το προλεταριάτο θα πάρει στα χέρια του ολόκληρη την κοινωνική παραγωγή και θα ορίσει τις δικές του εργατικές επιτροπές για το σωστό καταμερισμό και τη ρύθμιση ολόκληρης της κοινωνίας και της εργασίας. Η μεγάλη παραγωγή, οι μηχανές, οι σιδηρόδρομοι, τα τηλέφωνα, προσφέρουν χιλιάδες δυνατότητες για να περιοριστεί στο ένα τέταρτο ο εργάσιμος χρόνος των οργανωμένων εργατών, εξασφαλίζοντας τέσσερις φορές μεγαλύτερη ευημερία από τη σημερινή.⁶⁵⁵

Μέρος αυτών των απόψεων θα τις επεξεργαστεί στην πορεία, προκειμένου να γράψει το σημαντικό έργο «Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού». Αυτές οι απόψεις αποτελούν τη βάση μιας σκέψης η οποία αφορά την οργάνωση της εργασίας, που θα παίξει σημαντικό ρόλο στο προσχέδιο του κειμένου «Άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής εξουσίας». Εδώ είναι σημαντικό να αναφερθούμε ότι μετά τα δύο άρθρα το 1913 και το 1914 και την σκληρή κριτική που ασκεί στο σύστημα του ταιυλορισμού σιωπά, και την άνοιξη του 1918 προτείνει την συστηματική εισαγωγή του ταιυλορισμού στη νεαρή Σοβιετική Ένωση. Επίσης, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι και στο σημαντικό του έργο «Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού» αλλά και στο, επίσης, σημαντικό του έργο «Κράτος και επανάσταση» τα οποία δημοσιεύονται το 1917, δεν αναφέρεται κάτι που να εμπεριέχεται στο σύστημα Ταίυλορ. Παρ' όλα αυτά σε ένα ημιτελές έργο του στα φιλοσοφικά του «Τετράδια» το οποίο γράφτηκε την περίοδο 1915-16, το οποίο αποτελεί μία σημαντική θέση για τις αντιλήψεις του για την σοσιαλιστική επανάσταση, υπάρχουν σε διάφορα σημεία του συγκεκριμένου έργου αναφορές στο ταιυλορικό σύστημα. Ιδιαίτερα δε φαίνεται ότι είναι πολύ πιθανό οι απόψεις του να συστηματοποιηθούν στο έργο του για τον ιμπεριαλισμό και ότι ο ταιυλορισμός θα αποτελούσε μία τεχνική ορθολογικοποίηση σαν μεταβατική μορφή προκειμένου να προετοιμάσει το σοσιαλισμό στην εποχή του μονοπωλιακού καπιταλισμού.

Πάντως στον «Ιμπεριαλισμό», δεν ασχολείται με τον ταιυλορισμό. Σε εκείνο που επικεντρώνει την προσοχή του είναι η ορθολογικοποίηση της οικονομίας από τα

⁶⁵⁵ Β. Λένιν, Άπαντα, τόμος 20, σ. 147.

καρτέλ και τις μεγάλες τράπεζες. Γίνεται εμφανές ότι από το 1913 και το 1914 ο Λένιν αλλάζει τις απόψεις του για το ταιυλορικό σύστημα. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ο παγκόσμιος πόλεμος και η εφαρμογή στην Ευρώπη μορφών συγκεντρωτικής πολεμικής οικονομίας και ιδιαίτερα στη Γερμανία, τραβούσαν περισσότερο την προσοχή στη συνολική οικονομική οργάνωση του μονοπωλιακού κεφαλαίου.⁶⁵⁶ Παράλληλα ο Λένιν είναι ο δημιουργός του όρου «βασανιστήρια» για το σύστημα Ταίυλορ, στο πλαίσιο της διαλεκτικής σχέσης «βασανιστήρια-πρόοδος». Θα πρέπει να δούμε τις απόψεις του Λένιν στα «Τετράδια του Ιμπεριαλισμού» στο πλαίσιο των οποίων θα κατανοήσουμε τις συνολικές θέσεις του, έκθεση τριών έργων ανάλυσης του ταιυλορισμού, πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα.

Όπως αναφέρει ο Λινάρ, ο Λένιν σχολίασε λεπτομερειακά μια γερμανική μετάφραση του Ταίυλορ με τίτλο «Διαχείριση της επιχείρησης», η οποία δημοσιεύθηκε το 1912 και η οποία είχε τον πρόλογο ενός γερμανού ο οποίος επισκέφθηκε αμερικάνικες επιχειρήσεις και ειδικότερα τη χαλυβουργία της Μπέθλεεμ, η οποία ήταν ένα από τα πρώτα εργοστάσια στις ΗΠΑ όπου εφαρμόστηκε το σύστημα Ταίυλορ. Ο Λένιν επισημαίνει εκείνα τα αποσπάσματα του Ταίυλορ τα οποία αναφέρονται στον αγώνα του Ταίυλορ ενάντια στην εργατική τροχοπέδη.⁶⁵⁷ Σημειώνει προσεκτικά τα δεδομένα που περιγράφουν την καινούργια ανακατάταξη ανάμεσα στη διοικητική και εκτελεστική εργασία. Έχουμε μία αλλαγή της δομής της λειτουργίας της εργασίας η οποία εντυπωσιάζει τον Λένιν, διότι κατανοεί ότι δια μέσου του συγκεκριμένου συστήματος ενισχύεται ο ρόλος της εργατικής αριστοκρατίας την οποία απορρίπτει ο ίδιος, αυτό φαίνεται σαφέστατα στα κείμενα του για τον ιμπεριαλισμό, αλλά μπορεί να γίνει κατανοητό ότι θα μπορούσαν να συνδεθούν με την οικοδόμηση ενός κυρίαρχου στρώματος στο πλαίσιο της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, κυρίως όπως αυτό συγκροτήθηκε στη Σοβιετική Ένωση από το 1928 και μετά.. Ο Λένιν κατανοεί σε εξαιρετικό βαθμό τον πολύ σημαντικό ρόλο που δίνει ο ταιυλορισμός στους επιστάτες και σε όλο το προσωπικό που συνδέονται με την συγκεκριμένη εργασία. Όπως ο ίδιος το διατυπώνει έχουμε να κάνουμε με δελεασμό και εξαγορά εργατών με την προαγωγή τους σε μαστόρους.⁶⁵⁸

Όπως αναφέρει ο Λινάρ σ' αυτό το ζήτημα που αφορούσε την πλαισίωση της εργασίας και την διαίρεση ανάμεσα σε διοικητικά και εκτελεστικά καθήκοντα τα έχει

⁶⁵⁶ Ρ. Λινάρ, ο.π. σ. 83.

⁶⁵⁷ Ο.π. σ. 83.

⁶⁵⁸ Β. Λένιν, τόμος 28, σ. 128.

μόνο με σχόλια ή μόνο, όπως μπορεί να διαπιστωθεί και είναι σημαντική αυτή η επισήμανση, με τη σημείωση «N.B.».⁶⁵⁹ Εκείνο που τελικά θεωρείται σημαντικό σε όλα όσα αναφέραμε, είναι ότι η σκέψη του Λένιν σ' αυτή την περίοδο αποτελεί κυρίως κοινωνική κριτική η οποία επικεντρώνεται στην υπερεκμετάλλευση και την ανάπτυξη της εργατικής αριστοκρατίας. Αυτά τα στοιχεία τα βρίσκουμε στα πρώτα δύο βιβλία. Στο τρίτο βιβλίο αλλάζει κατεύθυνση. Πλέον προσπαθεί να εξηγήσει το συμπέρασμα του ότι το σύστημα Ταίλντορ συμβάλλει στη τεχνική πρόοδο και αφορά την αύξηση του εθνικού πλούτου. Στηρίζεται σ' ένα βιβλίο του Gilbreth γραμμένο το 1915, και ο Λένιν αντιγράφει, το εξής τμήμα του βιβλίου:

«Οι μελέτες αυτές ενδιαφέρουν ολόκληρη την κοινωνία.... Μια χαρακτηριστική συνέπεια είναι ότι η απόσταση ανάμεσα στο σχολείο και στο εργοστάσιο καλύπτεται προοδευτικά. Η εντατική μελέτη των κινήσεων αποδεικνύει ότι από την άποψη της μηχανικής υπάρχει πολύ περισσότερη ομοιότητα ανάμεσα στις διάφορες τέχνες, ακόμα και στα επαγγέλματα, απ' ό,τι θα πιστεύαμε ποτέ. Ο βιομηχανικός κόσμος θα απαιτεί ολοένα περισσότερο νέους εργάτες εκπαιδευμένους στην ευκινησία των δακτύλων..... Σήμερα γίνεται «τεράστια σπατάλη» λόγω των διασκορπισμένων, επαναλαμβανόμενων «ερευνών», κ.λ.π. Είναι υπόθεση της κυβέρνησης των Ηνωμένων Πολιτειών να οργανώσει ένα τέτοιο γραφείο τυποποίησης των μηχανικών επαγγελμάτων. Οι νόρμες που θα έβρισκε και θα συγκέντρωνε το γραφείο αυτό θα αποτελούσαν δημόσια ιδιοκτησία, και οι ανεξάρτητοι ερευνητές θα μπορούσαν να εφεύρουν καινούργιες νόρμες ξεκινώντας από τις πρώτες». Ο Λένιν το συμπληρώνει με σχόλιο «εξαιρετικό παράδειγμα τεχνικής προόδου στον καπιταλισμό που οδηγεί στο σοσιαλισμό».⁶⁶⁰

Ο Λένιν γνώριζε πολύ καλά από το 1915-16 ότι σκοπός του ταιλτορικού συστήματος ήταν να τυποποιήσει τη χειρωνακτική εργασία με σκοπό να μπορεί να μετρηθεί και να ελέγχεται από το κεφάλαιο. Αυτή όμως η «τυποποίηση» θα μπορούσε να μετατραπεί σαν μία πιθανή γενίκευση της χειρωνακτικής εργασίας σε όλη την κοινωνία. Αυτό το στοιχείο, όπως υποστηρίζει ο Λινάρ, είναι εμφανές στο κείμενο του Gilbreth και η προσέγγιση σχολείου-εργοστασίου τη οποία εκθειάζει έχει την ίδια έννοια με τη διαλεκτική σχέση διανοητική εργασία-χειρωνακτική εργασία.⁶⁶¹ Υπό την έννοια αυτή το σύστημα Ταίλντορ μεγαλώνει την απόσταση ανάμεσα στη

⁶⁵⁹ Ρ. Λινάρ, ο.π. σ. 84.

⁶⁶⁰ Β. Λένιν, τόμος 28, σ. 134.

⁶⁶¹ Ρ. Λινάρ, ο.π. σ. 86.

χειρωνακτική και διανοητική εργασία και προετοιμάζει τη στιγμή στην οποία όλοι θα πάρουν μέρος σ' αυτήν. Φυσικά ο Λένιν ίσως να μην γνώριζε, απόρροια κατοπινής πείρας, ότι αυτή η άποψη δεν λάμβανε υπόψη το γεγονός ότι η εργασιακή διαδικασία φτωχαίνει διανοητικά, ενώ αποκτά σημαντικό βάρος στον γραφειοκρατικό της χαρακτήρα, συνέπειες που είναι απόρροια της λογικής του ταιυλορικού συστήματος. Επίσης, ο Λένιν δεν κάνει κριτική στην αντίληψη της τεχνικής που περιέχει το σύστημα Ταίυλορ. Αντίθετα θεωρεί την «τυποποίηση» της χειρωνακτικής εργασίας σημαντική πρόοδο στην κατεύθυνση του σοσιαλισμού.⁶⁶²

Εκείνο που επικεντρώνει την προσοχή του Λένιν είναι η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Στην πολιτική σκέψη του Λένιν το 1917 αυτή η θέση για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας παίζει κεντρικό ρόλο. Στο κλασικό του έργο «Κράτος και Επανάσταση» θεωρεί ότι η δυνατότητα μιας τέτοιας καταστροφής είναι εξασφαλισμένη, από την άποψη ότι στον σοσιαλισμό θα μειωθεί η εργάσιμη ημέρα και θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για μία καλύτερη ζωή για τους εργαζόμενους και από τη στιγμή που θα μπορούν όλοι να εκπληρώνουν και να συμβάλλουν στην διεκπεραίωση των κρατικών λειτουργιών, αυτό τελικά θα οδηγήσει στην τελική ολοκληρωτική απονέκρωση κάθε κράτους.

Επομένως, πρέπει να γίνει κατανοητό τι είναι αυτό που κατά τον Λένιν θα οδηγήσει στην ελάττωση της εργάσιμης ημέρας. Εδώ ακριβώς είναι το σημείο που κατά τον Λένιν ο ταιυλορισμός θα παίζει καταλυτικό ρόλο. Το σύστημα Ταίυλορ εγγυάται την «ορθολογική» χρησιμοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων και κύρια της ανθρώπινης εργατικής δύναμης. Ο καπιταλισμός ήθελε αλλά δεν μπορούσε να το επιτύχει, αντίθετα την παρεμπόδιζε κατά τον Λένιν. Επομένως, ο σοσιαλισμός, που είναι το νέο πολιτικό σύστημα θα πρέπει να βασιστεί σ' αυτή τη βάση. Η ελάττωση της εργάσιμης ημέρας σημαίνει άμεση συνέπεια της ορθολογικοποίησης. Σκοπός της ελάττωσης του χρόνου εργασίας ήταν η απελευθέρωση του χρόνου προκειμένου οι εργαζόμενοι και οι λαϊκές μάζες να ασχοληθούν με το κράτος και να το διοικήσουν. Με άλλα λόγια να ασκήσουν πολιτικά και διοικητικά καθήκοντα. Ταυτόχρονα η μείωση του χρόνου εργασίας δεν θα ελαττωθεί μόνο από ποσοτική άποψη, αλλά θα έχει και ποιοτικά χαρακτηριστικά. Αυτό ακριβώς είναι μία σημαντική υπόθεση για τον Λένιν και θεωρεί ότι θα υπάρξει αλλαγή της φύσης της εργασίας, που θα οδηγήσει στην κατάργηση του καταμερισμού της εργασίας που κληρονομήσαμε από

⁶⁶² Ο.π. σ. 86.

το καπιταλιστικό σύστημα. Ο ίδιος στο έργο του «Κράτος και Επανάσταση» θεωρούσε ότι η ολοκληρωτική απονέκρωση του κράτους απαιτεί μία οικονομική βάση που θα οδηγήσει σε μια υψηλή ανάπτυξη, η οποία θα εξαφανίσει την αντίθεση ανάμεσα στην πνευματική και σωματική εργασία και συνεπώς θα εξαφανίσει μία από τις σπουδαιότερες πηγές της κοινωνικής ανισότητας. Από την άλλη η απαλλοτρίωση των κεφαλαιοκρατών θα φέρει αναπόφευκτα μία τεράστια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της ανθρώπινης κοινωνίας. Παράλληλα δεν μπορούμε να ξέρουμε πόσο γρήγορα θα προχωρήσει αυτή η ανάπτυξη και, τελικά, θα οδηγήσει στην κατάργηση του καταμερισμού της εργασίας και στην εκμηδένιση της αντίθεσης ανάμεσα στην πνευματική και στην σωματική εργασία.

Εδώ έχουμε να κάνουμε με ένα αυστηρό σύστημα διαλεκτικής μεθόδου. Θέτει ένα κεντρικό στόχο το οποίο ταυτίζεται με το τρέχον στάδιο και όλα υποτάσσονται σ' αυτό. Στην ουσία θα πρέπει να δεχθούμε την όξυνση της διάστασης ανάμεσα στην χειρωνακτική και διανοητική εργασία και ακόμη την ενίσχυση της αυταρχικής δομής της εργασιακής διαδικασίας. Και αυτό μπορεί να συμβεί αρκεί να αποτελεί τη συνθήκη μιας πολύ ανώτερης δυναμικής της παραγωγικής εργασίας, επίσης να είναι ορατή η συντόμευση του χρόνου εργασίας και άρα ουσιαστική η συμμετοχή του προλεταριάτου στα πολιτικά καθήκοντα και στις υποθέσεις του κράτους, στόχοι που ήταν οι βασικοί πυλώνες για την επίτευξη των καθηκόντων έως τότε.⁶⁶³ Υπό την έννοια αυτή το σύστημα σκέψης του Λένιν ήταν έτοιμο να δεχτεί το ταιυλορικό σύστημα και να εφαρμοστεί στη βιομηχανική εργασία. Κάτω από συνθήκες δύσκολες την Άνοιξη του 1918 υπερασπίζεται τα έκτακτα μέτρα καθιέρωσης μιας πειθαρχίας στη βιομηχανική εργασία ενάντια στους «αριστερούς κομμουνιστές», ενώ ο Λένιν δεν θα απαρνηθεί τις βασικές αρχές που προωθούνται στο «Κράτος και Επανάσταση».

Το σημείο που είναι ουσιαστικό για τον Λένιν είναι ότι η κατάργηση ανάμεσα στην χειρωνακτική και διανοητική εργασία είναι το τελευταίο προϊόν της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Με άλλα λόγια δεν είναι το αποτέλεσμα της θέλησης της εργατικής τάξης. Άλλωστε, άμεσα η δικτατορία του προλεταριάτου σκοπό θα έχει να απελευθερώσει την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και να ελαττώσει το χρόνο εργασίας των εργαζομένων προκειμένου να παίρνουν αποφάσεις για τις ανάγκες του κράτους. Σ' αυτό το στάδιο το κέντρο βάρους της κατάληψης της εξουσίας από τις

⁶⁶³ Ο.π. σ. 88.

μάζες είναι το κράτος, και όχι η διαδικασία της παραγωγικής εργασίας. Αυτή η διαδικασία θα παραμείνει οδηγός για τον Λένιν ως το θάνατο του.⁶⁶⁴

Όλα όσα αναφέρουμε δείχνουν ότι ο Λένιν βρήκε θετικά στοιχεία στο ταιλορικό σύστημα κατά την παραμονή της Οκτωβριανής Επανάστασης του 1917. Είναι σημαντικό όμως να κατανοήσουμε σε ποιο βαθμό επέδρασε το ταιλορικό σύστημα στην οικοδόμηση του σοβιετικού συστήματος. Για παράδειγμα στο βαθμό που η ίδια η φύση του συστήματος Ταίλορ μεγάλωνε την απόσταση ανάμεσα στην χειρωνακτική και διανοητική εργασία, αυτή η διαδικασία όταν θα έμενε για δεκαετίες ως η σταθερή βάση για την ανάπτυξη της Σοβιετικής Ένωσης, δηλαδή έως το σημείο που το ταιλορικό σύστημα θα μετατρεπόταν σε φορντικό μοντέλο ανάπτυξης της σοβιετικής οικονομίας, θα αναπαρήγαγε όλα τα χαρακτηριστικά στοιχεία ενός ταξικού συστήματος. Από τη στιγμή που το ταιλορικό σύστημα συσχετίζεται όχι με την ανάπτυξη μιας νέας τεχνολογίας στην οποία θα προσαρμοζόταν η εργασία, αλλά με την αξιοποίηση της υπάρχουσας τεχνολογίας και την πλήρη αξιοποίηση του εργατικού δυναμικού, είναι σαφές ότι αποσκοπούσε στην ενταντικοποίηση της εργασίας και την υπερεκμετάλλευση της εργατικής τάξης. Η όποια απόπειρα η οποία θα είχε ως αποτελέσματα την εκμηχάνιση ενός όχι και τόσο ανεπτυγμένου κράτους όπως η τότε νεαρή Σοβιετική Ένωση, θα έπρεπε να είχε μία προσωρινή βάση και επομένως θα λειτουργούσε για όσο διάστημα θα ήταν απαραίτητο για την επίτευξη των συγκεκριμένων στόχων. Ο ίδιος ο Λένιν θεωρούσε ότι ένα από τα πρώτα στάδια της πρώτης περιόδου ήταν ο κρατικός καπιταλισμός, ο οποίος θα έθετε τις βάσεις για το πέρασμα στον σοσιαλισμό. Σ' αυτή τη φάση ενδεχομένως θα ήταν απαραίτητη η λειτουργία και οι μέθοδοι του ταιλορικού συστήματος. Αλλά η διηνεκής λειτουργία και η μετατροπή του σε φορντικό σύστημα δημιούργησε τεράστια προβλήματα που επηρέασαν όχι μόνο στην οικονομική σφαίρα, αλλά και στην κοινωνική, όπως η κοινωνική διαστρωμάτωση της σοβιετικής κοινωνίας και στην πολιτική είτε με το μονοκομματικό σύστημα είτε με την πολιτική λειτουργία των ηγετών του και τη λειτουργία του κράτους και των κρατικών στελεχών. Είναι σαφές ότι η σοβιετική κοινωνία παρουσιάζει σημαντικές ιδιομορφίες και δεν υπήρξαν σημάδια που θα έδειχναν ότι θα μπορούσε να υπάρχει μία επανεκκίνηση η οποία θα δημιουργούσε, πράγματι, τις προϋποθέσεις οι οποίες θα οδηγούσαν σε μια νέα προσπάθεια για την πορεία προς τον σοσιαλισμό.

⁶⁶⁴ Ο.π. σ. 88.

Επειδή οι συνέπειες ήταν τεράστιες, θα πρέπει να δούμε σε ποια σημεία ο Λένιν επικέντρωσε τις αντιρρήσεις για τον ταιλορισμό. Αυτά τα στοιχεία είναι: υπερεκμετάλλευση μέσα από την αύξηση της παραγωγής σε συνδυασμό με την ενταντικοποίηση της εργασίας, ανεργία, ενίσχυση της εργατικής αριστοκρατίας η οποία συνέβαινε μέσα από την αύξηση του μισθού και τον αυξημένο ρόλο και αριθμό των επιστατών.⁶⁶⁵ Αυτό όμως σημαίνει ότι μαζί με την ενίσχυση της εργατικής αριστοκρατίας θα ενισχυόταν και η γραφειοκρατία, η οποία ήδη ήταν η αχίλλειος φτέρνα της ρωσικής οικονομίας και κοινωνίας. Ο Λένιν όμως σε κανένα σημείο δεν επικρίνει την εξαφάνιση οποιασδήποτε τεχνικής πρωτοβουλίας από μέρους των εργατών. Δεν αναφέρει την κατάργηση οποιασδήποτε διανοητικής δραστηριότητας του εργάτη στην πορεία της εργασίας του. Επιπλέον δεν θέτει καν θέμα για την κατάργηση της χειρωνακτικής εργασίας και όλα αυτά, προφανώς, δημιουργούν ερωτηματικά.⁶⁶⁶

Οι απόψεις του συστήματος Ταίλτορ ήταν ήδη γνωστές εκείνη την εποχή, αλλά φαίνεται ότι και ο Λένιν είχε επάρκεια γνώσης γύρω από το ταιλορικό σύστημα. Πάνω σ' αυτό ο Λινάρ δίνει δύο απαντήσεις: 1. στα κείμενα του ίδιου του Ταίλτορ, τα οποία όπως ο Λένιν γνώριζε πολύ καλά, είναι εντελώς σαφής η διαίρεση που σήμαινε ένα ριζικό διαχωρισμό ανάμεσα στη σύλληψη και την εκτέλεση που τελικά εισάγει στη διαδικασία της βιομηχανικής εργασίας. 2. η εργατική αντίσταση στον ταιλορισμό, η οποία εκείνη την περίοδο λάμβανε χώρα στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη, βασιζόταν ξεκάθαρα στην κατάργηση της ειδίκευσης και τελικά στην αποκτήνωση και στην απογύμνωση της χειρωνακτικής εργασίας από οποιαδήποτε μορφή διανοητικής λειτουργίας.⁶⁶⁷

Ήδη έχουμε αναφέρει ότι τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 1913, αρκετές χιλιάδες εργάτες των εργοστασίων Ρενώ στη Γαλλία κατέβηκαν σε απεργία ενάντια στην υποβολή του συστήματος Ταίλτορ και στη χρονομέτρηση. Από ένα άρθρο της εφημερίδας «Η συνδικαλιστική μάχη», το οποίο δημοσιεύεται στις 13 Φεβρουαρίου του 1913, γίνεται εμφανές ότι ο ταιλορισμός ο οποίος είχε προχωρήσει στη Γαλλία, βρήκε απέναντι του μία ριζοσπαστική κριτική του οργανωμένου εργατικού κινήματος.⁶⁶⁸ Σύμφωνα με το συγκεκριμένο άρθρο η χρονομέτρηση πρέπει να ξεριζωθεί και το προλεταριάτο δεν μπορεί να το χειραγωγήσει η μισητή μέθοδος του

⁶⁶⁵ Ο.π. σ. 89.

⁶⁶⁶ Ο.π. σ. 89.

⁶⁶⁷ Ο.π. σ. 89.

⁶⁶⁸ Ο.π. σ. 89.

Ταίυλορ. Η εργοδοσία προσπαθεί να εισαγάγει το σύστημα χρονομέτρησης για να αυξήσει την παραγωγή σε πολύ υψηλές ποσότητες. Προφανώς αυτός είναι ο άμεσος στόχος κάθε εργοδοσίας. Το σύστημα Ταίυλορ εκείνο που επιχειρεί είναι να στερήσει από τους εργάτες κάθε πρωτοβουλία στη δουλειά τους. Επιδιώκει να τους αφαιρέσει κάθε ίχνος επίδρασης πάνω στην πορεία της παραγωγής. Δεν επιτρέπει στον εργάτη να σκέφτεται και ο ίδιος εκτελεί γρήγορα και αδιάκοπα μία από τις πολυάριθμες βασικές κινήσεις στις οποίες αναλύεται κάθε εργασία. Μ' αυτόν τον τρόπο η εργοδοσία μπορεί να μειώσει το διανοητικό επίπεδο των εργαζομένων, να τους κάνει να αηδιάσουν από τη δουλειά και ταυτόχρονα να τους στερήσει από κάθε ιδανικό. Τελικά οδηγείται στο συμπέρασμα, ότι αυτές οι αρχές μπορούν να εφαρμοστούν σ' όλες τις βιομηχανίες και ο Ταίυλορ λέει ότι η μέθοδος του είναι μία πραγματική πολεμική μηχανή ενάντια στον εργατικό συνδικαλισμό.⁶⁶⁹

Ο ταιυλορισμός αποτελούσε πλέον το μέλλον της στρατηγικής των καπιταλιστών και μετατράπηκε σε όπλο της στη διαδικασία της πάλης των τάξεων. Οι ειδικευμένοι και οργανωμένοι εργάτες κατάλαβαν τον κίνδυνο που απειλούσε τον συνδικαλισμό. Πάντως αμφισβητήθηκε η αναγκαιότητα του ταιυλορικού συστήματος και η χρησιμότητα του στο πλαίσιο της λειτουργίας του καπιταλισμού. Ο συνδικαλιστής γραμματέας Μερχάιμ στις 28 Φεβρουαρίου 1913 κατήγγειλε, σε μια συγκέντρωση απεργών, ότι η αμερικάνικη βιομηχανία αυτοκινήτων είναι ποιοτικά κατώτερη εξαιτίας του ταιυλορικού συστήματος. Οι εργάτες χάνουν κάθε πρωτοβουλία και μαζί μ' αυτήν κάθε τεχνική αξία.⁶⁷⁰ Το πιο συνειδητό και έμπειρο κομμάτι της εργατικής τάξης, το οποίο έχει συνείδηση της ικανότητας του, ήταν αποφασισμένο να διατηρήσει το ρόλο της στην εργασιακή διαδικασία. Οι καπιταλιστές αντιλαμβάνονται την αντίθεση της επαγγελματικής ελίτ της εργατικής τάξης και αντιδρούν αποφασιστικά με την ανανέωση ενός μέρους του εργατικού προσωπικού με νέους προλετάριους. Ο ίδιος ο Ρενώ δηλώνει στις 11 Μαρτίου 1913 ότι δεν πρόκειται να κάνει καμία υποχώρηση. Στο τέλος της απεργίας και με την ήττα των εργατών, πολλοί από τους έμπειρους εργάτες εγκαταλείπουν το εργοστάσιο και προσπαθούν να βρουν αλλού δουλειά.

Γίνεται αντιληπτό ότι ο ταιυλορισμός μπορεί να κτυπήσει διπλά την εργατική και συνδικαλιστική δύναμη. Από τη μια στοχεύοντας στην εργατική εξειδίκευση, ένα όπλο ισχυρό στις διαπραγματεύσεις και από την άλλη με την μαζική παραγωγή

⁶⁶⁹ Ο.π. σ. 90.

⁶⁷⁰ Ο.π. σ. 90.

καταναλωτικών αγαθών, διότι κατάφεραν να καταστρέψουν την συνδικαλιστική δύναμη που ήταν όπλο στα χέρια των εργατών. Ο Ταίλορ πίστευε ότι το σύστημα του κάλυπτε όλη την αντισυνδικαλιστική συνείδηση του. Σε αυτό άλλωστε συναινούσε και ο Γκόμπερς, ο οποίος θεωρούνταν τυπική ενσάρκωση της συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας, είχε κατανοήσει καταρχήν τη μείωση των ειδικευμένων εργατών και κατά δεύτερο λόγο ότι στο τέλος θα επιβληθούν χαμηλοί μισθοί στους συγκεκριμένους εργάτες ώστε στο τέλος να ξεπέσουν στο στρατό των ανειδίκευτων.⁶⁷¹ Απέναντι στον ταιλορισμό η αντίσταση του προλεταριάτου είχε πάρει διπλή όψη. Από τη μία πλευρά επιχείρησε να υπερασπιστεί την εργατική γνώση και την εργατική αυτονομία, αλλά και τη συντηρητική κι ελιτίστικη κίνηση των πιο ευνοημένων τμημάτων της εργατικής τάξης και των συνδικάτων στη Δύση: ενάντια στη μαζική παραγωγή κι ενάντια στην ανάδυση ενός ανειδίκευτου προλεταριάτου, χωρίς κεφάλαιο τεχνικών γνώσεων.⁶⁷²

Στη Δύση έχουμε το ναυάγιο του εργατικού κινήματος το 1914, το οποίο οδηγεί στην ενσωμάτωση της εργατικής τάξης στο αστικό σύστημα και παράλληλα την εργατική τάξη ταγμένη στο πλευρό της αστικής τάξης στον μεγάλο πόλεμο. Ήδη έχει ξεχάσει τις μεγάλες κινητοποιήσεις ενάντια στο ταιλορικό σύστημα και προσκολλήθηκε στην μεγάλη αστική τάξη με τις αστικές αξίες του «πατριωτισμού». Αντίθετα στη Ρωσία, τα ειδικά χαρακτηριστικά της βιομηχανοποίησης, η χαμηλή εξειδίκευση της εργατικής τάξης, η εξαθλίωση των εργαζομένων, δεν προσέφεραν την απαιτούμενη βοήθεια για ένα εργατικό «σοσιαλ-πατριωτισμό», ούτε διαμορφώθηκε ένα πλαίσιο στον συνδικαλισμό ο οποίος θα προσφερόταν για σωματειακή ιδεολογία. Ο Λινάρ πιστεύει ότι εδώ εξηγούνται τα όρια της κριτικής του Λένιν για τον ταιλορισμό. Η αντίσταση στον ταιλορισμό έχει πενιχρές δυνατότητες να γίνει πράξη από τους ρώσους εργάτες. Αυτό είναι γεγονός από τη στιγμή που στην συντριπτική τους πλειοψηφία είναι ανειδίκευτοι. Την άνοιξη του 1918 ο Λένιν θα προτείνει τη συστηματική εισαγωγή των ταιλορικών μεθόδων. Η πιο μεγάλη αντίθεση κι επομένως και αντίσταση θα προέλθει από μία μικρή μειοψηφία ειδικευμένων εργατών οι οποίοι εργαζόντουσαν στους σιδηρόδρομους και στα τυπογραφεία.⁶⁷³

Η αδυναμία των συνδικαλιστικών ηγεσιών να αντισταθούν στον πόλεμο, τις οδήγησε στο να ταυτιστούν με την αντιδραστική όψη της συνδικαλιστικής ηγεσίας, γεγονός

⁶⁷¹ Ο.π. σ. 92.

⁶⁷² Ο.π. σ. 92.

⁶⁷³ Ο.π. σ. 93.

που έδωσε αφορμή στον Λένιν να καταγγείλει την ιδεολογία τους και να τους χαρακτηρίσει ως «μενσεβίκους της Δύσης». Θεώρησε ότι αναπτύχθηκε μια εργατική αριστοκρατία, με χαρακτηριστικά στοιχεία μιας στενής εγωιστικής και συντεχνιακής διάθεσης. Επομένως, οι συγκεκριμένοι βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή της πάλης ενάντια στον ταιυλορισμό. Ο Λένιν φαίνεται να ξεχνά ποτέ αναπτύχθηκε η δράση τους και η αντίσταση τους και ακόμη περισσότερο δείχνει ότι ξέχασε τι έλεγε ο ίδιος. Τώρα πια ο ταιυλορισμός θα πρέπει να πρωτοστατήσει στη νέα περίοδο της σοβιετικής οικονομίας και επομένως όλοι εκείνοι που αντιτίθενται είναι οπορτουνιστές. Εδώ για τον ταιυλορισμό στη Ρωσία απαιτείται να διαμορφωθεί μία διαλεκτική άποψη. Προφανώς και υπήρχαν σοβαροί λόγοι για τη στάση που κράτησε ο Λένιν. Δεν έβλεπε, προφανώς, με ποιον άλλο τρόπο θα μπορούσε να εκβιομηχανιστεί και να προχωρήσει η νεαρή Σοβιετική Ένωση. Στις ΗΠΑ και στη Δυτική Ευρώπη ο ταιυλορισμός ήταν σαν μία γιγάντια επιχείρηση απαλλοτρίωσης της εργατικής γνώσης προς όφελος του κεφαλαίου. Αλλά για να γίνει απαλλοτρίωση θα πρέπει να υπάρχει αυτή η γνώση στην βιομηχανική εργατική τάξη. Αυτή η γνώση μπορεί να προέλθει από την συγχώνευση της μικρής εργαστηριακής παραγωγής στη βιοτεχνία και ύστερα στη μεγάλη βιομηχανία. Κατ' αυτόν τον τρόπο μεταδίδεται για ένα ορισμένο διάστημα μέσα στη μεγάλη καπιταλιστική παραγωγή ένα μέρος της δεξιοτεχνίας και της ιδεολογίας του ανεξάρτητου τεχνίτη. Σε σχέση με τον ταιυλορισμό ο εργοδότης αναλάμβανε στην πραγματικότητα την υπεργολαβία ενός συνολικού μέρους της δουλειάς στο εργαστήριο, η οποία παρέμενε οργανωμένη σαν μία αυτόνομη επιχείρηση κάτω από τη διοίκηση του επιστάτη-αρχιεργάτη.⁶⁷⁴ Ο ταιυλορισμός σαν απαλλοτρίωση έχει πραγματοποιήσει όλη την επίθεση του στο κοινωνικό επίπεδο χτυπώντας πεπειραμένες και εξειδικευμένες εργατικές τάξεις, οι οποίες είναι κληρονόμοι επαγγελμάτων και συντεχνιών με παράδοση πολλών ετών. Παρ' όλα αυτά στη Ρωσία δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο. Αυτό σημαίνει ότι η βιομηχανική εργατική τάξη που αναδεικνυόταν στη νεαρή Σοβιετική Ένωση δεν συσώρευε αυτό το συγκεκριμένο κεφάλαιο τεχνικών γνώσεων και πρακτικής. Ρόλο σ' αυτό έπαιξε από τη μία πλευρά η καθυστέρηση των βιοτεχνιών, στοιχείο οικονομικής διοικητικής και τεχνικής οργάνωσης που στις χώρες της ανεπτυγμένης Δύσης είχε σημαντική συμμετοχή στην ειδίκευση της εργατικής τάξης. Από την άλλη η ιμπεριαλιστική εκβιομηχάνιση από το ευρωπαϊκό κεφάλαιο είχε οδηγήσει τη Ρωσία

⁶⁷⁴ Ο.π. σ. 94.

στην εξειδίκευση ημι-κατεργασμένων προϊόντων για εξαγωγή. Για παράδειγμα οι μηχανικές και οι χημικές βιομηχανίες είναι ελάχιστα ανεπτυγμένες, όταν στις άλλες προηγμένες καπιταλιστικές χώρες αποτελούσαν τη βάση για την εξειδίκευση των εργαζομένων. Ο Λινάρ βασιζόμενος στον Μπαρέλ, αναφέρει ότι ο βιομηχανικός εξοπλισμός παρέχεται γενικά από το εξωτερικό, ενώ παράλληλα περίμεναν από την εργατική τάξη να υπηρετήσει παθητικά μια εισαγόμενη τεχνολογία που είχε δημιουργηθεί και εισαχθεί από το εξωτερικό. Εκείνο το διάστημα καλούσαν συχνά ξένους εργάτες για τις ειδικευμένες εργασίες, ενώ άφηναν του Ρώσους για τις χειρωνακτικές εργασίες. Το 1913, όπως αναφέρει ο Μπαρέλ, το 37% του τεχνικού εξοπλισμού και περισσότερο από το 50% των μηχανών εισάγονται ακόμη.⁶⁷⁵ Οι μεγάλες επιχειρήσεις άρχιζαν να αναπτύσσονται όταν άρχιζαν να εφαρμόσουν τον ταιλορισμό και τον φορντισμό, όπου η συγκέντρωση των εργαζομένων οδηγούσε στην κατάτμηση των καθηκόντων. Στη Ρωσία δεν υπήρχε η άνθιση των μικρών και μεσαίων βιομηχανικών και καπιταλιστικών επιχειρήσεων, στο πλαίσιο των οποίων στις άλλες ανεπτυγμένες βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες διαμόρφωνε σε τοπικό επίπεδο ένα σημαντικό αριθμό ειδικευμένων εργατών.⁶⁷⁶

Όλα τα ανωτέρω στοιχεία τα οποία συνέθεσαν τη φυσιογνωμία της εργατικής τάξης στη Ρωσία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, παρέμειναν τα ίδια ακόμη και μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση. Αυτή η εργατική τάξη, απόρροια της προηγούμενης φάσης του τσαρικού καθεστώτος, είναι σαφές ότι από τη στιγμή που απόφαση ήταν η εκβιομηχάνιση του νέου συστήματος, δεν θα μπορούσε να είναι η κυρίαρχη, με δεδομένο ότι η προσπάθεια για την επίτευξη της ανόδου της σοβιετικής οικονομίας και ιδιαίτερα μετά τον εμφύλιο πόλεμο ο οποίος τελειώνει το 1917, αποκτά τεράστια δύναμη η είσοδος μιας εργατικής δύναμης από την ύπαιθρο, η οποία έρχεται να στελεχώσει και να αποτελέσει τη βάση για την αναστύλωση μιας μεγάλης βιομηχανικής παραγωγής. Από το 1918 η οικονομική αποδιοργάνωση και ο ακρωτηριασμός του εδάφους που είχε προσαρτήσει η Γερμανία, συνέβαλλε στο να έχουμε περαιτέρω εξασθένιση σε σχέση με αυτήν που είχε φέρει ο πόλεμος του 1914, η οποία θα κάνει ζωτική μία όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερη χρησιμοποίηση της μοντέρνας βιομηχανίας, η οποία είχε παραλύσει σε μεγάλο βαθμό.⁶⁷⁷ Η κριτική στο ταιλορικό σύστημα διαρκώς και εξασθενίζει.

⁶⁷⁵ Ο.π. σ. 167.

⁶⁷⁶ Ο.π. σ. 95.

⁶⁷⁷ Ο.π. σ. 96.

Όλα αυτά είναι σημαντικά διότι παρατηρούμε ότι αυτό που ήταν χαρακτηριστικό στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, σαν έκφραση της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης δια μέσου της απαλλοτρίωσης της εργατικής γνώσης, στην ουσία αυτό στη Σοβιετική Ένωση θα μπορούσε να γίνει και έγινε με συλλογικό τρόπο και για τις ανάγκες της εκβιομηχάνισης και με ταχύτατες διαδικασίες. Δηλαδή αυτή η λογική του κατατεμαχισμού της εργασίας στην πιο απλή μορφή της και παράλληλα απόλυτα τυποποιημένη, θα μπορούσε να γίνει στο σύνολο της νέας εργατικής δύναμης που εισρέει στη σοβιετική βιομηχανία και στην οποία οι εργάτες δεν έχουν γνώσεις που αφορούν για παράδειγμα είτε τους τεχνικούς είτε τους μηχανικούς. Αυτή η λογική, προκειμένου ταχύτατα να πραγματοποιηθεί η εκβιομηχάνιση, χαρακτηριζόταν από δύο στοιχεία: από την μια η ανάγκη να δουλεύουν οι εργάτες στα νέα δεδομένα προκειμένου να επιτευχθεί η επιτάχυνση της σοβιετικής εκβιομηχάνισης και από την άλλη να εισαχθούν στη σοβιετική κοινωνία οι ταιλωρικές μέθοδοι χωρίς να υπάρχει δυνατότητα κάποια στιγμή να σταματήσει αυτή η διαδικασία. Άλλωστε εκεί οφείλεται και ο μετασχηματισμός του ταιλωρισμού σε φορντισμό. Είναι σαφές ότι η εργασία του εργάτη γίνεται συχνά παράδειγμα στη σοβιετική κοινωνία και συσχετίζεται με την πειθαρχία ή με το σχολείο.

Ο Λινάρ επισημαίνει ότι τα κείμενα του Λένιν των πρώτων χρόνων της σοβιετικής εξουσίας για τον ταιλωρισμό και τα κείμενα του ίδιου του Ταίλντορ έχουν κάποια κοινή σχέση. Υπάρχει για παράδειγμα κάποια κοινή αναλογία ανάμεσα στην ταιλωρική αρχή της απογραφής και κατάταξης των κινήσεων εργασίας από αυτούς που διευθύνουν την εργασιακή διαδικασία και στο σύνθημα «απογραφή και έλεγχος» που επαναλάμβανε ο Λένιν σε όλη εκείνη τη συγκεκριμένη περίοδο.⁶⁷⁸ Εδώ όμως υπάρχει μία σημαντική διαφορά: ο έλεγχος και η απογραφή της παραγωγής κάτω από την οικονομική οπτική γωνία, δηλαδή την διαχείριση, την λογιστική, την καταγραφή των αποθεμάτων και των προϊόντων, τα οποία αποτελούν την βάση, στην ουσία για τον Λένιν οδηγούν σε μια δημοκρατική ορμή, σε μια ευρεία συμμετοχή των μαζών στα καθήκοντα της διοίκησης και της οικονομικής λογιστικής, με μία νέα κοινωνική πρακτική που αφορά την πρακτική και οικονομική διοίκηση. Παράλληλα υπάρχει και η τεχνική οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας, η οποία σε πολύ σύντομο διάστημα οδηγείται σε μια υπέρμετρη συγκέντρωση της εξουσίας και της υποταγής των εργαζομένων σε μία διοίκηση της εργασιακής διαδικασίας η οποία είναι ξένη γι’

⁶⁷⁸ Ο.π. σ. 98.

αυτούς. Παράλληλα, όπως επισημαίνει ο Λινάρ, σ' αυτό το σημείο όλα τα ανωτέρω συναντούν το πνεύμα του συστήματος Ταΐλτορ.⁶⁷⁹

Επομένως, υπάρχει κάποια αναλογία ανάμεσα στην οικονομική και στην τεχνική, η οποία αφορά την κατάταξη, την απογραφή, τον έλεγχο, τον εξορθολογισμό, τα οποία απαιτούνται στον ίδιο σημαντικό βαθμό και στα δύο επίπεδα. Παράλληλα υπάρχει και μία σαφής ρήξη στις μεθόδους, οι οποίες αφορούν είτε την δημοκρατία των μαζών, είτε την συγκέντρωση της εξουσίας και τον έλεγχο από τα πάνω. Το πρόβλημα της τεχνικής δημοκρατίας τείνει να εξαφανιστεί. Στα «άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής εξουσίας» από τον Λένιν, τα οποία δημοσιεύθηκαν στις 28 Απριλίου του 1918, από τη μία προσπαθεί να αποδείξει ότι οι μάζες θα πρέπει να ξεπεράσουν την παθητική τους στάση απέναντι στο κράτος, ενώ από την άλλη θα πρέπει να διδάχτούν μία στάση υποταγής απέναντι στους τεχνικούς και τους καθοδηγητές της εργασιακής διαδικασίας. Έτσι από τη μία, επιδιώκεται η πραγματική συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκηση, σε μια καθημερινή βάση προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα της καθημερινής ζωής. Από την άλλη απαιτείται μια πραγματική υποταγή σε μια ενιαία θέληση για να πετύχει η διαδικασία της εργασίας, η οποία είναι οργανωμένη στο πλαίσιο της μεγάλης μηχανικής βιομηχανίας. Το τελευταίο στους σιδηρόδρομους ήταν δύο και τρεις φορές πιο αναγκαίο. Στην ουσία οι εργάτες της σοβιετικής βιομηχανίας αποτελούσαν το γρανάζι και ήταν ολότελα υποταγμένοι σε μία διαδικασία που τους έχει επιβληθεί από τεχνικές απαιτήσεις.⁶⁸⁰

Στο πρώτο προσχέδιο των «Άμεσων καθηκόντων» του Λένιν προβλέπεται μία μείωση της διάρκειας της εργασίας, που θα μπορούσε να επιτευχθεί χάρη στο σύστημα Ταΐλτορ, επομένως για μία πιο συστηματική συμμετοχή των εργαζομένων στη δημόσια ζωή. Επιμένει για μία συλλογική οικειοποίηση του ταιλορικού συστήματος από τη μάζα των παραγωγών. Ταυτόχρονα, επιχειρεί να καταγράψει τις διαφορές ανάμεσα στον αμερικάνικο ταιλορισμό και σοβιετικό ταιλορισμό. Με άλλα λόγια, προβάλλει μία απελευθερωτική λειτουργία του σοβιετικού ταιλορισμού που οι εργάτες θα έπρεπε να οικειοποιηθούν. Έτσι θα υπάρξουν εκείνες οι προϋποθέσεις όπου το ταιλορικό μοντέλο παραγωγής, κατά το πρώτο προσχέδιο του Λένιν, θα μπορέσει να απαλλαγεί από τα καπιταλιστικά χαρακτηριστικά του. Αξιοποιώντας την γνώση, θα μπορέσουν οι εργάτες να κατευθύνουν οι ίδιοι την εργασιακή διαδικασία. Στο πλαίσιο αυτό το 1922, υπερασπίζεται τη μαζική διάδοση του εξηλεκτρισμού. Στο

⁶⁷⁹ Ο.π. σ. 99.

⁶⁸⁰ Ο.π. σ. 101.

τέλος της ζωής του επανέρχεται συχνά στο ίδιο θέμα και επιμένει ότι σπάζοντας το μονοπώλιο της τεχνικής γνώσης, οι εργάτες θα πρέπει να τη φτάσουν. Το πρότυπο ενός σοβιετικού ταιλορισμού ήταν ο «σταχανοβισμός», ο οποίος ήταν η συγκεκριμενοποίηση του ταιλορικού μοντέλου, σύμφωνα με την ιδεολογική ερμηνεία που του είχε αποδοθεί. Στη ουσία ο Λένιν εδώ επιχειρεί να οικοδομήσει μία πρωτότυπη διαλεκτική. Συνδέει την ενταντικοποίηση της εργασίας με τη δυνατότητα να συνδεθούν οι εργατικές δυνάμεις με τη σφαίρα της συνολικής κοινωνίας. Αυτό οφείλεται στην εμμονή του ότι έτσι θα δοθεί η δυνατότητα στους εργάτες να συμμετέχουν στη διοίκηση των κρατικών υποθέσεων. Αυτό προφανώς, για τον Λένιν, θα μπορούσε να γίνει μέσα από την αύξηση των πολιτικών δραστηριοτήτων των εργατών, απόρροια της μείωσης του χρόνου εργασίας και του παράλληλου μοιράσματος του χρόνου ανάμεσα στην σωματική και τη διοικητική εργασία για το κράτος. Αλλά κατά βάση, αυτό που απεδείχθη ποικιλότροπα είναι ότι το ταιλορικό σύστημα συμβάλλει περαιτέρω στην γραφειοκρατικοποίηση της διαδικασίας της εργασίας. Αυτό μπορεί να συμβεί μέσα από τον πολλαπλασιασμό των εποπτικών λειτουργιών και των διαφόρων λειτουργιών στους υπόλοιπους υπαλλήλους, όπως οι λογιστές, οι χρονομέτρες που καταγράφουν και την παραμικρή κίνηση. Δηλαδή ενώ ο Λένιν πολεμούσε την γραφειοκρατία, στην ουσία αυτή εμφανιζόταν και πολλαπλασιαζόταν με διάφορους τρόπους, παίζοντας κεντρικό ρόλο στην όλη ανάπτυξη του σοβιετικού κράτους. Το χειρότερο ήταν ότι αυτή η πρωτότυπη διαλεκτική δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία ισχυρής γραφειοκρατίας μέσα στην παραγωγική και εργασιακή διαδικασία. Αυτό άλλωστε διευκόλυνε και το οικονομικό μοντέλο που κυριάρχησε στην παραγωγική διαδικασία. Όλα όσα γνωρίσαμε στην πορεία, όπως αδιαφορία, απουσία κινήτρων για τους εργαζόμενους, που τελικά τους οδήγησαν να νοιώθουν ξένοι από τον τρόπο παραγωγής της σοβιετικής οικονομίας, ακόμη οκνηρία και τσαπατσουλιά, ήταν αποτέλεσμα της γραφειοκρατικοποίησης της εργασιακής διαδικασίας. Η διαδικασία της εκμηχάνισης στις προηγούμενες δεκαετίες συνεχίστηκε, όμως πολλά οδηγήθηκαν σε αδιέξοδο.

Από εδώ πλέον γίνονται εμφανή τρία πράγματα:

- Καταρχήν, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την εκτατική ανάπτυξη της οικονομίας που βασίζεται στην ενταντικοποίηση της εργασίας. Εμφανίζεται μία μεγέθυνση της οικονομίας, χωρίς ποιοτικά χαρακτηριστικά, η οποία όμως από τα τέλη του '60 εμφανίζει μία φθίνουσα απόδοση.

- Ο ταιλορισμός παρότι συνδέθηκε με την πρώτη περίοδο της εκβιομηχάνισης, μετά το θάνατο του Λένιν, μετατράπηκε σε κυρίαρχο τρόπο παραγωγής, με τη νέα του μορφή που ήταν ο φορντισμός, απαραίτητος για τη μαζική παραγωγή προϊόντων της βαριάς σοβιετικής βιομηχανίας, ο οποίος οδήγησε, τελικά, σε αδιέξοδο στα τέλη της δεκαετίας του '60.
- Η ίδια η δομή του ταιλορικού συστήματος δημιουργούσε γραφειοκρατικές παραμορφώσεις. Έτσι στο ήδη παραμορφωμένο γραφειοκρατικό τσαρικό κράτος, με την υπερτροφική γραφειοκρατία του, θα δημιουργούσε τρομακτικά αναπαραγόμενα πολλαπλασιαστικά προβλήματα. Παρά την προσπάθεια της καταπολέμησης της γραφειοκρατίας από τον Λένιν, το σοβιετικό κράτος διογκώθηκε από την κυριαρχία του ταιλορισμού. Το κυριότερο είναι ότι η ανάγκη για αξιοποίηση του στελεχικού του δυναμικού στις νέες συνθήκες, δημιούργησε μία νέα ταξική διαστρωμάτωση που έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην πορεία της συγκρότησης της σοβιετικής κοινωνίας και οικονομίας.

Η διαλεκτική σύνδεση του τρόπου παραγωγής και των σχέσεων παραγωγής, που συνιστούν το οικονομικό μοντέλο, με τις κοινωνικές σχέσεις και ειδικά τις κοινωνικές τάξεις, προσδιορίζουν το σύνολο του σχηματισμού μιας κοινωνίας και προφανώς την αναπαραγωγή της. Η νέα κοινωνική και ταξική σύνθεση της σοβιετικής κοινωνίας έχει τις ρίζες της στο σοβιετικό οικονομικό μοντέλο και τον σοβιετικό τρόπο παραγωγής και τις παραγωγικές σχέσεις. Υπό την έννοια αυτή υπάρχει μία διαλεκτική σχέση η οποία εμφανίζεται εξ αρχής στο κτίσιμο της σοβιετικής κοινωνίας. Φυσικά θα υπήρχε περισσότερο φως αν αναλύαμε ξεχωριστά σε ειδικά κεφάλαια τη δομή της ταξικής σύνθεσης και τις ρίζες της. Εδώ μόνο θα επισημάνουμε ότι η σοβιετική κοινωνία ήταν πιο πολύπλοκη σε σχέση με ότι έχει καταγραφεί έως σήμερα. Ο χαρακτηρισμός και η ταύτιση της με συγκεκριμένο κοινωνικό σύστημα ήταν βιαστικός και πολλές φορές λανθασμένος. Αυτό έχω τη δυνατότητα να το αναδείξω και να το αναλύσω στα όρια αυτής της έρευνας. Το σίγουρο είναι ότι επιδρά σημαντικά στον τελικό προσδιορισμό της σοβιετικής οικονομίας και κοινωνίας της περιόδου 1970-1990 και στη διαμόρφωση της ρωσικής οικονομίας και κοινωνίας μετά το 1991.

Πάντως αυτό το μοντέλο είχε φθάσει στα όρια του στις αρχές της δεκαετίας του '70. Η στασιμότητα της σοβιετικής οικονομίας και κοινωνίας και τα αίτια γι' αυτή τη στασιμότητα οδήγησαν στην ανάγκη εφαρμογής μιας στρατηγικής για την έξοδο από

την κρίση. Προφανώς η κρίση δεν ήταν μόνο οικονομική με την στενή έννοια του όρου. Ήταν κρίση δομική και συστημική η οποία αφορούσε τον συνολικό σχηματισμό της σοβιετικής κοινωνίας. Ποιο ήταν τελικά το ζητούμενο; Η απόπειρα σε μία εις βάθος κριτική προκειμένου να κατανοηθεί σε ποιο βαθμό παρέκλινε το σοβιετικό σύστημα από τους αρχικούς στόχους της οκτωβριανής επανάστασης, στην ουσία δεν έγινε ποτέ, τουλάχιστον από την επίσημη πλευρά. Από την άλλη, διαπιστώθηκε η ανάγκη για μια σειρά από μεταρρυθμίσεις σε οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό επίπεδο που ήταν αμφίβολο ότι θα οδηγούσαν στον επανασχηματισμό της σοβιετικής κοινωνίας. Υπό την έννοια αυτή οι μεταρρυθμίσεις και η Περεστρόικα θεωρήθηκαν μια διαδικασία, η οποία θα οδηγούσε στην οικονομική και κοινωνική ανάκαμψη και ανανέωση. Κατά βάση επιχειρήθηκε η αντικατάσταση των διοικητικών μεθόδων από οικονομικές μεθόδους. Ο ίδιος ο Gorbachev θεωρούσε ότι στόχος ήταν να αξιοποιηθεί το δυναμικό του σοσιαλισμού μέσα από την ενταντικοποίηση του ανθρώπινου παράγοντα και αυτό θα γινόταν με τον εκδημοκρατισμό όλων των τομέων της κοινωνίας.⁶⁸¹

Σύμφωνα με τους Γ. Μηλιό και Τ. Κυπριανίδη, στην περίοδο που ξεκίνησε με τον Gorbachev, δόθηκε έμφαση στην κριτική των παραγωγικών σχέσεων και των πολιτικών και κοινωνικών μορφών που κυριαρχούσαν στη σοβιετική κοινωνία. Η προσπάθεια για την εκ βάθους ανασυγκρότηση της συνολικής οικονομικής ζωής, τη διατυπώνουν με δύο ερωτήματα: 1. Ποιες είναι οι βασικές κινητήριες δυνάμεις των επιτελούμενων μετασχηματισμών και ποιές είναι οι εσωτερικές αναγκαιότητες που βρίσκονται στη βάση της νέας κίνησης των αντιφάσεων, η οποία έχει αφετηρία στην εποχή μετά τον Μπρέζνιεφ. 2. Ποιες είναι οι κυρίαρχες όψεις των αντιφατικών διαδικασιών σε εκείνη την περίοδο και το πώς αυτές αρθρώθηκαν σε επίπεδο του κοινωνικού, όπως οι κοινωνικές συμμαχίες και οι ταξικοί συσχετισμοί και του πολιτικού, όπως οι θεσμοί και το σύστημα εκπροσώπησης και του οικονομικού που αφορούσε το ζήτημα των παραγωγικών σχέσεων.⁶⁸² Οι ίδιοι αποδέχονται ότι τα αίτια της στροφής στη Σοβιετική Ένωση με την έννοια της Περεστρόικα βρίσκονται στη μορφή της οικονομικής ανάπτυξης η οποία αποκρυσταλλώθηκε στο ίδιο το καθεστώς συσσώρευσης, όπως αυτό στις προηγούμενες δεκαετίες στη Σοβιετική Ένωση και τελικά πήρε τη μορφή των κυρίαρχων αντιφάσεων στο εσωτερικό του κοινωνικού σχηματισμού. Έτσι αντικειμενικό στοιχείο είναι η δεκαετία του '70, η οποία

⁶⁸¹ Μ. Γκορμπατσόφ, σ. 49.

⁶⁸² Γ. Μηλιός-Τ. Κυπριανίδης, σ. 12.

σημαδεύεται από το τέλος της εκτατικής ή επεκτατικής συσσώρευσης με τα απεριόριστα αποθεματικά σε πρώτες ύλες και ανθρώπινου δυναμικού.

Τα πρώτα σημάδια για την ανεπάρκεια του καθεστώτος εκτατικής συσσώρευσης έμοιαζαν να αφορούν μόνο τη χρήση παραγωγής και να μην εξαρτώνται από κοινωνικούς και ταξικούς περιορισμούς. Η σπατάλη των πρώτων υλών και του εργατικού δυναμικού, η δυνατότητα απεριόριστης χρήσης αποθεμάτων πρώτης ύλης και ο δημογραφικός περιορισμός στα διαθέσιμα εργατικά χέρια, υποχρέωσαν τελικά την σοβιετική ηγεσία σε μια διαφορετική πορεία από το συγκεκριμένο μοντέλο συσσώρευσης.⁶⁸³ Στην ουσία θα παίξει σημαντικό ρόλο μία οικονομική κατεύθυνση, εδώ ο Kontorovich υπερασπίζεται ότι ένα σύστημα τιμών και η χρήση των αγαθών θα πρέπει να πάρουν υπόψη τους την σχετική τους περίσσεια ή σπανιότητα. Ο μηχανισμός ο οποίος θα παίξει αυτό το ρόλο είναι η οικονομία της αγοράς. Παράλληλα σε μία κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία, όπως αυτή της Σοβιετικής Ένωσης, η οποία ήταν προσανατολισμένη στη βαριά βιομηχανία και στις στρατιωτικές βιομηχανικές δαπάνες σε βάρος της ατομικής καταναλωτικής δαπάνης, το μοντέλο της εκτατικής ανάπτυξης, από τη στιγμή που περνάει κρίση, επιχειρείται να αντικατασταθεί σταδιακά από την ατομική κατανάλωση αγαθών και από τις υπηρεσίες. Συνεπώς κυριαρχούν πλέον οι δυνάμεις εκείνες που ήδη ασκούσαν κριτική στον κεντρικό σχεδιασμό, στην δομή της βιομηχανικής παραγωγής και στην ιεραρχική θέση των κλάδων, οι οποίες, τελικά, προάγουν το έδαφος της αγοράς και των οικονομικών κινήτρων για την παραγωγική ανανέωση, παράλληλα με την αυτονομία των επιχειρήσεων. Αυτό απεδείχθη ως στρατηγικό στοιχείο, που υπήρξε ο καταλύτης για τη διαμόρφωση του νέου οικονομικού μοντέλου μετά το 1991. Όμως όπως σωστά επισημαίνουν, οι Γ. Μηλιός-Τ. Κυπριανίδης, γιατί το πέρασμα σε μια «εντατική ανάπτυξη», επισήμανση του ίδιου του Gorbachev, ήταν απαραίτητο να συνδυαστεί με όλα τα ζητήματα του υπαρκτού σοσιαλισμού;⁶⁸⁴

Πράγματι η στροφή από την «εκτατική» στην «εντατική» ανάπτυξη δεν είναι ένα ζήτημα τεχνικής φύσεως για την ανάπτυξη της οικονομίας δηλαδή ενός τεχνικού μοντέλου ανάπτυξης, ούτε ένα ζήτημα που αφορούσε συνδυασμούς παραγωγικών μεθόδων και μέσων παραγωγής, ανεξάρτητα από τους κοινωνικούς συσχετισμούς των δυνάμεων, τις κοινωνικές συμμαχίες και τις μορφές κοινωνικής συναίνεσης. Στην ουσία αυτό επιτυγχάνεται μέσα από την αναδιάρθρωση των κοινωνικών και ταξικών

⁶⁸³ Ο.π. σ. 12.

⁶⁸⁴ Ο.π. σ. 12.

συσχετισμών που κυριαρχούν στη σοβιετική κοινωνία. Ο ταξικός συσχετισμός των δυνάμεων ανάμεσα στη σοβιετική εξουσία και στη σοβιετική εργατική τάξη στην ουσία είχε διαμορφώσει μια μορφή ισορροπίας, η οποία στηριζόταν σε ζητήματα κοινωνικής πολιτικής, όπως η πλήρης απασχόληση, το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας και άλλα, στη σταθερή βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, έστω και με αργούς ρυθμούς και ελεγχόμενη βελτίωση, των εργαζομένων, με ένα σταθερό ή και ελαφρά αυξανόμενο επίπεδο μισθών, στο σημαντικό ρόλο των συνδικάτων κατά τη διαμόρφωση όψεων του πλάνου, στη λειτουργία του κόμματος, το οποίο θεωρούνταν ως διαμεσολαβητής των κοινωνικών αιτημάτων, αλλά και ως μηχανισμού κοινωνικής ανέλιξης, όπως και άλλα.⁶⁸⁵

Στο επίπεδο της παραγωγικής διαδικασίας η ισορροπία, στο πλαίσιο των ταξικών σχέσεων της σοβιετικής κοινωνίας, ανάμεσα στην εργατική τάξη και την εξουσία στηριζόταν σε δύο άξονες: α. τη μονοπωλιακή ρύθμιση της παραγωγής που επέβαλλε το πλάνο και β. τη συμμαχία διευθυντών και μιας μερίδας των εργατών στο εσωτερικό της μεμονωμένης επιχείρησης. Στο πλαίσιο της μονοπωλιακής ρύθμισης, η παρέμβαση του σοβιετικού κράτους στην οικονομία δεν άφηνε περιθώρια για ανταγωνισμό ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις. Όσον αφορά τις σχέσεις μέσα στην επιχείρηση, η μονοπωλιακή ρύθμιση δημιουργούσε το έδαφος για τη συγκρότηση μιας ιδιότυπης συμμαχίας ανάμεσα στους διευθυντές των μεμονωμένων επιχειρήσεων και σε μια μερίδα εργατών με τον τρόπο υλοποίησης του πλάνου, ή ακόμη και σε περίπτωση που υπάρχει απόκλιση από αυτό. Από τη συμμαχία αυτή, που έπαιρνε τη μορφή της συνδιαλλαγής ενάντια στο πλάνο, εξαρτιόταν σε σημαντικό βαθμό τόσο το επίπεδο του εργατικού μισθού, όσο και η θέση των διευθυντών των επιχειρήσεων. Αυτή η συναλλαγή στο επίπεδο επιχείρησης μεταφέρεται μέσα από τους διευθυντές στο επίπεδο του σχεδιασμού.⁶⁸⁶ Μέσα από την ισορροπία και τις μορφές του ταξικού συσχετισμού ανάμεσα στην εργατική τάξη και στην σοβιετική εξουσία αντικατοπτρίζεται όχι μόνο η ουσία της ριζοσπαστικότητας της περεστρόικα, σε σχέση με όλες τις μεταρρυθμίσεις που επιδιώχθηκαν μετά τον Λένιν, όσο και η αντιφατικότητα της. Στην ουσία παρατηρείται ακόμη μεγαλύτερη εξάρτηση του μισθού από την παραγωγικότητα και την αποδοτικότητα. Ήδη το ταιλορικό μοντέλο έχει μετασηματισθεί σε φορντικό και επομένως και το μοντέλο της οικονομικής ανάπτυξης έχει αποκτήσει νέα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Η

⁶⁸⁵ Ο.π. σ. 13.

⁶⁸⁶ Ο.π. σ. 13.

περεστρόικα παρεμβαίνει στρατηγικά για να αναδιαμορφώσει τους ταξικούς συσχετισμούς που επικρατούσαν στη Σοβιετική Ένωση. Το οικονομικό μοντέλο όπως διαμορφώθηκε από την γένεση του και με βάση όσα αναφέραμε, και ο υπάρχων ταξικός συσχετισμός, σιγά-σιγά οδηγούν στη νέα εποχή. Εκείνο όμως που θα πρέπει να επισημανθεί, είναι ότι τουλάχιστον μέχρι τώρα δεν υπάρχει ξεκάθαρο τοπίο για το συγκεκριμένο είδος του ταξικού συσχετισμού. Με άλλα λόγια δεν υπάρχει ξεκάθαρο τοπίο ότι υπάρχει συγκροτημένη καπιταλιστική τάξη. Τα προνόμια των διευθυντών και της σύμμαχης μερίδας της εργατικής τάξης φανερώνουν περισσότερο τη διάβρωση του σοβιετικού συστήματος, με την παράλληλη δημιουργία ενός κυρίαρχου στρώματος που θα έπαιζε καταλυτικό ρόλο στον σχηματισμό της σοβιετικής κοινωνίας. Το ζητούμενο για τη φύση της σοβιετικής κοινωνίας ήδη ειπώθηκαν ορισμένα πράγματα σε προηγούμενο κεφάλαιο, στο οποίο εξετάσαμε κάποια χαρακτηριστικά της φύσης της σοβιετικής κοινωνίας και τα πραγματικά αίτια του σχηματισμού της. Πάντως θεμέλιος λίθος για μία τέτοια εξέλιξη είναι η βαθιά διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην οικοδόμηση του οικονομικού σχηματισμού και στην επίδραση του στη βάση της νέας σοβιετικής κοινωνίας. Ο ταιλορισμός υπήρξε καταλύτης όπως είδαμε. Αλλά θα επαναλάβουμε ότι ενώ τα στοιχεία που αναφέραμε δεν είναι αρκετά για την κατανόηση της σοβιετικής κοινωνίας, η φύση όμως αυτής της έρευνας δεν μας επιτρέπει σε περαιτέρω διείσδυση και διερεύνηση, η οποία απαιτεί περισσότερο χρόνο και χώρο.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1990-2000

3.1 Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Είναι σαφές ότι μετά την κατάρρευση του 1991 συμβαίνουν σημαντικές αλλαγές στην οικονομία της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Θα προσπαθήσω να περιγράψω το γενικό πλαίσιο των αλλαγών που οδήγησαν στον καπιταλισμό και το θεσμικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε στην οικονομία της αγοράς. Στο πλαίσιο αυτό θα χρησιμοποιήσω και τις απόψεις των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, προκειμένου να έχουμε μια περισσότερο ολοκληρωμένη εικόνα πάνω στις βασικές αλλαγές από την πρώην κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία στη Σοβιετική Ένωση, δηλαδή του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Καταρχήν, είναι σημαντικό να κατανοηθεί εάν έχουν λειτουργήσει οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις σε βαθμό που να έχουν δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για το θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς. Ο λόγος είναι ότι μόνο με τους οικονομικούς στατιστικούς δείκτες της αγοράς, είναι δύσκολο να κατανοηθούν έννοιες, όπως για παράδειγμα ο πληθωρισμός. Παράλληλα σημαντική δυσκολία εμπειρείχε το γεγονός ότι ήταν ιδιαίτερο δύσκολο να κατανοηθεί η προηγούμενη κατάσταση και επομένως να κατανοηθεί η μετάβαση από μία κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία στην οικονομία της αγοράς. Ακόμη πιο δύσκολο ήταν για τους φιλελεύθερους οικονομολόγους, οι οποίοι με τα εργαλεία που διέθεταν είχαν μειωμένες δυνατότητες να κατανοήσουν τις κοινωνίες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» και κυρίως τις αιτίες για τα αδιέξοδα που αυτός γνώρισε, μη εξαιρουμένων φυσικά και του Χάγκεκ και του Μίζες. Παρ' όλα αυτά έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία του μετασχηματισμού των συγκεκριμένων χωρών, άρα και της Ρωσίας, στο πέρασμα στην οικονομία της αγοράς και στον καπιταλισμό. Αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό, προκειμένου να κατανοηθούν οι δυσκολίες και τα

τραγικά αδιέξοδα που δημιουργήθηκαν εξαιτίας της επιμονής της εφαρμογής των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, ιδεολογικό δόγμα της σχολής του Σικάγο.

Το αποτυχημένο πραξικόπημα του Αυγούστου του 1991 ήταν η αρχή του τέλους της Σοβιετικής Ένωσης. Μέχρι τα μέσα του 1991 ήταν φανερό σε όλους ότι η Σοβιετική Ένωση ήταν σε μία αδυσώπητη οικονομική κρίση. Η αληθινή οικονομική δραστηριότητα ήταν εντυπωσιακή με πρωτοφανή ποσοστά, με τον τομέα της κατανάλωσης να είναι χτυπημένος βαριά. Εδώ θα αναφέρουμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, όπως το 1991 τα πετρελαϊκά αποθέματα μειώθηκαν κατά 11%, τα χημικά προϊόντα κατά 10-15%, ο άνθρακας 11% και η βιομηχανία φωτιστικών και η βιομηχανία τροφίμων κατά 11-12%. Κρατικές αγορές του κρέατος έπεσαν κατά 18%, του γάλατος 14% και η παραγωγή σιτηρών έπεσε κατά 24%. Από τα 130 φαγώσιμα και καταναλωτικά είδη απαραίτητα για την καθημερινή ζωή, λιγότερα από 12 ήταν διαθέσιμα σε τακτική περίοδο καθώς τα ράφια των κρατικών καταστημάτων ήταν άδεια. Η κατάσταση με τα φαγητά φαινόταν καταστροφική και ταυτόχρονα υπήρχε ένας διάσπαρτος φόβος για πείνα τον επόμενο χειμώνα.⁶⁸⁷ Η κρίση ήταν εκτεταμένη και σε οικονομικό και σε κοινωνικό επίπεδο.

Η επακόλουθη κατάρρευση στην οικονομική δραστηριότητα χειροτέρευσε από την κατάρρευση του ρουβλιού σαν ένα συγκεκριμένο δείκτη των συναλλαγών, οδηγημένη από μία πενταπλάσια αύξηση των χρηματικών αποθεμάτων και ένα δημοσιονομικό έλλειμμα 20% του ΑΕΠ. Αυτό οδήγησε σε πληθωρισμό πάνω από 20% το μήνα έως το τέλος του χρόνου, παρά τους μαζικούς ελέγχους στις τιμές και άλλα εμπόδια στις χρηματιστικές συναλλαγές. Ακόμη αντανακλούσε τη μεγάλη πτώση της αξίας του ρουβλιού στην περιορισμένη δημοπρασία των συναλλαγών, από 50 για κάθε δολάριο σε 200 σε κάθε δολάριο.⁶⁸⁸ Το 1991 το χρέος της Σοβιετικής Ένωσης αυξήθηκε πάνω από 72 εκατομμύρια δολάρια, ενώ παράλληλα τα εισοδήματα από τις εξαγωγές κατέρρευσαν και η ξένη Σοβιετική Οικονομική Τράπεζα (Vnesheskomonabank), έκλεισε, στερώντας τους καταθέτες από τα χρήματά τους. Σύμφωνα με τον Ericson, ο Γκορμπατσόφ στην ουσία είχε σπαταλήσει τα τέσσερα χρόνια από το ξεκίνημα της οικονομικής περεστρόικα, σε μια μάταιη προσπάθεια για μία σοσιαλιστική οικονομία της αγοράς.⁶⁸⁹

⁶⁸⁷ Richard E. Ericson, *The Russian Economy Since Independence*, στο: "The New Russia", edited by Gail W. Lapidus, Westview Press, 1995, σ. 37.

⁶⁸⁸ Ο.π. σ. 37.

⁶⁸⁹ Ο.π. σ. 38.

Το 1992 και το 1993 από μία πλευρά, από την σκοπιά των επιστημόνων όπως για παράδειγμα ο Ericson, θεωρήθηκε ότι υπήρχαν θετικές και αρνητικές εξελίξεις στη ρωσική οικονομία, παρότι οι εξελίξεις στο τέλος έδειξαν μόνο την αρνητική εξέλιξη της ρωσικής οικονομίας. Ο Ericson θεωρεί ότι η εξελισσόμενη κατάσταση μπορεί να χωριστεί σε πέντε μέρη:

- Στην ύφεση στην πραγματική οικονομία
- Οικονομικό και χρηματιστικό χάος
- Αποσύνθεση του κράτους και της οικονομίας
- Αρχές του πραγματικού μετασχηματισμού και της αλλαγής των δομών
- Βαθιές ρίζες στις δομές οι οποίες κατά βάση εμποδίζουν την πραγματική προσπάθεια για τον μετασχηματισμό.⁶⁹⁰

Έτσι υπό την έννοια αυτή είναι σαφές ότι για να πετύχει ο μετασχηματισμός και να υπάρχει μία ουσιαστική ανάκαμψη, πρέπει να υπερνικηθούν τρία βασικά δομικά εμπόδια. Πρώτα απ' όλα η απουσία πραγματικής ιδιοκτησίας και ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Η απουσία πραγματικού χρήματος που επιτρέπει συγκεκριμένα τη διαχρονική διαμεσολάβηση που οδηγεί στη συναλλαγή. Επιπλέον, η απουσία ύπαρξης δομών του κεφαλαίου και της οικονομικής δραστηριότητας, η οποία μπλοκάρει τους πόρους του κοινωνικού πλούτου και τους σπαταλά και συχνά καταστρέφει την οικονομική δραστηριότητα. Αυτά μπλοκάρουν και την μακροοικονομική σταθεροποίηση και την αποτελεσματική μικροοικονομική φιλελευθεροποίηση.⁶⁹¹ Επιπλέον, τα πράγματα επιδεινώθηκαν από τις ψυχολογικές, κοινωνικές και πολιτικές τοποθετήσεις, που εκδηλώνονται άμεσα προκειμένου να δοθούν αποτελεσματικές πολιτικές απαντήσεις.⁶⁹²

Τον Δεκέμβριο του 1991 η πολιτική ελίτ φάνηκε να είναι ενωμένη υπέρ των ριζικών αλλαγών στην οικονομική πολιτική του Προέδρου Γιέλτσιν (B. Yeltsin). Παρ' όλα αυτά διασπάστηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα από την πλευρά εκείνων που ένοιωσαν ότι απειλούνται τα προνόμια τους, με αποτέλεσμα άρχισαν οι υποχωρήσεις και οι τροποποιήσεις. Ένα δημοψήφισμα στις 25 Απριλίου του 1993 έδωσε μία ηθική υποστήριξη στον Γιέλτσιν ώστε να πάρει πολιτικές πρωτοβουλίες, αλλά προφανώς αυτό δεν αποτέλεσε την τελική νίκη στην πολιτική προσπάθεια. Χρησιμοποίησε αυτό το πλεονέκτημα προκειμένου να συγκαλέσει μία συνταγματική συνέλευση τον Ιούνιο

⁶⁹⁰ Ο.π. σ. 42.

⁶⁹¹ Ο.π. σ. 43.

⁶⁹² Ο.π. σ. 43.

του 1993 της οποίας σκοπός ήταν να δημιουργηθεί ένα μετασοβιετικό σύνταγμα σκιαγραφώντας ταυτόχρονα τις διάφορες τάσεις της κυβέρνησης, καθώς επίσης και τις δυνάμεις της κεντρικής κυβέρνησης, όπως και των περιοχών και των δημοκρατιών. Ο αυξανόμενος πόλεμος στο Κοινοβούλιο γύρω από τους νόμους και τα διατάγματα οδήγησαν τον Γιέλτσιν να διαλύσει το Κοινοβούλιο στις 21 Σεπτεμβρίου και να οδηγήσει τη χώρα σε νέες εκλογές και ένα δημοψήφισμα για το σύνταγμα στις 12 Δεκεμβρίου του 1993.⁶⁹³

Η οικονομική πολιτική του 1993 παρέμεινε όμηρος στην πολιτική πάλη. Παράλληλα ο μετασχηματισμός του κοινωνικοοικονομικού συστήματος εμποδιζόταν από την επιταχυνόμενη αύξηση της δωροδοκίας και το ρόλο των εγκληματικών «μαφιών», αμέσως μετά την κατάρρευση των μηχανισμών της οικονομίας του κεντρικού σχεδιασμού και της οικονομίας της εντολής. Και τα δύο προαναφερόμενα φαινόμενα αποτέλεσαν τη φυσική απάντηση στην τεράστια παραμόρφωση της αξίας της οικονομίας, αλλά και την εμπειρία και τις ικανότητες που αναπτύχθηκαν στην παραοικονομία της σοβιετικής περιόδου. Οι διαστρεβλώσεις έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις φαινομενικές ευκαιρίες της συναλλαγής και ακόμη σημαντικός ήταν ο ρόλος των γραφειοκρατών που από τη στιγμή που η χώρα εισέρχεται στις αγορές παράγει τις απέραντες ευκαιρίες για τη δωροδοκία. Στην πραγματικότητα αποτελούν ένα αυξανόμενο πρόβλημα στο πλαίσιο των οικονομικών μεταρρυθμίσεων, διότι στην ουσία ενισχύουν τα βαθιά δομικά εμπόδια για τον οικονομικό μετασχηματισμό στην οικονομία της αγοράς.

Καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου 1992-1993 η πραγματική οικονομία στη Ρωσία συστέλλεται σε πρωτοφανή ποσοστά. Αν και το ΑΕΠ έφθασε στα 16,3 τρισεκ. ρούβλια μέχρι το τέλος του 1993, από 15 τρισεκ. ρούβλια το 1992, σε ένα πρωτοφανή υψηλό πληθωρισμό, τα πραγματικά εθνικά εισόδημα ήταν πιο κάτω 32% και το ΑΕΠ πιο κάτω 29% από τα επίπεδα του 1991. Η βιομηχανική παραγωγή ήταν κάτω από το 31,3% κατά τη διάρκεια των δύο ετών με το μεγαλύτερο μέρος της πτώσης να εμφανίζεται κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Πράγματι, πριν από το Νοέμβριο του 1993, η εποχικά ρυθμισμένη παραγωγή ήταν ουσιαστικά σταθερή. Η καλύτερη τομεακή απόδοση ήταν στη γεωργία, όπου η πτώση στην αξία της συνολικής πραγματικής παραγωγής σε σχέση με το 1991 ήταν ακριβώς κάτω από το 12%. Η παραγωγή σιταριού αυξήθηκε κατά περίπου 20% το 1992, για να πέσει μόνο 7% το

⁶⁹³ Ο.π. σ. 43.

1993, ενώ τα ζωικά προϊόντα έπεσαν από 16-19% και τα φυτικά προϊόντα έπεσαν κατά 13%. Ο τομέας με τη χειρότερη οικονομική προετοιμασία ήταν οι κατασκευές, ο οποίος απεικόνιζε τη σοβαρή κατάσταση στην κρατική επένδυση.⁶⁹⁴

Το 1992 η επένδυση γενικά ήταν κάτω από το 45%, ενώ η δραστηριότητα της κατασκευής έπεσε πάνω από το 42%. Μόνο 3 από τα 393 κρίσιμα κρατικά προγράμματα, που είχαν προγραμματιστεί για να ολοκληρωθούν, ήταν τελειωμένα λίγους μήνες πριν από το τέλος, αν και 54 ήταν πλήρως έτοιμα και 25 ήταν σε κάποια λειτουργία μέχρι το τέλος του έτους. Το 1993 η κατάρρευση συνεχίστηκε σε ένα πιο αργό ρυθμό, με τη δραστηριότητα επένδυσης κάτω από το 14% και στη δραστηριότητα κατασκευών να είναι κάτω μόνο 7%. Μόνο 122 από τα 652 προγράμματα επένδυσης προτεραιότητας ολοκληρώθηκαν πλήρως, ενώ ο όγκος στην κατασκευή ήταν ημιτελής και αυξήθηκε πάνω από το 25%. Η πτώση στη δραστηριότητα στον τομέα των μεταφορών ήταν 43% και υπερέβη εκείνη της γενικής οικονομίας. Πιο συγκεκριμένα: η μεταφορά σιδηρόδρομου είχε μία πτώση 18% κάθε χρόνο, η μεταφορά φορτηγών έπεσε 25% το 1992 και 40% το 1993, και οι μεταφορές μέσω ποταμών και οι αεροπορικές μεταφορές έπεσαν πάνω από το 55% σε δύο έτη.⁶⁹⁵

Η μειωμένη οικονομική δραστηριότητα το 1992 είχε απεικονιστεί επίσης από μία πτώση 39% στις λιανικές πωλήσεις, στις σταθερές τιμές, μια πτώση στον όγκο των εξαγωγών 25%, και μία πτώση στις εισαγωγές 21%, παρά την αύξηση 37% στις εισαγωγές σιταριού κατά τη διάρκεια του 1991. Το 1993, εν τούτοις, ο συνολικός όγκος στις πραγματικές λιανικές πωλήσεις σταθεροποιήθηκε στο -0,5%, και το γενικό εσωτερικό εμπόριο όγκου αυξήθηκε κατά 2% έως περίπου 40% εκείνου του όγκου που κινήθηκε στον μη κρατικό τομέα. Οι εξαγωγές επίσης σταθεροποιήθηκαν με μία αύξηση που έφθανε στο 1.4%, ενώ οι εισαγωγές έπεσαν κατά 27%, αφήνοντας μιαν θετική ισορροπία του εμπορίου κατά 16 δισεκ. δολάρια. Στον κρίσιμο τομέα της ενέργειας, η παραγωγή πετρελαίου ήταν κάτω από 12% το 1993, έχοντας ως κορυφαίο το 5%, και ακόμη η παραγωγή φυσικού αερίου μειώθηκε 3.4% κατά τη διάρκεια των δύο ετών. Εν τούτοις, τα σκληρά νομισματικά κέρδη, που αφορούν τις εξαγωγές πετρελαίου αυξήθηκαν δραματικά, απεικονίζοντας την κατάρρευση στην

⁶⁹⁴ Ο.π. σ. 45.

⁶⁹⁵ Ο.π. σ. 45.

εσωτερική χρήση και τη μετατόπιση του εμπορίου μέσα στις χώρες της Κοινοπολιτείας των Ανεξάρτητων χωρών στους όρους του σκληρού νομίσματος.⁶⁹⁶

Η μία περιοχή στην οποία η ύφεση του 1992-93 δεν είχε εκφραστεί ήταν η απασχόληση. Μέχρι το τέλος του 1993, λιγότερο από 1% του εργατικού δυναμικού ήταν επίσημα άνεργο, λαμβάνοντας την αποζημίωση, 5.1% ήταν άνεργο κατά τα διεθνή πρότυπα και ένα ακόμη 5.3% ήταν μόνο περιστασιακά απασχολούμενο ή στην απλήρωτη άδεια. Επιπλέον, μια αυξανόμενη μερίδα του εργατικού δυναμικού γινόταν όλο και περισσότερο υποαπασχολούμενη στις κρατικές επιχειρήσεις που βρέθηκαν μακριά από τις προσωρινές απολύσεις, τις οποίες θα μπορούσαν να κάνουν λόγω της εύκολης πίστωσης και της γενικής κρίσης στους νομισματικούς και οικονομικούς τομείς.⁶⁹⁷

Δύο βασικοί παράγοντες βρίσκονται πίσω από τη χαοτική νομισματική και οικονομική κατάσταση στη Ρωσία το 1992 και το 1993. Ο πρώτος ήταν η όλο και περισσότερο ασταθής νομισματική και φορολογική πολιτική μετά το πρώτο τρίμηνο του 1992, κινούμενη σε μεγάλο βαθμό από την εντεινόμενη προσπάθεια μεταξύ των κυβερνητικών μεταρρυθμιστών από τη μία πλευρά και τη ρωσική κεντρική τράπεζα και του νομοθετικού σώματος από την άλλη. Αυτό δημιούργησε τα κύματα των χρημάτων και της πιστωτικής πορείας να ακολουθήσουν περιόδους φορολογικού περιορισμού και διακοπής των πληρωμών, οι οποίες από κοινού αποδιοργάνωσαν την οικονομική δραστηριότητα. Ο δεύτερος και βαθύτερος παράγοντας είναι η φύση της ρευστότητας και της δομής της οικονομικής παρέμβασης στη ρωσική οικονομία, η οποία επιδείνωσε και ενίσχυσε τον πρώτο παράγοντα, δημιουργώντας τα σοβαρά εμπόδια σε μία οικονομικά προσανατολισμένη αλληλεπίδραση. Το πρώτο τρίμηνο του 1992, παρά την ουσιαστική φιλελευθεροποίηση τιμών και προκειμένου να σιγουρέψει την πορεία (στο πενταπλάσιο) στο επίπεδο τιμών, η κυβέρνηση ήταν σε θέση να κρατήσει το δημοσιονομικό έλλειμμα στο 1,5% του ΑΕΠ. Παρότι το συγκεκριμένο στοιχείο οφείλεται σε τεχνάσματα λογιστικής, αυτό κατά βάση αντιπροσώπευε μία σημαντική επιτυχία ως δέσμευση για τη σταθεροποίηση, δεδομένου ότι το έλλειμμα ήταν 21,2% του ΑΕΠ το 1991. Στο δεύτερο και τρίτο τρίμηνο, εν τούτοις, το έλλειμμα αυξήθηκε σε 5,4% και 6,7% του ΑΕΠ αντιστοίχως. Ο πληθωρισμός του τέταρτου τριμήνου, μαζί με κάποια δημιουργική λογιστική,

⁶⁹⁶ Ο.π. σ. 46.

⁶⁹⁷ Ο.π. σ. 46.

περιορίστηκε σε ένα ποσοστό που έφθανε περίπου το 5%, παρουσιάζοντας μία σημαντική βελτίωση σε σχέση με τη διάρκεια του προηγούμενου έτους.⁶⁹⁸

Η κατάσταση η οποία επιδεινώθηκε στο πρώτο τρίμηνο του 1993 ως επιδοτήσεις στα εισοδήματα και τη γεωργία, αυξάνοντας το έλλειμμα του προϋπολογισμού πάνω από 9% του ΑΕΠ. Κατόπιν φάνηκε να υπάρχει μία επιστροφή σε μεγαλύτερη φορολογική ευθύνη προς το τέλος της άνοιξης του 1993. Αντιμέτωπο με το φάσμα του υπερπληθωρισμού το Υπουργείο Οικονομικών υπό τον Φεντόροφ (Fedorov) και το RCV υπό τον Γκερασίνκο (Gerashchko), συμφώνησαν για κρατικές επιχορηγήσεις μέχρι ενός ορίου, προκειμένου να πέσει ο πληθωρισμός κάτω 10% του ΑΕΠ, μέχρι το τέλος του 1993. Παρ' όλα αυτά αυτός ο περιορισμός εξασθένησε γρήγορα μέσω των πολιτικών προσπαθειών. Το προσδοκόμενο δημοσιονομικό έλλειμμα ανήλθε σε 22,4 τρισεκ. ρούβλια, με τις νέες επιδοτήσεις στη γεωργία και στη βιομηχανία και την καταχώρηση σε κατάλογο των κρατικών εισοδημάτων. Το έτος τελείωσε κάτω από μία αυστηρή δημοσιονομική στενότητα, καθώς το Υπουργείο Οικονομικών μείωσε τις πληρωμές ακόμη και για τις ήδη κομμένες παραδόσεις και τις αμοιβές του κρατικού τομέα. Κατά συνέπεια, στο τέλος του έτους το έλλειμμα ήταν μόνο 10,5% του ΑΕΠ, δηλαδή 15 τρισεκ. ρούβλια, παρότι η αναβεβλημένη πληρωμή των 8 τρισεκ. ρουβλίων για τις συμβατικές υποχρεώσεις είχε μετατοπίσει άλλο ένα 5% το ΑΕΠ στο έλλειμμα για το πρώτο τρίμηνο του 1994.⁶⁹⁹

Το πρώτο εξάμηνο του 1992 το ποσό των χρημάτων, μετρητά και επιχειρηματικά αποθέματα, που ήταν σε κυκλοφορία διπλασιάστηκε, από 0,7 έως 1,4 τρισεκ. ρούβλια, κατόπιν τριπλασιάστηκε σε πάνω από 4 τρισεκ. ρούβλια μέχρι τον Οκτώβριο, και τριπλασιάστηκε πάλι σε σχεδόν σε 11 τρισεκ. ρούβλια στο τέλος του συγκεκριμένου έτους. Αυτό ήταν το αποτέλεσμα της υπερδραστηριότητας των τυπογραφικών πιεστηρίων και μιας ογκώδους αύξησης ενός ποσού, σε ένα μεγάλο βραχυπρόθεσμο, της κρατικής πίστωσης στην κρατική βιομηχανία που έφθανε τα 9-10 τρισεκ. ρούβλια, καταλήγοντας σε 5,2 τρισεκ. ρούβλια που είναι σημαντικές πιστώσεις στο τέλος του έτους. Το πρώτο τρίμηνο του 1993, το RCB συνέχισε με ογκώδη πίστωση την υποστήριξη στους τομείς που θεώρησε ως κρίσιμους, καταλήγοντας στα 9,4 τρισεκ. ρούβλια, σημαντικές βραχυπρόθεσμες πιστώσεις στο τέλος του Μαρτίου. Ακολουθώντας μία περίοδο περιορισμού, το RCB εξέδωσε πάλι τις ογκώδεις επιδοτούμενες πιστώσεις κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού σε μια

⁶⁹⁸ Ο.π. σ. 46.

⁶⁹⁹ Ο.π. σ. 47.

προσπάθεια να επιβραδυνθεί η πτώση στη βιομηχανική παραγωγή, ενώ κατόπιν επέστρεψε στο σχετικό περιορισμό για το υπόλοιπο του έτους.⁷⁰⁰

Τα ανωτέρω συνοδεύτηκαν από μία έκρηξη στην πίστωση, αντιπροσωπεύοντας ένα όγκο μη-πληρωμένων λογαριασμών από την κρατική βιομηχανία. Κατά συνέπεια το χρέος ανήλθε σε 3,2 τρισεκ. ρούβλια, σχεδόν 50% του ΑΕΠ, μέχρι την 1 Ιουλίου του 1992, ενώ έπεσε σε 650 δισεκ. ρούβλια μέχρι την 1 Οκτωβρίου λόγω του RCB, αλλά αμέσως αυξήθηκε σε 2 τρισεκ. ρούβλια μέχρι την 1 Νοεμβρίου και σε πάνω από 5 τρισεκ. ρούβλια, δηλαδή πάνω από το 30% του ΑΕΠ, μέχρι τα μέσα του Ιανουαρίου. Ακολούθησαν και άλλες μεταπτώσεις, με αποτέλεσμα το χρέος μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου να φθάσει τα 11 τρισεκ. ρούβλια ώστε να προκαλέσει νέα περιοριστικά μέτρα για να εφαρμοστούν στις 19 Οκτωβρίου, και τελικά να αποτρέψει την περαιτέρω αύξηση του. Εν τούτοις το χρέος στην ενέργεια και μόνο έφθασε να είναι περίπου 16 τρισεκ. ρούβλια στο τέλος του 1993, μία αύξηση περίπου 13 τρισεκ. ρούβλια μόνο στο τέταρτο τρίμηνο. Επιπλέον, το κράτος όφειλε πάνω από 22 τρισεκ. ρούβλια σε άλλες βιομηχανικές επιχειρήσεις μέχρι τις αρχές του 1994, σύμφωνα με τον Σ. Ντουμπίνιν (Sergei Dubinin), ο οποίος ήταν εν ενεργεία Υπουργός Οικονομικών.⁷⁰¹

Η προκύπτουσα αύξηση στη ρευστότητα οδήγησε στις δραματικές αυξήσεις στο ποσοστό του πληθωρισμού, αν και αυτές οι αυξήσεις συγκρατήθηκαν από τους διοικητικούς περιορισμούς πάνω στη ρευστότητα του ρουβλιού και τις ακαμψίες στις αρχαϊζουσες τραπεζικές εργασίες και τους μηχανισμούς πληρωμών. Το ποσοστό πληθωρισμού οδήγησε σε δύο κύματα το 1993, τα οποία μειώνονται από ένα 26% μηνιαίο ποσοστό τον Ιανουάριο μέχρι 17-18% τον Ιούνιο, κατόπιν αυξήθηκε πάλι σε 26% τον Αύγουστο πριν αρχίσει μία σταθερή πτωτική πορεία που φθάνει το 13% το Δεκέμβριο. Παρά τον πληθωρισμό που έφθασε στα επίπεδα που αναφέραμε, τα πραγματικό καταναλωτικό εισόδημα έπεσε εντυπωσιακά το 1992, αλλά αυξήθηκε ελαφρά το 1993. Τα τρία πρώτα τρίμηνα του 1992 οι αμοιβές αυξήθηκαν μόνο 6,6 φορές και το ατομικό εισόδημα αυξήθηκε λιγότερο από 5,7 φορές. Έτσι τον Δεκέμβριο και οι αμοιβές και τα εισοδήματα ήταν μόνο 12,3 φορές περισσότερο από ότι ήταν ένα έτος νωρίτερα. Η τάση συνεχίστηκε το πρώτο τρίμηνο του 1993, όταν αυξήθηκαν τα εισοδήματα 1,4 φορές ενώ οι αμοιβές αυξήθηκαν 1,93 φορές, σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές εκθέσεις των υπηρεσιών. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με τις

⁷⁰⁰ Ο.π. σ. 47.

⁷⁰¹ Ο.π. σ. 47.

επίσημες στατιστικές υπηρεσίες, στο τέλος του Δεκεμβρίου του 1993 οι αμοιβές ήταν 8,6 φορές και οι πληρωμές σε πραγματικούς μισθούς ήταν σχεδόν 11 φορές τα επίπεδα του Δεκεμβρίου του 1992.⁷⁰²

Η αστάθεια στη νομισματική και στη φορολογική πολιτική ήταν τα βαθιά δομικά προβλήματα των νομισματικών και οικονομικών συστημάτων των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Αυτά αποτελούν βαθιά κληρονομιά της οικονομίας της εντολής και του σχεδίου, η οποία, φαινομενικά, δεν είχε καμία ανάγκη από τα πραγματικά χρήματα, τις πραγματικές τραπεζικές εργασίες, ή οποιοδήποτε είδος οικονομικής μεσολάβησης. Το τι ακριβώς συνέβαινε το έχουμε δει ήδη. Κατά τη διάρκεια του 1992 παρέμεινε ένα διπλό νομισματικό σύστημα, με τους πολυάριθμους περιορισμούς των τραπεζών στη χρήση των χρημάτων και μία έλλειψη αυτόματης μετατροπής μεταξύ των δύο νομισματικών κυκλωμάτων. Αυτό συνδέθηκε με τις αρχαϊζουσες δομές πληρωμής, συμπεριλαμβανομένου των περιορισμών στην καθιέρωση των απολογισμών αλληλογραφίας μεταξύ των τραπεζών, που διευκόλυνε τον συγκεντρωμένο έλεγχο πάνω στη ροή των κεφαλαίων, αλλά εμπόδισε τις αποκεντρωμένες πληρωμές και την απαλλαγή των λογαριασμών χωρίς τη συμμετοχή των κεντρικών τραπεζών. Αυτό ήταν εύκολο για την επιχείρηση να συσσωρεύει το χρέος της, όπως επίσης ήταν εύκολο για την κεντρική τράπεζα να ακυρώνει τέτοια αυθαίρετα χρέη. Αλλά αυτό σήμαινε ακόμη ότι καμία επιχείρηση δεν ήλεγχε αληθινά τα χρήματα της.

Κατά συνέπεια το 1992, προκειμένου να διατηρηθεί η παραγωγή και οι πληρωμές μισθών, οι κρατικές επιχειρήσεις θα μπορούσαν κανονικά να δανειστούν με ένα ετήσιο ποσοστό 20-80% το μήνα, ενώ πληθωρισμός έτρεχε από 20-25% το μήνα. Το RCB με την υποστήριξη μιας πλειοψηφίας στο κοινοβούλιο, διατήρησε αυτή την πολιτική παρά τις αντιρρήσεις της κυβέρνησης, δηλαδή να υποστηρίξει την παραγωγή και την απασχόληση και με αυτόν τον τρόπο να αποτρέψει την κοινωνική έκρηξη. Ως εκ τούτου η δομή του νομισματικού συστήματος διατηρήθηκε σαν αποτέλεσμα της πολιτικής προσπάθειας που οδήγησε στην αντικατάσταση του Γκαϊντάρ (Gaidar) από τον Σιεμομύρντιν (Chemomyrdin). Ήταν ακόμη ένας σημαντικός παράγοντας στο αυξανόμενο οικονομικό χάος στη Ρωσία, δεδομένου ότι περιέκοψε τα κίνητρα για να χρησιμοποιηθεί το ρούβλι ως μέσο ανταλλαγής και στην προκειμένη περίπτωση να χρησιμοποιηθεί ως πραγματικό χρήμα. Παράλληλα έχουμε

⁷⁰² Ο.π. σ. 48.

συνεχείς ογκώδεις πιστώσεις σε άλλα κράτη της Κοινοπολιτείας των Ανεξάρτητων Κρατών(CIS), προκειμένου να υποστηρίξουν τη ζήτηση τους στα ρωσικά προϊόντα τα οποία είχαν παρόμοια πηγή.

Όλοι αυτοί οι παράγοντες συμμετείχαν και συνέβαλλαν στην αποσύνθεση του κρατικού τομέα, ως συνεκτικού οικονομικού οργανισμού κατά τη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους το 1992. Τα διατάγματα και οι νόμοι αγνοήθηκαν και ειδικότερα οι φορολογικοί νόμοι. Επίσης το 1992 οι κρατικές λειτουργίες στο βιομηχανικό τομέα έφθασαν στο τέλος, συμπεριλαμβανομένου και της εξάλειψης του 80% περίπου των βιομηχανικών στρατιωτικών λειτουργιών, οι οποίες κορυφώνονται τον Οκτώβριο με το οριστικό κλείσιμο του Ρωσικού Υπουργείου Υλικών Πόρων. Αν και ορισμένες κρατικές λειτουργίες συνέχιζαν να πραγματοποιούνται, ιδιαίτερα όσον αφορά την γεωργική προμήθεια, αυτές αγνοήθηκαν από τις ενέργειες της τοπικής κυβέρνησης. Πράγματι πολλές περιφερειακές και τοπικές κυβερνήσεις απέσπασαν το φόρο σε είδος, αντί των φόρων που θα μπορούσαν να συλλεχθούν έστω και σε διαρκώς όλο και λιγότερα πολύτιμα ρούβλια, προκειμένου να αποκτηθούν προϊόντα και πόροι για το μεταξύ τους εμπόριο. Σε τελική ανάλυση αυτό το εμπόριο ήταν σε βάρος της οικονομικής ανάπτυξης στη Ρωσία. Παράλληλα περιοχές που ήταν σημαντικές, με παραγωγή σημαντικών βιομηχανικών ή και γεωργικών προϊόντων είδαν ως ευκαιρία να χρησιμοποιήσουν τη μονοπωλιακή τους δύναμη στις αγορές και επιχείρησαν να τις εκμεταλλευτούν. Από την άλλη η διοικητική συμπεριφορά σε επίπεδο εταιρειών και της επιχείρησης συνέβαλλε και προωθούσε ακόμη περισσότερο την αποσύνθεση. Αυτό αφορούσε και τις αυθαίρετες φορολογικές πολιτικές του ρωσικού κράτους και την ανικανότητα να παράσχει την οποιαδήποτε οικονομική υποστήριξη και τις κοινωνικές υπηρεσίες, με αποτέλεσμα να ενισχύεται η αντίληψη ότι οι οικονομικές ευκαιρίες θα ήταν καλύτερες αν είχαν απαγκιστρωθεί από τη Ρωσία, με την έννοια ότι κάθε περιοχή ή επιχείρηση παίρνει λίγα σε σχέση με όσα παρέχουν στο σοβιετικό κράτος. Κατά συνέπεια έχουμε σημαντικές κινήσεις προς αυτονομία σε διάφορες περιοχές, από το Kalliningrad και το Novorossisk μέχρι την Τσετσενία και την Sakha, με αποτέλεσμα να παρατηρείται μία αποσύνθεση σε σχέση με την παλιά οικονομική αλληλεπίδραση μεταξύ των περιοχών.

Επομένως, το να δει κάποιος την αδυναμία στις παλιές κεντρικές δομές, μπορεί να κατανοήσει την ανάγκη για το μετασχηματισμό του οικονομικού συστήματος, όμως η ενίσχυση του τοπικισμού και η επίθεση στο κέντρο συμβάλλει σε μία πορεία στην οποία θα ήταν αδύνατο να λειτουργήσει μία ενοποιημένη αγορά. Το κέντρο θα πρέπει

να είναι σε θέση να παρέχει τα δημόσια αγαθά της υποδομής της αγοράς: ένα νομικό περιβάλλον που εγγυάται και επιβάλλει τα δικαιώματα ιδιοκτησιών, τις ιδιωτικές οικονομικές συμφωνίες, ένα σταθερό πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον και ένα απλό σύστημα φορολογίας επαρκές για να υποστηρίξει αυτές τις δραστηριότητες. Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι πολλές περιοχές στη Ρωσία στόχευαν το να διατηρήσουν ένα μονοπώλιο πολιτικό και ένα τοπικό έλεγχο της οικονομικής δραστηριότητας της τοπικής ελίτ. Οι τοπικές αρχές μ' αυτόν τον τρόπο περικόπτουν τη δημιουργία πλούτου για την οικονομία της αγοράς, περιορίζοντας τις ευκαιρίες για την αμοιβαία ευεργετική αλληλεπίδραση με άλλες περιοχές, προσπαθώντας να διατηρήσουν τις οικονομικές σπατάλες, δηλαδή αλληλεπιδράσεις οι οποίες διατηρούνται από το παρελθόν.⁷⁰³ Υπ' αυτή την έννοια και στο βαθμό που οι τοπικές κυβερνήσεις ακολούθησαν τη φιλελεύθερη ιδιωτική ιδιοκτησία και απευθυνόμενη στην ελεύθερη πολιτική της αγοράς, η εξέλιξη αυτή βοήθησε τις σχέσεις της αγοράς με την ανάπτυξη. Παράλληλα, όπως ήδη αναφέρθηκε, χαρακτηριστικό της οικονομικής ανάπτυξης ήταν ο διαρκώς αυξανόμενος ρόλος της οικονομίας και των μαφιών στις νέες δημιουργημένες αγορές. Κατά τον Ericson, η δωροδοκία στη Ρωσία ήταν η φυσική συνέπεια της έλλειψης ενός διαφανούς πλαισίου, το οποίο θα βασίζετο σε κανόνες για την ιδιωτική ζωή και τις άλλες μη κρατικές αλληλεπιδράσεις, ενώ η μαφία αναπτύχθηκε επειδή η οικονομία του κεντρικού σχεδιασμού είχε εξασφαλίσει ότι οι μόνες περιεκτικές οικονομικές δομές εκτός κράτους στην αρχή της φιλελευθεροποίησης ήταν παράνομες. Η δωροδοκία, επομένως, ήταν ουσιαστικά ένα συστατικό για να τα πάρεις όλα έτοιμα και οφείλεται στην διατήρηση κρατικών περιορισμών, συνηθειών, και ενός σχεδίου ενεργειών έξω από τις επίσημες δομές, την απουσία πλαισίου, καθορισμένο με σαφήνεια, το οποίο αφορούσε τα δικαιώματα των ιδιοκτησιών, την αυθαίρετη και συχνά σωφρονιστική φορολογία και ακόμη ότι η πρόσβαση στις κρίσιμες εισαγωγές εμποδίζεται συχνά από τις υπάρχουσες κρατικές δομές. Περαιτέρω, οι οργανωμένες έμπειρες και παράνομες δομές των μαφιών είχαν μία ισχυρή ανταγωνιστική άκρη και εν πολλοίς ένα απόλυτο μονοπώλιο στην ανάδυση των φιλελευθεροποιημένων αγορών.⁷⁰⁴ Επομένως, εξαιτίας της απουσίας ενός πλήρους και ικανοποιητικού αστικού δικαίου, με άλλα λόγια ένα πλαίσιο για την οικονομική αλληλεπίδραση και ακόμη ενός λειτουργικού νομικού συστήματος, η διαφθορά μετατρέπεται αναπόφευκτα σε μία

⁷⁰³ Ο.π. σ. 52-53.

⁷⁰⁴ Ο.π. σ. 53.

οικονομική δραστηριότητα εκτός της λειτουργίας του κράτους. Διαμορφώνεται ένας ελάχιστος κεντρικός έλεγχος στο έδαφος της ρωσικής ομοσπονδίας και αυτός αποτελεί μία προϋπόθεση, αν και ανεπαρκής, για την επιβολή ενός νομικού περιβάλλοντος ενθαρρυντικό για την αλληλεπίδραση της αγοράς.

Σε γενικές γραμμές, με βάση τα ανωτέρω, ένας γενικός χαρακτηρισμός της ρωσικής οικονομίας για την περίοδο 1992-93 πρέπει να είναι αρνητικός, ενώ μία ελπίδα ανάταξης της ρωσικής οικονομίας αρχίζει να διαφαίνεται μετά το 1994. Η μεγαλύτερη δομική αλλαγή ήταν μία σχετικά ταχεία ανάπτυξη του νομικού μη κρατικού, ενός σχεδόν πλήρους ιδιωτικού τομέα. Υπάρχουν πολλές μορφές νέας επιχειρησιακής δραστηριότητας σε διάφορους τομείς, συμπεριλαμβανομένης και της μίσθωσης των βιομηχανικών διαδικασιών, κυρίως ως υποπροϊόντα από τις κρατικές επιχειρήσεις, των συνεταιρισμών των παραγωγών στο εμπόριο, υπηρεσίες και τομείς δημιουργίας μικρής επιχείρησης για την κατασκευή και υπηρεσίες όπως αυτές επιτρέπονται με βάση τον σοβιετικό νόμο του 1991. Οι κοινοπραξίες, και όλα τα οικογενειακά αγροκτήματα και οι αληθινοί γεωργικοί συνεταιρισμοί σχηματίστηκαν προγενέστερα στη βάση μιας αναγκαστικής συνεργασίας στο πλαίσιο του κράτους το 1992. Έτσι δημιουργούνται πάνω από 120.000 νέοι συνεταιρισμοί παραγωγής, πάνω από 60.000 μικρές επιχειρήσεις, πάνω από 1.200 πλήρεις ή μερικώς ξένες εταιρείες, πάνω από 135.000 οικογενειακά αγροκτήματα και πάνω από 2.000 ανεξάρτητες επιχειρήσεις αποθεμάτων. Επιπροσθέτως πάνω από 24.000 κρατικές επιχειρήσεις ιδιωτικοποιήθηκαν σύμφωνα με το πρόγραμμα ιδιωτικής μεταρρύθμισης, αν και μόνο το 5% από αυτές ήταν ομοσπονδιακές επιχειρήσεις, ενώ πάνω από το 82% ήταν δημοτικές επιχειρήσεις, ενώ περίπου το 80% ήταν επιχειρήσεις λιανικής πώλησης και καταναλωτικές υπηρεσίες, παρά επιχειρήσεις κατασκευής βιομηχανικών προϊόντων. Αυτό στην ουσία, όπως υποστηρίζει ο Ericson, αποδεικνύει τη δύναμη της μεταρρύθμισης από τα κάτω, καθώς οι τοπικοί ηγέτες, ιδιαίτερα στις μεσαίου μεγέθους ρωσικές πόλεις, τελικά, πήραν την πρωτοβουλία στη δομική μεταρρύθμιση και την ιδιωτικοποίηση.⁷⁰⁵ Επιπλέον, 4.000 κρατικές βιομηχανικές επιχειρήσεις ήταν εκμισθωμένες στη διεύθυνση τους και οι περισσότερες από τις υπόλοιπες είχαν αρχίσει τη διαδικασία για την διοικητική αναδόμηση, η οποία θεωρήθηκε ως σημαντικό βήμα προκειμένου να προχωρήσουν οι ιδιωτικοποιήσεις.

⁷⁰⁵ Ο.π. σ. 56.

Έως τον Οκτώβριο του 1992 το ένα τρίτο όλων των επιχειρήσεων στο εμπόριο και τις υπηρεσίες ήταν ιδιωτικές. Πάνω από το 50% των λειτουργιών στις κατασκευές ήταν εκμισθωμένες, είτε με συνεταιρισμό είτε με τη μορφή μικρών επιχειρήσεων και επομένως έξω από τον κρατικό τομέα. Αυτή η διαδικασία επιταχύνθηκε στο τέταρτο τρίμηνο καθώς άλλες 23.000 επιχειρήσεις του κράτους, κυρίως μικρές επιχειρήσεις, ιδιωτικοποιήθηκαν. Πάνω από το 77% όλου του κράτους και των συλλογικών αγροκτημάτων αναδιοργανώνονται. Ο αριθμός των οικογενειακών αγροκτημάτων έφθασε στις 184.000. Ο συνολικός αριθμός των επιχειρήσεων οι οποίες οργανώθηκαν από τις νέες μη κρατικές μορφές αυξήθηκαν πάνω από τις 950.000.⁷⁰⁶ Αυτό αντιπροσώπευε την ουσιαστική πρόοδο σε μία μεταβαλλόμενη οργανωτική δομή της ρωσικής οικονομίας. Πάνω από το 25% της απασχόλησης είναι μέσα και πάνω από το 35% της παραγωγής και προήλθε από τους μη-κρατικούς, σχεδόν ιδιωτικούς, τομείς της οικονομίας. Η πορεία της ιδιωτικοποίησης συνεχίστηκε, παρότι μειώθηκε ο ρυθμός των ιδιωτικοποιήσεων, στο δεύτερο μισό του 1993. Μέχρι τον Δεκέμβριο περίπου το 40% αναφερόταν ότι είναι στον μη-κρατικό τομέα, παραγόμενη μία ελαφρώς μεγαλύτερη αναλογία του ΑΕΠ.⁷⁰⁷

Στο πλαίσιο, πάντα, της πορείας της ρωσικής οικονομίας, ο J. Leitzel υποστηρίζει, ότι σημειώθηκαν ορισμένες αλλαγές σε δύο διαφορετικές κατευθύνσεις: υπήρξε σημαντική βελτίωση στο εξωτερικό εμπόριο, στην εργασία και στην αποταμίευση, ενώ αρνητική εξέλιξη στα ζητήματα της υγείας και στα ζητήματα της εγκληματικότητας και της διαφθοράς.⁷⁰⁸ Πάντως είναι λογικό η πορεία της ρωσικής οικονομίας να μην παρουσιάζει ευθύγραμμη πορεία εξέλιξης και να παρουσιάζει διακυμάνσεις απόρροια των μεταρρυθμίσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η μέση πραγματική κατανάλωση, η οποία αυξήθηκε κατά 6% το 1993 σε σχέση με το προηγούμενο έτος το 1992, βρίσκεται σε διαδικασία νέας πτώσης το 1994, ενώ η πραγματική κατανάλωση επανήλθε στο τέλος του 1994. Από την άλλη το ποσοστό του πληθυσμού που ήταν κάτω από το όριο ένδειας έφθανε το 33% το 1992, ενώ το Νοέμβριο του 1995 ήταν 21%.⁷⁰⁹

Από την εισαγωγή των μεταρρυθμίσεων του Γκαϊντάρ του 1992, οι εξαγωγές σε χώρες έξω από την Κοινοπολιτεία των Ανεξάρτητων Κρατών (ΚΑΚ) έχουν αυξηθεί

⁷⁰⁶ Ο.π. σ. 57.

⁷⁰⁷ Ο.π. σ. 57.

⁷⁰⁸ J. Leitzel, (1997), *Lessons of the Russian Economic Transition, Problems of Post Communism* 44(1), σ. 48-57.

⁷⁰⁹ Ο.π. στο ίδιο.

σημαντικά. Σε όρους δολαρίων έχουν αυξηθεί 17% κατά τη διάρκεια της περιόδου 1992 -1994 και ακόμη περισσότερο σε ποσοστό 31% στους πρώτους εννέα μήνες του 1995 σε σχέση με το 1994. Οι εισαγωγές από τις χώρες που δεν ανήκαν στην ΚΑΚ, ήταν σχεδόν ίδιες το 1994 όπως το 1993 και άρχισαν να αυξάνονται αισθητά το 1995. Το εμπόριο με τις χώρες της ΚΑΚ είχε αυξηθεί το 1995, μετά από μία σημαντική πτώση που υπήρξε την περίοδο 1992-1994. Στο σύνολο η Ρωσία είχε διατηρήσει σημαντική ισορροπία και επομένως εμφανίστηκε ένα πλεόνασμα το οποίο ήταν περίπου 2.5% του ΑΕΠ το 1994 και το 1995. Παρόλα αυτά η Ρωσία είχε κληρονομήσει ένα σημαντικό χρέος από τη Σοβιετική Ένωση και αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να συναντά σημαντικές δυσκολίες. Παρότι το εμπορικό πλεόνασμα δεν αποτελεί από μόνο του λύση για όλα τα προβλήματα, εν τούτοις το εμπορικό πλεόνασμα ήταν γενικά μία έκπληξη και συνέβαλλε αποφασιστικά στη ρωσική οικονομία. Σ' αυτό συντέλεσε και η αλλαγή πορείας και η ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων και με τις άλλες χώρες που δεν ανήκαν στον λεγόμενο «υπαρκτό σοσιαλισμό».⁷¹⁰

Στο πλαίσιο αυτό η ρωσική οικονομία παρουσίασε έντονα φαινόμενα πληθωρισμού για αρκετά χρόνια μετά το 1991. Παρ' όλα αυτά το ποσοστό αποταμίευσης στη Ρωσία ήταν ιδιαίτερα υψηλό. Η αποταμίευση των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων ανήλθε σε 33.5% του ΑΕΠ το 1994, και 24.5% το 1995. Πάντως τον Φεβρουάριο του 1996 το ποσοστό έφθασε στο 89%, απόρροια των μεταρρυθμίσεων του Γκαϊντάρ. Αυτό φυσικά δείχνει και το ευμετάβλητο της κατάστασης στην περίοδο της μετάβασης στην οικονομία της αγοράς και οι επιδράσεις που δημιουργούν οι μεταρρυθμίσεις. Πολλές από τις αποταμιεύσεις πραγματοποιήθηκαν με τη μορφή σκληρού νομίσματος. Το 16.1% του οικογενειακού εισοδήματος χρησιμοποιήθηκε για να αγοραστεί σκληρό νόμισμα το 1994, και μειώνεται ελαφρά το 1995 στο 15% από το τρίτο τρίμηνο του 1995, εξαιτίας της σταθεροποίησης του ρουβλιού.⁷¹¹ Είναι όμως σημαντικό να κατανοηθεί ότι το υψηλό ποσοστό αποταμίευσης δεν είναι εξ ορισμού καλό, από τη στιγμή που παρακινείται από την αβεβαιότητα του περιβάλλοντος. Σε συνδυασμό με την κατανάλωση, το υψηλό μέσο ποσοστό αποταμίευσης συνδέεται με το υψηλό εισοδηματικό επίπεδο.⁷¹² Εδώ έχει σημασία να αναφέρουμε ότι το εισοδηματικό επίπεδο σχετίζεται με την εισοδηματική ανισότητα

⁷¹⁰ Ο.π. στο ίδιο.

⁷¹¹ Ο.π. στο ίδιο.

⁷¹² Ο.π. στο ίδιο.

και επομένως το υψηλό ποσοστό αποταμίευσης δεν διαχέεται σε όλη τη ρωσική κοινωνία.

Παρά το σημαντικό πρόγραμμα των ιδιωτικοποιήσεων, το οποίο εκ των πραγμάτων έχει μετακινήσει σημαντικό ποσοστό εργαζομένων από τον κρατικό στον ιδιωτικό τομέα, η άνοδος στην ανεργία δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλη. Έτσι αυτή κυμαίνεται από 4.8% το 1992 στο 8.1% το 1995. Από την άλλη, οι κοινωνικές δαπάνες που οφείλονται στην ανεργία και στην υποαπασχόληση είναι σχετικά μικρές και ελεγχόμενες καθ' όλη τη διάρκεια του 1995. Έτσι προκύπτει ένα συμπέρασμα ότι η επίδραση της ανεργίας επάνω στην οικονομία μιας οικογένειας δεν είναι σημαντική.⁷¹³ Το πρόβλημα που είναι σημαντικό στη μεταβατική περίοδο της Ρωσίας είναι η θνησιμότητα η οποία είναι μεγάλη. Είναι εμφανές ότι υπάρχει πτώση του μέσου όρου ζωής στη Ρωσία. Αυτό αποδεικνύει άλλωστε ότι ενώ το 1986 ο μέσος όρος ήταν για τους άντρες τα 65 χρόνια, και για τις γυναίκες τα 75 χρόνια, το 1994 ο μέσος όρος ζωής στους άνδρες έπεσε στα 59 χρόνια, ενώ στις γυναίκες στα 72 χρόνια. Στη διάρκεια του 1995 στο πρώτο εξάμηνο έχουμε μία σημαντική πτώση της θνησιμότητας των νηπίων.⁷¹⁴ Προφανώς η πτώση του μέσου όρου της διάρκειας της ζωής δεν ήταν μία προσδοκώμενη προοπτική στην περίοδο της μεταρρύθμισης. Οι στατιστικές της Σοβιετικής Ένωσης και κατόπιν της Ρωσίας δείχνουν ότι το έγκλημα άρχισε να αυξάνεται βαθμιαία από την εποχή του Γκορμπατσόφ και συνεχίστηκε η αυξητική πορεία και μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Οι στατιστικές απέδειξαν ότι το οργανωμένο έγκλημα παρουσιάζει σημαντική αύξηση και το αποτέλεσμα δείχνει ότι 8.000 οργανωμένες εγκληματικές ομάδες έγιναν γνωστές μέχρι το 1995. Οι στατιστικές βοηθούν προκειμένου να ερμηνευθεί η άνοδος στο οργανωμένο έγκλημα, παρότι οι συνέπειες στην ευημερία ήταν μικρότερες από αυτές που είχαν δημιουργηθεί από την πορεία προς την οικονομία της αγοράς.⁷¹⁵ Πέραν τούτου, το έγκλημα και η ανικανότητα των αρχών να επιβάλλουν το νόμο ήταν σημαντικό πρόβλημα στην περίοδο των μεταρρυθμίσεων.

Το κύριο χαρακτηριστικό της Ρωσίας και όλων των χωρών του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» που οδηγήθηκαν από την προηγούμενη κατάσταση στην οικονομία της αγοράς, είναι ότι τις χαρακτήριζε μία απόπειρα για μία πλήρη φιλελευθεροποίηση των τιμών, η ανάγκη της δημιουργίας ενός φιλελεύθερου περιβάλλοντος προκειμένου

⁷¹³ Ο.π. στο ίδιο.

⁷¹⁴ Ο.π. στο ίδιο.

⁷¹⁵ Ο.π. στο ίδιο.

να υπάρξει ιδιωτική οικονομική δραστηριότητα, επίσης ένα συγκεκριμένο δίκτυο ασφαλείας προκειμένου να λειτουργήσει η οικονομία της αγοράς, παράλληλα με ένα φορολογικό σύστημα. Όλα αυτά τα οικονομικά στοιχεία αποτελούν πεδίο για σοβαρή μελέτη και έρευνα. Υπ' αυτή την έννοια η κατάρρευση των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» θεωρήθηκε ότι συνέβαλλε αποφασιστικά στην ανάπτυξη ενός νέου κλάδου της οικονομικής της ανάπτυξης, που προσδιορίστηκε σαν **«οικονομικά ή πολιτική οικονομία της μετάβασης»**. Υπό την έννοια αυτή η διαδικασία της μετάβασης από τις κοινωνίες του αυστηρά προσδιορισμένου κεντρικού σχεδιασμού στην οικονομία της αγοράς, φανέρωσε, όπως υποστηρίζει ο Κ. Χαζάκης, την αδυναμία της οικονομικής σκέψης αλλά και όλο το φάσμα των κοινωνικών επιστημών να κατανοήσει και να ερμηνεύσει το ζήτημα της οικονομικής μεταβολής. Αυτό έγινε, σύμφωνα με τον ίδιο, σε τρία σημεία:

1. Απέτυχε να προβλέψει την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» παρότι κατείχε εμπειριστατωμένη κριτική αντίληψη για τη λειτουργία του συγκεκριμένου συστήματος και τις οικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '20.
2. Απέτυχε να κατανοήσει και να προβλέψει την ένταση και την έκταση των μεταβολών που αναπόφευκτα επέφερε η οικονομική κατάρρευση, επίσης τις μεταβολές της κινητικότητας του εργατικού δυναμικού, τη χρήση της παραγωγής ανά κλάδο, τη διεθνοποίηση του οικονομικού εγκλήματος, την προσφορά και τη ζήτηση της ενέργειας, των πρώτων υλών κ.λ.π.
3. Επίσης, απέτυχε να δώσει ισχυρά οικονομικά μεθοδολογικά εργαλεία τα οποία θα ήταν απαραίτητα προκειμένου να εξισορροπήσουν την κρίσιμη διάδραση ανάμεσα στην οικονομική αποτελεσματικότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη στις χώρες που βρίσκονταν στη διαδικασία της μετάβασης. Η προσπάθεια να ερμηνευτεί η διαδικασία της μετάβασης με απόλυτα προβλέψιμους οικονομικούς νόμους δεν απέδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Αυτό συνέβη διότι στις χώρες που βρίσκονταν στη διαδικασία της μετάβασης τα εθνικά συστήματα είναι ανοιχτά και δυναμικά στο πλαίσιο του προσδιορισμού της οικονομικής πράξης και συμπεριφοράς, η οποία οφείλεται, σε γενικές γραμμές, στις απρόβλεπτες επιρροές του διεθνούς οικονομικού περιβάλλοντος.⁷¹⁶

⁷¹⁶ Κ. Χαζάκης, (2009), Η πολιτική οικονομία του Μετασχηματισμού: Κυρίαρχα οικονομικά υποδείγματα και διλλήματα πολιτικής, σελ. 15-62, στο: «Η πολιτική οικονομία της μετάβασης: από

Εδώ επισημαίνουμε τρία σημαντικά πράγματα:

Α. Η αστική πολιτική οικονομία με βάση το ιστορικό παρελθόν δεν μπόρεσε να προβλέψει καμία οικονομική κρίση, παρότι, θεωρητικά, είχε τα αναλυτικά εργαλεία, αλλά και την δυνατότητα να βρίσκεται παρούσα στο οικονομικό γίγνεσθαι του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Αυτό σημαίνει ότι θα ήταν ακόμη πιο δύσκολο να προβλέψει την πορεία κοινωνικοοικονομικών συστημάτων που αποπειράθηκαν να οργανώσουν ένα διαφορετικό τύπο κοινωνίας, ανεξάρτητα από την τελική έκβαση της συγκεκριμένης απόπειρας.

Β. Τα εργαλεία που διαθέτει η αστική πολιτική οικονομία δεν επαρκούν να ερμηνεύσουν την πορεία των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Η ερμηνεία που επιδιώκεται οριοθετείται με συγκεκριμένο τρόπο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ο Χάγιεκ και ο Μίζες. Υπό την έννοια αυτή η κριτική αντίληψη που έχει διαμορφώσει για τις συγκεκριμένες κοινωνίες βασίζεται στη λογική της οικονομίας της αγοράς. Προφανώς αγνοεί το ιδεολογικό αλλά και το πολιτικό περιεχόμενο και τις ιδιαίτερες λειτουργίες της σχεδιασμένης οικονομίας αλλά και του σοσιαλισμού. Επομένως, οποιαδήποτε πρόβλεψη όχι μόνο ήταν δύσκολη, αλλά σχεδόν αδύνατη. Η αστική πολιτική οικονομία μόνο επιθυμίες θα μπορούσε να εκφράσει.

Γ. Είναι αλήθεια ότι η αστική πολιτική οικονομία απέτυχε να οικοδομήσει μεθοδολογικά εργαλεία προκειμένου να συμβάλλει στην αποτελεσματική πορεία των μεταβατικών οικονομιών, έτσι ώστε να υπάρξει ισορροπία ανάμεσα στην οικονομική αποτελεσματικότητα και σε ένα κράτος κοινωνικής πρόνοιας και δικαιοσύνης. Αυτό δεν συνέβη μόνο επειδή οι μεταβατικές οικονομίες ήταν συστήματα δυναμικά και ανοικτά σε πράξεις οικονομικής συμπεριφοράς. Ούτε μόνο γιατί ήταν σημαντική η επίδραση του διεθνούς οικονομικού περιβάλλοντος. Ήταν συνειδητή επιλογή μαζί με την παρέμβαση του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου να επιβάλλουν μεθοδολογικά εργαλεία που είχαν σχέση με το οικονομικό μοντέλο του νεοφιλελευθερισμού. Παράλληλα ήταν ανάγκη του ευρωπαϊκού κεφαλαίου η άμεση ενσωμάτωση τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση με στόχο την άμεση αξιοποίηση του φθηνού εργατικού δυναμικού.

Πάντως για τον Κ. Χαζάκη η ανάγκη για τη διαμόρφωση του γνωστικού αντικειμένου των «οικονομιών της μετάβασης» ξεκίνησε αμέσως μετά τη λήξη του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου. Σταδιακά αναπτύχθηκε ο κλάδος των «Σοβιετικών και

Ανατολικό-Ευρωπαϊκών Σπουδών», ο οποίος ασχολήθηκε με την ανάλυση διαφορετικών πτυχών της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής δράσης των χωρών του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού».⁷¹⁷ Την περίοδο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι και την κατάρρευση των χωρών του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» τη χωρίζει σε τρεις περιόδους. Η πρώτη περίοδος ξεκινά από το 1945 έως το 1960 και η ανάλυση αφορούσε όχι μόνο ζητήματα οικονομικής φύσης, π.χ. σύγκριση ρυθμών αύξησης του ΑΕΠ με αντίστοιχα καπιταλιστικά κράτη, αλλά και ζητήματα γεωπολιτικής και ασφάλειας καθώς και θέματα ιστορικού ενδιαφέροντος. Η δεύτερη περίοδος, ξεκινά από τις αρχές της δεκαετίας του '60 έως το 1985, χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη εστίαση των αναλυτών στους μηχανισμούς των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού, όπως και στις μεταβλητές της διαμόρφωσης της σκέψης των κοινωνικών και πολιτικών υποκειμένων στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Η Τρίτη περίοδος αφορά την περίοδο 1985 έως το 1990 και ασχολείται αποκλειστικά με την αξιολόγηση των μεταρρυθμίσεων στην περίοδο Γκορμπατσόφ.⁷¹⁸

Επομένως, τα «οικονομικά της μετάβασης» εμφανίζονται μετά το 1990 και έχουν ως στόχο την ανάλυση, την κατανόηση της εξέλιξης των χωρών του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» στο πλαίσιο της διαδικασίας της μετάβασης τους στην οικονομία της αγοράς. Από τα ανωτέρω μπορεί να γίνει αντιληπτό ότι προκειμένου να κατανοηθεί η πορεία των μεταβατικών οικονομιών και να ερμηνευθούν τα αδιέξοδα και οι εμπλοκές που ακολούθησαν, θα πρέπει να διαμορφωθεί ένας κορμός θεωρίας και μια μεθοδολογία, τα οποία θα απορρέουν τόσο από τις προσεγγίσεις πολιτικού και θεσμικού εκσυγχρονισμού, αλλά και τις συγκριτικές οικονομικές αναλύσεις της προηγούμενης περιόδου των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Επομένως, τα εργαλεία που αναζητούνται αφορούν τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος, με τις ιδιαιτερότητες που εμφανίζει το μοντέλο του καπιταλισμού που κτίζεται. Υπάρχει δε η άποψη, ότι σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν ακόμη και εργαλεία του προηγούμενου συστήματος προκειμένου να κτισθεί ο καπιταλισμός νέου τύπου.⁷¹⁹ Αυτό, τελικά, αποδεικνύει ότι το θεωρητικό πλαίσιο των οικονομικών της μετάβασης αποτελεί μία διαφορετική προσέγγιση σε σχέση με το τυπικό περιεχόμενο της αστικής πολιτικής οικονομίας. Αυτό το στοιχείο είναι κρίσιμο

⁷¹⁷ Ο.π. σ. 16.

⁷¹⁸ Ο.π. σ. 17.

⁷¹⁹ K. Z. Poznanski, "Building Capitalism with Communist Tools: Eastern Europe's defective transition", *East European Politics* Vol. 15, No. 2, σ. 320-355.

προκειμένου να κατανοήσουμε την μελλοντική πορεία των συγκεκριμένων χωρών, ταυτόχρονα και τα όρια τους που απορρέουν από τη φύση της αστικής οικονομικής επιστήμης.

Ιδιαίτερη εντύπωση αποτελεί η απότομη πτώση στη διαδικασία της παραγωγής. Επομένως, θα πρέπει να κατανοήσουμε τι ακριβώς συνέβη και έχουμε την κατάρρευση του παραγωγικού ιστού της χώρας. Η μετάβαση στην οικονομία της αγοράς άρχισε, όπως ήδη αναφέραμε, με τεράστια πτώση στη παραγωγή γεγονός που δημιούργησε ιδιαίτερες απορίες, όπως και αντιδράσεις. Οι απόψεις ήταν διφορούμενες: από την μία πλευρά θεωρήθηκε ότι η νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε ήταν καταστροφική με άγνωστες τις συνέπειες στο μέλλον και μία κατάληξη η οποία ενδεχομένως να δημιουργούσε πολλά προβλήματα. Υπήρξε και μία άλλη πλευρά στην οποία οι αναλυτές ήταν περισσότερο αισιόδοξοι και θεώρησαν ότι αυτό που πραγματοποιείται στις πρώην σοσιαλιστικές κοινωνίες ήταν η δημιουργική καταστροφή εκείνων των τομέων οι οποίοι δεν θα μπορούν να παίξουν κανένα ρόλο στην οικονομία της αγοράς, με παράλληλο κλείσιμο εκείνων των επιχειρήσεων που πλέον δεν χρειάζονται, οι οποίες όμως είχαν ενεργητικό ρόλο στο πλαίσιο της σχεδιασμένης οικονομίας.

Η δημιουργική καταστροφή αποτελεί τη μεγάλη καινοτομία του J. Schumpeter στο πλαίσιο των αναλύσεων του μετασχηματισμού του καπιταλισμού, όπου στην ουσία αυτής της σκέψης υπάρχει η διευκόλυνση της εξόδου των απαρχαιωμένων επιχειρήσεων, ενώ παράλληλα έχουμε την είσοδο νέων επιχειρήσεων οι οποίες προσαρμόζονται στα νέα δεδομένα της αγοράς με βασικό τους όπλο τους την ενσωμάτωση της νέας τεχνολογίας. Την άποψη αυτή αποδέχθηκε και ο αμερικανός φιλελεύθερος οικονομολόγος A. Aslund.⁷²⁰ Κατά βάση εκείνο που εντυπωσιάζει στη λογική του συγκεκριμένου οικονομολόγου, όπως και άλλων όπως ο J. Suchs, είναι ότι προτείνει διάφορους τρόπους μετάβασης της σοβιετικής οικονομίας στην οικονομία της αγοράς, αλλά σε καμία περίπτωση δεν προτείνει ολικό μετασχηματισμό από ένα

⁷²⁰ A. Aslund, "Building capitalism. The transformation of the former Soviet Union", Cambridge University Press, Cambridge 2002, κεφ. VII. Ο συγκεκριμένος οικονομολόγος υπήρξε σύμβουλος της ρωσικής κυβέρνησης στα ζητήματα οικονομικού μετασχηματισμού της σοβιετικής οικονομίας και υπήρξε από τους βασικούς υπεύθυνους της πορείας των αποκρατικοποιήσεων και ιδιωτικοποιήσεων που συνέβησαν στη σοβιετική κοινωνία την περίοδο 1991-1994 και αντίστοιχα της ουκρανικής κυβέρνησης την περίοδο 1994-1997. Ενδιάμεσα έχουμε τη θεραπεία σοκ η οποία ξεκίνησε το 1992. Ο συγγραφέας του βιβλίου υιοθετεί κατά βάση την άποψη του J. Schumpeter για τη δημιουργική καταστροφή των επιχειρήσεων που δεν χρειάζονται στη νέα παραγωγική περίοδο και επομένως προκειμένου να λειτουργήσει η οικονομία της αγοράς θα έπρεπε να καταστραφούν όλες εκείνες οι επιχειρήσεις που ήταν προσαρμοσμένες στην σχεδιασμένη οικονομία και επομένως δεν χρειάζονται στη νέα εποχή από την άποψη ότι δεν θα μπορούσαν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα.

κοινωνικοοικονομικό σύστημα σε άλλο, από την άποψη του ριζικού μετασχηματισμού του κρατικού μηχανισμού ή τη μεγάλη μεταβολή ή ανατροπή των κοινωνικών δομών του προηγούμενου κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Στην ουσία προτείνει τρόπους λειτουργίας και πρακτικές με άξονα την προσαρμογή της οικονομικής και κοινωνικής δομής στα νέα δεδομένα, αφήνοντας κατά βάση άθικτα τα αποτελέσματα της κρατικής και κοινωνικής δομής του προηγούμενου καθεστώτος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι ολιγάρχες οι οποίοι ως διευθυντές των μεγάλων κρατικών επιχειρήσεων, επωφελούμενοι των μεταρρυθμίσεων της περεστρόικα έγιναν ξαφνικά οι ιδιοκτήτες των μεγάλων επιχειρήσεων, παρότι οι δραστηριότητες τους ξεκίνησαν στο πλαίσιο του προηγούμενου συστήματος, που προέκυψαν μετά το 1991.

Ορίζοντας ο St. Menshikov τον ρωσικό καπιταλισμό μετά το 1991 θεωρεί ότι βασίζεται στην υποδομή της πρώην κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Από την σκοπιά αυτή δεν ήταν τυχαίες οι συγκρούσεις ή οι σχέσεις εξάρτησης ανάμεσα στη ρωσική κυβέρνηση και τους ολιγάρχες. Ο St. Menshikov θεωρεί ότι ο σημερινός ρωσικός καπιταλισμός έχει τις ρίζες του στη σοσιαλιστική οικονομία του πρόσφατου παρελθόντος. Υπό την έννοια αυτή, ανιχνεύοντας την πορεία του ρωσικού καπιταλισμού, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα ακόλουθα:

1. Η οικονομία τουλάχιστον στα χρόνια της περεστρόικα και γενικά σε όλη τη δεκαετία του '80 βασίστηκε στην παράνομη ή μαύρη οικονομία ή, αλλιώς, παραοικονομία, η οποία αναπτύχθηκε μέσα στους κόλπους της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Οι ολιγάρχες, στους οποίους αναφερθήκαμε πιο πάνω, οι οποίοι προέκυψαν μετά την κατάρρευση του σοβιετικού συστήματος, άρχισαν τη δραστηριότητα τους, σε ένα σημαντικό βαθμό, στο πλαίσιο του προηγούμενου συστήματος. Εδώ θα ήταν απαραίτητο να επισημάνουμε ότι η παραοικονομία ή η εν γένει μαύρη οικονομία, η οποία βρίσκονταν σε άνθιση στο πλαίσιο του «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν αποτελούνταν μόνο από μία ομάδα εμπόρων και παράνομους παραγωγούς. Ταυτόχρονα με τους συγκεκριμένους, στην ίδια κοινωνική ομάδα περιλαμβάνονταν και οι κρατικοί διευθυντές, οι οποίοι λειτούργησαν ως ατομικοί επιχειρηματίες και πολλοί από αυτούς ήταν τοποθετημένοι σε στρατηγικές θέσεις της σοβιετικής κυβέρνησης.⁷²¹ Στην ουσία αξιοποίησαν τα κρατικά περιουσιακά στοιχεία προς όφελος τους και κατάφεραν να δημιουργήσουν κρατικές επιχειρήσεις οι οποίες

⁷²¹ ST. Menshikov, "Russian capitalism today", Monthly Review (July-August 1999) σ.83.

τελικά βρίσκονταν υπό τον πλήρη έλεγχο τους. Υπό την έννοια αυτή, είναι φανερό ότι ήταν έτοιμοι να μετατραπούν σε κυρίαρχη κοινωνική ομάδα ως ατομικοί καπιταλιστές, έχοντας τις βάσεις τους στο προηγούμενο καθεστώς. Αυτό επιβεβαιώνει όλα όσα αναφέραμε, ότι, σε πολλές περιπτώσεις, κατά βάση οι νέες κοινωνικές δομές αποτελούν τη μεταρρυθμιστική συνέχεια των κοινωνικών δομών του προηγούμενου συστήματος, τουλάχιστον του τελευταίου διαστήματος.

2. Εξαιτίας της εξαιρετικά μεγάλης εμπειρίας του παρελθόντος, σημαντικός αριθμός από τους νέους Ρώσους καπιταλιστές ήταν μνημένοι στο οικονομικό έγκλημα και στις πρακτικές της διαφθοράς, όπως αυτές άρχισαν να διαμορφώνονται στις δύο τελευταίες δεκαετίες πριν την κατάρρευση.⁷²² Το ίδιο το σύστημα κατάφερε αποφασιστικά να συμβάλει σε σημαντικό βαθμό στην παραγωγή και στην ανάπτυξη της διαφθοράς, εξαιτίας των δομών της εξουσίας του που ήταν ιδιαίτερα συγκεντρωτικές. Έγινε ιδιαίτερα σημαντική μάχη προκειμένου, οι συγκεκριμένοι, να εγκατασταθούν σε κάποιες από τις μεγαλύτερες εταιρείες, όπως για παράδειγμα στις εταιρείες πετρελαίου και αλουμινίου. Η διαφθορά και το έγκλημα είναι πλατιά διαδεδομένο στη ρωσική νέα καπιταλιστική τάξη και στην ουσία σ' αυτή την περίοδο δεν βλέπει άλλους τρόπους πιο αποτελεσματικούς προκειμένου να επιβληθεί.⁷²³

3. Με βάση τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η ιδιωτικοποίηση στη Ρωσία, αρκετά μέλη της σοβιετικής κυβέρνησης απέκτησαν περιουσιακά στοιχεία, τα οποία κατόπιν μετέφεραν στις δικές τους επιχειρήσεις σε τιμές οι οποίες δεν αντιστοιχούσαν στις πραγματικές τους τιμές, αλλά ήταν πολλαπλάσια μικρότερες.⁷²⁴ Αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ότι η βασική νομοθεσία για την ιδιωτικοποίηση μιας μεγάλης κλίμακας από σημαντικές επιχειρήσεις εγκρίθηκε από τη ρωσική βουλή και ιδίως από την αριστερή πτέρυγα και ταυτόχρονα από την αντικαπιταλιστική σύνθεση της, η οποία τελικά διαλύθηκε με τη βία το 1993. Στις βασικές της αρχές η συγκεκριμένη νομοθεσία αρχικά σκόπευε να διατηρήσει την πλειοψηφία της ιδιοκτησίας αυτών των επιχειρήσεων στους εργαζόμενους και να πουλήσει το υπόλοιπο σε κουπόνια τα οποία θα έπρεπε να διανεμηθούν σε όλους τους πολίτες. Υπό την έννοια αυτή σκόπευε να δημιουργήσει εργαζόμενους ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων με όσο το δυνατό περισσότερο μερίδια διανεμημένα στο ρωσικό λαό.⁷²⁵ Όμως η κατάληξη δεν ήταν η αναμενόμενη. Από τα ανωτέρω μπορούμε να

⁷²² Ο.π. σ. 83.

⁷²³ Μ. Κήπας, σ. 87.

⁷²⁴ St. Menshikov, ο.π. σ. 83.

⁷²⁵ Ο.π. σ. 83-84.

παρατηρήσουμε ότι το συγκεκριμένο σχέδιο οδηγήθηκε τελικά σε εντελώς διαφορετικές κατευθύνσεις. Το αποτέλεσμα ήταν ότι ένα μεγάλο μέρος από τα συγκεκριμένα μερίδια κατέληξαν, όπως ήδη έχω αναφερθεί, είτε στα χέρια των προηγούμενων διευθυντών είτε στα χέρια των μετόχων. Έτσι αντί να διατηρηθεί το άνοιγμα με τα κουπόνια σε όλους τους πολίτες, αυτά αγοράστηκαν σε χαμηλές τιμές, ιδιαίτερα δε από τη στιγμή που η αξία τους έπεσε κατακόρυφα κατά τη διάρκεια του υπερπληθωρισμού.⁷²⁶ Ο ΟΟΣΑ επισημαίνει τα εξής: Οι επιχειρήσεις δόθηκαν ουσιαστικά ελεύθερα στους εργαζόμενους τους.⁷²⁷ Επιπλέον, ότι έδωσαν την έγκριση τους για την αντιπροσώπευση στη διεύθυνση των αντιπροσώπων.⁷²⁸ Τον Απρίλιο του 1994 οι γνώστες εσωτερικοί εκπρόσωποι δεν θα αντιπροσώπευαν περισσότερο από το 1/3 του διοικητικού συμβουλίου, ενώ οι ξένοι επενδυτές αντιπροσώπευαν κάτω από το 1% του μετοχικού κεφαλαίου.⁷²⁹

4. Εκτός από τον τρόπο της ιδιωτικοποίησης, η αντικαπιταλιστική κυβέρνηση επέτρεψε ορισμένα μέλη της καπιταλιστικής τάξης να συμμετέχουν στα έσοδα της κυβέρνησης. Αυτό έγινε με πολλούς τρόπους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι εταιρείες οι οποίες είχαν στενές σχέσεις με κορυφαία κυβερνητικά σχήματα τελικά απέκτησαν τα αποκλειστικά προνόμια να πωλούν πετρέλαιο και μέταλλα, αποφεύγοντας τους φόρους, ενώ παράλληλα πέτυχαν το δικαίωμα του μη επαναπατρισμού των εσόδων αν το ήθελαν.⁷³⁰ Το ίδιο γινόταν και με εταιρείες οι οποίες είτε εισήγαγαν καπνό είτε αλκοόλ. Επίσης, τα περισσότερα προνόμια είχαν υπηρετήσει τον σκοπό τους, δημιουργώντας τους αρχικούς πολύ-εκατομμυριούχους οι οποίοι στη συνέχεια ενεργοποιήθηκαν στις πιο συνηθισμένες και παραδοσιακές περιοχές.

Για παράδειγμα πολλά έχουν ειπωθεί, αλλά και γραφτεί για έναν από τους πλέον αλαζόνες της ολιγαρχίας τον Β. Μπερεζόφσκι (B. Berezovsky), ο οποίος σε δημόσιο επίπεδο, χωρίς ενδοιασμούς έχει αναφερθεί ότι είναι ο βασικός ιδιωτικός ταμίας της ρωσικής πρώτης οικογένειας. Ο St. Menshikov αναφέρει για το πώς απέκτησε τις πρώτες δεκάδες των εκατομμυρίων. Ένα αρχικό σημείο ήταν η συμφωνία που έκλεισε με τη διοίκηση της AVTOVAZ, της εταιρείας που κατασκεύαζε τα ρώσικα LADA. Με τη συμφωνία αυτή ο Berezovsky απέκτησε τα δικαιώματα διανομής σε

⁷²⁶ Ο.π. σ. 84.

⁷²⁷ OECD, Economic Surveys, The Russian Federation Paris: 78.

⁷²⁸ Ο.π. σ. 80.

⁷²⁹ Ο.π. σ. 80.

⁷³⁰ Ο.π. σ. 84. Μ. Κήπας, σ. 88.

ένα σημαντικό μερίδιο της παραγωγής της Logovaz. Αυτή η συμφωνία, η οποία ακόμη ισχύει, αποτελεί τη βάση της αυτοκρατορίας του. Η πώληση των αυτοκινήτων LADA στη Ρωσία είναι οργανωμένη παρόμοια με εκείνη του Medellin καρτέλ κοκαΐνης στην Κολομβία και γι' αυτό η επιτυχία του Μπερεζόφσκι να εισέλθει σε αυτή την αγορά ήταν κατόρθωμα. Αντίθετα με τους συνάδελφους του στην Κολομβία ο Μπερεζόφσκι βρήκε ένα τρόπο να γίνει πλούσιος ακόμη πιο γρήγορα. Απέκτησε τον τίτλο του ειδικού εξαγωγέα και αφού αγόραζε τα αυτοκίνητα σε μειωμένες τιμές τα πουλούσε σε κανονική τιμή στην εγχώρια αγορά χωρίς να πληρώνει φόρους.⁷³¹ Το συμπέρασμα από τα ανωτέρω είναι ότι ο ρωσικός καπιταλισμός στις αρχές της δεκαετίας του '90, λίγο μετά την κατάρρευση του 1991, ήταν ένα μείγμα από τη μία μεριά της μαύρης οικονομίας ή παραοικονομίας που αποτελούσε τη συνέχεια του παρελθόντος, δηλαδή της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας και από την άλλη του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού που αναδύθηκε ως συνέχεια του προηγούμενου κοινωνικοοικονομικού συστήματος.⁷³²

Υπό την έννοια αυτή, εκ των πραγμάτων μετά το 1992 ακολουθεί μία πορεία οικονομικής ανάπτυξης που κίνησε η θεραπεία σοκ, η οποία για τις ανάγκες της αγοράς θα μπορούσε να θεωρηθεί ριζοσπαστική σε ένα ιστορικό πλαίσιο, δεδομένου ότι η πορεία των οικονομιών της αγοράς την ανέδειξαν ως την πιο ενδεδειγμένη.⁷³³ Ο Γ. Μαραγκός υποστηρίζει ότι η επιβολή του μοντέλου οικονομικής θεραπείας σοκ βασίστηκε στην ανεπαρκή κατανόηση των θεσμικών οργάνων των πρώην κρατικών σοσιαλιστικών χωρών, δηλαδή σε αντίθεση με τις ιστορικές παραδόσεις, τη σύγχρονη πραγματικότητα και τις πραγματικές δυνατότητες των υπό μετάβαση οικονομιών.⁷³⁴ Για τους υποστηρικτές της θεραπείας σοκ, η διαδικασία μετάβασης δεν ήταν περίεργη, πολύπλοκη ή αινιγματική. Εξάλλου για τους οικονομολόγους της σχολής του Σικάγο ήταν ένα μονοπάτι συνηθισμένο. Τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι χώρες, θα έπρεπε να επιλυθούν με τα συνήθη μέσα και η μοναδικότητα της κατάστασης το μόνο πράγμα που απαιτούσε ήταν η αποφασιστική δράση. Εξάλλου πολλά από τα στοιχεία του προγράμματος μετάβασης, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της θεραπείας σοκ, είχαν γενική εφαρμογή σε όλες τις οικονομίες. Η ανάπτυξη των σχέσεων της αγοράς ήταν μονοπάτι ανεξάρτητο, γεγονός που σημαίνει

⁷³¹ St. Menshikov, σ. 85.

⁷³² Μ. Κήπας, σ. 88.

⁷³³ John Marangos, "Shock therapy and its consequences in transition economies", *Development* (2005), 48(2), 70-78. Doi: 10.1057/palgrave.development:1100136, for international Development: 1011-6370/05, www.sidint.org/development, σ. 71

⁷³⁴ Ο.π. σ. 72.

ότι η ανάπτυξη των σχέσεων της αγοράς δεν ήταν πολιτισμικά ενσωματωμένη.⁷³⁵ Ωστόσο παρά τις διαβεβαιώσεις για την ομοιότητα στα συστήματα τους, οι υπό μετάβαση οικονομίες διέφεραν σημαντικά η μία από την άλλη, από πολλές απόψεις. Η μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς από τη φύση της αποτελεί μία πορεία η οποία εξαρτάται από τη διαδικασία.

Εξάρτηση από την πορεία δεν σήμαινε μόνο ότι ο μετασχηματισμός θα είχε επηρεαστεί από την αρχική κατάσταση και επομένως από την ιστορία του συστήματος και της χώρας που υποβάλλεται σε μετασχηματισμό, αλλά και ότι τα μέτρα που ελήφθησαν προηγουμένως θα έχουν επηρεάσει την κατεύθυνση και την ταχύτητα των μετέπειτα πολιτικών αλλαγών. Μάλιστα για να γίνει κατανοητή η αποφασιστικότητα της εφαρμογής της θεραπείας σοκ, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε μία φράση την οποία επαναλαμβάνουν συχνά οι οπαδοί της θεραπείας σοκ και κυρίως τα λόγια που χρησιμοποίησε ο Cohen: «δεν μπορείτε να κάνετε μια ομελέτα χωρίς να σπάσετε μερικά αυγά». Υποστήριζε ότι εάν επρόκειτο να μάθουμε κάτι από το παρελθόν είναι το εξής: «δεν θα υπήρχε ομελέτα, μόνο μια μάζα από σπασμένα αυγά, με τη μορφή θρυμματισμένων ελπίδων και ζωών».⁷³⁶

Η θεραπεία σοκ σαν μοντέλο μετάβασης συστήνεται ως οικονομική πολιτική ανεξάρτητη από την υπάρχουσα θεσμική δομή. Εδώ υπάρχει η άποψη ότι η οικονομική πολιτική δεν μπορεί να αγνοήσει θεσμικούς φορείς, δεδομένου ότι το θεσμικό πλαίσιο του οικονομικού συστήματος είναι ένα βασικό στοιχείο της οικονομικής δυναμικής του. Η οικονομική συμπεριφορά επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από θεσμούς, δεδομένου ότι οι ιδιώτες δεν είναι μόνο άτομα, αλλά και το πιο σημαντικό, δηλαδή κοινωνικά όντα. Στο πλαίσιο αυτό η οικονομική συμπεριφορά είναι τοποθετημένη στις καθιερωμένες κοινωνικά θεσμικές δομές και όχι σε μια απρόσωπη οικονομία της αγοράς. Έτσι οι οικονομικές και πολιτικές μεταρρυθμίσεις δεν αποτυγχάνουν επειδή δεν προχωρά η απελευθέρωση της αγοράς γρήγορα ή αργά, αλλά επειδή η ανάπτυξη των υποστηρικτικών θεσμικών μεταρρυθμίσεων προχωρά με πολύ βραδύ ρυθμό.⁷³⁷ Στο πλαίσιο της ίδιας λογικής ο ρυθμός της θεσμικής ανάπτυξης καθορίζει το ρυθμό των μεταρρυθμίσεων. Ο πολιτισμός αποτελεί εξαιρετικό στοιχείο για την ανάπτυξη της θεσμικής δομής. Οι συμβάσεις και οι κανόνες είναι εξειδικευμένοι με βάση τον πολιτισμό. Από τη στιγμή που το μέλλον

⁷³⁵ Ο.π. σ. 72.

⁷³⁶ Ο.π. σ. 72.

⁷³⁷ Ο.π. σ. 72.

είναι αβέβαιο και δεν μπορεί να υπολογιστεί, οι ορθολογικές προσδοκίες με την νεοκλασική έννοια του όρου είναι αδύνατες. Η οικονομική δραστηριότητα βασίζεται ως επί το πλείστον σε αποδεκτές συμβάσεις. Για παράδειγμα, οι προτιμήσεις δεν είναι εξωγενείς στις μεταβατικές οικονομίες.

Ο στόχος των θεσμών της αγοράς ήταν να ενθαρρύνει το προσωπικό συμφέρον και, ταυτόχρονα, να διασφαλίσει την κοινωνία από κάθε αμαύρωση των πολιτικών αξιών από τον ατομικισμό. Τα όργανα ελέγχουν τα επιμέρους συμφέροντα με αποτελεσματικό τρόπο. Η αποτυχία των κατάλληλων θεσμικών δομών για την συγκράτηση της επιδίωξης του προσωπικού συμφέροντος, εμποδίζει την ανάπτυξη μιας κοινωνίας με συνοχή. Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης αυτό ακριβώς είναι που συνέβη στις μεταβατικές κοινωνίες. Η διαφθορά δεν θα μπορούσε να μειωθεί στις μεταβατικές οικονομίες, μέχρις ότου τα θεσμικά όργανα της οικονομίας της αγοράς να καθιερωθούν πλήρως. Όταν το κράτος άρχισε να διαλύεται, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα την αδυναμία να προωθήσει ένα θεσμικό πλαίσιο, η μόνη οδός που απέμενε ήταν αυτής της εγκληματικής συμπεριφοράς.⁷³⁸ Στη Σοβιετική Ένωση οι θεσμοί της ατομικής ιδιοκτησίας δεν υπήρχαν. Δεν υπήρχε η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης ούτε και αστικό κράτος για να ενισχύσει τα δικαιώματα της ατομικής ιδιοκτησίας. Ακόμη, χωρίς τις συγκεκριμένες εγγυήσεις, οι περισσότεροι καπιταλιστές εξακολουθούν να διστάζουν να τοποθετήσουν χρήματα σε παραγωγικές επενδύσεις. Γι' αυτό και έγιναν ελάχιστες παραγωγικές επενδύσεις και επομένως, να υπάρχει λίγη ανάπτυξη και η οικονομία συνέχισε να βουλιάζει ακόμη και μετά την ιδιωτικοποίηση. Το αποτέλεσμα ήταν η διαφθορά και η πορεία προς τον καπιταλισμό ακολούθησε διαφορετικό δρόμο. Έτσι η νέα αστική τάξη αναπτύχθηκε σε μια διαδικασία, η οποία ονομάστηκε κλεπτοκρατία.⁷³⁹

Το σημαντικότερο ήταν ότι ακόμη και για τους οικονομολόγους της θεραπείας σοκ τα θεσμικά όργανα του δυτικού καπιταλισμού, συμπεριλαμβανομένων και των νομικών, πολιτικών και οικονομικών υποδομών, δεν ήταν εύκολο να αναπαραχθούν. Αυτό τελικά είχε σαν αποτέλεσμα η εμπιστοσύνη σε τέτοιους θεσμούς να υπονομευτεί σε μεγάλο βαθμό και σιγά-σιγά να εξαφανιστεί. Δεδομένης της επιμονής για οικονομική θεραπεία σοκ και η ανάγκη να γίνουν όλα με αυξημένη ταχύτητα, δεν υπήρχε χρόνος, για μια ενδογενή καπιταλιστική τάξη μικρών ιδιωτών επιχειρηματιών που διατηρούνταν για δεκαετίες, να ωριμάσουν και να δημιουργηθούν μεγάλες εταιρείες.

⁷³⁸ Ο.π. σ. 73.

⁷³⁹ Ο.π. σ. 73.

Για να είναι σε θέση η προσέγγιση της θεραπείας σοκ να δημιουργήσει τις βάσεις για μία κανονική καπιταλιστική συσσώρευση, έπρεπε να δημιουργηθούν καπιταλιστές το συντομότερο δυνατόν. Εξάλλου αυτό αποτέλεσε μία κυνική ομολογία των Sachs, Holmstrom, Smith, ότι δεν υπήρχε εφικτός τρόπος να γίνει με νόμιμο τρόπο ή με ηθικό. Η τάξη αυτή έπρεπε να μετασχηματιστεί σε μία νύχτα.⁷⁴⁰

Ένας συνδυασμός στοιχείων συντάχθηκε ουσιαστικά με στόχο την ιδιωτικοποίηση της οικονομίας, με εγκληματικές μεθόδους. Αυτές ήταν η υπόγεια μαφία, έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε στη νέα εποχή, ένα τμήμα της κυρίαρχης ομάδας της περιόδου πριν το 1991, με άλλα λόγια ένα σημαντικό τμήμα της νομενκλατούρας και ακόμη ένα τμήμα της διανοήσης, δηλαδή της ιντελιγκέντσια. Υπό την έννοια αυτή η ιδιωτικοποίηση ήταν μία σκόπιμη στρατηγική της κυρίαρχης ηγετικής ομάδας της προηγούμενης περιόδου και μιας εγκληματικής ομάδας, που στόχευαν να μετασχηματιστούν σε μια νέα καπιταλιστική τάξη, ανεξάρτητα από την τελική κατάληξη. Σύμφωνα με τον Γ. Μαραγκό, οι οικονομικοί σύμβουλοι, οι υψηλόμισθοι επιστήμονες και το Ινστιτούτο Χάρβαντ στο πλαίσιο της συμμετοχής τους στη διεθνή ανάπτυξη, φέρουν μεγάλο μέρος της ευθύνης για τη δημιουργία ενός ποινικού καπιταλισμού στην Πρώην Σοβιετική Ένωση.⁷⁴¹ Η εισαγωγή όμως των μέτρων για τη δημιουργία μιας οικονομίας της αγοράς, προφανώς δεν έχει δώσει τα επιθυμητά αποτελέσματα. Θεωρητικοί όπως οι Burawoy,⁷⁴² υποστήριξαν ότι η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και η εφαρμογή της θεραπείας σοκ προκάλεσε τη δημιουργία ενός εμπορικού καπιταλισμού και όχι ενός βιομηχανικού καπιταλισμού. Σε αντάλλαγμα αυτού του γεγονότος ο εμπορικός καπιταλισμός κυριάρχησε στην παραγωγή και το εμπόριο που ήταν οργανωμένο από το κράτος. Είναι εμφανές, όπως συμβαίνει σε πολλές μεταβατικές κοινωνίες, ένα περιβάλλον με χρόνιες ελλείψεις, οι επιχειρήσεις είχαν κίνητρο από τη μεγιστοποίηση των κερδών, όχι μέσω της παραγωγής αλλά μέσω του εμπορίου, να αγοράζουν φθηνά και να πουλάνε ακριβά. Οι νέοι επιχειρηματίες, οι προηγούμενοι διαχειριστές, λειτουργούν σε ένα περιβάλλον με μονοπωλιακή συμπεριφορά, παράνομες συναλλαγές και κατά των αδύναμων κρατικών ανταγωνιστών.

Από την άλλη ο μαρασμός του προηγούμενου κρατικού μηχανισμού οδήγησε στην ανασυγκρότηση της οικονομίας και ταυτόχρονα συνέβαλλε στην ανάδυση μιας

⁷⁴⁰ Ο.π. σ. 73.

⁷⁴¹ Ο.π. σ. 73.

⁷⁴² M. Burawoy, The extended case method, ο.π. στο ίδιο..

κατακερματισμένης, αναιμικής και αναποτελεσματικής φιλελεύθερης δημοκρατίας, ανίκανης για τη θέσπιση της οικονομίας της αγοράς με αυστηρούς δημοσιονομικούς περιορισμούς. Σαν αποτέλεσμα των ανωτέρω, οι νέοι επιχειρηματίες, αντί να σκέφτονται μακροπρόθεσμα, είχαν την τάση να αναζητούν γρήγορο πλουτισμό και στην πραγματικότητα ήταν άκρως αμφίσημοι ως προς τον καπιταλισμό, δεδομένου ότι ο συγκεκριμένος χρησιμοποιείται για την αδύναμη κατάσταση των ανταγωνιστών, συναλλαγές πίσω από το παρασκήνιο και έχοντας μία συγκεκριμένη μονοπωλιακή συμπεριφορά.⁷⁴³

Έτσι θεωρούν ότι ο εμπορικός καπιταλισμός δεν εξελίχθηκε σε βιομηχανικό καπιταλισμό. Τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια. Στην ουσία ανέστειλε την ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού, μέσω της διατήρησης μορφών παραγωγής που δεν συνάδουν με τον βιομηχανικό καπιταλισμό. Προφανώς η συγκεκριμένη προσέγγιση εμπίπτει σε σημαντικές αδυναμίες. Ο λόγος είναι ότι οι γιγάντιες βιομηχανικές επιχειρήσεις που είχαν περιέλθει στους διευθυντές τους κλπ., χωρίς την ύπαρξη του κρατικού ελέγχου και του «σχεδιασμού» ήταν καπιταλιστικές επιχειρήσεις. Υπό την έννοια αυτή η Ρωσία είχε όλα τα χαρακτηριστικά ενός σύγχρονου βιομηχανικού καπιταλισμού. Ήδη από την προηγούμενη κατάσταση υπήρχε σημαντική διαφθορά. Όμως από τη στιγμή που υιοθετήθηκε η θεραπεία σοκ στη διαδικασία της μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς και τον καπιταλισμό, η διαφθορά είχε μετατραπεί σε κυρίαρχο μέσο συσσώρευσης. Οι συνέπειες αυτής της εξέλιξης ήταν καταλυτικές. Αφενός έχουμε απώλεια φορολογικών εσόδων εξαιτίας της εκτεταμένης διαφθοράς, αφετέρου τη δυσκολία συγκρότησης της αστικής-καπιταλιστικής τάξης με σύγχρονους όρους βιομηχανικού καπιταλισμού. Η εκμετάλλευση του χρήματος της κυβέρνησης ήταν η κύρια πηγή εισοδήματος των μεγαλύτερων ρωσικών τραπεζών που ελέγχουν κάποια άλλα μέλη της ολιγαρχίας. Τη στιγμή που οι καταθέσεις της κυβέρνησης είναι μόλις 2 με 3%, το 90 ή και παραπάνω τοις εκατό των κυβερνητικών εισοδημάτων και πληρωμών μεταφέρονται μέσω των τραπεζών. Με την ικανότητα τους ως κυβερνητικοί αντιπρόσωποι οι τράπεζες επωφελήθηκαν από τις υψηλές προμήθειες, οι οποίες έφταναν το 7% του ανταλλάγματος, και την βραχυπρόθεσμη χρήση των κονδυλίων που προσωρινά έμενε αχρησιμοποίητο από την κυβέρνηση.⁷⁴⁴ Οι τράπεζες δεν ενδιαφέρονται τόσο στην επέκταση των φυσικών εμπορικών δραστηριοτήτων τους αλλά περισσότερο στο να γίνουν οι επίσημοι αντιπρόσωποι που

⁷⁴³ Ο.π. σ. 73-74.

⁷⁴⁴ St. Menshikov, ο.π. σ. 85.

ελέγχουν κυβερνητικούς μηχανισμούς με ιδιαίτερα μεγάλη ροή ρευστού όπως ο Rosnooruzheniye ο οποίος ελέγχει τις περισσότερες εξαγωγές όπλων, ή το ρωσικό τελωνείο, το οποίο μέχρι πρόσφατα έστελνε τα έσοδα στην Unexibank, η οποία βρισκόταν στην επιρροή του Potanin.⁷⁴⁵

Οι εξελίξεις των ανωτέρω οδήγησαν στη μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς στην πρώην Σοβιετική Ένωση και εν γένει στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. Έτσι έχουμε μία πορεία η οποία κυριαρχήθηκε από τη θεωρία της θεραπείας σοκ στη Ρωσία, τουλάχιστον στο σύνολο των χωρών της πρώην ΕΣΔΔ, αλλά και σε άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.. Αυτό το συγκεκριμένο μοντέλο της θεραπείας σοκ της οικονομικής μετάβασης εμπεριέχει την άμεση απελευθέρωση των τιμών, άμεση ιδιωτικοποίηση, την άμεση σύσταση μιας ανεξάρτητης κεντρικής τράπεζας, την άμεση υλοποίηση ενός ισοσκελισμένου προϋπολογισμού, άμεση εισαγωγή του ελεύθερου εμπορίου και άμεση δημιουργία ενός πλήρως μετατρέψιμου ευέλικτου νομίσματος. Εκείνος ο οποίος καθοδήγησε πολλές κυβερνήσεις της Ανατολικής Ευρώπης ως σύμβουλος, όπως για παράδειγμα τις κυβερνήσεις της Πολωνίας και της Ρωσίας, ήταν ο Jeffrey Sachs. Ο ίδιος ο οποίος προέρχεται από την οικονομική σχολή του Σικάγο είχε δηλώσει: ότι στόχος της Πολωνίας είναι να καθιερώσει την οικονομική, νομική, θεσμική βάση του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας της αγοράς μέσα σε ένα μόνο χρόνο.⁷⁴⁶ Οι υποστηρικτές του μοντέλου σοκ υποστήριζαν ότι τα στοιχεία του μοντέλου θεραπείας σοκ θα διασφάλιζαν την ανάπτυξη στην πλήρη απασχόληση, με χαμηλό πληθωρισμό και σταθερότητα. Εν ολίγοις, το μοντέλο θεραπείας σοκ ήταν ένα νεοκλασικό μοντέλο της μετάβασης, συνηγορώντας υπέρ της άμεσης εφαρμογής των αναγκαίων μεταρρυθμίσεων για την δημιουργία της καπιταλιστικής οικονομίας ελεύθερης αγοράς. Εναλλακτικές λύσεις προφανώς δεν εξετάστηκαν από την ώριμη αγορά της οικονομίας, που αντιπροσωπεύεται από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και την Παγκόσμια Τράπεζα, η οποία βεβαίωσε ότι η μόνη εναλλακτική λύση για τις υπό μετάβαση οικονομίες, ήταν να κάνουν την υπέρβαση προς την οικονομία της αγοράς.⁷⁴⁷

Η διαδικασία της θεραπείας σοκ όμως δεν έδωσε, όπως υποσχέθηκε, και ένα αντίστοιχο επίπεδο διαβίωσης στους ανθρώπους στις οικονομίες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού». Αντί όμως για τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου,

⁷⁴⁵ Ο.π. σ. 86.

⁷⁴⁶ John Marangos, “Shock Therapy and its consequences in transition economies”, σ. 70.

⁷⁴⁷ Ο.π. σ. 71.

παρατηρούνται φαινόμενα όπως η οικονομική κατάρρευση, η στασιμότητα, ο πληθωρισμός και ανεργία. Επομένως ως χαρακτηριστικά μιας συγκεκριμένης διαδικασίας, συνοδεύονται με τα γνωστά αποτελέσματα της φτώχειας και της εγκληματικότητας. Εδώ θα ήταν δυνατό να υποστηριχθεί ότι κατά βάση επιδιώκεται η δημιουργία ενός μοντέλου καπιταλισμού με συγκεκριμένα στοιχεία με οποιοσδήποτε κόστος. Υπό την έννοια αυτή για να μπορέσει να δημιουργηθεί αυτό το μοντέλο καπιταλισμού σε τόσο σύντομο διάστημα στη μεταβατική περίοδο, θα έπρεπε να συμβάλλουν με τη συνεργασία τους και οι καθιερωμένες ελίτ της προηγούμενης περιόδου. Πώς όμως θα μπορούσε να γίνει κάτι τέτοιο; Για να κερδίσουν όμως τη συνεργασία των κυρίαρχων ομάδων της προηγούμενης περιόδου απαιτούνταν και τα ανάλογα κίνητρα. Αυτά ήταν κυρίως ο προσωπικός πλουτισμός της κυρίαρχης ελίτ. Από δω προκύπτει ένα ερώτημα: θα υπήρχε αντίστοιχο κόστος για το μέσο πολίτη; Στην ουσία μπορεί να γίνει κατανοητό ότι η θεραπεία σοκ και η άμεση θέσπιση του καπιταλισμού σε πολύ μεγάλο βαθμό, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι υπαγορεύτηκε από την ιδιοτέλεια των καπιταλιστικών τάξεων στις ώριμες οικονομίες της αγοράς που απαιτούσαν τη μετατροπή της ελίτ του σοβιετικού συστήματος σε ιδιόμορφη καπιταλιστική τάξη, έχοντας ως άξονα πίεσης για επίτευξη του συγκεκριμένου στόχου είτε το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο είτε την παγκόσμια Τράπεζα.⁷⁴⁸

Από την άλλη η ιδεολογία εκ των πραγμάτων παίζει πάντοτε ένα σημαντικό ρόλο σε κάθε κοινωνικοοικονομικό σύστημα, υπό την έννοια ότι κάθε κοινωνικοοικονομικό σύστημα βασίζεται σε ορισμένες βασικές αρχές και εκφράζεται από συγκεκριμένες αξίες και ιδεολογικοπολιτικές αναφορές. Ιδιαίτερα μη υλικοί παράγοντες όπως οι ιδέες, οι κοινωνικές θεωρίες, οι επιστημονικές γνώσεις, οι κανόνες συμπεριφοράς, οι στάσεις ζωής, και οι προσδοκίες των ανθρώπων, ήταν πάντοτε βασικά συστατικά και ιδιαίτερα στις μεταβατικές οικονομίες. Αυτό σημαίνει ότι τα συγκεκριμένα στοιχεία θα μπορούσαν να επιταχύνουν τις διαδικασίες της αλλαγής ή να τις εμποδίσουν και να τις επιβραδύνουν.

⁷⁴⁸ Ο.π. σ. 71.

3.2 ΟΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΓΑΝΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Επομένως, ιδιαίτερη σημασία έχει το θεσμικό πλαίσιο στη νέα περίοδο της οικονομικής μετάβασης. Όπως αναφέρει ο P. Murrell τα θεσμικά οικονομικά χρησιμοποιούνται συνειδητά ως εργαλείο ανάλυσης.⁷⁴⁹ Οι νέες οικονομίες άρχισαν να εμφανίζουν το συγκεκριμένο ζήτημα ως εργαλείο μετά από κάποιο χρονικό διάστημα. Αυτό που ονομάζεται «Νέα Θεσμικά Οικονομικά» στην ουσία αποτελούν μεγαλύτερη επικέντρωση στους θεσμούς από τη στιγμή που για να εφαρμοστούν χρειάζονται τους απαραίτητους κανόνες παιχνιδιού.⁷⁵⁰ Ποια είναι όμως τα θεσμικά οικονομικά; Αυτά τα είδη θεσμικών οικονομικών που έχουν λειτουργήσει αποφασιστικά ως εργαλεία προκειμένου να συμβάλλουν στην ταχύτερη μετάβαση των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών στην οικονομία της αγοράς σε γενικές γραμμές είναι τα ακόλουθα:

1. Είναι αυτά που παράγονται από ιδιωτικούς οργανισμούς που έχουν επίσημο ρόλο και προωθούνται ή διευκολύνονται από το κράτος: π.χ. η αυτορρύθμιση των χρηματιστηριακών αγορών, διαιτητικά δικαστήρια, λογιστικά πρότυπα.
2. Πολιτικοί θεσμοί, όπως για παράδειγμα αυτά είναι τα νομοθετικά σώματα, εκλογικές διαδικασίες, κ.λ.π.
3. Είναι οι θεσμοί, όπως η συμπεριφορά από κρατικούς διοικητικούς φορείς, για παράδειγμα η εφαρμογή της ποινικής νομοθεσίας από τις υπηρεσίες της δικαιοσύνης, η ασφάλεια των προϊόντων από τα υπουργεία, η κατοχύρωση διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας από ένα γραφείο ευρεσιτεχνίας.
4. Τα αποτελέσματα των ενεργειών των ανεξάρτητων ημικρατικών οργανισμών, π.χ. οι κεντρικές τράπεζες εκδίδουν χρήμα και ρυθμίζουν τις τράπεζες, οι ρυθμιστές της χρηματιστηριακής αγοράς οι οποίοι με τη λειτουργία τους προστατεύουν τους επενδυτές, γραφεία που έχουν αδειοδοτηθεί για να συνταγογραφούν φάρμακα.
5. Επίσης σημαντικός θεσμικός φορέας είναι το δίκαιο των συμβάσεων για τις συναλλαγές,, συστήματα καθορισμού και επιβολής των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας,

⁷⁴⁹ P. Murrell, (2006), *Institutions and Transition*, The New Palgrave Dictionary of Economics, 2nd Edition Lawrence Blume and Steven Durlauf General Editors, London: Palgrave Macmillan Ltd.

⁷⁵⁰ Ο.π. στο ίδιο.

εταιρικό δίκαιο διακυβέρνησης και η εκτέλεση του, επίσης σημαντικός θεσμός είναι τα δικαστήρια και τα όργανα όπως οι δικαστικοί επιμελητές.⁷⁵¹

Τα αποδεικτικά στοιχεία σχετικά με την αποτελεσματικότητα καθενός από τους συγκεκριμένους θεσμικούς τύπους είναι διάσπαρτα, κοφτά και ανακριβή.⁷⁵² Προφανώς από όλα αυτά είναι δύσκολο να βγουν οριστικά συμπεράσματα. Παρ' όλα αυτά, όπως αναφέρει ο Murrell, μπορεί κάποιος να ξεκινήσει με την εξέταση πάνω στην οποία οι Kaufmann, Kraay και Zoido-Lobaton μετρούν την πορεία της μετάβασης των χωρών που αποδίδουν καλύτερα.⁷⁵³ Η σειρά επιτυχίας, σε σχέση με το επίπεδο ανάπτυξης τους, των συγκεκριμένων μέτρων είναι η φωνή και η λογοδοσία των πολιτικών ή των πολιτών, η πολιτική αστάθεια, η βία, το κράτος δικαίου, η αποτελεσματικότητα της κυβέρνησης και τέλος το κανονιστικό πλαίσιο για την πορεία των μέτρων. Επομένως, γίνεται φανερό ότι από εδώ μπορεί να συναχθεί ένα συμπέρασμα ότι οι πολιτικοί θεσμοί μπορούν να έχουν μία σημαντική συμβολή στη σχετική συνολική θεσμική επίδοση των χωρών που βρίσκονται σε μετάβαση, ενώ η κρατική διοίκηση είχε μία πολύ κακή απόδοση. Αυτό, επομένως, αποδεικνύει τη συχνή αναφορά μου, ότι, τελικά, ο κρατικός μηχανισμός στην ουσία τροποποιήθηκε προκειμένου να ανταποκριθεί στη νέα εποχή της οικονομίας αγοράς. Η βάση του κρατικού μηχανισμού να μην δεν παρέμεινε η ίδια, αλλά πολλά βασικά εργαλεία του προηγούμενου συστήματος χρησιμοποιήθηκαν προκειμένου να προχωρήσει η μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς, ή έστω προς ένα ιδιόμορφο καπιταλισμό όπως αυτός διαμορφώθηκε στη Ρωσία.

Η δημιουργία θεσμών οι οποίοι θα αντικαθιστούσαν την προηγούμενη οικονομική διαδικασία προέκυψε και από ένα μεταβατικό στάδιο στο οποίο η Ρωσία, όπως και οι υπόλοιπες χώρες στην Ανατολική Ευρώπη, γνώρισε την ύφεση σε πρωτόγνωρα βάθη. Για παράδειγμα ο Svejnar⁷⁵⁴ αναφέρει ότι η πτώση του ΑΕΠ έφτασε στην Ανατολική Ευρώπη στο 13-25%, στο 40% στις χώρες της Βαλτικής πρώην χώρες της Σοβιετικής Ένωσης, ενώ στην Κοινοπολιτεία Ανεξάρτητων Κρατών στο 46-65%. Δεν είναι προφανώς παράξενο το γεγονός ότι υπήρχαν και μεγάλες μειώσεις της

⁷⁵¹ P. Murrell, (1996), How far has the transition progressed?, Journal of Economic Perspectives, Volume 10, Number 2, spring 1996, pages 25-44.

⁷⁵² Ο.π. στο ίδιο.

⁷⁵³ Ο.π. στο ίδιο.

⁷⁵⁴ Εδώ αξιοποιούνται τα άρθρα του Peter Murrell, How far has the transition progressed? Journal of Economic Perspective, Volume 10, Number 2, Spring 1996, pages 25-44. Επίσης: Institutions and transition, The New Palgrave Dictionary of Economics, 2nd Edition Lawrence Blume and Steven Durlauf, General Editors, London: Palgrave Macmillan, May 2006.

παραγωγικότητας των υφιστάμενων επιχειρήσεων. Πάντως θα μπορούσε κάποιος να συμπεράνει ότι οι φτωχές επιδόσεις των επιχειρήσεων σε βραχυπρόθεσμο επίπεδο οφείλεται στο γεγονός ότι τα παλιά όργανα καταστρέφονται και τα νέα όργανα δεν είχαν τεθεί ακόμη σε ισχύ. Πάντως την χαμηλότερη απόδοση έχουν οι επιχειρήσεις οποίες στο παρελθόν είχαν τη θεσμική υποστήριξη του κεντρικού σχεδιασμού σε σχέση με τη θεσμική υποστήριξη που γνώρισαν στην μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς. Μ' άλλα λόγια συνέβη αυτό που αναφέραμε: συνολικά είχαμε την καταστροφή των επιχειρήσεων οι οποίες δεν μπορούσαν να επιβιώσουν στην οικονομία της αγοράς. Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε ότι δεν μπορεί να υπάρξει δημιουργική καταστροφή των επιχειρήσεων χωρίς να υπάρχει αντικατάσταση ή εμφάνιση νέων δημιουργικών επιχειρήσεων, οι οποίες συνοδεύονται από τη χρήση των νέων τεχνολογιών. Στη διαδικασία της μετάβασης καταστράφηκαν επιχειρήσεις χωρίς να υπάρχει το θεσμικό ή το οργανωτικό πλαίσιο προκειμένου να αναδυθούν νέες. Από την άλλη, όπως ήδη έχουμε αναφερθεί, αναδύθηκε μία ιδιόμορφα συγκροτημένη αστική τάξη, δηλαδή καπιταλιστές σαν τάξη, πέραν του γεγονότος της ανάδυσης της μικρής μειοψηφικής ομάδας των ολιγαρχών. Παράλληλα τμήμα αυτής της νέας κυρίαρχης τάξης που αναδύθηκε, ήταν οι παλιοί διευθυντές οι οποίοι αποτελούσαν έτσι κι αλλιώς μερίδα της σοβιετικής άρχουσας τάξης και μετασχηματίστηκαν μετά την κατάρρευση σε καπιταλιστές νέου τύπου στο πλαίσιο του αναδυόμενου ρωσικού καπιταλισμού.. Αυτοί μαζί με τους νεοεισερχόμενους καπιταλιστές, από την παραοικονομία ή τις ιδιωτικοποιούμενες επιχειρήσεις, αποτελούν τη νέα αστική τάξη. Αλλά ακόμη και οι ολιγάρχες δεν ήταν αποτέλεσμα μιας μακροχρόνιας συγκρότησης στο πλαίσιο του συστήματος. Παρά το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια έχουν σημειωθεί σημαντικές πρόοδοι στην κατανόηση της σχέσης μεταξύ των θεσμικών αλλαγών και της μείωσης της παραγωγής σε μεταβατικό στάδιο, τελικά φαίνεται ότι υπάρχουν πολλά ακόμα να γνωρίσουμε.⁷⁵⁵ Πάντως είναι πλέον αποδεκτό ότι και τα όργανα του κεντρικού σχεδιασμού συνέβαλλαν αποφασιστικά στην αύξηση της παραγωγικότητας των επιχειρήσεων. Εκείνο το οποίο θα πρέπει να θεωρήσουμε σημαντικό σ' αυτή την προσέγγιση είναι ότι επιχειρείται μία προσπάθεια και από τους υπερασπιστές της προηγούμενης κατάστασης, αλλά και από τους νεοφιλελεύθερους, να αποδείξουν τη σημασία της προηγούμενης ή της παρούσας περιόδου, χρησιμοποιώντας κυρίως στοιχεία τα οποία

⁷⁵⁵ P. Murrell, ο.π. στο ίδιο.

αφορούσαν κατά κύριο λόγο την παραγωγή. Αυτό περαιτέρω σημαίνει ότι επιχειρούν να αποδείξουν με δείκτες για το ποια περίοδος ήταν περισσότερο ή λιγότερο σημαντική, δηλαδή αν ήταν πριν ή μετά το 1989 και τις επιπτώσεις που είχε στην κοινωνία. Αγνοείται η διαδικασία της παραγωγής, αγνοείται η δομή της, η μορφή της και το περιεχόμενο της και ακόμη περισσότερο αγνοείται η διανομή του κοινωνικού πλούτου στα κοινωνικά στρώματα.⁷⁵⁶

Σύμφωνα με τις απόψεις του A. Aslund, υπάρχουν αντιθέσεις με την γενικά αποδεκτή άποψη: α) η μείωση της παραγωγής ήταν παντού μικρότερη σε σχέση με ότι πιστευόταν και παράλληλα κάποιες χώρες παρουσίασαν στιγμές ανάπτυξης παρά οικονομική κάμψη, β) η οικονομία της Σοβιετικής Ένωσης ήταν σε κατάσταση πολύ χειρότερη σε σχέση με ότι αρχικά πιστευόταν, γ) ακόμη και μετά την επανεξέταση, οι διαφορές ανάμεσα από τις αποτυχίες παραμένουν μεγάλες, δ) η σχέση μεταξύ της οικονομικής κατάστασης και της δομικής μεταρρύθμισης παραμένει ισχυρή μετά την επανεξέταση των στατιστικών, ε) οι ελαττωματικές στατιστικές παραπληροφόρησαν τους διαμορφωτές της κοινής γνώμης στον λεγόμενο «μετακομμουνιστικό» μετασχηματισμό.⁷⁵⁷ Το χαρακτηριστικό που αναπτύσσει είναι ότι η οικονομική ευμάρεια των πολιτών μειώθηκε πολύ λιγότερο σε σχέση με την παραγωγή. Από την άλλη όμως, παρά την συγκεκριμένη του διαπίστωση, θεωρεί ότι απαιτείται να είναι ακριβής η γνώση της πραγματικής ανάπτυξης της παραγωγής, κατά τη μετάβαση, εξαιτίας των μεγάλων μεθοδολογικών προβλημάτων.

Αξιολογώντας την πορεία του κεντρικού σχεδιασμού θεώρησε ότι αυτή βασιζόταν σε στοιχεία που εμπεριείχαν τα όρια υπερβολής, ενδεχομένως και της εξαπάτησης. Αυτό σημαίνει ότι, σύμφωνα με την κρίση του, ο καθένας είχε το συμφέρον να υπερβάλλει, με τα στοιχεία που αφορούσαν την παραγωγή. Αυτό ήταν ιδιαίτερα χαρακτηριστικό από τη στιγμή που για την απόδοση των υπουργών και των εργατών υπήρχαν τα μπόνους τα οποία εξαρτώνταν από την ακαθάριστη παραγωγή. Αυτό οδήγησε σε υπερβολικές εκτιμήσεις, οι οποίες ισοδυναμούσαν περίπου με το 5% του ΑΕΠ. Το αποτέλεσμα ήταν ότι μετά την κατάρρευση άρχισε η διαδικασία της μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς και τα κίνητρα για τέτοιες παραποιήσεις εξαφανίστηκαν. Στο πλαίσιο του καπιταλισμού και της οικονομίας της αγοράς οι επιχειρήσεις προσπαθούν να αποφύγουν τους φόρους και αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να οδηγεί την παραγωγή σε μία καθοδική τάση.

⁷⁵⁶ M. Κήπας, σ. 99.

⁷⁵⁷ A. Aslund, σ. 121.

Από την άλλη πλευρά, στην περίοδο της μετάβασης, οι στατιστικές υπηρεσίες δεν είχαν τα απαραίτητα στοιχεία ή έστω απέτυχαν να συμβαδίσουν με μυριάδες επιχειρήσεις. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να αναδυθεί μία ανεπίσημη οικονομία, η οποία προφανώς δεν ήταν απαραίτητα παράνομη, αλλά γίνεται προφανές ότι δεν μπορεί να αναφερθεί στην επίσημη κρατική στατιστική υπηρεσία.

Με την έναρξη της μετάβασης, η υπόγεια οικονομία, δηλαδή η παραοικονομία απλώθηκε σε όλη την έκταση της κοινωνίας. Σε σύντομο χρονικό διάστημα, για τον Aslund, έχουμε μία συρρίκνωση της παραοικονομίας σε εκείνες τις χώρες που πραγματοποιήθηκαν πετυχημένες μεταρρυθμίσεις και στις οικονομίες που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του κράτους, ενώ η παραοικονομία αναπτύχθηκε σε εκείνες τις χώρες όπου οι μεταρρυθμίσεις είχαν μικρό εύρος.⁷⁵⁸ Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν οι περιπτώσεις όπου το 1991, η ανεπίσημη οικονομία μαράθηκε και οι οικονομίες που βρίσκονταν σε μετάβαση θεωρείται ότι είχαν πετυχημένες μεταρρυθμίσεις.. Αυτές ήταν η Πολωνία, η Ουγγαρία και η Εσθονία (παρότι χάρη της οικονομικής πολιτικής που ακολούθησαν στην πορεία οδηγήθηκαν στο ΔΝΤ), ενώ οι χώρες που οι μεταρρυθμίσεις δεν είχαν προχωρήσει επαρκώς και είχαμε μία διαρκή αύξηση της ανεπίσημης οικονομίας ή της παραοικονομίας, είναι η Ρωσία, η Ουκρανία και το Αζερμπαϊτζάν. Η ανεπίσημη οικονομία ή παραοικονομία αυξανόταν ακόμη και μετά το 1995.⁷⁵⁹

Πιο συγκεκριμένα: η παραοικονομία επεκτάθηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό. Ο μέσος όρος του αδήλωτου μεριδίου του πραγματικού ΑΕΠ στις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης αυξήθηκε από 12% στο 36% το 1994, με ακραίες περιπτώσεις το Αζερμπαϊτζάν και τη Γεωργία που έφθασαν στο 60%. Αντίθετα στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, το ανεπίσημο μερίδιο ήταν 17% το 1989, για να αυξηθεί στο 21% το 1992 και να μειωθεί στο 19% το 1995.⁷⁶⁰ Λαμβάνοντας υπόψη την ανεπίσημη οικονομία, η οικονομική ανάπτυξη της περιοχής φαίνεται διαφορετική: α) κατά μέσο όρο η οικονομική κάμψη από το 1989 ως το 1995 ήταν 32%, αντί για 40% για όλη την περιοχή, β) οι διαφορές ανάμεσα στους πετυχημένους και τους βραδυκίνητους μεταρρυθμιστές μειώνονται καθώς η ανεπίσημη οικονομία αναπτύχθηκε περισσότερο στις μεταρρυθμιστριες χώρες, όπως η Ρωσία και η Ουκρανία, γ) η υπόγεια οικονομία, δηλαδή η παραοικονομία, άρχισε να αντιμετωπίζεται, όπως για παράδειγμα η

⁷⁵⁸ Ο.π. σ. 122-123.

⁷⁵⁹ Ο.π. σ. 124.

⁷⁶⁰ Ο.π. σ. 124.

Λευκορωσία και το Ουζμπεκιστάν. Έτσι κατά την άποψη του Aslund, η σοβιετική παραγωγή συνήθως χρειαζόταν τρεις φορές περισσότερες εισροές σε σχέση με ένα δυτικό εργοστάσιο. Με την εφαρμογή πιο σκληρών μέτρων προϋπολογισμού, οι επιχειρήσεις άρχισαν να ενοχλούνται για τα κόστη, μειώνοντας την εγχώρια ζήτηση για εισροές, όπως ατσάλι, μέταλλα και χημικά.⁷⁶¹

Κάτι ανάλογο προφανώς γινόταν και με τις επενδύσεις. Τα κράτη του «υπαρκτού σοσιαλισμού» επεδίωκαν με επιμονή να πραγματοποιούν τεράστιες επενδύσεις, αλλά αυτό που κατά κανόνα συνέβαινε ήταν ότι τα επενδυτικά κατασκευαστικά σχέδια δεν είχαν ποτέ ολοκληρωθεί.⁷⁶² Το χαρακτηριστικό ήταν ότι αυτές οι επενδύσεις ήταν περισσότερο αποτέλεσμα σπατάλης και συσσώρευσης υλικών που δεν χρησιμοποιούνταν και επομένως αυτή δεν ήταν ουσιαστική επένδυση. Σύμφωνα με τον N. Robinson, η Ρωσία ήταν μία ανεπτυγμένη χώρα για μεγάλο χρονικό διάστημα από πριν, σε βαθμό που θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι θα μπορούσε να συγκριθεί με τη Δύση. Όμως η δομή και η φύση της σοβιετικής οικονομίας ήταν αυτή που επέτρεψε τελικά την καθυστέρηση της οικονομικής ανάπτυξης με αποτέλεσμα η διαδικασία του εκσυγχρονισμού στη νέα εποχή να θεωρείται ως αργή διαδικασία.⁷⁶³

Η μετάβαση ξεκίνησε από μία οικονομία κεντρικού σχεδιασμού προς την οικονομία της αγοράς εξαιτίας της άниσης ανάπτυξης της οικονομίας και της αδυναμίας μεταφοράς πόρων σε επενδύσεις με υψηλότερη απόδοση. Παρότι το ποσοστό επενδύσεων ήταν υψηλό στην ΕΣΣΔ ως ποσοστό του ΑΕΠ, αυτές κατά βάση ήταν προσανατολισμένες στην στρατιωτική παραγωγή και στην εξερεύνηση του διαστήματος. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να γίνονται περικοπές στον προϋπολογισμό σε τομείς που θα έδιναν ώθηση στη σοβιετική οικονομία. Περαιτέρω οδήγησε σε μία καθυστέρηση παρά τη μεγάλη ικανότητα του σοβιετικού κράτους να εφαρμόσει πολιτικές, όπως τη ρύθμιση των μισθών και τη μεταφορά του κέρδους στο πλαίσιο της οικονομίας.⁷⁶⁴ Η δομή της σοβιετικής οικονομίας ήταν τέτοια που δεν μπορούσε να πραγματοποιήσει διαφορετικού τύπου επενδύσεις. Σαν αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης ήταν το γεγονός ότι το 1990, η Σοβιετική Ένωση αντιπροσώπευε μόλις το 2,1% των εξαγωγών στην παγκόσμια οικονομία και το 2,3% των εισαγωγών,

⁷⁶¹ Ο.π. σ. 132.

⁷⁶² Ο.π. σ. 132.

⁷⁶³ Neil Robinson, "Politics and economic development in Russia under Yeltsin and Putin", Paper for panel on Developments in post-communist Russia Politics, Political Studies Association Annual, Manchester, April 2009, σ. 5.

⁷⁶⁴ Ο.π. σ. 5.

ποσοστό μικρότερο και από χώρες όπως Βέλγιο, Ολλανδία και Ιταλία και φυσικά πολύ πίσω από την Ιαπωνία και τις ΗΠΑ.⁷⁶⁵

Οι μεταρρυθμίσεις του Gorbachev είχαν σαν στόχο την αντιμετώπιση όλων αυτών των προβλημάτων που αναφέραμε πιο πάνω και να βάλουν ένα τέλος σε όποιες καθυστερήσεις είχαν παρουσιαστεί στη Σοβιετική Ένωση. Το μεγάλο στοίχημα ήταν η αύξηση του σοβιετικού επιπέδου παραγωγικότητας σε συγκρίσιμα επίπεδα με τα πιο παραγωγικά έθνη αλλά η αποτυχία τους δεν χρειαζόταν να δεσμεύει σε παραγωγικό επίπεδο. Πάντως η καθυστερημένη ανάπτυξη δεν μετέβαλλε τις κοινωνικές δομές και την λειτουργία της ελίτ στο πλαίσιο μιας καθημερινής οικονομικής ζωής. Η μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς επιχειρήθηκε με τρόπο ώστε να γεφυρωθεί το χάσμα ανάμεσα στις πολιτικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις, ώστε η κυρίαρχη ελίτ να έβρισκε τη θέση της στη νέα εποχή. Οι μεγάλες μεταρρυθμίσεις ξεκινούν μετά το πραξικόπημα του Αυγούστου του 1991. Η απόπειρα ήταν να λυθούν προβλήματα που ήδη είχαν δημιουργηθεί από την περεστρόικα. Η κρίση μετά το 1991 είχε φτάσει στο κατώτατο σημείο της στο τέλος του 1993. Η νέα κυβέρνηση με επικεφαλής τον B. Yeltsin είχε εστιαστεί στην οικονομική σταθεροποίηση, με την ελπίδα ότι με το εξωτερικό εμπόριο θα προσφερθούν κίνητρα για παραγωγή υψηλότερης αξίας αγαθών στη ρωσική οικονομία.⁷⁶⁶

Μέχρι τα τέλη 1996 το ρωσικό κράτος επιχείρησε μια προσπάθεια μεταρρύθμισης. Η οικονομική πολιτική ήταν αποσπασματική σε ένα πολιτικό κλίμα και σε πρακτικές που βοήθησαν στην επιβίωση των επιχειρήσεων που στο τέλος δεν βοήθησαν στην άνθιση της ανάπτυξης. Η προσπάθεια επικεντρώθηκε στην είσπραξη φόρων από τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις της Ρωσίας. Οι χρηματοοικονομικές ομάδες είχαν σε μεγάλο βαθμό αναπτυχθεί μέσα από την συγχώνευση των τραπεζών και εταιρειών της ενέργειας. Η ανάδειξη του Yeltsin αποτέλεσε θρίαμβο για τους φιλελεύθερους και για τα συμφέροντα των μεγάλων επιχειρήσεων, όπως η στήριξη στα μέσα ενημέρωσης.⁷⁶⁷

Στο πλαίσιο αυτό μία βασική οπτική των μεταρρυθμίσεων ήταν ο έλεγχος των μονοπωλίων ενέργειας. Χαρακτηριστικό ήταν το γεγονός η απαίτηση από τον Nemtsov να επιστρέψει η Gazprom τους φόρους.⁷⁶⁸ Οι ιδιωτικοποιήσεις, η νεοφιλελεύθερη οικονομική πολιτική και ο πόλεμος των τραπεζών και σε συνδυασμό

⁷⁶⁵ Ο.π. σ. 5.

⁷⁶⁶ Ο.π. σ. 7.

⁷⁶⁷ Ο.π. σ. 8.

⁷⁶⁸ Ο.π. σ. 9.

με τις αλλαγές στο διεθνές περιβάλλον προκάλεσε την κρίση του 1998. Αυτό τελικά αποτέλεσε το τέλος της πορείας των μεταρρυθμίσεων. Τον τελευταίο χρόνο ο Yeltsin αγωνιζόταν για τον έλεγχο της διαδοχής του και όχι για την ανάπτυξη μιας νέας στρατηγικής για την μεταρρύθμιση.

Ο Πούτιν (Putin) ανέλαβε την κυβέρνηση το 2000. Υπάρχει μία οικονομική ανάπτυξη που συνέβαλλε στην αύξηση της δημοτικότητας του Πούτιν. Αυτό συνέβαλλε στην δημιουργία μιας βάσης στο αναδυόμενο καθεστώς του. Η πορεία του ενισχύθηκε, διότι εξαιτίας της κρίσης του 1998, κατάφερε να φέρει σε πέρας την πορεία των μεταρρυθμίσεων. Λόγω αδυναμίας της αγοραστικής δύναμης, η αξία των εισαγωγών μειώθηκε κατά 17 δισεκ. δολάρια το 1999 και συνέχισε να είναι σχετικά χαμηλή και την περίοδο 2000-2002. Η αύξηση της ζήτησης για τα ρωσικά εμπορεύματα αύξησε τις πωλήσεις και τη χρηστική σημασία των χρημάτων έναντι της πληρωμής σε είδος. Η αλήθεια, όμως, είναι ότι ακόμη πριν αναλάβει την προεδρία ο Πούτιν, οι βασικοί στόχοι της μεταρρύθμισης υλοποιήθηκαν ως συνέπεια των διαρθρωτικών συνεπειών της κρίσης του 1998, έτσι ώστε να γίνεται φανερό ότι ο Πούτιν έχει πολύ μικρή σχέση μ' αυτό. Οι αλλαγές που επιχειρήθηκαν στην οικονομική πολιτική, όπως για παράδειγμα η εισαγωγή ενός ενιαίου φορολογικού συντελεστή εισοδήματος, η μείωση των φόρων του εισοδήματος των νομικών προσώπων, οι απλοποιημένες φορολογικές κοινωνικές επιβαρύνσεις, οι οποίες θεσπίστηκαν το καλοκαίρι του 2000 συνέβαλλαν στην επαναφορά της αξίας του νομίσματος, καθιστώντας μ' αυτόν τον τρόπο ευκολότερη τη διοικητική φορολογία και επομένως περισσότερο προσαρμοσμένη στα νέα οικονομικά δεδομένα, προκειμένου να πληρώσουν σε χρήμα παρά σε είδος.⁷⁶⁹ Οι μεταρρυθμίσεις που επιβλήθηκαν σε πολύ μεγάλο βαθμό δεν έθεταν σε κίνδυνο την εδραίωση της κυριαρχίας του Πούτιν. Τα όποια μεγάλα συμφέροντα αφορούσαν την ενέργεια και σε πρώτη φάση υπήρξε φορολογική διαπραγματεύση.⁷⁷⁰ Το κτίσιμο της κεντρικής εξουσίας δεν αποτελούσε κίνητρο για την αλλαγή και τον εκσυγχρονισμό. Οι πολιτικές αλλαγές συνέβαλλαν στην καθυστέρηση της ανάκαμψης της οικονομίας.

Η ανάπτυξη άρχισε πριν από τις πρώτες κινήσεις εναντίον της ολιγαρχίας ή των περιφερειακών ηγετών και έτσι βοήθησε να ολοκληρωθεί η νέα πολιτική κατεύθυνση που ακολούθησε μετά την κρίση του 1998. Πάντως η διαφθορά παρά τις όποιες αλλαγές συνεχίστηκε και αυτό οφείλεται στη χαμηλή αποτελεσματικότητα και

⁷⁶⁹ Ο.π. σ. 10.

⁷⁷⁰ Ο.π. σ. 10.

ικανότητα των κρατικών υπηρεσιών. Οι αλλαγές στην κεντρική εκτελεστική εξουσία ήταν ταχύτερες, αλλά στη δημόσια διοίκηση οι μεταρρυθμίσεις είχαν περισσότερο ρητορικό χαρακτήρα σε σχέση με τις εξελίξεις στην πολιτική κατάσταση. Οι πολιτικές εξελίξεις συνέβαλλαν αποφασιστικά στην οικονομική ανάπτυξη μετά το 2000.⁷⁷¹ Έτσι έχουμε την αντίδραση των πετρελαϊκών εταιρειών, οι οποίες βρίσκονταν υπό τον έλεγχο των ολιγαρχών, με αποτέλεσμα να έχουμε μία δραστηριότητα που συνέβαλλε μαζικά στην επέκταση της παραγωγής. Η αξία της παραγωγής φυσικού αερίου, του πετρελαίου και των μετάλλων διπλασιάστηκε σε όρους δολαρίων μεταξύ του 1998 και 2002. Αυτό έγινε από τη μία πλευρά εξαιτίας της αύξησης των τιμών και από την άλλη λόγω της αύξησης του όγκου των εξαγωγών. Η αύξηση του όγκου των πωλήσεων ήταν ιδιαίτερα έντονη το 2000, το έτος κατά το οποίο ο Πούτιν, επέκτεινε την δύναμη του όταν οι εξαγωγές του πετρελαίου ήταν 171,5% υψηλότερες σε σχέση με αυτές που υπήρχαν το 1999. Αυτό το επίπεδο παραγωγής ήταν περισσότερο ή λιγότερο το ίδιο το 2001 και στη συνέχεια επεκτάθηκε και πάλι το 2002.⁷⁷² Αυτή η επέκταση των εξαγωγών πετρελαίου αντιπροσώπευε περίπου το ένα τέταρτο της αύξησης της Ρωσίας στο 2001-2004.

Ένα μεγάλο τμήμα της ανάπτυξης μετά το 1998 δεν ήταν προγραμματισμένο και ισορροπημένο και το αποτέλεσμα του αγώνα των ολιγαρχών των πετρελαϊκών εταιρειών ήταν να εξαργυρώσουν τα δικαιώματα εξουσίας πριν χαθούν. Εκεί που η οικονομική μεταρρύθμιση ήταν προγραμματισμένη συχνά βρισκόταν σε κίνδυνο εξαιτίας της αδυναμίας της δημόσιας διοίκησης να ανταποκριθεί και ακόμη εξαιτίας του πολιτικού κινδύνου. Η μεταρρύθμιση δεν ήταν ολοκληρωμένη και δεν περιλάμβανε στόχους της πολιτικής για τον εκσυγχρονισμό της ρωσικής βιομηχανίας. Η ευρεία εκλογική περιφέρεια στην οποία ο Πούτιν κινήθηκε με τέτοιο τρόπο ώστε να περιορίσει τους πολιτικούς τους αντιπάλους, υποστηρίχθηκε οικονομικά σε όλους τους τομείς και όχι σε εκείνη την πολιτική που υιοθετήθηκε για να προωθήσει την ανάπτυξη σε τομείς όπου η Ρωσία μπόρεσε να αναπτύξει ένα συγκριτικό πλεονέκτημα αγαθών μεγάλης αξίας ή να ενισχύσει την ανάπτυξη σε οικονομίες μεγάλης αποδοτικότητας. Αυτή η ευρεία υποστήριξη πήρε δύο μορφές: Πρώτον, υπήρχε μία συνεχιζόμενη καθυστέρηση στις εγχώριες τιμές ενέργειας σε σχέση με τις διεθνείς τιμές της αγοράς έτσι ώστε οι επιδοτήσεις στη βιομηχανία που άρχισε με τις σοβιετικές τιμές να είναι διαφορετικές ανάμεσα στις εγχώριες και στις διεθνείς

⁷⁷¹ Ο.π. σ. 11.

⁷⁷² Ο.π. σ. 11.

ενεργειακές αγορές που βρίσκονται ακόμη στη θέση τους. Δεύτερον, στο μεγαλύτερο μέρος της προεδρίας του Πούτιν υπήρξε μια κεντρική παρεμβατική τράπεζα στις αγορές συναλλάγματος η οποία προσπαθούσε να προστατεύσει τους ρωσική βιομηχανία από τις εισαγωγές και στη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας.⁷⁷³ Αυτό πέτυχε ως ένα βαθμό.

Ο όγκος των εισαγωγών αυξήθηκε σε μεγαλύτερο ποσοστό σε σχέση με την εγχώρια παραγωγή. Η ρωσική κεντρική τράπεζα παρενέβη στην αγορά ξένου συναλλάγματος σε σημαντικό βαθμό προκειμένου να πετύχει την επιβράδυνση της ανατίμησης του ρουβλιού. Αυτή η μαζική παρέμβαση συνέβαλλε στη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας της βιομηχανίας, αφήνοντας το ρούβλι υποτιμημένο σε ποσοστό 10-20% ανάλογα με τη μεθοδολογία που χρησιμοποιείται για τον υπολογισμό της αξίας του. Η θεσμική ανάπτυξη ιδιαίτερα στον χρηματοπιστωτικό τομέα ήταν αργή και παρεμπόδιζε τον εκσυγχρονισμό. Η ιδιωτική πίστωση αυξάνεται στη Ρωσία αλλά ως ποσοστό του ΑΕΠ είναι περίπου το 1/3 των επιπέδων της ευρωζώνης ή άλλων αναπτυγμένων αγορών. Με κεφάλαια και πιστώσεις σχετικά μικρά, ως αποθέματα στη βιομηχανία, μεγάλο μέρος της αλλαγής ήρθε ως αποτέλεσμα της συμμετοχής των εργαζομένων και η επίτευξη μεγαλύτερης παραγωγικότητας χωρίς επέκταση των εξαγωγών, ή η αξιοποίηση της παραγωγικής ικανότητας παρέμεινε αδρανής στη δεκαετία του '90. Τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα ήταν ακόμη υπανάπτυκτα στη Ρωσία. Οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις συγκέντρωσαν χρήματα και κεφάλαια προκειμένου να αναπτυχθούν στις διεθνείς αγορές, οι οποίες είχαν εκτεθεί στην αγορά της πιστωτικής κρίσης και ανάγκασε τη ρωσική κυβέρνηση να συμβάλλει σε αυτές με χρηματικές ενισχύσεις. Σε γενικές γραμμές η ρωσική οικονομία εξακολουθούσε να αναπτύσσεται με βάση τη σοβιετική παραγωγική βάση στην εποχή του Πούτιν.⁷⁷⁴

⁷⁷³ Ο.π. σ. 11.

⁷⁷⁴ Ο.π. σ. 11.12.

3.3 ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟΠΟΙΗΣΕΙΣ

Ο φιλελευθερισμός είναι άμεσα συνδεδεμένος με την ελεύθερη διακίνηση των προϊόντων, των κεφαλαίων, της εργασίας (παρά τις αδυναμίες αυτής της διακίνησης), την ελεύθερη διαμόρφωση των τιμών με βάση τον ανταγωνισμό και κυρίως τον ανταγωνισμό των επιχειρήσεων. Εν γένει η ελευθερία του εμπορίου και οι αγορές είναι η βάση της λειτουργίας του φιλελευθερισμού. Από την άλλη στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες κυριαρχούσαν οι σταθερές τιμές καθορισμένες από την κεντρική εξουσία. Αυτό ταυτόχρονα, ως αποτέλεσμα της απουσίας της ελεύθερης διαμόρφωσης των τιμών, είχε οδηγήσει στην απουσία του εξωτερικού εμπορίου, ώστε να κινηθεί η οικονομία. Μετά την κατάρρευση στόχος των φιλελεύθερων οικονομολόγων ήταν η λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς. Συστατικό στοιχείο της οικονομίας της αγοράς είναι η οικονομική ελευθερία, όπως ήδη προαναφέραμε. Η Ρωσία ακολούθησε μία ριζοσπαστική μεταρρύθμιση το 1992, η οποία όμως δεν πήγε πολύ μακριά. Παρ' όλα αυτά μόλις το 1998 είχε διαμορφώσει το πλαίσιο για μια ολοκληρωμένη οικονομία της αγοράς, που όμως η EBRD (Ευρωπαϊκή Τράπεζα Ανάπτυξης) επιχείρησε να υποβιβάσει αυτή την προσπάθεια.

Παράλληλα με τη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας εμφανίστηκε και η λέξη ιδιωτικοποίηση που αποτέλεσε τη λέξη κλειδί τα επόμενα χρόνια.⁷⁷⁵ Με τα ανωτέρω συμπεραίνουμε ότι η πραγματοποίηση των ιδιωτικοποιήσεων δεν θα είχε σημαντικές συνέπειες και γι' αυτό τελικά υπήρξε το σημείο που τελικά είχε τεθεί σε αμφισβήτηση.⁷⁷⁶ Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι υπάρχει μία θετική συσχέτιση ανάμεσα στο μερίδιο του ΑΕΠ που προκύπτει από τον ιδιωτικό τομέα και την παραγωγή. Κατά τον Aslund, η ιδιωτικοποίηση και ο ιδιωτικός τομέας είχαν σημαντικές επιδράσεις στην ανάπτυξη κατά την περίοδο που ακολούθησε, υπό την έννοια ότι για να αποδώσουν οι ιδιωτικές επιχειρήσεις και να γίνουν πιο αποτελεσματικές απαιτούν σαφέστατα ένα μεταβατικό διάστημα.⁷⁷⁷ Υπάρχει πάντως η άποψη ότι οι ιδιωτικοποιήσεις προχώρησαν περισσότερο στην Κεντρική Ευρώπη σε σχέση με τη Ρωσία. Επίσης οι υποστηρικτές των ιδιωτικοποιήσεων είναι ότι οι νέες

⁷⁷⁵ G. Yavlinsky – S. Braguinsky, “The inefficiency of Laisser-faire in Russia: hysteresis effects and the need for policy-led transformation”, *Journal of Comparative Economic* 19/ (1994), σ. 88-166.

⁷⁷⁶ J. E. Stiglitz, “Whither reform? Ten years of transition”, *Annual Bank Conference on Development Economics*, Washington, D. C., 28-30 April 1999, Washington 1999.

⁷⁷⁷ A. Aslund, *Bulding capitalism. The transformation of the former Soviet Bloc*, σ. 145.

επιχειρήσεις που δημιουργήθηκαν τα πήγαιναν καλύτερα από τις αντίστοιχες κρατικές.⁷⁷⁸ Προφανώς οι φιλελεύθεροι ορίζουν την καλή πορεία των επιχειρήσεων ως αποτέλεσμα της κερδοφορίας τους και όχι ως αποτέλεσμα και απάντηση στις κοινωνικές ανάγκες.

Το φαινόμενο της ιδιωτικοποίησης είχε διαφορετικά χαρακτηριστικά στις χώρες που εφαρμόστηκε. Η αντιμετώπιση των ιδιωτικοποιήσεων από τους θεωρητικούς έγινε με βάση τη θέση τους στον κόσμο των ιδεών. Έτσι για τους φιλελεύθερους, ο Πινοσέτ στη Χιλή, και η Μάργκαρετ Θάτσερ στο Ηνωμένο Βασίλειο είχαν καταστήσει τις ιδιωτικοποιήσεις σοβαρή θεματική στη δεκαετία του '80. Η τάση που υπήρχε ώστε να εφαρμοστούν νέα πειράματα στις υπό μετάβαση κοινωνίες έβρισκε αντίθετους τους φιλελεύθερους μεταρρυθμιστές, οι οποίοι ζητούσαν την επιστροφή σε μια φυσιολογική κοινωνία και να εγκαταλειφθούν τα πειράματα.⁷⁷⁹ Γίνεται σαφές ότι η νέα φάση όπου βρισκόμαστε στο επίκεντρο της μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς, οι ιδιωτικοποιήσεις έγιναν το αντικείμενο της συζήτησης. Μία σαφέστατη διαχωριστική γραμμή ήταν ανάμεσα στην κεϋνσιανή και τη νεοφιλελεύθερη μονεταριστική πολιτική. Ο μετασχηματισμός προς την οικονομία της αγοράς δημιουργεί προϋποθέσεις ώστε να κατανοηθεί η διαφορετική κοινωνική ταξική σύνθεση, στο βαθμό που υπήρχε, ανάμεσα στις κοινωνίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και του καπιταλισμού, όπως αυτός οικοδομήθηκε μετά το 1991.

Το πεδίο των ιδιωτικοποιήσεων ήταν πολύ συγκεκριμένο και οι άνθρωποι αναζητούσαν ιδιοκτησία στη νέα εποχή. Οι κρατικές επιχειρήσεις θεωρήθηκε ότι ήταν κακοδιαχειριζόμενες, με αποτέλεσμα πολλές από αυτές να σταματούν τη λειτουργία τους, με αποτέλεσμα να απαρχαιώνεται ο εξοπλισμός και να δημιουργείται πλεονάζον εργατικό δυναμικό. Από την άλλη, κάποιες άλλες ήταν μη λειτουργικές στη νέα εποχή και υπό την έννοια αυτή ήταν αδύνατο να συνεχίσουν την παραγωγική διαδικασία.⁷⁸⁰ Οι ιδιωτικοποιήσεις ήταν ένα σύνθετο φαινόμενο. Αυτό σήμαινε ότι οι μικρές επιχειρήσεις ήταν περισσότερο εύκολο να ιδιωτικοποιηθούν. Έτσι από την άλλη μεριά οι μεσαίες και οι μεγάλες επιχειρήσεις αποτελούσαν μία πολύ δυσκολότερη υπόθεση στο πλαίσιο των ιδιωτικοποιήσεων και φυσικά οι αντιπαραθέσεις ήταν πολύ πιο έντονες.

⁷⁷⁸ Μ. Κήπας, σ. 115.

⁷⁷⁹ Α. Aslund, σ. 255.

⁷⁸⁰ Μ. Κήπας, σ. 116.

Για να κατανοηθεί η σημασία των ιδιωτικοποιήσεων, θα πρέπει να κατανοήσουμε και τους σκοπούς και το ιδιότυπο συμφέρον που έκρυβαν πίσω απ' αυτές οι ενδιαφερόμενοι. Τελικά η Ρωσία, όπως και όλες οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, αντιμετώπισε ένα χάος, όπου αναπτύχθηκαν σημαντικές διαφορές όταν επιχειρήθηκε η στρατηγική των επιχειρήσεων.⁷⁸¹ Ο έλεγχος των επιχειρήσεων ποικίλλει από χώρα σε χώρα. Πιο συγκεκριμένα, στη Σοβιετική Ένωση οι αξιωματούχοι διευθυντές των κρατικών επιχειρήσεων έγιναν οιονεί ιδιοκτήτες από τότε που ο νόμος για τις κρατικές επιχειρήσεις το 1987 τους κατέστησε ανεξάρτητους από το υπουργείο βιομηχανίας, το οποίο δεν μπορούσε να απολύσει πλέον τους διευθυντές των επιχειρήσεων. Στη Σοβιετική Ένωση βρισκόταν σε εξέλιξη μία εκτεταμένη απρογραμμάτιστη ιδιωτικοποίηση. Η δημόσια περιουσία υπονομευόταν από τη στιγμή που οι διευθυντές είχαν εκμισθώσει τις επιχειρήσεις, ελέγχοντας τη χρηματική ροή των εταιρειών. Έτσι μέσω της μετακύλισης τιμών οι διευθυντές είχαν τη δυνατότητα να στερήσουν τις επιχειρήσεις τους από χρήματα. Αυτό σήμαινε ότι ένας διευθυντής μπορούσε να πουλήσει την παραγωγή της κρατικής επιχείρησης που διηύθυνε ή και ένα μέρος της στην ιδιωτική επιχείρηση του, σε πολύ χαμηλή τιμή, μεταπουλώντας το προϊόν σε πολύ υψηλότερη τιμή, παίρνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο ολόκληρο το κέρδος από το κράτος.⁷⁸²

Οι στόχοι των ιδιωτικοποιήσεων ήταν σημαντικοί από τη στιγμή που αποτελούν την ουσία της πολιτικής πρακτικής και ταυτόχρονα τη δυνατότητα που είχαν οι φιλελεύθεροι μεταρρυθμιστές να αναπροσαρμόσουν την προηγούμενη περίοδο της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας στη νέα πραγματικότητα. Στο πλαίσιο αυτό για τον αμερικανό οικονομολόγο A. Aslund οι ιδιωτικοποιήσεις ήταν η τέχνη του εφικτού. Ήταν η πολιτική μιας νέας ρεαλιστικής πραγματικότητας. Ο στόχος των μεταρρυθμιστών ήταν το πέρασμα από την κρατική ιδιοκτησία στη δημιουργία ατομικής ιδιοκτησίας, την οποία θεωρούν ως το βάθρο της ελευθερίας και της δημοκρατίας. Είναι βαθιά εμπνευσμένοι από τον Χάγιεκ, ο οποίος θεωρούσε ότι το σύστημα της ατομικής ιδιοκτησίας είναι η πιο σημαντική εγγύηση για την ύπαρξη της ελευθερίας, όχι μόνο για εκείνους που κατέχουν ιδιοκτησία αλλά και για εκείνους που δεν κατέχουν.⁷⁸³

⁷⁸¹ Ο.π. σ. 117.

⁷⁸² Ο.π. σ. 118.

⁷⁸³ Ο.π. σ. 121. A. Aslund, *Building capitalism*, σ. 263.

Οι θεωρητικοί του φιλελευθερισμού και ταυτόχρονα οι βασικοί θεωρητικοί της νέας κατάστασης που βρίσκονταν πίσω από τις ρωσικές ιδιωτικοποιήσεις, θεώρησαν ότι το πρώτο σημαντικό βήμα ήταν να αποσυνδέσουν αυτές από την πολιτική. Αυτό σημαίνει, ότι στο πλαίσιο της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, οι διευθυντές επιλέγονταν και παράλληλα προάγονταν με πολιτικά κριτήρια. Οι ίδιοι οι πολιτικοί θα έπρεπε να αποσυνδεθούν με την έννοια και την ουσία της ιδιοκτησίας, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στη νέα εποχή που βίωναν οι Ρώσοι και η Ρωσία. Αυτή η υπόθεση θεωρήθηκε πολύ πιο σημαντική και από μία αποτελεσματική εταιρική διαχείριση. Κατά την άποψη των φιλελεύθερων μεταρρυθμιστών, ο έλεγχος των πολιτικών ήταν πολύ πιο σημαντικός από τον έλεγχο των διευθυντών, από τη στιγμή που τα συμφέροντα των διευθυντών ήταν πολύ πιο κοντά στο περιεχόμενο της οικονομικής αποτελεσματικότητας παρά σ' εκείνο των πολιτικών. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι οι πρώτες κυβερνήσεις μετά την εποχή της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας ήθελαν να μεταμορφώσουν τις κρατικές επιχειρήσεις στο συντομότερο δυνατό χρόνο.⁷⁸⁴ Επομένως, από τα ανωτέρω, γίνεται φανερό ότι ένοιωθαν την ανάγκη να αποσυνδέσουν την πολιτική από τις οικονομικές δραστηριότητες, αποσυνδέοντας το ίδιο το κράτος από την λογική της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Την ίδια στιγμή όμως ένα πρότυπο ανάλογο με εκείνο της Δυτικής Ευρώπης ήταν τελείως ακατάλληλο έως και ανεφάρμοστο για τις συνθήκες των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης αλλά και της Ρωσίας.

Από την άλλη ο χωρισμός του κράτους από τις μέχρι πρόσφατα δημόσιες επιχειρήσεις δεν έγινε απότομα, από τη στιγμή που το κράτος βρισκόταν πάντα στο προσκήνιο με διάφορες μορφές. Για τους μεταρρυθμιστές η μεγαλύτερη απειλή προερχόταν από τα βιομηχανικά υπουργεία, τα οποία όμως ηττήθηκαν στις αρχικές μεταρρυθμίσεις στην πρώην Σοβιετική Ένωση, από τη στιγμή που οι μεταρρυθμιστές και οι διευθυντές των κρατικών επιχειρήσεων στάθηκαν ενωμένοι απέναντι στα υπουργεία, με τη διαφορά ότι τα υπουργεία που ήταν φυσικά μονοπώλια άρχισαν να λειτουργούν ενωτικά, ώστε να αμυνθούν αποτελεσματικά.⁷⁸⁵ Έτσι στο πλαίσιο του μονεταρισμού και του νεοφιλελευθερισμού οι επιχειρηματίες πρότειναν να δημιουργηθούν νέα ιδρύματα ή θεσμοί, τα οποία θα θυμίζουν υπουργεία, αλλά θα συγκροτούνται στη βάση τους από συμμετοχικές εταιρείες. Αυτό όμως περαιτέρω οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πλέον είχε δημιουργηθεί μία κατάσταση η οποία ήταν

⁷⁸⁴ Ο.π. σ. 121-122.

⁷⁸⁵ Ο.π. σ. 122.

ώριμη για εκμετάλλευση, και αυτό γινόταν από καλά συγκροτημένες ομάδες που είχαν ταυτιστεί με τη νέα κατάσταση και επομένως είχαν ενδιαφέρον αλλά και συμφέρον από τις ιδιωτικοποιήσεις.⁷⁸⁶

Παρά τις όποιες εξελίξεις, αποτελεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι τελικά κανείς δεν είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον να έχει άμεση σχέση με τις ιδιωτικοποιήσεις από την άποψη ότι υπήρχε μία σύγχυση για την έκταση που θα έπρεπε να γίνουν αυτές. Από την πρώτη στιγμή η επιθετικότερη ομάδα της ελίτ του προηγούμενου συστήματος του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» έσπευσε να αποκτήσει τα μερίδια της και η όποια αντίθεση και αν υπήρχε γύρω από τις ιδιωτικοποιήσεις δεν ήταν ιδιαίτερα σοβαρή. Αυτό επιπλέον σήμαινε ότι οι μεταρρυθμιστές είχαν εξασφαλίσει τη μικρότερη δυνατή αντίσταση, έχοντας παράλληλα υπόψη ότι υπήρχε μεγάλο μέρος της κρατικής ιδιοκτησίας το οποίο θα έπρεπε να ιδιωτικοποιηθεί. Οι ιδιωτικοποιήσεις θα έπρεπε να συνεχιστούν μέχρι σ' εκείνο το βαθμό που ο δημόσιος τομέας των συγκεκριμένων κρατών δεν θα υπερβαίνει το δημόσιο τομέα των κρατών της Δυτικής Ευρώπης. Αυτή η συζήτηση οδήγησε σε ορισμένα βασικά σημεία για τα οποία υπήρξε ταυτότητα απόψεων. Αυτά είναι: α) οι ιδιωτικοποιήσεις που θα γινόντουσαν θα έπρεπε να οδηγήσουν σε νέα καθορισμένα περιουσιακά δικαιώματα, β) οι νέοι ιδιοκτήτες θα πρέπει να έχουν αποτελεσματικό έλεγχο πάνω στη νέα διεύθυνση, γ) οι ιδιωτικοποιήσεις θα έπρεπε να γίνουν αποδεκτές από το σύνολο της κοινωνίας, δ) επίσης θα έπρεπε να διευκολυνθεί η αύξηση της οικονομικής αποτελεσματικότητας, τόσο στο πλαίσιο των ίδιων των ιδιωτικών επιχειρήσεων όσο και σε σχέση με την ίδια την κοινωνία στο σύνολο της, ε) στο πλαίσιο αυτών των συζητήσεων ορισμένοι έδωσαν έμφαση στη σημασία της ταχύτητας με την οποία θα έπρεπε να γίνουν οι ιδιωτικοποιήσεις, στ) κάποιιοι άλλοι έδωσαν έμφαση στην ποιότητα των ιδιωτικοποιήσεων, ζ) κάποιιοι βοηθήθηκαν περισσότερο για την απόκτηση της ατομικής ιδιοκτησίας από την ελίτ και ήταν εκείνοι που βρέθηκαν κοντά στην ελίτ, ενώ άλλοι προτίμησαν να πουλήσουν επιχειρήσεις σε ξένους επενδυτές, η) οι αρχές της δικαιοσύνης και της πολιτικής διευκόλυνσης στάθηκαν κατά των αρχών της οικονομικής αποτελεσματικότητας.⁷⁸⁷ Κατ' αυτόν τον τρόπο διαμορφώθηκε το τελικό πλαίσιο πάνω στο οποίο άρχισαν οι ιδιωτικοποιήσεις.

Οι μέθοδοι των ιδιωτικοποιήσεων διαφέρουν ανάλογα με τη φύση της ιδιοκτησίας, το πλαίσιο του πολιτικού περιβάλλοντος και τη γραφειοκρατική ικανότητα η οποία είτε

⁷⁸⁶ Ο.π. σ. 122.

⁷⁸⁷ A. Aslund, ο.π. σ. 265.

θα αποτρέπει είτε θα επιταχύνει την πορεία των ιδιωτικοποιήσεων. Κατά τον Aslund οι κυριότερες επιλογές ήταν: 1. ανοικτές πωλήσεις, 2. διαχείριση ή την εξαγορά του μεριδίου των εργαζομένων, 3. σημαντική επιλογή θεωρήθηκαν οι μαζικές ιδιωτικοποιήσεις, 4. και τέλος ρευστοποίηση.⁷⁸⁸ Η πιο μεγάλη διαμάχη στην ουσία αφορούσε την ιδιωτικοποίηση των μεγάλων επιχειρήσεων. Έτσι μία πλευρά απαιτούσε πωλήσεις με αντάλλαγμα τα χρήματα, ανεξάρτητα από την ταχύτητα. Στόχος τους, επομένως, ήταν η ποιότητα των ιδιωτικοποιήσεων. Μία άλλη πλευρά έθεσε ως στόχο την ταχύτητα και έτσι έθεσε σε δεύτερη μοίρα την ποιότητα και έτσι έγιναν αποδεκτές πολλές χαριστικές πωλήσεις τόσο σε εκείνους που επεδίωξαν να εκμεταλλευτούν την ιδιωτικοποίηση όσο και στο σύνολο του πληθυσμού. Στην πορεία προς την ιδιωτικοποίηση και την φιλελευθεροποίηση παράλληλα με την μακροοικονομική σταθερότητα, η μάχη δεν ήταν απλά ανάμεσα στους μεταρρυθμιστές και στους επιχειρηματίες. Και στις δύο πλευρές ηγούνταν οι μεταρρυθμιστές, ενώ οι επιχειρηματίες προσπάθησαν να δραστηριοποιηθούν και τελικά να επωφεληθούν στο μέγιστο δυνατό βαθμό.

Στη Σοβιετική Ένωση δημιουργήθηκε σύγχυση με αποτέλεσμα σημαντικές κρατικές επιχειρήσεις να έχουν υποστεί σημαντική αφαίμαξη των περιουσιακών στοιχείων και ένα μέρος αυτής της αφαίμαξης πραγματοποιήθηκε από τη διαρκή και ανεξέλεγκτη ιδιωτικοποίηση η οποία προέκυψε από την προνομιούχα κάστα των διευθυντών, οι οποίοι κυριαρχούσαν και στην περίοδο της Σοβιετικής Ένωσης.⁷⁸⁹ Στο πέρασμα του χρόνου δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για τη νομική μορφή των ιδιωτικοποιήσεων, ενώ παράλληλα επιχειρήθηκε να διαμορφωθεί και το θεσμικό πλαίσιο για την πραγματοποίηση των ιδιωτικοποιήσεων και αυτό γιατί το κόστος των συναλλαγών και των αφανών συμφωνιών ήταν υψηλότερο και χρονοβόρο για τη διαπραγμάτευση.⁷⁹⁰ Αυτό το πλαίσιο ήταν σημαντικό επίχειρημα για την πραγματοποίηση μαζικών ιδιωτικοποιήσεων με την προσδοκία ότι σε τελική ανάλυση θα είχαν αυξήσει τη δημοτικότητα των ιδιωτικοποιήσεων. Σε ένα επόμενο βήμα θα επεδίωκαν, προκειμένου να εξασφαλίσουν μία υψηλή ταχύτητα στο ρυθμό των ιδιωτικοποιήσεων, τη μείωση της δυνατότητας του δημοσίου να παρεμβαίνει στη διαδικασία των ιδιωτικοποιήσεων με στόχο τη μείωση της διαφθοράς. Αυτό μπορεί να κάνει κατανοητό όλο το οικοδόμημα του δημοσίου και των λειτουργιών που

⁷⁸⁸ Ο.π. σ. 265.

⁷⁸⁹ Ο.π. σ. 266.

⁷⁹⁰ Μ. Κήπας, ο.π., σ. 126-127.

διαμορφώθηκε στην περίοδο της σοβιετικής διοίκησης, καθώς και ότι αποτέλεσε τη βάση για τη συγκρότηση κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων που διαμόρφωσαν μία ιδιόμορφη κοινωνικοταξική σύνθεση της σοβιετικής κοινωνίας, η οποία καθόριζε και το μέλλον της και την κυριαρχία της στο πλαίσιο της πορείας της Ρωσίας προς την οικονομία της αγοράς. Παράλληλα μέσα από τους ίδιους τους μηχανισμούς αναδεικνύεται μία νέα ομάδα όπου τα μέλη της επιδιώκουν τις εκτεταμένες ιδιωτικοποιήσεις, πριν οι άνθρωποι της παλιάς ελίτ ενδυναμώσουν τις απαιτήσεις τους για τη δημόσια ιδιοκτησία.⁷⁹¹ Παρατηρούμε, επομένως, μία έντονη διαμάχη ανάμεσα σε αναδυόμενες ομάδες και στην ήδη υπάρχουσα παλιά ομάδα η οποία ήταν συγκροτημένη και είχε κυριαρχήσει στην περίοδο της σοβιετικής οικονομίας. Αλλά και οι αναδυόμενες ομάδες δεν προερχόταν εκ του μηδενός. Αφετηριακή τους αρχή ήταν το προηγούμενο κοινωνικοοικονομικό σύστημα. Επίσης, αυτό που διευκόλυνε την μαζικότητα των ιδιωτικοποιήσεων ήταν, αρκετά χρόνια μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, τα μεγάλα κεφάλαια τα οποία δεν είχαν σαφείς αξίες, αλλά και στην περίπτωση που είχαν, στην αγορά ήταν πολύ συμπιεσμένες. Αυτή άλλωστε η εξέλιξη που υπήρχε στην αβεβαιότητα των αξιών στην ουσία συνέβαλλε σε ένα απλοποιημένο σχέδιο ιδιωτικοποιήσεων. Παράλληλα επιχειρήθηκε να διαμορφωθεί μία κρίσιμη μάζα ιδιωτικών επιχειρήσεων προκειμένου να επιβιώσει και να διασφαλιστεί η λειτουργία της αγοράς.⁷⁹² Άλλωστε κατά τους φιλελεύθερους η εξουσία διαφθείρει και δεν θα πρέπει η περιουσία και οι επιχειρήσεις να διαχειρίζονται από την κυβέρνηση και το δημόσιο. Στο πλαίσιο αυτό ο δημόσιος τομέας θα μπορούσε να διαφθείρει πολλούς ανώτερους αξιωματούχους και επομένως, στην αντίληψη των φιλελεύθερων, οι ιδιωτικοποιήσεις και η αγορά είναι ο μόνος ασφαλής δρόμος για την αποφυγή της διαφθοράς.

Αν και στα πέντε πρώτα χρόνια του καθεστώτος, που είχε δημιουργηθεί μετά την κατάρρευση της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, είχαν συμβεί σημαντικές αλλαγές στο πλαίσιο της βιομηχανικής οργάνωσης, η δημιουργία ενός καπιταλισμού με σύγχρονους όρους δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Η μαζική ιδιωτικοποίηση των μεγάλων σε μέγεθος κρατικών επιχειρήσεων πραγματοποιήθηκε την περίοδο 1992-94. Σύμφωνα με τον Lane, ο σοσιαλισμός και ο κομμουνισμός ήταν κομμάτι της ρωσικής πολιτικής, με αποτέλεσμα η ατομική ιδιοκτησία να μην έχει την υποστήριξη

⁷⁹¹ Ο.π. σ. 127.

⁷⁹² Ο.π. σ. 127.

του δημοσίου και το γεγονός αυτό δημιουργούσε πρόβλημα στην πολιτική ηγεσία.⁷⁹³ Η Hilary Appel υποστηρίζει ότι ο Chubais όπως και άλλοι ιδιώτες νομιμοποιούσαν τη μεταφορά κρατικού κεφαλαίου στο δημόσιο χώρο με το να επικαλούνται το υλικό συναίσθημα. Όπως υποστηρίχθηκε η κατοχή προσωπικού κεφαλαίου θα έκανε τους πάντες πλουσιότερους. Παράλληλα, διευθυντές και εργαζόμενοι, ως κρίσιμα και νόμιμα κομμάτια της ρωσικής κοινωνίας, ήταν έτοιμοι να υποστηρίξουν τα ειδικότερα δικαιώματα στην ιδιοκτησία. Εκείνο που διαφοροποιεί τη Ρωσία σε σχέση με τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες είναι το γεγονός ότι ενώ το κίνητρο για ιδιωτική ιδιοκτησία των παραγωγικών κεφαλαίων ήταν το ιδιωτικό κέρδος, δεν σημαίνει ότι η κατοχή κεφαλαίου συνδέεται άμεσα με μία τάση που έδινε βάρος στη λογική των επενδύσεων ή στην συσσώρευση κεφαλαίου, όπως δηλαδή συνέβη στη διαμόρφωση του πρώιμου καπιταλισμού στη Δύση.⁷⁹⁴ Στον πληθυσμό είχαν δοθεί κουπόνια τα οποία θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν προκειμένου να πουλήσουν ή να αγοράσουν μερίδια ή μετοχές σε επιχειρήσεις ή σε κοινά ταμεία. Οι εργαζόμενοι και οι διευθυντές έλαβαν το 25% των μετοχών των επιχειρήσεων τους, ενώ και άλλες θα μπορούσαν να αγοραστούν. Οι διευθυντές είχαν τη δυνατότητα να αυξήσουν τα κεφάλαια τους, μέσω της χειραγώγησης των κατώτερων εργαζόμενων στην επιχείρηση.

Ενώ υπήρχε περιορισμένη ατομική ιδιοκτησία στο πλαίσιο του προηγούμενου συστήματος, δεν υπήρχαν καθόλου νόμιμες πηγές ιδιωτικού πλούτου ώστε να αγοραστούν κεφάλαια. Η κυβέρνηση επέτρεψε τους επιχειρηματίες να σχηματίσουν τράπεζες, οι οποίες έδιναν πίστωση σε ιδιωτικές μέσω των οποίων αγόραζαν κεφάλαια. Ακόμα πιο παράξενη ήταν η διαδικασία των τραπεζών να δανείζει στην κυβέρνηση με εγγύηση τα βιομηχανικά κεφάλαια, τα οποία τελικά θα συσσωρευόταν σ' αυτές εάν τα δάνεια δεν εξοφλούνταν. Τα δάνεια για μετοχές έδωσαν με τη σειρά τους στους δανειστές σημαντικά κεφάλαια όταν αυτά δεν αποπληρώνοντουσαν. Σύμφωνα με τον Marshall Goldman, έχουμε μία ιδιωτικοποίηση της λογικής «βαρώνος-ληστής» από μία συγκεκριμένη μορφή κράτους, η οποία τελικά σιγά-σιγά άρχισε να συμβιβάζεται και να δίνει τη θέση του σε μια καπιταλιστική οικονομία.⁷⁹⁵ Παράλληλα η κατάληψη από ιδιωτικά συμφέροντα ήταν πλατιά διαδεδομένη και έδωσε σε πολλούς εσωτερικούς της κρατικής εξουσίας τη δυνατότητα να

⁷⁹³ D. Lane, "From chaotic to state-led capitalism", σ. 178.

⁷⁹⁴ Ο.π. σ. 178.

⁷⁹⁵ Marshall Goldman, "The privatization of Russia: Russian reform goes awry, Routledge 2003.

προμηθεύονται, αλλά στην ουσία να κλέβουν την κρατική περιουσία. Αυτό έδωσε τη δυνατότητα σε συγκεκριμένους να εκμεταλλευτούν την κατάσταση, οι οποίοι ταυτίστηκαν με ένα στρώμα ολιγαρχών.⁷⁹⁶

Η κατανομή της ιδιοκτησίας δεν οδήγησε στην ανάπτυξη της καπιταλιστικής αγοράς, η οποία με τη σειρά της δεν επέτρεψε την κατανομή του κεφαλαίου να προχωρήσει με αποδοτικό τρόπο. Προφανώς είναι αναγκαίο και σημαντικό να κατανοήσουμε όλη αυτή τη διαδικασία και την εξέλιξη της διαμόρφωσης της οικονομίας της αγοράς και της ιδιομορφίας του ρώσικου καπιταλισμού, ο οποίος εν μέρει στηρίζεται στη βάση του προηγούμενου συστήματος, ενώ οι στρεβλώσεις βασίζονται στην αντίληψη που επικρατούσε στην κυρίαρχη ελίτ του σοβιετικού καθεστώτος, όπου στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας ανελήφθη η προσπάθεια για τη μετάβαση από μία κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία στην οικονομία της αγοράς. Περαιτέρω η συσχέτιση της νέας περιόδου με την προηγούμενη θα πρέπει να κατανοηθεί όχι μόνο μέσα από την ρήξη από μία κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία σε μία ιδιότυπη καπιταλιστική οικονομία, αλλά θα πρέπει να κατανοηθεί και μέσα από τη συνέχεια των δομών της, εφόσον αυτή η συνέχεια υπήρξε και στο βαθμό που υπήρξε, όπως επίσης και από τη νέα θέση των εργαζόμενων και το μετασχηματισμό της πρώην κυρίαρχης ελίτ στη νέα περίοδο. Οι νέοι διαχειριστές της ρωσικής βιομηχανίας στο πλαίσιο αυτό αφαίρεσαν τα κεφάλαια των εταιρειών αντί να τα επενδύσουν και να δώσουν έτσι ώθηση στην ανάπτυξη των εταιρειών με τέτοιο τρόπο που τελικά θα παρείχαν τα θεμέλια της δημιουργίας νέου πλούτου.⁷⁹⁷ Μη χρηματοπιστωτικές εταιρείες κατείχαν τα κεφάλαια διαφημιστικών τραπεζών, αντί να συμβαίνει το αντίθετο. Μέσω των εταιρικών τραπεζών μετέφεραν κεφάλαια στο εξωτερικό, τα οποία οδήγησαν στην απώλεια σημαντικών εθνικών κεφαλαίων. Μία συντηρητική εκτίμηση από την Κεντρική Τράπεζα της Ρωσίας είναι ότι η φυγή κεφαλαίων ετησίως ανήλθαν στα 14.1 δισ. δολάρια την περίοδο 1994-1998.⁷⁹⁸ Από την άλλη πλευρά σύμφωνα με τις δυτικές εκτιμήσεις οι συνολικές εξωτερικές εκροές ήταν υψηλότερες και κατά την Fitch IBCA το 1999 υπολογίστηκε ότι 136 δισ. αμερικάνικα δολάρια είχαν εξαχθεί από τη Ρωσία την περίοδο 1993-98. Αυτά τα ποσά θα παρείχαν τα χρηματοδοτικά μέσα τα οποία θα μπορούσαν αργότερα να χρησιμοποιηθούν, συνήθως από τάσεις κατανάλωσης αντί για συσσώρευση, από τους ολιγάρχες όπως ο Βερεζόφσκι και ο

⁷⁹⁶ D. Lane, ο.π. σ. 178.

⁷⁹⁷ Stiglitz, "whither reform", σ. 134, D. Lane, σ. 178-179.

⁷⁹⁸ D. Lane, ο.π. σ. 179.

Αμπράμοβιτς (Abramovich). Το έτος 2000 η ρωσική οικονομία, όπως φαίνεται και στον πίνακα είχε την εμπειρία της πλήρους απελευθέρωσης των τιμών και υπήρξε ένας σημαντικός σχηματισμός από μεγάλες και μικρές ιδιωτικές επιχειρήσεις. Όμως μπροστά στην απειλή της ανεργίας και του κλεισίματος αντιστάθηκαν στην αναδιοργάνωση. Τελικά ο συντονισμός του κράτους είχε καταστραφεί και αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να αναδυθεί μία μορφή του καπιταλισμού της αγοράς. Οι προσδοκίες μεταξύ των οικονομικών μεταρρυθμιστών στη Ρωσία και στη Δύση ήταν ότι η γρήγορη οικονομική αύξηση θα πραγματοποιούνταν, παρότι υπήρχαν ακόμη βραχυπρόθεσμα προβλήματα προσαρμογών. Παρ' όλα αυτά η αναμενόμενη ανάπτυξη και εξέλιξη δεν είχε συμβεί.⁷⁹⁹

ΠΙΝΑΚΑΣ 28

Ιδιωτικοποίηση των κρατικών κεφαλαίων, επιχειρηματική αναδιάρθρωση και απελευθέρωση των τιμών στη Ρωσία

Ρωσία	Μεγάλης κλίμακας Ιδιωτικοποίηση	μικρής κλίμακας ιδιωτικοποίηση	επιχειρησιακή αναδιάρθρωση	τιμές απελευθέρωση
1989	1.00	1.00	1.00	1.00
1995	3.00	4.00	2.00	3.67
2000	3.33	4.00	2.00	4.00

Πηγή: Averages calculated by author on the basis of data from European Bank for Reconstruction and Development, Transition Indicators 2006, available at WWW.ebrd.com/country/econo/starts (Last accessed 4 December 2006).

Η πρόβλεψη της πίστωσης προς τον ιδιωτικό τομέα είναι ο κύριος δείκτης της τάσης του καπιταλιστικού συστήματος προς τη συσσώρευση. Το αποτέλεσμα όλης αυτής της πορείας ήταν ότι ενώ στις χώρες με υψηλά εισοδήματα ο μέσος όρος εσωτερικών

⁷⁹⁹ Ο.π. σ. 179.

πιστώσεων προς τον ιδιωτικό τομέα σε ποσοστό του ΑΕΠ ήταν 159.1, ενώ για τις χώρες με μεσαία και χαμηλά εισοδήματα ήταν 55.9. Ο μέσος όρος για τις «μετασοσιαλιστικές» δηλαδή τις χώρες μετά την κατάρρευση της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, ήταν 26.6. Για τη Ρωσία υπήρχε ένας απογοητευτικός μέσος όρος 24.5. Αυτό αποδεικνύει τα χαρακτηριστικά της υπανάπτυξης των τραπεζών στη Ρωσία και τα χαμηλά επίπεδα πιστώσεων προς τους καταναλωτές. Συνολικά ο οικονομικός μετασχηματισμός οδήγησε στην εξαθλίωση της Ρωσίας.⁸⁰⁰ Μέχρι το 2002, θα πρέπει να πούμε ότι το επίπεδο του ΑΕΠ στη Ρωσία, αν δεχθούμε ως χρονιά βάσης το 1989 (100), είχε πέσει, τελικά, στο 6.3. Για την περίοδο 1990-2003, ο ετήσιος μέσος όρος ανάπτυξης του κατά κεφαλή ΑΕΠ ήταν αρνητικός, δηλαδή -1.5. Υπήρξε τεράστια πτώση από την άποψη της ανθρώπινης ανάπτυξης. Το 1990 η ΕΣΣΔ βρισκόταν στο πλαίσιο της παγκόσμιας κατάταξης στην 31^η θέση. Παράλληλα εκείνη την περίοδο η μέτρηση περιελάμβανε και τις αγροτικές δημοκρατίες της Κεντρικής Ασίας. Μέχρι το 2001 η μεν Ρωσία είχε πέσει ήδη στην 62^η θέση, ενώ η Ουκρανία στην 78^η. Το 53% του πληθυσμού ζούσε κάτω από το όριο φτώχειας με μέσο εισόδημα 4 δολάρια Αμερικής την ημέρα, την περίοδο 1996-99.

⁸⁰⁰ Ο.π. σ. 179-80.

3.4 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΙΔΙΩΤΙΚΟΠΟΙΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ ΣΤΗ ΜΕΤΑ-ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΡΩΣΙΑ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΚΑΙ ΜΙΚΡΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι σχέσεις ανάμεσα στο κράτος και στις επιχειρήσεις δεν ήταν εύκολα κατανοητές στη μετα-σοβιετική Ρωσία. Όπως αναφέρουν οι Hanson και Teague, η Παγκόσμια Τράπεζα βρήκε ένα συγκριτικά υψηλό βαθμό, συγκριτικά με τα διεθνή δεδομένα, δέσμευσης του κράτους από τις ρωσικές μεγάλες επιχειρήσεις. Πάντως οι ίδιοι οι Ρώσοι επιχειρηματίες επεσήμαναν το γεγονός ότι οι ίδιοι ήταν βαθιά εξαρτημένοι από το κράτος, όσον αφορά το σκέλος που αφορούσε την ανάπτυξη των επιχειρήσεών τους.⁸⁰¹ Από το 1998 στη Ρωσία δημιουργήθηκε η Ένωση Βιομηχάνων και Επιχειρηματιών (RUIE). Στο πλαίσιο της νέα εποχής είναι ένα όργανο που συσχετίζεται άμεσα με τους κυβερνήτες της ρωσικής βιομηχανίας, δηλαδή τους ολιγάρχες. Σε σημαντικό βαθμό έχει μεγάλη σχέση με τους διευθυντές των κρατικών επιχειρήσεων του σοβιετικού κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Έχει αναπτύξει συστηματικά ένα μοχλό πίεσης για διευθετήσεις που αφορά την άσκηση πίεσης και απαιτεί να εκπροσωπεί τις εταιρείες οι οποίες αντιπροσωπεύουν πάνω από το 60% του ΑΕΠ στη Ρωσία. Η RUIE προέρχεται από μία οργάνωση η οποία συστάθηκε τον Ιούνιο του 1990, και είχε ονομαστεί Επιστημονική και Τεχνική Ένωση (ITM). Η Σοβιετική Ένωση υπήρχε το 1990 και προφανώς ήταν δύσκολο να προβλεφθεί ότι θα κατέρρεε τόσο σύντομα.⁸⁰²

Παρ' όλα αυτά είχε ήδη ξεκινήσει μία έντονη συζήτηση για την ανάγκη της οικονομικής μεταρρύθμισης και τη μορφή που έπρεπε να πάρει. Με άλλα λόγια, παρότι δεν διατυπώθηκε ξεκάθαρα, είναι εμφανής η συζήτηση που γινόταν για το είδος του καπιταλισμού που θα έπρεπε να επικρατήσει στην Πρώην Σοβιετική Ένωση. Ήδη από το 1989 ο Γκορμπατσόφ άρχισε να κλείνει τις οικονομικές υπηρεσίες της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης. Το 1990 αφαίρεσε από το ΚΚΣΕ το συνταγματικά κατοχυρωμένο μονοπώλιο της εξουσίας. Εξάλλου, είναι γεγονός ότι από το 1987 ένας νόμος στη

⁸⁰¹ P. Hanson & E. Teague, "Big Business and the state in Russia", *Europe-Asia Studies*, Vol. 57, No. 5, July 2005, σ. 657.

⁸⁰² Ο.π. σ. 658.

Σοβιετική Ένωση για την κρατική επιχείρηση είχε περιορίσει την εξουσία των κλαδικών υπουργείων. Ο Πρωθυπουργός της χώρας Ν. Ρύζκοφ, δημοσίευσε μια σειρά από αποφάσεις που σκοπό είχαν την οικονομική μεταρρύθμιση. Η ΙΤΜ που είχε δημιουργηθεί υποτίθεται ότι εκπροσωπούσε τα συμφέροντα τόσο του κρατικού επιχειρηματικού τομέα, όσο και του αρχάριου, ακόμη, ιδιωτικού τομέα. Δημιουργήθηκε σύμφωνα με τις ενώσεις των εργοδοτών που ήδη υπήρχαν στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες και ο πρόεδρος Α. Βόλσκι (Α. Volsky), όρισε το συνέδριο της ίδρυσης στις 16 Ιουνίου 1990, και η ΙΤΜ συγκεντρώθηκε εκεί όπου οι εργοδότες της προ-επαναστατικής ένωσης της Ρωσίας, η Ένωση των Βιομηχανικών και Εμπορικών Επιχειρήσεων της Ρωσίας, είχαν σταματήσει να υπάρχουν.⁸⁰³ Η ΙΤΜ θα έπρεπε να είχε λειτουργήσει ως ομάδα πίεσης για την εξασφάλιση ενός οικονομικού περιβάλλοντος ευνοϊκού για τις ρωσικές επιχειρήσεις. Όπως και η CBI του Ηνωμένου Βασιλείου ή της Confindustria της Ιταλίας, η ΙΤΜ επιχειρεί να προσφέρει στον τομέα της έρευνας και υποσχέθηκε να ενεργεί ως μεσάζων ανάμεσα στις σοβιετικές, αλλά και τις ξένες επιχειρήσεις. Δημιουργήθηκαν επιτροπές προκειμένου να παρέχουν στα μέλη συμβουλές για θέματα όπως η φορολογία και οι εργασιακές σχέσεις και η μεταρρυθμίστρια οικονομολόγος Ε. Γιασίν (Ε. Yasin) είχε διοριστεί διευθνή της έρευνας του συγκεκριμένου ινστιτούτου της ΙΤΜ. Προφανώς, ακόμη και από τον χρόνο σύστασης της και σε σχέση με τον πρόεδρο Βόλσκι ο οποίος ήταν δικτυωμένος με το Κρεμλίνο, αρχικά εκπροσωπούσε τους αντιμεταρρυθμιστές διευθυντές και τους υπάλληλους του κομμουνιστικού κόμματος.⁸⁰⁴

Το 1969 ο Βόλσκι βρισκόταν στο προσωπικό του Τμήματος Μηχανικών της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΣΕ. Το 1983 διορίστηκε ως οικονομικός συνεργάτης του αρχηγού του κόμματος Γιούρι Αντρόποφ (Yuri Andropov). Προφανώς ο Αντρόποφ τον θεωρούσε έμπιστο. Όταν κατά τους τελευταίους μήνες της ζωής του ο Αντρόποφ περιορίστηκε στο νοσοκομείο, ο Βόλσκι ενήργησε ως ο μεσολαβητής ανάμεσα στον Αντρόποφ και τον Gorbachev που είχε ορίσει ως διάδοχο του. Μετά την εκλογή του Γκορμπατσόφ ως αρχηγό του κόμματος το 1985, ο Βόλσκι επέστρεψε στην Κεντρική Επιτροπή. Εξελέγη μέλος άσκησης πολιτικής της Κεντρικής Επιτροπής. Όταν το 1989 άρχισαν να διαλύονται οι οικονομικές υπηρεσίες του συστήματος της Κεντρικής Επιτροπής ο Βόλσκι έσπευσε να αντιδράσει. Αυτό είχε

⁸⁰³ Ο.π. σ. 659.

⁸⁰⁴ Ο.π. σ. 659.

σαν αποτέλεσμα να ξεκινήσει μία σειρά από συναντήσεις με τους διευθυντές ακόμη μεγαλύτερων δημόσιων επιχειρήσεων της ΕΣΣΔ. Έξι μήνες αργότερα, τον Ιούνιο του 1990, ιδρύθηκε η ITM και εξελέγη ως πρώτος πρόεδρος ο Βόλσκι. Όταν η ITM μετασχηματίστηκε σε RUIE το 1991, διορίστηκε ως πρόεδρος.⁸⁰⁵

Είναι εμφανές ότι πρόκειται για μία διάδοχη κατάσταση. Οι διευθυντές των επιχειρήσεων είχαν διαχωριστεί σ' αυτούς που είχαν μεγαλύτερη ανεξαρτησία, με την έννοια ότι ήταν ευνοημένοι από το καθεστώς και εκείνων που φοβόντουσαν. Η έκταση της εξάρτησης των διευθυντών των επιχειρήσεων από την σκοπιά του ελέγχου του κράτους ποικίλει. Σ' αυτό το σημείο είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι οι διευθυντές των επιχειρήσεων και τα στελέχη του κόμματος ήταν αντίθετοι με τον διαχωρισμό του κράτους και της βιομηχανίας στο πλαίσιο του πολεμικού και βιομηχανικού συμπλέγματος. Υπό την έννοια αυτή οι επιχειρήσεις αυτές θα ήταν πολύ δύσκολο να λειτουργήσουν στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς. Ο ίδιος ο Βόλσκι το 1991 υποστήριζε ότι το κράτος θα έπρεπε να διατηρήσει τον ηγετικό ρόλο. Επίσης είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η στάση αυτή του Βόλσκι δεν προέρχεται από την ανάγκη να επιστρέψουν οι επιχειρήσεις στη σοβιετική περίοδο, αλλά από την πραγματικότητα ότι εκείνη την περίοδο παρατηρήθηκαν τεράστιες ευκαιρίες και οι διευθυντές των συγκεκριμένων επιχειρήσεων ήθελαν να διαιωιστεί η συγκεκριμένη κατάσταση.⁸⁰⁶

Το 1992, όταν πλέον ξεκίνησαν οι μεταρρυθμίσεις, ο Βόλσκι επέκρινε το φιλελεύθερο πρόγραμμα μεταρρύθμισης της κυβέρνησης Γκαϊντάρ. Αυτή η κατάσταση άλλαξε πολύ γρήγορα. Ήταν λογικό από τη στιγμή που στις εξελίξεις εμπλέκεται ένα τμήμα των «ολιγαρχών». Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Β. Γκουνισκίποφ (V. Gusinskyron) που προήλθε από το πουθενά και ο Β. Ποτάνιν (V. Potanin), ο οποίος προήλθε μέσα από τα ιδιαίτερα προνόμια του σοβιετικού συστήματος. Όλοι αξιοποίησαν τις ευκαιρίες σε μια εποχή που προέκυψαν δεδομένου ότι το σοβιετικό σύστημα θρυμματίστηκε και το νέο σύστημα πήρε μορφή. Μερικά από αυτά τα άτομα έγιναν παρά πολύ πλούσια και χρησιμοποίησαν τον πλούτο για να ασκήσουν τεράστια πολιτική επίδραση και έγιναν γνωστοί ως «ολιγάρχες». Στα μέσα της δεκαετίας του '90 ο Ποτάνιν υπήρξε αναπληρωτής πρωθυπουργός.

Στη δεύτερη κυβερνητική θητεία του Γέλτσιν έπαιξαν τεράστιο ρόλο και έφθασαν στο απόγειο. Ήδη είχαν συμβάλει στην επανεκλογή του Γέλτσιν. Ο Βόλσκι και η

⁸⁰⁵ Ο.π. σ. 660.

⁸⁰⁶ Ο.π. σ. 660.

RUIE σ' αυτή την περίοδο δεν έπαιξαν κανένα ρόλο. Μετά την επανεκλογή του Γέλτσιν ήλεγξαν τα μέσα επικοινωνίας και έκαναν πολλά για να θέσουν την πολιτική ατζέντα, ενώ είχαν πρόσβαση στο κράτος προκειμένου να μεγαλώσουν τις επιχειρήσεις τους, ενώ παράλληλα ήταν έξω από την RUIE. Η μεγάλη αλλαγή ήρθε το 1998 όταν οι μεγιστάνες πήραν την RUIE και την μετέτρεψαν σε φωνή τους. Ο Βόλσκι παρέμεινε πρόεδρος, αλλά η οργάνωση άρχισε να υπερασπίζεται τα συμφέροντα των μεγάλων επιχειρήσεων. Η RUIE έκανε εκστρατεία για τις μειώσεις φόρων, τη φιλελευθεροποίηση των συναλλαγών νομίσματος, για τη νομοθεσία που θα υποστήριζε τη λειτουργία της αγοράς, την γρηγορότερη επιστροφή πληρωμών Φ.Π.Α. και άλλων θεμάτων που ήταν γενικής σπουδαιότητας και σε πολλές περιπτώσεις ευεργετικά για τη λειτουργία της οικονομίας της ρώσικης αγοράς. Αρχικά αυτές οι δραστηριότητες είχαν διευρυνθεί σε ένα μικρό βαθμό κατά ένα μεγάλο μέρος από τις εταιρείες που ενεργούν από μόνες τους, αλλά το 1998 οι μεγιστάνες οργανώθηκαν μέσα στις επιτροπές της RUIE που ήλεγχαν ιδιαίτερες πολιτικές περιοχές.⁸⁰⁷

Είναι σημαντικό εδώ να σημειώσουμε ότι ακόμη και προς το τέλος της δεκαετίας του '90 η δύναμη των «ολιγαρχών» δεν ήταν τόση μεγάλη όσο μερικοί ισχυρίστηκαν. Σε ένα περιβάλλον όπου το νομικό πλαίσιο ήταν αδύναμο και ο φόρος και οι ρυθμιστικές αποφάσεις του κράτους συγκεκριμενοποιήθηκαν σε σημαντικό βαθμό, χρειάστηκαν τη υποστήριξη των ανώτερων υπαλλήλων προκειμένου να περάσουν τα σχέδια τους μέσα από τις άδειες, τις φορολογικές απαιτήσεις, τις διαπραγματεύσεις ιδιωτικοποίησης και πολλά άλλα. Παράλληλα ήταν ικανοί να επηρεάσουν τις πολιτικές αποφάσεις της κεντρικής κυβέρνησης, για τον απλούστατο λόγο ότι αυτή η κυβέρνηση ήταν αδύναμη. Εσωτερικά ήταν διαιρεμένη, διαρκώς είχε ελλείψεις από κεφάλαιο και είχε μόνο τον έλεγχο των περιφερειακών και τοπικών πολιτικών ηγετών. Άλλωστε το κράτος εν γένει γινόταν αντιληπτό ότι ήταν αδύναμο. Μόνο όταν ο Πούτιν ήρθε στην εξουσία το 2000, έθεσε ως άμεσο στόχο να επαναφέρει την τάξη στα κρατικά όργανα και φυσικά να τα κάνει να εργαστούν περισσότερο αποτελεσματικά.

Τον Σεπτέμβριο του 2000 ορισμένοι από τους μεγιστάνες πήραν έδρες στο συμβούλιο της RUIE. Συμπεριέλαβαν τον Β. Αλεκπέροφ (V. Alekperov) της LUKoil, τον Α. Μορντάσοφ (A. Mordashov) της SeveralStal, τον Α. Μαμούτ (A. Mamut) της mDM-

⁸⁰⁷ Ο.π. σ. 661.

Bank, τον Α. Χουμπάις (Α. Chubais) της UES, τον Μ. Φρίεντμαν (Μ. Friedman) της Alfa-Bank και τον Β. Ποτάνιν της Interros. Ο Βόλσκι θεώρησε ότι τα συμφέροντα των μεγιστάνων ήταν πολύ διαφορετικά για να μπορέσουν να διαμορφώσουν τη συλλογική τους ομάδα, αλλά η RUIE θα μπορούσε να τους βοηθήσει να συμμετάσχουν στη διαμόρφωση μιας πίεσης με εκπολιτισμένο τρόπο. Επιπλέον, υπάρχει η υπόθεση ότι ο Βόλσκι παρέμεινε σε ισχύ επειδή οι μεγιστάνες δεν μπόρεσαν να συμφωνήσουν μεταξύ τους για το ποιος θα έπρεπε να αναλάβει τον έλεγχο. Μία εναλλακτική υπόθεση ήταν ότι οι νεοφερμένοι είδαν τον Βόλσκι ως ένα ενδεχομένως πολύτιμο μεσάζοντα με την ομάδα του προέδρου Πούτιν εξαιτίας της κοινής βάσης καθιέρωσης τους, προερχόμενη από τον κρατικό μηχανισμό της περιόδου πριν το 1990.⁸⁰⁸

Η RUIE μετατράπηκε σε όχημα που αντιπροσώπευε τα συμφέροντα των μεγάλων επιχειρήσεων, παρότι υπήρχαν και πολλές επιχειρήσεις μεσαίου μεγέθους που παρέμειναν μέλη. Δεν είναι όμως αυτή που σκοπεύει στο να εκπροσωπεί τα συμφέροντα των μεγάλων επιχειρηματικών συμφερόντων. Υπήρξαν και άλλες οργανώσεις, όπως η OPORA η οποία στοχεύει στο να αντιπροσωπεύει τις μικρές επιχειρήσεις. Ακόμη υπάρχει η οργάνωση Delovaya Rossiya, η οποία διαμορφώνεται από τα μέλη του Κοινοβουλίου με επιχειρηματικά συμφέροντα, η οποία πολλές φορές προβάλλεται ως εκπρόσωπος για τις επιχειρήσεις που είναι μεσαίου μεγέθους. Υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός τομεακών ομάδων πίεσης, όπως η Ένωση Εξαγωγέων Πετρελαίου (SONEK). Υπάρχει επίσης το εν μέρει επίσημο Ρωσικό Εμπορικό Επιμελητήριο και Βιομηχανίας (RCCI). Η θέση ήταν σαφώς το δώρο του Κρεμλίνου, αν και το RCCI περιγράφεται ως μη κυβερνητική οργάνωση. Ο Izvestiya περιέγραψε το διορισμό του Πριμακόφ (Primakov) ως τρόπο του Κρεμλίνου να τον αποκλείσει από οποιοσδήποτε πραγματικά σημαντικές θέσεις όπου θα μπορούσε να δημιουργήσει πρόβλημα.⁸⁰⁹

Η συγκεκριμένη ιδιαίτερη θέση της RUIE ανάμεσα στους επιχειρησιακούς αντιπροσωπευτικούς οργανισμούς στη Ρωσία προέρχεται από το μεγάλο βάρος των μεγάλων επιχειρηματικών μονάδων οι οποίες εξουσιάζουν το συμβούλιο της. Μία μελέτη το 2003 από το επιστημονικό επιτελείο που ονομάστηκε Fond Perspektivnykh Issledovaniy i Perspektiv διαπίστωσε ότι οι δέκα μεγαλύτερες μονάδες, αποκλείοντας τις επιχειρήσεις με οντότητα και κρατικό έλεγχο όπως η Gazprom, λογάριασαν το

⁸⁰⁸ Ο.π. σ. 661-662.

⁸⁰⁹ Ο.π. σ. 662.

2002 ότι ήλεγχαν το 38.7% της παραγωγής, το οποίο αντιστοιχούσε σε ένα μερίδιο που ήταν μεγαλύτερο από τις δέκα μεγαλύτερες επιχειρηματικές μονάδες στην Ιαπωνία ή στην Κορέα, οι οποίες κατέχουν ένα σημαντικό ποσοστό της βιομηχανικής παραγωγής των χωρών τους. Η Παγκόσμια Τράπεζα από ένα σύνολο δεδομένων 1.300 μεγάλων εταιρειών, αναγνωρίζει ιδιαίτερα τις 23 μεγαλύτερες ελεγχόμενες ομάδες, σε όλους τους τομείς και όχι μόνο στη βιομηχανία, οι οποίες αποδίδουν το 35% των βιομηχανικών πωλήσεων κατά το 2001. (World Bank, 2004, σ. 101). Η κυριαρχία των κορυφαίων επιχειρηματικών μονάδων είναι εντυπωσιακή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά και βορειοαμερικάνικα πρότυπα. Φυσικά αυτό δεν επισκιάζει την παρουσία της Ρωσίας στον ευρύτερο κόσμο. Ο Dyhnkin (2003) αναφέρει ένα στατιστικό στοιχείο που αντιστοιχεί στο 32% της βιομηχανικής παραγωγής για τις δέκα μεγαλύτερες κορεάτικες εταιρείες, το οποίο είναι μικρότερο από το αντίστοιχο ρωσικό στατιστικό στοιχείο που διαθέτει, αλλά με όχι διαφορετική σειρά μεγέθους. Η βιομηχανική συγκέντρωση, από αυτή την άποψη, είναι αρκετά υψηλή και σε χώρες όπως η Ινδία και η Ινδονησία. Επιπλέον, οποιαδήποτε οργάνωση η οποία αντιπροσωπεύει τις μεγαλύτερες ρωσικές εταιρείες αντιπροσωπεύει αναμφισβήτητα ένα μεγάλο τμήμα του βιομηχανικού τομέα και εδώ το RUIE εμπεριέχει πολλές εταιρείες στις μεγαλύτερες ομάδες.⁸¹⁰

Ο Πούτιν ήρθε στην εξουσία το 2000. Ήδη το ρωσικό κράτος είχε γίνει αρκετά αδύναμο στο βαθμό που η κατάρρευση του σύντομα θα γινόταν μία πραγματική δυνατότητα. Το κύριο χαρακτηριστικό της ρωσικής ανάπτυξης ήταν ότι τα περιουσιακά στοιχεία του κράτους λεηλατούνταν, κυρίως από την ελίτ των ολιγαρχών και τις επιχειρήσεις τους, οι οποίοι εκμεταλλεύθηκαν το κράτος στον έσχατο βαθμό ακόμη και πέρα από τις λειτουργίες του. Η προτεραιότητα του Πούτιν ήταν να ανοικοδομηθεί το κεντρικό κράτος και κατά τη διάρκεια αυτή, όπως και οι ομοσπονδιακοί οργανισμοί παρά τις δυσκολίες που υπήρχαν με τις υποεθνικές κυβερνήσεις, να καθιερωθεί η προεδρική διοίκηση ως ο κυρίαρχος πολιτικός θεσμός. Καταπιάστηκε με την αποκατάσταση της τάξης ανάμεσα στις κεντρικές σχέσεις με τις περιοχές και τη μείωση της επιρροής των δύο μεγιστάνων, δηλαδή τον Μπερεζόφσκι και τον Γκασίνσκι (Gusinsky), στο πλαίσιο των σχέσεων τους με τα μέσα ενημέρωσης. Εν συνεχεία είχε συναντήσεις με αρκετούς από τους μεγιστάνες και τελικά πραγματοποίησε μία συνεδρίαση στις 28 Ιουλίου του 2000 με 21

⁸¹⁰ Ο.π. σ. 662.

αντιπροσώπους των μεγάλων επιχειρήσεων. Στο τέλος της συγκεκριμένης συνεδρίασης οι ολιγάρχες υποστήριξαν ότι είχαν συμφωνήσει με τον Πρόεδρο Πούτιν ότι θα παρέμειναν απαλλαγμένοι από πιθανές διώξεις, πέρα από κάποιες σκιάδεις ιδιωτικοποιήσεις της δεκαετίας του '80, με την προϋπόθεση ότι θα απέιχαν από οποιαδήποτε ανάμειξη στην πολιτική.⁸¹¹

Παρ' όλα αυτά δεδομένου ότι δεν είχε κρατηθεί κανένα πρακτικό στη συγκεκριμένη συνεδρίαση και επομένως καμία συμφωνία, είναι σαφές ότι τίθεται υπό αμφισβήτηση στο πόσο ήταν αξιόπιστες οι υποχρεώσεις οι οποίες απέρρεαν από τη συγκεκριμένη συνάντηση. Κάποιοι, αλλά όχι όλοι, πράγματι αποχώρησαν από το πολιτικό προσκήνιο προκειμένου να αφοσιωθούν στην μεγιστοποίηση της αύξησης της κερδοφορίας τους. Όπως φάνηκε και με την περίπτωση το TV-6, ο Βόλσκι εφάρμοσε την επιθυμία του Κρεμλίνου, και απέφυγε να ενεργεί υπέρ των γενικών συμφερόντων της ρωσικής επιχείρησης. Τον Μάρτιο εκείνου του έτους ο ίδιος και ο Πριμακόφ προχώρησαν σε μια κοινοπραξία για να προσφέρουν άδεια ραδιοφωνικής αναμετάδοσης του TV-6, ένα εθνικό τηλεοπτικό κανάλι στο οποίο ο Μπερεζόφσκι ήταν κάτοχος ενός μεριδίου πλειοψηφίας και που ήταν επικριτικό με την κυβέρνηση. Οι σχολιαστές της εποχής παρατήρησαν ότι ο Βόλσκι και ο Πριμακόφ είχαν προφανώς μικρό προσωπικό συμφέρον στην προσφορά, από ένα κανάλι το οποίο ήταν χρεοκοπημένο, και το οποίο βγήκε εν τέλει στον αέρα στις αρχές του 2003. Οι ίδιες οι υποψίες της εποχής είχαν εκφράσει την άποψη ότι ο Βόλσκι και ο Πριμακόφ είχαν ενεργήσει ως άτομα του Κρεμλίνου που μπήκαν στη μέση ανάμεσα στους ολιγάρχες με μοναδικό σκοπό να τους κρατήσουν υπό έλεγχο (Jamestown Foundation Monitor, 4 March 2002).

Μετά το 1998 οι επιχειρησιακές κρατικές σχέσεις στη Ρωσία εξελίχθηκαν σε ένα κλίμα ισχυρής οικονομικής ανάπτυξης. Το ποσοστό αύξησης του ΑΕΠ υπολογίστηκε κατά μέσο όρο 6.6% το χρόνο μέχρι το 2004. Ο Πούτιν κληρονόμησε μια αποκατάσταση και γενικά οι πολιτικές του μέσα στο 2003 έτειναν να υποστηρίξουν τη συγκεκριμένη αποκατάσταση. Ακολούθησαν μία σειρά από φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις, με περικοπές στα ποσοστά επιχειρηματικού φόρου, οι οποίες τελικά είχαν την ισχυρότερη άμεση επίδραση: δηλαδή χρησίμευσαν ως ένδειξη στην επιχειρηματική κοινότητα η οποία αύξησε την εμπιστοσύνη της.⁸¹² Οι υψηλές και συνήθως αυξανόμενες τιμές του πετρελαίου ενισχύονται ακόμη περισσότερο.

⁸¹¹ Ο.π. σ. 663.

⁸¹² Ο.π. σ. 663.

Προκύπτει ένα θέμα διαφωνίας όμως κατά πόσο αυτές ενισχύθηκαν. Ο ΟΟΣΑ υπολογίζει ότι εάν οι τιμές του πετρελαίου είχαν παραμείνει στο μέσο επίπεδο του 1999, η αύξηση του ΑΕΠ το 2000-2003 είχε υπολογιστεί κατά μέσο όρο 5.8% το χρόνο αντί του 6.8% που τελικά πραγματοποιήθηκε (ΟΟΣΑ 2004, σ. 22.). Όπως αναφέρουν ο Hanson και ο Teague, ο Gurvich υπολόγισε ότι οι συγκυριακές αποκλίσεις από τις κατ' εκτίμηση σταθερές τιμές του πετρελαίου και του φυσικού αερίου πρόσθεσαν ουσιαστικά περισσότερα στην αύξηση της ρωσικής παραγωγής. Αυτό διότι στην απουσία τους, η αύξηση του ΑΕΠ το 1998-2003 είχε υπολογιστεί κατά μέσο όρο στο 4.4%, όπως, τελικά, υπολογίστηκε από τον Gurvich το 2004.⁸¹³ Σε όλες αυτές τις εξελίξεις το δυναμικότερο τμήμα της ρωσικής οικονομίας σε αυτή την περίοδο ήταν οι ιδιωτικές επιχειρήσεις πετρελαίου. Στα μέσα του 2003 παρατηρήθηκε μία επιδείνωση ανάμεσα στις κρατικές και επιχειρηματικές σχέσεις, με αποκορύφωμα την κρατική επίθεση στη μεγάλη πετρελαϊκή επιχείρηση Yukos.

Η σχετική αδυναμία των μεγιστάνων στο νέο θεσμικό πλαίσιο που καθιερώθηκε κατά τη διάρκεια της πρώτης κυβερνητικής πολιτικής θητείας του Putin επιβεβαιώθηκε, όπως ήδη είδαμε, από την περίπτωση της Yukos, τον Ιούλιο του 2003 με τη σύλληψη του Π. Λεμπέντεφ (P. Lebedev), και η κρατική επίθεση κλιμακώθηκε αισθητά τον Οκτώβριο του 2003 με τη σύλληψη του Μ. Κοντοκόφσκι (M. Khodorkovsky). Πάντως από τα μέλη του συμβουλίου της RUIE μόνο 6 από τα 27 μέλη μίλησαν ανοιχτά για τη σύλληψη του Κοντοκόφσκι (Khodorkovsky) (Vedomosti, 31 Δεκεμβρίου 2003).⁸¹⁴ Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία διότι αποτελούσε κύριο μέλος της ομάδας τους.

Από εκείνη τη στιγμή ο Πούτιν κράτησε την απόσταση του από την RUIE. Μίλησε στο συνέδριο της το Νοέμβριο του 2003 αλλά επέμεινε στη διοικητική μεταρρύθμιση και εγκατέλειψε οποιοδήποτε πλαίσιο για τις σχέσεις ανάμεσα στο κράτος και στις επιχειρήσεις. Την 1^η Ιουλίου του 2004 συνάντησε μια ομάδα 33 αντιπροσώπων των επιχειρηματιών, από τους οποίους οι 22 ήταν από την RUIE και οι υπόλοιποι από την ΟΡΟΡΑ, τη Delovaya Rossiya, το εμπορικό επιμελητήριο και δύο τραπεζικές ενώσεις. Ο Πούτιν επέλεξε το δρόμο της κοινωνικής ευθύνης της επιχείρησης και όχι τη βελτιστοποίησή τους, αποφεύγοντας στην ουσία τους φόρους, και έτσι δεν συμμετείχε στο διάλογο. Το Νοέμβριο του 2004 ο Πούτιν έκανε μία σημαντική παρέμβαση στο συνέδριο της RUIE. Η θέση του ήταν ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι δεν

⁸¹³ Ο.π. σ. 663.

⁸¹⁴ Ο.π. σ. 663.

πρέπει να παραβιάζουν τα δικαιώματα των ατομικών ιδιοκτησιών και το κράτος δεν πρέπει να παρεμβαίνει στις επιχειρήσεις (Finansovye Izvestiya, 16 Νοεμβρίου 2004). Η δυσaráσκεια όμως επήλθε διότι απαίτησε οι επιχειρήσεις να πληρώνουν τους φόρους πλήρως, υπό την έννοια ότι όσοι απέφευγαν να πληρώνουν φόρους δεν θα μπορούσαν να αποφύγουν την τιμωρία.⁸¹⁵

Η ύπαρξη της ΡUIE μέχρι τότε δεν έμοιαζε καθόλου με μια συμβατική ομάδα πίεσης. Στην ουσία ξεκίνησε ως ομάδα πίεσης η οποία ως στόχο είχε να υπερασπιστεί τα συμφέροντα της παλιάς φρουράς των διευθυντών των κρατικών επιχειρήσεων παρά τις μεταρρυθμίσεις της αγοράς, ενώ εν συνεχεία πέρασε στα χέρια των ολιγαρχών και σύντομα μετατράπηκε σε όχημα για την επιθετική πίεση τους, δηλαδή σε μία εποχή που το κράτος ήταν αδύναμο και αυτή αποτελούσε μία σημαντική δύναμη. Στην πορεία οι ολιγάρχες έχασαν αυτή τη δύναμη και επομένως μειώθηκε σημαντικά η δύναμη τους όσον αφορά την πολιτική τους επιρροή και κοντά σ' αυτούς μειώθηκε και η επιρροή της ΡUIE. Οι μεγάλες επιχειρήσεις και οι επιχειρηματίες δέχθηκαν μία μετωπική επίθεση από το κράτος και το αντιπροσωπευτικό σώμα των μεγάλων επιχειρήσεων περιόρισε στο ελάχιστο τις αντιδράσεις του. Στην ουσία υποτάχθηκαν σε πράξεις που θα ήταν δύσκολο να ακολουθήσουν αντίστοιχοι επιχειρηματίες στη Δύση.

Είναι σαφές από τα ανωτέρω ότι τα αρχικά σχέδια για την μεταρρύθμιση της πρώτης μετα-σοβιετικής περιόδου επικεντρώθηκαν στο να κάνουν τις υπάρχουσες, κρατικές εταιρείες να φέρονται αποτελεσματικά. Οι εναλλακτικές μέθοδοι της ιδιωτικοποίησης και ο χρόνος της εφαρμογής της σε σχέση με τη σταθερότητα και τον επικρατούντα φιλελευθερισμό έγιναν τα κεντρικά θέματα της έρευνας της αλλαγής. Η κυρίαρχη σχολή σκέψης της εποχής, δηλαδή ο νεοφιλελευθερισμός, ήταν τελικά αυτός που επέβαλλε την ταχύτατη και άμεση διαδικασία της ιδιωτικοποίησης.⁸¹⁶ Μία μορφή η οποία μετονομάστηκε «θεραπεία σοκ». Οι ρωσικές ιδιωτικοποιήσεις της περιόδου 1992-94 χαιρέτιστηκαν με ενθουσιασμό σαν οι πιο γρήγορες και διεξοδικές, συγκρινόμενες με άλλες μεταβατικές οικονομίες. Από κάποιους θεωρήθηκε πως αυτές οι ιδιωτικοποιήσεις θα έθεταν τα θεμέλια για την επερχόμενη ρωσική οικονομική άνθιση.⁸¹⁷ Παρόλα αυτά, με βάση αρκετές έρευνες οι ιδιωτικοποιήσεις

⁸¹⁵ Ο.π. σ. 664.

⁸¹⁶ Peter Murrell, "The Transition According to Cambridge, Mass", *Journal of Economic Literature* Vol. 33, no. 1, March 1995, σ. 164.

⁸¹⁷ Richard Layard and John Parker, *The Coming Russian Boom: A Guide to New Markets and Politics*, New York: Free Press, 1996, σ. 125-131.

στο σύνολο τους είχαν μικρή επίδραση στην απόδοση των εταιρειών στη Ρωσία. Διότι ακόμη και στις πιο μεγάλες, όπως είδαμε ήδη, ήταν εμπλεκόμενο το κράτος σε τέτοιο βαθμό και με τέτοιο τρόπο, που παρά το γεγονός ότι τα κέρδη ήταν τεράστια, η λειτουργία τους απείχε σε μεγάλο βαθμό από τα πρότυπα των επιχειρήσεων στο σύγχρονο καπιταλισμό. Φυσικά προκειμένου να πετύχουν οι ιδιωτικοποιήσεις και να αποδώσουν καρπούς απαιτείται ένα εύλογο χρονικό διάστημα.

Για πολιτικούς λόγους, η λογική της ιδιωτικοποίησης ευνόησε την υποχρέωση της κεντρικής διεύθυνσης να προχωρήσει, η οποία ήταν πιθανό να μην ήταν ικανή να κατανοήσει όλες εκείνες τις διαδικασίες οι οποίες ήταν απαραίτητες προκειμένου να γίνει με επιτυχία η μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς. Έτσι, οι βραδυκίνητες υποχρεώσεις θα έπρεπε να εξαγοραστούν όλες από τολμηρούς ξένους, οι οποίοι θα έπρεπε να μετατρέψουν τις ιδιωτικοποιημένες επιχειρήσεις σε δικές τους.⁸¹⁸ Ωστόσο η εμπειρία από το 1996 και μετά δείχνει ότι αυτό μπορεί να είναι μία παρατεταμένη και πολύπλοκη διαδικασία.⁸¹⁹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι ιδιωτικοποιήσεις μπορούν να λειτουργήσουν μόνο σε συμφωνία με άλλους θεσμούς, όπως η συλλογική εξουσία, ανταγωνιστικές αγορές, ενώ παράλληλα θα πρέπει να λειτουργήσει και ένας σκληρός περιορισμός του προϋπολογισμού. Προφανώς για την περίοδο που μιλάμε ήταν μία μακρινή υπόθεση για τη Ρωσία. Θα πρέπει ακόμη να επισημανθεί ότι για ορισμένους συγγραφείς αυτή την περίοδο αμφισβητείται ότι, ακόμη και αν τα δικαιώματα περιουσίας στις ιδιωτικοποιημένες περιουσίες τακτοποιηθούν και ότι ακόμη και όλες οι άλλες συνθήκες για την αποδοτική αγορά θεσμοποιηθούν, οι ιδιωτικοποιημένες επιχειρήσεις θα γίνουν η μηχανή μιας ανθεκτικής οικονομικής ανάκαμψης στη Ρωσία.⁸²⁰

Ένας λόγος είναι ότι αυτό έχει να κάνει με τον κύκλο ζωής αυτών των εταιρειών και βιομηχανιών σε οποιαδήποτε οικονομία. Όσον αφορά τις ιδιωτικοποιημένες εταιρείες, αυτές ιδιωτικοποιήθηκαν πριν το 1992. Επικεντρώνεται σε παλιότερους τομείς που αναπτύσσονται πιο αργά από την οικονομία σαν σύνολο.⁸²¹ Είναι σαφές πάντως ότι οι παλιές εταιρείες αναπτύσσονται πιο αργά από τις καινούργιες. Παράλληλα ένα τμήμα των δημόσιων επιχειρήσεων είναι μη-βιώσιμες σ' ένα

⁸¹⁸ Ο.π. σ. 128-130. John Nellis, "So Far So Good? A Privatization Update", *Transition* 7, nos. 11.12, Nov. – Dec. 1996, σ. 7.

⁸¹⁹ Vladimir Kontorovich, "New Business Creation and Russian Economic Recovery", presented at the Association for Comparative Studies panel in Chicago, January 1998, σ. 1.

⁸²⁰ Ο.π. σ. 2.

⁸²¹ Oliver E. Williamson, *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, New York: The Free Press, 1975, σ. 215.

περιβάλλον το οποίο καθορίζεται από την αξιολόγηση της αγοράς. Πάντως όλη αυτή η φιλολογία για την αλλαγή της οικονομίας βασίστηκε στη δημιουργία νέων επιχειρήσεων, οι οποίες αποτέλεσαν νέα πηγή ανάπτυξης. Η Παγκόσμια Αναφορά Ανάπτυξης 1996 αφιερώνει ένα κεφάλαιο στην ιδιωτικοποίηση και μόνο μία σελίδα σε νέες εταιρείες. Οι έρευνες του OECD, (Organization for Economic Cooperation and Development) της Ρωσίας και των Ανατολικών Ευρωπαϊκών χωρών στην περίοδο 1995-96 περιέχουν τμήματα πάνω στην ιδιωτικοποίηση, αλλά σχεδόν δεν έχουν καμία αναφορά σε νέες επιχειρήσεις. Ακόμη και αν κάποιος συγγραφέας εκθειάζει την προσπάθεια για τον σχηματισμό νέων επιχειρήσεων (π.χ. Borish και Noel, 1996) παρ' όλα αυτά επικεντρώνονται στη διπλή κατάσταση ιδιωτική/δημόσια περιουσία, και λίγα έχουν να πουν για τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων σαν αυτοτελές θέμα. Στις συζητήσεις των Ρώσων ερευνητών εκτιμάται ότι το θέμα του σχηματισμού νέων επιχειρήσεων και νέων δουλειών θεωρείται ως μικρή προτεραιότητα.⁸²²

Η απόπειρα δημιουργίας νέων επιχειρήσεων συνδέεται άμεσα με αυτή των μικρών δουλειών και μικρών επιχειρήσεων (OECD, 1996).⁸²³ Ο λόγος είναι ότι οι πιο πολλές νέες δουλειές γεννιούνται ως μικρές και χρειάζεται να αντιμετωπίσουν τα συγκριμένα προβλήματα των μικρών εταιρειών προκειμένου να επιβιώσουν. Πολλές χώρες ιδρύουν ειδικά κυβερνητικά σώματα για να βοηθήσουν τις μικρές επιχειρήσεις και μαζεύουν στοιχεία για τα ποσοτικά τους μεγέθη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Αμερική η οποία ωφελήθηκε από τα δεδομένα Διοίκησης Μικρών Επιχειρήσεων σε γεωγραφικά μήκη και δείχνει το δρόμο σε όλες τις κατασκευαστικές εταιρείες που ξεκίνησαν το 1976.⁸²⁴ Εδώ έχουμε ως αξιοπρόσεκτο γεγονός αυτό το οποίο σχετίζεται με τη δημιουργία νέας εταιρείας και είναι η νομική πράξη της συγχώνευσης ή καταγραφής/σύστασης από τις φορολογικές αρχές. Αυτό αποκλείει νέα εργοστάσια που χτίστηκαν από μία υπάρχουσα εταιρεία και την αγορά μιας υπάρχουσας εταιρείας από μία άλλη., επομένως όλες τις μορφές επέκτασης των υπαρχουσών επιχειρήσεων. Οι νέες εταιρείες που κατέχονται μερικά ή ολικά από τις ήδη υπάρχουσες πέφτουν σε μία αναπόφευκτα γκρίζα ζώνη.

Η νομική δημιουργία ιδιωτικών επιχειρήσεων στη Ρωσία άρχισε με ένα νόμο ο οποίος σκοπό είχε να διευρύνει το πεδίο της προσωπικής απασχόλησης το Νοέμβριο

⁸²² V. Kontorovich, σ. 4.

⁸²³ Ο.π. σ. 5.

⁸²⁴ Ο.π. σ. 5.

του 1986. Το Μάρτιο του 1988 ο Νόμος για τους Συνεταιρισμούς επέτρεψε τις πραγματικές ιδιωτικές επιχειρήσεις. Οι συνεταιρισμοί άρχισαν να πληθαίνουν από νωρίς το 1987 και μέχρι το τέλος του 1991 μετρούσαν περίπου τους 170,000 (Goskomstat, 1992, σ. 74).⁸²⁵ Η καινοτομία «μικρή εταιρεία» εισήχθη με το διάταγμα της ΕΣΣΔ στο Συμβούλιο των Υπουργών το Φθινόπωρο του 1990. Ορίστηκε να έχει το πολύ 200 υπαλλήλους για τους εργοστασιακούς και κατασκευαστικούς τομείς, 100 για τις εταιρείες R&D (έρευνα και ανάπτυξη), 50 σε άλλους τομείς παραγωγής και 15 στη λιανική και άλλα μη-παραγωγικά τμήματα.⁸²⁶ Και οι δύο, δηλαδή οι κανονικοί πλήρους απασχόλησης εργάτες και οι πλήρους απασχόλησης ισάξιους με εκείνους της μερικής απασχόλησης, εργολάβοι και οι άλλοι έκτακτοι εργάτες μετρούνταν μέχρι το όριο που είχε τεθεί. Εταιρείες με όλων των ειδών ιδιοκτησίες που αναγνωρίστηκαν από το νόμο εκείνη την εποχή, από κρατικές μέχρι ιδιωτικές, μπορούσαν να καταχωρηθούν ως μικρές εάν, προφανώς, πληρούσαν τον περιορισμό του μεγέθους. Αυτός ο καθορισμός της μικρής εταιρείας επιβεβαιώθηκε από το διάταγμα του Ρωσικού Συμβουλίου Υπουργών που είχε να κάνει με την ανάπτυξη και την υποστήριξη μικρών επιχειρήσεων τον Ιούλιο του 1991 και το Μάιο του 1993 (Groskomstat, 1995, σ. 230, Belokonnaia and Plyshevskii, 1995, σ. 3).⁸²⁷

Οι εταιρείες που ιδρύθηκαν στο πλαίσιο του Σοβιετικού Δικαίου, όπως για παράδειγμα οι συνεταιρισμοί, έπρεπε ξανά να καταγραφούν σύμφωνα με το Ρωσικό Δίκαιο που αφορούσε την ιδιοκτησία κατά την περίοδο 1991-92. Το πρώτο μέρος του Αστικού Κώδικα, ο οποίος θεσπίστηκε στα τέλη του 1994, άλλαξε ξανά τον ορισμό μερικών μορφών επιχείρησης.⁸²⁸ Ο νόμος που ρύθμιζε τη εισαγωγή του κώδικα δήλωνε ότι τα λεγόμενα παραθυράκια όλων των επιχειρήσεων έπρεπε να αλλάξουν για να συμμορφωθούν με τον Κώδικα. Τέτοια αλλαγή απαιτούσε να αποκτήσουν νέα καταχώριση. Οι προθεσμίες για την αλλαγή είχαν μεγάλη ποικιλία από τα μέσα του 1995 και για κάποιους μέχρι τα μέσα του 1995.⁸²⁹

Ο νόμος του Ιουνίου του 1995, ο οποίος αφορούσε την κρατική υποστήριξη των μικρών επιχειρήσεων, επαναπροσδιόρισε τις μικρές επιχειρήσεις σαν ιδιωτικές οντότητες που απασχολούσαν μέχρι 100 ανθρώπους στην βιομηχανία, την οικοδομή και τις εταιρείες μεταφορών, 60 στη γεωργία και τις R&D, 50 σε άλλους μη-

⁸²⁵ Ο.π. σ. 6.

⁸²⁶ Ο.π. σ. 6.

⁸²⁷ Ο.π. σ. 6.

⁸²⁸ Ο.π. σ. 6-7.

⁸²⁹ Ο.π. σ. 7.

παραγωγικούς τομείς και 30 στη λιανική πώληση.(Solomennikova, 1996, σ. 155, 159, Zavarina and Fidler, 1995, σ. 13-14).⁸³⁰ Επιπλέον, για να θεωρείται η εταιρεία «μικρή» μπορούσε να κατέχεται από κυβερνητικά σώματα όχι περισσότερο από το ¼ του καταστατικού της κεφαλαίου, από μη-κερδοσκοπικούς οργανισμούς ή μεγάλες εταιρείες. Οι ιδιωτικές φάρμες και τα αυτοαπασχολούμενα άτομα επίσης καταχωρήθηκαν ως μικρές επιχειρήσεις.⁸³¹ Η επίσημη συλλογή στατιστικών στοιχείων πρέπει να χρησιμοποιεί τα έντυπα με το νομικό όρο της μικρής εταιρείας. Ειδικά έντυπα αναφοράς μαζεύονται από τις μικρές εταιρείες, δηλαδή περίπου οι μισές το 1994. Οι εταιρείες, προφανώς, δεν ήταν νομικά υποχρεωμένες να καταθέσουν τα συγκεκριμένα έντυπα. Ξεκινώντας το 1994 η Goskomstat συνδύασε τα δεδομένα από τις αναφορές με τις εκτιμήσεις για τις μικρές επιχειρήσεις, οι οποίες δεν υποβάλλονται σε αναφορές.⁸³²

Ο συνολικός αριθμός των μικρών επιχειρήσεων εκτιμάται ότι χρησιμοποιούσε στοιχεία εφορίας και το Ενωμένο Δημόσιο Ληξιαρχείο των επιχειρήσεων και οργανισμών. Τελικά ο αριθμός των μικρών εταιρειών που αναφέρθηκαν από την Goskomstat πρέπει να είναι ο τελικός υπολογισμός των μικρών εταιρειών. Η Goskomstat εκείνη την εποχή εκτιμούσε την απασχόληση, τους μισθούς, την απόδοση, τις πωλήσεις, το κέρδος, την επένδυση, όπως και άλλα μεγέθη για τις μη αναφερόμενες εταιρείες και συνδύαζε αυτές τις εκτιμήσεις με τα αντίστοιχα δεδομένα που έχουν αναφερθεί. Ξεκινώντας το 1995, το δείγμα έρευνας έχει χρησιμοποιηθεί για την τριμηνιαία επίβλεψη του τομέα των μικρών επιχειρήσεων. Η Goskomstat σκόπευε να βάλει όλες τις μικρές εταιρείες να υποβάλλουν ετήσιες αιτήσεις, αλλά δεν ήταν ξεκάθαρο πόσο επιτυχημένο ήταν το συγκεκριμένο γεγονός από αυτή την άποψη. Οι διαδικασίες συλλογής πληροφοριών άλλαξαν μεταξύ 1991 και 1995 και είχαν αλλάξει ξανά για να εξυπηρετήσουν το διάταγμα του '95. Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν σ' αυτή τη διατριβή δεν εξηγούσαν το πώς η αλληλουχία των δεδομένων αυτών των επιχειρήσεων σε αυτά τα χρόνια είχαν διασφαλιστεί στο πλαίσιο των επερχόμενων αλλαγών.⁸³³

Ο καθαρός σχηματισμός νέων νόμιμων επιχειρήσεων, δηλαδή ο αριθμός των δημιουργηθέντων νέων επιχειρήσεων μείον τον αριθμό των επιχειρήσεων που έκλεισαν, προσεγγίζεται από την αλλαγή στον αριθμό των μικρών επιχειρήσεων από

⁸³⁰ Ο.π. σ. 7.

⁸³¹ Ο.π. σ. 7.

⁸³² Ο.π. σ. 7.

⁸³³ Ο.π. σ. 8.

τον ένα χρόνο στον άλλο. Ίσως σχεδόν το 25% των μικρών εταιρειών να ήταν ιδιωτικοποιημένες μικρές κρατικές επιχειρήσεις ή ακόμη και οι θυγατρικές τους. Αυτές οι εταιρείες δεν ήταν καινούργιες με την καταχώρηση, οπότε στο ύψος των ιδιωτικοποιήσεων οι μετρήσεις που έπρεπε να γίνουν θα έπρεπε να είναι προς τα πάνω. Ωστόσο μέχρι την 1^η Οκτωβρίου του 1994, οι κρατικές και οι κοινοτικές επιχειρήσεις η καθεμιά αποτελούσαν περίπου το 2.5% όλων των μικρών εταιρειών και αυτές με μικτή ιδιοκτησία ένα επιπλέον 11%. Όποια κι αν είναι η προέλευση των μικρών επιχειρήσεων, οι αλλαγές στην αριθμητική τους ποσότητα μετά το 1994 συγκροτούν το σχηματισμό των νέων ιδιωτικών επιχειρήσεων.

Η αλλαγή στον αριθμό των μικρών επιχειρήσεων έρχεται για να πιάσει δύο τύπους σχηματισμού νέων επιχειρήσεων: τους νέους αυτοαπασχολούμενους ανθρώπους και τις νέες εταιρείες οι οποίες ξεκινάνε με την προσδοκία να πραγματοποιήσουν κάτι μεγάλο. Οι τελευταίες είναι λίγες σε αριθμό, αλλά από την άλλη οι πρώτες είναι πολυάριθμες. Εδώ θα πρέπει να πούμε ότι η φύση της οικονομικής δραστηριότητας των αυτοαπασχολούμενων είναι αρκετά συγκεκριμένη για να μετριέται ξεχωριστά στα περισσότερα εθνικά συστήματα. Ενώ οι μικρές εταιρείες μπορούν να κάνουν πολλά ίδια πράγματα με τις μεγάλες, το πεδίο στο οποίο μπορούν να τις υποκαταστήσουν οι αυτοαπασχολούμενοι του όποιου μεγέθους είναι πολύ μικρό. Θα φαινόταν ότι τα δεδομένα, πάνω στις αλλαγές στην εργασία, τις πωλήσεις, το κέρδος των μικρών επιχειρήσεων, περιέχουν πιο πολλές πληροφορίες από την απλή αλλαγή στους αριθμούς. Ωστόσο τα τελευταία είναι περισσότερο αξιόπιστα.⁸³⁴ Έτσι, σύμφωνα, με τον Sutherland, θα πρέπει να επικεντρωνόμαστε στον αριθμό των μικρών επιχειρήσεων και επομένως θα πρέπει να κάνουμε μικρή χρήση των άλλων μεταβλητών.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να γνωρίζουμε ότι οι νέο-ιδρυμένες εταιρείες στις κοινωνίες που προήλθαν μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» είναι πιθανό να έχουν πολύ υψηλότερη θνησιμότητα από ότι σε μια αγορά η οποία βρίσκεται σε διαρκή λειτουργία, όπως συμβαίνει στις αγορές της Δύσης. Από την άλλη είναι πολλοί αυτοί που θα περίμεναν ένα αρκετά υψηλότερο ρυθμό δημιουργίας νέων επιχειρήσεων. Στο πλαίσιο της πρώην κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, υπήρχε μία διαρκής δυνατότητα να δίνονται ευκαιρίες στα άτομα που ήθελαν να

⁸³⁴ Douglas Sutherland, "Small and Medium Enterprises in the Russian Regions: Employment Constraints and Incentives", Russian Regional Research Group Working Paper 7, University of Birmingham, UK, 1997, σ. 10.

γίνουν αφεντικά του εαυτού τους. Οι κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες είχαν πολύ λίγες μικρές εταιρείες σε σύγκριση με τις οικονομίες της οικονομίας της αγοράς.⁸³⁵ Οι τομείς στους οποίους υπερίσχυσαν και υπερισχύουν οι μικρές επιχειρήσεις στις οικονομίες της αγοράς, δηλαδή οι εταιρίες εκείνες που αφορούν τη λιανική πώληση, τις υπηρεσίες καταναλωτή, τις αγροτικές εργασίες, ήταν και είναι υπανάπτυκτες. Μία από τις προκλήσεις που τις έφεραν αντιμέτωπες με την οικονομική πραγματικότητα σε όλη την Ανατολική Ευρώπη είναι να παράγουν ή να αναγεννήσουν τον επιχειρηματικό τομέα, έτσι ώστε να πετύχουν μια ισορροπημένη βιομηχανική υποδομή.⁸³⁶ Και τα υψηλά ποσοστά της εξόδου της ίδιας της επιχείρησης, θα είχαν απελευθερώσει πόρους για περισσότερα νέα ξεκινήματα νέων επιχειρήσεων. Στον παρακάτω πίνακα 29 παραθέτουμε τον τομέα των μικρών επιχειρήσεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 29

ΤΟΜΕΑΣ ΜΙΚΡΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1991-1996

Έτος	Αριθμός, τέλος έτους χιλιάδες	ρυθμός ανάπτυξης %	Απασχόληση σε εκατ/ρια	ρυθμός ανάπτυξης %
1991	267.0			
1992	560.0	110.0		
1993	865.0	54.5		
1994	896.0	3.7	15.1	
1995	877.3	-2.2	13.9	-8.0
1996	810.0	-7.6	14.0	0.7

Πηγές: 1991-1995“Goskomstat 1996, σ. 688-90. 1996: Dokuchev, 1997. VI. Kontorovich, *New Business creation and Russian Economic Recovery*, σ. 10.

⁸³⁵ Zoltan J. Acs and David B. Audretsch, *Small firms and entrepreneurship: an East-West perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, σ. 228.

⁸³⁶ Ο.π. σ. 299.

Πράγματι ο αριθμός των μικρών εταιρειών αυξήθηκε θεαματικά στα 1992-93, όπως φαίνεται από τον ανωτέρω πίνακα. Παρ' όλα αυτά το 1994 η ανάπτυξη σχεδόν σταμάτησε. Το 1996 ο αριθμός των μικρών επιχειρήσεων μειώθηκε στο 90% του επιπέδου του 1994. Από τον πίνακα μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ο συνολικός αριθμός των εργαζομένων που απασχολούνται σε μικρές επιχειρήσεις μειώθηκε το 1995 και δεν αυξήθηκε το 1996. Διαπιστώνεται ότι η μερική απασχόληση είναι κρίσιμη για τις μικρές επιχειρήσεις και είναι από τη φύση της πιο δύσκολο για να τη μετρήσουμε. Ο αριθμός των πλήρως απασχολούμενων εργατών αναφέρεται ότι φθάνει μέχρι 8% το 1995.⁸³⁷

Οι ρωσικές μικρές επιχειρήσεις παράγουν το 10-12% του ΑΕΠ και απασχολούν το 12% των εργατών και 3-3.4% του σταθερού κεφαλαίου της οικονομίας και κερδίζουν το 20% των κερδών της οικονομίας. Αυτό είναι πολύ λιγότερο από τις παλιά υφιστάμενες οικονομίες της αγοράς. Εταιρείες οι οποίες είχαν λιγότερους από 100 υπαλλήλους αποτελούσαν το 56% όλων των επαγγελματιών για τις 12 χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 1990 και αντίστοιχα το 39% για τις Ηνωμένες Πολιτείες. Σε χώρες οι οποίες βρισκόντουσαν πιο κοντά στη Ρωσία στα επίπεδα της ανάπτυξης τους, όπως για παράδειγμα η Ελλάδα, η Ισπανία και η Ιταλία, παρατηρούμε ότι εταιρείες οι οποίες απασχολούσαν 20 ή ακόμη και λιγότερους υπαλλήλους αποτελούσαν το 40-50% της συνολικής απασχόλησης (OECD 1996, σ. 19-21). Αυτό σημαίνει ότι το τέλος της αύξησης στον αριθμό των εταιρειών στην περίοδο 1994-96 δεν μπορεί να αποδοθεί στην ωρίμανση του τομέα των μικρών επιχειρήσεων στη Ρωσία, ο οποίος εν προκειμένω παραμένει παρά πολύ μικρός για τα διεθνή δεδομένα. Η παραπάνω σύγκριση δεν σημαίνει ότι αντιπροσωπεύει πιστά το σχετικό μέγεθος του τομέα των μικρών επιχειρήσεων στη Ρωσία και άλλων οικονομιών. Οι ορισμοί των μικρών επιχειρήσεων ποικίλλουν ανάλογα με τις χώρες, όπως και η έκταση της παραοικονομίας και της αυτό-απασχόλησης. Συμπεριλαμβάνοντας την τελευταία, δηλαδή την αυτό-απασχόληση, θα έκανε τον τομέα των ρωσικών μικρών επιχειρήσεων μεγαλύτερο σχετικά με τον ομοίως ρυθμισμένο ευρωπαϊκό τομέα, ο οποίος αφορά την εργασία και την απόδοση. Παρ' όλα αυτά, όπως υποστηρίχθηκε πιο πάνω, η παράνομη επιχειρηματική δραστηριότητα είναι ένα πολύ ελαττωματικό υποκατάστατο στο πλαίσιο της νομιμότητας. Τα στοιχεία που παρατίθενται εδώ

⁸³⁷ V. Kontorovich, σ. 10.

δίνουν μια πρόχειρη ένδειξη της σχετικής υπανάπτυξης του τομέα των ρωσικών νόμιμων μικρών επιχειρήσεων.

Πιο κάτω παραθέτουμε ένα νέο πίνακα ο οποίος αφορά τον αριθμό των επιχειρήσεων όπως αυτός διαμορφώνεται στις χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» και προφανώς αφορά τους ρυθμούς ανάπτυξης τους. Αυτός φυσικά αφορά την πορεία των μεταρρυθμίσεων. Επιπλέον, μας δίνει και μία καλύτερη εικόνα στο κατά πόσο θα έπρεπε ο αριθμός των επιχειρήσεων στη Ρωσία να μεγαλώσει, έτσι ώστε η συγκεκριμένη χώρα να είχε εκ των πραγμάτων ακολουθήσει μία εξαιρετικά επιτυχημένη πορεία των μεταρρυθμίσεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 30

ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΤΑΙΡΕΙΩΝ ΣΤΙΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΕΣ ΤΟΥ «ΠΡΩΗΝ ΥΠΑΡΚΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ» ΚΑΙ ΡΥΘΜΟΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ %.

	1990	1991	1992	1993	1994
Ουγγαρία, μικρές εταιρείες	174.9	108.7	30.0		
Σλοβενία, μικρές εταιρείες		82.4	24.6		
FYROM, ιδιωτικές εταιρείες			162.9		
Πολωνία, σωματεία	153.9	51.9	28.3	14.3	
Ρωσία, μικρές εταιρείες	110.0	54.5	3.7	-2.2	-7.6
Ουκρανία, μικρές εταιρείες	157.7	48.5	6.4	14.7	1.6

Πηγές: Ρωσία πίνακας, Πολωνία-Johnson and Loveman, 1995, σ. 9, Ουγγαρία, Σλοβενία, FYROM-Bartlett and Hoggett, 1996 σ. 163-4, Ουκρανία-Lakoza, 1997, V. Kontorovich, σ. 12.

Από τον ανωτέρω πίνακα τα ρωσικά στοιχεία μετατοπίστηκαν δύο χρόνια πίσω για να προβλέπουν την αναλογία σε σχέση με το στάδιο της μετάβασης. Από τη στιγμή που οι ορισμοί ποικίλλουν ανάλογα με τις χώρες, για παράδειγμα μικρές εταιρείες στην Ουγγαρία είναι εκείνες οι οποίες έχουν λιγότερους από 50 υπαλλήλους, είναι εμφανές ότι οι αριθμοί είναι συγκεκαλυμμένοι. Οι ρυθμοί ανάπτυξης είναι υψηλότεροι για όλες τις χώρες, με μία εξαίρεση. Ο αριθμός των αποκλειστικών ιδιοκτησιών στην

Πολωνία μεγάλωσε σε μικρότερο βαθμό το 1990-91 από ότι αυτός των μικρών επιχειρήσεων στη Ρωσία. Ο λόγος γι' αυτό είναι το πολύ υψηλότερο σημείο εκκίνησης για την προηγούμενη χώρα. Το 1990, η Πολωνία ήδη είχε περισσότερο από 1.100.000 αποκλειστικές ιδιοκτησίες, ενώ η Ρωσία είχε μόνο 250.000 μικρές επιχειρήσεις το 1992. Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ο πληθυσμός της Πολωνίας, εκείνη την περίοδο, αντιστοιχούσε περίπου στο 25% της Ρωσίας. Ακόμη κι έτσι η αύξηση του αριθμού των αποκλειστικών ιδιοκτησιών συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια της περιόδου 1992-94. Η τελευταία σειρά στον πίνακα δείχνει ότι η Ουκρανία, όπως και η Ρωσία η οποία είναι βυθισμένη στην οικονομική αθλιότητα εξαιτίας της μεταρρυθμιστικής ύφεσης, είχε επίσης ένα παρομοίως αναιμικό ρυθμό ανάπτυξης από την σκοπιά των μικρών επιχειρήσεων.

Όπως αναφέρει ο V. Kontorovich, ο Βιλένσκι (Vilenskii) θεώρησε ότι η επανασύσταση των μικρών εταιρειών που συμμορφώνονται με τις αλλαγές στη νομοθεσία ξεριζώνουν τις ανενεργές εταιρείες, μειώνοντας το συνολικό αριθμό των καταγεγραμμένων εταιρειών.⁸³⁸ Υπονοείται ότι ο αριθμός της γέννησης νέων επιχειρήσεων ίσως παραμείνει υψηλός όπως πριν, αλλά ο ρυθμός κλεισίματος των εταιρειών, που έχει μετρηθεί, είναι υπερβάλλον. Επειδή όλα αυτά συνέβησαν σε προηγούμενες περιόδους, ανακαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια της καταγραφής. Από τα ανωτέρω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα στατιστικά στοιχεία στην περίοδο της στασιμότητας μπορεί να καλύπτουν την πραγματική αύξηση του αριθμού των μικρών εταιρειών.

Ωστόσο η Goskomstat εξίσου προσπαθεί να ελέγξει τα στοιχεία εγγραφής έναντι των εισπράξεων φόρων για να ελαχιστοποιήσει τις ανενεργές εταιρείες. Έτσι ισχύει η αναφερόμενη στασιμότητα στον αριθμό, ο οποίος όμως έχει φτωχά εκτιμηθεί, των ενεργών μικρών επιχειρήσεων. Ακόμη κι αν αυτές οι απόπειρες είναι εντελώς ανεπιτυχείς και ο αναφερόμενος αριθμός εταιρειών περιλαμβάνει πολλές ανενεργές, η επανασύσταση και πάλι δεν θα μετρούσε. Οι περισσότερες εταιρείες της ανασύστασης της σοβιετικής εποχής συμπληρώθηκαν πριν το 1994, όταν η ανάπτυξη σταμάτησε. Αλλά και η συμμόρφωση σύμφωνα με τον καινούργιο Αστικό Κώδικα το 1995 δεν μπορεί να εξηγήσει την έλλειψη ανάπτυξης το 1994 και το 1995, μιας και οι περισσότερες εταιρείες δεν ήταν ανάγκη να επανασυσταθούν αμέσως μετά την

⁸³⁸ Ο.π. σ. 13.

υιοθέτηση του Κώδικα.⁸³⁹ Μία έρευνα μικρών επιχειρήσεων στη Μόσχα τον Μάρτιο του 1996 βρήκε πολλές εταιρείες με οργανωτικές δομές σε μη συμμόρφωση με τον Αστικό Κώδικα. Κανείς δεν υποχρεούνταν να ξαναεγγραφεί, ούτε τιμωρούνταν για πιθανή αποτυχία, αν ήθελε να το κάνει. Τελικά, δεν υπάρχουν στοιχεία μείωσης στο μερίδιο των ανενεργών μικρών εταιρειών σε πρόσφατα χρόνια. Έτσι, από τις 20.000 μικρές εταιρείες που έχουν καταγραφεί στην περιοχή της Magada, μόνο 4.000 υπέβαλλαν χαρτιά είσπραξης φόρων. Το μερίδιο των εικονικών εταιρειών στο συνολικό τους αριθμό εκτιμάται ότι είναι 10-12%.⁸⁴⁰ Στη Μόσχα τα δύο τρίτα των μικρών επιχειρήσεων υπέβαλλαν αίτηση για είσπραξη φόρων. Το σύνολο των «εικονικών» εταιρειών στον συνολικό τους αριθμό εκτιμάται ότι είναι 10-12%. Στην κεντρική περιοχή της Μόσχας, με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση της χώρας στις εγγεγραμμένες εταιρείες, περίπου οι μισές δεν υπέβαλλαν αναφορές στη εφορία. Για τις νεοσύστατες εταιρείες αυτό το ποσοστό φθάνει στα δύο τρίτα. Το ληξιαρχείο της Μόσχας εκτίμησε πως μέχρι το τέλος του 1995, στο 30% των επιχειρήσεων, οι πιο πολλές από αυτές σταμάτησαν να λειτουργούν χωρίς να ρευστοποιήσουν επίσημα τα κεφάλαια τους. Σε ένα δε ακόμη δείγμα, μόνο μισές από τις καταγεγραμμένες μικρές εταιρείες υπέβαλλαν αίτημα για είσπραξη φόρων. Από αυτές τα ένα τρίτο υπέβαλλε δηλώσεις που έδειχναν την αδρανοποίηση τους.⁸⁴¹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι είτε η διαδικασία της επανασύστασης δεν ξεκαθάρισε τις ανενεργές εταιρείες αρκετά διεξοδικά είτε νέες ανενεργές εταιρείες έχουν δημιουργηθεί μόλις ρευστοποιήθηκαν οι παλιές. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, ο αντίκτυπος της επανασύστασης στον αναφερόμενο αριθμό των μικρών εταιρειών δεν θα έπρεπε να είναι σημαντικός.

Επιπλέον, μερικές πηγές ισχυρίζονται ότι οι μικρές επιχειρήσεις συνεχώς μπαίνουν στη λογική της παραοικονομίας, προφανώς για να αποφύγουν φόρους, όπως και άλλες φορολογίες. Αν όμως τα πράγματα είναι έτσι θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η αύξηση των μικρών επιχειρήσεων συνεχίζει να υφίσταται, αλλά σε αόρατες μορφές στην Goskomstat. Το να λειτουργείς στην παραοικονομία είναι απλά ένας τρόπος για να αποφύγεις τους φόρους. Το να δημιουργείς πολλές εταιρείες-βιτρίνα είναι ένας άλλος εναλλακτικός τρόπος. Αυτές οι εταιρείες δηλώνονται στις δημοτικές αρχές και έτσι από κει βρίσκει τον τρόπο και τις ανακαλύπτει η Goskomstat. Επίσης απαιτούν σφραγίδα και γραφική ύλη αλλά ποτέ δεν δηλώνονται στην Εφορία ή το Ταμείο

⁸³⁹ Ο.π. σ. 13.

⁸⁴⁰ Ο.π. σ. 13.

⁸⁴¹ Ο.π. σ. 14.

Συντάξεων. Πολλές φορές δεν χρειαζόταν και τραπεζικό λογαριασμό, ο οποίος είναι απαραίτητος να ανοιχτεί προκειμένου μία επιχείρηση να δηλωθεί στην εφορία. Για την ανίχνευση τους η απειλή είναι μικρή για ένα περίπου χρόνο, αλλά κάποιες καταφέρνουν να ξεφύγουν από τον εφοριακό έλεγχο και για περίοδο η οποία ξεπερνά ακόμη και τον ένα χρόνο. Άλλες κλείνουν μέσα σε ένα χρόνο, είτε χωρίς λογιστικό έλεγχο, ο οποίος είναι υποχρεωτικός για το κλείσιμο μιας εταιρείας ή έχοντας δωροδοκήσει τους ορκωτούς λογιστές. Εναλλακτικά μία εταιρεία μπορεί να δηλωθεί στον εφοριακό έλεγχο και να ανοίξει τραπεζικό λογαριασμό, αλλά να οδηγήσει προς τα κάτω τις εργασιακές της δραστηριότητες και να αδειάσει τον λογαριασμό μέχρι την ώρα που πρέπει να κάνει φορολογική δήλωση. Η ζήτηση για τέτοιες δραστηριότητες είναι αρκετά υψηλή σε βαθμό που οδηγεί σε αυξημένες ευκαιριακές δυνατότητες σε ειδικούς οι οποίοι δηλώνουν αρκετές τέτοιες εταιρείες και εν συνεχεία τις πουλούν.⁸⁴²

Το να αποφύγεις φόρους με το να μη δηλώνεις μία εταιρεία εμπεριέχει πραγματικά σημαντικά κόστη. Οι μη δηλωμένες επιχειρήσεις δεν μπορούν να λειτουργήσουν στην ίδια κλίμακα και να μεγαλώσουν με τον ίδιο τρόπο όπως μια δηλωμένη. Δεν μπορούν να χρησιμοποιήσουν το τραπεζικό σύστημα, να δεσμευτούν με τίποτα ορατό, για παράδειγμα να διαφημιστούν, με αποτέλεσμα τελικά να γίνουν μεγάλες. Επομένως, η προτιμώμενη στρατηγική της αποφυγής φόρων είναι η προσπάθεια να κρύψουν οι εγγεγραμμένες εταιρείες περισσότερες δραστηριότητες τους. Έτσι, οι επιπτώσεις της αυξανόμενης αποφυγής φόρων στην αναφερόμενη αύξηση του αριθμού μικρών εταιρειών είναι διφορούμενες. Εάν όμως οι μελλοντικοί επιχειρηματίες διαλέγουν να μην δηλώνουν τις εταιρείες τους, αυτό δεν αποτελεί απλά στατιστικό φαινόμενο αλλά μία πραγματική κατάσταση. Οι νέες υπόγειες επιχειρήσεις είναι ατελή υποκατάστατα των νόμιμων λόγω των όλο και πιο περιορισμένων ευκαιριών ανάπτυξης.

Ο νέος νόμιμος ορισμός των μικρών επιχειρήσεων, ο οποίος έγινε αποδεκτός το 1995, προφανώς δεν χρησιμοποιήθηκε στην αναφορά της Groskomstat για το 1995, μια και οι μη-ιδιωτικές μικρές εταιρείες ακόμη μετρούνταν εκείνη την περίοδο.⁸⁴³ Παραμένει ασαφές εάν ο νέος προσδιορισμός ίσχυσε το 1996. Η αλλαγή στο νέο προσδιορισμό, όταν συμβεί, δεν θα καταπίσει απαραίτητα τον αναφερόμενο αριθμό επιχειρήσεων. Από τη μια, ο αριθμός υπαλλήλων για βιομηχανικές και οικοδομικές μικρές εταιρείες

⁸⁴² Ο.π. σ. 15.

⁸⁴³ Ο.π. σ. 15.

θα είναι χαμηλότερος και οι μη-ιδιωτικές εταιρείες θα αποκλείονται. Από την άλλη μεριά, ο μεγαλύτερος αριθμός των εργαζομένων έβρισκαν διέξοδο στις εταιρείες του λιανικού εμπορίου.

Η ταχύτατη αύξηση των νέων επιχειρήσεων δεν θα φαινόταν στα στοιχεία αν κάθε χρόνο ένας μεγάλος αριθμός μικρών εταιρειών μετατρέπονταν σε μεγάλες. Οι συγχωνεύσεις των μικρών εταιρειών θα μπορούσε επίσης να κρατήσει το συνολικό αριθμό στάσιμο, ακόμη και αν οι νέες εταιρείες δημιουργηθούν με ένα υγιές ψαλίδισμα. Ενώ θεωρητικά είναι πιθανό, όμως μία τέτοια αλλαγή δεν είναι τόσο αυτονόητη. Σε μία ώριμη οικονομία αγορών, μόνο ένα μικρό κομμάτι μικρών εταιρειών κάποτε θα μεγαλώσει. Αυτό το κομμάτι ίσως ουσιαστικά είναι μεγαλύτερο κατά τη διάρκεια της μετάβασης αλλά δεν υπάρχουν στοιχεία παρά πολλών μικρών εταιρειών στη Ρωσία που έγιναν μεγάλες ή απορρόφησαν άλλες μικρές εταιρείες.⁸⁴⁴

Σύμφωνα με τον Kontorovich, οι Malyi (1995, σ. 21), και Alimona και άλλοι, (1997, σ. 16,44) υποστήριξαν ότι οι διαδικασίες εγγραφής είχαν γίνει ευκολότερες σε όλη τη χώρα και η εχθρότητα των τοπικών αρχών προς την ιδιωτική επιχείρηση μειώθηκε το 1994-95. Σε μία έρευνα για μικρές επιχειρήσεις στη Μόσχα το 1996 διαπιστώθηκε μία σημαντική βελτίωση μέσα στα τελευταία χρόνια εκείνης της περιόδου όσον αφορά στην άνεση του ανοίγματος τραπεζικού λογαριασμού. Επίσης, υπάρχει σημαντική βελτίωση το να βρεις ένα μέρος να αρχίσεις επιχειρηματική δραστηριότητα και να δηλώσεις μια επιχείρηση (Mayli, 1996, σ. 34,36,37).⁸⁴⁵ Αυτές οι σημαντικές αλλαγές πρέπει να πνίγηκαν σε ένα αρνητικό πλαίσιο που υπήρχε, με αποτέλεσμα να προκαλέσουν την παρατηρούμενη στασιμότητα στον αριθμό των νέων επιχειρήσεων. Το τέλος της αύξησης στον αριθμό των νέων επιχειρήσεων θα μπορούσε να είναι το αποτέλεσμα του φθίνοντος αριθμού γεννήσεων, ενός αυξανόμενου αριθμού θανάτων ή κάποιου συνδυασμού των δύο φαινομένων. Το να έχουμε ξεχωριστά δεδομένα γι' αυτές τις δύο μεταβλητές θα βοηθούσε να αναγνωρίσουμε τις αιτίες της στασιμότητας. Συνεπώς, μια μείωση στον ρυθμό γεννήσεων χωρίς αλλαγή και στο ρυθμό θανάτων των επιχειρήσεων θα έδειχνε πως η δημιουργία νέων εταιρειών εμποδίζεται από διαφορετικούς παράγοντες παρά από τη λειτουργία των υπάρχουσών εταιρειών. Φαίνεται ότι στη Μόσχα η στασιμότητα

⁸⁴⁴ Ο.π. σ. 16.

⁸⁴⁵ Ο.π. σ. 16.

προέκυψε από μία απότομη μείωση σε εγγραφές νέων εταιρειών το 1993 και άλλη μία μείωση το 1995 (Mayli, 1996, σ. 29).⁸⁴⁶

Μερικές περιοχές με τις ιδιαίτερες συνθήκες τους, θα μπορούσαν να διαμορφώσουν την εθνική τάση. Ένας λόγος για να κοιτάξουμε πέρα από τους συνολικούς αριθμούς είναι η πολύ μεγάλη επίδραση των “oblast” αρχών πάνω στις εταιρείες στην περιοχή τους. Οι τοπικές πολιτικές φαίνεται να επηρεάζουν τις εταιρείες που προκύπτουν περισσότερο από τις εγκαταστημένες. Η κατανομή των μικρών επιχειρήσεων σε όλη τη χώρα είναι πολύ ανομοιογενής. Υπάρχει μία εκπληκτική συγκέντρωση των μικρών επιχειρήσεων στη Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη, τα ποσοστά είναι 20% και 8% αντίστοιχα του συνολικού εθνικού αριθμού. Οι περιοχές γύρω από τις δύο αυτές πόλεις, κεντρικές και βορειοδυτικές, μετράνε το 26% του πληθυσμού της χώρας και το 40% των μικρών εταιρειών. Το μερίδιο όλων των άλλων περιοχών δεν είναι μεγαλύτερο από το μερίδιο τους στον πληθυσμό ή και ακόμα λιγότερο για τις περισσότερες από αυτές.⁸⁴⁷ Η πυκνότητα των μικρών εταιρειών θα έπρεπε να ποικίλλει ακόμη περισσότερο σε μικρότερες μονάδες τους, δηλαδή των oblast. Πιο κάτω θα παραθέσουμε ένα πίνακα που αφορά την κατανομή των μικρών εταιρειών σε σχέση με τον πληθυσμό ανά οικονομική περιοχή απ’ όπου μπορούν να βγουν ορισμένα σημαντικά συμπεράσματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 31

Η κατανομή των μικρών εταιρειών σε σχέση με τον πληθυσμό ανά οικονομική περιοχή

Οικονομική περιοχή	Μερίδιο πληθυσμού, %	Μερίδιο μικρών εταιρειών, %
Βορράς	4,0	2,9
Βορειοδυτικά	5,5	9,6
Κέντρο	20,2	30,5
Velga-Viatka	5,7	2,9
Κεντρική Μαύρη Γη	5,3	2,7
Volga	11,4	9,6
Βόρειος Καύκασος	11,9	9,8

⁸⁴⁶ Ο.π. σ. 17.

⁸⁴⁷ Ο.π. σ. 17.

Ουράλια Όρη	13,8	10,6
Δυτική Σιβηρία	10,2	10,5
Ανατολική Σιβηρία	6,2	5,2
Άπω Ανατολή	5,1	5,0

Πηγές: Πληθυσμός-Vishnenskii, 1996, σ. 96, μικρές εταιρείες-Vilenskii, 1996, σ. 31, Kontorovich, 1998, σ. 18.

Εδώ οι υπολογισμοί θα πρέπει να γίνουν με βάση το σύνολο των περιοχών και τις πανεθνικές αιτίες. Άρα από εδώ προκύπτει το συμπέρασμα ότι πρέπει να έχουμε γνώση για τις περιοχές. Οι εταιρείες οι οποίες αναδύθηκαν πριν το 1994, και εκείνες που προσπαθούν να ξεκινήσουν εκείνη την περίοδο αντιμετώπισαν διαφορετικές συνθήκες και καταστάσεις. Εκείνες που μπήκαν νωρίς χρησιμοποιούν τις τοπικές αρχές για να εμποδίσουν την είσοδο στους πιθανούς ανταγωνιστές. Ομοίως το οργανωμένο έγκλημα μπορεί να παίζει σημαντικό ρόλο με τη στάση του απέναντι στις χρεωμένες επιχειρήσεις με το να κρατά τους εισερχόμενους αρχάριους εκτός. Το αποτέλεσμα θα ήταν η μείωση στο ρυθμό γεννήσεων των νέων επιχειρήσεων. Αυτό είναι σύμφωνο με το γεγονός πως οι χρεωμένοι τα πάνε μια χαρά. Πιο πολύ από το 67% των μικρών επιχειρήσεων στη Μόσχα ήταν ευχαριστημένες με την απόδοσή τους το 1995.⁸⁴⁸ Ο Kontotovich υποστηρίζει ότι μία μελέτη στις δύο περιοχές βρήκε ότι οι μικρές εταιρείες δεν βιώνουν μεγάλο ανταγωνισμό.⁸⁴⁹ Επίσης μια τυχαία παρατήρηση δείχνει ότι η ποικιλία των προμηθευτών λιανικών και καταναλωτικών υπηρεσιών στη Μόσχα είναι συχνά εκπληκτικά χαμηλή. Τελικά, οι μελέτες βρίσκουν ότι οι υπάρχουσες μικρές εταιρείες δεν αντιμετωπίζουν την διαφθορά ως μεγάλο πρόβλημα.

Υποστηρίζεται ότι ένα όλο και χειρότερο κλίμα που περιλαμβάνει και τις ρυθμίσεις μετά το 1993 εξηγεί το τέλος της αύξησης στον αριθμό των μικρών επιχειρήσεων. Μελέτες μικρών επιχειρήσεων με συνέπεια βρίσκουν ότι η υψηλή φορολογία υπολογίζεται ως το κύριο πρόβλημα. Ωστόσο, η φορολογία είχε ήδη παρατεθεί ως το μεγαλύτερο πρόβλημα το 1992. Κάποιος θα έπρεπε να μετρήσει την αλλαγή στα φορολογικά και ρυθμιστικά βάρη μέσα στο χρόνο για να εξετάσει αυτό το τωρινό συμπέρασμα. Ένα όλο και χειρότερο φορολογικό καθεστώς ίσως λειτουργήσει και

⁸⁴⁸ Ο.π. σ. 18.

⁸⁴⁹ Ο.π. σ. 18.

μέσω του τρόπου αυτού να αυξήσει τη θνησιμότητα των υπαρχουσών επιχειρήσεων και μέσω του τρόπου να χαμηλώσει το ρυθμό νέων επιχειρήσεων, αποτρέποντας κατά κάποιο τρόπο τους μελλοντικούς επιχειρηματίες το να δημιουργήσουν νέες επιχειρήσεις.⁸⁵⁰

Τα περισσότερα σωματεία, σε ποσοστό 80%, συνδέθηκαν με τις δημόσιες επιχειρήσεις και επέτρεψαν στη διοίκηση τους να εκμεταλλευτεί την διαφορετική ιδιότητα του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι τιμές που έδινε το κράτος και τις τιμές που έδινε η αγορά. Οι περισσότερες μικρές επιχειρήσεις που δημιουργήθηκαν στην περίοδο 1990-91 ήταν στενά συνδεδεμένες με μεγαλύτερες εταιρείες δημόσιας ιδιοκτησίας. Η χρησιμοποίηση των μικρών εταιρειών για να μεταγγίσουν κέρδη από τις δημόσιες επιχειρήσεις ή από τις ιδιωτικοποιημένες συνεχίζονταν με σταθερό ρυθμό. Ωστόσο, η μεταφορά πόρων από κρατικές στις ιδιωτικές εταιρείες άρχισε να γίνεται δύσκολη από το 1995. Η έκρηξη δημιουργίας νέων επιχειρήσεων από το 1993 πραγματοποιήθηκε ως κίνητρο για την πίτα της κρατικής ιδιοκτησίας. Από τη στιγμή που η δημόσια περιουσία άρχισε να μειώνεται από τις ιδιωτικοποιήσεις και πέρασε στα χέρια εκείνων που είχαν άμεση πρόσβαση στον κρατικό μηχανισμό, το κίνητρο για τη δημιουργία μικρών επιχειρήσεων άρχισε να εξαφανίζεται. Έτσι εξηγείται ο λόγος που ο αριθμός νέων επιχειρήσεων άρχισε να μειώνεται. Οι πτωχεύσεις των τραπεζών οδήγησαν ώστε πολλές μικρές επιχειρήσεις να χάσουν χρήματα από τους λογαριασμούς τους και το αποτέλεσμα ήταν να πτωχεύσουν και οι ίδιες. Ο χρόνος της τραπεζικής κρίσης (1994-96) συμπίπτει με τη στασιμότητα των μικρών επιχειρήσεων.

⁸⁵⁰ Ο.π. σ. 19.

3.5 Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΡΩΣΙΚΩΝ ΙΔΙΩΤΙΚΟΠΟΙΗΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ Η ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Από τα παραπάνω μπορεί να γίνει αντιληπτό ότι το νεοφιλελεύθερο δόγμα δεν πέτυχε τα προβλεπόμενα αποτελέσματα δημιουργίας του πλούτου και ενός αποτελεσματικού οικονομικού συντονισμού. Το κράτος είχε αποδυναμωθεί σημαντικά και μέχρι να έρθει ο πρωθυπουργός Πούτιν, ήταν ανίκανο να συγκεντρώσει φόρους, να μεταφέρει πόρους, να θέσει σε ενέργεια και να αξιοποιήσει τους πόρους. Η πολιτική και η οικονομική άρχουσα τάξη είχε πρόβλημα συναίνεσης και ομοφωνίας. Η ιδιωτικοποίηση ήταν σε μεγάλο βαθμό παρακινημένη από μια συγκεκριμένη οικονομική και πολιτική ιδεολογία. Προς το παρόν ένα σύστημα σύγχρονου καπιταλισμού το οποίο συστηματικά και συνεχώς προωθεί την συσσώρευση του κεφαλαίου, δεν είχε ακόμη θεσπιστεί. Όπως αναφέρει ο Lane, για τον Weber οι ευκαιρίες για κέρδος στο πλαίσιο του πολιτικού καπιταλισμού, προέρχονται από την εκμετάλλευση του πολέμου, την κατάκτηση και το προνόμιο της πολιτικής διοίκησης.⁸⁵¹ Η τάση του ανταγωνιστικού καπιταλισμού να αποδιοργανωθεί ήταν ενισχυμένη. Η αρχική περίοδος των ιδιωτικοποιήσεων και των αποκρατικοποιήσεων οδήγησε στην αποδυνάμωση του κράτους και συνεπώς σε μια περίοδο χαοτικού καπιταλισμού.

Όπως αναφέρει ο νομπελίστας κεϋνσιανός οικονομολόγος Joseph Stiglitz, η πλειοψηφία των ατόμων που ζούσαν στην πρώην Σοβιετική Ένωση, η οικονομική ζωή στο πλαίσιο του καπιταλισμού ήταν πολύ χειρότερη σε σχέση με ότι οι ηγέτες του πρώην συστήματος είχαν πει. Υπό την έννοια αυτή οι προοπτικές του μέλλοντος ήταν δυσοίωνες. Η μεσαία τάξη είχε καταστραφεί, ένα σύστημα κεφαλαιοκρατίας μεταξύ των παλιών φίλων και της μαφία είχε δημιουργηθεί και η επίτευξη της δημιουργίας μιας δημοκρατίας με σημαντικές ελευθερίες, συμπεριλαμβανομένης και της ελευθερίας του τύπου, φαινόταν εύθραυστη στην καλύτερη περίπτωση.⁸⁵² Έτσι κατά τον ίδιο, ενώ εκείνοι από τη Ρωσία πρέπει να έχουν τη μεγάλη ευθύνη για ότι επρόκειτο να συμβεί, από την άλλη οι δυτικοί σύμβουλοι, ιδίως από τις Ηνωμένες Πολιτείες και το ΔΝΤ, πήγαιναν πολύ γρήγορα προκειμένου να κηρύξουν το ευαγγέλιο της αγοράς. Επομένως, θα πρέπει και εκείνοι να αναλάβουν τη δική τους

⁸⁵¹ D. Lane, Ο.π. σ. 180.

⁸⁵² Joseph E. Stiglitz, Globalization and its discontents, W.W. Norton & Company, New York-London, 2002, σ. 133.

ευθύνη. Τουλάχιστον θα έπρεπε να υποστήριζαν τη Ρωσία εκεί που την είχαν οδηγήσει, όπως και πολλές άλλες χώρες με αντίστοιχη πορεία των οικονομιών τους, από τη στιγμή που το μονοπάτι που ακολούθησαν ήταν η υποστήριξη μιας νέας θρησκείας, δηλαδή το φονταμενταλισμό της αγοράς, προφανώς ως υποκατάστατο του μαρξισμού ο οποίος κατά τη γνώμη τους, ακόμη και του Stiglitz, ο μαρξισμός, όπως τον είχαν καταλάβει, ήταν ανεπαρκής

Στο πλαίσιο της μεταβατικής οικονομικής περιόδου μετά το 1989, η Ρωσία εκτυλισσόταν σε ένα απίστευτο δράμα. Η κυριαρχία της ολιγαρχίας, οι μεγαλύτερες υπερβολές στην εποχή Γιέλτσιν, ήταν αυτό που χαρακτήρισε τη ρωσική οικονομία στην πρώιμη περίοδο της οικονομικής μετάβασης. Όπως αναφέρει ο Stiglitz, κάποιιο είδαν στις αυξήσεις της παραγωγής που είχαν πραγματοποιηθεί στα έτη της κρίσης του 1998, ως αρχή μιας αναγέννησης, η οποία θα οδηγούσε στην αναδημιουργία της μεσαίας τάξης, ενώ άλλοι σαν μία προσπάθεια να αποκαταστήσουν τις ζημιές της προηγούμενης δεκαετίας.⁸⁵³ Τα εισοδήματα στο τέλος της δεκαετίας του '90 ήταν σαφώς μικρότερα από ότι ήταν μια δεκαετία πριν και η ένδεια σαφέστατα πολύ υψηλότερη. Η Ρωσία δοκίμασε μία έκρηξη ανάπτυξης μετά το 1998, η οποία βασίστηκε στις υψηλές τιμές πετρελαίου και στα οφέλη της υποτίμησης στην οποία το ΔΝΤ εναντιώθηκε. Αλλά καθώς οι τιμές πετρελαίου έπεσαν και τα οφέλη της υποτίμησης ήταν φανερά, η ανάπτυξη είχε επιβραδυνθεί. Στις αρχές της δεκαετίας του 2000, η οικονομική κατάσταση ήταν λιγότερο δυσοίωνη σε σχέση με ότι συνέβαινε κατά τη διάρκεια της κρίσης του 1998, αλλά η αβεβαιότητα εξακολουθούσε να υπάρχει στην πορεία της ρωσικής οικονομίας. Πάντως το ΔΝΤ είχε ανησυχήσει ότι μία πιθανή υποτίμηση του ρουβλιού θα προξενούσε ένα νέο κύκλο πληθωρισμού. Η επιμονή του ότι η Ρωσία θα έπρεπε να διατηρήσει ένα υπερεκτιμημένο νόμισμα και η υποστήριξη του σε μία τακτική παροχής σε δισεκατομμύρια δολάρια δανείων, συνέτριψαν στο τέλος την οικονομία. Όταν το ρούβλι, τελικά, υποτιμήθηκε το 1998, ο πληθωρισμός δεν έφθασε στα ύψη όπως το ΔΝΤ είχε φοβηθεί, ενώ παράλληλα η οικονομία γνώρισε την πρώτη σημαντική ανάπτυξη της.

Δεδομένου ότι η μετάβαση άρχισε στις αρχές της δεκαετίας του '90, παρουσίασε και τις μεγάλες προκλήσεις αλλά και ευκαιρίες. Στην ουσία περνούσε από μία περίοδο όπου οι κυβερνήσεις και τα κεντρικά όργανα αποφάσιζαν και ήλεγχαν κάθε πτυχή σε

⁸⁵³ Ο.π. σ 134.

μία οικονομία όπου οι αποφάσεις θα παίρνονται δια μέσου των αγορών. Όπως επισημαίνει ο Stiglitz, το βασικό ζήτημα που απασχόλησε τη Ρωσία το 1989, αλλά και τις άλλες χώρες, ήταν ότι υπήρχαν θεσμοί παρόμοιοι με εκείνους της Δύσης, αλλά όμως δεν εκτελούσαν τις ίδιες λειτουργίες. Υπήρχαν τράπεζες στη Ρωσία και οι τράπεζες συγκέντρωναν τις αποταμιεύσεις, αλλά δεν μπορούσαν να λάβουν αποφάσεις για το ποιος θα έπαιρνε τα δάνεια, ούτε αυτές είχαν την ευθύνη για την αποπληρωμή των δανείων. Απλά χορηγούσαν τα δάνεια όπως υπαγορευόταν από τις κεντρικές κυβερνητικές αρχές. Στη Σοβιετική Ένωση υπήρχαν επιχειρήσεις, αλλά οι επιχειρήσεις δεν λάμβαναν τις αποφάσεις. Παρήγαγαν ότι ήταν προγραμματισμένο να παράξουν, με βάση τις εισαγωγές που διατίθεντο σ' αυτές, δηλαδή πρώτες ύλες, εργασία, μηχανές. Το μεγαλύτερο πεδίο δράσης για τον επιχειρηματία είναι να τοποθετηθεί γύρω από τα προβλήματα που έχουν δημιουργηθεί από την κυβέρνηση. Η κυβέρνηση έδινε τα αντίστοιχα ποσοστά στην παραγωγή, χωρίς πολλές φορές να προσφέρει τις εισαγωγές που είναι απαραίτητες, αλλά πολλές φορές παρείχε περισσότερες από αυτές που ήταν απαραίτητες.⁸⁵⁴ Οι διευθυντές επιχειρήσεων συμμετείχαν στις εμπορικές συναλλαγές για να εκπληρώσουν αυτά που τους αντιστοιχούσαν, ενώ παράλληλα συμμετείχαν και σε πρόσθετες απολαβές πέραν αυτών των μισθών τους. Αυτές οι δραστηριότητες, που ήταν απαραίτητες προκειμένου να λειτουργήσει το σοβιετικό οικονομικό σύστημα, οδήγησαν εν τέλει στη δωροδοκία που αυξανόταν σημαντικά όσο η Ρωσία θα κινούνταν προς την οικονομία της αγοράς.

Όπως και στην οικονομία της αγοράς, στο πλαίσιο του σοβιετικού συστήματος υπήρχαν τιμές, αλλά οι τιμές διαμορφώνονταν από την κυβερνητική παρέμβαση και όχι από την αγορά. Αποτέλεσμα αυτής της πρακτικής ήταν να κρατούνται οι τιμές, για τις βασικές ανάγκες, τεχνητά αρκετά χαμηλά, επιτρέποντας και εκείνους που βρίσκονταν στο κατώτατο σημείο εισοδηματικής διανομής να αποφύγουν την ένδεια. Επίσης, οι τιμές που αφορούσαν την ενέργεια και τους φυσικούς πόρους κρατήθηκαν σε χαμηλά επίπεδα, εξαιτίας του γεγονότος ότι η Ρωσία μπορούσε να αντέξει οικονομικά λόγω των τεράστιων δεξαμενών των συγκεκριμένων πόρων που βρίσκονταν στο έδαφος της.

Οι προκλήσεις που αντιμετώπισαν οι οικονομίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και των άλλων χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στη διαδικασία της μετάβασης ήταν

⁸⁵⁴ Ο.π. σ 138.

σημαντικές. Στη νέα εποχή έπρεπε η Ρωσία και οι άλλες χώρες να κινηθούν από ένα σύστημα τιμών στο πλαίσιο της σχεδιασμένης οικονομίας, προφανώς διαφορετικό ή διαστρεβλωμένο σύμφωνα με τους αστούς οικονομολόγους σε σχέση με τους κανόνες της αγοράς, προς ένα σύστημα τιμών αγοράς. Έπρεπε να δημιουργήσουν τις αγορές αλλά και το θεσμικό πλαίσιο με την κατάλληλη υποδομή και επομένως να ιδιωτικοποιήσουν όλη την ιδιοκτησία που προηγουμένως ανήκε στο κράτος. Αυτό σημαίνει ότι θα έπρεπε να δημιουργηθεί ένα νέο είδος επιχειρηματικού πνεύματος, αφαιρώντας εκείνα τα χαρακτηριστικά που ήταν κατάλληλα για την καταστρατήγηση κυβερνητικών κανόνων και νόμων, και νέων επιχειρήσεων προκειμένου να βοηθήσουν και να ανακατανεύσουν τους πόρους που προηγουμένως ήταν ανεπαρκώς χρησιμοποιημένοι.

Επομένως, από τη στιγμή που άρχισε να διαμορφώνεται ένα νέο κλίμα, οι συζητήσεις ήταν έντονες γύρω από την πορεία των οικονομιών και τις σκληρές επιλογές που θα έπρεπε να κάνουν. Οι σκληρότερες συζητήσεις έγιναν γύρω από την ταχύτητα των μεταρρυθμίσεων. Προφανώς ήταν έντονες οι ανησυχίες από ορισμένους ειδικούς ότι αν δεν υπάρξουν άμεσα ιδιωτικοποιήσεις και να δημιουργηθεί μία σημαντική ομάδα ανθρώπων με έντονο ενδιαφέρον για τον καπιταλισμό, η επιστροφή στο προηγούμενο σύστημα θα ήταν πιθανή. Από την άλλη ήταν και αυτοί που ανησυχούσαν ότι οι μεταρρυθμίσεις έγιναν με ταχύτατους ρυθμούς που, ενδεχομένως, θα οδηγούσαν στην καταστροφή, θα συνοδεύονταν δε από οικονομικές αποτυχίες που θα οδηγούσαν στην πολιτική δωροδοκία, ανοίγοντας ένα δρόμο που θα οδηγούσε από το ένα άκρο στο άλλο, δηλαδή από την αριστερά στη δεξιά.⁸⁵⁵

Κατά τον Stiglitz, τα πρώτα λάθη εμφανίστηκαν αμέσως στη διαδικασία της μετάβασης. Το χαρακτηριστικό ήταν ότι στο πλαίσιο του ενθουσιασμού για τη μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς, οι περισσότερες τιμές απελευθερώθηκαν σε μία νύκτα το 1992, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για ένα πληθωρισμό ο οποίος εξάλειψε όλες τις αποταμιεύσεις, και κίνησε το πρόβλημα της μακροοικονομικής σταθερότητας το οποίο μπήκε στην κορυφή της ημερήσιας διάταξης. Ο καθένας αναγνώρισε ότι με τον υπερπληθωρισμό, ο οποίος έφθασε σε διπλάσια ποσοστά το μήνα, δύσκολα θα μπορούσε να υπάρξει μία επιτυχημένη πορεία προς την οικονομία της αγοράς. Αυτό, τελικά, είχε σαν συνέπεια ο πρώτος κύκλος της θεραπείας σοκ με την στιγμιαία απελευθέρωση τιμών, να έχει και ένα δεύτερο κύκλο, ο οποίος θα

⁸⁵⁵ Ο.π. σ. 140.

οδηγούσε τον πληθωρισμό προς τα κάτω. Αυτή η συνεπαγόμενη σφιχτή μονεταριστική πολιτική αυξάνει τα επιτόκια.⁸⁵⁶

Ενώ οι περισσότερες από τις τιμές απελευθερώθηκαν εντελώς, μερικές από τις σημαντικότερες τιμές κρατήθηκαν χαμηλές και ειδικά εκείνες που αφορούσαν τους φυσικούς πόρους. Η οικονομία της αγοράς δημιούργησε μία σημαντική πρόκληση. Στη λογική ότι κάποιος θα αγοράσει πετρέλαιο και εν συνεχεία θα το μεταπουλούσε στη Δύση, αυτό θα μπορούσε να δημιουργήσει μία κερδοφορία εκατομμυρίων ή και δισεκατομμυρίων δολαρίων. Αυτό έκαναν. Αντί να αποκτήσουν χρήματα με τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων, πήραν πλούσιους από μία νέα μορφή του παλιού επιχειρηματικού πνεύματος, εκμεταλλευόμενοι τις λανθασμένες κυβερνητικές πολιτικές.⁸⁵⁷ Και αυτό ήταν η βάση της αξίωσης από τους μεταρρυθμιστές ότι το πρόβλημα δεν ήταν ότι οι μεταρρυθμίσεις ήταν παρά πολύ γρήγορες, αλλά ότι ήταν πολύ αργές. Η φιλελευθεροποίηση και η σταθεροποίηση ήταν δύο από τις κολώνες της ριζικής στρατηγικής μεταρρύθμισης. Η ταχύτατη ιδιωτικοποίηση ήταν η Τρίτη. Αλλά οι δύο πρώτες κολώνες βάζουν εμπόδια στο δρόμο της τρίτης. Ο αρχικός πληθωρισμός είχε εξαφανίσει την αποταμίευση των περισσότερων Ρώσων και έτσι δεν υπήρχαν αρκετοί άνθρωποι στη χώρα που είχαν τα χρήματα για να αγοράσουν τις επιχειρήσεις που ιδιωτικοποιούνται. Ακόμη κι αν θα μπορούσαν να αντέξουν οικονομικά να αγοράσουν τις επιχειρήσεις, θα ήταν δύσκολο να αναζωογονηθούν, λαμβάνοντας υπόψη τα υψηλά επιτόκια και την έλλειψη χρηματοδοτικών οργανισμών για να παρέχουν κεφάλαια.

Η ιδιωτικοποίηση θεωρήθηκε ότι ήταν το πρώτο βήμα στο στάδιο της αναδόμησης της οικονομίας. Η παραγωγή έπρεπε να επαναπροσδιοριστεί. Έτσι στο πλαίσιο της παραγωγής οι εταιρείες θα έπρεπε να παράγουν ό,τι οι καταναλωτές θέλουν. Αυτή η αναδόμηση θα απαιτούσε νέες επενδύσεις και σε πολλές περιπτώσεις περικοπές εργασίας. Οι περικοπές εργασίας θα βοηθούσαν τη γενική αποδοτικότητα, μόνο αν οδηγούσαν τους εργαζόμενους από τις εργασίες χαμηλής παραγωγικότητας προς την απασχόληση υψηλής παραγωγικότητας. Αυτό όμως που συνέβη ήταν ότι μόνο λίγα στοιχεία αυτής της θετικής αναδόμησης εμφανίστηκαν και ο λόγος ήταν ότι η στρατηγική έβαλε αζεπέραστα εμπόδια σ' αυτή την κατεύθυνση.⁸⁵⁸

⁸⁵⁶ Ο.π. σ. 142.

⁸⁵⁷ Ο.π. σ. 142.

⁸⁵⁸ Ο.π. σ. 143.

Η ριζοσπαστική στρατηγική της μεταρρύθμισης δεν λειτούργησε. Αυτό μπορεί να γίνει κατανοητό από το γεγονός ότι το ΑΕΠ της Ρωσίας μετά το 1990 διαρκώς έπεφτε χρόνο με το χρόνο. Από την άλλη αυτό ήταν προβλεπόμενο και υποχώρηση στην οικονομία στην δεκαετία της μετάβασης. Το κατώτερο σημείο δεν έγινε άμεσα εμφανές. Συγκριτικές μελέτες μπορούν να αποδείξουν ότι η απώλεια του ΑΕΠ ήταν συγκρίσιμο με τις αντίστοιχες απώλειες στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην περίοδο 1940-46 η βιομηχανική παραγωγή της Σοβιετικής Ένωσης είχε μειωθεί κατά 60% περίπου, ποσοστό που ήταν ακόμη μεγαλύτερο από την πτώση του ΑΕΠ που ήταν 54%. Το πρόγραμμα που επιβλήθηκε, δηλαδή η σταθεροποίηση, η φιλελευθεροποίηση και η ιδιωτικοποίηση σε καμία περίπτωση δεν ήταν ένα πρόγραμμα ανάπτυξης. Ήταν μία προσπάθεια από τις κυρίαρχες ταξικές δυνάμεις που επιβλήθηκαν στη νέα εποχή με σκοπό την εδραίωση συγκεκριμένων ταξικών συμφερόντων. Θα λέγαμε ότι ήταν ένα πρόγραμμα και μια στρατηγική εδραίωσης συγκεκριμένων ταξικών συμφερόντων, που εμφανίστηκε με χαρακτηριστικά όπως ένας συνδυασμός με στοιχεία «ελευθερίας» και «ανάπτυξης» και, έτσι, κατάφερε να δημιουργήσει μια πλειοψηφική δυναμική, στην οποία και στηρίχθηκε. Είναι εκπληκτικό το γεγονός ότι μ' αυτόν τον τρόπο σταμάτησαν οι επενδύσεις, το κεφάλαιο καταναλώθηκε, οι αποταμιεύσεις εξαφανίστηκαν εξαιτίας του πληθωρισμού, όπως και οι εισπράξεις των ιδιωτικοποιήσεων ή τα ξένα δάνεια τα οποία ιδιοποιήθηκαν σε ένα μεγάλο ποσοστό. Οι ιδιωτικοποιήσεις, οι οποίες συνοδεύτηκαν κυρίως με το άνοιγμα των αγορών, δεν οδήγησαν στη δημιουργία πλούτου, αλλά σε αντίθετα αποτελέσματα. Αν σκεφτούμε ότι οι ολιγάρχες που ήταν σε θέση να ασκήσουν πολιτική επιρροή και να συγκεντρώσουν περιουσίες αξίας δισεκατομμυρίων, σ' αυτές τις δύσκολες περιπτώσεις, μπορούσαν κάλλιστα να μεταφέρουν τα χρήματα τους εκτός της χώρας σε μέρη ασφαλή, χωρίς φυσικά να ελέγχονται.

Το ΔΝΤ ακόμη και έως το 1997 επέμενε ότι η αποκατάσταση ήταν κοντά. Η παραγωγή πάντως από το 1990 και μετά έπεσε κατά 41%, γεγονός που δεν θα μπορούσε να πέσει ακόμη πιο κάτω. Οι ιδιωτικοποιήσεις είχαν παίξει τον δικό τους ρόλο. Ήδη η χώρα είχε κάνει ένα μεγάλο μέρος από εκείνα που το ΔΝΤ είχε ζητήσει. Είχε φιλελευθεροποιήσει την οικονομία, η οποία είχε σταθεροποιηθεί σε κάποιο βαθμό, τα ποσοστά του πληθωρισμού είχαν πέσει εντυπωσιακά, και είχαν προχωρήσει οι ιδιωτικοποιήσεις. Οι ιδιωτικοποιήσεις έγιναν με γρήγορο τρόπο και δεν υπήρξε κανένας συγκεκριμένος προγραμματισμός. Σημαντικό τμήμα της

κρατικής ιδιοκτησίας δόθηκε σε φίλους. Σκοπός ήταν η διαδικασία να είναι κερδοφόρα και οι όποιες ανταποδόσεις να επιστρέφουν με την μορφή της πληρωμής των μετρητών.⁸⁵⁹

Οι φαινομενικές αναλαμπές της αποκατάστασης, στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, που είχαν φανεί το 1997 δεν επρόκειτο να διαρκέσουν πολύ. Αυτό οφείλεται στο γεγονός της στρατηγικής του ΔΝΤ και η οποία στο μεγάλο της μέρος ήταν εσφαλμένη και με πολλά λάθη. Αυτό έγινε αποδεκτό και από κεϋνσιανούς οικονομολόγους, όπως ο Stiglitz. Το 1998 η ρωσική οικονομία κτυπήθηκε από την ασιατική κρίση. Η κρίση οδήγησε σε μία γενική αστάθεια στις επενδύσεις στις αναδυόμενες αγορές, και οι επενδυτές απαίτησαν υψηλότερες επιστροφές προκειμένου να αποζημιωθούν για τον δανεισμό των κεφαλαίων στις συγκεκριμένες χώρες.⁸⁶⁰ Αντανακλώντας την αδυναμία στο ΑΕΠ και οι επενδύσεις ήταν αδύναμες στην δημόσια οικονομία. Ο λόγος ήταν ότι η ρωσική κυβέρνηση δανειζόταν με δυσμενείς όρους. Η κυβέρνηση πιεζόταν από τις ΗΠΑ, το ΔΝΤ, και την Παγκόσμια Τράπεζα να ιδιωτικοποιήσει ταχύτατα, στην ουσία να παραδώσει τα κρατικά περιουσιακά στοιχεία σε μία εξευτελιστική τιμή, και αυτό πραγματοποιήθηκε χωρίς να έχει τεθεί σε ισχύ ένα αποτελεσματικό φορολογικό σύστημα. Παράλληλα η κυβέρνηση, όπως ήδη έχουμε δει, δημιούργησε μία ισχυρή τάξη ολιγαρχών και επιχειρηματιών, οι οποίοι πλήρωσαν μόνο ένα μέρος των φόρων που οι ίδιοι όφειλαν, το οποίο θα ήταν μεγαλύτερο σε οποιαδήποτε άλλη χώρα.⁸⁶¹

Όλα τα ανωτέρω συγκλίνουν στην άποψη ότι η Ρωσία κατά τη διάρκεια της κρίσης της Ανατολικής Ασίας βρισκόταν σε ιδιαίτερη θέση. Είχε μία αφθονία φυσικών πόρων παράλληλα με το γεγονός ότι η ίδια ήταν φτωχή. Η κυβέρνηση ξεπουλούσε τα σημαντικά περιουσιακά στοιχεία που διέθετε, αλλά την ίδια στιγμή δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις ανάγκες να δώσει τις συντάξεις στους ηλικιωμένους ή ακόμη και τα επιδόματα στους φτωχούς. Η κυβέρνηση είχε δανειστεί δισεκατομμύρια από το ΔΝΤ, και επομένως είχε την τάση να χρεώνεται διαρκώς όλο και περισσότερο, ενώ οι ολιγάρχες οι οποίοι ένοιωσαν τη γενναιοδωρία της ρωσικής κυβέρνησης, έβγαζαν δισεκατομμύρια ρούβλια έξω από την χώρα. Επιπλέον, το ΔΝΤ είχε ενθαρρύνει την ρωσική κυβέρνηση για μία ελεύθερη ροή κεφαλαίων. Προφανώς το ΔΝΤ, όπως άλλωστε έχει συνηθίσει, θεωρούσε ότι η χώρα θα είχε καταστεί πιο ελκυστική για

⁸⁵⁹ Ο.π. σ. 144.

⁸⁶⁰ Ο.π. σ. 144.

⁸⁶¹ Ο.π. σ. 145.

τους ξένους επενδυτές, αλλά ουσιαστικά άνοιγε την κερκόπορτα για έξοδο των χρημάτων έξω από την χώρα. Είναι φανερό ότι η πορεία προς την οικονομία της αγοράς, επιβαλλόμενη από το ΔΝΤ, την Παγκόσμια Τράπεζα και την κυρίαρχη μερίδα της αστικής τάξης των ΗΠΑ, οδηγούσε καταρχήν σε μία εξαθλίωση τους εργαζομένους και σε μία ανομία το μεγάλο κεφάλαιο. Παράλληλα μπορεί να γίνει σαφές ότι ο στόχος του δυτικού κεφαλαίου ήταν η απόκτηση των πλούσιων πόρων της Ρωσίας, ανεξάρτητα τι έγινε στην πορεία.

Η χώρα ήταν βαθιά χρεωμένη και τα υψηλότερα επιτόκια που προκλήθηκαν από την κρίση της Ανατολικής Ασίας δημιούργησαν μία τεράστια επιπρόσθετη πίεση. Η χώρα κατέρρευσε και επομένως κήρυξε χρεοστάσιο όταν έπεσαν οι τιμές του πετρελαίου. Λόγω των υποχωρήσεων και των υφέσεων στη Νοτιοανατολική Ασία, όπου οι πολιτικές του ΔΝΤ είχαν επιδεινωθεί, η ζήτηση του πετρελαίου απέτυχε να επεκταθεί όπως αναμενόταν. Η προκύπτουσα δυσαναλογία μεταξύ της προσφοράς και της ζήτησης οδήγησε σε μία δραματική πτώση στις τιμές του ακατέργαστου πετρελαίου, πάνω από 40% τους πρώτους έξι μήνες του 1998 συγκρινόμενο με τις μέσες τιμές του 1997. Το πετρέλαιο και σημαντικά προϊόντα εξαγωγής είναι μία σημαντική πηγή σημαντικών φορολογικών εσόδων για τη ρωσική κυβέρνηση και η μείωση των τιμών είχε μία απρόβλεπτα καταστρεπτική επίδραση. Στην Παγκόσμια Τράπεζα, ενημερώθηκαν για το πρόβλημα αρχές του 1998, όταν φρόντιζαν ώστε οι τιμές να μειωθούν ακόμη και κάτω από το κόστος των εξαγωγών της Ρωσίας σύν την μεταφορά. Μελλοντικά η βιομηχανία πετρελαίου θα μπορούσε να πάψει να είναι κερδοφόρα και μία υποτίμηση θα ήταν αναπόφευκτη.⁸⁶²

Όταν η κρίση ξέσπασε, το ΔΝΤ κατηύθυνε τις προσπάθειες διάσωσης, αλλά παράλληλα συμμετείχε και η Παγκόσμια Τράπεζα με 6 δισεκ. δολάρια για τη διάσωση της ρωσικής οικονομίας. Τελικά το ΔΝΤ συμμετείχε με 11,2 δισεκ. δολάρια από αυτό το σύνολο και το υπόλοιπο θα προερχόταν από την ιαπωνική κυβέρνηση. Αυτό συζητήθηκε με θέρμη στην Παγκόσμια Τράπεζα. Το ΔΝΤ διευκόλυne την κυβέρνηση να αναβάλλει σημαντικές μεταρρυθμίσεις, όπως για παράδειγμα η συλλογή φόρων από τις επιχειρήσεις πετρελαίου. Η απόδειξη για την ύπαρξη διαφθοράς ήταν καθαρή. Η δωροδοκία είχε καθορίσει αυτή την περιοχή σαν μία από τις από τις πιο διεφθαρμένες στον κόσμο. Η Δύση γνώριζε ότι ένα μεγάλο μέρος των δισεκ. που θα έδινε θα προοριζόταν για συγκεκριμένους σκοπούς, όπως στις

⁸⁶² Ο.π. σ. 145.

οικογένειες και στους συνεταίρους των διεφθαρμένων ανώτερων υπαλλήλων και των ολιγαρχών φίλων τους.

Είναι προφανές ότι όταν υπάρχουν οικονομικές εξελίξεις οι οποίες οδηγούν στην οικονομική κρίση, στις αναπτυσσόμενες χώρες, μοιάζουν με ένα σενάριο το οποίο επαναλαμβάνεται. Σ' αυτές τις περιπτώσεις ο πρώτος ηθοποιός στη σκηνή είναι το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και μια ειδική ομάδα η οποία αξιολογεί το μέγεθος και τις αιτίες της κρίσης και συντάσσει σχέδια σταθεροποίησης. Πάντοτε υπάρχει μια εγχώρια κυβέρνηση που αντιμετωπίζει ένα χάσμα μεταξύ των πληρωμών της σε ξένο συναλλάγμα και των αναμενόμενων εισροών του ξένου συναλλάγματος που αναμένονται στο άμεσο μέλλον. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα κράτη και οι κυβερνήσεις δυσκολεύονται να υιοθετήσουν τους όρους του ΔΝΤ που συνοδεύονται από οικονομική βοήθεια. Στις περισσότερες περιπτώσεις το ΔΝΤ βρίσκεται αντιμέτωπο με αγανακτισμένα κυβερνητικά στελέχη που ισχυρίζονται ότι το σχέδιο του ΔΝΤ δεν είναι ειδικό για τα χαρακτηριστικά της χώρας, είναι παράλογο, επώδυνο κ.λ.π. Αυτή η επανάληψη του τελευταίου έχει γίνει πολύ οικεία σε παρατηρητές, ώστε λίγοι παρατηρούν πολύ προσεκτικά τις ιδιαιτερότητες του εγχειρήματος. Επομένως, θα πρέπει να αναλογιστούμε ποιοι είναι οι στόχοι του εγχειρήματος, τι επιχειρεί και γιατί το επιχειρεί το ΔΝΤ και ποιες είναι οι προσδοκώμενες οικονομικές και πολιτικές ανακατατάξεις; Είναι απόψεις των κυβερνητικών στελεχών εγωκεντρικές ή είναι μέρος μιας διαδικασίας των ισχυρών του χρήματος; Γιατί κάθε κυβέρνηση συχνά διαφωνεί; Υπάρχουν πράγματι προβλήματα στα σχέδια του ΔΝΤ που μπορούν να επιλυθούν;

Η μετάβαση υπήρξε ταραχώδης στη Ρωσία. Σ' αυτό το διάστημα υπήρξαν περίοδοι μεγάλης αστάθειας και περίοδοι με μακροοικονομική σταθερότητα. Ο μοναδικός σταθερός παράγοντας στη δεκαετία του 1990 ήταν το σημαντικό έλλειμμα του προϋπολογισμού, καθώς η ρωσική κυβέρνηση κληρονόμησε μια σημαντική αναντιστοιχία ανάμεσα στα έσοδα και στις δαπάνες. Η παρατεταμένη οικονομική στασιμότητα δεν επέτρεψε οποιεσδήποτε βελτιώσεις σ' αυτό το πλαίσιο. Υπ' αυτήν την έννοια, ότι συνέβη στη Ρωσία, συνέβη εξαιτίας του προϋπολογισμού. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, το έλλειμμα χρηματοδοτήθηκε με τη δημιουργία χρήματος, που οδήγησε σε υψηλό πληθωρισμό. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, ο πληθωρισμός συγκρατήθηκε καθώς η κυβέρνηση κάλυψε το κενό του προϋπολογισμού με δανεισμό, αλλά η απόφαση αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση των ιδιωτικών επενδύσεων.

Το 1998 ο προϋπολογισμός και το τραπεζικό σύστημα βρίσκονταν σε περίπλοκη κατάσταση. Η κυβέρνηση χρειάστηκε τις εγχώριες τράπεζες για να περάσουν οι εγχώριες και ξένες καταθέσεις στο κράτος, και οι τράπεζες σημείωσαν κέρδη εξαιτίας των υψηλών επιτοκίων που συνόδευαν τα κρατικά ομόλογα. Χρειάστηκαν συγκεκριμένα μέτρα, ορισμένες εξωτερικές πιέσεις, η ασιατική κρίση και η κατάρρευση των τιμών της ενέργειας για να αποκαλυφθούν οι αδυναμίες του συγκεκριμένου συστήματος. Οι ξένοι και οι Ρώσοι έχασαν την εμπιστοσύνη τους στην ικανότητα της κυβέρνησης να υλοποιήσει τις δεσμεύσεις της. Χωρίς να μπορεί να προσελκύσει ξένα κεφάλαια η κυβέρνηση ανακοίνωσε μια *de facto* αδυναμία να τηρήσει τις υποχρεώσεις της τον Αύγουστο του 1998 λόγω χρεοστασίου.

Θα πρέπει άμεσα να γίνει κατανοητό για το ποια είναι η πραγματικότητα της νέας Ρωσίας και ιδιαίτερα μετά το 1998. Εκείνο που θα πρέπει να τονισθεί είναι η πραγματικότητα η οποία αφορούσε την αυξανόμενη ένδεια και ανισότητα στη χώρα αυτή. Ενώ το μέγεθος της εθνικής οικονομικής πίτας είχε συρρικνωθεί, αυτή κατανεμόταν όλο και περισσότερο άδικα, σε βαθμό που ο μέσος Ρώσος συμμετείχε στη συγκεκριμένη πίτα με ένα διαρκώς όλο και πιο μικρότερο μερίδιο. Το 1989 μόνο το 2% ήταν εκείνο το οποίο ζούσε στη Ρωσία στην ένδεια. Μέχρι το τέλος του 1998, το ποσοστό είχε φθάσει σε 23,8% και χρησιμοποιούσε την ημέρα 2 δολάρια. Περισσότερο από το 40% της χώρας είχε λιγότερο από 4 δολάρια την ημέρα, όπως αποδεικνύει μία έρευνα η οποία έγινε από την Παγκόσμια Τράπεζα. Οι στατιστικές για τα παιδιά αποκαλύπτουν ένα ακόμη βαθύτερο πρόβλημα. Περισσότερες από το 50% των οικογενειών ζουν σε συνθήκες ένδειας.

Σύμφωνα με τον Lane, μία χαοτική κοινωνική διαμόρφωση μπορεί να οριστεί ως ένα κοινωνικό και οικονομικό σύστημα από το οποίο εκλείπει ο καθιερωμένος συντονισμός και προωθεί τον κοινωνικό κατακερματισμό: νόμοι, στόχοι, κυβερνητικές θεσπίσεις, και τελικά η οικονομική ζωή έχει έλλειψη συνοχής.⁸⁶³ Τα χαρακτηριστικά αυτού του πλαισίου είναι η αβεβαιότητα, η διχόνοια της άρχουσας τάξης, η έλλειψη ενός κυρίαρχου και μεσολαβητικού συστήματος. Επιπλέον κυριαρχούν σε σημαντικό βαθμό η εγκληματικότητα και η διαφθορά, κερδοσκόποι επιχειρηματίες, υπάρχει απουσία πολιτικού ενδιαφέροντος, και μία οικονομία η οποία βρίσκεται σε παρακμή και την χαρακτηρίζει ο πληθωρισμός, η ανεργία και η φτώχεια. Σ' αυτή την κατάσταση οι ολιγάρχες επιχειρούν να κυριαρχήσουν στην

⁸⁶³D. Lane, Ο.π. σ. 180.

αγορά στο πλαίσιο του ανταγωνισμού τους με το κράτος. Μέχρι την εμφάνιση του Πούτιν, οι πολιτικές ελίτ δε ήταν απλά διαιρεμένες αλλά βρίσκονταν σε μία έντονη κόντρα. Η κυρίαρχη μορφή πάλης ήταν ανάμεσα στο κράτος, με κέντρο τον ίδιο τον πρωθυπουργό, και την οικονομική ελίτ.⁸⁶⁴ Ειδικά εκείνο το τμήμα της ελίτ που είχε τα κεφάλαια σε βιομηχανίες που αφορούσαν την ενέργεια, ενώ σημαντική ήταν η αντιπαράθεση ανάμεσα στην κεντρική ομοσπονδία και εκείνες τις περιοχές που διακυβεύονταν από τα επιχειρηματικά συμφέροντα. Το παράδοξο του καπιταλισμού στη Ρωσία ήταν συνυφασμένο με την οικονομική και κοινωνική κατάσταση που προϋπήρχε πριν το 1991. Εδώ θα πρέπει να γίνουν κατανοητές οι αντιθέσεις και οι συγκρούσεις ανάμεσα στο κράτος και την κυβέρνηση από τη μία πλευρά και τα επιχειρηματικά συμφέροντα από την άλλη. Το παράδοξο ήταν ότι ο πρωθυπουργός Πούτιν οδήγησε σε ένα συλλογικό καπιταλισμό, αλλά κατευθυνόμενο από το κράτος και τον κρατικό μηχανισμό. Η εμπιστοσύνη στο κράτος ήταν απαραίτητη, ενώ, παράλληλα, θεωρήθηκε ο μόνος ρεαλιστικός δρόμος προκειμένου να αναπτύξει και να αξιοποιήσει η Ρωσία τους βιομηχανικούς της πόρους. Το κράτος διατηρεί σημαντικά δικαιώματα ιδιοκτησίας, ενώ παράλληλα παίζει σημαντικό ρόλο στην προώθηση της εργασίας ώστε να εξασφαλίσει τη συνολική ευημερία.

Από την άλλη, σύμφωνα με τον John Round, σε μία ποσοτική έρευνα που έγινε το 2003, οι μεσήλικες εργαζόντουσαν στην παραοικονομία της πόλης. Οι συγκεκριμένοι αναγκάζονται να εργάζονται στην παραοικονομία, η οποία παρέχει πολύ χαμηλό βιοτικό επίπεδο, λόγω των εμποδίων που υπάρχουν όταν προσπαθούν να εισέλθουν στην επίσημη οικονομία.⁸⁶⁵ Για πολλούς οικονομολόγους η προεδρία του Πούτιν φέρνει σταθερότητα σε εθνικό και διεθνές επίπεδο μετά την αστάθεια της εποχής Γιέλτσιν, βελτιώνοντας το κύρος της Ρωσίας, στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Παράλληλα εκείνη την περίοδο, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, στα τέλη της δεκαετίας του 1990, παρατηρείται μία σημαντική οικονομική ανάπτυξη. Τα στοιχεία που υπάρχουν για εκείνη την εποχή αφορούν την ανάπτυξη και την αγοραστική δύναμη της αναδύομενης μεσαίας τάξης, γεγονός που σημαίνει ότι συμβάλλουν στην εικόνα της αυξανόμενης ευημερίας. Πολλοί οικονομολόγοι σχολιάζουν το γεγονός πως ενώ στην αρχική περίοδο της μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς η κατάσταση ήταν χαοτική, όπως ήδη αναφέραμε, στην πορεία τα επίπεδα ανεργίας είχαν

⁸⁶⁴ Ο.π. σ. 181.

⁸⁶⁵ J. Round, "From inclusion to exclusion: barriers to the "formal" post-soviet Russian labour market", *International Journal of Economic Development*, Volume Sox, Number 2, σ 76.

παραμένει σταθερά από την εποχή της πτώσης της Σοβιετικής Ένωσης. Οι αναμενόμενες μαζικές απολύσεις τελικά δεν επήλθαν παρά τους μετασχηματισμούς που επήλθαν στις επιχειρήσεις που βρισκόντουσαν υπό κρατικό έλεγχο. Για πολλούς η χαμηλή ανεργία είναι σημάδι οικονομικής ανάπτυξης και ελαστικότητας στην αγορά εργασίας, καθώς οι εργαζόμενοι ασκούν το δικαίωμα τους για μετάβαση από μία θέση στην άλλη.⁸⁶⁶ Παρόλα αυτά και παρά το γεγονός ότι υπάρχει εμφανής έλλειψη ορατής ανεργίας, ο οικονομικός αποκλεισμός έχει εδραιωθεί στη μετασοβιετική ρωσική κοινωνία. Σύμφωνα με τα στοιχεία της κυβέρνησης εκείνη την περίοδο περίπου 30 εκατομμύρια άνθρωποι, δηλαδή ένας αριθμός που αντιστοιχεί στο 20% του πληθυσμού ζει κάτω από το όριο φτώχειας καθώς το εισόδημα είναι χαμηλότερο από το κρατικό επίπεδο στοιχειώδους συντήρησης.

Υπάρχουν πολλοί λόγοι για να εξηγηθεί το παράδοξο ότι σε χαμηλό επίπεδο ανεργίας αντιστοιχεί υψηλό επίπεδο φτώχειας. **Πρώτος λόγος:** πολλοί εργαζόμενοι ιδιαίτερα στον κρατικό τομέα, λαμβάνουν εισοδήματα κάτω από το όριο στοιχειώδους συντήρησης. Αυτό ισχύει και για τους συνταξιούχους οι οποίοι λαμβάνουν μέση σύνταξη πολύ χαμηλότερη από αυτή που απαιτείται για επαρκείς συνθήκες επιβίωσης. **Δεύτερος λόγος:** ο άλλος λόγος που συμβαίνει αυτό είναι η κοινωνική αναδόμηση που προκλήθηκε από την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης. Η αυξανόμενη κοινωνική αβεβαιότητα έχει οδηγήσει σε κατακόρυφη άνοδο τους δείκτες θνησιμότητας, αλκοολισμού, χρήσης ναρκωτικών, διαζύγια, και τέλος όλα αυτά οδηγούν στον κατακερματισμό της ρωσικής κοινωνίας. Ο αριθμός των μονογονεϊκών οικογενειών, ορφανών, αλλά και η πτώση της υγείας γενικά στον πληθυσμό αυξάνει, ενώ παράλληλα αυξάνει και η περιθωριοποίηση. **Τρίτος λόγος:** η κρυφή ανεργία Η πλειοψηφία αυτής της ομάδας όχι μόνο δεν έχει πρόσβαση στην επίσημη οικονομία αλλά ούτε και στους κρατικούς μηχανισμούς στήριξης στους οποίους καταφεύγουν οι αποκλεισμένοι σε μια ελεύθερη κοινωνία. Η μελέτη στηρίζεται σε αλληπάλληλες ποσοτικές συνεντεύξεις με σαράντα μεσήλικες άνδρες μεταξύ 40-60 ετών την χρονική περίοδο από τον Ιούνιο μέχρι τον Σεπτέμβριο του 2003, οι οποίοι εργάζονται στην παραοικονομία της Αγίας Πετρούπολης. Η ανάλυση επίσης συμπεριλαμβάνει περίπου σαράντα-πέντε συνεντεύξεις με κρατικά στελέχη, σε ομοσπονδιακό και

⁸⁶⁶ Ο.π. σ. 77.

περιφερειακό επίπεδο, ακαδημαϊκούς και εργαζόμενους σε μη-κυβερνητικές οργανώσεις.⁸⁶⁷

Στο ίδιο πλαίσιο από τον ίδιο συγγραφέα η συγκεκριμένη μελέτη είναι εξαιρετική για διάφορους λόγους. Καταρχάς, αντικρούει την αντίληψη πως η Ρωσία αναπτύσσεται σε μια φυσιολογική ελεύθερη οικονομία με κατάλληλες μορφές κρατικά ρυθμιζόμενων μηχανισμών κοινωνικής στήριξης. Δεύτερον, επισημαίνει ότι η οικονομική ανάπτυξη της Ρωσίας δεν φτάνει μέχρι τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα προς όφελος, επομένως, όλης της κοινωνίας. Έτσι ελλοχεύει ο κίνδυνος μία διαρκής οικονομική ανάπτυξη να μην φτάσει σε όλους εκείνους που την έχουν πραγματικά ανάγκη. Τρίτον, το οποίο και αποτελεί το πλέον σημαντικό απ' όλα είναι πως μετά την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης, η Ρωσία βιώνει αυτό το γεγονός που ονομάζεται δημογραφική κρίση.⁸⁶⁸ Ο πληθυσμός της Ρωσίας παρά τα υψηλά επίπεδα εισροής μεταναστών, έχει μειωθεί κατά τέσσερα εκατομμύρια και το ανδρικό προσδόκιμο ζωής έχει πέσει από τα εξήντα-τρία στα πενήντα-οκτώ την περίοδο 1993-2003.

Ξεκινώντας από την απασχόληση όπως αυτή ήταν διαμορφωμένη στη σοβιετική περίοδο, οι εργαζόμενοι ωθήθηκαν σε μια ανοικτή αγορά και οδηγήθηκαν σε μία ελεύθερη αγορά χωρίς τις κατάλληλες ικανότητες για να επιτύχουν. Όλοι αυτοί οι εργαζόμενοι αντιμετωπίζουν πολλά προβλήματα στον αγώνα για επιβίωση, ευρισκόμενοι σε μία εξαιρετικά αβέβαιη καθημερινότητα. Όλες αυτές οι πιέσεις οδηγούν σε μια αυτοκαταστροφική καθημερινότητα, όπως ο αλκοολισμός, ο οποίος στην ουσία θεμελιώνει την δημογραφική κρίση. Αυτό όμως που αποτελεί κυρίαρχη αντίληψη στη ρωσική ελίτ και σε κάποιες περιπτώσεις σε ένα διεθνές πλαίσιο, είναι ότι οι φτωχοί βρίσκονται σ' αυτή την κατάσταση επειδή οι ίδιοι δεν θέλουν να εργαστούν σκληρά. Σύμφωνα με τον Round, αυτό που οδηγεί στη φτώχεια δεν είναι η έλλειψη σκληρής δουλειάς, αλλά η αποκλειστική φύση της ρωσικής αγοράς εργασίας που οδηγεί τελικά στη χρήση.⁸⁶⁹

Είναι φανερό ότι η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης επέφερε μία περίοδο μεγάλης αβεβαιότητας για πολλούς Ρώσους. Η ρωσική οικονομία κατέρρευσε, ο υπερπληθωρισμός εξαφάνισε τις τραπεζικές καταθέσεις, η ανεργία ήταν ένα σημαντικό ποσοτικό πρόβλημα, ενώ η ασφάλεια που παρείχε το συγκεκριμένο

⁸⁶⁷ Ο.π. σ. 77.

⁸⁶⁸ Ο.π. σ. 77-78.

⁸⁶⁹ Ο.π. σ. 78.

σοβιετικό σύστημα χάθηκε μέσα σε μία νύκτα. Συνολικά επηρέασε και τους άντρες και τις γυναίκες, αλλά οι παραδοσιακές ανδρικές δουλειές, όπως η βαριά βιομηχανία, ήταν, τελικά, εκείνες που αντιμετώπισαν και το μεγαλύτερο πρόβλημα. Οι περισσότεροι έχασαν τις οικονομίες τους, αν και αρκετοί διατήρησαν τις θέσεις εργασίας τους, ενώ παράλληλα ήταν αδύνατο οι μισθοί να ακολουθήσουν τους ρυθμούς του πληθωρισμού.

Οι νέοι, οι οποίοι είχαν αρχίσει να σκέφτονται τη μετανάστευση προς τη Δύση, οι οποίοι επεδίωκαν τη δημιουργία της μετα-σοβιετικής τους ταυτότητας, δεν ήταν βαθιά ριζωμένοι στο σύστημα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και υπό την έννοια αυτή δεν είχαν δυσκολία να προσαρμοστούν στη νέα κατάσταση. Στο πλαίσιο αυτό παρατηρείται η εμφάνιση μιας μικρής ολιγαρχικής ομάδας μεταξύ 25-30 ετών, οι οποίοι εκμεταλλευόμενοι τις ευκαιρίες της πρώτης χαοτικής περιόδου, η οποία θεωρήθηκε πρώτη περίοδος της μεταρρύθμισης, έγιναν εκατομμυριούχοι, συγκροτώντας τη βάση για τη συγκρότηση της εθνικής ρωσικής αστικής τάξης. Ένα τμήμα, μεγαλύτερο σε ηλικία άντρες, παρέμειναν στις θέσεις τους που είχαν στην σοβιετική περίοδο, ελπίζοντας να συνεχίσουν το επάγγελμά τους. Πάντως αρκετοί μιλούσαν για αίσθημα απώλειας της προηγούμενης εργασίας τους, έχοντας όμως αναγκαστεί να την εγκαταλείψουν για να αναζητήσουν μία δουλειά που να τους αποφέρει ένα ικανοποιητικό εισόδημα. Κάποιος από τους συγκεκριμένους ανέφερε ότι τα πλοία που σχεδίαζε στα τέλη της δεκαετίας του '80 παραμένουν στην προκυμαία μισοτελειωμένα και σάπια. Είχε παραμείνει στη θέση του παρά το γεγονός ότι δεν είχε λάβει το μισθό του για περισσότερο από ένα χρόνο, ελπίζοντας ότι η επιχείρηση θα ανακάμψει, προσφέροντας και πάλι σταθερό εισόδημα.⁸⁷⁰

Για πολλούς, επειδή τα επιδόματα ανεργίας ήταν τόσο χαμηλά, ειδικά σε σχέση με τον πληθωρισμό, προτιμούσαν να μείνουν στη θέση τους για να διατηρήσουν τα πλεονεκτήματά τους όπως στέγη, ασφάλεια για την υγεία, και εκπαίδευση. Το παράδοξο ήταν πως ενώ το επίπεδο ανεργίας έμεινε σταθερό σε όλη τη δεκαετία του '90, η πραγματική ανεργία ήταν χαμηλότερη περίπου 20 με 25%.⁸⁷¹ Από την άλλη οι γυναίκες ήταν πιο ικανές να βρουν εργασία στον ανερχόμενο τομέα των υπηρεσιών και πολλές έκαναν πολλές δουλειές προκειμένου να βοηθήσουν τις οικογένειές τους να επιβιώσουν. Αξίζει να παρατηρηθεί ότι η οικονομία που αναπτύχθηκε στη μετασοβιετική Ρωσία απέχει πολύ από τα μοντέλα που είχαν προβλέψει οι

⁸⁷⁰ Ο.π. σ. 82.

⁸⁷¹ Ο.π. σ. 82.

μεταρρυθμιστές. Στην πραγματικότητα όμως, παρότι προέβλεπαν την ανάπτυξη μιας νεοφιλελεύθερης οικονομίας, ο χαοτικός καπιταλισμός που δημιουργήθηκε ήταν προϊόν της αλληλεπίδρασης αφενός της κοινωνικοοικονομικής δομής του προηγούμενου συστήματος και αφετέρου της νεοφιλελεύθερης λογικής στην πορεία προς την οικονομία της αγοράς.⁸⁷² Στην ουσία είναι καθαρό ότι αν και οι αγορές, με βάση την εμπειρία των χωρών του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού», μπορούν να δημιουργηθούν μέσα σε μια νύκτα, η πορεία τους, ο χαρακτήρας τους και οι συνέπειες τους φαίνεται ότι είναι πολύ δύσκολο να ελεγχθούν. Αυτό, τελικά, είχε σαν αποτέλεσμα να έχει τεράστιες επιπτώσεις σε εκείνους που δυσκολεύτηκαν να προσαρμοστούν στη νέα πραγματικότητα. Στο τέλος της δεκαετίας του 1990 συνολικά τριάντα εκατομμύρια άνθρωποι ζούσαν στα όρια της φτώχειας και έτσι έγινε φανερό ότι οι μεταρρυθμίσεις της νέας εποχής είχαν δημιουργήσει σημαντικά προβλήματα.

Επιπλέον η παραοικονομία είναι δύσκολο να καταγραφεί ποσοτικά. Η ίδια η ρωσική κυβέρνηση εκτιμούσε ότι ανερχόταν στο 20% του ΑΕΠ, ενώ η Παγκόσμια Τράπεζα πίστευε ότι το ποσοστό της παραοικονομίας έφτανε στο 50%. Το βασικότερο όμως στοιχείο είναι ότι η ίδια η ρωσική οικονομία ήταν που υποκινούσε τις συγκεκριμένες δραστηριότητες. Οι περισσότερες συνεντεύξεις με πολιτικούς και εκπροσώπους οργανισμών, όπως η Παγκόσμια Τράπεζα, δίνουν την εντύπωση ότι η παραοικονομία αποτελεί πανάκεια προκειμένου να λυθούν προβλήματα όπως η ανεργία, η μη-πληρωμή μισθών, ή τα χαμηλά επίπεδα τους, καθώς αυτά ορίζουν το εισόδημα. Γι' αυτό το λόγο αρκετοί από την ελίτ της Ρωσίας πίστευαν ότι από τη στιγμή που τόσοι άνθρωποι λειτουργούσαν στο πλαίσιο της παραοικονομίας, το πραγματικό επίπεδο της φτώχειας ήταν χαμηλότερο από αυτό που τελικά δηλώθηκε. Άτομα που βρίσκονται στο χώρο της ελίτ και ρωτήθηκαν, θεώρησαν ότι έτσι όπως διαμορφώθηκε η εργασία δεν μπορεί να ρυθμιστεί και να φορολογηθεί και άρα βλάπτει την ανάπτυξη της οικονομίας.⁸⁷³ Συνεπώς, υπάρχουν πολλαπλά κυβερνητικά σχέδια για την πάταξη της παραοικονομίας. Ένα σχέδιο, που προωθούνταν από την Παγκόσμια Τράπεζα, θα μπορούσε να διαπιστώσει την καταλληλότητα για οφέλη, το οποίο δεν βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στην κατάσταση για απασχόληση, αλλά σε ένα ενδεχόμενο εισόδημα που θα προέκυπτε από την παραοικονομία, όπως για

⁸⁷² M., Burawoy, "The extended case method", *Sociological Theory* 1998, 16(1), 4-33. Στην ουσία στο συγκεκριμένο άρθρο με την ανάλυση του ο Burawoy, θεωρώ ότι επιβεβαιώνει την άποψη που ανέφερα.

⁸⁷³ J. Round, "From inclusion.....", σ. 83.

παράδειγμα ένα δωμάτιο θα μπορούσε να ενοικιαστεί, ή ακόμη ένα αυτοκίνητο που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως ταξί ή ένα σπίτι στην ύπαιθρο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για αγροτική παραγωγή.⁸⁷⁴

Από τα ανωτέρω βγαίνει το συμπέρασμα ότι το κράτος υποθέτει πως αν κάποιος έχει τη δυνατότητα να λειτουργήσει στο πλαίσιο της παραοικονομίας θα το έκανε. Αυτές οι προτάσεις προφανώς δημιουργούσαν ένα νέο κλίμα κοινωνικής αβεβαιότητας, καθώς παράλληλα προωθούσαν ακόμη μεγαλύτερη μείωση κρατικών δαπανών και ακόμη μεγαλύτερη δυσκολία προκειμένου να αποκτηθούν εισοδήματα. Οι Struyk και Kolodeznhikova, αποδεικνύουν τις αποκλίσεις των μεθόδων για τα νέα κριτήρια των αποδοχών, τα οποία θα μπορούσαν να εξαιρέσουν ως και το 30% των φτωχότερων κοινωνικών ομάδων.⁸⁷⁵ Πάντως υπήρχε και η άποψη ότι η φτώχεια στη Ρωσία θα μπορούσε κατά το ένα τρίτο να τροποποιηθεί μέσα σε μία νύκτα αν άλλαζαν τις μεθόδους συλλογής και ανάλυσης των στατιστικών στοιχείων. Αυτό προφανώς σημαίνει ότι οι στατιστικές δεν είναι απόλυτα αξιόπιστες. Άρα ένα συμπέρασμα που θα μπορούσε να προκύψει είναι ότι δεν γνωρίζουμε ακριβώς το ποσοστό που ζει κάτω από το όριο της φτώχειας στη Ρωσία. Γίνεται αντιληπτό από τα ανωτέρω ότι έτσι όπως διαμορφωνόταν ο νέος κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός στη Ρωσία η παραοικονομία δεν ήταν απλά μέθοδος φοροδιαφυγής για πλουτισμό, αλλά πολύ περισσότερο ένας άλλος τρόπος προκειμένου μία ομάδα του πληθυσμού να εξασφαλίσει τα απαραίτητα. Επομένως, έτσι όπως είχαν διαμορφωθεί τα πράγματα δεν υπήρχαν και πολλές επιλογές οι άνθρωποι ώστε να επιβιώσουν.

Ο Round χρησιμοποιεί τον «χαοτικό» καπιταλισμό του Lane προκειμένου να κατανοήσει το μέγεθος της μαύρης εργασίας που έχει φθάσει στη Ρωσία. Πάντως το δείγμα που ρωτήθηκε έχει τις δραστηριότητες του στην Αγία Πετρούπολη. Στη συγκεκριμένη πόλη στη δεκαετία του '90 υπήρχαν πολλές ευκαιρίες για μαύρη εργασία. Εκτιμάται ότι εκείνη την περίοδο 615.000 άνθρωποι εργάζονταν στην πόλη, δηλαδή μιλάμε για το 26% του εργατικού δυναμικού.⁸⁷⁶ Παρόλα αυτά η διαθέσιμη εργασία ήταν ευτελής, χαμηλόμισθη και κυρίως χωρίς κοινωνική ασφάλιση. Αυτό που ισχύει σε γενικές γραμμές είναι ότι οι διαθέσιμοι μισθοί είναι περίπου ίδιοι με τα επίπεδα επαρκούς διαβίωσης που είχε ορίσει το κράτος, και επομένως οι μισθοί

⁸⁷⁴ Ο.π. σ. 83-84.

⁸⁷⁵ R. Struyk και A. Kolodeznhikova, "Needs-based targeting without knowing household incomes: how would it work in Russia?", *Urman Studies* 1999, 36 (11): 1185-1189. Στο συγκεκριμένο άρθρο οι συγγραφείς αναλύουν τα κριτήρια των αποδοχών και την πορεία των φτωχότερων στρωμάτων στο πλαίσιο της οικονομικής διαδικασίας που ακολουθείται στη Σοβιετική Ένωση.

⁸⁷⁶ J. Round, ο.π. σ. 84.

επαρκούν μόνο για στέγαση και φαγητό. Οι άνθρωποι απασχολούνταν κυρίως σε οικοδομικές εργασίες, διανομές, φύλαξη (security), διάφορες εργασίες στο λιμάνι της πόλης και φυσικά κάποιιοι ως «σύμβουλοι».⁸⁷⁷ Σε πολλές περιπτώσεις οι ευκαιρίες παρουσιάζονται μέσω επαφών οι οποίες προέρχονται από τη σοβιετική περίοδο, και αυτό είναι σημαντικό προκειμένου να κατανοήσουμε, το ρόλο όχι μόνο της νομενκλατούρα αλλά και άλλων στρωμάτων που κατάφεραν να επιβιώσουν με εξαιρετικούς όρους και στη νέα οικονομική εποχή, αξιοποιώντας τη θέση που κατείχαν στη σοβιετική περίοδο, αποδεικνύοντας εν μέρει και τη φύση του σοβιετικού συστήματος, ή άλλες ευκαιρίες διαδίδονταν από στόμα σε στόμα.⁸⁷⁸

Προβληματική θεωρείται η αβεβαιότητα της διαθέσιμης εργασίας. Πολλοί δεν γνωρίζουν για πόσο καιρό θα εργάζονται και έτσι υπάρχουν εποχικές διακυμάνσεις στη ζήτηση. Αν και μπορούν να βρουν άλλη δουλειά, αυτός ο χρόνος μετάβασης σημαίνει κατά βάση χαμένο εισόδημα, γεγονός που δημιουργεί ιδιαίτερο πρόβλημα στη χειμερινή περίοδο όπου και επικρατεί δριμύ ψύχος, αλλά ακόμη και τους καλοκαιρινούς μήνες, την εποχή δηλαδή που η οικονομική δραστηριότητα είναι σαφώς μειωμένη.⁸⁷⁹ Προφανώς η επιθυμία των ανθρώπων είναι να βρουν μόνιμη εργασία, αλλά από την άλλη υπάρχουν πολλά εμπόδια προκειμένου κάτι τέτοιο να πραγματοποιηθεί.

Ποια όμως είναι τα εμπόδια; Όπως αναφέρει ο Round, οι άνθρωποι που ερωτήθηκαν στο πλαίσιο μιας έρευνας, θεωρούν ότι το πρώτο βασικό εμπόδιο ήταν η ηλικία και η εκπαίδευση. Σχεδόν όλοι απάντησαν ότι ενώ πήγαν να δώσουν συνέντευξη θεωρήθηκαν πολλοί μεγάλοι σε ηλικία προκειμένου να προσληφθούν. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Round, ένας από τους υποψήφιους είπε ότι ενώ ήταν σαράντα δύο ετών θεωρήθηκε μεγάλος, ενώ αν ήταν σαράντα ετών θα προσλαμβανόταν. Προφανώς η νέα ηλικία αποτελούσε και αποτελεί το βασικό ζητούμενο για την πρόσληψη ενός εργαζόμενου. Οι νέοι εργαζόμενοι θεωρούνται πιο δυναμικοί και δεν θεωρείται ότι εμποδίζονται από τη σοβιετική μόρφωση και εκπαίδευση. Θεωρείται ότι δουλεύουν πιο σκληρά, ότι είναι πιο ευέλικτοι στην αντιμετώπιση προβλημάτων και με λιγότερες συζητήσεις στη στάση τους απέναντι στους διευθυντές. Οι περισσότεροι ερωτηθέντες ήταν ξεκάθαρο ότι πίστευαν ότι εξαιτίας της ηλικίας τους ήταν αδύνατο να βρουν μόνιμη εργασία.

⁸⁷⁷ Ο.π. σ. 85.

⁸⁷⁸ Ο.π. σ. 84.

⁸⁷⁹ Ο.π. σ. 85.

Όπως αναφέρει ο Round, η ηλικία των ερωτηθέντων ήταν στενά συνδεδεμένη με τη μόρφωση και την εκπαίδευση τους. Επιπλέον, είχαν μεγαλώσει σε ένα κοινωνικοοικονομικό σύστημα το οποίο προωθούσε την χειρωνακτική εργασία και υπό την έννοια αυτή οι δεξιότητες που είχαν αποκτήσει δεν ήταν περιζήτητες στην καταναλωτική οικονομία της αγοράς και ακόμη περισσότερο στην ελεύθερη οικονομία του καπιταλισμού.⁸⁸⁰ Από τη στιγμή μάλιστα που κατέρρευσε η Σοβιετική Ένωση οι εργαζόμενοι θα έπρεπε να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα. Αυτή όμως η προσαρμογή δεν ήταν και τόσο εύκολη. Αρκετοί βέβαια πίστεψαν πως οι δεξιότητες που είχαν αποκτήσει στο πλαίσιο του σοβιετικού συστήματος θα αποτελούσαν και το διαβατήριο προκειμένου να συνεχίσουν να εξασκούν το επάγγελμα τους.

Στο πλαίσιο της Σοβιετικής Ένωσης η λειτουργία του κοινωνικοοικονομικού συστήματος του «υπαρκτού» σοσιαλισμού διαπερνούσε κάθε φάσμα της πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Παρότι πολλές φορές την ζωή των πολιτών χαρακτήριζε η έλλειψη προϊόντων, ή ακόμη η έλλειψη πολιτικών ελευθεριών, υπήρχε μία σταθερότητα στη συγκεκριμένη κοινωνία. Κατά βάση υπήρχε άφθονη εργασία, στο μεγαλύτερο διάστημα του σοβιετικού συστήματος, ακόμη και στην περίοδο της κρίσης του, με άφθονες ευκαιρίες για απασχόληση ακόμη και στην παραοικονομία, ενώ οι μεταβιβαστικές πληρωμές και οι συντάξεις αποδίδονταν τακτικά και το βασικότερο επαρκούσαν για ένα ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης. Η φτώχεια η οποία θα αποδείκνυε ότι το σοβιετικό σύστημα απέτυχε δεν υπήρχε επίσημα στη Σοβιετική Ένωση. Ήδη έχουμε αποδεχθεί τη διαφορά ανάμεσα στο σοσιαλισμό και στο σοβιετικό σύστημα, πέραν του γεγονότος ότι δεν υπήρξε ποτέ σοσιαλισμός στη Σοβιετική Ένωση. Οι νόμοι απαγόρευαν στους πολίτες να μην εργάζονται και υπό την έννοια αυτή η εργασία ήταν εγγυημένη και επομένως το κράτος δεν ήταν αναγκαίο να θεσπίσει σύστημα πρόνοιας για τους ανέργους.

Το κράτος δια μέσου της επιχείρησης είχε την κοινωνική ευθύνη να παρέχει στέγη, ασφάλιση, εγκαταστάσεις ψυχαγωγίας και αναψυχής, φροντίδα στα παιδιά, παροχές που ισοδυναμούσαν με ένα μέρος από την κατανάλωση των νοικοκυριών.⁸⁸¹ Στο ίδιο πλαίσιο μία άλλη μελέτη που περιγράφει το ζήτημα της διάρθρωσης της απασχόλησης στις σοβιετικές επιχειρήσεις, περιγράφει τον ιδανικό σοβιετικό εργάτη

⁸⁸⁰ Ο.π. σ. 85-86.

⁸⁸¹ M. Foley-J. Klugman, "Static dynamic analysis of poverty in Russia", In J. Klugman (ed.) *Poverty in Russia. Public Policy and Private Responses*. Washington: The World Bank 1997. Πρόκειται για μία απόπειρα των συγγραφέων να εξηγήσουν τη φτώχεια στη Ρωσία και να συγκρίνουν τη συγκεκριμένη περίοδο με την προηγούμενη.

εκείνον ο οποίος θα μείνει σε όλη του τη ζωή στην ίδια επιχείρηση.⁸⁸² Στα τέλη της σοβιετικής περιόδου παρατηρείται μία διαφορετική λογική και διαμορφώνεται μία σημαντική κίνηση όσον αφορά την μετακίνηση των εργαζομένων. Η μετακίνηση αυτή έφθανε στο 20% ετησίως στο σύνολο του εργατικού δυναμικού. Αν εξετάσουμε τα αίτια που οδηγούσε τους συγκεκριμένους εργαζόμενους στο να αλλάζουν εργασία, μπορεί να διαπιστωθεί ότι πράγματι άρχισε να εισάγει κίνητρα, όπως για παράδειγμα μεγαλύτερη άδεια η οποία συνδέεται με τα χρόνια εργασίας.⁸⁸³ Υπήρχε όμως έλλειψη εργατικού δυναμικού στις μεγάλες πόλεις, ως αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης προσπάθειας του κράτους να ελέγξει την αστικοποίηση, που είχε ως συνέπεια τα συγκεκριμένα σχέδια να μην έχουν άμεση εφαρμογή. Από τη στιγμή όμως που η καριέρα του διευθυντή στη Σοβιετική Ένωση ήταν άμεσα εξαρτημένη από την εκπλήρωση των πενταετών στόχων, ήταν τεράστια η προσπάθεια για προσέλκυση εργαζομένων και υπό την έννοια αυτή υπήρξε έντονος ανταγωνισμός. Τελικά οι εργαζόμενοι είχαν σημαντικά κίνητρα να εγκαταλείψουν τη συγκεκριμένη θέση τους στον εργασιακό χώρο για μία άλλη πιο ενδιαφέρουσα. Εκείνο που προξενεί εντύπωση είναι το γεγονός ότι η υψηλή ζήτηση για εργατικό δυναμικό, οδήγησε τους εργαζόμενους σε μία πτώση της αποδοτικότητας στην εργασιακή διαδικασία και επομένως χαμηλή παραγωγικότητα στις επιχειρήσεις. Η απουσία έμπειρου προσωπικού χειραφέτησε τους εργάτες με αποτέλεσμα να παραβιάζουν τους κανονισμούς οι οποίοι αφορούσαν την απουσία και την ποτοαπαγόρευση, από τη στιγμή που οι διευθυντές δεν ήταν σε θέση να τους απολύσουν εξαιτίας της μονιμότητας στην εργασία τους. Σε τελική ανάλυση άτομα που άλλαζαν συχνά θέσεις εργασίας αναζητούσαν διαρκώς όλο και περισσότερα κίνητρα, καθώς και τις προϋποθέσεις προκειμένου να ξεπεράσουν τα καθημερινά τους προβλήματα.⁸⁸⁴ Σε ένα τμήμα της εργατικής τάξης οι αδυναμίες της σοβιετικής περιόδου και τα προβλήματα που αυτές δημιουργούσαν, ανάγκαζε ένα μέρος από τους εργαζόμενους

⁸⁸² G. Schwartz, "Employment restructuring in Russian Industrial Enterprises: Confronting a "Paradox", *Work, Employment and Society*, 2003, 17(1), σ. 49-72. Στη συγκεκριμένη μελέτη έχουμε μία ανάλυση για τη διάρθρωση της εργασίας στο πλαίσιο της σοβιετικής οικονομίας.

⁸⁸³ P. Gregory, and R. Stiuart, "Soviet and Post-Soviet- Economic Structure and Performance", Harper Collins: New York 2004. Πρόκειται για μία σημαντική μελέτη η οποία επιχειρεί να κατανοήσει τις εργασιακές δομές και την απόδοση τους στο πλαίσιο της σοβιετικής οικονομίας.

⁸⁸⁴ S. Ashwin, "Endless Patience: Explaining Soviet and post-Soviet Social Stability:", *Communist and Post-Communist Studies* 1998, 31(2), σ. 187-198. M. Kimblitskaya, "Once we were kings' Male Experiences of Loss and Status at Work in Post-Communist Russia", In S. Ashwin, 2000, *Gender, State, and Society in Soviet and Post-Soviet Russia*. New York: Routledge. Πρόκειται για δύο μελέτες η οποίες εξηγούν το εργασιακό περιβάλλον της σοβιετικής περιόδου και αναλύουν τα προβλήματα που προέκυψαν.

να στραφεί στην παραοικονομία. Έτσι στην αναζήτηση τους προκειμένου να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις να έχουν «δουλειές» στην παραοικονομία και να μπορούν να κερδίζουν τα απαραίτητα, όπως τρόφιμα και ρούχα, άλλαξαν επιχείρηση εάν άκουγαν ότι μία άλλη επιχείρηση ήταν πιο ελαστική στο θέμα της απουσίας σε νεκρές περιόδους ή ακόμη αν είχε χαλαρά μέτρα ασφάλειας. Με άλλα λόγια σκοπός ήταν να μην εργάζονται και στη λογική τους κυριάρχησε η ανάγκη να εξαπατούν το κράτος με την προσποίηση ότι εργάζονται.

Αυτό σημαίνει ότι στην περίοδο της μετάβασης οι εργαζόμενοι κουβαλούσαν και τα παραπάνω στοιχεία. Στην ουσία όμως στα τέλη της περιόδου της Σοβιετικής Ένωσης άρχισε η αποδόμηση της σοβιετικής εργασίας, η οποία συνεχίστηκε και στην περίοδο της μετάβασης. Παράλληλα ήταν αναπόφευκτη η περίοδος μεγάλης αβεβαιότητας. Η ρωσική οικονομία, όπως ήδη έχουμε κατανοήσει, είχε καταρρεύσει ο δε υπερπληθωρισμός ο οποίος εμφανίστηκε τα επόμενα χρόνια είχε εξαφανίσει τις καταθέσεις. Αν και η ανεργία επηρέασε τους άνδρες και τις γυναίκες, σε ειδικές εργασίες όπως αυτές ήταν στη βαριά βιομηχανία, το πλήγμα ήταν μεγαλύτερο και το πρόβλημα εντονότερο. Οι περισσότεροι έχασαν τις οικονομίες τους και παρότι πολλοί διατήρησαν τις εργασίες τους, ο μισθοί δεν μπορούσαν να ακολουθήσουν τους ρυθμούς του πληθωρισμού.

Ο αντιφατικός χαρακτήρας της ρωσικής οικονομίας, όπως αυτός οικοδομείται μετά την κατάρρευση, δημιουργεί μεγάλα εμπόδια στην ανάπτυξη των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Υπήρχε η πίστη ότι όσοι θα έχαναν τις εργασίες τους, εξαιτίας της αναδιάρθρωσης των κρατικών επιχειρήσεων, θα μπορούσαν να ιδρύσουν τις δικές τους επιχειρήσεις. Όσοι προσπάθησαν να αξιοποιήσουν, τις προερχόμενες από τη σοβιετική περίοδο, τις γνώσεις τους αλλά και τις ικανότητες τους, δεν τα κατάφεραν, εκτός από ελάχιστους.

ΜΕΡΟΣ Δ΄

4.1 Η ΠΟΡΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΔΟΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΗ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ 1965-2000: ΣΥΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΔΩΝ 1965-1990 ΚΑΙ 1990-2000 ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τι συνέβη λοιπόν και οδηγήθηκε σε αδιέξοδο η πορεία της Σοβιετικής Ένωσης; Αυτό για να εξηγηθεί θα πρέπει πρώτα να κατανοήσουμε την πορεία της οικονομίας της σε όλη την περίοδο της μεγάλης προσπάθειας και απόπειρας της οικοδόμησης του σοσιαλισμού. Η απάντηση θα πρέπει να αναζητηθεί στο πλαίσιο μιας αντικειμενικής πραγματικότητας που αφορούσε είτε μια παγκόσμια ενοποιημένη οικονομία είτε τη βάση της οικονομικής πραγματικότητας που επέλεξε να ακολουθήσει η Σοβιετική Ένωση και εν δυνάμει οι υπόλοιπες χώρες που ακολούθησαν το συγκεκριμένο μοντέλο ανάπτυξης, και επομένως, σε μικρότερο βαθμό σε μια ιδεολογική συζήτηση περί «σοσιαλισμού», έστω ακόμη στις πολιτικές που είχαν εφαρμοστεί στη Σοβιετική Ένωση από τους κυβερνητικούς ηγέτες της. Αναφέραμε σε πιο πάνω κεφάλαιο ότι η Σοβιετική Ένωση ακολούθησε μία πορεία που την οδήγησε στην κούρσα της ανταγωνιστικής ανάπτυξης κάτω από τη «σημαία του σοσιαλισμού» με ένα τεράστιο μειονέκτημα ως προς το σημείο αφετηρίας στην παγκόσμια οικονομία. Εάν τα πράγματα τα δούμε από μια διαφορετική σκοπιά, δηλαδή από μία περισσότερο ρεαλιστική και απο-ιδεολογικοποιημένη σκοπιά, τότε θα δούμε ότι η Σοβιετική Ένωση και συνακόλουθα οι υπόλοιπες χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, εκείνο που επεδίωκαν ήταν περισσότερο το να καλύψουν το χαμένο έδαφος και λιγότερο να οικοδομήσουν τον «σοσιαλισμό».⁸⁸⁵

Για ένα διάστημα έδειχναν να σημειώνουν επιτυχίες ή και ακόμη ότι θα κέρδιζαν την υπόθεση της οικοδόμησης της σοσιαλιστικής κοινωνίας, αλλά, τελικά, οδηγήθηκαν σε ένα τραγικό αδιέξοδο. Τι ήταν τελικά αυτό που οδήγησε στο τραγικό αδιέξοδο; Ήταν, εν τέλει, υπεύθυνος ο απορριπτέος ιδεολογικά, ο οικουμενικά

⁸⁸⁵ Andre Gunder Frank, (1998), What Went Wrong in the “Socialist East?” , Humboldt Journal of Social Relations 24, 1-2, σ. 171-193.

κατηγορούμενος, από ιδεολογική σκοπιά, σοσιαλισμός ή ο πολιτικός σχεδιασμός που απέτυχε να φέρει τα σωστά αποτελέσματα ή οι ιστορικά σημαντικές οικονομικές διαφορές ανάμεσα στις δύο πλευρές της Ευρώπης ή και ακόμη και με άλλες δυνάμεις της ανεπτυγμένης καπιταλιστικής δύσης όπως οι ΗΠΑ ή η Ιαπωνία, οι οποίες προφανώς και στην περίοδο του καπιταλισμού και στις δύο πλευρές, παραμένουν επίκαιρες ή η αδυναμία να εφαρμοστούν σωστά οι πραγματικές αξίες οικοδόμησης μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας; Μήπως παραμένει ανεφάρμοστη ουτοπία ο σοσιαλισμός; Αλλά σ' αυτή την περίπτωση δεν θα πρέπει να ξεχνάμε πόσο περιγελούσαν οι διανοητές της εποχής τον φτωχό Τόμας Μορ και τον αποκαλούσαν τρελό για τις αντιλήψεις του. Οι αντιλήψεις του Μορ δικαιώθηκαν, ενώ αντιθέτως οι αντιλήψεις των συγκαιρινών του Μορ χάθηκαν στο πέρασμα του χρόνου. Οι ρεαλιστές της εποχής του Μορ εξαφανίστηκαν όπως εξαφανίζεται η στάχτη και δεν έμεινε κανείς τους ώστε να μας θυμίζει τις αντιδραστικές αντιλήψεις τους. Ο Μορ έμεινε μαζί με τις ιδέες του για να αφουγκραζόμαστε το μέλλον. Άρα, υπ' αυτήν την έννοια, θα πρέπει να συγκρίνουμε ορισμένες πλευρές της περιόδου που διαπραγματευθήκαμε προκειμένου να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα που θα βοηθούσαν να κατανοήσουμε τη συνολική πορεία του εγχειρήματος που προηγήθηκε. Αλλά στο ερώτημα: τι δεν πήγε καλά στην προσπάθεια της Σοβιετικής Ένωσης να οικοδομήσει μία διαφορετική κοινωνία; Η εύκολη απάντηση είναι ότι οφείλεται αποκλειστικά στην ύπαρξη του Στάλιν και του Σταλινισμού. Ότι επί εποχής του εφαρμόστηκε ο κρατικός καπιταλισμός ή ο κρατικός σοσιαλισμός ή ότι οδήγησε ή μετέτρεψε τη σοβιετική κοινωνία σε ένα διεφθαρμένο ή εκφυλισμένο ή γραφειοκρατικό εργατικό κράτος. Η ακόμη σε όλα σε ότι έχει σχέση με την ύπαρξη του σοσιαλισμού, ακόμη και ως ιδέα. Σαν να μην υπήρξε η ΝΕΠ, σαν να μην γνωρίζουμε ότι στην περίοδο της εφαρμόστηκε και ο κρατικός καπιταλισμός προκειμένου να επιβιώσει το νεαρό αλλά όχι βιομηχανικό σοβιετικό κράτος. Σαν να μην ξέρουμε την πάλη του Λένιν κατά της γραφειοκρατίας! Σαν να μην γνωρίζουμε τους κινδύνους που δημιουργούσε ο ταιλορισμός! Υπάρχει και η απάντηση ότι όλα πήγαιναν καλά και ότι κάποια λάθη έγιναν και θα μπορούσαν να διορθωθούν, εάν δεν υπήρχε ο Γκορμπατσόφ και οι υποστηρικτές της περεστρόικα και της γκλάσνοστ. Οι απαντήσεις καλύπτουν όλη την περίοδο από την έναρξη της πρώτης σοβιετικής κυβέρνησης μετά την επανάσταση του 1917 έως και την τελευταία κυβέρνηση και τις μεταρρυθμίσεις του Γκορμπατσόφ από το 1985 και μετά. Θα μπορούσαν να επεκταθούν και από την έναρξη του μαρξισμού από το 1848 και μετά. Αυτό φυσικά

εξαρτάται και από τη διάθεση των πολέμιων του σοσιαλισμού και των ιδεών του Μαρξ.

Η αναζήτηση συνεχίζεται και σ' αυτήν τίθενται απορίες και θέσεις όπως: Υπήρχαν πολλοί κριτικοί οι οποίοι διατείνονταν ότι πως εάν δεν είχαν ανακύψει τα σφάλματα της πολιτικής του Γκορμπατσόφ, η Σοβιετική Ένωση και ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης θα μπορούσαν να είχαν επιβιώσει για κάποιο χρονικό διάστημα, ίσως δε και απ' αόριστον.⁸⁸⁶ Πρόκειται για απόψεις ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγονται οι Elman, Kontorovich, Menshikov. Πολλές από τις παραπάνω θέσεις σε ορισμένους συγγραφείς θεωρήθηκαν ανεπαρκείς ή ακόμη στην καλύτερη περίπτωση μερικώς αληθείς. Όσον αφορά την ανεπάρκεια τους συνδέεται με το γεγονός ότι: α. εστιάζουν κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, σε ιδεολογικές αιτίες οι οποίες οφείλονται στο «σοσιαλισμό», β. ενδιαφέρονται κυρίως για τις αποτυχίες στο επίπεδο της οργάνωσης και της πολιτικής της Σοβιετικής Ένωσης και των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, και γ. αγνοούν τελείως ή σε σημαντικό βαθμό τις πραγματικές οικονομικές αιτίες. Έτσι μία αναζήτηση που θα μπορούσε να υπάρξει στο ερώτημα «στο τι δεν πήγε καλά;», θα μπορούσε να βρίσκεται περισσότερο στο πλαίσιο μιας αντικειμενικής πραγματικότητας που αφορά την ενοποιημένη παγκόσμια οικονομία, παρά σε οποιαδήποτε ιδεολογική συζήτηση περί «σοσιαλισμού» ή έστω και της πολιτικής που εφαρμόστηκε στην πρώην Σοβιετική Ένωση και στην Ανατολική Ευρώπη.⁸⁸⁷

Ένα βασικό στοιχείο ήταν ότι οι συγκεκριμένες χώρες και ειδικά η Σοβιετική Ένωση, είχαν εισέλθει σε μία κούρσα ανταγωνιστικής ανάπτυξης υπό τη σημαία του «σοσιαλισμού» με ένα τεράστιο ιστορικό μειονέκτημα ως προς το σημείο αφετηρίας τους στην παγκόσμια οικονομία. Από ιστορική σκοπιά οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης ποτέ δεν ήταν τόσο ανεπτυγμένες όσο οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Μόνο ορισμένα τμήματα τα Ανατολικής Γερμανίας, οι περιοχές της Βοημίας και της Μοραβίας στη Τσεχοσλοβακία, ή ορισμένα άλλα τμήματα της Ουγγαρίας, της Σλοβενίας και ακόμη ένα μέρος της Κροατίας στην Κεντρική Ευρώπη και ακόμη ορισμένα τμήματα των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, ήταν παρόμοιες από ιστορική σκοπιά με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης.⁸⁸⁸ Σ' αυτό το πλαίσιο δεν φαίνεται να βρίσκεται η Σοβιετική Ένωση, παρά μόνο στο βαθμό που είχαν

⁸⁸⁶ Ο.π. στο ίδιο.

⁸⁸⁷ Ο.π. στο ίδιο.

⁸⁸⁸ Ο.π. στο ίδιο.

ενοποιηθεί ορισμένα τμήματα της Βαλτικής. Έτσι, λοιπόν, αυτό που έγινε ήταν ότι οι συγκεκριμένες χώρες επιχείρησαν να επιτύχουν την εκβιομηχάνιση τους και την ανάπτυξη τους, μέσω της «σοσιαλιστικής ανάπτυξης». Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η προσπάθεια του Λένιν να εκσυγχρονίσει τη Σοβιετική Ένωση μέσω του ηλεκτρισμού.

Υπάρχουν αντιλήψεις οι οποίες αναζητώντας τα αδιέξοδα της πορείας της Σοβιετικής Ένωσης, δεν την αναζητούν μόνο στην εσωτερική διάρθρωση της χώρας ή ακόμη και στις υπόλοιπες χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Έτσι αρχίζει μία αναζήτηση η οποία αφορά τη διάρθρωση και την ανάπτυξη της παγκόσμιας οικονομίας γενικά και την οικονομική κρίση της παγκόσμιας οικονομίας και την ύφεση που τη διαδέχθηκε τη δεκαετία του 1970, ειδικά. Έτσι στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 γίνεται σαφές ότι ο «σοσιαλισμός» ήταν άσχετος σε σχέση με ότι συνέβη και την αποτυχία που ακολούθησε. Και αυτό διότι οι πολιτικές που ακολούθησαν οι χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και η Σοβιετική Ένωση, δεν διέφεραν παρά ελάχιστα από αυτές των καπιταλιστικών χωρών-οφειλετών της Λατινικής Αμερικής που επίσης απέτυχαν.⁸⁸⁹

Κατά τη δεκαετία του 1970, οι χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, επομένως και η Σοβιετική Ένωση, όπως και ο αντίστοιχος χώρες στον υπόλοιπο κόσμο, είχαν περάσει από την Εκβιομηχάνιση Υποκατάστασης Εισαγωγών στην ανάπτυξη με βάση τις εισαγωγές. Στη συνέχεια επιχείρησαν να ενδυναμώσουν την ανάπτυξη τους μέσω της εισαγωγής της τεχνολογίας και κεφαλαίων από τη Δύση, τα οποία ήλπιζαν ότι θα πληρώσουν εξάγοντας τα παράγωγα βιομηχανικά προϊόντα στις δυτικές αγορές και προφανώς στην παγκόσμια αγορά. Στην πραγματικότητα αυτή η στρατηγική της ανάπτυξης με βάση τις εισαγωγές, που βασιζόταν στο σκεπτικό της εξαγωγής βιομηχανικών προϊόντων έναντι εισαγωγής τεχνολογίας από τις κεντροανατολικοευρωπαϊκές Νέες Βιομηχανικές χώρες ήταν απλώς και μόνο η έκδοση περιορισμένων προμηθειών της ίδιας οικονομικής στρατηγικής ανάπτυξης με βάση τις εξαγωγές. Η ανάπτυξη με βάση τις εξαγωγές βασιζόταν στην εισαγωγή τεχνολογίας προκειμένου να εξαχθούν βιομηχανικά προϊόντα και εφαρμόστηκε από τις πλεονασματικές οικονομίες περιορισμένης ζήτησης των Νέων Βιομηχανικών Χωρών της Ανατολικής Ασίας και της Νοτίου Αμερικής.⁸⁹⁰

⁸⁸⁹ Ο.π. στο ίδιο.

⁸⁹⁰ Ο.π. στο ίδιο.

Πέραν αυτού οι χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» συνέχισαν την προώθηση των εξαγωγών τους προς τη Σοβιετική Ένωση, όπως και μεταξύ τους. Όμως αυτό που συνέβη ήταν ότι οι χώρες αυτές όπως και η Σοβιετική Ένωση απέτυχαν στον ίδιο βαθμό που απέτυχαν οι χώρες της Λατινικής Αμερικής, αλλά και ορισμένες χώρες της Ανατολικής Ασίας. Σ' αυτό το πλαίσιο της αποτυχίας υπήρξε ένας συνδυασμός τόσο των εγχώριων αιτιών, όσο και των αιτιών οι οποίες προέρχονταν από τη δομή της παγκόσμιας οικονομίας. Οι τελευταίες που αφορούσαν την παγκόσμια οικονομία προκλήθηκαν από τη δημιουργηθείσα κρίση την οποία διήρθε η παγκόσμια οικονομία και, τελικά, καθιστούσε δυνατές μόνο λίγες επιτυχίες στο πεδίο της διείσδυσης στις προστατευμένες και ευρισκόμενες σε ύφεση εισαγωγικές αγορές της Δύσης και του κόσμου γενικά. Η λύση που εφαρμόστηκε, τελικά, ήταν η συσσώρευση χρεών. Ταυτόχρονα τη δεκαετία του 1970, η μειωμένη στη Δύση εγχώρια επενδυτική ζήτηση εξαιτίας της κρίσης, κατέστησε τις χρηματοδοτούμενες με δάνεια εξαγωγές προς το Νότο και την Ανατολή ακόμη πιο απαραίτητες και πιο ευπρόσδεκτες. Έτσι οι τράπεζες οι οποίες είχαν αρκετό χρήμα να δανείσουν, έδωσαν χρήμα για επενδύσεις και μ' αυτόν τον τρόπο έδωσαν αρκετά δάνεια. Προφανώς αυτή η εξέλιξη παρείχε πολλές, ίσως και μόνο, παγίδες στις χώρες που δανείστηκαν. Οι Νέες Βιομηχανικές Χώρες τόσο στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη όσο και στη Λατινική Αμερική ή και σε ορισμένες χώρες της Ανατολικής Ασίας, όπως οι Φιλιππίνες και η Ινδονησία, άρχισαν να συσσωρεύουν χρέη. Αυτή η οικονομία χρεών άνησε μέχρι και τη νέα ύφεση του 1979-1982.⁸⁹¹ Η προσπάθεια να λυθεί το πρόβλημα, στην ουσία τη μετέτρεψε σε ένα νέο πρόβλημα.

Η σοβιετική οικονομία ήταν υποτίθεται πιο απομονωμένη και περισσότερο ανεξάρτητη σε σχέση με τις οικονομίες των χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Παρ' όλα αυτά, η σοβιετική οικονομία ήταν και αυτή ενταγμένη στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας ως ένα σύνολο με τις χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» από τις οποίες και εξαρτάτο από τα βιομηχανικά αγαθά, αλλά και άμεσα συνδεδεμένη με την παγκόσμια οικονομία. Αυτό σημαίνει ότι ακόμη και στη Σοβιετική Ένωση, η εγχώρια οικονομική οργάνωση και η πολιτική δεν αποτέλεσαν τους μόνους, ούτε τους κύριους λόγους για την οικονομική της αποτυχία. Ο Frank υποστηρίζει ότι όσοι ισχυρίζονται το αντίθετο κάνουν ένα σημαντικό σφάλμα. Έτσι εξέτασε το επιχείρημα ενός συγγραφέα, ο οποίος σε αντίθεση με τους

⁸⁹¹ Ο.π. στο ίδιο.

περισσότερους, εξετάζει τις εξωτερικές επιρροές, για να τις απορρίψει στη συνέχεια. Θα χρησιμοποιήσουμε το συγκεκριμένο παράδειγμα ως γενικό παράδειγμα, προκειμένου να κατανοήσουμε τη συνολική λογική στο πλαίσιο αυτού του εγχειρήματος και τον τρόπο που προσεγγίστηκε η πορεία της Σοβιετικής Ένωσης και η κατάρρευση της.

Έτσι ο Fred Halliday δίνει μια μοναδική απάντηση στο «τι δεν πήγε καλά;». Δεν έφταιγε μόνο ο «σοσιαλισμός» ούτε μόνο ο καπιταλισμός. Ήταν μια «θεαματική κατάρρευση». Όπως επιχειρηματολογεί δεν ήταν δυνατή μία εξήγηση υπό τη μορφή ενός μόνου παράγοντα. Παρ' όλα, αυτό δεν δικαιώνει τον ισχυρισμό στον οποίο προβαίνει ο ίδιος ότι παίζουν σημαντικό οι εσωτερικές αδυναμίες του συστήματος σε σχέση με τους διεθνείς σχετικούς παράγοντες. Μεταξύ αυτών των παραγόντων ήσσονος σημασίας ο Halliday περιλαμβάνει συγκεκριμένα τον ανταγωνισμό στον τεχνολογικό τομέα, αλλά και το Αφγανιστάν και προσπαθεί να τα καταρρίψει ως υπερεκτιμημένα, αλλά αυτό το κάνει με καθόλου επιτυχημένο τρόπο. Αφενός παραδέχεται ότι ήταν αδύνατο να ανταγωνιστεί διεθνώς τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, και κατόπιν επήλθε η εσωτερική κρίση η οποία οδήγησε σε μία σειρά από αλλαγές στη Σοβιετική Ένωση μετά το 1985. Αφετέρου, όμως ισχυρίζεται ότι αυτός ο διακρατικός ανταγωνισμός, καθολικός όπως ήταν, δεν επαρκούσε να εξηγηθεί πως και γιατί κατέρρευσε ο «υπαρκτός σοσιαλισμός».⁸⁹²

Ο Frank θεωρεί ότι ο Halliday εσφαλμένα συμπεραίνει ότι δεν ήταν η αγορά, με την άμεση έννοια παρεμβατικού τύπου στις κοινωνίες και στις οικονομίες αυτές, που συνέβαλλε στο θάνατο τους. Έτσι ενώ συμπεραίνει σωστά ότι η αύξηση της τιμής του πετρελαίου έδωσε στη Σοβιετική Ένωση ένα απροσδόκητο κέρδος, προτιμά όμως να παραβλέψει ότι αυτή η ίδια η εξέλιξη επέβαλλε ένα απρόσμενο θυελλώδες κόστος στις χώρες εισαγωγής πετρελαίου, στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και ότι η νέα μείωση των τιμών πετρελαίου και του χρυσού από το 1981 και μετά, στέρησε στη Σοβιετική Ένωση το πολύτιμο ξένο συνάλλαγμα. Αυτό παραγόταν χάρη στις εξαγωγές χρυσού και πετρελαίου, οι οποίες στη συγκεκριμένη αγορά ήταν υπεύθυνες πάνω από το 90% για τη δημιουργία ισχυρού νομίσματος και που σύμφωνα με τον Halliday, δεν παρενέβησαν στη σοβιετική κοινωνία και οικονομία. Επιπρόσθετα, η Σοβιετική Ένωση και οι χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, ακολούθησαν οικονομικές στρατηγικές πρόωθησης, όχι σε μικρότερο

⁸⁹² Ο.π. στο ίδιο.

βαθμό από τους άλλους αλλά με μικρότερη επιτυχία. Η επιδείνωση της οικονομικής κρίσης στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης έπληξε και τη Σοβιετική Ένωση. Η Σοβιετική Ένωση εξαρτώνταν από αυτές από τις εισαγωγές βασικών μεταποιημένων προϊόντων που παρήγαγαν με τεχνολογία, την οποία σταδιακά αδυνατούσαν να εισάγουν από τη Δυτική Ευρώπη. Έτσι και η εξωτερική, αλλά και η εσωτερική οικονομία επλήγη από την οικονομική κρίση στην Ανατολική Ευρώπη, ενώ η Σοβιετική Ένωση ήδη είχε κτυπηθεί σκληρά το 1981 από την πτώση των τιμών χρυσού, του πετρελαίου και του αερίου. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να μην διαθέτει το απαραίτητο ξένο συνάλλαγμα για να παρακάμψει την Ανατολική Ευρώπη και να αγοράσει απευθείας από τη Δύση. Αυτό αν το συνδυάσουμε με μερικά ζητήματα τα οποία ήδη τα έχουμε αναπτύξει και τα οποία θα θίξουμε και πάλι πιο κάτω, παρατηρούμε ότι το θέμα ήδη ήταν πολύπλοκο. Έτσι μονοδιάστατες λογικές, όπως στη Σοβιετική Ένωση υπήρξε κρατικός καπιταλισμός ή κρατικός σοσιαλισμός ή διεφθαρμένο ή εκφυλισμένο ή γραφειοκρατικό εργατικό κράτος, μάλλον δεν μπορούν να λύσουν το πρόβλημα, εκτός κι αν ειδωθούν μέσα από μία συνδυαστική λογική.

Κατά τον ίδιο τρόπο ο Frank συνεχίζει την κριτική του στον Halliday, θεωρώντας ότι ενώ εξέτασε τη σημασία των εξοπλισμών και ειδικά τον «πόλεμο των άστρων», κατέληξε σε ένα συμπέρασμα με βάση το οποίο απέρριψε ως βασική αιτία, αλλά και ως μείζονος σημασίας τους εξοπλισμούς για την πορεία της Σοβιετικής Ένωσης. Ο συνδυασμός ότι ενώ οι ΗΠΑ είχαν μεγαλύτερες δαπάνες στους εξοπλισμούς, αλλά, παράλληλα, ένα χαμηλότερο ποσοστό του ΑΕΠ, ήταν ένας σημαντικός παράγοντας στους μηχανισμούς αποδοτικότητας και κατανομής στο μη στρατιωτικό τομέα όσο και στις απαιτήσεις του στρατιωτικού τομέα επί του ΑΕΠ. Έτσι με βάση το συλλογισμό του Halliday, θα μπορούσε να ακολουθηθεί και ένας αντίστροφος συλλογισμός: ήδη το ΑΕΠ ήταν χαμηλό και ο ρυθμός μεγέθυνσης επιβραδυνόταν, και, κατόπιν, έμεινε στάσιμος το 1992. Από εδώ θα μπορούσε να προκύψει ένα επιχείρημα ότι οι αυξανόμενες δαπάνες που έρχονταν να προστεθούν στη μείωση των κερδών ξένου συναλλάγματος, επέδρασαν σημαντικά στους μηχανισμούς αποδοτικότητας και κατανομής ή τουλάχιστον, παρακώλυσαν τη βελτίωση τους.⁸⁹³ Υπ' αυτήν την έννοια η κούρσα των εξοπλισμών έκανε σημαντική ζημιά στη σοβιετική οικονομία και κοινωνία.

⁸⁹³ Ο.π. στο ίδιο.

Όταν, τελικά, φθάνουμε στην περεστρόικα παρατηρούμε ότι για τον Γκορμπατσόφ δεν ήταν ένα καπρίτσιο, αλλά αντίθετα μία μορφή έκτακτης ανάγκης. Ήδη η πορεία της σοβιετικής οικονομίας και κοινωνίας έδειχνε ότι έχανε την ορμή της, είχε αποκαλυφθεί μία επιβραδυνόμενη οικονομική ανάπτυξη, σε βαθμό που πλέον άγγιζε την οικονομική στασιμότητα. Έτσι παρατηρούμε ότι μία χώρα που ακολουθούσε τα προηγμένα κράτη του κόσμου, τελικά, είχε χάσει σε σημαντικό βαθμό την επαφή της με την επιστημονική εξέλιξη και την τεχνολογία και κυρίως με την παραγωγή προηγμένης τεχνολογίας. Η Σοβιετική Ένωση όπως και οι υπόλοιπες χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης ξεκίνησαν με την εμπορευματοποίηση των βιομηχανικών και εμπορικών κρατικών μονοπωλίων, επιτρέποντας αντί αυτών να δημιουργηθούν ευρύτατα μέτρα εξουσίας όπου κυριαρχούσε το ιδιωτικό μονοπώλιο. Το τελικό αποτέλεσμα ήταν να αυξηθούν οι τιμές για τους καταναλωτές και τους ενδιάμεσους, γεγονός που αναπόφευκτα οδηγούσε στον πληθωρισμό. Ταυτόχρονα, ο πληθωρισμός τρεφόταν και από τα καλπάζοντα κρατικά ελλείμματα, τα οποία καλύπτονταν από μία διαρκή προσπάθεια και τη λειτουργία των πιεστηρίων που τυπώνουν χρήμα.

Σημαντικές αιτίες ήταν οι αυξημένες δαπάνες για τους εξοπλισμούς κατά την εποχή του «Πολέμου των Άστρων» και οι δαπάνες που προκλήθηκαν λόγω των υψηλότερων αγοραστικών τιμών και από τις επιδοτήσεις στήριξης προς το κράτος και από τις ιδιωτικοποιημένες επιχειρήσεις που αύξαναν τις τιμές τους και ταυτόχρονα λειτουργούσαν με ζημιές. Το αποτέλεσμα ήταν μία υποχρεωτική κατάρρευση του συστήματος προσφοράς, μαζί με τη συνύπαρξη ενός αχαλίνωτου πληθωρισμού. Η φιλελευθεροποίηση αντί να εξυπηρετήσει καλύτερα τον καταναλωτή, ή ακόμη περισσότερο τον ίδιο τον εργαζόμενο, εξανάγκασε την οικονομία σε ένα απότομο φρενάρισμα. Από το 1989 μέχρι και το 1991, η διάλυση της KOMEKON και η δολαριοποίηση του εμπορίου στο εσωτερικό της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και, ακόμη, μεταξύ αυτής και της Ανατολικής Ευρώπης διατάραξαν φυσικά κι αυτές τη ζήτηση και την προσφορά και, επομένως, τα επόμενα βήματα ήταν η μείωση της παραγωγής και της απασχόλησης.

Η μετατροπή του πρώην σοβιετικού εμπορίου, αλλά και του ανατολικοευρωπαϊκού, από μεταβιβάσιμα ρούβλια σε ισχυρά δολάρια, όξυνε απλά το πρόβλημα της περαιτέρω οικονομικής εξάρτησης. Το μεσοπρόθεσμο οικονομικό αποτέλεσμα σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσε να είναι μόνο το εξής: η βραχυπρόθεσμη εγχώρια οικονομική ύφεση και η ανεργία σε κάθε χώρα οξύνονταν λόγω του διεθνούς

μαρασμού των εξαγωγικών τους αγορών στην περιοχή, και ακόμη στην ανικανότητα τους να τις αντικαταστήσουν με εξαγωγικές αγορές στη Δύση και στο Νότο. Η ανατολικοευρωπαϊκή βιομηχανία απώλεσε όλες τις εξαγωγικές της αγορές στην Ανατολή, μόλις υιοθέτησε και απαίτησε τις πληρωμές στο ισχυρό γερμανικό μάρκο. Ήταν ιδιαίτερα εξαρτημένη από τις συγκεκριμένες εξαγωγές στην Ανατολή, από τη στιγμή που η ικανότητα της να εξάγει στη Δύση σχεδόν εξαλείφθηκε λόγω του εντεινόμενου ανταγωνισμού και της λιγότερο ανεπτυγμένης τεχνολογίας κατά τη δεκαετία του 1980. Ουδεμία απορία, λοιπόν, δεν μπορεί να υπάρχει γιατί η εξαρτημένη οικονομία της Ανατολικής Γερμανίας από τις εξαγωγές, βρισκόταν σε ύφεση. Η δολαριοποίηση και η περιφερειοποίηση των Δημοκρατιών της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, όπως και της Γιουγκοσλαβίας ή ακόμη και άλλων χωρών είχε επεκτείνει το συγκεκριμένο πρόβλημα και στο εσωτερικό των ίδιων των χωρών. Έτσι, η καινούργια ιδεολογία, όπως και η νέα πολιτική, αντικαθιστούσε την παλιά διεθνή οικονομική οργάνωση προτού μπορέσει να αντικατασταθεί από μία άλλη καινούργια. Συνεπώς, μία ακόμη ειρωνεία, οικονομικού χαρακτήρα, είναι ότι μετά την παραγραφή του χρέους τους, το καλύτερο δυνατό που θα μπορούσαν να πάρουν οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης από τη Δύση θα ήταν ένα κονδύλι μετατρέψιμων νομισμάτων για να διατηρηθεί το προηγούμενο δίκτυο διεθνούς εμπορίου μεταξύ των χωρών τους, όπως και με την πρώην Σοβιετική Ένωση, έως ότου μπορέσει μακροπρόθεσμα να αντικατασταθεί από ένα περισσότερο πολυμερές εμπόριο μεταξύ Ανατολής και Δύσης.⁸⁹⁴

Πάντως για να κατανοήσουμε την πορεία τη Σοβιετικής Ένωσης θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ακολουθήθηκε ένα μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης που σε σημαντικό βαθμό έμοιαζε με το αντίστοιχο των δυτικών ανεπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών. Η σοβιετική ανάπτυξη βασιζόταν στην υπερταχύτατη συσσώρευση κεφαλαίου, την αυξανόμενη χρήση εργασίας και ακόμη βασίστηκε στα χαρακτηριστικά της εκτατικής ανάπτυξης. Η συσσώρευση κεφαλαίου σε ποσοστό 7-9% ετησίως οδήγησε στη σταθερή εντατικοποίηση του κεφαλαίου, η οποία όπως έδειξαν τα πράγματα θα πρέπει να μείωσε σημαντικά την απόδοση για την περαιτέρω συσσώρευση κεφαλαίου. Ήδη αναφερθήκαμε σε στοιχεία που αποδεικνύουν αυτό το φαινόμενο. Εδώ θα αναφέρουμε ότι η αξιοποίηση της εργασίας έφθασε σε ποσοστά 86.6% σε σχέση με το 70.9% που αντιστοιχούσε στη μεγαλύτερη καπιταλιστική

⁸⁹⁴ Ο.π. στο ίδιο.

οικονομία που ήταν οι ΗΠΑ. Από εδώ προκύπτει ένα σημαντικό συμπέρασμα: Ότι ενώ στην καπιταλιστική Δύση οι άνεργοι αποτελούσαν μοχλό πίεσης για τους μισθούς και η ανεργία είχε τα χαρακτηριστικά της λειτουργικής ανάγκης για την πορεία του συστήματος που καθόριζε το κόστος παραγωγής που προσαρμόστηκε στις απαιτήσεις των επιχειρήσεων στο πλαίσιο του ανταγωνισμού τους και ακόμη αποτελούσε προϋπόθεση για το κέρδος και το ποσοστό κέρδους, στη Σοβιετική Ένωση απουσίαζε η συγκεκριμένη λογική. Αυτό αποτελεί ένα σημαντικό χαρακτηριστικό στοιχείο που διαφοροποιεί το κοινωνικοοικονομικό μοντέλο της Σοβιετικής Ένωσης σε σχέση με τον ανεπτυγμένο καπιταλισμό όπως τον γνωρίσαμε στη Δύση.

Παράλληλα η Σοβιετική Ένωση ήταν μία χώρα η οποία δεν είχε μία δεδομένη εξ αρχής ισχυρή βιομηχανία και τεχνολογία. Προφανώς ήταν μία χώρα με προσπάθεια απόκτησης αυτών των δεδομένων και συνεπώς μία αναπτυσσόμενη χώρα, η οποία κατάφερε να καλύψει μέσα σε τέσσερις δεκαετίες το χάσμα που την χώριζε από τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες. Επομένως, εμφανίζονται αξιοσημείωτες καταστάσεις στην πορεία της οικονομίας της. Ένα χαρακτηριστικό ήταν η αξιοποίηση των φυσικών πόρων και της ενέργειας σε εκτεταμένο βαθμό. Προφανώς αυτό μπορούσε να το πραγματοποιήσει από την αξιοποίηση της τεχνολογίας και της προσαρμογής της στις εξελίξεις της εποχής. Επομένως, όπως ήδη αναφέραμε, επρόκειτο για ένα φαύλο κύκλο στον οποίο προτεραιότητα έμπαινε η ΕΣΣΔ να φτάσει τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και σε λιγότερο βαθμό να οικοδομήσει τον σοσιαλισμό. Αυτό φυσικά δημιούργησε διάφορες επιπλοκές και, επομένως, μία διαστρέβλωση του αρχικού στόχου. Όμως θα πρέπει να κατανοήσουμε και να εξηγήσουμε με όρους απροκατάληπτης επιστημονικής προσέγγισης τα πραγματικά όρια ή και αίτια αυτής της διαστρέβλωσης.

Εδώ θα αναφέρουμε ότι και οι τομείς αξιοποίησης των φυσικών πόρων και της ενέργειας, όπως ήδη έχουμε αναπτύξει, φαινόταν να έχουν φθίνουσες αποδόσεις στις δεκαετίες του 1970 και ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1980. Παράλληλα, μέσα στις υπολογιστικές αθροιστικές συναρτήσεις παραγωγής για τη σοβιετική βιομηχανία, παρατηρούμε ότι υπήρχε χαμηλή ελαστικότητα αναπλήρωσης στη σοβιετική οικονομία και ακόμη, οι αποδόσεις του κεφαλαίου, όπως ήδη έχουμε δει, μειώνονταν ραγδαία. Με βάση άλλα δεδομένα, βλέπουμε ότι ο δείκτης απόδοσης κεφαλαίου αυξήθηκε κατά 175% την περίοδο 1950-1980. Όσον αφορά τον ρυθμό της παραγωγικότητας, είδαμε ότι ο Bergson κατέδειξε ότι υπήρξε μία αργή αύξηση της

παραγωγικότητας μεταξύ της περιόδου 1950-1975, αλλά ήταν ιδιαίτερα αργή την περίοδο 1970-1975. Έτσι για τη συζήτηση της λειτουργίας της παραγωγής, δεν έχουμε μία εξήγηση για την αργή αύξηση της παραγωγικότητας. Εδώ θα επισημάνουμε, όπως ήδη προαναφέραμε, ότι ο Μπαμπανάσης ανέφερε ότι ένα από τα επιτεύγματα της Σοβιετικής Ένωσης ήταν η επιτάχυνση των ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης. Παρόλα αυτά παρατήρησε μία εντυπωσιακή επιβράδυνση στις δεκαετίες του 1970 και του 1980.

Στο ίδιο πλαίσιο, είδαμε ότι υπήρχε και η άποψη ότι την περίοδο 1950-1987 θα μπορούσε να ήταν μία από τις χειρότερες στον κόσμο, με βάση τον έλεγχο των επενδύσεων και του ανθρώπινου κεφαλαίου. Η σχετική απόδοση χειροτέρευε με την πάροδο του χρόνου. Είδαμε ότι με βάση τους Easterly-Fisher ο ρυθμός φθίνουσας απόδοσης μπορεί να κατανοηθεί με τη μείωση του οριακού προϊόντος του κεφαλαίου. Στο πλαίσιο της ίδιας άποψης, ο ρυθμός αύξησης της συνολικής παραγωγικότητας ήταν περίπου σταθερός στην ίδια περίοδο. Η σοβιετική επιβράδυνση οφείλεται στην εκτεταμένη ανάπτυξη, δηλαδή στη διαρκή αύξηση των ποσοστών απόδοσης κεφαλαίου. Εδώ θα παρατηρήσουμε και πάλι όπως πιο πάνω, ότι η εκτεταμένη ανάπτυξη ήταν χαρακτηριστικό των προσανατολισμένων στην αγορά οικονομιών, όπως η Ιαπωνία και η Κορέα. Είναι σαφείς οι αντιφάσεις της σοβιετικής ανάπτυξης. Η απόπειρα να φτάσει τη Δύση σε λίγο χρόνο την οδήγησε να υιοθετήσει πρακτικές που εφαρμόστηκαν και στις καπιταλιστικές χώρες. Αυτό συνδέεται με τη συνολική πορεία της και καταγράφει τα αίτια της στρέβλωσης της. Παράλληλα θα πρέπει να καταγράψουμε ότι το επίπεδο μόρφωσης των σοβιετικών πολιτών ήταν αρκετά υψηλό και υψηλότερο σε σχέση με το μέσο μορφωτικό επίπεδο των πολιτών των χωρών της ανεπτυγμένης καπιταλιστικής Δύσης. Ακόμη περισσότερο σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο πριν την επανάσταση του 1917, ήταν ακόμη πολύ υψηλότερο. Αυτά τα στοιχεία είναι σημαντικά για τη συναγωγή των συμπερασμάτων που επιχειρούμε.

Στην πορεία της η Σοβιετική Ένωση επιχείρησε να δώσει ιδιαίτερη έμφαση στην αύξηση του επιπέδου του ανθρώπινου κεφαλαίου ή στη συσσώρευση του ως σημαντικότερο παράγοντα για την ανάπτυξη της. Η σημαντική διαφορά αφορά τις αρχικές προθέσεις σε σχέση με τη λογική της ανάπτυξης και την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο στις χώρες της καπιταλιστικής Δύσης.

Εδώ θα πρέπει να πούμε ότι το κριτήριο που χρησιμοποιήθηκε με βάση το επίπεδο του ανθρώπινου κεφαλαίου με σκοπό να αποτελέσει δείκτη της ικανότητας να απορροφά νέες τεχνολογίες, η Σοβιετική Ένωση θα έπρεπε να ήταν καλά

εξοπλισμένη ώστε να έχει την δυνατότητα να απορροφήσει και τις δύο: και τις εγχώριες και τις ξένες τεχνολογίες. Αυτό γινόταν ιδιαίτερα ορατό από τη φύση της διανομής και στην κατεύθυνση της οικονομικής και κοινωνικής λειτουργίας που οδηγούσε η κατανομή.

Εξάλλου στη συγκεκριμένη κοινωνία υπήρχε η λογική ότι η αμοιβή θα ήταν ανάλογη με την ποιότητα και την ποσότητα της εργασίας του καθενός. Όπως ήδη προαναφέραμε, οι συνεταιριστικές επιχειρήσεις εφάρμοζαν εκτεταμένη αυτοτελή δραστηριότητα, λειτουργώντας στο πλαίσιο αυτών των κοινωνιών. Επιπλέον, το συγκεκριμένο στοιχείο δείχνει ότι οι δομές αυτής της κοινωνίας απέχουν πολύ από το να είναι δομές μιας αταξικής κοινωνίας, ενώ αντίθετα προσδιόριζαν στοιχεία ταξικής κοινωνίας, αλλά υπό αίρεση και ο λόγος είναι ότι αυτό το στάδιο θεωρούνταν ένα στάδιο μετάβασης πριν την τελική φάση της αταξικής κοινωνίας. Αυτό φυσικά δεν ήταν ανεξάρτητο από την πρόθεση της οικοδόμησης μιας κοινωνίας με τελείως διαφορετικά χαρακτηριστικά από μία καπιταλιστική κοινωνία ανεξάρτητα από τα τελικά αποτελέσματα.

Παράλληλα, όπως ήδη έχουμε αναπτύξει πιο πάνω, οι παραγωγικές προϋποθέσεις διέφεραν τόσο όσον αφορά την ποιοτική τους στάθμη όσο και την ποσοτική τους στάθμη. Την ίδια στιγμή δεν ήταν ίσες οι ανθρώπινες, οι φυσικές, οι τεχνικές και οι οργανωτικές συνθήκες παραγωγής. Επομένως, όπως είδαμε, με βάση αυτή τη διαφορετικότητα ήταν σαφής και δικαιολογημένη η διαφορά στον τρόπο ζωής μεταξύ των ατόμων και των κοινωνικών στρωμάτων και φυσικά, ήταν δικαιολογημένη η διαφορά της υλικής τους απολαβής. Αυτό που τελικά διαμόρφωσε, όπως είδαμε, τη συνολική οικονομική διαδικασία ήταν οι δαπάνες, οι τιμές, οι μηχανισμοί των οικονομικών σχέσεων που κυριαρχούσαν στο πλαίσιο του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και φυσικά η προσφορά και η ζήτηση. Επομένως, είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση νόμων και αρχών που αφορούσαν τις εμπορευματικές σχέσεις. Την ίδια στιγμή επιχειρήθηκε ώστε η απολαβή των ατόμων και των ομάδων να κυριαρχήσει στο πλαίσιο της λογικής που είχε άμεση σχέση με τη διαμόρφωση μιας αναπτυσσόμενης σοσιαλιστικής κοινωνίας. Αυτό σήμαινε ότι ο καθένας θα πρόσφερε με βάση την ποσότητα και την ποιότητα της εργασίας του. Είναι σαφές ότι υπήρξαν σημαντικές διαστρεβλώσεις και ανατροπές σε σύγκριση με τις προθέσεις.

Μέχρι τώρα δεν έχουμε εντοπίσει χαρακτηριστικά μίας κυρίαρχης καπιταλιστικής τάξης που επιδιώκει την κυριαρχία με βάση τα κέρδη, το ποσοστό κέρδους και τον ανταγωνισμό. Είναι σημαντικό για να κατανοήσουμε την απόπειρα διαμόρφωσης

μιας κοινωνίας με τα χαρακτηριστικά του σοβιετικού σχεδιασμού σε σχέση με μία αμιγώς καπιταλιστική κοινωνία. Παράλληλα, η ελίτ που διαμορφώθηκε δεν είχε τα τυπικά χαρακτηριστικά μιας κυρίαρχης καπιταλιστικής αστικής τάξης, έστω και κρατικής, που στόχευε σε μια οικονομία που να ικανοποιεί τις ανάγκες της. Η συγκρότηση της ως κυρίαρχου συγκροτημένου στρώματος ή ακόμη και ως κυρίαρχης τάξης με τα οφέλη της ως νομενκλατούρα, ήταν αρχικά προϊόν εκτροπών του σοβιετικού συστήματος και όχι του σοσιαλιστικού και κατόπιν συνειδητή και οργανωμένη επιλογή ενός κυρίαρχου και ανταγωνιστικού στρώματος συγκροτημένου ως αστική τάξη. Αυτό χαρακτηρίζει και την ιδιομορφία του ταξικού χαρακτήρα του σοβιετικού συστήματος και την απομάκρυνση του από τον σοσιαλισμό.

Εκείνο το οποίο θα πρέπει να θεωρήσουμε ως σημαντικό είναι, όπως ισχυρίζεται ο Μπαμπανάσης, ότι οι άφθονες πηγές εργατικού δυναμικού και φθηνών πρώτων υλών και καυσίμων, εξαντλήθηκαν πριν ακόμη δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για τη μετάβαση στο εντατικό μοντέλο ανάπτυξης, στο οποίο η αύξηση της παραγωγής προέρχεται από την αύξηση της παραγωγικότητας και αποδοτικότητας, από την ανάπτυξη της τεχνολογίας και της τεχνογνωσίας. Η πορεία των όσων αναφέρουμε αποτέλεσαν μία από τις αιτίες που οδήγησαν στην επιβράδυνση των ρυθμών μεγέθυνσης. Η άλλη βασική αιτία, όπως προαναφέραμε, συνδέεται με το γεγονός ότι η οικονομική μεγέθυνση είχε χαρακτήρα έντασης ενέργειας, πρώτων υλών και κεφαλαίου. Έτσι όταν υπήρχε μοναδιαία αύξηση της παραγωγής απαιτούσε πολύ μεγαλύτερη αύξηση από τη μονάδα αύξησης των καυσίμων, των πρώτων υλών και του πάγιου κεφαλαίου.

Γενικά παρακολούθησαμε μία σύγκριση, η οποία είναι πολύ σημαντική και αφορούσε τα ποσοτικά μεγέθη και την ποσοτική δυναμική των δύο συστημάτων, δηλαδή του συστήματος του κεντρικού σχεδιασμού σε αντιδιαστολή με αυτό του καπιταλισμού. Παράλληλα, είδαμε ότι η αφετηρία δεν ήταν η ίδια. Έτσι είδαμε ότι η ΕΣΣΔ καλούνταν να καλύψει ένα έδαφος, που είχε την αποκλειστική ευθύνη η προηγούμενη βιομηχανική καθυστέρηση. Για να επιβιώσει θα έπρεπε να καλύψει το έδαφος που την χώριζε από τον ανεπτυγμένο καπιταλιστικό κόσμο. Την ίδια στιγμή δεν είχαμε το χαρακτηριστικό της κανονικότητας, με βάση την οποία η επαναστατική διαδικασία θα έπρεπε να ξεκινήσει από μία ανεπτυγμένη καπιταλιστική χώρα. Το παράδειγμα της εποχής ήταν η Μεγάλη Βρετανία. Ήταν, επίσης, γνωστή και η αναμονή του Λένιν για την επιτυχία της γερμανικής και της ουγγρικής επανάστασης στις δεκαετίες του 1920 και 1930. Στη σκέψη του Λένιν αποτελούσε προϋπόθεση για την επιτυχία της

ρωσικής επανάστασης. Επομένως, όσο εσφαλμένος κι αν ήταν ο όρος και το περιεχόμενο του όρου «οικοδόμηση του σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα», η άλλη επιλογή ήταν η παραίτηση του εγχειρήματος του Οκτώβρη. Ανεξαρτήτως αποτελέσματος, θα έπρεπε να αναιρεθεί η μεγαλύτερη πρόκληση που είχε γνωρίσει ποτέ ο άνθρωπος: Η οικοδόμηση μιας κομμουνιστικής κοινωνίας. Μιας κοινωνίας χωρίς εκμετάλλευση από άνθρωπο σε άνθρωπο. Πέραν τούτου μία πιθανή οπισθοχώρηση ή αναίρεση του εγχειρήματος θα οδηγούσε, ενδεχομένως, σε συνέπειες που θα ήταν δύσκολο, σήμερα, να τις συλλάβει ο ανθρώπινος νους.

Πάντως ακόμη και στην μονοδιάστατη οικονομική πολιτική που εφαρμόστηκε, παρατηρήθηκαν σημαντικές επιτυχίες. Την ίδια στιγμή έχουμε μία απουσία, ως ένα βαθμό σημαντική, των ποιοτικών χαρακτηριστικών που είναι απόρροια των συνολικών ποσοτικών εξελίξεων. Είναι δύσκολο να κατανοηθούν τα συγκεκριμένα, όταν η ανάλυση γίνεται σε συγκρίσιμα στοιχεία που αφορούν αναλογίες σε ποσοτικά δεδομένα. Είναι σαφής η έλλειψη ποιοτικών χαρακτηριστικών στη σοβιετική οικονομία και κοινωνία. Τους λόγους, σε γενικές γραμμές, τους περιγράψαμε. Αυτό όμως δεν πρέπει να μας οδηγήσει σε άλλου τύπου παγίδες. Εξάλλου η ποιότητα στις καπιταλιστικές κοινωνίες έχει ταυτιστεί με την ποικιλία των καταναλωτικών αγαθών, που στην ουσία αποτελεί μία ποσοτική διάσταση, λόγω της μεγάλης ποσότητας των προϊόντων που διατίθενται με σκοπό το κέρδος. Στην καπιταλιστική αγορά δεν έχουμε τον μετασχηματισμό της ποσότητας σε ποιότητα, αλλά την ταυτότητα της ποσότητας και της ποιότητας. Οι συγκρίσεις αυτές μπορούν να οδηγήσουν σε παγίδες και σε λανθασμένη αντίληψη της καπιταλιστικής κοινωνίας. Το κυρίαρχο στον καπιταλισμό είναι η ποσότητα για τα κέρδη και η ποιότητα είναι υποταγμένη σ' αυτή την προοπτική.

Μέχρι τώρα κάναμε συγκρίσεις κι επιχειρήσαμε δια μέσου αυτών να συγκρίνουμε ποσοτικά δεδομένα και την κατάσταση της οικονομικής πορείας ή και των οικονομικών στοιχείων που συγκροτούν τα δύο κοινωνικοοικονομικά συστήματα. Παρακολουθήσαμε τις διαφορές και τις ομοιότητες και ταυτόχρονα τις συγκριτικές υπεροχές των οικονομικών στοιχείων ανάμεσα στα δύο κοινωνικοοικονομικά συστήματα. Μέσω αυτής της σύγκρισης προσπαθήσαμε να κατανοήσουμε την οικονομική συγκρότηση του σοβιετικού οικονομικού συστήματος. Για να κατανοήσουμε τη συνολική πορεία μέχρι και την περίοδο της μετάβασης το 2000, είδαμε σε ποιο βαθμό, πράγματι, υπάρχουν συνέχειες και ομοιότητες ανάμεσα στις δύο περιόδους ή αν υπάρχουν τομές και ασυνέχειες. Αυτό τελικά καταδεικνύει τη

συνολική πορεία του εγχειρήματος που προηγήθηκε και την κατανόηση, είτε της λογικής της οικονομικής συγκρότησης του είτε των αιτίων των αδιεξόδων του.

Μετά την κατάρρευση του 1991, όπως αναφέρει ο Ericson, είχαμε θετικές και αρνητικές εξελίξεις στη ρωσική οικονομία.⁸⁹⁵ Αυτή η εξέλιξη χωρίστηκε σε πέντε μέρη: α. στην ύφεση στην πραγματική οικονομία, β. στο οικονομικό και χρηματιστικό χάος, γ. στην αποσύνθεση του κράτους και της οικονομίας, δ. στις αρχές του πραγματικού μετασχηματισμού και της αλλαγής των δομών, ε. υπήρχαν βαθιές ρίζες στις δομές, οι οποίες κατά κύριο λόγο δημιούργησαν σημαντικά εμπόδια στην πραγματική προσπάθεια για μετασχηματισμό και στη μετάβαση στην οικονομία της αγοράς και στον καπιταλισμό. Την ίδια στιγμή θα έπρεπε να υπερνικηθούν τρία σημαντικά προβλήματα που είχαν σχέση με τη δομή του προηγούμενου συστήματος: 1. Υπήρχε πραγματική απουσία της πραγματικής ιδιωτικής ιδιοκτησίας και των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, 2. Υπήρχε απουσία πραγματικού χρήματος που θα μπορούσε να επιτρέψει τη συγκεκριμένη διαχρονική διαμεσολάβηση που οδηγεί στη συναλλαγή, και 3. Υπήρχε απουσία δομών του κεφαλαίου και της οικονομικής δραστηριότητας, η οποία είχε μπλοκάρει τους πόρους του κοινωνικού πλούτου και τους σπαταλούσε καταστρέφοντας κάθε οικονομική δραστηριότητα. Αυτά τα δομικά χαρακτηριστικά μπλόκαραν και την μακροοικονομική σταθεροποίηση και την αποτελεσματική μικροοικονομική φιλελευθεροποίηση. Επομένως, με βάση αυτή τη λογική, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι έχουμε αποδοχή πολλών όσων αναφέραμε. Για παράδειγμα η απουσία πραγματικού χρήματος ή πραγματικής ιδιωτικής ιδιοκτησίας ή απουσία δομών κεφαλαίου, αποδεικνύουν ότι στη Σοβιετική Ένωση δεν υπήρξε καπιταλισμός ή και κρατικός καπιταλισμός με την τυπική έννοια του όρου. Περισσότερο υπήρξε ένα ιδιότυπο ταξικό σύστημα με τεράστιες παρεκκλίσεις ή στρεβλώσεις από τον αρχικό στόχο της Οκτωβριανής επανάστασης.

Τον Δεκέμβριο του 1991 η πολιτική ελίτ φάνηκε ότι είναι ενωμένη για τις ριζικές αλλαγές στην οικονομική πολιτική του Προέδρου Γιέλτσιν. Παρ' όλα αυτά διασπάστηκε πολύ γρήγορα, κυρίως από την σκοπιά εκείνων που ένοιωσαν ότι απειλούνται τα προνόμια τους, με αποτέλεσμα να αρχίσουν οι υποχωρήσεις και οι τροποποιήσεις. Ο πόλεμος στο κοινοβούλιο ήταν έντονος, ενώ ο μετασχηματισμός του κοινωνικοοικονομικού συστήματος εμποδιζόταν από την επιταχυνόμενη αύξηση της δωροδοκίας και την ενδυνάμωση του ρόλου των εγκληματικών «μαφιών» αμέσως

⁸⁹⁵ R. Ericson, (1995), *The Russian Economy since Independence*, ο.π. στο ίδιο.

μετά την κατάρρευση των μηχανισμών της οικονομίας του κεντρικού σχεδιασμού και της οικονομίας της εντολής. Τα τελευταία συνδέονται με την τεράστια παραμόρφωση της οικονομίας, έτσι όπως διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της σοβιετικής παραοικονομίας των τελευταίων δεκαετιών. Οι διαστρεβλώσεις έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις φαινομενικές ευκαιρίες της συναλλαγής και ακόμη ήταν σημαντικός ο ρόλος των γραφειοκρατών και της νομενκλατούρα τη στιγμή που η χώρα εισέρχεται στις αγορές και παράγει απέραντες ευκαιρίες για τη δωροδοκία. Παρατηρούμε, επομένως, ότι αποτελούν ένα αυξανόμενο πρόβλημα στη διαδικασία των οικονομικών αλλαγών, διότι στην ουσία ενίσχυσαν τα βαθιά δομικά εμπόδια για τον οικονομικό μετασχηματισμό στην οικονομία της αγοράς.

Εδώ θα αναφέρουμε ότι ο Menshikov θεωρεί ότι ο ρώσικος καπιταλισμός έχει τις ρίζες του στην κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία του παρελθόντος.⁸⁹⁶ Κατά τη γνώμη του, η οικονομία έχει τις ρίζες της, τουλάχιστον, στα χρόνια της περεστρόικα στη δεκαετία του 1980 και σε πολλές περιπτώσεις και στη δεκαετία του 1970 όπου και μπαίνουν τα θεμέλια της αντίστροφης πορείας του σοβιετικού συστήματος. Τότε βασίστηκε στην παραοικονομία η οποία αναπτύχθηκε μέσα στους κόλπους της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Σ' αυτό το σημείο εμφανίστηκαν οι ολιγάρχες, που στην πορεία ξεπήδησαν και διεκδίκησαν το ρόλο της νέας αστικής τάξης στη Ρωσία. Διεκδίκησαν το σημαντικότερο ρόλο και η δραστηριότητα τους ξεκίνησε στο πλαίσιο του προηγούμενου καθεστώτος. Πάντως η βάση της παραοικονομίας δεν περιορίστηκε απλά σε μία ομάδα νέων εμπόρων και παράνομων παραγωγών. Παράλληλα, στην ίδια περίοδο, παρατηρείται το φαινόμενο ότι στην ίδια κοινωνική ομάδα περιλαμβάνονταν και οι κρατικοί διευθυντές οι οποίοι λειτουργούσαν ως ατομικοί επιχειρηματίες και πολλοί εξ αυτών λειτουργούσαν σε στρατηγικές θέσεις διορισμένοι από την σοβιετική κυβέρνηση. Αυτό το στοιχείο γίνεται κατανοητό στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Τότε γίνεται κατανοητό διότι όλο αυτό το τμήμα της περιόδου που αναφερόμαστε, επιχειρεί να συγκροτηθεί ως τάξη στη δεκαετία του 1990 και ιδιαίτερα οι ολιγάρχες οι οποίοι τα προνόμια τους τα απέκτησαν μόλις τα τελευταία χρόνια της ύπαρξης του σοβιετικού κράτους και στην εποχή της περεστρόικα. Ήδη έχουμε αναπτύξει και τις μικρές εισοδηματικές διαφορές και τη ριζικά διαφορετική διανομή του εισοδήματος ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα της Σοβιετικής Ένωσης και των αντίστοιχων χωρών του καπιταλισμού. Όπως ακόμη και

⁸⁹⁶ St. Menshikov, (1999), Russian capitalism today, ο.π. στο ίδιο..

την ιδιαίτερη θέση που είχαν στα μέσα παραγωγής και τη σχέση τους με αυτά και την ριζικά διαφορετική θέση που έχει η αστική καπιταλιστική τάξη.

Η κατάρρευση της οικονομίας της ΕΣΣΔ ήταν απόρροια της λογικής της οικονομίας της αγοράς και των δομικών χαρακτηριστικών του καπιταλισμού. Οι επιχειρήσεις που ήταν αναγκαίες για τη λειτουργία του κεντρικού σχεδιασμού ήταν αδύνατο να λειτουργήσουν στις νέες συνθήκες. Έτσι το τμήμα των βιομηχανικών μονάδων που ήταν συγκροτημένο στο πλαίσιο της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, με όλες τις ατέλειες της, στη νέα εποχή δεν μπορούσε να λειτουργήσει. Αυτό σημαίνει ότι οι επιχειρήσεις που λειτουργούσαν για να λύσουν τις ανάγκες της κοινωνίας, πολλές φορές ζημιογόνες, δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν στην οικονομία της αγοράς και στη λογική του ανταγωνισμού και του κέρδους. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα η βιομηχανική παραγωγή να πέσει κάτω από το 31,3% στην περίοδο 1991-1993 με το μεγαλύτερο μέρος της πτώσης να εμφανίζεται στη διάρκεια του καλοκαιριού. Το πραγματικό εισόδημα μειώθηκε κατά 32% και το ΑΕΠ 29%. Παράλληλα κληρονομήθηκαν αρχαϊζουσες μορφές πληρωμής, απόρροια της δογματικής λογικής της περιόδου της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Μία σειρά από παράγοντες οδήγησαν στην αποσύνθεση του κρατικού τομέα, ως συνεκτικού οικονομικού οργανισμού το 1992. Ήδη όμως ο κρατικός μηχανισμός, όπως αυτός διαμορφώθηκε στην περίοδο της περεστρόικα μαζί με τους νόμους που παράχθηκαν βάσει των οποίων αναδύθηκε η ολιγαρχία και τέθηκαν μία σειρά από θεμέλια για τη γρηγορότερη μετάβαση στην οικονομία της αγοράς, χρησιμοποιήθηκε στην πρώτη περίοδο για τη συγκρότηση της νέας αστικής τάξης από τους ολιγάρχες και τη μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς και τον καπιταλισμό.

Παρατηρούμε, επομένως, μία συνέχεια και μία τομή ως ασυνέχεια ανάμεσα στην περίοδο 1965-1980, 1980-1990, 1990-2000 και συνολικά ανάμεσα στις περιόδους 1965-1990 και 1990-2000. Προφανώς οι αδυναμίες και η στασιμότητα που καθόρισε τα όρια της ανάπτυξης στη σοβιετική οικονομία μετά τη δεκαετία του 1960 και στις αρχές του 1970, δημιούργησε προϋποθέσεις διαφθοράς που εκφράστηκε είτε από τη δωροδοκία είτε από την παραοικονομία. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να ανοίξουν οι ασκοί του Αιόλου. Παράλληλα είναι σαφές ότι οι αντιφάσεις και η στασιμότητα που γνώρισε η σοβιετική οικονομία έχει τις ρίζες της στην οικοδόμηση μιας οικονομικής ανάπτυξης στην περίοδο 1928-1955. Η ανάγκη να ξεπεράσει τις καθυστερήσεις της ανάπτυξης της προηγούμενης περιόδου πριν το 1917, ο εμφύλιος πόλεμος και η καταστροφή τμημάτων της παραγωγής εκείνης της περιόδου και τέλος η αποτυχία

των κινημάτων στη Γερμανία και στην Ουγγαρία, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην πορεία της σοβιετικής οικονομίας και της συγκρότησης της σοβιετικής κοινωνίας.

Από την άλλη οι διώξεις και οι δίκες και η επιμονή σε ένα μοντέλο διοίκησης της οικονομίας με κεντρικά χαρακτηριστικά τον κεντρικό σχεδιασμό και τις αποφάσεις να έρχονται από την κεντρική εξουσία, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την δημιουργία ενός ιδιόμορφου στρώματος που αποφάσιζε και απέκτησε ιδιαίτερα προνόμια. Η ταξική του διαφορά με την υπόλοιπη κοινωνία ήταν σαφής. Αλλά στην ουσία είχε τα προνόμια ενός κυρίαρχου στρώματος που ξεχώρισε από την κοινωνία. Ήταν αστική καπιταλιστική τάξη, έστω και στα όρια του κρατικού καπιταλισμού; Η πορεία αυτού του συστήματος δείχνει ότι η συγκρότηση της κυρίαρχης τάξης δεν είχε τα χαρακτηριστικά της κυρίαρχης τάξης στον καπιταλισμό. Άλλωστε αποδεικνύεται και από τις δομές της σοβιετικής οικονομίας. Ήδη έχω πραγματοποιήσει σημαντικές αναφορές και έχω αναδείξει τα σημεία της διαφωνίας μου και της συμφωνίας μου. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η οικονομία και οι δομές της είναι ο καταλύτης που προσδιορίζουν μία οικονομία και κοινωνία και τη φύση τους. Επομένως, σαφώς και υπήρχαν ομοιότητες αλλά περισσότερες, συντριπτικά, ήταν οι διαφορές. Σαφώς και υπήρχε κοινωνική και ταξική διαστρωμάτωση, αλλά θα πρέπει να αναλυθούν τα πραγματικά αίτια της παραμόρφωσης του αρχικού εγχειρήματος.

Σε εκείνο που θα πρέπει να εστιάσουμε είναι ότι μία σειρά από οικονομικές σχέσεις είχαν ομοιότητες στις δύο ή τρεις περιόδους που εξετάζουμε. Αλλά θα πρέπει να εστιαστούν στην ανάγκη της παραγωγής που είναι κοινή για όλα τα οικονομικά συστήματα. Φυσικά εδώ γίνεται εμφανής και η βάση της ταξικής διαφοροποίησης και ο βαθμός αυτής σε κάθε κοινωνία. Παράλληλα, παρατηρούμε συναλλαγές όπως για παράδειγμα το εξωτερικό εμπόριο ή ακόμη το ύψος της κατανάλωσης στις περιόδους που αναλύσαμε. Δεν θα πρέπει και πάλι να ξεχάσουμε το παγκόσμιο περιβάλλον στο οποίο αναπτύχθηκε η σοβιετική οικονομία. Η σημαντική διαφορά που έγινε σαφής ανάμεσα στις περιόδους αυτές, ήταν το υψηλό ποσοστό πληθωρισμού που εμφανίστηκε μετά το 1990, στοιχείο άγνωστο για την περίοδο της σοβιετικής οικονομίας. Ακόμη ήταν εμφανής η σημαντική αύξηση της ανεργίας σε διψήφιους αριθμούς σε σχέση με τους πολύ χαμηλούς έως και μηδενικούς σε ορισμένους περιόδους, που ήταν το χαρακτηριστικό της σοβιετικής κοινωνίας και οφειλόταν στους λόγους που ήδη αναλύσαμε. Η λογική του χρήματος άλλαξε ριζικά τη συμπεριφορά της μετά το 1990. Επίσης και ο ρόλος των τιμών των προϊόντων. Συνολικά και στο βαθμό που μπόρεσα να κατανοήσω μέσα από τις αναλύσεις των

τεσσάρων κλασικών θεωριών για το είδος του κοινωνικοοικονομικού συστήματος στη Σοβιετική Ένωση, κατά τη γνώμη μου βρίσκει κάποιος στοιχεία τα οποία επαληθεύονται και στις τέσσερις θεωρητικές προσεγγίσεις: δηλαδή υπήρχαν στοιχεία: α. κρατικού καπιταλισμού, β. στοιχεία κρατικού σοσιαλισμού, γ. στοιχεία ενός διεφθαρμένου, παραμορφωμένου και εκφυλισμένου εργατικού κράτους και δ. στοιχεία μιας διευθύνουσας άρχουσας τάξης ή ελίτ χωρίς όμως να έχουμε καπιταλισμό. Αυτά τα στοιχεία υπήρξαν καταλύτης για την πορεία της Σοβιετικής Ένωσης μετά το 1970. Τα χαρακτηριστικά του καπιταλισμού που αναδύθηκε στη Ρωσία μετά το 1992, εμπεριέχει αρκετά στοιχεία του προηγούμενου συστήματος. Αυτά έπαιξαν κάποιο ρόλο στα ιδιόμορφα δομικά χαρακτηριστικά του. Επομένως, στη σχέση των δύο περιόδων υπάρχει συνέχεια με βάση όσα ήδη αναλύσαμε, αλλά και τομές και ασυνέχειες, όπως χαρακτηριστικά είδαμε.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην έρευνα αυτή μελετήσαμε την πορεία της σοβιετικής και της ρωσικής οικονομίας από την περίοδο 1965 έως το 2000. Πραγματοποιώντας τη συγκεκριμένη απόπειρα, σκοπός μου ήταν να ερευνήσω τα χαρακτηριστικά της σοβιετικής οικονομίας σε σχέση με τον αρχικό στόχο που ήταν ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός, αλλά και σε σχέση με την πραγματικότητα της σοβιετικής κοινωνίας ή ακόμη και σε σχέση και με τα όρια που έθετε είτε η εσωτερική πραγματικότητα είτε η διεθνής πραγματικότητα. Από την πορεία της έρευνας έγινε κατανοητό ότι η συγκεκριμένη περίοδος παρουσίαζε ενδιαφέρον για δύο βασικούς λόγους: α. για να γίνει περισσότερο κατανοητή η σοβιετική κοινωνία που οικοδομήθηκε από το 1917 και μετά, ευρισκόμενη πια και η ίδια σε μία ώριμη φάση. Επιπλέον, για το λόγο ότι η περίοδος που ερεύνησα, ακολουθούσε, πλέον, μία πτωτική πορεία και μία διαδικασία κρίσης. Επομένως, εμφάνιζε όλα εκείνα τα στοιχεία της οικονομικής επιβράδυνσης και τα αδιέξοδα του αρχικού στόχου και β. για να οριοθετήσουμε το είδος της οικονομίας που αναπτύχθηκε και το είδος της κοινωνίας που επεβλήθη μέσα από αυτή τη διαδικασία. Παράλληλα, τα ώριμα στοιχεία αυτής της κοινωνίας αποδείχθηκαν ικανό εργαλείο προκειμένου να κατανοήσουμε τη συγκεκριμένη κοινωνία σε σχέση με τον καπιταλισμό, ή τις σοβαρές εκτροπές σε σχέση με την επίτευξη του αρχικού στόχου. Υπ' αυτή την έννοια χρησιμοποιήθηκε η περίοδος 1990-2000 ώστε να συγκρίνουμε τα κοινά στοιχεία ανάμεσα στις δύο περιόδους και το βαθμό που αποτελούσε συνέχεια της προηγούμενης εποχής ή και ακόμη το βαθμό που οι δομές της προηγούμενης περιόδου συνέβαλλαν στη διαμόρφωση του ρωσικού καπιταλισμού. Ταυτόχρονα θα ήταν σημαντικό να κατανοήσουμε το είδος του καπιταλισμού που θα προέκυπτε από την κατάρρευση του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», σε μία χώρα η οποία ναι μεν ήταν ισχυρή βιομηχανικά και είχε διαμορφωθεί ένα ισχυρό μόρφωμα ταξικής διαστρωμάτωσης, αλλά ποτέ δεν γνώρισε καπιταλισμό με τους τυπικούς όρους του δυτικού καπιταλισμού.

Θα αναφέρω ότι χρησιμοποίησα κατά κύριο λόγο τη διαλεκτική μέθοδο και τον ιστορικό υλισμό, παράλληλα με την αναλυτική και συνθετική μέθοδο. Εν συνεχεία για να υπάρχει πλήρης εικόνα της σοβιετικής οικονομίας έως και την κατάρρευση της, ξεκίνησα την ανάλυση από το 1917. Έτσι όπως παρατηρείται στην έρευνα, λίγο μετά την Οκτωβριανή επανάσταση οι εθνικοποιήσεις προχώρησαν σε αρκετούς

τομείς με αποσπασματικό τρόπο. Για παράδειγμα η Εθνική Τράπεζα εθνικοποιήθηκε όταν η διοίκησή της αρνήθηκε να δώσει δάνειο στην κυβέρνηση. Όλες οι άλλες τράπεζες εθνικοποιήθηκαν ένα μήνα αργότερα. Υπ' αυτήν την έννοια δημιουργήθηκαν επιτροπές, όπως η VSNKh με βάση την οποία επιχειρήθηκε ο κεντρικός έλεγχος πάνω στην οικονομία. Η συγκεκριμένη είχε την αρμοδιότητα να εξαγοράσει εργοστάσια, είχε τον χρηματοοικονομικό έλεγχο και, τέλος, υπέταξε και την επιτροπή εργατικού ελέγχου. Η πραγματική ενάσκηση των συγκεκριμένων εξουσιών επήλθε μετά το ξέσπασμα του εμφυλίου πολέμου τον Απρίλιο του 1918.

Η περίοδος του εμφυλίου πολέμου οδήγησε σε νέους τύπους οικονομικής οργάνωσης, η οποία μετατράπηκε τελικά σε μία απόλυτη κεντρική εξουσία. Ο πόλεμος με τη Γερμανία κατέληξε τελικά στη συνθήκη του Brest-Litovsk με την υπογραφή τον Μάρτη του 1918. Έτσι αυτό που έγινε τελικά, ήταν μια απόπειρα και μία μορφή αντεπανάστασης, η οποία εκδηλώθηκε και από τα δεξιά και από τα αριστερά. Παρά το γεγονός ότι οι μεγάλες δυνάμεις της συμμαχίας προσπάθησαν να μεσολαβήσουν και να σώσουν την ξένη ιδιοκτησία, το μέλλον της, τελικά, αποδείχθηκε αβέβαιο και το αποτέλεσμα ήταν ένα μεγάλο μέρος να εθνικοποιηθεί. Εκείνο όμως το οποίο ήταν ιδιαίτερος εντυπωσιακός ήταν ότι τα χρέη από τα δάνεια που ήταν εξασφαλισμένα από το τσαρικό καθεστώς, πριν και κατά τη διάρκεια του πολέμου, ακυρώθηκαν με τη νέα κυβέρνηση των μπολσεβίκων.

Οι απαιτήσεις του πολέμου βαθμιαία προκάλεσαν ολοένα και περισσότερο έλεγχο. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα η εθνικοποίηση να επεκταθεί σε όλες τις βιομηχανικές επιχειρήσεις, ενώ το εμπόριο πέρασε στην παρανομία και τα χρήματα έχασαν την αξία τους. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι αυτή η εξέλιξη ήταν συνδεδεμένη περισσότερο με τον πληθωρισμό και λιγότερο με το ψήφισμα ενός διατάγματος. Το βασικότερο πρόβλημα αυτής της περιόδου ήταν να εξασφαλιστεί τροφή και να υπάρξει προμήθεια τόσο στον στρατό όσο και στον πληθυσμό των πόλεων. Παράλληλα, είδαμε ότι εισήχθη και ένας νόμος τον Φεβρουάριο του 1918 που συσχετίζεται με το μονοπώλιο στα κρατικά δημητριακά, παράλληλα με το μονοπώλιο και στα άλλα εμπορεύματα. Τον Μάη του 1918 το διάταγμα για τα δημητριακά δημοσιεύθηκε με τηλεγράφημα.

Παράλληλα εκείνη την περίοδο αρχίζει η έναρξη της λειτουργίας της Νέας Οικονομικής Πολιτικής (NEΠ) και στην καρδιά της πολιτικής της NEΠ εισάγεται η αφηρημένη ιδέα της σύνδεσης ή της συμμαχίας μεταξύ της πόλης και της υπαίθρου ή του χωριού, της βιομηχανίας και της αγροτικής καλλιέργειας, του προλεταριάτου και

των αγροτών. Σ' αυτήν την περίοδο παρατηρείται το φαινόμενο των παραχωρήσεων αρμοδιοτήτων στους ιδιωτικούς εμπόρους και οικονομικής ελευθερίας στους χωρικούς και αγρότες, η οποία ολοκληρώθηκε με την αποεθνικοποίηση της μικρής κλίμακας παραγωγής τον Μάη του 1921. Έτσι ένας αριθμός από εργοστάσια, αν και παρέμειναν στην κρατική ιδιοκτησία, εκμισθώνονται σε ιδιώτες επιχειρηματίες και πολύ συχνά στους προηγούμενους ιδιοκτήτες τους.

Η ΝΕΠ οδήγησε σε ανάκαμψη της παραγωγής. Το εθνικό εισόδημα, οι βιομηχανίες και η γεωργική παραγωγή το 1928 υπολογίστηκαν σε ένα ποσοστό πάνω από το 10% σε σχέση με το 1913. Σταδιακά όμως η κυβέρνηση άρχισε να απομακρύνεται από τη μικτή οικονομία. Από το 1927 και μετά έχουμε ένα πρόγραμμα για την εκβιομηχάνιση το οποίο ήταν ασύμβατο με την οικονομία της αγοράς. Σε διάστημα 13 ετών δηλαδή 1928-1941, στην οικονομική πολιτική κυριάρχησε η συνολική προσπάθεια να καλύπτονται οι ανάγκες, και η Σοβιετική Ένωση να προχωρήσει κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μπορέσει να ξεπεράσει τις δυτικές χώρες σε τεχνολογία, σε επίπεδο παραγωγής και σε εξοπλισμό. Το κεντρικό σύστημα σχεδιασμού λειτούργησε καλά και στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν οι στόχοι της οικονομικής δραστηριότητας ήταν ξεκάθαροι. Η κατά κεφαλή κατανάλωση όμως μειώθηκε κατά το 1/3 την περίοδο 1940-44, ενώ η κατανάλωση τροφίμων είχε μειωθεί κατά το ήμισυ. Η μεταπολεμική ανάκαμψη συνέβαλλε ως ένα βαθμό στη μεταφορά πόρων από την Ανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Γερμανία και η παραγωγή μέχρι το 1950 ήταν 10% πάνω από το 1940. Μετά το 1950 συνεχίζεται μία ανάλογη κατάσταση.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και μετά το θάνατο του Στάλιν, η σοβιετική οικονομία και η σοβιετική κοινωνία είχαν γίνει στρατιωτικά ισχυρές. Από την άποψη αυτή η Σοβιετική Ένωση συμβάδιζε με τις ισχυρές καπιταλιστικές χώρες. Εξακολουθούσε όμως να υστερεί στην αγροτική παραγωγή. Την περίοδο αυτή και μέχρι το 1963 υπάρχει η διακυβέρνηση Χρυστσόφ. Είχαμε μία απόπειρα εκσυγχρονισμού της σοβιετικής βιομηχανίας. Από το 1964 ξεκινά η εποχή Μπρέζνιεφ. Αναγνωρίζεται η φύση των οικονομικών προβλημάτων με τα οποία είχε καταπιαστεί το κεντρικό σύστημα την προηγούμενη περίοδο. Όμως η αποτυχία της πολιτικής της αγροτικής παραγωγής οδηγεί στην εισαγωγή σιτηρών. Αναγνωρίστηκε η επιβράδυνση της οικονομίας και επιχειρήθηκε η λήψη μέτρων για να αλλάξει το κλίμα. Είχαμε μία σύγκρουση σχετικά με αποφάσεις για το ύψος των στρατιωτικών δαπανών και επενδύσεων, η οποία εντάθηκε εξαιτίας της αυξανόμενης εμπλοκής των

Ηνωμένων Πολιτειών στο Βιετνάμ. Ταυτόχρονα γίνεται κατανοητή η αδυναμία της μεταφοράς της αποτελεσματικότητας της Έρευνας και της Ανάπτυξης (R&D) στον πολιτικό τομέα. Την ίδια στιγμή γίνεται κατανοητή και η αδυναμία της κίνησης από την έρευνα στη μαζική παραγωγή προϊόντων υψηλής τεχνολογίας.

Ακολουθεί η μεταρρύθμιση Κοσούγκιν η οποία αποτυγχάνει. Προφανώς οι αντιφάσεις αυτής της μεταρρύθμισης ήταν σημαντικές. Έτσι παρατηρήσαμε ότι η αποκέντρωση και η αυξημένη αυτονομία στις επιχειρήσεις ήταν απατηλή. Οι σχεδιαστές συνέχιζαν να καθορίζουν τις τιμές αυθαίρετα. Οι επιχειρήσεις δεν μπορούσαν να εξασφαλίσουν εκείνα τα επίπεδα πόρων που θα ήθελαν. Επίσης, ήταν σημαντικό ότι δεν υπήρχε πίεση ώστε να πωλούν ότι παράγουν. Αυτό είχε αντίκτυπο στην πορεία της σοβιετικής οικονομίας. Χωρίς να ταυτίζουμε τις επιχειρήσεις του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού με τις αντίστοιχες του καπιταλιστικού συστήματος, σημειώσαμε ότι οι θεωρητικοί αναλυτές πίστευαν ότι ο εφησυχασμός και η απουσία της καινοτομίας δημιουργούσε πρόβλημα στην ποιότητα και αυτό διαχέονταν στη συνολική οικονομία. Έτσι παρατηρήθηκε το φαινόμενο των συχνών ανορθολογικών αποφάσεων, απόρροια τις περισσότερες φορές της άγνοιας των διευθυντών για τον τρόπο που λειτουργεί η οικονομία. Αυτό, τελικά, είχε σαν αποτέλεσμα τα υπουργεία να παρεμβαίνουν όλο και περισσότερο στη καθημερινή διαχείριση των επιχειρήσεων. Η έλλειψη τιμών με άξονα την εκκαθάριση της αγοράς μετρίασαν την επίδραση των χρηματικών κινήτρων. Όπως είδαμε, αρκετοί θεωρητικοί δέχθηκαν ότι αυτό οδήγησε σε μία οικονομία η οποία συνδέθηκε με ουρές, μαύρη οικονομία και διαφθορά. Η μεταρρύθμιση αυτή ήταν τελειωμένη την περίοδο 1968-1970. Πάντως δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι και στον καπιταλισμό στον οποίο κανόνας είναι η εκκαθάριση της λειτουργίας της αγοράς, παρατηρούνται έντονες ουρές, μαύρη αγορά και ξέπλυμα μαύρου χρήματος και διαφθορά σε εκτατικό βαθμό. Συνεπώς η οικονομία της αγοράς και η αγορά εν γένει, δεν είναι η κολυμβήθρα όπου όλα καθαγιάζονται και, τελικά, όλα βρίσκουν το δρόμο τους για ομαλή οικονομική λειτουργία. Επομένως, στα προβλήματα της σχεδιασμένης οικονομίας υπάρχουν παράμετροι που θα πρέπει να εξετάζονται στη βάση του σκοπού που επιδιώκεται. Αυτό σημαίνει ότι οι λύσεις θα έπρεπε να δίνονται χωρίς να υπάρχει απολογία απέναντι στην αστική πολιτική οικονομία. Η θέση μου είναι ότι όπου χρειάζεται θα έπρεπε να υπάρχει η σκέψη: τι πρέπει να κάνουμε για να αποφύγουμε τη διαφθορά και την κοινωνική δυσαρμονία που δημιουργεί η αστική πολιτική οικονομία και ο καπιταλισμός;

Στο πλαίσιο της έρευνας που πραγματοποιήθηκε οριοθετήθηκε η έννοια της ανάπτυξης. Ο λόγος είναι ότι αυτή αποτέλεσε το χαρακτηριστικό του μετασχηματισμού της Σοβιετικής Ένωσης από μία σχεδόν αγροτική οικονομία, με ψήγματα εκβιομηχάνισης, σε μια επικρατούσα αστεακή βιομηχανική οικονομία. Παράλληλα παρακολουθήσαμε τα βήματα αυτής της ανάπτυξης. Έτσι είδαμε ότι από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 έως και τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και ακόμη από το 1965 και μετά, είχαμε να κάνουμε με μία ποσοτική μεγέθυνση της σοβιετικής οικονομίας. Παράλληλα παρακολουθήσαμε ότι η βάση για την πορεία αυτής της εκτατικής ανάπτυξης, ήταν τα πεντάχρονα σχέδια. Στη λογική αυτή κυριάρχησε η άποψη ότι και για τα καταναλωτικά αγαθά θα έπρεπε να ξεκινήσει μία πορεία με χαρακτηριστικά μακροχρόνιας ανάπτυξης. Σε αυτό το διάστημα τα αγαθά για την παραγωγή (κεφαλαιουχικά) αυξήθηκαν δύο φορές πιο γρήγορα από τα καταναλωτικά αγαθά, σύμφωνα πάντα με τα επίσημα σοβιετικά δεδομένα.

Στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε, παρατηρήθηκε η πτώση του ρυθμού ανάπτυξης από το πολύ υψηλό μεταπολεμικό επίπεδο, η οποία ξεκίνησε το 1958 και όπου από τους εμπειρογνώμονες θεωρήθηκε αναμενόμενη. Τελικά, δεν μπόρεσαν να προβλέψουν ότι οι τιμές θα συνέχιζαν να μειώνονται για πάνω από ένα τέταρτο του αιώνα και τελικά η συγκεκριμένη πορεία οδήγησε μία ταχύτατα αναπτυσσόμενη οικονομία σε κατάσταση στασιμότητας.

Η συστηματική πρόβλεψη της Δύσης για τη σοβιετική οικονομία ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του 1970. Εκείνη την περίοδο ήδη η σοβιετική οικονομία αναπτυσσόταν πιο αργά σε σχέση με τη δεκαετία του 1950, αλλά εξακολουθούσε να είχε μία πορεία θετική. Επειδή οι προβλέψεις και συγκρίσεις συνδέονται πάντοτε με το πιο σημαντικό τμήμα της οικονομίας των ανεπτυγμένων χωρών, το βάρος έπεσε στη βιομηχανία. Όλες σχεδόν οι προβλέψεις είχαν υπερεκτιμήσει την πορεία της Σοβιετικής Ένωσης, με μεγάλο περιθώριο σφάλματος την περίοδο 1976-1985. Αυτό είχε, τελικά, ως αποτέλεσμα η στασιμότητα που παρατηρήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές της δεκαετίας του 1980 να προκαλέσει έκπληξη στη Δύση. Έτσι ο ρυθμός ανάπτυξης του ΑΕΠ για το 1976-80 είχε προβλεφθεί ότι θα ήταν 4,3-4,7%. Το 1971-74 ο ρυθμός ανάπτυξης ήταν 4,3%, ενώ η αύξηση του ΑΕΠ το 1979 ήταν 3,1%. Επομένως, τα μεγάλα σφάλματα που έγιναν από τις προβλέψεις που διαμορφώνονται από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 έγιναν εμφανή από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, αλλά δεν ελήφθησαν στα σοβαρά υπόψη. Όπως ήδη αναφερθήκαμε, εν τούτοις, ορισμένοι θεωρητικοί είχαν κάνει σαφέστατη προσπάθεια

να γίνει αντιληπτός ο μειωμένος βιομηχανικός ρυθμός ανάπτυξης ήδη από τη δεκαετία του 1960. Αν λαμβανόταν υπόψη αυτή η τάση, θα μπορούσαν να γίνουν πιο ακριβείς προβλέψεις για τη βιομηχανική ανάπτυξη για την περίοδο 1976-1985. Έτσι παρατηρείται το φαινόμενο ότι ο μόνος οικονομολόγος ο οποίος προέβλεψε σωστά το πρώτο ξέσπασμα της στασιμότητας ήταν ο Gregory Khianin. Ο ίδιος επικεντρώθηκε στο μακροπρόθεσμο χαρακτήρα της μείωσης των ρυθμών ανάπτυξης.

Η επιβράδυνση του ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης είχε παρατηρηθεί και κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1970 και οι αιτίες έχουν πλέον μελετηθεί εκτενώς. Έτσι αποτέλεσε ερωτηματικό το γεγονός: γιατί οι ίδιοι άνθρωποι οι οποίοι ανέλυαν τα αίτια του παρελθόντος σχετικά με την επιβράδυνση, δεν κατάφεραν να ενσωματώσουν αυτή την ισχυρή τάση στην ανάλυση τους;

Πάντως είναι γεγονός ότι το φορντικό μοντέλο λειτούργησε με σημαντική επιτυχία στις πρώτες φάσεις μιας ταχύτατης βιομηχανικής ανάπτυξης, που ήταν ένας συνδυασμός της ανάπτυξης της βαριάς βιομηχανίας και των υποδομών από τη μία μεριά και από την άλλη είχαμε την ανάπτυξη της στρατιωτικής βιομηχανίας. Εκ των πραγμάτων η εξέλιξη του παγκόσμιου συστήματος και της θεαματικής εξέλιξης της Σοβιετικής Ένωσης σε συγκεκριμένους τομείς της οικονομίας, αλλά και της επιστήμης και της τεχνολογίας, απαιτούσε άλλες διαδικασίες και προτεραιότητες, προκειμένου η σοβιετική οικονομία να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της νέας εποχής. Το φορντικό μοντέλο ήταν προσαρμοσμένο στη μαζική παραγωγή όχι καταναλωτικών προϊόντων, αλλά μέσω παραγωγής, δηλαδή ικανοποιούσε το στόχο του να παράγονται προϊόντα της βαριάς βιομηχανίας, που ήταν απαραίτητα προκειμένου να εκβιομηχανισθεί με ταχύτατους ρυθμούς η Σοβιετική Ένωση.

Πάντως για να φθάσουμε στην εφαρμογή του φορντικού μοντέλου προηγήθηκε η εφαρμογή του ταιύλορικού συστήματος. Το ταιύλορικό σύστημα θεωρήθηκε ότι ήταν η καρδιά του σοβιετικού συστήματος, ακόμη και μετά το τέλος της ΝΕΠ το 1928. Το σύστημα Ταίυλορ εφαρμόστηκε στη Δύση και από τις καπιταλιστικές επενδύσεις και ο λόγος ήταν ότι οι εργάτες μπορούσαν να παράγουν περισσότερα από όσα επέτρεπαν προηγουμένως οι παραγωγικές δυνάμεις. Με βάση αυτή τη μέθοδο εργασίας, σκοπός δεν ήταν η παραγωγή νέων γνώσεων, αλλά η αξιοποίηση από το κεφάλαιο της ήδη υπάρχουσας γνώσης. Μ' αυτόν τον τρόπο είχε επιτευχθεί η τελειοποίηση του καταμερισμού της εργασίας και η απόσπαση της υπεραξίας από τον εργαζόμενο, και είχε ήδη εισαχθεί για τις ανάγκες του καπιταλισμού. Υπ' αυτήν την έννοια είχαμε μία εντατική οργάνωση της εργασίας που οδήγησε στην αύξηση της παραγωγικότητας

της και αυτή με τη σειρά της οδήγησε στα επόμενα χρόνια, στην εκμηχάνιση της βιομηχανικής παραγωγής, της ανάπτυξης της τεχνολογίας και της τεχνογνωσίας. Άλλωστε και μέχρι τη δεκαετία του 1960, η Σοβιετική Ένωση είχε πετύχει τεράστια επιστημονικά άλματα και βελτίωση της τεχνολογίας, σε βαθμό που ήταν η πρώτη χώρα στον κόσμο που έκανε το γύρο της σελήνης, και σ' αυτό είχε μεγάλη συμμετοχή το ταιϋλορικό σύστημα.

Έως τις αρχές της δεκαετίας του 1970 ήταν πλέον εμφανές ότι το εκτατικό μοντέλο ανάπτυξης που είχε δημιουργηθεί, είχε φθάσει στα απόλυτα φυσικά και οικονομικά όριά του. Από την άλλη, η αποτελεσματικότητά του είχε πλέον χαμηλές αποδόσεις. Την ίδια στιγμή η εισροή νέων πηγών εργατικού δυναμικού σημείωνε πτωτική πορεία. Ήδη αναφέραμε ότι οι φτηνές πρώτες ύλες ήταν άφθονες και έτσι βοηθούσαν την εξέλιξη της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτή την περίοδο άρχισαν να μειώνονται οι πρώτες ύλες εξαιτίας του γεγονότος ότι οι πηγές άρχισαν να στενεύουν. Αυτό είχε σημαντική επίπτωση στο κόστος παραγωγής και στην εξαγωγή, στο βαθμό που αυτή άρχισε να αυξάνεται. Από την άλλη οι εκτάσεις γης που θα έπρεπε να καλλιεργηθούν δεν μπορούσαν να επεκταθούν περαιτέρω, εξαιτίας του γεγονότος ότι για να πραγματοποιηθεί αυτό απαιτούνταν πολύ ακριβές επενδύσεις. Τελικά, η εισαγωγή υπερ-εκτεταμένων κεφαλαιουχικών αγαθών γινόταν διαρκώς και πιο δύσκολη.

Η ανάπτυξη της βιομηχανίας έλαβε ένα υπερτροφικό χαρακτήρα και, τελικά, υπήρξε μία μορφή ανάπτυξης στο πλαίσιο της οποίας οι υπηρεσίες απέκτησαν ένα δευτερεύοντα ρόλο. Αυτό φυσικά βασίστηκε στο γεγονός ότι στο πλαίσιο της μαρξιστικής ανάλυσης και στον υπολογισμό του ΑΕΠ, οι υπηρεσίες δεν λαμβάνονταν υπόψη στη διαμόρφωση του εθνικού προϊόντος, εκτός από τις μεταφορές και τις επικοινωνίες, όπως και το εμπόριο, τα οποία θεωρούνταν ως συνέχεια της παραγωγικής διαδικασίας. Θα πρέπει όμως να αναφέρουμε ότι η Σοβιετική Ένωση χρησιμοποίησε ως δείκτη το «NMP», δηλαδή “net material product”, το οποίο είχε διαφορετικά χαρακτηριστικά σε σχέση με το GNP (ΑΕΠ). Στο πλαίσιο αυτό μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι υπηρεσίες έχουν σημαντικό ρόλο στο ΑΕΠ, σε αντίθεση με το NMP, στο οποίο αποκλείονταν όλα τα είδη υπηρεσιών.

Παρατηρήσαμε ότι ένας από τους σημαντικούς λόγους για την πτωτική πορεία της οικονομικής ανάπτυξης στη Σοβιετική Ένωση, η οποία σε κάποιο βαθμό οδήγησε στην αποδιοργάνωση τον κεντρικό σχεδιασμό, ήταν η τεχνολογική καινοτομία. Η αδυναμία ανάπτυξης του τομέα των υπηρεσιών και η τεχνολογική καθυστέρηση, που αποτελούσαν το κοινό χαρακτηριστικό από τη δεκαετία του 1970 και μετά, έπαιξαν

σημαντικό ρόλο στην περαιτέρω επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης στις χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» και προφανώς κατά κύριο λόγο στη Σοβιετική Ένωση. Επίσης ήταν πολύ σημαντικό γεγονός και η αντιμετώπιση της κρίσης του 1973. Οι χώρες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού από τη δεκαετία του 1970 και μετά έδωσαν μία ιδιαίτερη έμφαση στον τομέα των υπηρεσιών, οι οποίες υπήρξαν όχι μόνο ο μοχλός και η κινητήρια δύναμη της ανάπτυξής τους, αλλά αποτέλεσαν τη βάση για το ξεπέρασμα της κρίσης της δεκαετίας του '70.

Όσον αφορά τον αγροτικό τομέα, παρατηρούμε ότι είχαν αναπτυχθεί ορισμένα σχέδια που αφορούσαν την πορεία της αγροτικής ανάπτυξης. Αυτά ήταν το σχέδιο παραγωγής, το σχέδιο σποράς, το σχέδιο ζωικού κεφαλαίου. Η πορεία και οι λεπτομέρειες καθορίζονταν από τις αρχές της κυβέρνησης ή των κομματικών οργανώσεων και παραδίνονταν στο αγρόκτημα για την εφαρμογή του. Παράλληλα επιχειρήθηκε και η εφαρμογή της σύγχρονης τεχνολογίας, έχοντας ως σκοπό την αύξηση της αποδοτικότητας στα αγροκτήματα, κυρίως εκείνα τα οποία θεωρούνταν ότι είναι μεγάλης κλίμακας. Στις αρχές του 1979 ο αγροτικός πληθυσμός στη Σοβιετική Ένωση αποτελούσε το 38% του συνόλου, το οποίο θεωρείται αρκετά υψηλό ακόμη και για εκείνες τις χώρες που είχαν μέσο επίπεδο ανάπτυξης. Η παραγωγικότητα της εργασίας στην αγροτική οικονομία της Σοβιετικής Ένωσης αποτελούσε την περίοδο 1966-1978 το 20-25% περίπου του αντίστοιχου των Ηνωμένων Πολιτειών.

Την ίδια στιγμή στην περίοδο που αναφερόμαστε το βιοτικό επίπεδο των Σοβιετικών πολιτών είχε αυξηθεί, δημιουργώντας έτσι μία τάση για αύξηση της ζήτησης για καταναλωτικά αγαθά και για υπηρεσίες. Αυτό, τελικά, οδήγησε και σε μία σημαντική επέκταση της παραοικονομίας. Από το τέλος της δεκαετίας του 1960 και τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και μετά οι σοβιετικοί πολίτες ζούσαν παράλληλα σ' ένα διπλό κόσμο: σ' αυτόν που βασιζόταν στο επίσημο κοινωνικοοικονομικό σύστημα με την ιδιότητα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και από την άλλη είχαμε ένα κόσμο ο οποίος βασιζόταν στην ανάπτυξη της παραοικονομίας. Αρκετοί κάτοικοι μίσθωσαν ιδιωτικούς δασκάλους για τα παιδιά τους, νοίκιαζαν ιδιωτικά σπίτια διακοπών, αγόρασαν χειροποίητα παπούτσια, καλούσαν ιδιωτικά ταξί, αναζητούσαν εξειδικευμένους γιατρούς, ή ακόμη είχαν εργατικό δυναμικό το οποίο προοριζόταν να βάφει και να επισκευάζει τα διαμερίσματά τους.

Συνεπώς έχει προετοιμαστεί το έδαφος για τη δεκαετία του '80. Στις αρχές της δεκαετίας αυτής παρατηρείται μία πτωτική τάση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου

και μείωση των ποσοστών αύξησης του ΑΕΠ, ενώ παρατηρείται μία ακόμη πτώση του πραγματικού δυναμικού αποθέματος. Παρουσιάστηκε το φαινόμενο να υπάρχουν σημαντικές ελλείψεις στις υποδομές και ιδιαίτερα μία σημαντική καθυστέρηση στον τομέα της τεχνολογίας. Ήδη μπορούμε να αξιοποιήσουμε τα στοιχεία που χρησιμοποιήσαμε και να κατανοήσουμε την επιβράδυνση στους ρυθμούς μεγέθυνσης με αποκορύφωμα την περίοδο 1990-91. Επιπλέον, διαπιστώσαμε ότι η επιβράδυνση των ρυθμών ήταν το ένα πρόβλημα. Το άλλο ήταν η οικονομική μεγέθυνση στο βαθμό που ήταν ταυτισμένη με την οικονομική ανάπτυξη, η οποία τελικά, είχε χαρακτήρα περισσότερο ποσοτικής αύξησης και λιγότερο χαρακτήρα ισόρροπης αρμονικής ανάπτυξης. Ταυτόχρονα, σύμφωνα με εκτιμήσεις της CIA, ο στρατός της Σοβιετικής Ένωσης απορροφούσε περίπου το 15% του ΑΕΠ της χώρας, ενώ οι στρατιωτικές δαπάνες στις ΗΠΑ απορροφούσαν δαπάνες κατά μέσο όρο 5%. Ο υπουργός της περιόδου που αναφερόμαστε, ο Shevardnaze, ισχυρίστηκε ότι το πραγματικό ποσοστό ήταν 25%, ενώ σύμφωνα με άλλες σοβιετικές εκτιμήσεις της εποχής, το ποσοστό ήταν ακόμη πιο υψηλό και έφθανε στο 40%.

Από την άλλη κανείς δεν μπορούσε να υπολογίσει το πραγματικό ποσοστό του ΑΕΠ που πήγαινε για τον στρατό, διότι ούτε και οι ίδιοι οι σοβιετικοί στο Υπουργείο Οικονομικών ή ακόμη στο Υπουργείο Εξωτερικών φαίνεται να γνώριζαν ποιο ακριβώς ήταν το ποσοστό. Παράλληλα, σημαντικό τμήμα του εργατικού δυναμικού είχε εμπλακεί ως ένα βαθμό στις εργασίες που αφορούσαν το στρατό. Αυτό συνολικά θεωρήθηκε ότι ήταν το 25%, ενώ υπήρχαν άλλοι οικονομολόγοι οι οποίοι ανέβαζαν το ποσοστό στο 30% ή ακόμη και στο 40%. Για να γίνουν κατανοητά τα ανωτέρω, στις ΗΠΑ και στις ανεπτυγμένες δυτικές καπιταλιστικές χώρες το ποσοστό ήταν κάτω από το 5%. Αυτό συνδέθηκε σε σημαντικό βαθμό με τις εξελίξεις αυτής της περιόδου, διότι συμμετείχε ένα σημαντικό ποσοστό από ανθρώπινους και υλικούς πόρους στις στρατιωτικές δραστηριότητες, με αποτέλεσμα να εμποδίζει κάθε προοπτική ανάπτυξης στους άλλους τομείς της χώρας.

Για να κατανοήσουμε την πραγματική πορεία της σοβιετικής οικονομίας εξετάσαμε τις διασυνδέσεις της με το παγκόσμιο εμπόριο. Καταρχήν δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η δομή και η λειτουργία της δεν ήταν ο ανταγωνισμός και το μερίδιο στα κέρδη των παγκόσμιων αγορών. Η προοπτική της οικονομίας της έπρεπε να καλύψει διαφορετικού τύπου ανάγκες. Παρ' όλα αυτά, για το λόγο ότι η Σοβιετική Ένωση εκ των πραγμάτων ήταν υποχρεωμένη να αποτελεί μέρος της παγκόσμιας οικονομίας, παρατηρούμε ότι το σοβιετικό μερίδιο στο παγκόσμιο εμπόριο ήταν μικρό.

Προφανώς, θα επαναλάβω, αυτό είχε μία σοβαρή εξήγηση. Σχετίζεται με τη συνολική λογική για την οικονομία και τη δομή της ανάπτυξης της σοβιετικής οικονομίας. Το διεθνές εμπόριο όπως είναι δομημένο στον καπιταλισμό συνδέεται με τον ανταγωνισμό, όπως ήδη έχω αναφέρει, με τη λειτουργία των πολυεθνικών επιχειρήσεων και το μερίδιο κερδών τους στο πλαίσιο του παγκόσμιου διεθνούς εμπορίου. Γίνεται αντιληπτό, ότι οι επιχειρήσεις της Σοβιετικής Ένωσης δεν ήταν δομημένες για να ανταποκριθούν σ' αυτόν τον ανταγωνισμό. Έτσι γίνεται σαφές ότι η λειτουργία τους απηχούσε άλλα χαρακτηριστικά και συνδέονταν με τις ανάγκες της σοβιετικής κοινωνίας, παρά τις όποιες στρεβλώσεις είχαν παρουσιαστεί στο πέρασμα του χρόνου. Παράλληλα ένα μεγάλο μέρος του προϊόντος πήγαινε για τις ανάγκες των χωρών της KOMEKON.

Τη δεκαετία του 1980 πραγματοποιήθηκε η τελευταία μεγάλη απόπειρα μεταρρύθμισης του σοβιετικού συστήματος. Αυτή η προσπάθεια συνδέθηκε με την περεστρόικα και την γκλάσνοστ. Για πολλούς μεταρρυθμιστές η περεστρόικα απηχούσε την κριτική σε μεγάλη κλίμακα για όλη τη σοβιετική κοινωνία. Οι άμεσοι λόγοι που οδήγησαν στη μεταρρύθμιση αυτή ήταν το γεγονός ότι η οικονομική ανάπτυξη μειωνόταν διαρκώς, ενώ τα χαμηλά επίπεδα παραγωγικής εργασίας και τεχνολογικής καινοτομίας συνέχιζαν να μειώνουν το χάσμα ανάμεσα στη Σοβιετική Ένωση και τη Δύση, τόσο σε οικονομικό επίπεδο όσο και σε στρατιωτικό, ενώ από την άλλη η αγροτική παραγωγή είχε χαμηλά επίπεδα παραγωγικότητας, και παράλληλα όλη αυτή η εξέλιξη συνδεόταν με φτωχές υποδομές στα μεταφορικά μέσα, ενώ υπήρχε και ένα ζήτημα με τη στενότητα τροφίμων. Η πραγματική ώθηση για μεταρρύθμιση ήταν οικονομική. Την ίδια στιγμή πέρα από την οικονομική μεταρρύθμιση, ήταν σαφές ότι θα έπρεπε να ακολουθήσει και μία πολιτική μεταρρύθμιση. Στην ουσία αναζητούνταν αλλαγές στο γραφειοκρατικό και διοικητικό σύστημα με οικονομικούς όρους το οποίο είχε φτάσει στα όρια του, ενώ, παράλληλα, και άλλου τύπου μεταρρυθμίσεις ήταν αναγκαίες. Έτσι θεωρήθηκε ριζοσπαστική οικονομική μεταρρύθμιση η επιδίωξη βελτίωσης τόσο των ποσοτικών όσο και των ποιοτικών δεδομένων. Προφανώς και δεν αναζητήθηκαν τα πραγματικά αίτια και οι πραγματικές αδυναμίες της πορείας του σοβιετικού συστήματος και υπ' αυτήν την έννοια αναζητήθηκαν εύκολες και πομπώδεις λύσεις, όπως για παράδειγμα η «οικονομία του σοσιαλισμού της αγοράς». Παρά την όποια ιδεολογική υπερασπιστική λογική αυτού του μοντέλου του σοσιαλισμού, στην ουσία συνέβαλλε αποφασιστικά στο να ανοίξουν οι ασκοί του Αϊόλου και αυτό, τελικά, είχε ως

αποτέλεσμα να ανοίξουν οι δρόμοι προς την οικονομία της αγοράς και του καπιταλισμού.

Είναι σαφές ότι μετά την κατάρρευση του 1991 συμβαίνουν δραματικές αλλαγές στην οικονομία της Σοβιετικής Ένωσης. Το αποτυχημένο πραξικόπημα του Αυγούστου 1991 είναι η αφετηρία που οδηγείται η Σοβιετική Ένωση στη διάλυση της. Μέχρι και τότε αυτό που ήταν φανερό και διάχυτο ήταν ότι η Σοβιετική Ένωση περνούσε μία σκληρή οικονομική κρίση. Η κατανάλωση είχε κτυπηθεί βαριά. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα θα αναφέρουμε ότι το 1991 τα πετρελαϊκά αποθέματα μειώθηκαν κατά 11%, τα χημικά προϊόντα κατά 10-15%, ο άνθρακας 11% και η βιομηχανίες φωτιστικών και τροφίμων κατά 11-12%. Το ίδιο έγινε και στις κρατικές αγορές κρέατος, οι οποίες έπεσαν κατά 18% και γάλατος κατά 14%. Από τα 130 φαγώσιμα είδη και εν γένει καταναλωτικά είδη, λιγότερο από 12 ήταν διαθέσιμα σε τακτική περίοδο καθώς τα ράφια ήταν άδεια. Από τα ανωτέρω μπορούμε να κατανοήσουμε ότι η κατάσταση με τα διατροφικά προϊόντα φαινόταν ότι ήταν καταστροφική, ενώ διάχυτος ήταν ο φόβος ότι υπήρχε μεγάλη πιθανότητα να υπάρξει πείνα τον επόμενο χειμώνα. Επομένως, η κρίση ήταν εκτεταμένη τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Η επακόλουθη κατάρρευση στην οικονομική δραστηριότητα χειροτέρευσε από την κατάρρευση του ρουβλιού ως δείκτη συναλλαγών, παράλληλα με μία πενταπλάσια αύξηση των χρηματικών αποθεμάτων και ένα δημοσιονομικό έλλειμμα το οποίο έφθανε στο 20% του ΑΕΠ. Αυτό οδήγησε σε ένα πληθωρισμό ο οποίος ξεπερνούσε ακόμη και το 20% το μήνα, έως και το τέλος του χρόνου, παρά τους μαζικούς ελέγχους που πραγματοποιούνταν στις τιμές.

Αν τελικά θα μπορούσαμε να αξιολογήσουμε επιγραμματικά αυτή την κατάσταση, θα μπορούσαμε να την χωρίσουμε σε πέντε μέρη: α. την ύφεση στην πραγματική οικονομία, β. το οικονομικό και το χρηματιστικό χάος, γ. την αποσύνθεση του κράτους και της οικονομίας, δ. τις αρχές του πραγματικού μετασχηματισμού και της αλλαγής των δομών και ε. Τα εμπόδια και τις βαθιές ρίζες στις δομές οι οποίες κατά βάση τροχοπέδουσαν την πραγματική προσπάθεια για μετασχηματισμό. Παράλληλα θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί και η διαφθορά. Για πολλούς, τα νέα θεσμικά οικονομικά αποτέλεσαν εργαλείο για να ερμηνεύσουν την όλη κατάσταση.

Συνεπώς η πορεία του ρωσικού καπιταλισμού της δεκαετίας του 1990, όπως έγινε κατανοητή από την πιο πάνω ανάλυση, είχε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (στην πρώτη δεκαετία μετάβασης προς τον καπιταλισμό και την οικονομία της αγοράς). Πολλά από τα ιδιόμορφα νέα στοιχεία του ρωσικού καπιταλισμού έχουν, επομένως, τη βάση

τους στο προηγούμενο σύστημα. Αποτελεί όμως συνέχεια αυτού; Η σχέση ανάμεσα στα δύο συστήματα έχει μία συνέχεια, αλλά κυρίως τομές και ασυνέχειες. Το βασικότερο είναι ότι μέσα από την ανάλυση δεν προέκυψαν δεδομένα ότι το κυρίαρχο στρώμα ή η κυρίαρχη τάξη στη Ρωσία της μετάβασης ήταν μία τυπικά αστική-καπιταλιστική τάξη. Προφανώς πρόκειται για ένα συμπέρασμα στα στενά όρια του θέματος που εξετάσαμε. Ήδη αναφέραμε ότι για μία πιο πλήρη προσέγγιση του θέματος, θα απαιτούνταν και η συμβολή της κοινωνιολογικής επιστήμης. Τα δεδομένα του σοβιετικού συστήματος, μέσα από τα χαρακτηριστικά της οικονομικής ανάλυσης που πραγματοποιήθηκε, παραπέμπουν περισσότερο στη σύνθεση τεσσάρων θεωρητικών πλαισίων: α. του κρατικού καπιταλισμού, β. του κρατικού σοσιαλισμού, γ. ενός ιδιόμορφου, γραφειοκρατικού και εκφυλισμένου εργατικού κράτους και δ. μιας διευθύνουσας-διοικούσας κυρίαρχης τάξης ή ελίτ χωρίς όμως να υπάρχει καπιταλισμός.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, (1954), *Πολιτική Οικονομία*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, Μόσχα, στην Ελλάδα εκδόσεις GUTEMBERG.
- Βεμπέρ, Α., (1982), «Εργατικό κίνημα, σταλινισμός και γραφειοκρατία», στο: *Γραφειοκρατία*, (συλλογή κειμένων), εκδόσεις Θεωρία-Παρεμβάσεις/Πολιτική
- Bowles, S. – R. Edwards., (1997), *Κατανοώντας τον καπιταλισμό*, εκδόσεις GUTEBERG.
- Cotta, A, - H. Chambre, (1995), *Καπιταλισμός και Διευθυνόμενη Οικονομία*, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- Γκορμπατσόφ, Μ., (1988), *Περεστρόικα: Νέα σκέψη για τη χώρα μας και τον κόσμο*, εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα.
- Ελλενστέιν, Ζ., (1980), *Ιστορία του σταλινικού φαινομένου*, εκδοτικός οίκος Θεμέλιο, Αθήνα.
- Engels, F., (1884), *Der ursprung der familie, des privateigentums und des staats*, Marx – Engels – Werke, Vol. 21, Zürich, ελληνική μετάφραση: Ένγκελς, Φ., (2013), *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Ένγκελς, Φ. (χ.χ.), *Μελέτες και άρθρα*, εκδόσεις Μπάυρον, Αθήνα.
- Κάππος, Κ., (2002), *Κριτική του Σοβιετικού Σχηματισμού*, εκδόσεις Αλφειός, Αθήνα.
- Κήπας, Μ. Ι., (2004), *Κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός στην Κεντροανατολική και στην Νοτιοανατολική Ευρώπη μετά το 1989*, εκδόσεις ΗΡΟΔΟΤΟΣ, Αθήνα..
- Cliff, T. *State capitalism in Russia*, Bookmarks 1988, Pluto Press 1974, ελληνική μετάφραση: Κλίφ, Τ., (2005), *Ο Κρατικός Καπιταλισμός στη Ρωσία*, εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα.
- Κόστα, Γ., Γ. Μέγιερ, Σ. Βεμπέρ (χ.χ.), *Η εμπορευματική παραγωγή στο σοσιαλισμό*, εκδόσεις Αναγνωστίδη, Αθήνα.
- Λένιν, Β. Ι., (1986), *Άπαντα*, τόμος 12, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Λένιν, Β. Ι., (1986), *Άπαντα*, τόμος 20, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

- Λένιν, Β. Ι., (1986), *Άπαντα*, τόμος 28, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Λένιν, Β. Ι., (1986), *Άπαντα*, τόμος 33, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Λένιν, Β. Ι., (1986), *Άπαντα*, τόμος 35, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Λένιν, Β. Ι., (1986), *Άπαντα*, τόμος 36, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Λένιν, Β. Ι., (1986), *Άπαντα*, τόμος 39, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Λένιν, Β. Ι., (1986), *Άπαντα*, τόμος 41, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Λένιν, Β., Ι., (1996), *Κράτος και Επανάσταση*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.
- Λινάρ, Ρ., (1982), *Ο Λένιν, οι αγρότες και ο Ταίλντορ*, έκδοση Μηνιαία Επιθεώρηση, Αθήνα.
- Lukács, G., (1923), *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, (2001), εκδόσεις ΟΔΥΣΣΕΑΣ, Αθήνα.
- Μαντέλ, Έρνεστ, (1982), «Η Γραφειοκρατία», στο: *Γραφειοκρατία*, (συλλογή κειμένων) εκδόσεις Θεωρία-Παρεμβάσεις Πολιτική, Αθήνα.
- Μάρκοβιτς, Μ., (1971), «Επίκαιρα προβλήματα της διαλεκτικής», στο: *ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ*, εκδόσεις (επιμ.), Μ. Μάρκοβιτς – Χ.Μαρκούζε – Κ. Κόζικ, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα.
- Marx, K. (1867), *Das Kapital*, published Verlag von Otto Meisner, ελληνική μετάφραση: Μαρξ, Κ., (1978), *Το Κεφάλαιο*, τόμος Α΄, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μαρξ, Κ., (χ.χ.), *Διαλεχτά Έργα – Πρόγραμμα της Γκότα*, τόμοι 2, εκδόσεις ΓΝΩΣΕΙΣ, Αθήνα.
- Marx, K., (1953), *Grundrisse*, Dietz-Verlag, ελληνική μετάφραση: Μαρξ, Κ., , (1989), *Grundrisse*, εκδόσεις ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ, Αθήνα.
- Marx K. – F. Engels, *The Communist Manifesto*, Marx – Engels – Werke, Leipzig, (1872), Vol. 18, ελληνική μετάφραση: Μαρξ Κ. – Φ. Ένγκελς, (1994), *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μηλιός, Γ.-Τ. Κυπριανίδης, (1988), «Περεστρόικα, ο μαρξισμός και η αριστερά», *Θέσεις*, Τεύχος 23-24, Περίοδος Ιούλιος-Σεπτέμβριος, www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=224&itemid=29.
- Μηλιός, Γ. (1990), «Κρατικός σχεδιασμός και επιχείρηση στην ΕΣΣΔ», περιοδικό *Θέσεις*, τεύχος 33, περίοδος Οκτώβριος-Δεκέμβριος, www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=316&itemid=29.
- Μηλιός, Γ., (2017), *Ο «Σοβιετικός Μαρξισμός» και οι Έλληνες Στοχαστές*, έκδοση της *Εφημερίδας των Συντακτών*, Αθήνα.

- Μοσκόβσκα, Ν., (1988), *Θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις*, εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα.
- Μπαμπανάσης, Στ. –Κ. Σουλάς, (1976), *Η Ελλάδα στην περιφέρεια των ανεπτυγμένων χωρών*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Μπαμπανάσης Στ.– Γ. Σαμαράς, (1985), *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία*, εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Αθήνα.
- Μπαμπανάσης Στ., (1993), «Δομικά Προβλήματα της Σοβιετικής Οικονομίας», στο: *Η Σοβιετική Ένωση από την μετεξέλιξη στην αποσύνθεση*, (επιμ.) Χρ. Γιαλουρίδης-Χ. Τσαρδανίδης, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Bettelheim, C., *La Transition vers l'économie socialiste*, Maspero, 1968, & *Calcul économique et forms de propriété*, 1971, ελληνική μετάφραση: Μπετελέμ, Σ., *Μορφές ιδιοκτησίας στο μεταβατικό στάδιο προς τον καπιταλισμό*, εκδόσεις ΡΑΠΠΑ, Αθήνα.
- Μπίνς, Π., (1989), *Από το εργατικό κράτος στον κρατικό καπιταλισμό*, εκδόσεις Εργατική Δημοκρατία, Αθήνα.
- Μπιτσάκης, Ε., (1992), *Ένα φάντασμα πλανιέται*, εκδόσεις ΣΤΑΧΥ, Αθήνα.
- Μπουχάριν, Ν., (1992), Η γενική θεωρία της αγοράς και οι κρίσεις, περιοδικό *Θέσεις*, τεύχος 41, περίοδος Οκτώβριος-Δεκέμβριος, www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=392&itemid=29.
- Μπουχάριν, Ν. (χ.χ.), *Θεωρία του Ιστορικού Υλισμού*, εκδόσεις Αναγνωστίδη.
- Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ., (1977), *Οικονομική Ανάλυση. Μακροοικονομική ισορροπία στον Καπιταλισμό και τον Σοσιαλισμό*, εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Αθήνα.
- Przewoski, A., (2001), *Δημοκρατία και Αγορά*, ΠΕΚ/ΓΓΕ, Αθήνα.
- Πρεομπραζένσκι, Ε., (1978), *Το πέρασμα στο σοσιαλισμό*, εκδόσεις Γράμματα.
- Πρόγραμμα ΚΚΣΕ*, (1986), εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Ριζοσπάστης*, 1.2.87.
- Ρακόφσκι, Κ., (1928), «Οι επαγγελματικοί κίνδυνοι της εξουσίας», στο: *Γραφειοκρατία*, (1982), (συλλογή κειμένων), εκδόσεις ΘΕΩΡΙΑ, Αθήνα.
- Ράμπελ, Μ. (1978), «Η θεωρία του Πρεομπραζένσκι για τη «Νέα Οικονομία» κατά την οικοδόμηση του σοσιαλισμού», στο: *Το πέρασμα στο σοσιαλισμό*, Ε. Πρεομπραζένσκι, εκδόσεις Γράμματα, Αθήνα.
- Resnick, S. A., - R. D. Wolff, (2005), *Ταξική θεωρία και ιστορία: Καπιταλισμός και σοσιαλισμός στην ΕΣΣΔ*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Ρόμπινσον, Τζ., (χ.χ.), «Οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις», στο: *Κριτική της Σοβιετικής Οικονομίας*, Αθήνα.

- Ρούσης, Γ., (1988), *Σοσιαλισμός και Περεστρόικα*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Ρούσης, Γ., (1989), *Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής και σοσιαλισμός*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Σαρλιέ, Φ., (1968), «Οι ρίζες της γραφειοκρατίας και οι τρόποι για την καταπολέμησή της», στο: *Γραφειοκρατία*, (συλλογή κειμένων), εκδόσεις ΘΕΩΡΙΑ, Αθήνα.
- Schumpeter, J. A., (1972), *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, εκδόσεις ΚΕΠΕ, νέα έκδοση ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Αθήνα..
- Σιντόροφ, Μ. Μ., (1986), *Τι είναι ιστορικός υλισμός*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Σταμάτης Γ., (1988), *Σχέδιο και αγορά στις σοσιαλιστικές οικονομίες*, εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα.
- Σωτήρης, Π., (2001), «Κριτική στην «Κριτική του σοβιετικού σχηματισμού»», του Κ. Κάππου, περιοδικό *Θέσεις*, τ. 77, περίοδος Οκτώβριος-Δεκέμβριος, www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=754&Itemid=29.
- Σωτηρόπουλος, Δ. Π - Γ. Μηλιός, - Σπ. Λαπατσιώρας, (2019), *Το Χρηματοπιστωτικό Σύστημα στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, εκδόσεις Angelus Nonus, Αθήνα.
- Trotsky, L. (1937), *The Revolution Betrayed*, Pathfinder Tendency, ελληνική έκδοση: Τρότσκι, Λ., (1989), *Παραμορφωμένη Επανάσταση*, μετάφραση Έλλη Γ. Δυοβουνιώτη, Δημοσίευση Αθήνα.
- Φακιολάς, Τ., (1982), *Ανάλυση Οικονομικής Πολιτικής ΕΣΣΔ-Ανατολικών χωρών*, εκδόσεις Α. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ, Αθήνα.
- Φακιολάς, Τ., (1989), *Η εμπειρία του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού στη Σοβιετική Ένωση*, εκδόσεις Ίδρυμα Μεσογειακών Ερευνών, Αθήνα.
- Φλέγκας, Η., (1996), *Οι βασικές πλευρές της σοσιαλιστικής διαχείρισης. Θεωρητική προσέγγιση στις Βαλκανικές χώρες*, εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα.
- Φωτόπουλος, Τ., (1994), «Το τέλος του σοσιαλιστικού κρατισμού», περιοδικό *Κοινωνία και Φύση*, Τόμος 2, Τεύχος 3.
- Χαζάκης, Κ., (2009), *Η πολιτική οικονομία του Μετασχηματισμού: Κυρίαρχα οικονομικά υποδείγματα και διλλήματα πολιτικής*, στο: *Η πολιτική οικονομία της μετάβασης: από τον κεντρικό σχεδιασμό στην οικονομία της αγοράς*, επιμ. Θ. Πελαγίσης Θ.-Κ. Χαζάκης, εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Αθήνα.

-Χαραλαμπίδου Α., (1993), «Ανασταλτικοί παράγοντες και δυσχέρειες της περεστρόικα στην οικονομία», στο: *Η Σοβιετική Ένωση: Από την μετεξέλιξη στην αποσύνθεση*, (επιμ.) Χρ. Γιαλουρίδης-Χ. Τσαρδανίδης, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.

-Zhongqiao, D., (2003), Κριτική της ανωτερότητας και ουδετερότητας της αγοράς, *Ουτοπία*, Μάρτιος-Απρίλιος.

ΑΓΓΛΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

-Abalkin, I., S. Dzaraasov, A. Kulikov, (1983), *Political Economy, a short source*, Progress Published, Moscow.

-Acs, Z. J. and David B. Audretsch, (1993), *Small firms and entrepreneurship: An East-West perspective*, Cambridge University Press, Cambridge Mass.

-Allison, G. - D G. Yavlinsky, (1991), *Window of opportunity*, Kennedy School of Government, Harvard University, Cambridge Mass.

-Ashwin, S., (1998), “Endless Patience: Explaining Soviet and Post-Soviet Social Stability”, *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 31, τεύχος .2, σσ.187-198.

-Aslund, A., (2002), *Building Capitalism. The Transformation of the former Soviet Union*, Cambridge University Press, Cambridge Mass.

-Benhabid, J. - M. Spiegel, (1993), “The role of human in economic development: Evidence from aggregate cross-country and regional U.S. data”, *Journal of Monetary Economics*

-Bergson, A., (1961), *The real national of Soviet Russia since 1928*, Harvard U. Press, Cambridge Mass.

-Bergson, A., (1964), *Economics of Soviet Planning*, Yale University Press, New Haven.

-Bergson, A., (1972), *The comparative national income of the USSR and the United States*. <https://core.ac.uk/download/pdf/6871497.pdf>.

-Bergson, A., (1978), *Productivity and the Social System - the USSR and the West*, Harvard University Press, Cambridge Mass.

-Bergson, A., (1983), *Technological progress in the Soviet Economy: Toward the Year 2000*, (ed.), A. Bergson and H. S. Levine, Allen & Unwin, London.

- Bergson, A., (1987a), "Comparative Productivity: The USSR, Eastern Europe and the West, *American Economic Review*, Vol. 77, No.. 3, σσ. 342-357.
- Bergson, A., (1987a), "On Soviet Real Investment Growth", *Soviet Studies* Vol. 39, No.. 3, σσ. 425-430, July.
- Berliner, J. S., (1957), *Factory and Manager in the USSR*, Cambridge University Press, Cambridge Mass.
- Bethkenhagen, J., (1987), *The Soviet Union in World Trade: Energy and Raw Materials*" στο: *Hans Joachim Veen* (ed.), *From Brezhnev to Gorbachev: Domestic Affairs and Soviet Foreign Policy*, Berg St. Martin's Press, Leamington Spa and New York.
- Bialer, S., (1991), Domestic and international factors in the formation of Gorbachev's reforms, στο: A. Dalin – G. Lapidus, (ed.), "*The Soviet System in Crisis*", Westview Press, New York.
- Burawoy, M., (1998), "The extended case method", *Sociological Theory*, Vol. 16, τεύχος. 1, σσ. 4-33.
- Burnham, J., (1941), *The Managerial Revolution*, publishing Harmondsworth, second edition Penguin (1945), new edition Praeger (1972), London.
- Cagan, P., (1956), *The monetary dynamics of hyperinflation. In Studies in the quantity theory of money*, ed. Milton Friedman, University of Chicago Press, Chicago.
- Cambell, R., (1985), "Energy", (ed.), A. Bergson-H. Levine, "*The Soviet Economy*", B. Allen an Unwin, London.
- Carr, E. H. - W. Davies, (1969), *Foundations of a Planned Economy, 1926-1929*, vol. 1, London.
- Cheremy, H – S. Robinson - M. Syrquin, (1986), *Industrialization and Growth*, Oxford University Press, New York.
- Christensen, P. T., (1990), "Perestroika and problem of socialist renewal", *Social Text*, No. 27, σσ. 123-146.
- Conquest, R., (1986), *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror Famine*, London.
- Davies, R. W., (1958), *The Development of the Soviet Burgetary System*, Cambridge Mass.
- Davies, R.W., (1989a), "*Economic and the Social Policy in the USSR 1917-41*", Cambridge Economic History of Europe VIII, Cambridge Mass.

- Davies, W., (ed.), (1990), *From Tsarism to the New Economic Policy: Continuity and Change in the Economy of the USSR*, Cambridge University Press, Cambridge Mass.
- Davies, R. W. – M. Harrison - S. G. Wheatcroft, (ed.), (1994), *The Economic transformation of the Soviet Union 1913-1945*, Cambridge University Press, Cambridge Mass.
- Desai, P., (1985), “Total factor productivity in postwar soviet industry and its branches”, *Journal of Comparative Economics*, Vol. 9, No. 1, σσ. 1-23.
- Desai, P., (1987), *The Soviet Economy. Problems and Prospects*, Basil Blackwell, Oxford.
- Dobb, M. H., (1946), *Soviet Economic Development since 1917*, London.
- Dunn, N., (1990), “Pitfalls remain along path to perfect trade relations”, *The Financial Times*, 4 June.
- Easterly, W. – St. Fisher, (1994), *The Soviet Economic Decline: Historical and Republican Data: Policy Research Working Paper 12784*, The World Bank Policy Research Department Macroeconomics and Growth Division, April, Cambridge Mass.
- Ericson, R., E., (1990a), *The Soviet Statistical Debate Khanin vs. TsSU, In the impoverished superpower*, (ed.) H. S. Rowen H. S. Rowen and C. Wolf, Jt. ICS, San Francisco..
- Ericson, R. E., (1995), *The Russian Economy Since Independence*, στο: G. W. Lapidus, (ed.), *The New Russia* publishing Westview Press, Boulder Colorado.
- Eyal, G. – I. Szelenyi – E. Townsley, (1998), *Making Capitalism without Capitalists: class formation and elite struggles in Post-communist Europe*, Verso, London.
- Fisher, St., (1994), *Russia and The Soviet Union then and now*, <https://www.nber.org/chapters/c6021.pdf>.
- Foley, M. - J. Klugman, (1997), “Static dynamic analysis of poverty in Russia”, στο: J. Klugman (ed.), *Poverty in Russia Public Policy and Private Responses*, The World Bank, Washington.
- Frank, A. G., (1998), “What Went Wrong in the “Socialist East?””, *Humboldt Journal of Social Relations*, Vol. 24, No. 1-2, σσ. 345-350.
- Gardner, St. H., (1985), *East-West Economic Relations: The Policy Implications of Recent Scholarship*, US-Relations, compiled by the American Cultural Center,

reprinted from a commissioned article for Portfolio: *International Economic Perspectives*, Vol. 10, No. 4.

-Geron, L., (1990), *Soviet Foreign Economic Policy under Perestroika*, publishing Council on Foreign Relations, New York.

-Gerschenkron, A., (1962), *Economic backwardness in historical perspective*, Harvard University Press, Cambridge Mass.

-Goldman, M., I., (2003), *The privatization of Russia: Russian reform goes awry*, Routledge, T. & Francis Group, London and New York.

-Greenslade, P., V., (1976), “*The real Gross National Product of the USSR, 1950-75*”, στο: US Congress, Washington.

-Gregory, P. - R. Stuart, (2004), *Soviet and post-Soviet Economic Structure and Performance*”, Harper Collins: New York

-Gustafson, T., (1999), *Capitalism Russian-style*, Foreword by Daniel Yergin, Cambridge University Press, Cambridge Mass.

-Hanson, P. - E. D. Teague, (2005), “Big Business and the state in Russia”, *Europe-Asia Studies* Vol. 57, No. 5, σσ. 657-680, July.

-Hanson, P., (1992), *From Stagnation to Catastroika: Commentaries on the Soviet Economy 1983-1991*, published with the Center for Strategic and International Studies, Washington, D.C., in Cooperation with Radio Free Europe/Radio Liberty, Ink, New York-London.

-Harrison, M., (1990a), “Stalinist Industrialisation and the Test of War”, *History of Workshop Journal*, Vol. 29, No. 1, σσ. 65-84.

-Hayek, F. A., (1935a), “The Nature and the History of the Problem”, στο: F. A. Hayek, (ed.), “*Collectivist Economic Planning: Critical Studies on the Possibilities of Socialism*”, Routledge & Kegan Paul Ltd, London.

-Katzenellenbaum, S. S., (1925), *Russia currency and banking 1914-1924*, P. S. King & Son, London.

-Kimblitskaya, M., (2000), “Once we were kings, Make Experiences of Loss and Status at Work in Post-Communist Russia”, στο: S. Ashwin, (ed.), *Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia*, Routledge, New York.

-King, R. – S. Rebelo, (1993), “Transitional Dynamics and Economic Growth in the Neoclassical Model”, *American Economic Review*, September, Vol. 83, No. 4, σσ. 908-931 .

- King R – R. Levine, (1994), “Capital Fundamentalism Economic Development and Economic Growth”, *Forthcoming Cameric-Rochester Series on Public Policy*, forthcoming.
- Kontorovich, V., (1996), *Economists and the Collapse*, September 11, first draft, Comments Welcome, SSRN: <https://ssrn.com/abstract:190293>.
- Kontorovich, V., (1998), “*New business creation and Russian Economic Recovery*”, Presented at the Association for Comparative Studies panel in Chicago, January, <https://www.haverford.edu/sites/default/files/Department/Economics/ACESpaper98.pdf>
- Kosolapov, R., (1974), *Problems of socialist theory*, Progress Publishers, Moscow.
- Kotz, D. - F. Weir, (1997), *Revolution from above*, Routledge, London-New York.
- Kylikov, Y., (1988), *Formation of the socialist economic system*, Progress Publishers, Moscow.
- Lane, D., (2008), “From chaotic to state led capitalism”, *Journal New Political Economy*, vol. 13, No. 2, σσ. 177-184.
- Lane, D., (1985), *State and politics in the USSR*, published by Basil Blackwell, Oxford.
- Lane, D., (2007), *The transformation of State Socialism*, published by Palgrave MacMillan, London.
- Lange, O., (1965), “*Problems of Political Economy of Socialism*”, People’s Publishing House, The University of Virginia, Virginia.
- Laue, Th. (1954), “Secret Memorandum of Sergei Witte on the Industrialization of Imperial Russia”, *The Journal of Modern History*, March.
- Layard, R. – J. Parker, (1996), *The Coming Russian Boom: A Guide to New Markets and Politics*, Free Press, New York.
- Leitzel, J., (1997), “Lessons of the Russian Economic Transition”, *Problems of the Post Communism* Vol. 44, No.1, σσ. 48-57.
- Lenin, B. I., (1914), “The Taylor System Man’s Enslavement by the Machine”, *Put Pravdy* No. 35, March 13, 1914.
- Ligachev, Y., (1987), “*Activating the Human Factor, The main Source of Acceleration*”, Novosti Press Agency Publ. House, Moscow.
- Littlejohn, G., (1984), *A Sociology of Soviet Union*, Εκδόσεις Palgrave MacMillan, London.

- Maddison, A., (1969), *Economic growth in Japan and the USSR*, Allen & Unwin, London.
- Malia, M., (1994), *The Soviet Tragedy, A history of socialism in Russia*”, εκδόσεις The Free Press, New York-London.
- Marangos, J., (2005), “Shock therapy and its consequences in transition economies”, *Development*, Vol. 48, No. 2, σσ. 70-78. *Doi: 10.1057 Palgrave Development: 100136, For International Development: 1011-6370/05, www.sidint.org/development.*
- McAuley, A., (2008), Development Strategy, Welfare Regime and the Poverty Reduction in the Former Soviet Union, *UNRISP Project on Poverty Reduction and Policy Regimes Country Overview Paper No. 3.*
- Menshikov, St., (1999), “Russian capitalism today”, *Monthly Review*, Vol. 51, No. 3, σσ. 81-99, (July-August).
- Miller, D., (1989), “Why markets?”, στο: Julian Le-Grand - Saul Estrin, (ed.), *Publisher Market Socialism*, Clarendon Press, Oxford.
- Mizes, L., (1920, 1935), “Economic Calculation in the Socialist Commonwealth”, στο: F. A. Hayek, (ed.), *Collectivist Economic Planning: Critical Studies on the Possibilities of Socialism*”, Routledge & Kegan Paul ltd, London.
- Munting, R., (1984), *The economic development of the USSR*, CROOM HELM, ST. Martins Press, London & Sydney
- Murrell, P., (1995), “The transition according to Cambridge, Mass”, *Journal of Economic Literature*, Vol. 33, No.1 , σσ. 164-178, March.
- Murrell, P., (1996), How far has the transition progressed? *Journal of economics Perspectives*, Volume 10, Number 2, Spring.
- Murrell, P., (2006), *Institutions and Transition*, The New Palgrave Dictionary of Economics, 2nd Edition Lawrence Blume and Steven Durlauf General Editions, Palgrave MacMillan, London.
- Nehru, V. – A. Dhareshwr, (1993), “A new database on Physical Capital Stock: Sources, methodology and results”, *Revista de Analisis Economico* Vol. 8, No. 1, σσ. 37-59.,
- Nellis, J., (1996), “So far so good? A privatization update”, *Transition* 7, nos. 11.12, Nov. – Dec.
- Nordhaus, W., D., (1990), “Soviet Economic Reform: The Longest Road”, *Brookings Papers on Economic Activity*, Vol. 21, issue,1, σσ.. 287-318.
- Nove, A., (1982), *An Economic History of the U.S.S.R.*, London; Pelican Book.

- OECD, Economic Surveys, *The Russian Federation* Paris.
- Ofer, G., (1987), “Soviet Economic Growth 1928-85”, *Journal of Economic Literature*, Vol. 25, No. 4, σσ. 1767-1833, (Dec).
- Ofer, G., (1990), “*The Macroeconomic Issues of Soviet Reforms*”, <http://www.riber.org/chapters/c10977>.
- Poznahski, K. Z., (2001), “Building Capitalism with Communist Tools: Eastern Europe’s Defective Transition”, *East European Policies*, Vol. 15, No.2, p.p. 320-355.
- Robinson, N., (2009), “Politics and economic development in Russia under Yeltsin and Putin”, *Paper for panel on Developments in post-communist Russia Politics, Political Studies Association Annual*, Manchester, April.
- Roemer, J., (1989), *Decentralization, duplicity and minimal equity*, University of California at Davis.
- Roemer, J., (1989), “Public ownership and private property externalities”, στο: J. Elster, K. – O. Moene, (ed.), *Alternatives to Capitalism*, Publisher Cambridge University Press, Cambridge Mass.
- Roemer, J., (1994), *A Future for Socialism*, Harvard University Press, Cambridge Mass.
- Rostow, W., (1960), *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge, Massachusetts.
- Rostowski, J. – J. Sharipo, (1992), *Secondary currencies in the Russian Hyperinflation and stabilization of 1921-24. Centre for Economic Performance*, London School of Economics, January, Mimeo.
- Round, J., (2004), “From inclusion to exclusion barriers to the “formal” post-soviet Russian Labour market”, *International Journal of Economic Development*, Volume six, No. 2, σσ. 76-97.
- Rowen, H. S. – C. Wolf, eds., (1990), *The Improveriched superpower*, January Mimeo, San Francisco.
- Schroeder, G. E., (1975), *Consumer goods availability and repressed inflation in the Soviet Union*, στο: *Economic Aspects of Life in the USSR*, NATO-Directorate of Economic Affairs.
- Schroeder, G. E., (1989), “The implementation and integration of innovations in Soviet-Type economies”, *Cato Journal*, Vol. 9, No 1, p.p. 35-55, (Spring-Summer).
- Schwartz, J., (1991), “A future for socialism in USSR?”, *Socialist Register*, Vol. 27, σσ. 67-94.

- Schwartz, G., (2003), “*Employment restructuring in Russia Industrial Enterprises: Confronting a “Paradox”*”, *Work, Employment and Society*, Vol. 17, Issue 1, σσ. 49-72..
- Schweirckart, D., (1998), *Market Socialism: A Defense*, στο: Bertell Ollman, (ed.), *Market Socialism. The Debate among Socialists*, Publishing Routledge New York.
- Sherman, H. J., (1969), *The Soviet Economy*, Little Brown, Boston Mass.
- Smith, Alan H., (1987), “Foreign Trade: Gorbachev’s Inheritance”, στο: Martin McCauley (ed.), *The Soviet under Gorbachev*, MacMillan, London.
- Stiglitz, J. E., (1999), “*Whither reform? Ten years of transition*”, Annual bank Conference o Development Economics, Washington, D.C., 28-30 April, Washington 1999.
- Stiglitz, J. E., (2002), *Globalization and its discontents*, W. W. Norton & Company, New York-London.
- Struyk, R. - A. Kolodeznikova, (1999), “*Needs-based targeting without knowing household incomes: how would it work in Russia?*”, *Urban Studies*, Vol. 36, No. 11, σελ. 1875-1889.
- Summers, R. – A. Heston, (1991), “The Penn World Table (Mark 50: An Expanded Ste of International Comparisons 1950-88”, *Quarterly Journal of Economics CVI*, σσ. 327-368.
- Sutherland, D., (1997), “Small and Medium Enterprises in the Russian Regions: Employment Constraints and Incentives”, *Russian Regional Research Group Working Paper 7*, University of Birmigham, UK.
- Sutton, A. C., (1973), *Western Technology and Soviet economic development, 1945 to 1965*, Stanford Calif.: Hoover Institution.
- Szelenyi, I., (1995), *The Rise of Managerialism: The “New Class” After the Fall of Communism*, *Discussion Papers No. 16*, Collegium Budapest, 18 October.
- Treml, V. G., (1983), “Soviet Dependence on Foreign Trade” στο: *Colloquium*, Brussels: NATO, Economics Directorate.
- US Congress, Joint Economic Committee, (1976), *Soviet Economy in New Perspective*, DC: Government Printing Office, Washington.
- Wagener, H.-J., (1998), *Economic thought in communist and post-communist Europe*, Routledge, London.
- Weitzman, M., L., (1970), “Soviet Postwar Economic Growth and Capital Labor Substitution”, *American Economic Review 60*, σσ. 676-692, (DEC).

- Weitzman, M., L., (1983), *Industrial production in the Soviet Economy: Toward the year 2000*, A. Bergson and H. S. Levine, (ed.), Allen & Unwin, London
- Wiles, P., (1982), "Soviet Consumption and Investment Prices and the Meaningfulness of Real Investments", *Soviet Studies* 24, vol. 34, no. 2, σελ. 289-295, April.
- Wilkinson, Ch., (1987), *NATO Economics Directorate*, "The Alliance and the Price of Oil", *NATO Review*, no. 1, February.
- Williamson, O., E., (1975), *Market and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, The Free Press, New York.
- Winiecki, J., (1986), "Are Soviet-Type economies entering an era of long-term decline?", *Soviet Studies* Vol. 38, No. 3, σσ. 325-348., July.
- Yavlinsky, G.- S. Braguinsky, (1994), "The inefficiency of Laissez-Fair in Russia: hysteresis effects and the need for policy led transformation", *Journal of Comparative Economics*, Vol. 19, No. 1, σσ. 88-116 .

